

TIKINTININ İQTİSADİYYATI VƏ MENECMENT

№ 2 - 2023

ELMİ-PRAKTİKİ JURNAL

SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

*2015-ci ildən nəşr edilir
İldə 4 dəfə nəşr edilir*

*First published in 2015
It is published 4 times a year*

Təsisçi:
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Founder:
Azerbaijan University of Architecture and Construction

Təsisçinin hüquqi ünvanı:
*Azərbaycan, Bakı şəh., AZ 1073, Ayna
Sultanova küçəsi 11*

Publisher address:
*Azerbaijan, Baku, AZ 1073, Ayna Sultanova
Street 11*

*Jurnal Universitetin "Biznesin iqtisadiyyatı və
menecment" kafedrası tərəfindən hazırlanır və
çapa təqdim edilir*

*The journal is being prepared and submitted
for publication by the Department of Business
Economics and Management of the Azerbaijan
University of Architecture and Construction*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyində qeydiyyatda alınıb.
Reyestr № 4024. (02.12.2015)*

*Registered with the Ministry of Justice of the
Republic of Azerbaijan. Register № 4024,
(02.12.2015)*

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının 04.07.2018-ci il tarixli
№ 11-R qərarı ilə Azərbaycan
Respublikasında dissertasiyaların
əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə
edilən dövrü elmi nəşrlərin
siyahısına daxil edilmişdir*

*04.07.2018 of the Higher Attestation Commis-
sion under the President of the Republic of
Azerbaijan, the recommended period for the
publication of the main results of dissertations
in the Republic of Azerbaijan was included in
the list of dissertations in the Republic of
Azerbaijan. scientific publications According
to the decision No. 11-R dated*

Redaksiyanın ünvanı:

*Memarlıq və İnşaat Universiteti, tel.:
(+99412)538 92 83
daxili – 589, 497-05-13*

Editorial office:

*Azerbaijan University of Architecture and
Construction, tel .: (+99412) 538 92 83
internal - 589, 497-05-13*

E-mail: info@timjurnal.az

E-mail: info@timjurnal.az

Jurnalın rəsmi saytı:
<https://timjurnal.az/>

Official website of the magazine:
<https://timjurnal.az/>

*Məqalələrdəki fikirlər müəlliflərə aiddir və
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universite-
tinin fikirləri ilə üst-üstə
düşməyə bilər*

*The opinions in the articles belong to the
authors and may not coincide with the
opinions of the Azerbaijan University of
Architecture and Construction*

BAŞ REDAKTOR

Məhəbbət Məmmədov
i.e.d., professor, "Biznesin iqtisadiyyatı və menecment" kafedrasının müdiri
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ

Ələsgər Əliyev
i.e.n., dosent
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

MƏSUL KATİB

Lalə Ələkbərova
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

REDAKSİYA HEYƏTİ

Ziyad Səmədzadə
i.e.d., professor, akademik,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Telman Əliyev
t.e.d., professor, akademik,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Ahmet Kemal Çələbi (Türkiyə)
dr., professor
Manisa Cəlal Bayar Universiteti

Vahid Novruzov
i.e.d., professor, Azərbaycan Respublikası
Auditorlar Palatasının sədri

Vilayət Vəliyev
i.e.d., professor,
Azərbaycan Texniki Universitetinin rektoru

Məmməd Musayev
i.e.d., professor, Azərbaycan Respublikası
Sahibkarlar Təşkilatları Milli
Konfederasiyasının Prezidenti

Zahid Məmmədov
i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetinin Elmi fəaliyyətin təşkili və
idarəedilməsi departamentinin direktoru

İmran Əkpərov (Rusiya)
i.e.d., professor, Rusiya Federasiyasının
İdarəetmə, Biznes və Hüquq İnstitutunun
rektoru

EDITOR-IN-CHIEF

Makhabbat Mammadov
Doctor of Economics, Professor, Head of the
Department "Business Economics and Management"
Azerbaijan Architecture and Construction University

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Alasgar Aliyev
Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor, Azerbaijan Architecture and
Construction University

EXECUTIVE SECRETARY

Lala Alekperova
Azerbaijan Architecture and Construction
University

EDITORIAL TEAM

Ziyad Samedzade
Doctor of Economics, Professor, Academician,
Azerbaijan National Academy of Science

Telman Aliev
Doctor of Technical Sciences, Professor,
Academician, ANAS

Ahmet Kemal Chalabi (Turkey)
Doctor, Professor,
Jalal Bayar Manisa University

Vahid Novruzov
Doctor of Economics, Professor, Chairman of
the Audit Chamber of the RA

Vilayat Valiyev
Doctor of Economics, Professor, Rector of
Azerbaijan Technical University

Mammad Musayev
Doctor of Economics, Professor, President of
the National Confederation of Entrepreneurial
Organizations of the Republic of Azerbaijan

Zahid Mammadov
doctor of economic sciences, professor,
Director of the Department of Organization and
Management of Scientific Activities of the
Azerbaijan State University of Economics

Imran Akperov (Russia)
Doctor of economics, professor,
Rector of the Institute of Management, Business
and Law of the Russian Federation

Oksana Krivoruçko (Ukrayna) i.e.d., professor, <i>Xarkov Milli Nəqliyyat və Avtomobil Yolları Universitetinin "Menecment" kafedrasının müdiri</i>	Oksana Krivoruchko (Ukraine) Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Management Kharkiv National Transport and Highway University
Tatyana Qalinskaya (Ukrayna) t.e.n., dosent, <i>"Yuri Kondratyuk adına Poltava Politehnika" Milli Universiteti</i>	Tatyana Galinskaya (Ukraine) Doctor of Technical Sciences, Associate Professor, PPNU named after Yuri Kondratyuk
Tofiq Hüseynov i.e.d., professor, <i>AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun şöbə müdiri</i>	Tofiq Huseynov Doctor of Economics, Professor, Head of Department of the Institute of Economics of ANAS
Marcin Kesy (Polşa) i.e.d., <i>Bydgoszcz İqtisadiyyat Universiteti</i>	Marcin Kesy (Poland) Doctor of Economic Sciences, <i>Bydgoszcz University of Economics</i>
Ədalət Əliyev t.e.d., i.e.d., <i>nəqliyyat doktoru, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti</i>	Adalat Aliyev Candidate of Technical Sciences, Doctor of Economics, Doctor of Transport, Prof., AACU
Elşad Məmmədov i.e.d., professor, <i>İqtisadiyyat, Menecment və Biznes İnstitutunun direktoru</i>	Elshad Mammadov doctor of Economic Sciences, Professor, Director of the Institute of Economics, Management and Business
Mustafa Miynat (Türkiyə) dr., professor, <i>Manisa Cəlal Bayar Universiteti</i>	Mustafa Mynat (Turkey) Doctor, Professor, <i>Manisa Jalal Bayar University</i>
Ahmet Vecdi Can (Türkiyə) professor, doktor, <i>Beynəlxalq Vizyon Universitetinin rektoru (Makedoviya)</i>	Ahmet Vecdi Can (Turkey) Professor, Doctor, Rector at International Vision University, Macedonia
Şəfa Əliyev i.e.d., professor, <i>Sumqayıt Dövlət Universiteti</i>	Shafa Aliyev Doctor of Economics, Professor, <i>Sumgait State University</i>
Rühəngiz Əliyeva i.ü.f.d., dosent, <i>"Sənayenin təşkili və idarə edilməsi" kafedrasının müdiri Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti</i>	Ruhəngiz Aliyeva PhD, Associate Professor, Head of the Department "Organization and Management of Industry" Azerbaijan University of Architecture and Construction
Lia Matçavariani (Gürcüstan) c.e.d., professor, <i>Tbilisi Dövlət Universiteti</i>	Lia Matchavariani (Georgia) doctor of geographical sciences, professor, <i>Tbilisi State University</i>
Xanlar Qəniyev i.ü.f.d., <i>Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin Təcrübə və Karyera Mərkəzinin müdiri</i>	Khanlar Ganiyev Doctor of Philosophy in Economics, Azerbaijan University of Architecture and Construction, Head of internship and Career Center

“Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısı”nın iqtisad elmləri bölməsinə daxil edilib (04.07.2018-ci il, protokol №11-R)

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA
ALİ ATTESTASIYA KOMİSSİYASI**

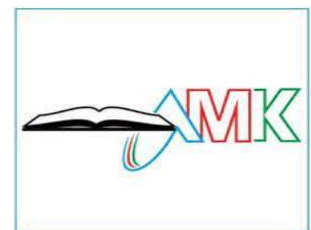

ISSN (İnternational Standard Serial Number) – dövrü nəşrlər üçün nəzərdə tutulan beynəlxalq standart nömrə - ISSN 2519-2507

“Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” jurnalının daxil edildiyi Milli və Beynəlxalq elmi məlumat bazaları və indekslər:

Lisensiya müqaviləsi № 69-03/2022

“İQTİSADİYYATI GÜCLÜ OLAN DÖVLƏT HƏR ŞEYƏ QADİRDİR”

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV

**“Biz yeni iqtisadi modelə keçməklə
bundan sonra iqtisadiyyatımızı ancaq islahatlar,
innovasiyalar, texnologiyalar və qeyri-neft sektoru
hesabına inkişaf etdirəcəyik”**

İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

29 sentyabr 2022

2023-cü il mayın 10-da Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 ili tamam olur.

Heydər Əliyev öz xalqını zamanın mürəkkəb tarixi-siyasi sınaqlarından uğurla çıxarmış və ardıcıl mübarizə apararaq onu müstəqilliyə qovuşdurmuş qüdrətli şəxsiyyətdir. Azərbaycan xalqı yeni əsrə və yeni minilliyə məhz Heydər Əliyev zəkasının işığında qədəm qoymuşdur. Davamlı yüksəliş yolunda inamla irəliləyən müasir Azərbaycan Heydər Əliyevin həyat amalının təntənəsidir.

Azərbaycana rəhbərliyinin birinci dövründə Heydər Əliyev özünün qeyri-adi idarəçilik bacarığı, polad iradəsi və yüksək vətənpərvərliyi sayəsində, uzaqgörən və məqsədyönlü qərarları ilə çox qısa müddətdə respublikamızda sosial-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni sahələrin inkişafında böyük sıçrayışa nail olmuşdur. Tariximizin gedişatının və həyatımızın ahənginin köklü surətdə dəyişdiyi, azadlıq və müstəqillik duyğularının milli düşüncəmizdə üstünlük təşkil etməyə başladığı bu illər Azərbaycanın quruculuq salnaməsinin ən parlaq səhifələridir. Ulu Öndərin xalqın yaradıcılıq enerjisini bir məqsədə yönəltməklə tarixi yaddaşın bərpası istiqamətində atdığı qətiyyətli addımlar o dövrdə milli ruhun canlanmasına xidmət göstərmiş, özünüdərkli və soy-kökə qayıdışı təmin etmiş, müstəqil dövlət quruculuğuna aparan yolun təməl daşına çevrilmişdir.

Böyük siyasi iradəyə, sarsılmaz əqidəyə malik olan Heydər Əliyevin tükənməz dövlət idarəçiliyi istedadı onun SSRİ-nin rəhbərlərindən biri kimi çalışdığı və irimiqyaslı layihələr həyata keçirdiyi illərdə özünü bir daha parlaq surətdə təzahür etdirmişdir. Heydər Əliyev bütün varlığı ilə sevdiyi və canından əziz bildiyi doğma xalqının mənafeələrini daim önə çəkmiş və respublikamızın inkişafı üçün malik olduğu bütün imkanlardan istifadə etmişdir.

Zamanın hökmü ilə ötən əsrin 90-cı illərində dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Ermənistanın təcavüzü, xarici təzyiqlər və daxili çəkişmələr üzündən dünyanın siyasi xəritəsindən silinmək və dövlətçiliyini itirmək təhlükəsi ilə qarşılaşmışdır. Taleyimizin həll olunduğu ağır bir zamanda xalqın təkidli tələbinə səs verərək yenidən hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev doğma Vətənin xilasını naminə misilsiz fədakarlıq nümayiş etdirmiş, ölkəmizi ictimai-siyasi pərakəndəliyin və anarxiyanın məngənəsindən qurtarmış, bütün sahələrdə müşahidə olunan dərin tənəzzülün qarşısını almış, yenidən qurduğu və hər cür qəsdlərdən qoruduğu dövlətin dayanıqlı inkişaf yolunu müəyyən etmişdir. Heydər Əliyevin ölkəmizə rəhbərliyi illəri xalqımızın nadir tarixi imkandan faydalanaraq, böyük əziyyətlər bahasına öz müstəqilliyini əbədi və dönməz etdiyi taleyüklü mərhələdir.

Heydər Əliyevin zəngin həyat yolu və müstəsna fəaliyyətinin bütün mərhələləri bir-birini tamamlamış, öz xalqına sıx bağlılığın, milli dövlətçilik məfkurəsinə sadiqliyin canlı təəcəssümü olmuşdur. Geniş bilik və dərin təfəkkür sahibi olan Heydər Əliyev düşünülmüş və cəsarətli qərarları ilə təkcə müstəqillik dövründə deyil, bütün dövrlərdə Azərbaycan ictimaiyyətini ən ciddi şəkildə düşündürən məsələləri uğurla həll etmişdir. Ulu Öndər cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələri arasında üzvi bağlılığı aydın görərək, müəllifi olduğu milli inkişaf strategiyasında ictimai, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə qarşıda duran vəzifələri düzgün müəyyənləşdirmiş və məharətlə həyata keçirmişdir. Heydər Əliyevin milli neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması nəticəsində xalqımız öz təbii sərvətlərinin tam sahibinə çevrilmiş və qısa müddətdə ölkəmizin inkişafına güclü təkan verən resurslar əldə edilmişdir. Azərbaycan Respubli-

kasının ilk Konstitusiyasının qəbul olunması və bütün sferaları əhatə edən köklü islahatların həyata keçirilməsi, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu, nizami ordunun yaradılması Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısında müstəsna xidmətləridir. Xalqımızı vahid amal ətrafında birləşdirən azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması, ana dilinin dövlət qayğısı ilə əhatə olunması, ictimai-siyasi, elmi və mədəni fikir tariximizin əlamətdar hadisələrinin müntəzəm qeyd edilməsi ənənəsinin yaradılması, Azərbaycanın çoxəsrlik mədəni-mədəni irsə sahib qədim diyar və sivilizasiyaların qovşağında yerləşən tolerantlıq məkanı kimi geniş şöhrət qazanması Heydər Əliyevin mükəmməl quruculuq proqramının tərkib hissələri olmuşdur.

Dövrünün ən nüfuzlu siyasətçiləri ilə bir sırada duran Heydər Əliyev Azərbaycanın müasir simasının, xalqımızın zəngin dəyərlərinin tanınması və ölkəmizin beynəlxalq münasibətlər sistemində layiqli mövqe qazanmasında müstəsna rol oynamışdır. Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsinin beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında həlli Ulu Öndərin qarşıya qoyduğu başlıca vəzifə olmuş, ölkəmizin bütün resursları, xalqımızın potensialı tarixi ədalətin bərpası üçün səfərbər edilmişdir. Ulu Öndərin şah əsəri olan güclü Azərbaycan dövləti öz suverenliyini, müstəqilliyini qorumağa qadir olduğunu 44 günlük Vətən müharibəsində şanlı Zəfər qazanmaqla sübuta yetirmişdir.

Dövlətçilik salnaməmizdə silinməz izlər qoymuş, azərbaycanlı olması ilə ömür boyu fəxr etmiş, milli qürur və ictimaiyyətə mənbəyimiz olan Heydər Əliyev bütün dünyada Azərbaycanın rəmzi kimi qəbul edilir. Xalqımız onun əziz xatirəsini həmişə uca tutur və minnətdarlıqla anır, yenidən hakimiyyətə gəldiyi günü Azərbaycan Respublikasının dövlət bayramı – Milli Qurtuluş Günü kimi qeyd edir.

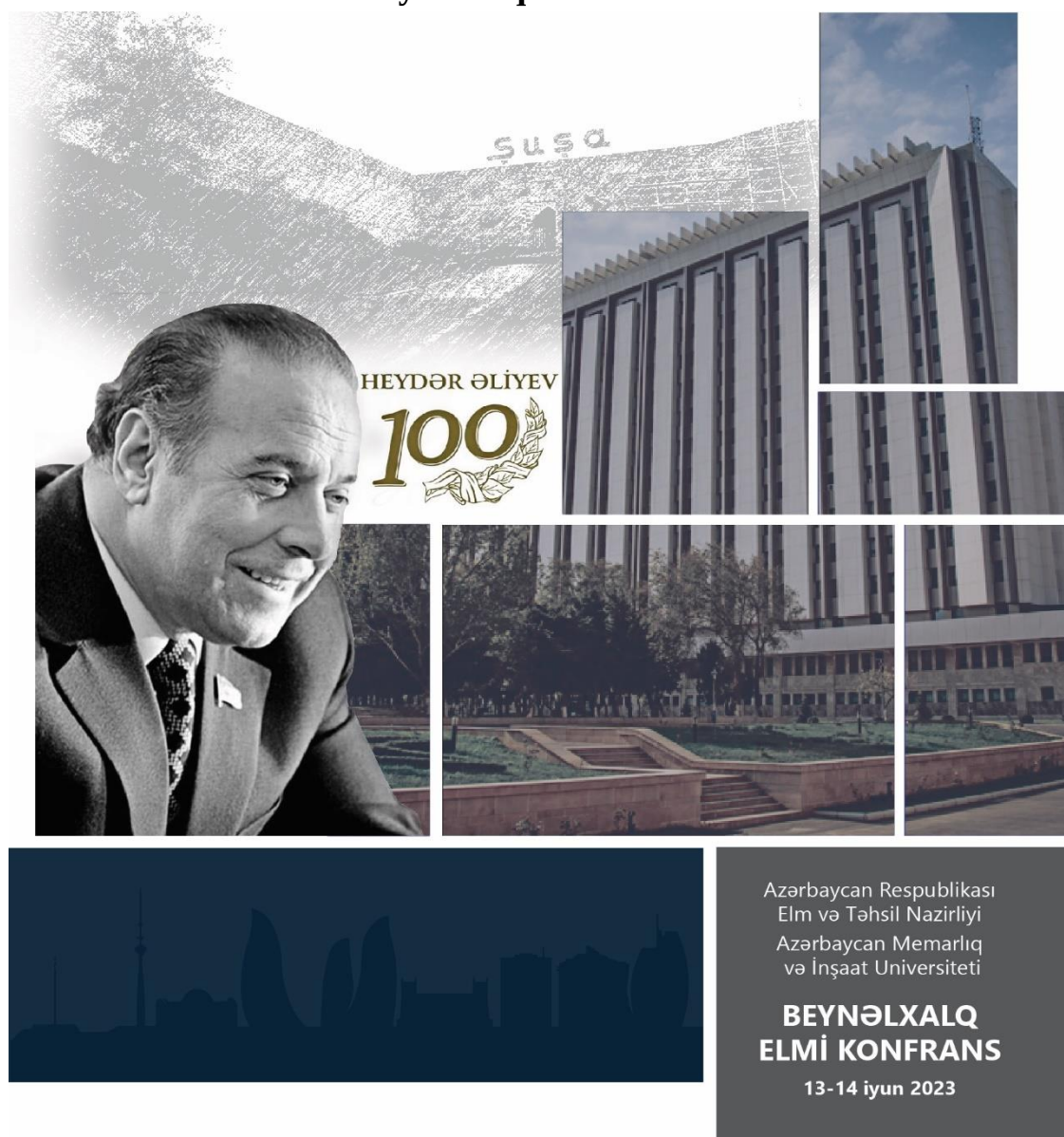
Müstəqil Azərbaycan Ulu Öndərin indiki və gələcək nəsillərə əmanəti, onun zəngin və çoxşaxəli irsi isə xalqımızın milli sərvətidir. Bu müqəddəs mirası qoruyub saxlamaq hər bir azərbaycanlının şərəfli vəzifəsidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin 100 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasında 2023-cü il “Heydər Əliyev İli” elan edilsin.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi ilə bağlı tədbirlər planına dair təkliflərini iki ay müddətində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 29 sentyabr 2022-ci il

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2023-cü ilin
“Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında Sərəncamına müvafiq olaraq
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin təşkilatçılığı ilə “İŞĞALDAN
AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINA
REİNTEQRASIYASI: HƏDƏFLƏR VƏ İSTİQAMƏTLƏR” mövzusunda
beynəlxalq elmi konfrans**

AZƏRBAYCAN MEMARLIQ VƏ İNŞAAT UNIVERSİTETİNİN
TƏŞKİLATÇILIĞI İLƏ 13-14 İYUN 2023-CÜ İL TARİXİNDƏ KEÇİRİLƏCƏK
**“İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN ÖLKƏ İQTİSADİYYATINA
REİNTEQRASIYASI: HƏDƏFLƏR VƏ İSTİQAMƏTLƏR”**
MÖVZUSUNDA **BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS**

M.A.Məmmədov
i.e.d., professor, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-5327-2507
m.m.asirli@mail.ru
İ.T.Məmmədov
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Məqalə redaksiyaya daxil olub 05.05.2023

The article was received by editorial board on 05.05.2023

Статья принята к печати 05.05.2023

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ İQTİSADI POTENSİALININ TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə sənaye müəssisələrinin mövcud vəziyyəti və iqtisadi potensialını şərtləndirən amillər tədqiq edilmişdir. Müəssisələrin istehsal potensialını səciyyələndirən amillərdən onun istehsal resursları və maliyyə-iqtisadi sabitliyi ilə xarakterizə olunan amillər daha önəmlidir.

Daha sonra müəssisənin iqtisadi dayanıqlığının qiymətləndirilməsində maliyyə vəziyyətinin təhlilinin zəruriliyə əsaslandırılmışdır.

Qiymətləndirilən göstəricilər sistemi, müəssisənin potensialını təyin edən amillər, habelə müəssisənin dəyərinin qiymətləndirilməsi üzrə yanaşmalar da məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: iqtisadi potensial, maliyyə vəziyyətinin təhlili, dəyər yanaşması, strategiya, rəqabətqabiliyyətlilik, qiymətləndirmə.

Müəssisənin dayanıqlı vəziyyətini səciyyələndirən elementlərin hər biri müxtəlif tərkib hissələrinə malikdir. Belə ki, müəssisənin istehsal potensialı, yəni istehsal resursları və müəssisənin maliyyə-iqtisadi sabitliyi ilə xarakterizə olunan birinci element hesab olunur. İkinci element müəssisənin fəaliyyətinin bazar mühitində dəyişməsi və istehlakçı tələbinin ödənilmə dərəcəsini əks etdirir. Bazar mühiti olan üçüncü element isə rəqabət mühitində müəssisənin fəaliyyəti və istehlakçıların bazar mühiti ilə xarakterizə olunur.

Ümumiyyətlə istehsal-iqtisadi sistemin təşkilinin ən mühüm səciyyəvi cəhətlərindən biri müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsidir. Bu məqsədlə iqtisadi mənbələrdə bəzən loqistikadan istifadə edilməsi təklif olunur. Belə ki, müəssisənin dayanıqlılığı istehlakçısının istənilən tələblərini ödəyə bilməsi hallarında mümkün olur. Bu tələblər sırasında müxtəlif çeşidli məhsullar, keyfiyyət, kəmiyyət, vaxt, yer və göndərilən məhsulun qiyməti prioritet təşkil edir.

Müəssisənin iqtisadi potensialı baxımından onun iqtisadi dayanıqlığının qiymətləndirilməsi üzrə yanaşmaların ümumiləşdirilməsi göstərdi ki, onlardan əksəriyyəti dayanıqlığa maliyyə aspektində baxırlar ki, bunlarda həmin yanaşmalar müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlilinə yönəldilir.

İstehsal potensialının qiymətləndirilməsində dəyər yanaşması daha geniş yayılmışdır. Bu isə istehsal potensialın kəmiyyətinin pul ifadəsində ölçülməsini nəzərdə tutur və tətbiq edilməsi imkanları müəyyən olunur. Əksər hallarda dəyər yanaşması müəssisənin aktivlərinin təhlili, likvidlik göstəriciləri, maliyyə dayanıqlığı, mənfəətliyin və ya rentabelliyin müəyyən edilməsinə imkan verir.

Sənaye müəssisələrinin istehsal potensialını təyin etmək üçün funksional üsuldən də istifadə

olunması tövsiyə olunur. Bu üsula görə, istehsal potensialının ayrı-ayrı elementləri məhsulun istehsalındakı paylarına görə təyin edirlər. Sənaye müəssisəsinin iqtisadi potensialı mürəkkəb quruluşa malik olmaqla, onun daxili elementlərinin vəhdəti hesabına reallaşa bilər. Bu daxili elementlərin ümumi məhsul istehsalındakı payını təyin etmək metodoloji cəhətdən çox çətindir. Odur ki, bu və ya digər elementin payının ümumi istehsalda təyin edilməsini ön plana çəkən funksional üsulun bu çatışmazlığı qeyd olunmuşdur.

İqtisadiyyatda bu və ya digər göstəricinin riyazi-statistik üsulla təyini geniş tətbiq edilir. Bu mənada, sənaye müəssisəsinin istehsal potensialının təyin edilməsində korrelyasiya üsulundan istifadə edilməsi də geniş yayılmışdır. Riyazi - statistik üsulların tətbiqi, tədqiq olunan göstəricilər haqqında uzun dövrü əhatə edən retrospektiv məlumatların, onun səviyyəsinə təsir edən amillərin müəyyən edilməsini tələb edir. Bu baxımdan korrelyasiya üsulunun tətbiqi “aqreqat ” (iriləşdirilmiş) səviyyələr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, (sənaye sahəsi, bütövlükdə sənaye, iqtisadiyyat və.s). Bəzi iqtisadi mənbələrdə “İstehsal potensialı vahidi” ilə ölçülən ümumiləşdirilmiş göstəricilər sistemindən istifadə etməklə istehsal potensialının qiymətləndirilməsi təklif olunur. Bu ümumiləşdirilmiş göstəricilər aşağıdakı qruplarda birləşdirilir:

- orta illik istehsal güclərindən istifadə dərəcəsi;
- hazır məhsulun maya dəyərinə daxil edilmiş resurslardan istifadənin səmərəliliyi;
- orta sahə səviyyəsi ilə müqayisədə sənaye-istehsal heyətinin orta aylıq əmək haqqı;
- maliyyə müstəqilliyi və dayanıqlığı, ödəniş qabiliyyətliliyi göstəriciləri.

Bu sahədə tədqiqatların araşdırılması bir sıra istiqamətləri özündə birləşdirən yanaşmaların təklif olunmasına səbəb olur. Belə ki, bu potensial (istehsal, maddi və kadr) aşağıdakı istiqamətləri özündə birləşdirir:

- 1) müəssisənin istehsal potensialının tərkibinin hərəkətinin təhlili;
- 2) müəssisənin istehsal potensialı tərkibinin cari vəziyyəti ;
- 3) müəssisənin istehsal potensialı tərkibinin istifadə səmərəliliyi.

1.1.saylı cədvəldə bu tərkib hissələr açıqlanmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, hər bir göstərici üç səviyyə ilə qiymətləndirilir: yüksək (A), orta (B), aşağı (C).

Cədvəl 1

Qiymətləndirirlən göstəricilər sistemi

Tədqiqatın istiqaməti	İstehsal tərkibinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri	Maddi tərkibin qiymətləndirilməsi göstəriciləri	Kadr hərəkətinin qiymətləndirilməsi göstəriciləri
Müəssisə istehsal potensialı tərkibinin hərəkətinin təhlili	✓ əsas fondların (ƏF) yenilənmə əmsalı ✓ ƏF-n çıxma əmsalı ✓ ƏF-n artım əmsalı	✓ Materialların qeyri-bərabər daxil olma əmsalı ✓ variasiya əmsalı	✓ qəbul üzrə dövlətəmsalı ✓ çıxma üzrə dövrətmə əmsalı ✓ kadrların axıcılıq əmsalı ✓ kadrların sabitlik əmsalı
Müəssisənin istehsal potensialı tərkibinin cari vəziyyəti	✓ ƏF-n aşınma əmsalı ✓ ƏF-n yararlılıq əmsalı mövcud, quraşdırılmış, istismara verilmiş, avadanlıqlar	✓ material resursları ilə faktiki təmin olunma əmsalı ✓ material resursları ilə plan təmin olunma əmsalı	✓ bir işləyənin orta illik məhsul istehsalı ✓ iş vaxtı balansığöstəriciləri

	parkından istifadə əmsalı ✓ avadanlıqlardan istifadənin vaxt fondunu səciyyələndirən göstəricilər ✓ istehsal güclərindən istifadə əmsalı		
Müəssisənin istehsal potensialı tərkibinin istifadə səmərəliliyi	✓ fond verimi ✓ fonf tutumu ✓ ƏF-a görə rentabellik avadanlığın yüklənmə əmsalı ✓ növbəlilik əmsalı ✓ avadanlığın intensiv yüklənmə əmsalı ✓ inteqral yüklənmə göstəriciləri	✓ məhsulun material verimi ✓ məhsulun material tutumu ✓ məhsulun maya dəyərində material məsrəflərinin xüsusi çəkisi ✓ materiallardan istifadə əmsalı	✓ orta illik istehsal mədyyəsi dövründə işləyənlərin orta əmək haqlarının dəyşməsi ✓ iş vaxtının qeyri-məhsuldar məsrəfi ✓ iş və işçilərin orta tarif dərəcələrinin müqayisəsi ✓ əmək haqqı fonduna qənaət (artıq xərclənməsi)

Göstəricilərin səviyyəsini müəyyən etmək üçün son hədd kəmiyyəti ekspert qiymətləndirilməsi ilə həyata keçirilir. Hər bir səviyyə üçün 10, 6, 2 bal qiymətləndirilməsi uyğundur: Bal qiymətlərinin cəmlənməsi istehsal potensialının bal qiymətini əks etdirir və səviyyələrə uyğun olaraq yığılan balda asılı olaraq yüksək, orta və aşağı qiymətləndirilir.

Bu yanaşmanın digərləri ilə müqayisəsi göstərir ki, baxılan üsulun xeyli üstünlükləri vardır. Əvvəla, bu yanaşmadan həm sənaye müəssisələri, həm də sənaye sahələri və ya regionlar səviyyəsində istehsal potensialını qiymətləndirmək olar. İkincisi, yanaşmanın şərhı çox sadə və anlaşılandır. Üçüncüsü, bu yanaşmaya görə istehsal potensialı onun tərkib hissələrinə və istiqamətlərinə görə təsnifləşdirilmişdir. İstehsal potensialı və onun xüsusiyyəti istehsal potensialının qiymətləndirilməsi məqsədilə resurs və nəticə yanaşmalarından birgə istifadə olunması təklif edilmişdir. Bu üsula görə qiymətləndirmə prosesi ekspert qiymətləndirilməsindən istifadə etməklə həyata keçirilir və əks istiqamətdə aparılır: müəssisənin istehsal potensialı və istehsal potensialından istifadə səmərəliliyi. Müəssisənin istehsal potensialı isə onun texniki potensialının, əmək potensialının, istehsal gücünün qiymətləndirilməsi ilə həyata keçirilir. Fikrimizcə, bu yanaşma kompleks xarakter daşıması ilə səciyyələnir.

İqtisadi mənbələrdə, şirkətin potensialını şirkətin strategiyasının reallaşdırılması üçün hansı imkanlara malik olması ilə dəyərləndirirlər. Şirkətin potensialını onun funksiyaları üzrə (ümumi və ya strateji idarəetmə, operativ idarəetmə, elmi-tədqiqat və layihə konstruktor işləri, istehsal, marketing) fəaliyyət potensiallarının məcmuü kimi xarakterizə olunur. Bu funksiyalardan hər birinin şirkətin müvəffəqiyyətinə təsiri müxtəlif amillər və mexanizmlər vasitəsilə qiymətləndirilir: (1.2.saylı cədvəl)

Cədvəl 2

Şirkətin potensialını təyin edən amillər

Şirkətin funksiyaları	Funksiyanın potensialının tərkibi
1	2
1.Ümumi və ya	Fəaliyyətin səmərəliliyi; istehsal həcmnin artım tempi; fəaliyyətin

strateji idarəetmə	quruluşu; yeniliyin radikalılığı; strategiyanın optimallığı; kollektivin sosial yetkinliyi; texnologiyanın səviyyəsi; sahibkarlıq səviyyəsi; proqram-məqsəd idarəetmə; rəhbərliyin yaradıcılıq üslubu
2. Operativ idarəetmə	Fəaliyyət məqsədlərinin koordinasiya olunması; idarəetmə mexanizminin formalaşması; şaquli və horizontal üzrə qarşılıqlı əlaqə; xətti rəhbərlər; mütəxəssislərin yaradıcılıq potensialı; məsuliyyət sistemi; maliyyə vəziyyəti; özünü maliyyələşdirmə mexanizmləri; kredit vəsaitlərinin mexanizmi və sahibkarlıq reaksiyası; idarəetmədə əməkdaşların iştirakı
3. Elmi-tədqiqat və layihə konstruktor (ETLKİ)	Elmi-texniki inkişafın öz sistemi; elmi-texniki inkişafın xarici hissəsi; ETLK-nin maddi-texniki bazası; quruluşu; faydalı çıxış; mütəxəssislərin yaradıcı: potensialı; yenilikçiliyin motivasiyası; rəqabət və kooperasiyanın motivləri; dəyişdirə bilən yenilikçilik; zəhmətli yenilikçilik; bazarın tələblərinə adaptasiya; yenilikçi konveyeri; məhsul sisteminin inkişafı; texnologiyanın inkişafı; bina və qurğuların layihələndirilməsi
4. İstehsal	İstehsal və rəqabət reaksiyası; ritmiklik; qüsursuzluq; modellər dəyişdirilməsi cəldliyi; texnologiyanın adaptasiyası; əməyin motivləşdirilməsi; əmək münasibətləri; işçi kadrların səriştəliliyi; ehtiyatların idarə olunması; maddi-texniki təchizat; məhsulun anbarlaşdırılması və bölüşdürülməsi
5. Marketing	Bazarın tədqiqi; satış və göndəriş kanallarının dəyişməsi; satış və göndərişin sabitliyi; reklam; istehlakçıda məhsula xidmət; sifarişlərin quruluşu; məhsulun differensiallaşdırılması; yeni tələbatlara calanmaq; istehlakçıda şirkətin imici

Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye müəssisəsinin rəqabətqabiliyyətlilliyi və səmərəli fəaliyyəti onların daimi dəyişən xarici mühitə adaptasiya imkanları ilə ölçülür. Bütün bunlar isə sənaye müəssisəsinin daim təkmilləşdirilməsi və inkişafını şərtləndirir. Belə təkmilləşdirmə və inkişafın sonunda mülkiyyətçinin xeyrinə olaraq müəssisənin dəyərinin maksimallaşdırılması durur ki, bu da öz növbəsində müəssisənin iqtisadi potensialı ilə bilavasitə bağlıdır. Bu məqsədə çatmağın ən mühüm yolu isə müəssisənin idarəetmə imkanının təkmilləşdirilməsindən keçir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi potensialın qiymətləndirilməsinin təşkili baxımından müəssisənin dəyərinin qiymətləndirilməsində yuxarıda sadalanan yanaşma və metodikaların istifadəsi bir-birindən izolə edilmiş şəkildə deyil, onlardan kompleks istifadə edilməklə həyata keçirilir. Bununla belə, yuxarıda sadalanan qiymətləndirmə yanaşmalarının üstün və çatışmayan cəhətləri də vardır (1.3. sayılı cədvəl).

İqtisadi potensial baxımından müəssisənin dəyərinin qiymətləndirilməsi kompleks prosesdir. Bu eyni zamanda həm statik (xərc, müəqyisəli yanaşma), həm də dinamik (gəlir yanaşması) yanaşmaları özündə ehtiva edir. Dünya təcrübəsində hər bir üsulun nəticələrini əsaslandıran zaman həm fiksasiya olunmuş, həm də ekspert qiymətləndirilməsi ilə əldə olunan “pay” üsulundan istifadə edilir. Bütün bunlar isə müasir dövrdə bu və ya digər metodiki yanaşmanın aktual olması probleminin həllini gündəmə gətirir.

Cədvəl 2

Müəssisənin dəyərinin qiymətləndirilməsi üzrə yanaşmanın xüsusiyyətləri

Yanaşmaların adları	Üstün cəhətləri	Çatışmayan cəhətləri
əmlak (xərc) yanaşması	✓ real mövcud olan aktivlərə əsaslanır ✓ istifadədə əlçatandır	✓ istehsal müəssisələrinin gələcək inkişafını nəzərə almır ✓ aktivlərin istifadə səmərəliliyini nəzərə almır
gəlir yanaşması	✓ universaldır ✓ gələcək inkişafproqnozunu	✓ proqnoz ehtimal xarakteri daşıyır

	nəzər alır	
müqayisəli yanaşma	✓ real bazar sövdələşməsini əks etdirir	✓ analoq-obyektlər haqqında məlumatlar bankı vacibdir ✓ gələcək fəaliyyətin nəticələrini nəzərə almır ✓ kompleks obyektlərin fərdi xüsusiyyətlərinin təyin edilməsi çətinidir

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Sənaye müəssisəsinin iqtisadi potensialını qiymətləndirərkən onun əmlak vəziyyəti də nəzərə alınmalıdır. Müəssisənin iqtisadi potensialının əmlak tərkibinin qiymətləndirilməsi müxtəlif əmsalların hesablanması ilə təyin edilir. Belə ki, iqtisadi ədəbiyyatda bu məqsədlə fondverimi, fondtutumu, fondla silahlanma göstəricilərindən istifadə olunur və bu göstəricilərin təyini alqoritmləri məlumdur. Bununla belə, əsas kapitalın tərkibi, hərəkəti və onlardan səmərəli istifadəni öyrənmək məqsədilə bir sıra başqa göstəricilərdən də istifadə olunur və onlar ikiqrupda birləşdirilir. Birinci qrup göstəricilər əsas kapitalın hərəkətini səciyyələndirən əmsallardır; yeniləşmə, çıxma, yeniləşmənin intensivliyi və əsas kapitalın artım əmsalı. İkinci qrup göstəricilər əsas kapitalın vəziyyətini xarakterizə edən əmsallardır: aşınma və yararlılıq əmsalları.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.
2. “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
3. Azərbaycan Respublikasının “Müəssisələr haqqında” Qanunu. Bakı, 1996.
4. Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. 2022. Bakı, “Səda”, 2022, 344 s.
5. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi. Sənaye müəssisələri tərəfindən həyata keçirilən araşdırma və inkişaf etdirmə fəaliyyətlərinin dəstəklənməsi üzrə beynəlxalq təcrübə. Arayış. Bakı 2015. 15 s.
6. Hüseynova X.M., Quliyev M.Y. Qlobal rəqabətçilik. Bakı: “Müəllim” nəşriyyatı, 2016. - 132 s.
7. Qasımlı V.Ə. İqtisadi modernizasiya. Bakı, 2014. 311 s.
8. Qasımov F.H. Azərbaycanda innovasiya siyasəti. // Elm və innovasiya, 2010, №3 s.10
9. Qəhrəmanov V.R. Maşınqayırma müəssisələrində innovasiya prosesinin idarə edilməsi və onun çeçid strategiyasının formalaşdırılması mexanizmləri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2013, 29 s.

İnternet resursları

10. <http://www.azstat.org>. – Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi web ünvanı.
11. <http://www.kitab.az>. – Azərbaycan Elektron Kitabxanası.
12. <http://www.e-konomistdergi.com/linker/htm>-İqtisadçılar üçün faydalı istinadlar.

M.A.Mamedov

doctor of Economics, Professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-5327-2507

I.T.Mammadov

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Analysis of the current situation and economic potential of industrial institutions

Abstract

The factors determining the current situation and economic potential of industrial enterprises were studied in the article. Among the factors that characterize the production potential of enterprises, the factors characterized by its production resources and financial and economic stability are more important.

Then, it is based on the need to analyze the financial situation in the assessment of the economic stability of the enterprise.

The system of evaluated indicators, factors determining the potential of the enterprise, as well as approaches to assessing the value of the enterprise are reflected in the article.

Key words: *economic potential, financial situation analysis, value approach, strategy, competitiveness, evaluation.*

М.А.Мамедов

д.э.н., профессор, Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет
ORCID 0000-0002-5327-2507

И.Т.Мамедов

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет

Анализ текущего положения и экономического потенциала промышленных учреждений

Резюме

В статье изучены факторы, определяющие текущее состояние и экономический потенциал промышленных предприятий. Среди факторов, характеризующих производственный потенциал предприятия, большее значение имеют факторы, характеризующие его производственные ресурсы и финансово-экономическую устойчивость.

Затем в его основе лежит необходимость анализа финансового положения при оценке экономической устойчивости предприятия.

В статье отражена система оцениваемых показателей, факторы, определяющие потенциал предприятия, а также подходы к оценке стоимости предприятия.

Ключевые слова: *экономический потенциал, анализ финансового положения, ценностный подход, стратегия, конкурентоспособность, оценка.*

R.Y.Əliyev
t.ü.f.d., doktorant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
“Azəriqaz” İB-nin baş direktoru
ORCID 0000-0002-4493-5727

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.05.2023

The article was received by editorial board on 15.05.2023

Статья принята к печати 15.05.2023

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ «YAŞIL ENERJİ» ZONASININ YARADILMASI VƏ QAZ TƏMİNATI İNFRASTRUKTURUNUN BƏRPASI HƏDƏFLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin işğaldan azad edilmiş ərazilərlə bağlı müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf kursunda bu ərazilərin “yaşıl enerji” zonasına çevrilməsi əsas istiqamətlərdən biri hesab olunur. Məqalədə konsepsiyanın məqsədi göstərilmiş, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mövcud olan yüksək bərpa olunan enerji potensialından istifadə etməklə ərazini ekoloji cəhətdən təmiz yaşıl enerji ilə təmin etmək və ekoloji cəhətdən təmiz və enerji səmərəliliyinə malik yaşıl texnologiyaların tətbiqi perspektivlərini araşdıraraq təkliflər formalaşdırmışdır. Bunun üçün müxtəlif ssenarilər tətbiq edilməklə ərazilərin enerji tələbatı modelləri hazırlanmışdır.

Açar sözlər: yaşıl enerji, təminat, yanacaq-enerji kompleksi, infrastruktur, ssenari, layihə.

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində iqtisadiyyatının inkişafı, onun formalaşdırılması, enerji təminatı sahəsindəki potensialının yaradılması məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, ulu öndərimiz Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi dövründə 1970-1980-ci illərdə Respublikada Bərdə, Tərtər, Ağdam, Şuşa, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Ağcabədi, Füzuli, Naxçıvan Muxtar Respublikasında, şəhərlərin qəsəbələrin və kənd yaşayış məntəqələrinin qazlaşdırılması üçün “Yevlax-Ağdam-Xankəndi-Qoris-Naxçıvan” yüksək təzyiqli 148 km uzunluğunda magistral qaz kəməri, həmin kəmərdən Bərdə, Tərtər, Ağdam, Ağcabədi, Füzuli, Cəbrayıl, Əskəran, Xankəndi, Şuşa, Laçın, Zəngilan, Qubadlı, Qafan, Qacaran rayon mərkəzlərinə daşıyıcı qaz kəmərləri çəkilmişdir. Lakin yaradılmış energetika və qaz təsərrüfatı işğal dövründə demək olar ki, tamamilə dağıdılmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin yanacaq-enerji kompleksi sahəsində müəyyənləşdirdiyi strateji inkişaf konsepsiyasının davamı olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları”, “Açıq hökumətin təşviqinə dair 2020-2022-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”, “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” və “Milli iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə 12 strateji yol xəritələri» çərçivəsində iqtisadiyyatın və əhalinin enerji ilə (qaz, elektrik enerjisi) təmin edilməsi, digər sahələrlə yanaşı enerji infrastrukturunun da inkişafını daha da sürətləndirilmişdir. Həyata keçirilmiş tədbirlər ölkənin mövcud olan enerji sisteminin təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi, zəruri hallarda onun ayrı-ayrı hissələrinin yenidən qurulması, enerji təminatı imkanlarının yaxşılaşdırılması və sistemin istismara yararlı halda saxlanılmasına yönəldilmiş texnoloji və texniki tədbirlərdən ibarət olmuşdur. Respublikada iqtisadi islahatların aparılması, iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsi, səmərəli investisiya və innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsi nəticəsində ölkəmizin iqtisadi imkanları xeyli geniş-

lənmişdir. Məhz iqtisadiyyatın güclənməsi işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpasına və ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiya edilməsinə münbit baza yaratmış və ölkənin bu sahəyə investisiya imkanlarını artmışdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və Böyük Qayıdışın təmin edilməsi hazırda Azərbaycanın qarşısında duran prioritet məsələlərdən biridir. Güclü dövlət olan Azərbaycan işğaldan azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdışı qısa müddətdə və yüksək səviyyədə təmin etmək əzmindədir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 noyabr 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı” təsdiq olunmuşdur. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində işğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdış əsas prioritetlərdən biri olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Sənəddə göstərilir ki, bu prioritetin uğurla reallaşdırılması üçün dayanıqlı məskunlaşma və iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiya məqsədlərinə nail olunmalıdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə əhalinin dayanıqlı məskunlaşmasının təmin edilməsi məqsədilə həmin ərazilərin cəmiyyətin ən sağlam, müasir və abad yaşayış mühitinə çevrilməsi, dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir prinsiplərə əsaslanan komfortlu yaşayış mühitinin yaradılması vəzifə olaraq qarşıya qoyulmuşdur. Bununla yanaşı qeyd edilən ərazilərdə layiqli yaşayış təmin edilməli, müasir infrastruktur qurulmalı, rahat həyat tərzini və müasir xidmətlərə əlçatanlıq olmalıdır.

Dövlət Proqramı çərçivəsində yerinə yetirilməli vəzifələrin sırasında dağıdılmış infrastruktur və yaşayış yerlərinin bərpası; bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə əsaslanan “yaşıl texnologiyalar”ın tətbiqi ilə “Yaşıl enerji” zonasının yaradılması; işğaldan azad edilmiş ərazilərin enerji ilə dayanıqlı və etibarlı təminatının həyata keçirilməsi üçün müvafiq infrastrukturun qurulması; “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” konsepsiyaları əsasında yeni müasir şəhərlərin və kəndlərin qurulması; rəqəmsal transformasiyaya və yaşıl artıma nail olunması; yaşayış evlərinə göstərilən kommunal xidmətlərin yaradılması istiqamətində tədbirlərin görülməsi; mütərəqqi texniki avadanlıqlar və texnologiyaların tətbiqi əsasında yerli iqtisadi potensialın gücləndirilməsi və təsərrüfat dövrüyyəsinə mümkün qədər tam cəlb olunması; dövlət vəsaitlərinə qənaət edilməsi və investisiyaların səmərəliliyinin artırılması məqsədilə dövlət və özəl sektor tərəfdaşlığından geniş istifadə olunması; ekoloji təmiz məhsul istehsalının artırılması; biomüxtəlifliyin və digər təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəsi və onların etibarlı mühafizəsi xüsusi qeyd edilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21.06.2022-ci il tarixli, 357s nömrəli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində 2022-2026-cı illərdə “yaşıl enerji” zonasının yaradılması üzrə Tədbirlər Planı”na uyğun olaraq işğaldan azad olunmuş ərazilərdə “yaşıl enerji” zonasının yaradılması və ərazilərin qaz təchizatı məqsədilə nəql və paylama şəbəkəsinin qurulması nəzərdə tutulmuşdur.

«Yaşıl enerji» zonası - enerji tələbatı yaşıl enerjiden (bərpə olunan enerji mənbələrindən) maksimum istifadə edilməklə təmin edilən və enerji dəyər zəncirində ekoloji təmiz və enerji səmərəli innovativ yaşıl texnologiyalardan istifadə edilən ərazidir.

“Yaşıl enerji” zonasının yaradılması konsepsiyasının formalaşdırılması məqsədilə enerji tələbatı və təchizatı ssenarisinin müəyyən edilməsi məqsədilə 3 ssenari üzrə təhlillər aparılmışdır:

Ssenari 1 üzrə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə tam elektrifikasiya (təbii qaz təchizatının olmaması);

Ssenari 2 üzrə bütün şəhər/rayon mərkəzlərində və magistral qaz kəmərlərinin yaxınlığında qəsəbə və kəndlərdə təbii qaz təchizatının olması;

Ssenari 3 üzrə işğaldan azad edilmiş bütün ərazilərdə təbii qaz təchizatının olması.

Ssenarilərin müqayisəli təhlili nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, **Ssenari 2** istər kommuniya, istərsə də «Yaşıl Enerji» Zonası prinsiplərinin gözlənilməsi perspektivində ən əlverişli

rişli seçimdir. Ssenarilər müəyyən edilərkən enerji təhlükəsizliyi, sənayenin inkişafı perspektivi, kommersiya əlverişliliyi, beynəlxalq təcrübə, «Yaşıl Enerji» Zonasının səciyyəvi xüsusiyyətləri, texniki cəhətdən məqsədəuyğunluq və digər faktorlar nəzərə alınmışdır.

«Yaşıl Enerji» Zonası çərçivəsində istər bina və tikililərdə, istərsə də digər sahələrdə və fəaliyyətlərdə enerji səmərəliliyi vacib element hesab ediləcəkdir və bu istiqamətdə müvafiq model və standartların hazırlanması planlaşdırılır. Bu zonada mərkəzləşdirilməmiş və mobil şəkildə tətbiq edilə biləcək kiçik həcmli bərpa olunan enerji həllərinə xüsusi önəm veriləcəkdir. Təbii qazla təchiz edilməyən ərazilərdə yerləşən fərdi ev təsərrüfatlarında günəş panelləri, istilik nasosları və istilik nasosu əsaslı su qızdırıcılarının quraşdırılması, eləcə də ictimai binalarda müxtəlif “yaşıl texnologiyalar”ın tətbiqi nəzərdə tutulur.

«Yaşıl Enerji» Zonasının yaradılması işğaldan azad edilmiş ərazilərdə istər məşğulluq, istərsə də yerli şirkətlərin iştirakı baxımından milli kontentin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir. Belə ki, müxtəlif yaşıl texnologiyaların və yaxud onların müəyyən hissələrinin istehsal, habelə saxlanması və təmiri perspektivi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kiçik və orta müəssisələrin yaradılmasına imkan verəcəkdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə «Yaşıl Enerji» Zonası yaradılmasına dair tədbirlərin icrasında qazanılmış təcrübədən gələcək illərdə ölkənin digər şəhər və rayonlarda tətbiqi nəzərdən keçirilə bilər.

Beynəlxalq təcrübə araşdırılarkən «Yaşıl Enerji» Zonası çərçivəsində təbii qazdan istifadəyə dair müxtəlif ölkələrin təcrübəsi, eləcə də bu sahədə ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatların yanaşması dərinlən təhlil edilmişdir. Beynəlxalq Enerji Agentliyi (BEA) və Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyinin (IRENA) yanaşmasına əsasən, təbii qaz enerji keçidinin reallaşması üçün ən effektiv enerji mənbəyidir və təbii qaz digər karbohidrogen resursları ilə müqayisədə daha təmiz enerji mənbəyi hesab olunur. BEA uzunmüddətli perspektivdə enerji keçidinin reallaşması üçün ilkin addımlardan biri kimi kömür əsaslı elektrik enerjisi istehsalına nəzərən təbii qaz əsaslı elektrik enerjisi istehsalına üstünlük verilməsini tövsiyə edir və bunun iqlim dəyişikliyinə qarşı təsirli yanaşmalardan biri olduğunu bildirir. Bununla yanaşı, təbii qazdan istifadə ilə paralel olaraq elektrifikasiya strategiyasının qarşılıqlı əlaqəli şəkildə reallaşdırılması enerji təhlükəsizliyi cəhətdən olduqca önəmlidir. Enerji keçidi strategiyasının həyata keçirildiyi müddətdə təbii qaz əsaslı sənaye sahələrinin inkişafında ləngimələrin qarşısının alınması məqsədilə uzunmüddətli dövr üçün təbii qazdan xammal mənbəyi kimi istifadənin davam etdiriləcəyi proqnozlaşdırılır. Bu səbəbdən, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilməsi planlaşdırılan iqtisadi inkişaf strategiyasını nəzərə alaraq təbii qaz infrastrukturunun qurulması və bundan «Yaşıl Enerji» Zonası prinsipləri çərçivəsində istifadə edilməsi perspektivi də nəzərdən keçirilmişdir. Bu zaman, müvafiq infrastrukturun qurulmasının maliyyə tutumluluğu və yaxud qurulmaması nəticəsində uzunmüddətli perspektivdə təsirlərinə də baxılmışdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə təbii qaz təchizatı infrastrukturunun qurulması məqsədilə 4 fərqli marşrut üzrə magistral qaz kəmərlərinin inşası planlaşdırılır və qeyd edilən işlərin müvafiq şəhərsalma, iqtisadi inkişaf tədbirləri, eləcə də «Yaşıl Enerji» Zonası yaradılması ssenarisinə uyğun olaraq yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur.

Qeyd edilən magistral boru kəmərləri gələcəkdə mümkün maksimum tələbat ssenarisi nəzərə alınaraq layihələndirilir ki, bu da iqtisadi inkişaf və məskunlaşma üzrə proqnoz və faktiki göstəricilərin gələcəkdə əlavə xərclərə səbəb olmaması üçün nəzərdə tutulur. Təbii qaz təchizatı üzrə paylayıcı şəbəkənin şəhər/rayon mərkəzlərində və magistral qaz kəmərlərinin yaxınlığındakı qəsəbə və kəndlərdə qurulması nəzərdə tutulur. Bundan əlavə olaraq, iri sənaye mərkəzlərinin (parklarına), sənaye müəssisələrinin və digər zəruri iqtisadi fəaliyyətlərin təbii qazla təminatı nəzərdə tutulur.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə paylayıcı qaz şəbəkəsi yeraltı variantda polietilen borulardan qurulacaqdır. Həyata keçiriləcək layihələr tamamlandıqdan sonra əldə olunacaq əsas nəticələr bunlardan ibarət olacaqdır:

- layihədə 30 illik qaz tələbatı perspektivi nəzərə alınacaq.
- istehlakçılara fasiləsiz və etibarlı şəkildə təbii qazın verilməsi təmin olunacaq.
- operativ idarəetmə və tənzimlənmə sisteminin qurulacaq.
- informasiya-kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə müxtəlif sahələrdə və ərazilərdə qaz sərfinin real rejimdə balansının qurulması mümkün olacaq.
- şəbəkə dairəvi şəkildə qurulacaq.
- hava şəraitindən və mövsümdən asılı olmayaraq stabil təzyiq səviyyələri saxlanılacaq və müstəqil şəkildə tarazlaşdırılacaq.
- «Ağıllı» qaz sayğacları geniş tətbiq olunacaq.
- avtomatika sisteminin, mərkəzləşdirilmiş çevik nəzarət və ölçü-qeydiyyat sisteminin, informasiya və digər müasir innovasiya texnologiyaları geniş tətbiq ediləcək.
- qaz təchizatı şəbəkəsinin geoinformasiya sistemə bağlanılacaq.
- gələcəkdə idarəetmə mərkəzinin elektron tablosunda şəbəkənin elektron xəritəsi, real rejimdə şəbəkədə olan qaz axınları, əsas texnoloji parametrlər (təzyiqlər, qaz sərfi), şəbəkənin hər-hansı bir hissəsində olan nasazlıqlar görsənəcək ki, şəbəkənin vahid mərkəzdən idarəetməsi və nəzarəti asanlaşacaq.
- müştəri məmnunluğunun yüksəldilməsi tədbirləri həyata keçiriləcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı şəhəri, 16 noyabr 2022-ci il.
2. "Strategic Planning and Forecasting Fundamentals" by Steven J. Ostermiller, published by CRC Press.
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023 –cu illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının 2020-ci və 2021-ci il hesabatı. İqtisadiyyat Nazirliyi, Bakı, 2020; 2021.
4. M.A.Məmmədov, F.Ə.Məmmədova – "Qarabağ regionunun post-konflikt dövründə inkişafının idarəetmə mexanizmi" – "Qarabağ regionunun iqtisadi və sosial inkişaf proqnozları" adlı Respublika elmi- praktiki konfrans, Bakı 2021.
5. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzində Qarabağın iqtisadi inkişafı mövzusunda materialları. Bakı 2020.

R.Y.Aliyev

*candidate of technical sciences, doctoral student, Azerbaijan University of
Architecture and Construction
General Director of PO "Azerigaz"
ORCID 0000-0002-4493-5727*

Goals of establishing a "green energy" zone and restore gas supply infrastructure in the territories liberated from occupation

Abstract

In the course of economic development, determined by the President of the Republic of Azerbaijan, Mr. Ilham Aliyev, regarding the territories liberated from occupation, the transforma-

tion of these territories into green energy zones is considered one of the main directions. The purpose of the concept is outlined in the article, using the high potential of renewable energy in the released territories to provide the area with environmentally friendly green energy and form proposals by studying the prospects for the use of environmentally friendly and energy efficient green technologies. For this purpose, energy consumption models of the districts were developed using various scenarios.

Key words: sustainable energy, supply, fuel and energy complex, infrastructure, scenario, project.

Р.Ю.Алиев

к.т.н., докторант, Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет
Генеральный директор ПО «Азеригаз»
ORCID 0000-0002-4493-5727

Задачи создания зоны «зеленой энергетики» и восстановления газоснабжающей инфраструктуры на освобожденных от оккупации территориях

Резюме

В ходе экономического развития, определенного Президентом Азербайджанской Республики г-ном Ильхамом Алиевым в отношении территорий, освобожденных от оккупации, превращение этих территорий в зоны «зеленой энергии» считается одним из основных направлений. В статье обозначена цель концепции - используя высокий потенциал возобновляемой энергетики на высвобождаемых территориях для обеспечения местности экологически чистой зеленой энергией и формирования предложений путем изучения перспектив применения экологически чистых и энергоэффективных зеленых технологий. Для этого были разработаны модели энергопотребления районов с применением различных сценариев.

Ключевые слова: устойчивая энергетика, снабжение, топливно-энергетический комплекс, инфраструктура, сценарий, проект.

N.H.Mehdizadə
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Məqalə redaksiyaya daxil olub 29.04.2023

The article was received by editorial board on 29.04.2023

Статья принята к печати 29.04.2023

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ REGIONLARDA FƏALLIĞIN ARTIRILMASINDA DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN ROLU

Xülasə

Dövlət büdcəsi hökumətin konkret dövr üçün gözlənilən gəlir və xərclərini əks etdirən maliyyə planıdır və ölkə, onun iqtisadi vəziyyətindən və hökumətin prioritetlərindən asılı olaraq ölçü və tərkibcə dəyişir. Azərbaycanın 2022-ci il dövlət büdcəsində Ermənistanın işğalından azad edilmiş ərazilərin 2020-ci ildə yenidən qurulması və bərpası ilə bağlı müddəalar əksini tapıb. Hökumət işğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi və tikinti, təmir-bərpa işlərinin aparılması üçün xeyli vəsait ayırıb. Hökumət həmçinin Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində ağıllı dövlət idarəçiliyi, ağıllı infrastruktur və xidmətləri, ağıllı iqtisadiyyatı və biznes mühitini birləşdirən “ağıllı kənd” konsepsiyasının tətbiqinə başlayıb. Bu layihələrin həyata keçirilməsinin növbəti illərdə Azərbaycanın iqtisadi artımını təmin edəcəyi gözlənilir.

Açar sözlər: dövlət büdcəsi, yenidənqurma, bərpa, işğaldan azad edilmiş ərazilər, infrastruktur, iqtisadiyyat, investisiya, sosia-iqtidai inkişaf.

GİRİŞ

Dövlət büdcəsi azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi fəaliyyətə birbaşa təsir göstərən iqtisadi siyasətin həlledici alətidir. Dövlət vəsaitlərinin ayrılması mühüm infrastruktur layihələrini dəstəkləməklə, iş yerləri yaratmaqla və iqtisadiyyatın əsas sektorlarına investisiyaları təşviq etməklə iqtisadi artımı və inkişafı stimullaşdırmaq mümkündür. Bununla belə, bu regionlarda iqtisadi fəallığın artırılmasında dövlət büdcələrinin səmərəliliyi müxtəlif amillərdən, o cümlədən siyasətçilərin prioritetlərindən, idarəetmənin keyfiyyətindən və qərarların qəbulunda ictimaiyyətin iştirak səviyyəsindən asılıdır. Bu məqalənin məqsədi azad edilmiş regionlarda iqtisadi fəallığın artırılmasında dövlət büdcəsinin rolunu araşdırmaq, onun səmərəliliyinə təsir edən amillərə diqqət yetirməkdir. Regionlarda iqtisadi fəallığın artırılmasında dövlət büdcəsinin rolunu təhlil edərək, bu məqalə iqtisadi artımın və inkişafın təşviqində hökumətin rolu ilə bağlı davam edən müzakirələrə töhfə verməyə çalışır. Ümid edilir ki, bu tədqiqatın nəticələri regional səviyyədə iqtisadi siyasətin dinamikasını anlamağa çalışan siyasətçilər və alimlər üçün fikirlər verəcək.

METOD

Bu tədqiqat azad edilmiş regionlarda iqtisadi fəallığın artırılmasında dövlət büdcəsinin rolunu araşdırmaq üçün hərtərəfli ədəbiyyat icmalı ilə bir sıra nümunə araşdırmaları birləşdirərək qarışıq metodlardan istifadə edir.

ANALİZ

Tədqiqatda kəmiyyət və keyfiyyət məlumatlarının təhlili metodlarının birləşməsindən istifadə olunub. Kəmiyyət məlumatlarının təhlili regionlarda dövlət büdcələri ilə iqtisadi fəaliyyət arasındakı əlaqəni yoxlamaq üçün reqressiya təhlili kimi statistik üsulları əhatə edib. Keyfiyyətli məlumatların təhlili müsahibələr və siyasət sənədləri vasitəsilə toplanmış məlumatlarda əsas mövzuları və nümunələri müəyyən etmək üçün məzmun təhlilini əhatə edib. Tədqiqat, müvafiq hallarda mövcud nəzəriyyələr və çərçivələrə əsaslanaraq, ədəbiyyat icmalı və nümunə araşdırma-

larının nəticələrini sintez etmək üçün həm induktiv, həm də deduktiv əsaslandırmadan istifadə olunmuşdur.

İnfrastrukturun inkişafı və dövlət büdcəsi: Azad edilmiş ərazilərin bərpası

Dövlət büdcəsi müəyyən dövr üçün hökumətin gözlənilən gəlir və xərclərini əks etdirən maliyyə planıdır. Büdcə adətən hökumətin qanunverici orqanı tərəfindən təsdiqlənir və dövlət resurslarının proqramların, xidmətlərin və infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinə necə ayrılacağına dair yol xəritəsini təqdim edir. Dövlət büdcəsinin ölçüsü və tərkibi ölkədən, onun iqtisadi vəziyyətindən və hakimiyyətdə olan hökumətin prioritetlərindən asılı olaraq dəyişə bilər. Azərbaycanın təmsilində, 2022-ci ilin dövlət büdcəsinə digər prioritetlərlə yanaşı, 2020-ci ildə Ermənistanın işğalından azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması və bərpası ilə bağlı müddəalar da daxildir. Büdcədə sosial proqramlara, təhsilə, səhiyyəyə və digər ictimai xidmətlərə ayrımlar da daxildir.

Prezident İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamlara əsasən, Azərbaycan hökuməti ölkənin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aparılan bərpa işlərinin sürətləndirilməsi və yeni layihələrin icrasına başlanılması üçün əlavə olaraq 2,94 milyon ABŞ dolları məbləğində vəsait ayırıb. Vəsait Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının şəhər, kənd və qəsəbələrində infrastruktur layihələrinin və tikint, təmir-bərpa işlərinin aparılması üçün nəzərdə tutulub. Bundan başqa, prezident Kəlbəcər və Zəngilan rayonlarında iki ümumtəhsil məktəbinin yenidən qurulması və bərpası üçün 352 min ABŞ dolları məbləğində vəsaitin ayrılması haqqında sərəncamlar imzalayıb. Bu vəsait 2022-ci il dövlət büdcəsinin 2020-ci ildə erməni işğalından azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması və bərpası üçün nəzərdə tutulmuş hissəsindən təmin ediləcək. Azərbaycan hökuməti 2021-ci və 2022-ci illərdə işğaldan azad edilmiş torpaqlarda genişmiqyaslı yenidənqurma və bərpa işlərinə 2,8 milyard dollara yaxın vəsait ayırıb. Onlarla layihə başa çatdırılıb, bir çoxları isə hazırda. Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi (AAYDA) işğaldan azad edilmiş torpaqlarda ümumilikdə 725 kilometr uzunluğunda yeni avtomobil yollarının və avtomobil yollarının çəkilməsi, o cümlədən mövcud marşrut xətlərinin bərpası üçün 13 layihə həyata keçirib. Hökumət həmçinin Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində ağıllı dövlət idarəçiliyi, ağıllı infrastruktur və xidmətlər, ağıllı iqtisadiyyat və biznes mühitini özündə birləşdirən “ağıllı kənd” konsepsiyasını işə salıb.

2021-ci ildə işğaldan azad edilmiş torpaqlarda Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının açılışı olub, Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanının keçən ilin payızında açılışı oldu. 2024-cü ildə Laçın rayonunda üçüncü hava limanı istifadəyə veriləcək. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda mülki aviasiya infrastrukturunu əhatə dairəsini daha da genişləndirəcək. Zəngilan rayonunun Ağalı kəndində ağıllı kənd inkişafı konsepsiyasının üç əsas komponentinə əsaslanan “ağıllı kənd” konsepsiyası tətbiq edilir. Kənddə 150 ekoloji cəhətdən təmiz yaşayış binası, həmçinin uşaq bağçası, məktəb, tibb məntəqəsi, su elektrik stansiyası və s. 2022-ci ilin iyul ayında dövlət tərəfindən həyata keçirilən “Böyük Qayıdış” proqramı çərçivəsində keçmiş məcburi köçkün azərbaycanlıların dörd mərhələdən ibarət Ağalıya köçürülməsinə başlanılıb.

Ermənistanın işğalından azad edilmiş Azərbaycan torpaqlarının bərpası ilə bağlı çoxdan gözlənilən layihələr qarşıdakı illərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının əsas diqqət mərkəzindədir. Təbii ki, bunlar təkcə dövlətdən deyil, həm də özəl biznesdən milyardlarla dollar dəyərində inyeksiya tələb edən kifayət qədər bahalı proqramlardır. Bununla belə, unutmamaq olmur ki, hər hansı bir investisiya özünü doğrultmalı və gəlirli olmalıdır. Qarabağ layihələri Azərbaycan üçün mənəvi cəhətdən nə qədər əziz olsa da, bu məsələdə istisna deyil. Yerli və beynəlxalq ekspertlər əmin edirlər ki, Qarabağda planlaşdırılan irimiqyaslı infrastruktur layihələri gələcək illərdə Azərbaycanın iqtisadi artımını təmin edən amillərdən biri olacaq.

Məlum olduğu kimi, 2021-ci ilin dövlət büdcəsində bu məqsədlər üçün 2,2 milyard manat (1,2 milyard ABŞ dolları) və ya ÜDM-in 2,9 faizi həcmində vəsait nəzərdə tutulmuşdu və artıq

işlərin bir qismi, o cümlədən infrastrukturla bağlı işlərə başlanılıb. Üstəlik, artan xərclərə və pandemiya fonunda davam edən qeyri-müəyyənliyə baxmayaraq, S&P Global Ratings beynəlxalq reyting agentliyi bu yaxınlarda Azərbaycanın reytingini “BB+” səviyyəsində təsdiqləyib və proqnozu “mənfi”dən “stabil”ə dəyişib. Bu müsbət dəyişiklik məhz uzun illər ölkənin iqtisadi inkişafı üçün əsas risk hesab edilən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə əlaqədar baş verdi. İndi Azərbaycan işğaldan azad edilmiş ərazilərə bütün iqtisadi potensialı ilə nəzarəti bərpa etdikdən sonra risklər məsələsi həmişəlik öz həllini tapıb. “Yenidən işlənmiş proqnoz reyting agentliyinin Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Dağlıq Qarabağ regionunda Azərbaycan və Ermənistan arasında atəşkəs sazişinin geniş şəkildə qüvvədə qalacağına və iqtisadi dirçəliş və karbohidrogen qiymətlərinin nisbətən yüksək olması ölkənin maliyyə vəziyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsinin qarşısını almağa kömək edəcəyinə dair gözləntiləri əks etdirir. Qarabağda yeni layihələr Azərbaycanda daha da iqtisadi inkişafı təmin etmək potensialına malikdir, 2020-ci ildə ÜDM-in kəskin azalmasından sonra 2021-ci ildə iqtisadi artım 2,1 faiz səviyyəsində olmuşdur. Belə olan halda göstərici ildə təxminən 4 faiz sabitləşmişdir. Məsələ burasındadır ki, rayonda ilkin infrastruktur bərpa olunan kimi kənd təsərrüfatı, turizm, mədəniyyət, tikinti materiallarının istehsalı, üstəlik, yükdaşıma sahələrində əla qaytarılma potensialı olan layihələrin icrasına başlanılacaq. Yeni gəlirlər pandemiya səbəbindən dondurulmuş iqtisadi fəaliyyətin bütün rıçaqlarını tədricən işə salacaq və ixrac üçün məhsulların siyahısı daha da genişlənəcək. Daha vacibi odur ki, bütün bu layihələr qeyri-neft sektoru ilə bağlıdır, ona görə də artıq bu il biz həm dövlət büdcəsinin gəlirlərində, həm də ÜDM-də onun xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasının şahidi olmuşuq.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə iqtisadi fəallığın yaxşılaşdırılması üçün dövlət büdcəsinin rolunun artırılması vacib məsələlərdən biridir. Azərbaycan Respublikasının Ermənistanın işğalından azad edilən ərazilərinin bərpası, milli iqtisadiyyata sürətli integrasiyası, dayanıqlı inkişafının təmin olunması, orada ən müasir infrastrukturun qurulması, mədəni-tarixi abidələrin bərpası və layiqli yaşayış şəraitinin yaradılması istiqamətində çalışmalar aparılır. Ərazilərdə iqtisadi fəallığın yaxşılaşdırılması üçün dövlət büdcəsinin rolunun artırılması ilkin olaraq bu ərazilərdəki infrastrukturun yenilənməsi və inkişafı üçün xüsusi fond ayrılması ilə həyata keçirilir.

İnfrastruktur, təhsil, tədqiqat və inkişaf kimi əsas sahələrə investisiyaları artırmaqla hökumət iqtisadi artımı stimullaşdırmağa və həm biznes, həm də fərdlər üçün yeni imkanlar yaratmağa kömək edə bilər. İqtisadi fəaliyyəti dəstəkləmək üçün dövlət büdcəsindən istifadənin əsas üstünlüklərindən biri odur ki, xərclərin ən çox ehtiyac duyulan sahələrə yönəltməyə imkan verir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizin infraquruluşa investisiyalar nəqliyyat əlaqələrini və kommunikasiya şəbəkələrini yaxşılaşdırmağ üçün dövlət büdcəsinin rolu artırılmalıdır. Eynilə, təhsil və təlimə artan xərclər sürətlə dəyişən iqtisadiyyatın ehtiyaclarını daha yaxşı ödəyə bilən daha bacarıqlı və uyğunlaşa bilən işçi qüvvəsinin inkişafına kömək edə bilər. Bu gün dövlət büdcəsi bir çox cəhətdən iqtisadi inkişaf prosesinin fəal iştirakçısı kimi meydana çıxır. Hökumət istehsal fəaliyyətlərində getdikcə daha çox iştirak etməli pul və fiskal siyasətləri ilə iqtisadi fəaliyyətini istiqamətləndirməlidir. Bu, həm də iqtisadiyyatda əmtəə və xidmətlərin bölüşdürülməsini müəyyən edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə inkişaf prosesi uzun müddətə yayılmışdır, lakin bu gün zəif inkişaf etmiş ölkələrin eləcə də azad etdiyimiz bu ərazilərin gözləməyə vaxtı yoxdur və onlar üçün inkişaf üçün dövrü qısaltmaq vacibdir. Bu halda hökumət inkişaf prosesində mühüm addımlar atmalıdır. Dövlətin fəaliyyət sahəsi dövlət xidmətlərinin saxlanması, resursların istifadəsinə təsir göstərmək, gəlirlərin bölüşdürülməsi, pulun miqdarına nəzarət, dalğalanmaların idarə edilməsi, tam məşğulluğun təmin edilməsi və investisiya səviyyəsinə təsir göstərmək kimi bir sıra vəzifələri əhatə edir. İnkişaf etməmiş ölkələrdə dövlət sürətli iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün üzərinə mühüm vəzifələr qoymalı olur ki, bu da birbaşa və dolaylı tədbirlərlə əldə edilə bilər.

Birbaşa tədbirlər dövlətin birbaşa iqtisadi fəaliyyətə, məsələn, infraquructura, təhsilə, tədqiqat və inkişafa sərmayə yatırılması, biznes və fiziki şəxslərə maliyyə dəstəyinin göstərilməsi kimi tədbirləri əhatə edir. Bununla dövlət iş yerləri yarada, həyat səviyyəsini yaxşılaşdırma və iqtisadi artımı stimullaşdırma bilər. Dolayı tədbirlər isə vergi, tənzimləmə və pul siyasəti kimi siyasətlər vasitəsilə dövlətin iqtisadi fəaliyyətə təsirini nəzərdə tutur. Pulun kəmiyyətinə nəzarət etmək, dalğalanmaları idarə etmək və investisiya səviyyələrinə təsir göstərməklə dövlət artımı və investisiyaları təşviq edən sabit iqtisadi mühit yarada bilər. Bununla belə, dövlətin üzərinə düşən ağır vəzifələr həm də risklər və çətinliklərlə gəlir. Resurslardan səmərəsiz istifadə israfına və korrupsiyaya səbəb ola bilər, iqtisadi fəaliyyətə həddindən artıq nəzarət isə innovasiya və sahibkarlığı boğa bilər. Ona görə də dövlətin birbaşa və dolayı tədbirlər arasında tarazlıq yaratması, öz fəaliyyətində şəffaflığı, hesabatlılığı və nəzarəti təmin etməsi vacibdir.

Ümumilikdə, dövlət öz öhdəliklərini yerinə yetirməklə və birbaşa və dolayı tədbirlərin düzgün birləşməsini qəbul etməklə sürətli iqtisadi inkişafın təmin edilməsində və hamı üçün daha yaxşı gələcəyin yaradılmasında mühüm rol oynaya bilər. Rabitə və nəqliyyat vasitələri, limanlar, elektrik enerjisi və suvarma kimi iqtisadi əlavə xərclərin olmaması inkişaf etməmiş ölkələrin iqtisadi inkişafına böyük maneədir. İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində bu obyektlər özəl müəssisələr tərəfindən təmin edilir. Lakin inkişaf etməmiş ölkələrdə özəl müəssisələr bu sahələrə sərmayə qoymaqda maraqlı deyillər, çünki gəlirlər sərfəli olmur, investisiyalar isə özəl sektorun imkanlarından kənarda qalır. Azad edilmiş bu ərazilərimizdə hazırda sahibkarlıq qabiliyyətinin çatışmazlığı mövcuddur və sahibkarlar digər ərazilərdə gəlirliliyin daha yüksək olduğu ticarət, mənzil, qızıl və zərgərlik kimi daha gəlirli sahələrə investisiya qoymağa üstünlük verirlər. Buna görə də bu ərazilərdəki iqtisadi əlavə xərcləri təmin etmək dövlətin vəzifəsinə çevrilir. İqtisadi inkişaf tempini sürətləndirmək üçün dövlət iqtisadi əlavə xərcləri təmin etməklə yanaşı, təhsil və təlim müəssisələri və səhiyyə xidmətləri də təmin etməlidir.

İqtisadi fəallığın artırılması prosesində təhsil də mühüm rol oynayır və təhsilə dövlət sərmayəsi vasitəsilə səmərəli əmək təklifini və məhsuldarlığı artırmaq mümkündür. Buna nail olmaq üçün azad edilmiş ərazilərimizdə dövlət büdcəsində pulsuz və icbari ibtidai təhsildən tutmuş orta məktəblərin və müxtəlif tədris müəssisələrinin açılmasına qədər təhsilin təmin edilməsinə üstünlük verilməlidir. Bu ərazilərdə təqdim oluna biləcək təhsil güzəştləri və müəssisələri coğrafi və peşə mobilliyini, məhsuldarlığı artırma və innovasiyaları asanlaşdırma bilər. İxtisasız işçilər, hətta uzun saatlarla işləyən işçilər adambaşına düşən gəlirin aşağı olması ilə nəticələnir ki, bu da iqtisadi artıma mane olur.

Təhsilə qoyulan sərmayə birbaşa məhsuldar hesab olunur və fermerləri savadsızlıqdan xilas edə bilər ki, bu da kənd təsərrüfatının hər hansı formada tərəqqisi üçün əvəzsiz addım sayılır. Təhsil təkcə istehlak xidməti deyil, həm də cəmiyyət üçün məhsuldar kapital mənbəyidir. Ona görə də dövlət büdcəsində təhsilin prioritetləşdirilməsi iqtisadi fəaliyyətin yaxşılaşdırılması üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. O, ümumi vətəndaşlıq bağlarını möhkəmləndirmək, insanların enerjisindən istifadə etmək və ölkənin hər yerində millətin insan resurslarını inkişaf etdirmək səylərinin əsasında təhsil proqramı kimi xidmət edir. Təhsil inkişafın mərkəz nöqtəsidir və təhsilin təmin edilməsində dövlət büdcəsinin rolunun artırılması iqtisadi fəaliyyətin təkmilləşdirilməsində həlledici addımdır. Təhsilə sərmayə qoymaqla dövlət bu ərazilərdə səmərəli əmək təklifini, məhsuldarlığı və ümumi iqtisadi artımı artırma, nəticədə hamı üçün daha fərvan və dayanıqlı gələcəyə apara bilər. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi fəaliyyətin yaxşılaşdırılmasında dövlət büdcəsinin rolunu artırmaq üçün siyasətin hazırlanmasına ərazi yanaşması zəruridir. Hər bir ərazinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini və ehtiyaclarını, o cümlədən onların infraquructura səviyyəsini, fəaliyyət göstərəcəkləri sənaye sahələrini və sakinlərinin bacarıqlarını nəzərə almaq vacibdir. Siyasətlər kəndlərdən tutmuş şəhərsalma, milli və kontinental səviyyəyə kimi aidiyyəti olan xüsusi ərazilər üçün hazırlanmalı və hədəflənməlidir.

Azad edilmiş ərazilərə gəldikdə, yerli iqtisadiyyatın yenidən qurulması və canlandırılması problemlərini həll etmək üçün məqsədyönlü siyasət paketi hazırlana bilər. Buraya keçid və əlçatanlığı yaxşılaşdırmaq üçün yollar və kommunikasiya şəbəkələri kimi infrastruktura investisiyalar daxil ola bilər. Bundan əlavə, iqtisadi fəallığın stimullaşdırılması və iş yerlərinin yaradılması üçün yerli biznes və sahibkarların dəstəklənməsi üçün dövlət büdcəsindən maliyyə ayrıla bilər. Siyasətlərin hazırlanmasına ərazi yanaşması müxtəlif ərazilərdə iqtisadi və sosial qarşılıqlı əlaqələrin müxtəlif miqyaslarını da nəzərə alınacaqdır. Məsələn, bəzi azad edilmiş ərazilər böyük mərkəz şəhərlərə yaxın ola bilər, digərləri isə kənd yerləri üçün mühüm bazar şəhərləri və ya uzun məsafəli transsərhəd ticarət mərkəzləri ola bilər. Bu, effektiv siyasətlərin işlənilib hazırlanması üçün hər bir ərazidə mövcud olan spesifik iqtisadi və sosial qarşılıqlı əlaqənin nüanslı başa düşülməsini tələb edir. Ümumilikdə, dövlət büdcəsinin investisiyalarının məqsədyönlü olmasını və azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi fəaliyyətin yaxşılaşdırılması üçün səmərəli olmasını təmin etmək üçün siyasətin hazırlanmasına ərazi yanaşması çox vacibdir. Siyasətləri hər bir ərazinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə və ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaqla dövlət büdcəsi bu sahələrin iqtisadi potensialını açmaq və onların uzunmüddətli inkişafını dəstəkləmək üçün istifadə edilə bilər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetləri” dair dövlət proqramı təsdiq edilmişdir. Ölkənin uzunmüddətli davamlı və sürətli inkişafı üçün cəmiyyət-biznes-dövlət daxilində uğurlu əlaqələr gücləndirilməlidir. İqtisadi dirçəlişimizdə aşağıdakılar əsas amillər olacaqdır: bazar yönümlü islahatlar vasitəsilə dövlətin iqtisadiyyatdakı rolunun səmərəli idarə edilməsi, özəl institutların gücləndirilməsi, hökumətin dostu biznes idarə edilməsi və yerli sahibkarlığın artırılması üçün ticarət təcrübələrinin daha da liberallaşdırılması kimi məsələlər daxildir. Ölkədə özəl təşəbbüslərin kreativ və innovativ inkişafı iqtisadi resurslarımızın daha yüksək əlavə dəyər yaradan sahələrə yönəldilməsini təmin edəcəkdir. Azərbaycan Hökuməti maraqlı tərəflərin inklüziv iştirakını və siyasətin uyğunluğunu təmin etmək üçün yüksək səviyyəli institusional mexanizm kimi Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasını (DNMS) yaratmışdır. Onun fəaliyyəti səmərəli təşkil edilmiş, qlobal məqsəd və hədəflərə uyğun gələn və Azərbaycan üçün 2030-cu ilə qədər əhəmiyyət kəsb edən milli prioritetlər və onların göstəriciləri müəyyən edilmiş, milli səviyyədə hesabat mexanizmi yaradılmış, dövlət proqramları və ölkədə sosial-iqtisadi sahələri əhatə edən strategiyalar müəyyənləşdirilmişdir.

Nəticə olaraq, Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı ölkənin gələcəyinin həlledici aspektidir. Növbəti onillik üçün Milli Prioritetlərin həyata keçirilməsi dayanıqlı və inklüziv iqtisadi artıma nail olmaq, vətəndaşların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq və ekoloji dayanıqlığı təmin etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün Azərbaycan özəl təşəbbüsləri təşviq etməli, iqtisadiyyatını şaxələndirməli, qeyri-neft sektorunun maliyyələşdirilməsində özəl sektorun payını artırmalı, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalardan istifadəyə üstünlük verməlidir. Sabit və rəqabətə davamlı iqtisadiyyata, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyətə, rəqabətqabiliyyətli insan kapitalına, işğaldan azad edilmiş təmiz ətraf mühitə sadıqlıya malik Azərbaycan beynəlxalq aləmdə öz mövqeyini möhkəmləndirməkdə və vətəndaşlarının rifahını yüksəltməkdə davam edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İlham Aliyev, “Army Building is Number-One Priority for Azerbaijani Leadership,” Apa, June 14, 2017, apa.az/en/xeber/nagorno_karabakh/xeber_ilham_aliev__army_building_is_num_be_r-on_-261424.

2. Robert M. Cutler, "Minsk Group is Meaningless," FP Insider, July 23, 2021, foreignpolicy.com/2021/07/23/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-osce-minskgroup-meaningless. Preslib.az, Armyano-Azerbaycanskiy Nagorno-Karabaxskiy Konflikt, ibid, p.57.

3. Report.az, 27 years passed since occupation of Fuzuli and Jabrayil, August 23, 2020, Available at: <https://report.az/en/karabakh/27-years-passed-since-occupation-of-fuzuli-and-jabrayil/>, (Accessed: December 17, 2020).

4. Youtube.com, President Ilham Aliyev addresses the people, (translation from Azerbaijani), December 1, 2020, Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=ZGiynYxJXvs&t=1492s>, (Accessed: December 18, 2020).

5. Ecoreform.az, Chto Predveshaet Osvobojudeniye Okkupirovannix Territoriy dlya Ekonomiki Azerbaycana, Available at: <http://www.ecoreform.az/contact-us>, (Accessed: December 18, 2020)

6. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4152005

7. <https://agroeeconomics.az/az/article/34/iscaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-teserrufa/>

8. <https://vergiler.az/news/economy/11182.html>

N.Q.Mehdizadeh

master student, Azerbaijan State Economic University

The role of the state budget in increasing activity in liberated regions

Abstract

The state budget is a financial plan that outlines the expected income and expenses of a government for a specific period, and it varies in size and composition depending on the country, its economic situation, and government priorities. The state budget of Azerbaijan for 2022 includes provisions related to the reconstruction and restoration of territories liberated from the occupation of Armenia in 2020. The government has allocated significant funds for carrying out infrastructure projects and construction, repair and restoration works in the liberated territories. The government has also launched the "smart village" concept, which combines smart public administration, smart infrastructure and services, smart economy and business environment in Agali village of Zangilan district. The implementation of these projects is expected to ensure the economic growth of Azerbaijan in the coming years. The positive outlook is reflected in the affirmation of Azerbaijan's rating at "BB+" by international rating agency S&P Global Ratings, which suggests that the Russian-brokered ceasefire agreement between Azerbaijan and Armenia will remain broadly in place, and that economic recovery and relatively high hydrocarbon prices have helped prevent a significant deterioration in the country's financial situation.

Key words: state budget, reconstruction, recovery, liberated territories, infrastructure, economy, investment, socio-economic development.

Н.Г.Мехдизаде

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Роль государственного бюджета в повышении активности в освобождённых от оккупации регионах

Резюме

Государственный бюджет представляет собой финансовый план, в котором излагаются ожидаемые доходы и расходы правительства на определенный период, и он

различается по размеру и составу в зависимости от страны, ее экономической ситуации и государственных приоритетов. Государственный бюджет Азербайджана на 2022 год включает положения, связанные с реконструкцией и восстановлением территорий, освобожденных от оккупации Армении в 2020 году. Правительство выделило значительные средства на осуществление инфраструктурных проектов и строительных, ремонтно-восстановительных работ на освобожденных территориях. Правительство также запустило концепцию «умного села», которая сочетает в себе умное государственное управление, умную инфраструктуру и услуги, умную экономику и бизнес-среду в селе Агали Зангиланского района. Ожидается, что реализация этих проектов обеспечит экономический рост Азербайджана в ближайшие годы. Позитивный прогноз отражен в подтверждении рейтинга Азербайджана на уровне «BB+» международным рейтинговым агентством S&P Global Ratings, что предполагает, что соглашение о прекращении огня между Азербайджаном и Арменией, заключенное при посредничестве России, в целом останется в силе, а восстановление экономики и относительно высокий уровень цены помогли предотвратить существенное ухудшение финансового положения страны.

Ключевые слова: государственный бюджет, реконструкция, восстановление, освобожденные территории, инфраструктура, экономика, инвестиции, социально-экономическое развитие.

Е.И.Гармидарова
докторант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
qarmidarova1927@yandex.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 08.05.2023

The article was received by editorial board on 08.05.2023

Статья принята к печати 08.05.2023

ЭВОЛЮЦИЯ ВОЗЗРЕНИЙ ПО ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СУЩНОСТИ КАПИТАЛА

Резюме

Первоначальный этап научных исследований сущности капитала физиократами и меркантилистами характеризовался рассмотрением капитала как денежного запаса, денежного фонда. Однако до периода научной деятельности классических экономистов концепция капитала как такового не занимала видного места в экономической мысли. Классическая школа обосновала два направления регулирования процессов денежного оборота и распределения богатства: направление самоорганизации денежных потоков на основе влияния рыночных инструментов и вектор общественного регулирования процессов распределения доходов. Заслуга марксистов заключается в аргументации общего подхода к капиталу как к динамическому производственному отношению в условиях единства процессов развития общественного продукта и капитала. Взгляды неоклассиков на капитал отражают широкий спектр научно-прикладных инструментов, аргументирующих маржинальное содержание капитала. Кейнс сформулировал ключевую роль инвестиций для цикличного развития экономических процессов и развил теорию ожидания инвестора, обеспечивающую баланс сбережений и инвестиций в капитале. На основе тезисов неоклассической и кейнсианской школ Фридмен обозначил монетаристские основы современной школы исследования капитала.

Цель статьи – показать основные вехи становления и развития системных представлений по вопросу экономической природы банковского капитала.

Ключевые слова: *экономическая сущность капитала, меркантилизм, физиократы, классическая школа, неоклассическая школа, кейнсианство, монетаризм.*

ВВЕДЕНИЕ

Признаки и особенности родового понятия «капитал» являются предметом научных разработок экономистов различных стран на протяжении многовековой истории финансовых отношений. Поэтому обобщение теоретических основ управления капитализацией банка следует начинать с основных аспектов понятия и экономической сущности банковского капитала.

Античные и средневековые исследователи интересовались, главным образом, содержанием ростовщических процедур, рентных мероприятий и прочих особенностей взимания процентов в пользу владельцев финансов, имущества. Концепция капитала как такового не занимала видного места в экономической мысли до периода научной деятельности классических экономистов Адама Смита, Дэвида Рикардо, Джона Стюарта Милля и др. (Nitzan, Bichler, 2009)

1. Ранний период

Как отмечал Ф. Бродель, одно из первых упоминаний капитала в торговых городах-государствах Италии встречается до начала XIII века. При этом капитал означал "денежный

капитал компании или купца”, предназначенный для инвестирования (Braudel, 1992). Другие ученые аргументируют появление экономического понятия капитала в XIII веке на латинском Западе в контексте делового предпринимательства. Капитал представлялся динамичной формой денег, которая способна расширяться в будущем за счет инвестиций в коммерцию, которая отличается от обычных денег, их стерильной формы, существующей для количественного соизмерения операций товарно-денежного обмена. Этот подход привел к формированию примерно с XIII века понятия капитала в повседневной европейской деловой жизни как денежного фонда инвестиций, предназначенного для роста дохода (Levy, 2017).

В период XVI-XVII веков меркантилисты (Н. Борбон, Д. Кейнс, Т. Ман, Д. Юм и др.) в числе первых обозначили особенность капитала как специфического запаса, формирующегося для достижения равновесия торгового и политического балансов государства на стадии первоначального накопления капитала, поскольку денежные средства создают торговые отношения, с помощью которых увеличивается объем таких средств (Кейнс, 2013). В частности, Н. Борбон обозначил научную концепцию понимания капитала как созданного запаса благ, движение которого представляется основным фактором экономического развития государства (Barbon, 1953).

В середине XVIII века физиократы (Р. Кантильон, Ф. Кенэ, Д. Немур, А. Тюрго и др.) обосновали воспроизводственную модель оборота доходов и продуктов с продуктивностью денежного капитала, вложенного в аграрную сферу, поскольку вложения в сельское хозяйство влияли на цену его продукта, которая формировала общий ценовой уровень того времени. При этом денежный капитал определялся кровеносной системой экономики государства (Физиократы, 2008).

То есть, первоначальный этап научных исследований сущности капитала физиократами и меркантилистами в XVI-XVIII веках характеризовался рассмотрением капитала как денежного запаса, денежного фонда (Бадван, 2017).

2. От классиков к марксистам и маржиналистам

Чуть позже, в период XVIII-XIX веков представители классической школы рассматривали понятие капитала в трех основных аспектах:

- капитал является запасом исполненного труда;
- капитал формализуется в товарном, продуктивном запаса;
- капитал образует источник дохода.

При этом классическая школа обосновала два направления регулирования процессов денежного оборота и распределения богатства: направление самоорганизации денежных потоков на основе влияния рыночных инструментов по А. Смиту (Смит, 1993) и вектор общественного регулирования процессов распределения доходов по Дж. Ст. Миллю (Милль, 1980).

Следующий период – исследования марксистов (середина XIX–начало XX вв.) отличается производственным характером трансформации капитала через сферы обращения и производства с охватом трех сменяемых форм денежного, производительного и товарного капитала. При этом заслуга марксистов заключается, главным образом, в аргументации общего подхода к капиталу как к динамическому производственному отношению в условиях единства процессов развития общественного продукта и капитала (Тухватуллин, 2007).

Чуть позже (конец XIX–середина XX вв.) развивается австрийская школа основоположников маржинального подхода (Е. Бём-Баверк, К. Менгер и др.), в рамках которой обоснованы следующие тезисы:

- капитал развивается в зависимости от производственных факторов, спрос на которые обусловлен факторами земли и труда (Цыренова, Содномов, 2010);
- ценность земли, труда, и, следовательно, капитала зависит от критериев их полезности в будущем производстве (Дубенецкий, Коломыс, 2017);
- степень цикличности процессов производства связана с капиталоемкостью таких процессов (объемом их финансирования на стадии эксплуатации) (Дубенецкий, 2016);
- критерий цикла производственных процессов характеризуется параметром максимизации прибыли в бизнесе при наличии определенного объема денежного капитала (Ковалёв, Феттер, 2017; Ковалёв, 2017; Семин, Новиков, 2018).

3. Взгляды неоклассиков, Кейнса и Фридмана

Представители последующей неоклассической школы (А. Маршалл, Ф. Найт, А. Пигу, Д. Кларк, И. Фишер и др.) обозначили в конце XIX – середине XX века главным признаком капитала любого рода критерии доходности для владельца этого капитала (Блауг, 2008). Множество взглядов неоклассиков на капитал отражает внушительный спектр научно-прикладных инструментов, аргументирующих маргинальное содержание капитала с применением различных средств математического анализа:

- Ф. Найт, Дж. Кларк (американская неоклассическая школа) аргументировали концептуальные элементы финансового капитала, повторяющие по своему смыслу содержание денежного капитала, которые стали основанием для обобщения закона Кларка о предельной производительности и формулировки базовых принципов управления рисками (Бадван, Шамкина, 2018; Хмыров, 2012);

- в работах А. Пигу на основе тезисов И. Фишера, А. Маршалла (кембриджская школа неоклассиков) достойно сформулировано четкое определение финансового капитала в виде изменчивого «материального образования» (Блауг, 1994);

- исследования Н. Винера, Г. Штакельберга, К. Шнайдера в 30-40-е годы XX века привели к разработке теории производства с его издержками и появлению начал кибернетики (математическая неоклассическая школа) (Алгазин, Алгазина, Пятковский, 2017);

- синтез элементов неоклассической теории производственных издержек был представлен Д. Хиксом, П. Самуэльсоном на основе тезисов Л. Вальраса, В. Парето относительно общего равновесия (математическая неоклассическая школа) (Солянская, 2013).

Вместе с этим, в работах Дж. Кейнса и его единомышленников капитал определяется совокупностью финансовых активов, которая приносит доход собственнику капитала, включая премии за соответствующую степень ликвидности (Кейнс, 2013). При этом Кейнс сформулировал ключевую роль инвестиций для цикличного развития экономических процессов и развил теорию ожидания инвестора, обеспечивающую баланс сбережений и инвестиций в капитале. На основе тезисов Дж. Кейнса Дж. Хиксом обоснована многопериодная модель капитала с параметром ожиданий инвестора в части коррекции цен, детерминирующим содержание рационального поведения субъектов финансовых рынков (История экономических учений, 2002).

На основе тезисов неоклассической и кейнсианской школ М. Фридмен обозначил монетаристские основы современной школы исследования капитала, структура которого должна включать традиционные виды богатства (денежные средства, финансовые активы, акции и пр. ценные бумаги) и элементы человеческого капитала, которые приносят доход (Nelson, 2012).

Актуальные аспекты исследования экономистами родового понятия «капитал» характеризуются отсутствием единых взглядов в этой сфере исследования и развитием

обозначенных ранее постулатов различных экономических школ в маргинальном контексте получения прибыли в предметно-отраслевых сферах развития капитала банковского (Дідур, Шаповал, Єпiк, 2018), интеллектуального (Вахрушина, 2020), инвестиционного (Levy, 2017), фиктивного (Хохоева, 2018) и пр. характера.

Представленные особенности исторического развития исследования родового понятия «капитал» систематизированы в таблице 1.

Таблица 1

Стадии развития исследований понятия «капитал»

Период создания	Научная школа	Основатели научной школы	Основные аспекты понятия капитал
До XIII века	исследователи античности, средневековья изучали особенности ростовщичества, взимания процентов без обобщения понятия капитала и его элементов		
XIII век	первые упоминания экономической конструкции капитала имели место в торговых городах Европы, где капитал формировался, развивался как объем денег, предназначенных для инвестирования с целью роста дохода		
Продолжение таблицы 1			
XVI-XVII века	меркантилисты	Н. Борбон, Д. Кейнс, Т. Ман, Д. Юм и др.	понимают капитал как специфический запас обеспечения равновесия торгового и политического балансов государства на стадии первоначального накопления капитала
XVIII век	физиократы	Р. Кантильон, Ф. Кенэ, Д. Немур, А. Тюрго и др	обосновали воспроизводственную модель денежного капитала как кровеносной системы экономики государства
XVIII - XIX века	классическая школа	А. Смит, Ст. Милль, Д. Рикардо и др.	рассматривали капитал как запас исполненного труда, товарно-продуктовый запас, источник дохода в условиях самоорганизации и общественного регулирования
XIX-XX века	марксисты	К. Маркс, Ф.Энгельс, Дж. Коэн и др.	обозначили общий подход к капиталу как к динамическому производственному отношению в условиях единства процессов развития общественного продукта и капитала

XIX-XX века	австрийская школа	К. Менгер, Т. Герцка, Е. Бём-Баверк,	маржинальный подхода к капиталу как к совокупности циклических факторов проявления ценности земли, труда в будущем производстве
XIX-XX века	неоклассическая школа	А. Маршалл, Ф. Найт, А. Пигу и др.	маргинальное содержание капитала с применением различных средств математического анализа
XX век	кейнсианская школа	Дж. М. Кейнс, Дж. Хикс, Дж. Робинсон и др.	определяет капитал совокупностью финансовых активов, которая приносит доход собственнику капитала, и представляется многопериодной моделью капитала с ожиданиями инвестора и пр. рациональным поведением субъектов финансовых рынков
XX век	монетаристская школа	М. Фридмен, А.Шварц, К. Брунер и др.	капитал обоснован как совокупность традиционных видов богатства и человеческого капитала, приносящих доход
XXI век	наблюдается развитие постулатов различных экономических школ в доходном (маржинальном) контексте развития предметно-отраслевых особенностей капитала		

Источник: составлено автором

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведенный анализ показывает на отсутствие у экономистов акцентированного внимания на значимость базовых, фундаментальных свойств капитала для соответствующего направления деятельности его владельца, поскольку без наличия определенного капитала ресурсов невозможно начать и совершенствовать какую-либо деятельность. Ключевое, исходное значение капитала отмечалось в свое время меркантилистами, физиократами, марксистами, но в настоящее время не является приоритетным направлением научно-прикладных исследований.

Поэтому с учетом доходного (маржинального) контекста современного развития научно-прикладных исследований предметно-отраслевых особенностей капитала можно обозначить общее понятие капитала в сфере экономики как базовый ресурс, сформированный для обеспечения организации определенной экономической деятельности в целях получения дохода либо в иных целях, установленных владельцем капитала.

То есть, ключевой экономической сущностью любого капитала представляется его создание, использование как необходимого ресурса для обеспечения соответствующей деятельности владельца капитала.

Список использованной литературы:

1. Barbon N. (1953). "A Discourse of Trade". В кн. Меркантилизм. Под ред. и со вступительной статьей И.С. Плотникова. Л.: ОГИЗ, СОЦЭКГИЗ, Ленинградское отделение, стр. 273-292.
2. Braudel F. (1992). "Civilization and Capitalism, 15th–18th Century". Vol. 2, The Wheels of Commerce. University of California Press, 670 p.
3. Levy J. (2017). "Capital as Process and the History of Capitalism". Access Volume 91, Special Issue 3 (A Special Issue on Methodologies), p. 483-510.
4. Nelson E. (2012). "Friedman's Monetary Economics in Practice". Journal of Economic Literature. December, № 4.
5. Nitzan J. Bichler Sh. (2009). "Capital as Power. A study of order and creorder". New York: Routledge, pp. xxvi, 438..
6. Алгазин Г.И., Алгазина Д.Г., Пятковский О.И. (2017). "Неравновесие по Штакельбергу и динамика коллективного поведения". Известия. Алтайского государственного университета, № 1 (93), стр. 1-11.
7. Бадван Н.Л., Шамкина Е.В. (2018). "К вопросу о теоретических и методологических подходах к сущности и составу капитала". Вестник Адыгейского государственного университета. Серия "Экономика", № 1 (215), стр. 127-138.
8. Бадван Н.Л. (2017). "Капитал как фактор производства". Финансы, инвестиции, банки: проблемы и перспективы развития: сборник научных трудов по материалам I международного научно-практического форума. СПб: Профессиональная наука, стр. 197-205.
9. Блауг М. (2008). "100 великих экономистов до Кейнса". СПб.: Экономикс, 352 с.
10. Блауг М. (1994). "Экономическая мысль в ретроспективе". М.: Дело, 724 с.
11. Вахрушина А.А. (2020). "Учетно-методический инструментарий формирования отчетности об интеллектуальном капитале вузов": дис. ... канд. экон. наук: 08.00.12. Москва, 174 с.
12. Дубенецкий Н.А., Коломыс Э.В. (2017). "Сравнительный анализ кембриджской и австрийской школ экономической теории в контексте ценообразования в рыночной экономике". Вестник Белорусского государственного экономического университета, № 1(120), стр. 25-30.
13. Дубенецкий Н.А. (2016). "К вопросу о концепциях издержек производства в кембриджской и австрийской школах экономической теории". Право. Экономика. Психология, № 2(5), стр. 40-43.
14. Дідур С.В., Шаповал Л.П., Єпик О.І. (2018). "Управління регулятивним капіталом у банківській системі України". Приазовський економічний вісник. Класичний приватний університет, № 5(10), стр. 337–342.
15. История экономических учений. (2002). Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. М.: Инфра-М, 784 с.
16. Кейнс Дж. М. (2013). "Общая теория занятости, процента и денег". пер. с англ. М.: ЗАО "Бизнеском", 402 с.
17. Ковалёв А.В., Феттер Ф.А. (2017). "Вклад в теорию распределения австрийской школы". Вестник Удмуртского университета. Серия "Экономика и право", Том 27, № 5, стр. 16-20.
18. Ковалёв А.В. (2018). "Методология австрийской школы: забытая перспектива?" Общественные науки и современность, № 1, стр. 108-118.
19. Милль Дж. Ст. (1980). "Основы политической экономии". Т.1. М.: Прогресс, 496 с.

20. Семин А.Н., Новиков Н.В. (2018). “Третье измерение «Креста Маршалла»”. ЭТАП: экономическая теория, анализ, практика, № 2, стр. 123-134.
21. Смит А. (1993). “Исследование о природе и причинах богатства народов”. Антология экономической классики, Т. 1. М.: Наука, 569 с.
22. Солянская И. (2013). “Общее и особенное в подходах к изучению общего экономического равновесия”. Четыре четверти. ЭБ БГУ, стр. 98-109.
23. Тухватуллин М.С. (2007). “Трансформация институциональных форм движения финансового капитала в современной российской экономике”. Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01. Казань, 207 с.
24. Успенский Л.В. (2009). “Почему не иначе?: этимологический словарь школьника”. – М.: АСТ, 460 с.
25. Фасмер М. (2007). “Этимологический словарь русского языка в четырех томах”. Том 2 (пер. с немецкого и дополнения О.Н. Трубачева). М.: Астрель, 671 с.
26. Физиократы. Избранные экономические произведения. (2008). М.: Эксмо, 1198 с.
27. Хмыров В.В. (2012). “Основные концепции риск-менеджмента”. Бизнес в законе, № 2, стр. 245-249.
28. Хохоева З.В. (2018). “Фиктивный капитал российской экономики: концепция и механизм генерации”. Дис. ... докт. экон. наук: 08.00.01. Владикавказ, 318 с.
29. Цыренова Е.Д., Содномов А.Э.-Б. (2010). “Теория конкуренции австрийской школы экономики”. Монография. Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 191 с.
30. Шанский Н. М. (редактор). (1982). “Этимологический словарь русского языка”. М.: Изд-во МГУ, 470 с.

Y.I.Qarmidarova
doktorant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Kapitalın iqtisadi məhiyyəti haqqında görüşlərin təkamülü

Xülasə

Fiziokratlar və merkantilistlər tərəfindən kapitalın mahiyyətinin elmi tədqiqatlarının ilkin mərhələsi kapitalı pul ehtiyatı, pul fondu kimi nəzərdən keçirməklə səciyyələndirirdi. Halbuki klassik iqtisadçılarda elmi fəaliyyəti dövrünə qədər kapital anlayışı belə idi. iqtisadi fikirdə görkəmli yer tutmur. Klassik məktəb pul dövriyyəsi və sərvət bölgüsü proseslərinin tənzimlənməsi üçün iki istiqaməti əsaslandırdı: bazar alətlərinin təsiri əsasında pul vəsaitlərinin hərəkətinin özünü təşkili istiqaməti və gəlirlərin bölüşdürülməsi proseslərinin ictimai tənzimlənməsi vektoru. Marksistlərin məziyyəti ictimai məhsulun və kapitalın inkişaf proseslərinin vəhdəti şəraitində dinamik istehsal münasibəti kimi kapitala ümumi yanaşmanın arqumentindədir. Kapitala dair neoklassik baxışlar kapitalın marjinal məzmununu mübahisələndirən geniş elmi və tətbiqi vasitələri əks etdirir. Keyns iqtisadi proseslərin tsiklik inkişafı üçün investisiyanın əsas rolunu formalaşdırdı və əmanətlərin və kapitala qoyulan investisiyaların balansını təmin edən investorun gözləntiləri nəzəriyyəsinə inkişaf etdirdi. M.Fridman neoklassik və keynes məktəblərinin tezislərinə əsaslanaraq müasir kapital tədqiqatı məktəbinin monetarist əsaslarını qeyd etmişdir.

Məqalənin məqsədi bank kapitalının iqtisadi mahiyyəti haqqında sistemli fikirlərin formalaşması və inkişafının əsas mərhələlərini göstərməkdir.

Açar sözlər: kapitalın iqtisadi mahiyyəti, merkantilizm, fiziokratlar, klassik məktəb, neoklassik məktəb, keynsçilik, monetarizm.

Y.I.Garmidarova

postgraduate student, Azerbaijan State University of Economics

Evolution of views on the economic essence of capital

Abstract

The initial stage of scientific research into the essence of capital by physiocrats and mercantilists was characterized by the consideration of capital as a monetary reserve, a money fund. Yet, until the period of scientific activity of classical economists, the concept of capital as such did not occupy a prominent place in economic thought. The classical school substantiated two directions for regulating the processes of money circulation and wealth distribution: the direction of self-organization of cash flows based on the influence of market instruments and the vector of public regulation of income distribution processes. The merit of the Marxists lies in the argumentation of the general approach to capital as a dynamic production relation in the conditions of the unity of the processes of development of the social product and capital. Neoclassical views on capital reflect a wide range of scientific and applied tools that argue the marginal content of capital. Keynes formulated the key role of investment for the cyclical development of economic processes and developed the theory of investor expectation, which ensures the balance of savings and investment in capital. Based on the theses of the neoclassical and Keynesian schools, M. Friedman outlined the monetarist foundations of the modern school of capital research.

The purpose of the article is to show the main milestones in the formation and development of systemic ideas on the economic nature of banking capital.

Key words: economic essence of capital, mercantilism, physiocrats, classical school, neoclassical school, Keynesianism, monetarism.

A.A.Məmmədov
s.ü.f.d, b.m, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Q.R.Abbaslı
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
qehremanabbasli499@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 07.05.2023

The article was received by editorial board on 07.05.2023

Статья принята к печати 07.05.2023

AZERBAIJAN EĞİTİMİNİN PANDEMİ TESTİ

Özet

Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Kanunu'na da yansıyan uzaktan eğitim şekli, pandemi döneminin bir ürünü olarak eğitimin dışında kalmama şansı yakalamış ve yardım elini uzatmıştır. Kısa sürede yüksek ve genel eğitim okulları uzaktan eğitime geçti. Uzaktan eğitim yerini bulmuştur. Uzaktan eğitim nedir sorusu soruldu. Uzaktan eğitim, eğitim sürecini elektronik, telekomünikasyon, yazılım ve teknik araçlar temelinde düzenleme şeklidir. Uzaktan eğitim, eğitim sürecinin doğasında bulunan tüm bileşenleri (hedefler, içerik, yöntemler, organizasyon biçimleri, öğretim araçları) yansıtan ve İnternet teknolojilerinin özel araçlarını veya etkileşimini içeren, öğretmenlerin ve öğrencilerin birbirleriyle uzaktan etkileşimidir. konsantrasyon kullanılır

Uzun süredir Azerbaycan'da uzaktan eğitim sistemine geçişle ilgili sorunlar çözülmüş ve şimdiden bir adım atılmıştır. Bu nedenle, Azerbaycan eğitiminin dünyanın gelişmiş ülkelerinin eğitim sistemine entegre edilmesi ve Avrupa'nın ileri ülkeleri ile rekabet edebilmesi ve uzaktan eğitime geçilmesi önemliydi. Bu çok önemli ve zor bir süreç olmasına rağmen şimdiden bazı deneyimler kazanıldı.

Anahtar kelimeler: pandemi, uzaktan eğitim, bireysel öğrenme alanı, küresel hedef, etkili eğitim.

GİRİŞ

Eğitimin hayatımızdaki önemi ve rolü çok büyüktür. Bu nedenle önümüze çıkan sorunları çözdüğümüz ya da çözümlerini gelecekte gerçekleştirebildiğimiz ölçüde eğitimimizin gelişimini sağlamalıyız. Son yıllarda eğitimin geliştirilmesine ve sorunlarının çözümüne özel bir önem verilmekte ve devletin bu yöndeki ilgisi her geçen yıl artmaktadır. Halihazırda yenilenen eğitimimiz bugün birçok göstergeye göre dünyanın önde gelen ülkelerinin eğitimi ile özdeşleşmiştir. Bugün eğitimde hem biçim hem de içerik açısından ciddi değişikliklerin olması tesadüf değil: uluslararası deneyimin en son kazanımlarına dayanan modern bir ulusal eğitim sistemi oluşturuluyor, bilgi edinme süreci devam ediyor, dijitalleşme teşvik ediliyor. Azerbaycan'da eğitim sisteminin bilişimleştirilmesi öyle olmuyor, bu süreçte yeni nesil interaktif ekipmanlarla donatılıyor (interaktif, elektronik, "akıllı" tahtalar, uzaktan eğitime imkan veren kaynaklar vb.), ya geleneksel olan ya da uzaktan eğitim döneminde önemli kaynaklar olarak görülen ve hâlihazırda konumlarını koruyarak kullanılmaktadır. Pandemi dönemi uzaktan eğitim uygulamasını bir yardım eğitimi olarak hayata geçirmiş olsa da bu öğretim şekli, 19 Haziran 2009 tarihinden itibaren eğitim biçimlerinden biri olarak Eğitim Kanunu'nda (Madde 13) ifadesini bulmuştur.

Modern zamanlarda, Azerbaycan'ın ve genel olarak dünyanın eğitim sisteminde ciddi sorunların varlığı küresel bir fenomen haline geldi ve bunların büyük bir kısmı nesnel inteliktendir.

Binyıl Kalkınma Hedefleri'nde (BKH) yer alan 17 küresel sorundan 4'ünün “Kaliteli eğitim” sorunu ve çözümleri olması tesadüf değildir. Dünyanın birçok ülkesinde bu sorunların çözümü için çeşitli önlemler alınmakta ve bu objektif sorunların kökünde "bilgi tüketimi" yatmaktadır.[1]

COVID-19 pandemisi tüm dünyada geleneksel koşullardan tamamen farklı bir durum yaratmış, sosyo-ekonomik önceliklerin yeniden gözden geçirilmesini zorunlu hale getirmiştir. Her ülke bu durumdan daha az kayıpla çıkmak için kendine özgü stratejiler belirlemiştir. Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) defalarca vurguladığı ve uluslararası kabul gördüğü gibi Azerbaycan, pandemi sürecinde en başarılı stratejiyi seçen ülkelerden biri oldu.

Pandeminin etkilerini en aza indirmek için Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın zamanında ve esnek kararlar alması ve önleyici tedbirler alması, salgının yaygın şekilde yayılmasını engelledi. Öncelikle sağlık sistemi güçlendirildi, sosyal açıdan savunmasız nüfus için sürdürülebilir destek mekanizmaları hayata geçirildi ve ekonomik istikrarın sağlanması için önemli adımlar atıldı. Tüm ülke kamuoyu zamanında atılan bu adımları memnuniyetle karşıladı. Azerbaycan'ın salgınla mücadeledeki deneyiminin birçok ülke tarafından incelenip uygulanması takdire şayan.

Çevik adım atan 12 ülkeden biri

Pandemi dünyadaki eğitim sistemlerini etkilemedi. Başlangıç aşamasında ülkelerin eğitim sistemi pandemiye yeterince cevap verememiş, sadece süreçleri takip etmiştir. Çoğu durumda, eğitim kurumlarının askıya alınmasının kısa ömürlü olacağı ve yakında yeniden başlayacağı yönünde beklentiler vardı. Ancak pandeminin çok büyük kayıpları da beraberinde getirdiği ve daha uzun süre devam edeceği anlaşıldıktan sonra eğitim sistemleri, eğitimin devamlılığını sağlayacak tedbirler almaya başladı.

Pandemi koşullarında Azerbaycan'da eğitimin sürekliliğinin sağlanması bir dizi yön ve aşamayı kapsıyordu. Böylece, ilk aşamada Milli Eğitim Bakanlığı, kararname ile onaylanan "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yeni koronavirüs hastalığının yayılmasının önlenmesi için Eylem Planı" nın uygulanmasına ilişkin Eylem Planını hazırladı ve uygulamaya başladı. Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 30 Ocak 2020 tarih ve 35'leri. Bakanlıkta 7/24 hizmet veren bir karargah kurulmuş ve her gün her eğitim kurumundan durumla ilgili bilgiler toplanmış, özetlenmiş ve Operasyonel Bölüm'e aktarılmıştır. Bakanlar Kurulu'na bağlı karargah.

Milli Eğitim Bakanlığı, yerel eğitim yönetim organlarına ve eğitim kurumlarına duruma duyarlı davranarak tıbbi-önleyici tedbirlerin uygulanması, eğitimciler, öğrenciler ve veliler arasında aktif bilinçlendirme ve açıklama çalışmalarının uygulanması konusunda talimat yazısı gönderdi. eğitim kurumlarında, gerekli tıbbi malzemeye sahip kurumlarda tıbbi önleyici tedbirlerle ilgili olarak, dezenfektan ve hijyen araçlarının sağlanması üzerindeki kontrolü artırmak, ilgili kurumlar tarafından sıhhi-epidemiolojik çalışma koşulları oluşturmak ve toplu etkinlikleri sınırlamak için görevler verildi. . Velilere öneriler, "Eğitim kurumlarında koronavirüs (COVID-19) enfeksiyonunun yayılmasını önlemek için önleyici tedbirlere ilişkin talimat" hazırlanarak uygulandı. Tüm eğitim kurumlarında sistematik olarak dezenfekte çalışmaları başlatıldı. Uygulanan tedbirlerin iyileşmede önemli etkisi oldu eğitim kurumlarında sıhhi ve hijyenik koşulların sağlanması, enfeksiyon vakalarının yaşanmaması en önemli noktalardan biriydi.

Bu yıl 28 Şubat'ta, ülkedeki ilk koronavirüs enfeksiyonu vakasının (transitten geçen bir yabancı vatandaşa) tespit edilmesinin hemen ardından, bir sonraki iş gününde - 2 Mart'ta, başkanın emriyle. Devlet, Bakanlar Kurulu, ülkede bulunan tüm COVID-19 vakalarının önlenmesine karar verdi Eğitim kurumlarında tıbbi önleyici, dezenfekte edici ve diğer önleyici tedbirlerin yoğunlaştırılması amacıyla, öğretim ve eğitim sürecinin durdurulmasına ve ilgili tüm önlemleri ertelemek. Ayrıca o dönemde dünyada sadece 12 ülkenin ülkedeki tüm eğitim kurumlarının faaliyetlerini askıya alma kararı aldığını ve daha sonra bu kararın neredeyse tüm ülkeleri kapsadığını da belirtmek gerekir.

Karara göre 3 Mart'tan itibaren tüm eğitim kurumlarında eğitim-öğretim süreci eğitim-öğretim yılı sonuna kadar kademeli olarak durduruldu. Eğitimin sürekliliğini ve sürekliliğini sağlamak için Milli Eğitim Bakanlığı yeni girişimleri vakit kaybetmeden uygulamaya başladı. Bunun, pandemi altında eğitimi organize etme alanında zaten ikinci aşama olduğunu belirtmek gerekir.

Yeni girişimlerden 1 milyondan fazla öğretmen ve öğrenci yararlandı

Öncelikle kapsam olarak en geniş olan genel eğitim düzeyinde tele-ders düzenlenmesi çalışmalarına başlanmıştır. Bu amaçla kısa sürede alanında uzman öğretmen kadrosu belirlenmiş, teknik donanım sorunları giderilmiş ve tele derslerin çekimlerine başlanmıştır.

Dersleri göstermek için televizyon seçimi tesadüfi değildi. Böylece üçra köyler başta olmak üzere ülkenin tüm bölgelerinde öğrencilere kesintisiz ve hızlı internet bağlantısı sağlamada zorluklar yaşandığı için belli bir kısmının derslerden yararlanamaması ihtimali vardı. Devlet televizyonunun tüm ülkeyi kapsaması dikkate alınarak derslerin 2 televizyon kanalında ("Azerbaycan Televizyonunun Kültür" kanalı ve "ARB Güneş" kanalı) yayınlanmasına karar verildi. Zaman, doğru zamanda alınan doğru karar olduğunu gösterdi. 11 Mart 2020 tarihinden itibaren genel eğitim kurumları öğrencilerine yönelik Cumartesi ve Pazar günleri hariç her gün 5-6 saat TV dersi yayınlanmaya başlanmış, eğitimin kapsayıcılığı ve erişilebilirliği sağlanmış, genel eğitim kurumlarında okuyan 1,6 milyon öğrenciye eğitim ve öğretim olanakları sağlanmıştır. eğitime katılım sağlanmıştır. Dersler, genel eğitim programına göre tüm sınıfları ve çoğu konuyu kapsar. Gösterilen tüm tele-dersler, Milli Eğitim Bakanlığı'nın elektronik portalı www.video.edu.az'da ve resmi "Facebook" sayfasında ve öğrencilere ek fırsatlar yaratan "Youtube" kanalında ücretsiz olarak kullanılmak üzere yayınlanmaktadır. Tele derslerin yanı sıra her hafta ev ödevlerini çözmeye yönelik 2 saatlik interaktif şovlar sunulmakta ve öğrencilerle geri bildirim alma fırsatı sağlanmaktadır. Azerbaycan'ın tele-ders deneyiminin daha sonra Gürcistan, Türkiye, Ukrayna, İngiltere ve diğer ülkeler tarafından kullanılması övgüye değer. Eğitim öğretim yılı sonunda verilecek toplam tele ders sayısı 2124 olacaktır.

Bu çalışmaların mantıksal bir devamı olarak, bir sonraki adım olarak 2 Nisan'da lansmanı yapılan "Sanal okul" projesi ile ülkenin en büyük ulusal online platformu öğrencilerin kullanımına açıldı. tele-dersler ve genel olarak uzaktan eğitim olanaklarını genişletmek için her öğrenci "Sanal okul" portalına kaydolarak, yaşına uygun bir sınıfa atanır. Portal aracılığıyla öğrenciler, tele-derslerde öğretilen konulara dayalı ödevler yapmakta ve ek eğitim kaynaklarından yararlanabilmektedir. Portala her hafta farklı konu ve konulara göre yeni görevler eklenmektedir. Öğretmenlerin portala kaydı sağlanmış ve portal üzerinden online ders yapabilmeleri için olanaklar yaratılmıştır. Daha sonra portalın işlevselliği genişletilmiş ve bahsedilen olanaklara ek olarak, görüntülü ve sesli ders, tele-ders izleme, ders programı tutma, öğrenci ve öğretmen gruplarını düzenleme, belgeler üzerinde ortak çalışma, haftalık görevleri çözme gibi olanaklar da sağlanmıştır. öğrenciler ve öğretmenler arasındaki yazışmalar da sunuldu. Bugüne kadar online platforma kayıtlı öğretmen ve öğrenci sayısı 1 milyonun üzerindedir. Bu platformda 1 ayı aşkın bir süredir öğrenciler arasında her hafta "Sanal Mükemmellik" yarışması düzenlenmekte ve haftanın birincisi belirlenerek motivasyonlarını artırma ve sağlıklı rekabet etme fırsatı sağlanmaktadır. Bu yarışmayı 100 öğrenci kazandı.

Aynı zamanda yeni bir girişim olarak öğrencilere daha geniş eğitim fırsatları yaratmak, öğretmenlere eğitim vermek ve mentor desteği sağlamak amacıyla "online sınıflar" etkinliği düzenlendi. öğrenciler, diğer öğretmenlere mentor desteği sağlamakta, ayrıca öğretim kadrosunun potansiyelini geliştirmeye yönelik girişimlerin uygulanmasına katılmakta, ayrıca yerel eğitim yönetim organlarına öğretmenlerin niteliklerinin artırılması, içerik ve öğrencilerin motivasyonunun artırılması Bu doğrultuda 1000'den fazla öğretmen uzaktan eğitim ile ilgili online eğitimlere dahil edilmiştir.

Okul çocuklarının tarihi başarısı, eğitim projesinin COVID-19 ile mücadeleye katkısı

Bunlara ek olarak mevcut duruma bağlı olarak çeşitli geleneksel yarışmalar ve yarışmalar sanal ve çevrimiçi formatta düzenlenmektedir. Azerbaycanlı okul çocuklarının bu yılın Nisan ayında sanal formatta düzenlenen Avrupa Kız Matematik Olimpiyatlarında tarihi bir başarıya imza atarak 3 bronz madalya kazanması önemlidir.

Salgınla mücadeleye katkı sağlamak amacıyla Nisan ayı başından itibaren Milli Eğitim Bakanlığı'nın "STEAM Azerbaycan" projesi çerçevesinde birçok tıbbi cihazın çeşitli detaylarının yanı sıra "yüz siperi" deneme üretimine de başlanıyor. ve COVID-19 enfeksiyonuna karşı korunmak için ekipman başladı. Süreç kapsamında 1.500'den fazla "yüz siperliği" üretilerek sağlık çalışanlarına, 1.400 "yüz siperliği" ise polisler hediye edildi. Üretim süreci özel 3D yazıcılar ile insan emeği olmadan gerçekleştirilmektedir. "Yüz siperliği"nin hazırlanmasında kullanılan ürünler çevre dostu ve insan hayatı için güvenlidir. Bu koruyucu kalkan yüzü tamamen kapatarak hava yoluyla bulaşan enfeksiyonlara karşı koruma rolü oynamaktadır. "STEAM Azerbaycan" projesi Haydar Aliyev tarafından desteklenmiştir. 2019 yılında temeli atılmıştır. Eylül ayında başlamıştır. Proje şu anda ülkedeki 42 okulda 6.000'den fazla öğrenciyi kapsamaktadır. Öğrenciler arasında yaratıcılık, yenilikçilik ve yaratıcılığın desteklenmesi, projenin ana hedeflerinden biridir.

Azerbaycan'da uygulanan eğitim platformu UNESCO'nun resmi listesinde

Pandemi döneminde Azerbaycan'da uygulanan eğitim platformunun UNESCO'nun resmi internet sitesinde sunulan listede yer aldığı vurgulanmalıdır. Bu nedenle, COVID-19 pandemisinin dünyada yayılmasıyla bağlantılı olarak, UNESCO'nun resmi web sitesinde (<https://en.unesco.org/covid19>) uzaktan eğitim platformları, elektronik portallar ve eğitim uygulamalarının bir listesi sunulmuştur. /educationresponse/solutions) öğrencilerin öğrenme sürecini kolaylaştırmak için. Ülkemizde uygulanan bilişimsel düşünme ve matematiksel becerilerin geliştirilmesine hizmet eden "Polyup" platformu da bu listede yer almaktadır. Aralık 2018'den bu yana Azerbaycan'da 90 okuldan 1.000'den fazla öğretmen ve 10.000 öğrenci "Polyup" a katılmıştır. ülke genelinde aktif olarak yürütülen projede yarışmalara katılıyorlar. Şubat 2019 tarihinden itibaren Azerbaycan genelinde 10 adet "Polyup" yarışması düzenlendi. Ayrıca portal, öğretmen ve öğrencilerin uluslararası yarışmalara katılmasına olanak sağladı. Şu anda Milli Eğitim Bakanlığı "Polyup" platformundaki kaynakları tele için kullanıyor. -dersler ve www.video.edu.az portalı üzerinde diğer video kaynaklarına entegre edilmiştir.

Milli Eğitim Bakanlığı, pandemi sürecinde okul öncesi eğitimin sürekliliğine ilişkin tedbirleri hayata geçirmeyi başardı. Böylece, Bakanlığa bağlı Eğitim Enstitüsü tarafından UNICEF'in mali desteğiyle yürütülen "Toplum Temelli Okul Öncesi Eğitimin Geliştirilmesi" projesi çerçevesinde "Oynuyoruz ve öğreniyoruz" adlı tele-dersler hayata geçirildi. Okul öncesi çocuklar için hazırlanan TV dersleri haftada iki gün "ARB Güneş" TV kanalında yayınlanmaktadır. Teorik konulardaki teorik bilgilerin yanı sıra TV derslerinde gelişimlerine yönelik uygulamalı çalışmalar da sunulmaktadır. TV derslerine ek olarak , çocuklar için online dersler ve öğretmenler için webinarlar düzenleniyor. Proje kapsamında 33 ilçe ve 308 mahalleyi kapsayan 321 toplum temelli okul öncesi eğitim grubuna 6.212 3-4 yaş arası çocuk dahil edildi. düzenlenen tele-dersler, online dersler ve webinarların sadece Milli Eğitim Bakanlığı tarafından verildiğini belirtmek isteriz. Sadece proje kapsamındaki çocuklar ve eğitimciler için değil, ülkedeki tüm okul öncesi eğitim kurumları için önemlidir.

Okul çocuklarının evde müfredat dışı etkinliklerinin etkili organizasyonu

Pandemi döneminde Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yürütülen faaliyetlerin bir yönü eğitimin devamlılığını sağlamak, bir diğer yönü ise okul çocuklarının evde boş zamanlarını verimli bir şekilde organize ederek fiziksel gelişimlerini sağlamak oldu. uygunluk ve yaratıcılık. Bu doğrultuda müfredat dışı eğitim alanında bir dizi başarılı girişim uygulanmaktadır. 1 Nisan'dan itibaren Milli Eğitim Bakanlığı, ders programına uygun olarak müfredat dışı eğitim kurumlarının

gruplarına və derneklerine katılan okul çocukları için çevrimiçi derslere başladı. Antrenör-öğretmenler ve dernek liderleri, çeşitli programlar kullanarak öğrencileri etkileşimli öğrenme sürecine, fiziksel sağlıklarını sağlamak için her türlü sporda eğitim sürecine, yaratıcılığın gelişimi için dans, çizim, yetenekli eller, sanatsal anlatım, şarkı söyleme, dikiş dikme sürecine dahil eder. yetenekler. bilgelik vb. alanlarda sınıflar düzenler, konuya göre fikir alışverişi ve soru-cevap fırsatı yaratır. Bugüne kadar 27 spor ve 103 dernekte 15.000'den fazla grup ve dernek üyesi ve 1.200'den fazla öğretmen çevrimiçi derslere katıldı.

11 Mart'tan itibaren Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde beden eğitimi dersleri "Medaniyat" ve "ARB Güneş" TV kanallarında yayınlanan "Dars zazimi" programı, 14 Nisan'dan itibaren ise TV dersleri yaratıcı etkinlikler düzenlenecektir. Medaniyat TV kanalında her Cumartesi okuldan sonra programı yayınlanmaktadır.

Ders dışı etkinlikler alanında ise online platformlarda yurt içi ve yurt dışı spor yarışmaları, yaratıcı yarışmalar, sergiler, "yuvarlak masa toplantıları" ve diğer etkinlikler gerçekleştirilmiş, böylece çocuk ve gençlik gelişim merkezleri cumhuriyet düzeyinde "Birlikte güçlüyüz!", "Asla Kim Unutulmaz, Hiçbir Şey Unutulmaz" sanat yarışmaları, "Evde kalalım, evde üretelim!" yaratıcı festival, "Gelecek için birlikte!" video yarışması, "Evde Kalalım Şarkı Söyleyelim" yarışması, "Gönüllerde Yaşayan Büyük Önder" sanal sergisi ve Milli Lider Haydar Aliyev'in 97. doğum yıldönümüne adanmış "yuvarlak masa masaları", Büyük Britanya, İsviçre, Fransa, Türkiye, Rusya, Özbekistan, Ukrayna, Gürcistan ve Beyaz Rusya'dan okul çocuklarının katılımıyla ABD Ulusal Havacılık ve Uzay Dairesi tarafından ortaklaşa düzenlenen 3. Cumhuriyet ve 1. Uluslararası çocuk ve gençlerin vurmali çalgılar çalma festivali yarışması "Gavaldash" (NASA) ve Tusi Bohm Planetarium "Scientist for a day" deneme-yazma yarışması, "Yeşil Ağ" ekolojik farkındalık programı kapsamındaki gençlerin 5. Ekolojik Forumu, "Üç Alev" çocuk ve gençlerin uluslararası folkloru, klasik ve modern yaratıcı Uluslararası Müzeler Günü'ne ithafen festival "Okul Çocukları için Müze Haftası" çerçevesinde Azerbaycan Ulusal Halı Müzesi, Kazakistan Ulusal Müzesi, Kırgızistan Ulusal Sanat Müzesi, Türkiye Troya'nın katılımıyla "Türk Dünyası Müzeler Haftası" düzenlendi. Müze, Özbekistan Devlet Tarih Müzesi ve Macaristan Ulusal Müzesi. Aynı zamanda satrançta cumhuriyet şampiyonası, 17 yaş altı satranççılar arasında Grand Prix turnuvası, Milli Lider Haydar Aliyev'in doğumunun 97. yılı anısına satrançta "Uluslararası Eğitim Kupası" ve diğer spor etkinlikleri düzenlendi. Bu etkinliklere 20 binden fazla okul çocuğu katıldı.

Mesleki eğitimde alternatif öğretme ve öğrenme yöntemlerine duyulan ihtiyaç

Mesleki Eğitim. COVID-19 salgını, mesleki eğitimde alternatif öğretme ve öğrenme yöntemlerinin değerlendirilmesini de gerekli kılmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Devlet Mesleki Eğitim Ajansı (PTDA), bir dizi meslek ve uzmanlık için video dersler hazırlamaya başladı. UNDP ve GIZ, Avrupa Birliği tarafından daha fazla mesleği kapsayacak şekilde desteklenen projeler çerçevesinde bu girişime katıldı. Hazırlanan video dersler "Bilişim ve programlama uzmanı", "Giyim tasarımcısı", "Kuaför", "Aşçı", "Şekerci-şekerci", "Isıtma-soğutma, havalandırma sistem ve ekipmanları montajcısı", "Oto arıza teşhis ve onarım uzmanı" ve "Mobilyacı" gibi kapsanan uzmanlıklar. Girişimin ikinci aşaması olarak GIZ'in desteği ve özel sektör temsilcilerinin katılımıyla turizme yönelik meslekler için video derslerin ("Aşçı Yardımcısı", "Otel yöneticisi", "Turizm organizatörü") yayınlanması.) başladı.

Mesleki eğitim ve öğretim sisteminde öğrenim görenlerin eğitim sürecine katılımını sağlamak amacıyla Mart ayından bu yana Madaniyet TV kanalında haftada iki gün 4 video ders yayınlanmaktadır. Bu girişimlere ek olarak, PTDA öğrenme sonucu değerlendirme araçlarının geliştirilmesi ve seçilen mesleklerle ilgili eksiksiz çevrimiçi kaynakların (video dersleri ve metinler dahil) çevirisi de başlamıştır.

Sosyal desteğe ihtiyacı olan 20.000'den fazla öğrenci şimdiden kayıt yaptırdı

Yüksek Öğretim. Eğitim programlarının özümşenmesini sağlamak amacıyla Milli Eğitim Bakanlığının tavsiyesi doğrultusunda yüksek ve orta öğretim kurumlarında çeşitli online platformlarda ders düzenlemeye başlanmıştır. Şimdiye kadar 100.000'den fazla öğrenci ve profesör bu sınıflara katıldı. Yükseköğretim kurumlarına Milli Eğitim Bakanlığı tarafından sağlanan "MS Teams" platformunu ücretsiz kullanma imkanı verilmiş ve teknik destek sağlanmıştır. Ayrıca eğitim sürecinin uzaktan organizasyonu sırasında kurum içi elektronik yönetim yüksek öğretim kurumlarının sistemi, Stanford Üniversitesi'nin "Coursera for Campus" programı (UNEC , BHOS), "Blackboard Collaborate" programı (ADA), KOICA şirket sistemi (AzTU), "ZOOM" ve "Moodle", "Google class" ve diğer programlar yaygın olarak kullanılmaktadır. Belirli sebeplerden dolayı "online" derslere katılamayan öğrenciler derslerin video kayıtlarını izleme imkanına sahiptir. Listelenen programlar, dersleri uzaktan düzenlemenin yanı sıra öğrencilerin ders, ders programı, sunum, serbest çalışma, sınav konuları yerleştirmelerine de olanak tanır. soruların ve diğer eğitim materyallerinin bu sistem içerisinde bulunmasını sağlar.

Koronavirüs pandemisinin etkilerini en aza indirmek amacıyla 13 Nisan 2020 tarihli "Sosyal açıdan hassas nüfus grubuna mensup ailelerin fertlerinden olan öğrencilere öğrenim ücreti ödenmesine ilişkin" Bakanlar Kurulu Kararı imzalandı. Anne veya baba olması durumunda, o kişi) veya yasal temsilcilerinin aşağıdaki kategorilerden herhangi birine ait olanlar: I ve II derece engelli olanlar; işsiz olarak kayıtlı olanlar; yaşa bağlı emek emeklileri; yaşa bağlı sosyal yardım alanlar. Mesleki eğitim kurumlarında öğrenim gören 22.000'den fazla öğrencinin söz konusu kategorilerdeki öğrencilerin öğrenim ücretlerinin 2019-2020 bahar yarıyılı için yüzde 50'si, 2020-2020 güz yarıyılı için yüzde 50'si devlet bütçesinden elektronik ortamda ödenecek. 2021 akademik yılı Öğrencilerin öğrenim ücretlerinin devlet tarafından ödenmesi için 40 milyon manat tutarında fon ayrıldı. Milli Eğitim Bakanlığı'nın bu amaçla oluşturduğu e-telebe.edu.az elektronik portalı üzerinden 20.000'den fazla öğrenci kayıt yaptırmış ve belgelerini teslim etmiştir.

Geçen yıl devlet başkanının imzaladığı ilgili kararname ve emirlere göre ülkemizde her iki öğrenciden birinin eğitim giderleri devlet tarafından karşılanıyor. Ayrıca, sosyal açıdan savunmasız gruptan 17.000 öğrenci devlet tarafından eğitim görüyor ve bu yıl eğitim harcamaları için 39,9 milyon manat tahsis edildi.

1521'den fazla psikolojik destek çağırısı

Salgının etkilerini azaltmak amacıyla Milli Eğitim Bakanlığı tarafından bir takım sosyo-psikolojik faaliyetler yürütülmektedir. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından pandemi nedeniyle evde kalan öğrenci ve öğretmenler ile vatandaşlara moral ve psikolojik destek sağlamak amacıyla 6 Nisan'da 146-3 "Danışmanlık Hattı" hizmeti başlatıldı. Deneyimli okul psikologları görev aldı. hizmetin organizasyonunda ve artık hizmete başvuran her kişiye Psikologlar telefonla vatandaşlara psikolojik danışmanlık hizmeti vermekte ve gerekli manevi desteği sağlamaktadır. karantina döneminde yaşlılarda enfeksiyon, gençlerin ve öğrencilerin olağan günlük yaşamlarından izolasyonu ve eğitim kurumlarında derslerin aksaması, okuldan uzaklaştırma sonucu depresyon, evde kalmaya zorlanan küçük okul çocuklarında görülen saldırgan davranışlar, ve adayların giriş sınavları ile ilgili yaşadıkları kaygı. Tüm adaylara profesyonel psikolojik destek ve tavsiyeler verildi.

Bu yöndeki bir başka girişim de "Büyüklerimizi koruyalım!" Ekonomi, Çalışma ve Nüfusu Sosyal Koruma, Eğitim Bakanlıkları ve "Azərbaycan" OJSC'nin ortak girişimiyle 24 Mart'tan itibaren 65 yaş üstü kimsesiz vatandaşlar için "Yaşlılarımızı koruyalım!" Özel karantina döneminde 65 yaş üstü kimsesiz vatandaşlara evde sosyal hizmetlerin daha hızlı ve etkin bir şekilde organize edilmesini desteklemek amacıyla "Bir" adlı sosyal eylem başlatıldı. " Milli Eğitim Bakanlığı Öğrenci-Gönüllü programı yaşlılara gerekli desteği sağladı ve şu anda eylem devam ediyor.

Öğretmenlik alternatifi olmayan bir meslektir

Öğretmenlik mesleğine yeni bir bakiş. Pandemi, öğretmenlik mesleğinin ne kadar önemli olduğunu bir kez daha teyit etti. Modern gelişme çağında öğretmen ihtiyacının azaldığı, öğrencilerin ücretsiz öğrenme olanaklarından yararlanabileceği yönünde görüşler dile getirildi. Ancak bu tür olaylar, öğretmenliğin alternatifi olmayan bir meslek olduğunu bir kez daha kanıtlamaktadır. Toplum, Azerbaycanlı öğretmenlerin kendilerine verilen görevi her zaman onurla yerine getirdiklerine ve öğrencilere mükemmel bilgi ve okuryazarlık sağlamanın yanı sıra, tüm hayatlarını onları milli ve manevi değerler ve Azerbaycancılık ruhu içinde yetiştirmeye adadıklarına bir kez daha ikna oldu. ve onları değerli vatandaşlar olarak biçimlendirmek. Pandemi sürecinde özverili profesyoneller, insanların sağlığını sağlayan doktorlar olduğu gibi, kişisel kaygılarını bir kenara bırakıp eğitimin devamlılığını sağlayan öğretmenler oldular. Öğretmenler, en modern elektronik sistemleri ve platformları kullanarak çevrimiçi dersler düzenlediler, program materyallerine hakim olmak için çaba sarf ettiler, öğrencileriyle iletişim kurdular ve akademik yılın başarıyla tamamlanması için temel oluşturdular.

Pandemiden çıkarılan dersler ve alınan kararlar

Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yürütölen çalışmaların üçüncü aşaması, eğitim-öğretim yılının tamamlanmasına ilişkin adımların belirlenmesi oldu. Bu konuda Devlet Sınav Merkezi, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Halk Şurası ve uzmanlarla çok sayıda görüşme yapılmıştır. Genel eğitim kurumlarında final değerlendirme ve izleme yapmak, birinci sınıfa kabulü organize etmek, bir sınıftan diğerine öğrenci transferini yapmak, final sınavlarını düzenlemek, yükseköğretim kurumlarında ve diğer eğitim kademelerinde yaz sınavları düzenlemek, zaman, format hakkında karar vermek ve öğretmen alım sınavlarının kuralları yapıldı.

Çocukların genel eğitim kurumlarının birinci sınıflarına kabulüyle ilgili özel bir zorluk yaşanmadı. Böylece pandemi öncesinde başlayan elektronik kabul süreci devam ettirilmiş oldu. Birkaç yıl önce Milli Eğitim Bakanlığı tarafından oluşturulan elektronik kabul sistemi tüm ülkeyi kapsadı ve bu süreç başarıyla uygulandı. 135 binden fazla öğrencinin kayıt işlemleri tamamlandı. Aynı zamanda hazırlık sınıfı gruplarına girişin elektronik sistem üzerinden ülke genelinde uygulanmasına yönelik tedbirler alınmaktadır. Mayıs ayından itibaren diğer dillerde düzenlenen derslere giriş sözlü konuşma sınavı mülakatları online olarak düzenlenmektedir. Milli Eğitim Bakanlığı'nın elektronik kabul konusunda aldığı bu önleyici tedbirlerin son derece gerekli olduğu bir kez daha teyit edilmiş oldu.

Milli Eğitim Bakanlığı ile yapılan görüşmeler sonucunda final sınavlarının içeriğinin yeniden düzenlenmesine ve eğitim-öğretim sürecinin askıya alındığı döneme denk gelen konuların sınav programlarında yer almamasına karar verilmiştir. Mezuniyet sınavlarının pandeminin gereklilikleri dikkate alınarak yapılması planlandı.

Milli Eğitim Bakanlığı Kurulu tarafından "Genel Eğitim Düzeyinde Öğrenci Kabulüne (okul içi değerlendirmeye) İlişkin Geçici Kural" kabul edilmiş ve öğrencilerin birinci yarıyıl sonuçlarının yıllık sonuçlar olarak kabul edilmesi hükme bağlanmıştır. akademik yıl için sonuçlarını iyileştirmek isteyen öğrencilere 30 gün içinde eğitim kurumuna başvurma fırsatı verildi.

18 Mayıs 2020 tarih ve 179 sayılı Bakanlar Kurulu kararına göre "Korona virüsü (COVID-19) salgınının ülke eğitim kurumlarında eğitim sürecine olumsuz etkisinin ortadan kaldırılmasına ilişkin bazı tedbirler hakkında" ", yüksek ve orta ihtisas eğitim kurumlarındaki mevcut tasdiklerden (konulara göre tasdikler) Başarıyla geçen öğrenciler, öğrenimleri sırasında elde ettikleri sonuçlara (GPA. Ağustos - Eylül) göre nihai tasdikten geçmiş kabul edildi ve karar verildi. sınav oturumunu bir sonraki yarıyıla kadar düzenlemek.

Genel eğitim kurumlarında merkezi rekabet esasına dayalı olarak belirli süreli sözleşme ile işe alınan öğretmenlerin kadrolu istihdamı için elektronik yarışma ve online görüşme düzenlenmiş

ve bu görüşmelere yaklaşık 1.200 öğretmen katılmıştır. Şu anda öğretmenlerin nakli için tedbirler alınıyor.

Pandemi, insanların tüm yaşam tarzını, davranışlarını ve faaliyetlerini güçlü bir şekilde etkiledi. Bu nedenle, pandemi ve pandemi sonrası dönem, eğitim sistemini dikkate almak için önemli olan bir dizi zorlukla karşı karşıya kaldı. Eğitim sisteminde daha esnek ve optimal içerik ve öğretim stratejilerinin uygulanması, yeniliklerin teşviki ile ilgili girişimlerin yaygınlaştırılması ön plana çıkmıştır. Uzaktan eğitim deneyiminin eğitimin her kademesinde, özellikle yüksek öğretimde daha yaygın olarak uygulanması, teknolojik donanım sorunlarının çözülmesi ve kaliteli internet bağlantısı sağlanması, yeni eğitim biçimine ilişkin yasal çerçevenin iyileştirilmesi önemli yönlerden biridir.

Salgının en önemli derslerinden biri, hem eğitimcilerin hem de öğrencilerin mükemmel dijital becerilere sahip olmaları gerektiğidir. Bu tür becerilerin eksikliği, yüksek teknolojileri ve modern uygulamaları kullanma olanaklarını kısıtlamakta, eğitim ve faaliyetin önünde ciddi engeller oluşturmaktadır. Bu bağlamda, temel eylem yönlerinden biri, dijital becerilerin oluşturulmasına hizmet eden önlemlerin kapsamının genişletilmesi olmalıdır.

Kaynakça:

1. BMT-nin İnsan İnkişafı Proqramı.
2. Web 2.0-nin köməkliyi ilə "Mənim İcmam" vəsaiti. İSESCO, 2009.
3. Biz və sosial servislər (Müəllimlər üçün Sosial servislər kitabı). B., 2013.
4. Biz və Sosial Servislər (Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında "Gənclər Fondu və Demokratik Gənclər" İB), B., 2013.
5. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların İKT savadlığının artırılması (valideyin, şagird və müəllim) vəsaiti (Təhsil Nazirliyi, Mədəd Azərbaycan və Nobel T MMC). B., 2013
6. Təhlükəsiz İnternet və uşaqların İnternetdə təhlükəsizliyi. Enginet MMC, 2017
7. Ağayev Ş. Tədrisdə distant təhsil. "Azərbaycan müəllimi", 29 avqust 2020.
8. Distant (məsafəli) təhsil texnologiyaları [azkurs.org//distant-tehsil-alma-met.html](http://distant-tehsil-alma-met.html)
9. Uzaqdan Təhsil MBA

A.A.Mammadov

PhD in Sociology, Senior Lecturer, Azerbaijan State University of Economics

Q.R.Abbasli

master student, Azerbaijan State University of Economics

Pandemic test of Azerbaijani education

Abstract

The form of remote education, which is reflected in the Education Code of the Republic of Azerbaijan, as a product of the pandemic period, got a chance not to be left out of education and extended a helping hand. In a short time, higher and general education schools switched to remote education. Distance education has found its place. The question of what is remote education was asked. Distance education is a way of organizing the educational process on the basis of electronics, telecommunications, software and technical tools. Distance education is the remote interaction of teachers and students with each other, reflecting all the components inherent in the educational process (goals, content, methods, organizational forms, teaching tools) and including special tools or interaction of Internet technologies.

The problems related to the transition to the distance education system in Azerbaijan have been solved for a long time and a step has already been taken. Therefore, it was important to integrate Azerbaijan's education into the educational system of the developed countries of the world and to be able to compete with the advanced countries of Europe and to switch to distance education. Although this is a very important and difficult process, some experiences have already been gained.

Key words: pandemic, distance education, individual learning space, global goal, effective education.

А.А.Мамедов

д.ф.с., ст.преп., Азербайджанский Государственный Экономический Университет

К.Р.Аббасли

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Пандемический тест Азербайджанского образования

Резюме

Форма дистанционного обучения, отраженная в Кодексе об образовании Азербайджанской Республики, как продукт периода пандемии, получила шанс не остаться в стороне от образования и протянула руку помощи. В короткие сроки высшие и общеобразовательные школы перешли на дистанционное обучение. Дистанционное образование нашло свое место. Был задан вопрос о том, что такое дистанционное обучение. Дистанционное образование – это способ организации учебного процесса на основе электроники, телекоммуникаций, программно-технических средств. Дистанционное образование – это дистанционное взаимодействие педагогов и обучающихся друг с другом, отражающее все компоненты, присущие образовательному процессу (цели, содержание, методы, организационные формы, средства обучения) и включающее специальные средства или взаимодействие интернет-технологий. используется концентрация

Проблемы, связанные с переходом на систему дистанционного образования в Азербайджане, давно решены, и шаг уже сделан. Поэтому было важно интегрировать азербайджанское образование в образовательную систему развитых стран мира и иметь возможность конкурировать с передовыми странами Европы и перейти на дистанционное обучение. Хотя это очень важный и трудный процесс, некоторый опыт уже накоплен.

Ключевые слова: пандемия, дистанционное образование, индивидуальное учебное пространство, глобальная цель, эффективное образование.

R.R.Məhərrəmov
s.e.ü.f.d., b/m. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Ü.E.Üzeyirov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
uuzeyirov98@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 10.05.2023

The article was received by editorial board on 10.05.2023

Статья принята к печати 10.05.2023

AZƏRBAYCANDA TEXNO-PARKLARIN İQTİSADI İNKİŞAFA TÖHFƏSİ

Xülasə

Məqalədə texnopark tipli elmi-texniki strukturların tətbiqi əsasında iqtisadiyyat sahələrinin innovativ inkişafının nəzəri və praktiki aspektləri nəzərdən keçirilir. Müəyyən edilir ki, ölkənin və onun ayrı-ayrı regionlarının inkişafının əsas problemlərindən biri investisiya cəlbediciliyinin və innovasiya fəallığının artırılmasıdır.

Açar sözlər: texnopark, rəqəmsal iqtisadiyyat, innovativ infrastruktur, informasiya texnologiyaları.

GİRİŞ

Texnoloji parklar Azərbaycanda iqtisadi inkişafa töhfə verməkdə mühüm rol oynamışdır. Bu parklar yeni məhsul və xidmətlərin yaradılmasına, eləcə də yeni müəssisələrin yaradılmasına səbəb ola biləcək innovasiya, tədqiqat və inkişaf fəaliyyətini təşviq etmək və dəstəkləmək üçün nəzərdə tutulub.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması və ölkələr arasında rəqabətin güclənməsi müasir şəraitdə iqtisadi inkişafın və rəqabətqabiliyyətliliyin əsas amillərindən biri kimi innovasiyaların rolunun əhəmiyyətini ciddi şəkildə artırıb. İnnovativ inkişaf yoluna keçid davamlı iqtisadi artım və cəmiyyətin sosial rifahı üçün yeganə imkandır. Bu baxımdan ölkənin innovativ inkişafı milli innovasiya sisteminin (MİS) əsas vəzifəsinə çevrilməlidir.

Regionun dinamik inkişaf edən ölkəsi olan müasir Azərbaycanda innovasiya sahəsinin inkişafına diqqət artır. Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi innovasiya siyasəti istehsal üçün lazımı şəraitin yaradılmasını, yeni bilik və texnologiyaların yayılması və tətbiqini nəzərdə tutur.

İnnovativ iqtisadiyyatın yaradılması Azərbaycanın iqtisadi və sosial siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir, onun inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Son illər respublika rəhbərliyi tərəfindən iqtisadiyyatın və cəmiyyətin müxtəlif sahələrində innovasiyaların inkişafı və geniş tətbiqi, istehsal sahəsinin müasirləşdirilməsi istiqamətində ciddi tədbirlər həyata keçirilir.

Dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsində sahibkarlığın inkişafı üçün mühüm amillərdən biri də hökumət, texnoparklar və universitetlər üçbucağında səmərəli əlaqələrin təmin edilməsidir. Mövcud vəziyyəti təhlil etdikdə məlum olur ki, sahibkarlıq ekosisteminin formalaşdırılması baxımından dövlət və texnoparklar arasında əməkdaşlıq heç də arzuolunan səviyyədə deyil.

Texnoparklar Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının innovativ inkişafı vasitəsi kimi

“Azərbaycan - 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında deyilir: “İnnovasiyanın genişləndirilməsi uzunmüddətli dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, biliklər iqtisadiyyatının qurulması, elm tutumlu texnologiyaların yaradılmasının sürətləndirilməsi üçün əsas istiqamətlərdən biri olacaqdır və məhsullar (iş, xidmətlər). Bu baxımdan ölkəmizdə elmin

inkışaf tarixi və dünyadakı tendensiyalar əsasında prioritet təşkil olunacaq, mütərəqqi dünya elminə səmərəli integrasiya prosesi davam etdiriləcəkdir. Elmi infrastruktur təkmilləşdiriləcək, elmin maddi-texniki bazası müasirləşdiriləcək və bu sahədə informasiya təminatı sistemlərinin elektron formaya keçirilməsi təmin ediləcək". Konsepsiyada, həmçinin, yaxın gələcəkdə ölkənin davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün əsas vəzifələrdən biri elm, təhsil və istehsalat arasında əlaqələrin gücləndirilməsi, bu prosesin və innovasiyaların idarə edilməsi mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması hesab olunur (Azərbaycan - 2020: gələcəyə baxış: s.20).

Innovativ iqtisadiyyat biliyə, innovasiyaya, yeni ideyaların, sistemlərin və texnologiyaların, yeni texnologiyanın qavranılmasına, onların iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində praktiki tətbiqinə hazırlığa əsaslanan cəmiyyətin iqtisadiyyatıdır. O, biliyin və innovasiyanın, ilk növbədə elmi biliyin xüsusi rolunu vurğulayır. Innovativ iqtisadiyyatda elmi-texniki biliklərin təsiri altında maddi istehsalın ənənəvi sahələri transformasiya olunur və onların texnoloji bazasını kökündən dəyişir, çünki yeni biliklərə və innovasiyalara arxalanmayan istehsal innovativ iqtisadiyyatda qeyri-mümkün olur.

Innovasiya fəaliyyətinin effektivliyi əsasən innovasiya infrastrukturunu ilə müəyyən edilir. Buna görə də innovasiya infrastrukturunu innovasiya iqtisadiyyatının, cəmiyyətin innovasiya potensialının əsas komponentidir.

İqtisadi ədəbiyyatda innovasiya infrastrukturunu dedikdə, innovativ fəaliyyətin səmərəli həyata keçirilməsi və innovasiyaların həyata keçirilməsi üçün zəruri və kafi olan bir-biri ilə əlaqəli, bir-birini tamamlayan istehsal-texniki sistemlərin, təşkilatların, firmaların və müvafiq təşkilati-idarəetmə sistemlərinin məcmusu başa düşülür. Innovasiya infrastrukturunu sistemində istehsal və texnoloji elementlər önə çəkilir. Bura texnoparklar, innovasiya və texnologiya mərkəzləri, biznes inkubatorlar, texnologiya transfer mərkəzləri və s. daxildir. (Казанцева А.К., Миндели Л.Э., 2004: s.46).

İstiqamətindən asılı olaraq texnoparklar, texnopolislər, innovasiya mərkəzləri və s. institusional qurumlardır ki, onların əsas məqsədi innovativ fəaliyyətin həyata keçirilməsi, elmi-tədqiqat və innovasiyaların nəticələrinin kommersiyalaşdırılması və onların maddi istehsal sahəsinə irəliləyişini sürətləndirmək, habelə əlverişli şərait yaratmaqdır. iqtisadiyyat ölkələrinin innovativ inkişafı üçün.

Beynəlxalq Texnologiya Parkları Assosiasiyası 2002-ci ilin əvvəlində aşağıdakı tərifini təklif etmişdir: "Texnoloji park – peşəkarlar tərəfindən idarə olunan təşkilatdır ki, onun əsas məqsədi innovativ mədəniyyətin təbliği, habelə yerli cəmiyyətin rifahını yüksəltməkdir. innovativ biznes və elmi təşkilatların rəqabət qabiliyyəti. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün texnopark universitetlər, tədqiqat institutları, şirkətlər və bazarlar arasında bilik və texnologiya axını stimullaşdırır və idarə edir. O, inkubasiya və spin-off prosesləri vasitəsilə innovativ şirkətlərin yaradılmasını və böyüməsini asanlaşdırır. Texnopark yüksək keyfiyyətli binalarla yanaşı, digər xidmətlər də göstərir".

Azərbaycan Respublikasında innovasiya infrastrukturunun müxtəlif növ istehsal və texnoloji elementlərinin yaradılması və fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində kifayət qədər təcrübə toplanmışdır.

Respublikamızda texnoparkların inkişafında mühüm addım Sumqayıt Texnologiyalar Parkının (STP) yaradılması olmuşdur. 12 zavoddan ibarət bu nəhəng, çoxşaxəli və müasir sənaye kompleksi 2009-cu il dekabrın 24-də dövlətimizin başçısı İlham Əliyev tərəfindən istifadəyə verilmişdir. Bu zavodlarda ölkəmizin iqtisadiyyatında mühüm rol oynayan müxtəlif növ məhsullar yaradılır. Müəssisə Azərbaycan iqtisadiyyatının sabit inkişafına töhfə verən ən iri vergi ödəyicilərindən biridir. Sumqayıt Texnoloji Parkının tikintisi sayəsində minlərlə iş yeri açıldı ki, bu da əhalinin sosial səviyyəsinin yaxşılaşmasına səbəb oldu. Bu texnoparkda işlərə bu sahədə böyük təcrübəyə malik yüksək ixtisaslı mütəxəssislər cəlb olunub (STP.az).

Texnoparkın bütün fabrikləri ən müasir texnologiyalara əsaslanan maşın və avadanlıqlarla təchiz edilmiş və dünyanın inkişaf etmiş sənaye ölkələrindən - Yaponiya, Böyük Britaniya, Belçika, Çin və s. alınmış məhsullar rəqabətədavamlı olduğundan məhsulların ixracı mümkün olmuşdur. xarici bazarda, həmçinin ətraf mühitə zərər vermir.

2011-2012-ci illərdə Prezident növbəti illərdə texnoparkların inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən edən Fərman və sərəncamlar imzalayıb: “Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının yaradılması haqqında”, “Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkının yaradılması haqqında”.

Son illərdə aşağıdakı texnoparklar tikilib istifadəyə verilmişdir:

Texnoparkın bütün fabrikləri ən müasir texnologiyalara əsaslanan maşın və avadanlıqlarla təchiz edilmiş və dünyanın inkişaf etmiş sənaye ölkələrindən - Yaponiya, Böyük Britaniya, Belçika, Çin və s. alınmış məhsullar rəqabətədavamlı olduğundan məhsulların ixracı mümkün olmuşdur. xarici bazarda, həmçinin ətraf mühitə zərər vermir.

2011-2012-ci illərdə Prezident növbəti illərdə texnoparkların inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən edən Fərman və sərəncamlar imzalayıb: “Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının yaradılması haqqında”, “Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkının yaradılması haqqında”.

Son illərdə aşağıdakı texnoparklar tikilib istifadəyə verilmişdir:

- Bakının Pirallahı rayonunda Yüksək Texnologiyalar Parkı (YTP);
- Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı (SCIP);
- Balaxanı Sənaye Parkı (BSP) məişət tullantılarının təmizlənməsi üçün.

2018-ci ildə Gəncə və Mingəçevir şəhərlərində, Bakının Qaradağ rayonunda sənaye parklarının istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulur (Atakişiyev M., 2014).

Balaxanı Sənaye Parkı əhalinin sosial səviyyəsinin yüksəldilməsi, iş yerlərinin sayının artırılması, sahibkarlığın dəstəklənməsi, habelə beynəlxalq standartlara cavab verən müasir texnologiyaların tətbiqi məqsədi ilə yaradılıb. Bu texnoparkın ixtisaslaşması “Təmiz Şəhər” ASC-nin rəhbərliyi altında məişət tullantılarının təkrar emalı və bununla bağlı xidmətlərin göstərilməsidir.

Azərbaycan Respublikasında “Sənaye ili” elan olunması ilə əlaqədar 2014-cü il martın 12-də təsdiq edilmiş tədbirlər planında ilk dəfə olaraq respublikanın regionlarında sənaye məhəllələrinin yaradılması ideyası səsləndirilib. Respublika başçısı 2014-cü il aprel 8-də “Sənaye məhəllələrinin yaradılması və onların fəaliyyətinin təşkili haqqında” sərəncam imzalayıb. İstehsal prosesinin təşkilində, kooperativ əlaqələrin gücləndirilməsində, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında və digər məsələlərin həllində infrastruktur xərclərinin azaldılması baxımından sənaye məhəllələrinin böyük əhəmiyyəti var (“İnkişaf – məqsədimizdir”).

Ümumiyyətlə, sənaye məhəllələrinin formatı elə olacaq ki, onları ölkənin kiçik ərazilərində də yaratmaq mümkün olsun. İlk olaraq Azərbaycanın hər bir iqtisadi zonasında, daha sonra isə ölkənin digər bölgələrində bir nəfər təşkil etmək planlaşdırılır. Artıq 2017-ci ildə ilk sənaye məhəllələri istifadəyə verilmişdir. Neftçale və Masallı.

Sənaye məhəllələrinin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, sahibkar öz müəssisəsi üçün infrastrukturun yaradılmasına pul xərcləmir. Sənaye məhəllələrinin ərazisində xarici və daxili infrastrukturun yaradılması nəzərdə tutulur. Sahibkarlara istehsal xətti yaradaraq məhsul istehsalına başlamaq üçün xüsusi yerlər ayrılacaq. Əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, sahibkarlar buna daha az pul xərcləyərək öz fəaliyyətlərinə başlaya bilsinlər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il noyabrın 8-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında sərəncamı olub. Bu sənəd iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına dövlət dəstəyinin daha da artırılması və onun rəqabət qabiliyyətinin artırılması, müasir elmi və texnoloji nailiyyətlərə əsaslanan innovativ və yüksək texnologiyalı sənaye sahələrinin genişləndirilməsi, elmi tədqiqatların aparılması və yeni texnolo-

giyaların inkişafı üçün müasir komplekslərin yaradılması məqsədilə qəbul edilib. texnologiyalar (<https://e-qanun.az/framework/34023>).

Sənəddə müəyyən edilir ki, Yüksək Texnologiyalar Parkı elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin aparılması, onların nəticələrinin sənaye, xidmət və digər sahələrdə tətbiqi (kommersiyalaşdırılması) üçün zəruri infrastruktura, maddi-texniki bazaya və idarəetmə strukturlarına malik ərazidir. innovativ məhsulların və yüksək texnologiyaların istehsalı, inkişafı və ya təkmilləşdirilməsi məqsədi.

Mövcud vəziyyətin təhlili, eləcə də proqnozlar deməyə imkan verir ki, fəxr edəcəyimiz bir şey var: bu gün Azərbaycanın bir sıra texnoparkları respublikanın innovasiya kompleksində öz yerini tapıb, bu texnoparklar bir mühit formalaşdırıb. innovativ sahibkarlığı dəstəkləmək və onun layiqli fəaliyyətini təmin etmək. Eyni zamanda, başqa ölkələrdə texnoparkların inkişaf səviyyəsini nəzərə alsaq, orada nəyin olduğu, nəyə can atmaq lazım olduğu aydın olar.

Texnoparkların yaradılması və fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində Rusiyanın və digər inkişaf etmiş ölkələrin çoxşaxəli və zəngin təcrübəsini öyrənərək belə qənaətə gəlirik ki, innovativ iqtisadiyyatın formalaşdırılması üçün innovasiya siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi və müəssisələrin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasında texnoparklar üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur:

- universitet texnoparkları çərçivəsində struktur bölmə statusu ilə yeni innovativ müəssisələrin yaradılması, çünki bu gün universitetlərdəki texnoparklar iqtisadiyyatın innovativ inkişafı üçün ön səmərəli mexanizmdir.

- yüksək texnologiyalı biznes üçün kadrların hazırlanması, müəssisələrin özlərində isə bu məsələ ön plana çəkilmir. Kadrların hazırlanmasında əsas rolu ali təhsil müəssisələri oynamalıdır. Dövlət universitetləri maliyyələşdirməklə innovasiya infrastrukturuna dolayı dəstək verir.

- iri innovativ layihələrin praktiki icrasının idarə edilməsinin səmərəli mexanizminin yaradılması. Və burada dövlət dəstəyi olmadan edə bilmərik. İqtisadi və sosial problemlərin həllinin yeni formalarına keçid hakimiyyət orqanlarından innovasiyaların idarə olunması üçün müvafiq həllərin işlənilib hazırlanmasını təcili tələb edir.

- təkcə iri sənaye şəhərlərində deyil, həm də respublikanın ucqar rayonlarında müxtəlif növ innovativ infrastrukturun yaradılması təcrübəsinin genişləndirilməsi ("Азербайджано-Российские торгово-экономические отношения": s.203).

Sahibkarlığın inkişafında hökumət - texnopark - universitet üçbucağının rolu

Hər bir ölkədə sosial-iqtisadi rifahın inkişafı üçün sahibkarlığın inkişafı çox vacibdir. Bu gün sahibkarlar məhsul və xidmətlər yaradır, onları yerli və beynəlxalq bazarlarda satırlar, dövlət isə sahibkarlar üçün əlverişli şərait yaradır, müxtəlif proqramlarla sahibkarlığa dəstək verir. Son illər ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafı sahəsində bir sıra addımlar atılıb, islahatlar həyata keçirilib. Bununla belə, biznes mühitinin inkişafına mane olan müəyyən problemlər hələ də mövcuddur. Bu problemlərdən biri də sahibkarlar, eləcə də universitetlər və texnoparklar arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın aşağı səviyyədə olması ilə bağlıdır. Araşdırmalar göstərir ki, ölkəmizdə mövcud vəziyyət və qanunvericilik bazası bu sahənin inkişafı üçün qeyri-adekvatdır. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ölkədə təhsil sistemi günün tələblərinə cavab verməli, yəni ölkədə sahibkarlığın inkişafı üçün tələb olunan ixtisaslı kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu gün Azərbaycanda sahibkarların təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlığının səviyyəsi ölkədə sahibkarlığın dinamik inkişafı üçün yetərli deyil. Hər bir ölkədə təhsil siyasəti innovativ düşüncəyə yol açmalı və sahibkarlığın inkişafına böyük töhfə verməlidir. Bu baxımdan ölkədə və cəmiyyətdə sahibkarlıq mədəniyyətinin inkişafında universitetlər və təhsil müəssisələri mühüm rol oynaya bilər.

Sahibkarlığın inkişafı üçün vacib vasitələrdən biri tədqiqat və inkişafdır (R&D). Müvafiq infrastrukturaya malik elm və texnologiyalar parkları gənclərə təhsil müəssisələrində əldə etdikləri nəzəri bilikləri praktikada tətbiq etmək üçün böyük imkan yaradır.

Məsələnin aktuallığı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin diqqət mərkəzində olmuşdur. Prezident Əliyev 2013-cü il aprelin 15-də etdiyi çıxışında məsələnin əhəmiyyətinə toxunaraq, texnoparkların yaradılmasının vacibliyini vurğulayıb: “Sənaye istehsalının təşviqi üçün yeni qaydaların tətbiqi, texnoparkların fəaliyyətinin gücləndirilməsi, texnologiya parklarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi və texnoparkların yaradılmasının vacibliyi vurğulanıb. onların fəaliyyətinin gücləndirilməsi üçün əlavə tədbirlər görsün, güzəştlər etsin. Sənayeləşdirmə siyasəti Azərbaycanın davamlı iqtisadi inkişafına gətirib çıxaracaq”. (<https://president.az/az/articles/view/7080>).

Texnoparkların yaradılması və fəaliyyəti dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlər, idarəetməni həyata keçirən təşkilatın əldə etdiyi gəlirlər və digər qadağan olunmayan mənbələr hesabına maliyyələşdirilir. Dövlətin texnoparkların inkişafında önəm verdiyi digər cəhət beynəlxalq rəqabətə tab gətirə biləcək informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə bağlıdır. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 15 mart tarixli 2095 nömrəli Fərmanı ilə yaradılmış İnformasiya Texnologiyalarının İnkişafı Dövlət Fondu İKT sahəsində fəaliyyətin təşviqinə, innovasiyaların tətbiqinə maliyyə dəstəyi göstərir. bu sahə, eləcə də tətbiqi tədqiqat işlərinin genişləndirilməsi. Texnologiya parklarında elmin və innovasiyanın inkişafı üçün yaradılan şərait oradakı kadrların sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olduğundan xəbər verir (<https://e-qanun.az/framework/24574>).

Çətinliklərin öyrənilməsi nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, hazırda ölkədəki universitetlər gələcək kiçik, orta və iri sahibkarları lazımi səviyyədə hazırlamır. Təhsil müəssisələrində tələbələrin sahibkarlıq ruhunda hazırlanması, onların sahibkarlıq təfəkkürünün formalaşdırılması çox aşağı səviyyədədir. Universitetlərimiz sənaye əhəmiyyətli tədqiqatlara az diqqət yetirir, real bazar ehtiyaclarına cavab verən innovasiyalar və həll yolları axtarır. Elm və innovasiya sahəsində rəqabətdə davamlı təhsil mühiti yaratmaq və saxlamaq üçün universitetlər və texnoparklar innovasiyalar baxımından tələbələri fəal şəkildə dəstəkləməlidirlər.

Sahibkarlığın davamlı və səmərəli inkişafını təmin etmək, ixtisaslı kadrlara iqtisadi tələbatı ödəmək üçün ilk növbədə qanunvericilik bazasını təkmilləşdirmək lazımdır. Yəni, qanunlar nəzəri və praktiki baxımdan sahibkarlığı stimullaşdırmalı, müxtəlif elm mərkəzləri və texnoparklar arasında əməkdaşlığı təşviq etməli və bu prosesdə sahibkarların iştirakını təşviq etməlidir. İctimai müzakirəyə çıxarılan “İnnovasiya fəaliyyəti haqqında” qanun layihəsinin qəbulu gələcəkdə perspektivli elmi işlərin sınaqdan keçirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bu, xüsusilə texnoloji yeniliklər üçün ideyaları olan sahibkarları həvəsləndirə bilər. Eyni zamanda, bu sahədə statistik məlumatları toplamaq və saxlamaq, gələcəkdə nail olmaq üçün hədəfləri müəyyən etmək, müxtəlif maraqlı tərəflərin səlahiyyət və vəzifələrini dəqiq müəyyən etmək lazımdır. Bundan əlavə, təhsil sahəsində dövlət siyasəti sahibkarlıq universitetləri üçün platformanın yaradılmasını nəzərdə tutmalıdır. İnkişaf etmiş ölkələr kimi, dövlət və yerli hakimiyyət orqanları xüsusi metod və resurslardan istifadə etməklə Azərbaycanda sahibkarlıq universiteti konsepsiyasının təcəssümü etdirilməsinə dəstək verməlidir.

Ali məktəblərdə sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin strateji planında elm parkları konsepsiyasının təcəssümü məqsəduyğundur. Belə ki, strateji planda ali təhsil müəssisələrinin tərkibində kampusların və texnoparkların yaradılması və ya mövcud texnoparklar və analoji qurumlarla əməkdaşlıq çərçivələri müəyyən edilə bilər. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf tələblərinə uyğun olaraq ali təhsil müəssisələrinin tədris, elmi-tədqiqat və innovasiya mərkəzlərində mütəxəssislərin hazırlanması məsələsinə yenidən baxılmalıdır. Tələbələrə sahibkarlıq bilikləri vermək üçün hazırlanmış təhsilin

keyfiyyəti və kurikulumlar günün tələblərinə cavab verməlidir. Kurrikuluma sahibkarların hazırlanması üçün zəruri olan əsaslı nəzəri biliklər daxil edilməlidir. Universitetlərdə sahibkarlıq təhsili üçün təlimatların qəbul edilməsi və tələbələrin sahibkarlıq biliklərinin inkişafına yönəlmiş xüsusi proqramların tərtib edilməsi vacibdir. Bu cür proqramlar və təlimlər tələbələrə sahibkarlıq ruhunu yüksəltməyə və yeni biznesə başlamağa kömək edə bilər.

NƏTİCƏ

Yekun olaraq qeyd edək ki, texnoloji parklar Azərbaycanda iqtisadi inkişafa mühüm töhfələr verib. Bu parklar innovasiya, tədqiqat və inkişaf fəaliyyətlərinə göstərdikləri dəstək vasitəsilə iş imkanları yaradıb, texnologiyanın transferini təşviq edib və biznesin rəqabət qabiliyyətini artırıb. Bununla belə, texnoloji parkların potensialını tam reallaşdırmaq üçün onların üzləşdiyi problemlərin, məsələn, adekvat maliyyələşdirmə, infrastruktur və ixtisaslı insan resurslarına ehtiyacın həlli vacibdir. Düzgün siyasət və strategiyalarla texnoloji parklar Azərbaycanda iqtisadi artımın və inkişafın təşviqində mühüm rol oynamağa davam edə bilər.

Qeyd edək ki, sahibkarlığın inkişafı və biznesə innovativ yanaşma birtərəfli proses deyil. Əslində o, universitet-sənaye əməkdaşlığını təcəssüm etdirməlidir. Universitet-sənaye əməkdaşlığında effektiv özünütənzimləmə mühitinin yaradılması dövlət tərəfindən həyata keçirilən qanuni tənzimləmə və həvəsləndirici yanaşma ilə daha davamlı olacaq. Hazırda Azərbaycanda əksər iri şirkətlərdə tədris mərkəzləri və ya akademiyalar yaradılır. Səbəblərdən biri də universitet məzunlarının gündəlik təcrübə məsələlərinə gəldikdə biznes tələblərinə cavab verə bilməmələridir. Bu problemləri həll etmək üçün qanunvericilik bazasının tənzimlənməsi və sahibkarlıq universitetinin konsepsiyasının qəbul edilməsi vacibdir. Bu siyasət modeli milli və ya beynəlxalq səviyyədə sahibkarlığın inkişafında mühüm rol oynayır. Təhsildə sahibkarlıq konsepsiyası, müasir tədris metodları və innovativ yanaşmalar hazırlanmalı, təhsil sahəsində islahatlara təsir göstərilməlidir. İslahatların səmərəliliyinin artırılması üçün bu baxımdan texnoparklarla sıx əməkdaşlıq vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. "Azərbaycan - 2020: gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası, Bakı 2012, 41 s. https://nayora.org/media/AZ%C6%8FRBAYCAN_2020_G%C6%8FL%C6%8FC%C6%8FY%C6%8F_BAXI%C5%9E_%C4%B0nki%C5%9Faf_Konsepsiyas%C4%B1.pdf.
2. Atakişiyev M. (2014) Sahibkarlığın inkişafına xidmət edən səmərəli islahatlar paketi. URL: <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/sahibkarligin-inkisafina-xidmet-eden-semeli-islahatlar-paketi-38628>.
3. e-qanun. "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında". URL: <https://e-qanun.az/framework/34023>.
4. e-qanun.az. "736 - Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında". URL: <https://e-qanun.az/framework/24574>.
5. İnkişaf – məqsədimizdir. B., Azər nəşr, 2018, 400 səh. URL: https://files.preslib.az/projects/ilhamaliyev/ebooks/im_vwS5EBqX.pdf.
6. president.az (2013) Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və 2013-cü ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında İlham Əliyevin yekun nitqi. URL: <https://president.az/az/articles/view/7080>
7. STP.az (2023) Ümumi məlumat. URL: <https://www.stp.az/umumi-melumat-1>.
8. Казанцева А.К., Миндели Л.Э. (2004) Основы инновационного менеджмента. Теория и практика: Учебник / под ред. 2-е изд. перераб. и доп. - М.: ЗАО «Издательство «Экономика». 518 с.

9. Материалы Первого Азербайджано-Российского экономического форума «Азербайджано-Российские торгово-экономические отношения: тенденция и перспективы их развития». Баку, 2004. - 294 с.

R.R.Meherremov

Associate Teacher, Azerbaijan State University of Economics

U.E.Uzeyirov

master student, Azerbaijan State University of Economics

Contribution of techno-parks to economic development in Azerbaijan

Abstract

The article considers theoretical and practical aspects of innovative development of economic sectors on the basis of introduction of scientific and technical structures of Techno-Park type. It is determined that one of the main problems of development of the country and its individual regions' increase of investment attractiveness and innovation activity.

Key words: *technopark, digital economy, innovative infrastructure, information technologies.*

Р.Р.Магەرрамов

д.ф.с.н., ст.преп., Азербайджанский Государственный Экономический Университет

У.Э.Узеиров

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Вклад технопарков в экономическое развитие Азербайджана

Резюме

В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты инновационного развития отраслей экономики на основе внедрения научно-технических структур типа технопарков. Определено, что одной из главных проблем развития страны и ее отдельных регионов является повышение инвестиционной привлекательности и инновационной активности.

Ключевые слова: *технопарк, цифровая экономика, инновационная инфраструктура, информационные технологии.*

JEL Q53, Q57, Q58

С.М.Ханларзаде
к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный
Экономический Университет
sarvinaz_khanlarzada@unec.edu.az
А.Р.Исрафилзаде
магистрант, Азербайджанский Государственный
Экономический Университет
aydan.israfilzadeh@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 16.05.2023

The article was received by editorial board on 16.05.2023

Статья принята к печати 16.05.2023

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАПРАВЛЕНИЙ РАЗВИТИЯ ЗЕЛЕННОЙ ЭКОНОМИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

В данной статье рассматривается процесс совершенствования направлений развития зеленой экономики в Азербайджане. Исследование проводится на основании приоритетных ориентиров формирования зеленой экономики в Азербайджанской Республике, к которым авторы относят: наращивание потенциала применения возобновляемых источников энергии ; развитие органического сельского хозяйства и животноводства; развитие «чистого - зеленого» транспорта (ВИЕ); переход к строительству энергоэффективных жилых помещений и увеличение эффективности потребления энергии в жилищном фонде; совершенствование системы управления отходами; усовершенствование системы управления водными ресурсами; устойчивое производство и потребление.

Статья дополняется предложениями экономических мероприятий и стимулов, ориентированных на дальнейшее увеличение «зеленого» роста и перехода Азербайджанской республики к зеленой экономики (субсидии, дотации, финансовое содействие путем введения экологических налогов, зеленых тарифов и пр.).

На основании исследования выявлено, что переход к зеленой экономике – это конкретно сформировавшаяся тенденция развития Азербайджана, конкурентоспособность которого в глобальной экономической системе будет, большей частью, предопределяться и тем, насколько республика сможет мобилизовать свое движение в направлении зеленого роста.

Ключевые слова: зеленая экономика, энергия.

ВВЕДЕНИЕ

Главной целью данного исследования является разработка рекомендаций по совершенствованию направлений развития зеленой экономики в Азербайджане. Для достижения поставленной цели необходимо решить такие задачи как: определить направления дальнейшего развития зеленой экономики в Азербайджане по отдельным видам хозяйственной деятельности; разработать комплекс мероприятий в контексте отдельных отраслей, направленных на совершенствование развития зеленой экономики в Азербайджане. Методологической основой данной статьи послужили такие общенаучные

методы исследования социально-экономических явлений, как: наблюдение, измерение, описание, сравнение, синтез, индукция, дедукция, аналогия; специальные экономические методы: прогнозирование, методы обобщения и группировок экономико-статистических показателей. Для выявления особенностей и перспектив развития зеленой экономики были использованы эмпирические методы, методы институционального, анализа, статистического анализа, методы сравнительного анализа и обобщений статистических данных и др.

Основным ограничением при проведении исследования направлений развития зеленой экономики в Азербайджане является отсутствие статистической отчетности, характеризующей состояние зеленой экономики по некоторым отраслям и видам хозяйственной деятельности в нашей стране. При проведении исследования были использованы работы таких зарубежных авторов, как Кожевников С.А. Маликова О.И., Златникова М.А, рассматривающие различные аспекты зелёной экономики, а также научные труды отечественных авторов занимающиеся проблемами зеленой экономики в частности, ее перспективами, а также особенностями «зеленого» бизнеса, «зеленого» роста и «зеленого» производства в Азербайджане, таких как Саламов О.М., Алиев Ф.Ф.

На сегодняшний день одними из приоритетных задач обеспечения устойчивого развития экономики различных стран является предопределение общих направлений и выработка концепции активизации зелёной экономики, важнейшими приоритетами которой являются - максимальная энергоэффективность и минимальное влияние на внешнюю среду.

В связи с этим, экологически чистое развитие экономики в странах мира декларируется как необходимое обязательство, а эффективность производства воспринимается как один из факторов устойчивого развития общества.

Азербайджан является частью мировой хозяйственной системы, следовательно, не может находиться в стороне от общемировых тенденций. Особенности отечественной экономики, в частности, ее сырьевая направленность, выставляет задачи обеспечения природосберегающего экономического роста и инновационной нацеленности развития общества в категорию первостепенных, решение которых представляется необходимым условием перехода на принципиально новый уровень развития отечественной экономики. Неизбежность гарантирования устойчивого экологическо-экономического развития на основании перехода современного мирового сообщества к зелёной экономике, прежде всего, требует выработки и реализации соответственной государственной политики регулирования зеленой экономики с целью ее эффективного организационного обеспечения.

Проблемам зеленой экономики, в частности, ее перспективам, а также особенностям «зеленого» бизнеса, «зеленого» роста и «зеленого» производства в Азербайджане, было посвящено много исследований, но несмотря на большое количество работ, до сих пор отсутствует концепция, связывающая воедино все направления этого процесса, как на уровне отраслей, так и по отдельным видам деятельности, что и обуславливает актуальность данного исследования.

Совершенствование направлений развития зеленой экономики в Азербайджане

Определение путей дальнейшего развития зеленой экономики в Азербайджане требует конкретной детализации и структуризации, как в аспекте определения отраслей и видов деятельности, в которых следует проводить надлежащие «зеленые» трансформации, так, и в аспекте разработки «зеленых» мероприятий, которые следует осуществлять в контексте отдельных видов деятельности и в экономической системе в целом.

В некоторых исследованиях, в определенной последовательности, предлагаются следующие приоритетные отрасли, являющиеся стержневыми для осуществления «зеленых» модификаций: энергетика; транспорт; добывающая и обрабатывающая промышленность; сельское хозяйство; строительство; жилищно-коммунальное хозяйство; рыбное хозяйство; туризм; а также такие виды деятельности, как, утилизация и переработка отходов; регуляция водных ресурсов. (Кожевников и Лебедева, 2019). Причем, при определении и структуризации данных направлений принято учитывать специфику конкретной страны. В зависимости от социально-экономической ситуации, целесообразности, перспектив и международных договоренностей, рассмотрим приоритетные ориентиры формирования зеленой экономики в Азербайджанской Республике.

Наращивание потенциала применения альтернативных и возобновляемых источников энергии (АВИЭ)

Потенциал АВИЭ в Азербайджане достаточно велик. Однако, будучи традиционным производителем нефти и природного газа у Азербайджана, как и у других производителей традиционного ископаемого топлива, «кажется, нет ощущения срочности перехода на возобновляемые источники энергии» (https://www.pwyp.org/wpcontent/upload/s/2_022_01/RUS_Report_Energy_Transitions_Eurasia_2021.pdf, 2022). Данный факт наглядно отражается в динамике энергоснабжения посредством ВИЭ (таблица 1).

Таблица 1

Динамика энергоснабжения из ВИЭ, тыс. NET

.	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Энергоснабжение, всего	15085,5	15569,4	15419,9	15506,8	15590,7	17085,6	16642,8	17566,6
Из них:								
гидроэнергетика	111,8	140,8	168,5	150,2	152,0	134,6	92,0	109,8
Удельный вес гидроэнергетики в общем энергоснабжении, в %	0,7	0,9	1,1	1,0	1,0	0,8	0,5	0,6
Биомассы и отходы	158,9	160,7	100,8	102,4	110,7	115,9	108,4	102,6
Удельный вес биомассы и отходов в общем энергоснабжении, в %	1,1	1,0	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,6
Ветроэнергетика	0,2	0,4	2,0	1,9	7,1	9,1	8,3	7,9
Доля ветряной электроэнергии в общем энергоснабжении, в %	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Солнечная энергетика	0,2	0,4	3,0	3,2	3,4	3,8	4,0	4,8
Удельный вес солнечной электроэнергии в общем энергоснабжении, в %	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Энергоснабжение всех источников ВИЭ	271,1	302,3	274,3	257,7	273,2	263,4	212,7	225,1
Удельный вес возобновляемой энергии в общем объеме энергоснабжения %	1,8	1,9	1,8	1,7	1,8	1,6	1,3	1,3

Источник: https://www.stat.gov.az/source/balance_fuel/, 2023

Так, анализ таблицы 11 отражает, что общее энергоснабжение в Азербайджане в 2021 году составило 17566,6 тыс. NET, т.е. наблюдается рост по аналогичному показателю 2014 на 14%. Из них большая часть электроснабжения приходится на гидроэнергетику (109,8 тыс. NET), удельный вес которой в общем энергоснабжении страны в 2021 году составил 0,6% и биомассы и отходов (102,6 тыс. NET), удельный вес которых в общем энергоснабжении страны за этот же период снизился на 0,5%.

Несмотря на то, что доля ветряного и солнечного электроснабжения в общем электроснабжении страны, практически равна 0%, но, за последние года мы наблюдаем положительную динамику в ее развитии.

Удельный вес возобновляемой энергии в общем объеме энергоснабжения в 2021 году составил 1,3%, что на 0,5% ниже аналогичного показателя 2014 года. На наш взгляд это обусловливается продолжавшейся в стране тенденции увеличения энергоснабжения страны посредством традиционных источников.

По нашему мнению, в целях усиления потенциала и возрастания масштабов использования ВЭИ требуется осуществление нижеприведенных мероприятий:

- создать условия для обеспечения прозрачности процедур введения тарифов на электроэнергию, а также установление прозрачного и одинакового для всех субъектов порядка подключения к сети, в приложении к поручительству на закупку энергии, включение ясных и равнозначных (как юридических, так и практических) регламентаций для новых субъектов электроэнергетического рынка;

- ввести фиксированные (зеленые) тарифы цен на льготных условиях на возобновляемую энергию с учетом вида технологии, что стало бы в особенности полезным для содействия новым технологиям, таких как солнечная и ветряная энергетика;

- переправлять часть поступлений от нефтегазового сектора на развитие ВИЭ. Вместе с тем, считаем целесообразным организовать специальный фонд по проблемам ВИЭ, к примеру, Государственный фонд оптимального использования природных запасов, который мог бы содействовать формированию рынка для новейших услуг в области энергетики (консультирование, энергетический аудит, техническое содержание инновационных технологий и т. п.) в содействие с уполномоченным органом (Маликова и Златникова, 2019).

- систематически переоценивать национальную энергетическую стратегию освоения ВИЭ, посредством финансирования ЕС Программы поддержки энергетического сектора (ERSP) Это мероприятие должно осуществляться и после окончания программы ЕС, и воплощение стратегии необходимо постоянно оценивать и регулярно корректировать;

- лимитировать роль государства, путем принятия условий конкуренции, разъединения вертикально интегрированных монополий, смягчение барьеров для вхождения на рынок для менее крупных компаний;

- внедрять инновационные технологии, практические новшества и научно-технические разработки в сфере развития альтернативной и возобновляемой энергетики и наращивания энергоэффективности, увеличение производства и расширение сосредоточения энергосберегающего спецоборудования и приборов, включая трансфер технологий и организации инженерно-технических центров;

- оптимизировать подотчётность в целях стимулирования инвестиций от зарубежных компаний, предоставить стимулы для отечественных предприятий в области возобновляемой энергетики, совершенствовать инновационный потенциал посредством поддержки трансфера ноу-хау и обучающих программ для локальных кадров;

- привлечь субъектов предпринимательства в разработку генерирующих мощностей на базе апробированных технологий применения ветровой, солнечной энергии, малых и микрогидроэлектростанций;

- уменьшить энергоемкости производимой продукции посредством разработки новых и модернизации, технико-технологического переоснащения функционирующих мощностей на базе внедрения новейших энергосберегающих и энергоэффективных технологий (<https://ws-conference.com/webofscholar>, 2020).

При этом, более важным является то, что каждый отдельный пункт необходимо исследовать не обособленно, а в контексте с другими, так как большинство препятствий взаимосвязаны и, как результат, для их эффективного форсирования требуется синергетический подход.

Развитие органического сельского хозяйства и животноводства

Одна из важнейших тенденций зеленой экономики заключается в создании устойчивого сельского хозяйства.

На текущий момент сельское хозяйство Азербайджана не полностью отвечает современным вызовам глобального мира.

Сельскохозяйственная производственная система в нашей стране излишне расточительна. В этой связи, весьма важным ориентиром в данном секторе экономики является становление органического сельского хозяйства и животноводства, в котором дается акцент на применение природных ресурсов, (например, минерального сырья и продуктов растительного мира) и отказ от применения синтетических, неорганических удобрений, каких-либо химических препаратов, в частности, пестицидов и инсектицидов (<https://agrovesti.net/lib/advice/uchebnoe-posobie-po-organicheskomu-selskomu-khozyajstvu>, Html, 2019).

Как известно, значительные проблемы для экологии Азербайджана в аграрной сфере предоставляет полукочевое расширенное животноводство. Азербайджан является горной страной и для него присуще малоземелье. Из 8,7 млн га земельной площади на сельскохозяйственные угодья приходятся 4,6 млн га, включая более 1,8 млн га, приходящихся на пахотные земли, 2 млн га – на долголетние и зимние пастбищные угодья (<https://cyberleninka.ru/article/n/zelenaya-ekonomika-v-azerbaydzhanskoy-respublike-predposylki-i-napravleniya-razvitiya-1>, 2022).

Животные нуждаются более значительном растительном покрове, чем может воспроизвести земля, и как следствие, нарушаются экосистемы земель. В тех местах, где животноводство носит экстенсивный характер, земля подвержена вытаптыванию крупным рогатым скотом, низкорастущая растительность съедается, в результате обширные земельные участки подвергаются эрозии, земля утрачивает свои защитные свойства и возникают оползни.

Вместе с тем, данному сектору присуща и другая проблема. По информации ОАО Мелиорации и водного хозяйства АР, по всей стране, на 600 тысячах гектарах, наблюдается излишняя засоленность (<https://cyberleninka.ru/article/n/zelenaya-ekonomika-v-azerbaydzhanskoy-respublike-predposylki-i-napravleniya-razvitiya-1>, 2022).

Другим ограничением в направлении устойчивого развития аграрного сектора является низкоэффективное применение водных ресурсов. Земельные ресурсы, пригодные для сельскохозяйственной деятельности, в нашей стране большей частью требуют дополнительного орошения.

Резюмируя вышесказанное, можно предложить следующие мероприятия, направленные на развитие «зеленого» сельского хозяйства:

- недопущение деградации земель, посредством использования современных технологий сберегающего земледелия (в частности, «нулевая обработка» почвы, диверсифицированный севооборот и др.), сводящих к минимуму процесс обработки почвы, поддерживающих влажность и сохраняющих органические вещества, т.е., предотвращающих эрозию почвы;

- прекращение излишнего выпаса на пастбищных угодьях. Для этого необходимо начать организацию данного процесса и превратить его в контролируемый. С этой целью требуется внедрение эффективных технологий животноводства, обеспечивающих восстановление и консервацию пастбищ, что приведет к положительным последствиям, как в животноводстве, так во всей экосистеме в целом;

- рациональное применение водных ресурсов, путем повсеместного ввода новейших поливных и оросительных технологий;

- применение безвредных для внешней среды химикатов и топлива, с целью недопущения загрязнения воздуха, воды и почвы, которые требуется сохранять для сегодняшних и будущих поколений;

- предельно допустимая переработка отходов аграрных хозяйств, путем вторичного применения остаточных отходов в производственных процессах, в частности, биогаза, компоста, и т.д. (Апажев, 2022);

- внедрение и расширенное применение соле- и засухоустойчивых культур, обеспечивающих биологическое очищение окружающей среды;

Развитие «чистого - зеленого» транспорта

Транспорт – один из секторов экономики, который значительно других загрязняет, почти 2% – морской и речной и около 1% – воздушный. (<https://cyberleninka.ru/article/n/zelenaya-ekonomika-v-azerbaydzhanskoj-respublike-predposylki-i-napravleniya-razvitiya-1>, 2022) атмосферный воздух, почвы и водоемы. Доля транспортного сектора в целом объеме выбросов вредных веществ в атмосферу от подвижных и стационарных средств по развитым государствам составляет 40-60%, что превышает, данный показатель в любой отрасли промышленности. Источником 80-90% загрязняющих веществ от всего объема выбросов является автомобильный транспорт, 8% – железнодорожный).

В итоге такого воздействия загрязняется атмосфера, земля и водные объекты, происходят изменения в химическом составе микрофлоры и почв, образуются производственные отходы, включая токсичные и радиоактивные, а также шламы, зола и мусор. Неблагоприятный экологический результат от транспортной деятельности выдвигает необходимость наращивания работ, направленных на усиление охраны окружающей среды и природопользования, как с государственной, так и с общественной стороны.

В целях снижения токсичного воздействия транспорта на окружающую среду Азербайджана следует организовать процесс управления экологической деятельностью, которое по-нашему мнению должно осуществляться по следующим направлениям:

- усовершенствование сложившейся производственно-технической базы в целях осуществления надзора над техническим состоянием и ремонтом транспорта;

- последовательная реновация автомобильного парка республики;

- замещение, модернизация и внедрение новейших технологий в предприятия нефтеперерабатывающей отрасли, для получения максимально экологически не загрязненного автомобильного топлива;

- совмещение правовых, организационных и экономических методов управления деятельностью по охране природы в транспортной сфере;

- организация эффективной системы природоохранного контроля и экологического мониторинга с применением сети мобильных и стационарных пунктов наблюдения, в том числе и станций контроля за экологическими показателями транспортных средств;
- совершенствование механизма экологической профподготовки и переподготовки специалистов по транспортным средствам;
- совершенствование системы обязательной сертификации на соответствие экологическим требованиям для транспортных средств, технологии, оборудования и топлива и т.д.

Переход к строительству энергоэффективных жилых помещений и увеличение эффективности потребления энергии в жилищном фонде

В жилищно-коммунальном секторе рост эффективности потребления энергии, прежде всего, должен достигаться, путем применения в строительстве зданий инновационных энергосберегающих технологий (Баяндин и Каменов, 2016).

Строительство жилых помещений должно осуществляться на основе применения новейших проектных, технических и организационно-управленческих решений, выработки, освоения и внедрения энергосберегающих инженерно-технических систем, включая системы с применением АВИЭ, инновационные системы управления энергопотреблением и микроклиматом жилых помещений, энергосберегающего диодного освещения (Сафонов, 2020).

Совершенствование системы управления отходами

На текущий момент проблема утилизации отходов в Азербайджане, в целом, остается еще не решенной и требует комплексного подхода, предполагающего следующие основные положения:

- конкретизация установленных расчетов оплаты за временную дислокацию отходов и расходов на их переработку и захоронение;
- переключение с принципа минимизирования расходов на утилизацию отходов к принципу их оптимизации (принятие единого тарифа на утилизацию отходов по каждому конкретному региону страны);
- предоставление финансовой самостоятельности и обеспечение устойчивости полигонов для утилизации отходов (предприятиям следует аккумулировать необходимые средства в специализированные фонды и обеспечивать целевое применение этих средств);
- построение системы, гарантирующей управляемость отходными массами и побуждающей полигоны к оптимизации.

Разработка организационно-экономических механизмов управления отходами, также подразумевает, что платежи за дислоцирование отходов будут направляться в указанные выше специальные целевые фонды, и будут потребляться, к примеру, на развитие отечественных полигонов и устранение неблагоприятных последствий их продолжительной эксплуатации. (https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/14873/trade_GE_handbook_RU.pdf?sequence=9&isAllowed=y, 2020).

Следовательно, система управления отходами в Азербайджане требует пересмотра, и на наш взгляд, данный процесс должен учитывать практику передовых стран и новейшие отечественные достижения в области вторичной переработки, захоронения и утилизации отходов, вместе с тем, и модификации соответствующей законодательной базы, в частности, опираться на принципы иерархии управления отходами, принятой в ЕС (рисунок 1).

Рисунок 1. Иерархия управления отходами, принятая ЕС

Источник: <https://www.waste.ru/modules/section/item.php?itemid=413>, 2022

Усовершенствование системы управления водными ресурсами

Водная политика Азербайджана главным образом осуществляется водным законодательством, в частности, в Водном кодексе (1999 год), который является правовой базой для управления водными ресурсами в Азербайджане и излагает следующие основные принципы их применения и защиты:

- развитие экономики и оптимизация охраны окружающей среды;
- обеспечение жителей страны качественной водой;
- оптимальное совмещение административных, территориальных и бассейновых принципов;
- разграничение функций по управлению в эксплуатации и защите водных объектов, включая функции их хозяйственного применения (<https://faolex.fao.org/docs/pdf/aze32664R.pdf>, 2020).

В настоящее время разрабатывается Стратегия Азербайджанской Республики до 2035 года по системному управлению водными ресурсами. Национальная Водная Стратегия (НВС) будет ориентирована на оптимизацию управления водными объектами и защиту водных ресурсов, включая водоснабжение и санитарии в Азербайджане,

в целях максимизации их соответствия стандартам и целям на мировом уровне (<https://www.euwipluseast.eu/ru/euwi/strany-partnery/azerbajdzhan>, 2022).

Важнейшими тенденциями совершенствования системы управления в области эксплуатации и защиты водных объектов и модификации водного хозяйства являются:

- разработка экономического механизма, побуждающих к снижению выброса загрязненных масс в водные объекты;
- введение коррективов в законопроект по эксплуатации паводкоопасных территорий;
- оптимизация системы мониторинга и прогнозирования небезопасных гидрологических явлений;
- оптимизация эксплуатации водных объектов для гидроэнергетики;

- усиление эффективности управления подземными водами;
- организация системы измерений и учёта объема воды;
- индексация ставок налога по видам водопользования;
- создание и внедрение передовых технологий по эффективному водопользованию, включая в электроэнергетике;
- подготовка специалистов для водного хозяйства.

Устойчивое производство и потребление

Разработка устойчивых моделей производства и потребления в условиях недостаточного объема ресурсов в сегодняшнем мире - одно из основных обязательств устойчивого развития.

Осуществление перехода к оптимальным моделям производства и потребления является необходимым требованием к зеленой экономике Азербайджана и, на наш взгляд, предполагает реализацию следующих мероприятий:

- переход отечественных предприятий к применению оптимальных моделей потребления на основе стимулирования эффективности потребления ресурсов и расходования энергии;
- сокращение пищевых отходов потребительском и розничном уровнях и снижение потерь продовольственной продукции в производственно-сбытовой цепи посредством разработки мероприятий по предупреждению их возникновения, уменьшению, переработке и вторичному применению;
- проведение контроля над оптимальным применением предприятием неорганических веществ и отходов в течение всего срока его существования, согласно с международными принципами, и значительное снижение их проникновения в атмосферу, почву и воду, с целью минимизации их неблагоприятного воздействия на состояние здоровья людей и окружающую среду (Саламов и Алиев 2020);
- наращивание научно-технического потенциала в целях перехода к наиболее устойчивым моделям производства и потребления;
- поручение предприятиям, прежде всего крупным, использовать устойчивые методы производства и отображать сведения о рациональной эксплуатации ресурсов в собственных отчетах;
- обеспечение осведомлённости населения о неизбежности рационального производства и потребления.

Разумеется, на пути «озеленения» отечественной экономики неминуемы проблемы и риски. Вместе с тем, можно утверждать, что переход к зеленой экономике – это уже конкретно сформировавшаяся тенденция развития. Конкурентоспособность Азербайджана в глобальной экономической системе будет, большей частью, предопределяться тем, насколько наша страна сможет мобилизовать свое движение в направлении зеленого роста.

ВЫВОДЫ

Согласно проведенному исследованию можно прийти к выводу, что совершенствование основных направлений развития зеленой экономики предусматривают реализацию трех ключевых групп целей:

1. Экономических – обеспечение сбалансированных темпов экономического роста в долгосрочной перспективе, развитие энергосистемы, активно задействующей ВИЭ;
2. Экологических – сокращение токсичных воздействий на окружающую среду (снижение объемов выбросов парниковых газов и прочих небезопасных веществ, сокращение аварийного фонового режима от энергообъектов и т.п.);
3. Социальных – повышение занятости, улучшение среды проживания и качества жизни населения.

Таким образом, зеленая экономика – это новейшая тенденция, обуславливающая предотвращение экологического кризиса и сохранение нашего общества, природных ресурсов, обеспечение повторного применения экономических благ.

В перспективе, каждое отдельное направление необходимо исследовать не обособленно, а в контексте с другими, так как большинство предложенных в исследовании мероприятий взаимосвязаны, и для их эффективного форсирования требуется синергетический подход.

Список использованной литературы:

1. Кожевников С.А., Лебедева М.А. «Проблемы перехода к зеленой экономике в регионе (на материалах Европейского Севера России)», Проблемы развития территории. 2019, № 4 (102), с. 75-79.
2. Маликова О.И., Златникова М.А. «Государственная политика в области развития возобновляемой энергетики», Государственное управление. Выпуск № 72, 2019. с.5-29.
3. Апажев А.К. «Утилизация отходов животноводства с получением биогаза», International agricultural journal, 5, 2022
4. Баяндин М.А., Каменов Б.С. «Зарубежный опыт перехода к «зеленой» экономике» Вестник Инновационного Евразийского университета. 2016. с.19-24
5. Сафонов Г. «Зеленый рост» и инновации» Достижение прогресса при переходе от плановой к рыночной экономике, 2020
6. Саламов О.М., Алиев Ф.Ф. «Перспективы получения альтернативного топлива из различных видов биомассы и отходов в Азербайджане», Международный научный журнал «Альтернативная энергетика и экология» (ISJAEE), 2019, 01-03:25-41.
7. https://www.pwyp.org/wpcontent/uploads/2022/01/RUS_Report_Energy_Transitions_Eurasia_2021.pdf, 2022
8. https://www.stat.gov.az/source/balance_fuel/, 2023
9. Водный кодекс Азербайджанской Республики. <https://faolex.fao.org/docs/pdf/aze32664R.pdf>, 2020
10. <https://ws-conference.com/webofscholar>, 2020
11. <https://agrovesti.net/lib/advice/uchebnoe-posobie-po-organicheskomu-selskomu-khozyajstvu.html>
12. <https://cyberleninka.ru/article/n/zelenaya-ekonomika-v-azerbaydzhanskoy-respublike-predposylki-i-napravleniya-razvitiya-1>, 2022
13. https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/14873/trade_GE_handbook_RU.pdf?sequence=9&isAllowed=y, 2020
14. <https://www.euwipluseast.eu/ru/euwi/strany-partnery/azerbajdzhan>, 2022

S.M.Khanlarzade

Assoc., PhD., Azerbaijan State Economic University

A.R.Israfilzade

master student, Azerbaijan State Economic University

Improvement of development directions of green economy in Azerbaijan

Abstract

This article discusses the process of improving the directions of development of the green economy in Azerbaijan. The study is carried out on the basis of priority guidelines for the forma-

tion of a green economy in the Republic of Azerbaijan, which the authors include: building the potential for the use of renewable energy sources ; development of organic agriculture and animal husbandry; development of "clean - green" transport; transition to the construction of energy-efficient residential buildings and increasing the efficiency of energy consumption in the housing stock; improvement of the waste management system; improvement of the water resources management system; sustainable production and consumption.

The article is supplemented by proposals for economic measures and incentives aimed at further increasing "green" growth and Azerbaijan's transition to a green economy (subsidies, grants, financial assistance through the introduction of environmental taxes, etc.).

The authors comes to the conclusion that the transition to a green economy is already a well-formed trend in the development of Azerbaijan, whose competitiveness in the global economic system will, for the most part, be predetermined by the extent to which the republic will be able to mobilize its movement towards green growth.

Key words: green economy, energy.

S.M.Xanlarzadə

i.e.n., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

A.İsrafilzadə

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi

Xülasə

Bu məqalə Azərbaycanla yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi prosesindən bəhs edir. Tədqiqat Azərbaycan Respublikasında yaşıl iqtisadiyyatın formalaşdırılması üzrə prioritet istiqamətlər əsasında həyata keçirilir ki, bu da müəlliflər aşağıdakıları əhatə edir: bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə potensialının yaradılması; ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının və heyvandarlığın inkişafı; "təmiz - yaşıl" nəqliyyatın inkişafı (CİE); enerjiyə qənaət edən yaşayış binalarının tikintisinə keçid və mənzil fondunda enerji istehlakının səmərəliliyinin artırılması; tullantıların idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi; su ehtiyatlarının idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi; davamlı istehsal və istehlak.

Məqalə "yaşıl" inkişafın daha da artırılmasına və Azərbaycan Respublikasının yaşıl iqtisadiyyata keçidinə yönəlmiş iqtisadi tədbirlərə və stimullara dair təkliflərlə (subsidiyalar, qrantlar, ekoloji vergilərin tətbiqi yolu ilə maliyyə yardımı, əlavə tariflər) əlavə olunur. və s.).

Tədqiqat əsasında müəyyən edilmişdir ki, yaşıl iqtisadiyyata keçid Azərbaycanın inkişafında konkret formalaşmış tendensiyadır və onun qlobal iqtisadi sistemdə rəqabətqabiliyyətliyi, əksər hallarda, inkişaf səviyyəsi ilə əvvəlcədən müəyyən ediləcəkdir.

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat, enerji.

M.Ə.Abdalova
i.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC RİM)müəllimi,
Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
ORCID 0000-0003-3272-3089
metanet.abdalova@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 17.05.2023

The article was received by editorial board 17.05.2023

Статья принята к печати 17.05.2023

MÜASİR DÖVRDƏ ŞƏHƏRLƏRİN ROLU VƏ SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan şəhərlərinin təsnifatı verilir, sosial-iqtisadi göstəricilərin təhlili aparılır və onların əsasında müasir dövrdə şəhərlərin ölkənin inkişafında oynadıqları rol, tutduqları mövqeləri müəyyən edilir. Tədqiqat xüsusilə respublika tabeli şəhərlər üzərində aparılır və onlara aid olan dərin problemlər aşkara çıxardılır: zəif sahəvi diversifikasiya, paytaxtla digər şəhərlər arasında olan dərin disproporsiya, şəhərlərin özünümaliyyələşdirmə sisteminin qeyri təkmilliyi və s.

Açar sözlər: *disproporsiya, respublika tabeli şəhərlər, sahəvi diversifikasiya, ictimai əmək məhsuldarlığı, kreativ şəhər, ictimai əmək məhsuldarlığı, gərginlik əmsali.*

GİRİŞ

Müasir dövrdə ölkə iqtisadiyyatında şəhərlərin rolu zaman keçdikcə artır. İqtisadi potensiala daxil olan maliyyə, əmək, elmi-texniki, istehsal və s. resursların böyük hissəsi şəhərlərdə yerləşir. Xalqın firavanlığını təmin edən maddi dəyərlər, nəqədər ədalətsiz şəkildə paylansalar da, məhz şəhərlərdə (inkişaf etmiş ölkələr üçün 80%-dən çox) yaradılır. Şəhər əhalisinin sayı sürətlə artmaqdadır: Avropada şəhər sakinlərinin sayı artıq 75%-i ötüb, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 50%-ə çatıb.

Şəhərin ölçüsü dedikdə onun əhalisinin sayı nəzərdə tutulur. Şəhərin funksiyaları - onun cəmiyyətdə oynadığı roldur. Kiçik və orta şəhərlər sosial-iqtisadi inkişafda zəif iştirak edərkən, böyük şəhərlər iqtisadi artımın əsas mənbəsi kimi çıxış edir, bu isə mövcud olan ərazi-məkan disproporsiyalarını daha da dərinləşdirir. Böyük şəhərlər böyüməyə davam etdikcə, əksinə, kiçik və yaxud orta şəhərlərin inkişafı ləngiyir, cəmiyyətin yeni çağırışlarına cavab vermir. Bəzi ərazilərdə, məsələn, Asiyada, (Azərbaycanda həmçinin) şəhərlər əhalisinin sayına görə böyüyür, digərlərində, Avropada olduğu kimi, köhnə sənaye müəssisələrinin yox olması və məhsullara, proseslərə və xidmətlərə intellektual kapitalın tətbiqi ilə şəhərlərdə daha çox əlavə dəyər yaradılması ilə.

Şəhər – ölkənin ən savadlı insanların, görkəmli alimlərinin, yüksək kvalifikasiyalı işçilərinin, istedadlı və yaradıcı insanların, kreativ düşüncəli gənclərinin toplandığı məkandır. Bugün şəhərsalma sənəti yalnız fiziki formanın yaradılması ilə məhdudlaşmır. Həyata keçirilən hər layihədə iqtisadi dəyərlə insan istedadını, kreativ düşüncələrini bir araya gətirmək (əlaqələndirmək) bacarığına yiyələnməliyik. İnsanlara yaradıcı düşünməyə və hərəkət etməyə imkan verən strateji şəhərsalma metodu tətbiq olunmalıdır (kreativ şəhər). Əsl uğur o zaman yaranırdı ki, məsələn, mədəniyyət sənayesinin inkişafını yeni iş yerlərinin yaradılması və məkanın

yenidən təşkili ilə əlaqələndirmək mümkün olur. Şəhərlərin yaşaması və inkişafı üçün əsas amillər uyğunlaşma, çeviklik və yeni həllər tapmaq bacarığıdır.

METODOLOGIYA

Məqalədə Azərbaycan şəhərlərində yaranmış ümumi vəziyyəti göstərmək üçün əsas sosial-iqtisadi göstəricilərə görə müqayisəli təhlil aparılmış, qruplaşma və sistemli yanaşma üsullarından istifadə edilmişdir. Məqalədə şəhərlərin inkişafına dair beynəlxalq təşkilatların hesabladığı reytinglərdən, o cümlədən, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu tərəfindən ilk dəfə təqdim olunmuş “Azərbaycanda regional iqtisadi inkişaf və diversifikasiya – 2020” reytinginin nəticələrindən, xarici və yerli rəsmi informasiya mənbələrindən istifadə olunmuş və istinad edilmişdir. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin statistik göstəriciləri əsasında cədvəllər qurulmuş və təhlillər aparılmışdır.

Azərbaycanda şəhərlərin təsnifatı. Azərbaycan qanunvericiliyinə görə, «şəhər - əhalisinin sayı 15.000 nəfərdən yuxarı və əksər hissəsi istehsalat, iqtisadi, sosial və qeyri-istehsalat sahələrində məşğul olan, ətrafındakı ərazi vahidlərinin inzibati, iqtisadi və ya mədəni mərkəzləri olan inzibati ərazi vahididir»[1]. Buna baxmayaraq, bəzi hallarda əhalisi 12.000 nəfərdən çox, lakin 15.000 nəfərdən az olan mərkəzlər şəhər kateqoriyasına aid edilə bilər. Bu iqtisadi, inzibati və yaxud mədəni mərkəzlərin ərazisində ümumdövlət əhəmiyyətli müəssisələr və ya xüsusi əhəmiyyətli tarixi və mədəni abidələr yerləşməli, inkişaf etmiş istehsalat və sosial infraqurum və yaxud gələcəkdə əhalisinin sayının artması perspektivinə malik olmalıdır[1].

Respublikamızda hal-hazırda 79 şəhər mövcuddur. Təsnifata uyğun olaraq əhalisi 5000-10000-dək olan 13 şəhər, əhalisi 10000-20000-dək olan 27 şəhər, əhalisi 20000-50000-dək olan 26 şəhər, əhalisi 50000-100000-dək olan 6 şəhər, əhalisi 100000-500000-dək olan 4 şəhər və 500000-dən yuxarı olan bir şəhər var [3]. Onlardan 10-u - respublika tabeli şəhərlərdir: Sumqayıt, Gəncə, Mingəçevir, Şirvan, Yevlax, Lənkəran, Naxçıvan, Şəki, Xankəndi, Naftalan şəhərləri və paytaxt Bakı (onuda qeyd edək ki, 2021-ci ildən Şəki, Lənkəran və Yevlax artıq respublikatabeli şəhərlər kateqoriyasına aid deyillər. Bu səbəbdən tədqiqatımı xüsusən 2020-ci ilin göstəriciləri əsasında aparıram).

Şəhərlərin içində respublika tabeli şəhərlər xüsusi yer tutur. Respublika tabeli şəhər ölkə subyektinin sərbəst inzibati vahididir (digər inzibati rayonlar olduğu kimi), və birbaşa Azərbaycan Respublikası subyektinin administrasiyasına tabe olur. Respublika tabeli şəhərlər Sovet hakimiyyəti dövründə, 1917-1931-ci illərdə formalaşmış, zaman keçdikcə inzibati-ərazi bölgüsü prosesində daha da möhkəmlənmişlər. Respublika tabeli şəhərlər xüsusi dövlət əhəmiyyətli olduqları üçün eyni zamanda respublika əhəmiyyətli şəhərlər adlanırlar.

Sumqayıt, Mingəçevir, Yevlax, Naftalan kimi respublika əhəmiyyətli şəhərlər sovet dövründə yaranmış və zaman keçdikcə Sumqayıt - Azərbaycanın ikinci sənaye şəhərinə, Mingəçevir – energetika mərkəzinə, Yevlax – dəmir və avtomobil yollarının iri nəqliyyat qovşağına, Naftalan isə müalicəvi naftalan neftinə görə bütün dünyada tanınmış kurort şəhərinə çevrilmişlər.[12]

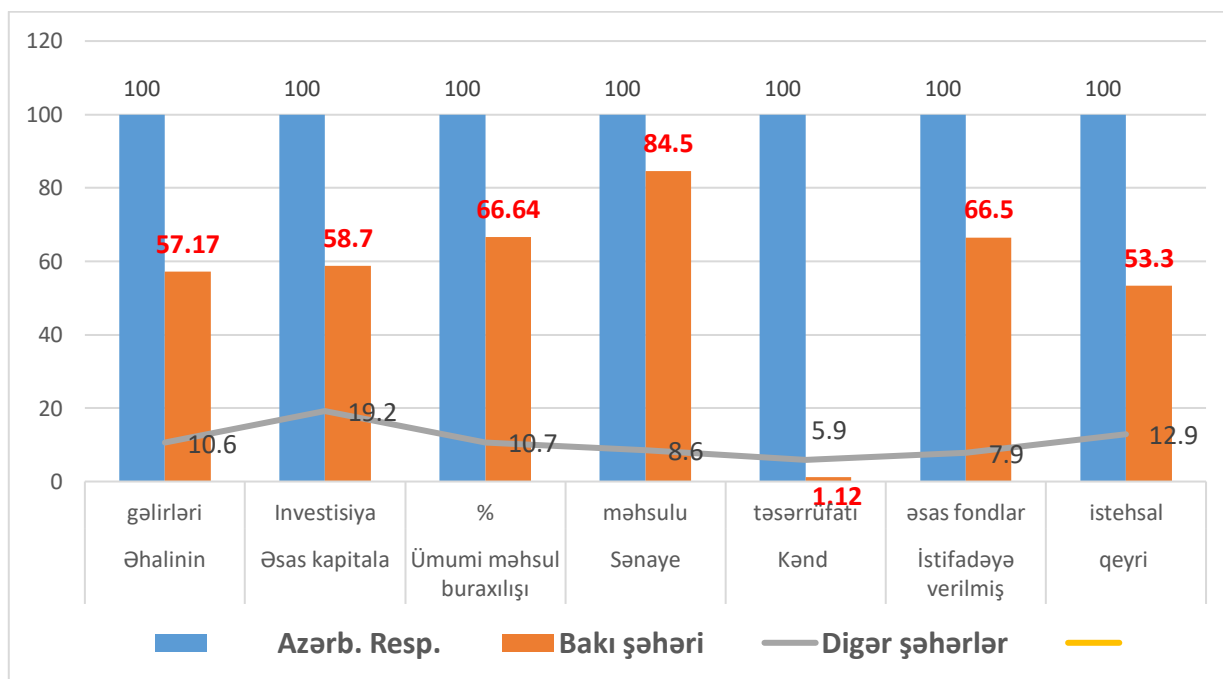
Şəhərlərin əsas sosial-iqtisadi göstəricilərə görə təhlili

Respublika ərazisinin 9,5% və əhalisinin 38% respublika tabeli şəhərlərin payına düşür. Eyni zamanda hüquqi təsərrüfat subyektlərinin 70,4% və fiziki təsərrüfat subyektlərinin 46% bu şəhərlərin xüsusi çəkisini təşkil edir. Təbii ki, burada Bakı şəhərinin böyük rolu var: cəmi 2,4% ərazisi olan şəhərin payına məşğul əhalinin 24,1%, hüquqi təsərrüfat subyektlərinin 58,7%, fiziki təsərrüfat subyektlərin 30,5% düşür.[2]

9 respublika tabeli şəhər ərazisinə görə Bakı şəhərindən üç dəfəyə yaxın böyük olmasına baxmayaraq, 2020-ci ildə bu şəhərlərdə Bakıdan 1,6 dəfə az əhalisi, 1,7 dəfə az məşğul əhalisi, iki dəfə az fiziki təsərrüfat subyektləri, 5,3 dəfə az hüquqi təsərrüfat subyektləri mövcuddur. Ərazisinə və əkin sahəsinə görə ən böyük şəhər – Şəki şəhəridir (2,8% və 4,4%), ərazisinə görə ən kiçik şə-

hər – Naftalan şəhəri (0,04%), əkin sahəsinə görə isə - Sumqayıt şəhəridir (0,001%). [2]. Şəhər - əhalisi kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmayan yaşayış məntəqəsi kimi tanınır. Lakin bəzi şəhərlər məhz müəyyən kənd təsərrüfatı sahəsinə görə respublika əhəmiyyətlidir (məsələn Şəki, Lənkəran).

Hər bir əsas sosial-iqtisadi göstəricilərə görə respublika tabeli şəhərlərin xüsusi çəkisi 72%-dən çoxdur (yalnız kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında bu şəhərlərin payı cəmi 7%-dir). 2020-ci ildə Ümumi məhsul buraxılışının 77,3%, sənaye məhsulunun 93%, əsas kapitalla investisiyaların 78%, istifadəyə verilmiş əsas fondların 79%, qeyri istehsal xidmətlərin 73%, əhalinin gəlirlərinin 72% respublika tabeli şəhərlərin payına düşmüşdür. Digər əsas sosial-iqtisadi göstəricilərə nəzər salsaq, məlum olur ki, bu 9 şəhərdə birlikdə əhalinin gəlirləri 5,4 dəfə, əsas kapitalla yönəlmiş investisiyalar 3 dəfə, ümumi məhsul buraxılışı 7,7 dəfə, sənaye məhsulu 10 dəfəyə yaxın, istifadəyə verilmiş əsas fondlara görə 8,4 dəfə, qeyri istehsal xidmətlərə görə 4 dəfə Bakı şəhərindən aşağıdır. (şəkil 1)

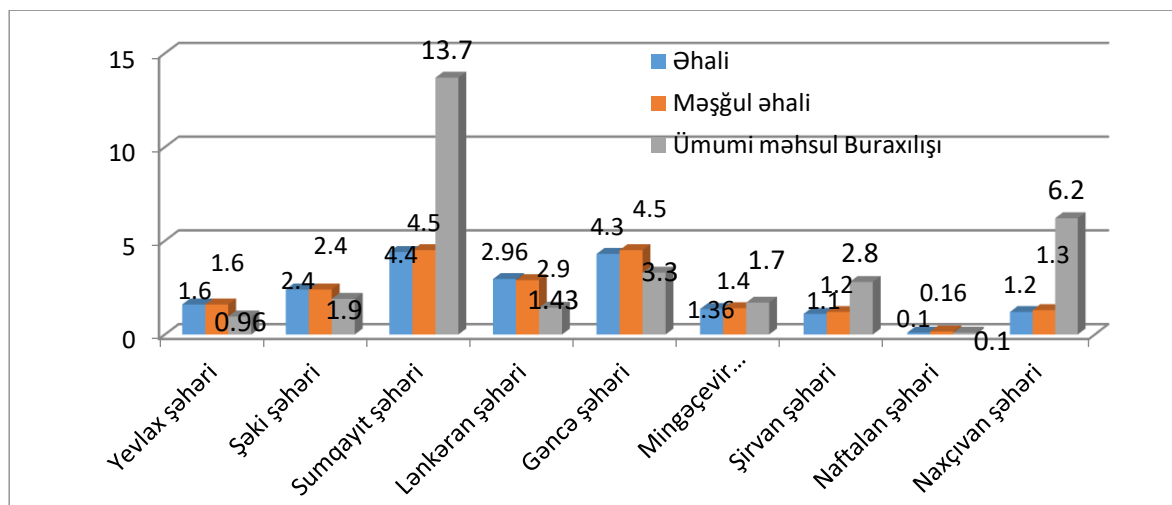

Şəkil 1. Əsas sosial-iqtisadi göstəricilərə görə respublika tabeli şəhərlərin (Bakı şəhəri ilə birlikdə) xüsusi çəkisi (2020 il)

Mənbə: ARDSK "Azərbaycan regionları-2021"

Beləliklə, Azərbaycanın ikinci sənaye şəhəri sayılan Sumqayıt 0,1% ərazi və 3,4% məşğul əhali payı olaraq ölkənin Ümumi məhsul buraxılışının 4,6%-ni və sənaye məhsulunun 4,1%-ni, qeyri-istehsal xidmətlərin 7%-ni istehsal edir. Əhali sayına görə Sumqayıtla eyni mövqedə olan Gəncə şəhəri Ümumi məhsul buraxılışının 1,1%-ni, sənaye məhsulunun 0,9%-ni, qeyri-istehsal xidmətlərinin 1,8%-ni istehsal edir.

Azərbaycan şəhərlərində məhsuldarlığın və səmərəliliyin aşağı olması müşahidə olunur (şəkil 2). Əhalinin sayı və məşğul əhalinin sayı bütün şəhərlərdə bir-birinə çox yaxındır. Digər tərəfdən, demək olar ki, əksər şəhərlərdə məşğul əhalinin xüsusi çəkisi Ümumi məhsul buraxılışı üzrə xüsusi çəkiddən yuxarıdır. [13]

Şəkil 2. Əhali, məşğul əhali və Ümumi məhsul buraxılışı göstəricilərinə görə respublika tabeli şəhərlərin xüsusi çəkisi (Bakı, 2020 il)

Mənbə: ARDSK "Azərbaycan regionları-2021"

Gördüyünüz kimi, Bakı şəhərinin göstəricilərinin nəzərə almasaq digər şəhərlər (Sumqayıt, Naxçıvan, Şirvan) ön plana çıxır. Təhlil göstərir ki, bu şəhərlərdə məşğul əhali faktiki olaraq məhsul istehsalına zəif cəlb olunub, yəni ictimai əmək məhsuldarlığı çox aşağıdır. Məşğul əhali Sumqayıt, Naxçıvan, Mingəçevir və Şirvan şəhərlərində daha səmərəli istifadə olunur. (şəkil 2) Şəhərlərin məhdud sayda (1-2) funksiya yerinə yetirməsi təbii ki, yerli büdcənin maliyyə imkanlarını məhdudlaşdırır, investisiyaların azalmasına, sosial infrastrukturunu dəstəkləmək imkanlarının aşağı düşməsinə səbəb olur, şəhər iqtisadiyyatının sahə diversifikasiyasını ləngidir və məhsul istehsalı ilə məşğul əhəlinin arasında olan disbalansı daha da dərinləşdirir. Beləliklə, şəhərlər regionların iqtisadi inkişafında zəif iştirak edirlər. Lənkəran, Şəki, Yevlax kimi şəhərlərin büdcə kəsirləri olduğu üçün mərkəzi büdcədən dotasiyalar ayrılır.

Əmək bazarında gərginlik əmsali. Bütün regionlarda olduğu kimi, şəhərlərdə işsizlik problemi aktual olaraq qalır. Əmək bazarında gərginlik əmsalını hesablamaq üçün hər il işsiz statusu alan işsizlərin sayı və Məşğulluq Agentliyinin təqdim etdiyi göstəricidən (vakansiyaların sayı) istifadə etməliyik. Lakin regionlar üzrə bu göstərici təqdim edilmədiyinə görə hər il şəhərlərdə açılan yeni iş yerlərinin sayı və Beynəlxalq Əmək Təşkilatının işsizlərin sayına görə əmək bazarının vəziyyətini təhlil etmişəm. (Bunuda qeyd edim ki, Azərbaycan üzrə hər il açılmış yeni iş yerlərinin sayı ilə Məşğulluq Agentliyinin təqdim etdiyi vakansiyaların sayı arasında çox böyük fərq var. Məsələn, 2020-ci ildə yeni açılmış iş yerlərinin sayı 128,9 min olsada, Məşğulluq Agentliyinə görə vakansiyaların sayı 13,8 mindir.)

Cədvəl 1

Respublikatabeli şəhərlərdə 2015-2021-ci illərdə yeni açılmış iş yerlərinin və işsiz əhəlinin sayının dinamikası

	2015	2017	2018	2019	2020	2021
Bakı:						
Yeni açılmış iş yerlərinin sayı	39365	68714	62215	106557	89404	53170
İşsizlərin sayı	71,2	74,7	74,9	73,9	111,5	95,9
Gəncə:						

Yeni açılmış iş yerlərinin sayı	3660	6286	4059	2264	3076	1780
İşsizlərin sayı	10,4	10,9	11,1	11	16,4	14,3
Sumqayıt:						
Yeni açılmış iş yerlərinin sayı	5496	6911	5112	2984	1109	1278
İşsizlərin sayı	10,4	11	11,1	11,2	16,7	14,7
Naftalan						
Yeni açılmış iş yerlərinin sayı	89	209	337	310	254	310
İşsizlərin sayı	0,2	0,2	0,2	0,8	0,9	0,8
Mingəçevir						
Yeni açılmış iş yerlərinin sayı	1	1,4	0,8	1,06	0,2	0,3
İşsizlərin sayı	6,7	6,7	6,9	6,5	8,2	6,8
Şirvan:						
Yeni açılmış iş yerlərinin sayı	1,1	1,6	1,1	0,9	1	0,4
İşsizlərin sayı	2,8	3	3,1	3,1	4,6	4,1

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən statistik göstəricilər əsasında qurulmuşdur

Nəticəyə görə, (cədvəl 1) əgər Sumqayıt şəhərində 2015-ci ildə hər bir yeni açılmış iş yerinə 1,9 nəfər işsiz düşürdüsə, 2021-ci ildə 11,5 nəfər işsiz düşür; Bakıda 2015-ci ildə 1,8 nəfər işsiz bir iş yeri düşürdü, və bu vəziyyət demək olar ki, dəyişməyib, hətta 2019-cu ildə hər bir işsizə payına 1,4 yeni iş yeri düşüb; Gəncədə 2015-ci ildə 2,8 nəfərdən 2021-ci ildə 8 nəfərə qədər gərginlik əmsali artıb; Naftalanda 2015-ci ildə 2,2 nəfərdən 2021-ci ildə 2,6 nəfərə qədər artıb, lakin 2017 və 2018-ci illərdə hər bir işsizə payına 1,04-1,7 yeni iş yeri düşüb; Mingəçevir şəhərində 2015-ci ildə 6,7 nəfərdən 2021-ci ildə 24 nəfərə qədər gərginlik artıb; Şirvan şəhərində 2015-ci ildə 2,5 nəfərdən 2021-ci ildə 9,4 nəfərə qədər artıb. Fikrimizcə, bunun səbəblərindən biri - investisiyaların əmək tutumlu deyil, daha çox kapital tutumlu olmasıdır. Kapital tutumlu sahələrdə nisbətən az işçi çalışır, lakin texnologiyaya böyük sərmayələr qoyulur: qabaqcıl maşın, avadanlıq, kompüter sistemləri, internet şirkətləri, yüksək texnologiyalı sənayelər.

Bütün bu göstəricilərin analizi bizi aşağıdakı nəticəyə istiqamətləndirir: regionlarda məşğulluğun artması və sosial-iqtisadi inkişafı üçün şəhərlərdə əsas kapitalla qoyulmuş investisiyaların əmək tutumlu sahələrə yönəlməsi daha məqsəduyğundur, yəni misal olaraq yüngül və qida sənayesinə, pərakəndə satışa, otel biznesi və kiçik biznes sektoruna, supermarketlərə, pərakəndə mağazalara, restoranlar və otellərə və s.

Azərbaycanın bir çox respublika əhəmiyyətli şəhərləri sovet dövründə (Sumqayıt – kimya sənaye şəhəri, Mingəçevir – energetika mərkəzi, Yevlax – dəmir və avtomobil yollarının iri nəqliyyat qovşağı, Naftalan isə müalicəvi naftalan neftinə görə bütün dünyada tanınmış kurort şəhəri kimi) yaranmışlar. Lakin illər keçsə də, artıq post-sənaye dövrünə çatsaqda bu şəhərlərin profilində bir dəyişiklik yoxdur – onlar yenə eyni, artıq yeniləşməyə, müasirləşməyə ehtiyacı olan funksiyaları yerinə yetirirlər. Cəmiyyətin, iqtisadiyyatın yeni çağırışlarına cavab verən və rəqabətə davamlı sahələrin yaranması və inkişafı bu şəhərlərin özlərini yenidən kəşf etməsinə və müasir şərtlərə uyğunlaşmasına kömək edəcək. Düşünürəm ki, “kreativ şəhər” yanaşması sənaye sahəsilə bərabər iqtisadiyyatın digər sahələrində innovativ inkişafa keçid etmək üçün təkan olacaq.

NƏTİCƏ

1. Şəhərlər regionların iqtisadi inkişafında zəif iştirak edirlər. Azərbaycan şəhərlərinin inkişafında qeyri səmərəlilik və məhsuldarlığın aşağı olması müşahidə olunur. (xüsusilə Yevlax, Gəncə, Lənkəran, Şəki şəhərləri).

2. 2010-2021-ci illər üzrə ümumi məhsul buraxılışı, məşğul əhalinin sayı və əsas kapitalla investisiyaların dinamikası göstərir ki, bu illər ərzində hər bir məşğulun payına düşən məhsul istehsalının həcmi artmışdır. Təbii ki, artım tempi Sumqayıt şəhərinə nisbətən (10,6 dəfə), digər şəhərlərdə zəifdir (2-3 dəfə). Bu rəqəmlər, bir yandan, investisiyaların həcminə baxmayaraq çox az yeni iş yerlərinin açılmasını, digər yandan isə məhsuldarlığın (çox aşağı tempə olsada) artmasını göstərir.

3. Bütün regionlarda olduğu kimi, şəhərlərdə işsizlik problemi aktual olaraq qalır. 2015-2021-ci illər ərzində bəzi şəhərlərdə əmək bazarında gərginlik əmsalı bir neçə dəfə artıb..

4. Şəhərlərin məhdud sayda (1-2) funksiya yerinə yetirməsi təbii ki, yerli budcənin maliyyə imkanlarını məhdudlaşdırır, investisiyaların azalmasına, sosial infrastrukturu dəstəkləmək imkanlarının aşağı düşməsinə səbəb olur, şəhər iqtisadiyyatının sahə diversifikasiyasını ləngidir və məhsul istehsalı ilə məşğul əhalinin arasında olan disbalansı daha da dərinləşdirir.

5. Bilirik ki, hər bir şəhərin yaranması üçün onun mikromövqeyi formalaşmalıdır, lakin onun böyüməsi üçün əlverişli mezo- və makro- iqtisadi-coğrafi mövqeyi olması zəruridir. Azərbaycanda regionların inkişafını təmin etmək məqsədilə şəhərlərdə yeni şəhəryaradan, yəni şəhərdən kənar əraziləri, ölkə daxilində rayonları yox, başqa oxşar şəhərləri ("dünya səviyyəli" şəhərləri) məhsul və yaxud xidmətlərlə təmin edən, yeni çağırışlara cavab verən funksiyaları inkişaf etdirməklə, onun böyüməsinə və davamlılığına şərait yaratmaq mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. «Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu». Ərazi quruluşu və inzibati ərazi bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (30 noyabr 2000-ci il, №– 10, maddə 709).
2. ARDSK “Azərbaycan regionları-2021”.
3. Əhalinin 2021-ci ilin əvvəlinə olan sayına görə şəhər və qəsəbələrin qruplaşdırılması (Statistik göstəricilər).
4. ARDSK “Əmək bazarı-2022”.
5. N.Müzəffərli (İmanov), A.Muradov.“Azərbaycanda Regional iqtisadi inkişaf və diversifikasiya – 2020” AMEA II, Bakı 2021, “ELM və BİLİK”.
6. Адалят Мурадов, Эльшан Багирзаде. Экономика Азербайджана (инфографика) Издательство «Шерг-Герб»,2021 (стр.157).
7. Ю.Н.Гладкий, А.Н.Чистобаев. Регионоведение (учебник). Москва-2000, стр. 22.
8. Вебер М. Город. Петроград: Наука и школа, 1923, стр.23.
9. Лэндри Ч. «Креативный город». Пер. с английского. М.:-издательский дом «Классика-XXI». 2006 -399 с.
10. <https://basetop.ru/samye-umnye-goroda-mira-2020-cities-in-motion-index/>
11. Mətanət Abdalova.«Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında respublika tabeli şəhərlərin rolunun qiymətləndirilməsi». VII ULUSLARARASI 19 MAYIS YENİLİKÇİ BİLİMSEL YAKLAŞIMLAR KONGRESİ 19-20 MAY 2022, Samsun 103.yıl anısına. (Onlayn və üz üzə).
12. M.Ə.Abdalova “Azərbaycanda şəhər sisteminin formalaşmasında mövcud problemlər və onların yaranma səbəbləri” İpək yolu, №3, 2022, səh. 15-21.

M.A.Abdalova

*PhD in Economics, Lecturer at the Azerbaijan State University of Economics
(UNEC NES), Leading Research Fellow at the Institute of
Economics of the Ministry of Science and Education
ORCID 0000-0003-3272-3089*

Role of cities and characteristics of socio-economic development in the modern period

Abstract

The article classifies the cities of Azerbaijan, analyzes the socio-economic factors, determines the role of cities in the development of the country in the modern era and the positions they occupy. The study is carried out, in particular, in the cities of republican subordination and the deep problems associated with them are revealed: weak sectoral diversification, a deep disproportion between the capital and other cities, the imperfection of the self-financing system of cities, etc.

Key words: *cities of republican significance, sectoral diversification, social labor productivity, creative city, social labor productivity, tension coefficient.*

М.А.Абдалова

*Д.ф.э., преподаватель, Азербайджанский Государственный Экономический
Университет (УНЕС РЭШ),
ведущий научный сотрудник Института Экономики Министерства
Науки и Образования
ORCID 0000-0003-3272-3089*

Роль городов и особенности социально-экономического развития в современный период

Резюме

В статье классифицируются города Азербайджана, анализируются социально-экономические факторы, определяется роль городов в развитии страны в современную эпоху и занимаемые ими позиции. Исследование проводится в частности по городам республиканского подчинения и выявляются связанные с ними глубокие проблемы: слабая отраслевая диверсификация, глубокая диспропорция между столицей и другими городами, несовершенство системы самофинансирования городов и др.

Ключевые слова: *города республиканского значения, отраслевая диверсификация, производительность общественного труда, креативный город, общественная производительность труда, коэффициент напряжённости.*

M.R.Rəsulova
i.,ü.,f.,d., dosent, Bakı Dövlət Universiteti
ORCID 0000-0003-4872-4035
K.E.Rüstəmov
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
kerem.rustemov.18@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.05.2023
The article was received by editorial board on 15.05.2023
Статья принята к печати 15.05.2023

ƏTRAF MÜHİT KONSEPSİYASI VƏ ƏTRAF MUHİT ANLAYIŞININ İQTİSADI İNKİŞAFI

Xülasə

Son illərdə ekoloji cəhətdən təmiz marketing strategiyalarına əməl edən müəssisələrin sayı kifayət qədər çoxalıb. Bununla belə, bu strategiyaları qəbul etdiyi düşünülmən bütün müəssisələrin ekoloji şüuruna sahib olduğunu və yaşıl marketing konsepsiyasını və ya fəlsəfəsini səmimi şəkildə tətbiq etdiyini söyləmək olmaz.

Müəssisələr həm müvafiq qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq, həm də marketing konsepsiyasının mühüm elementlərindən biri olan tanıtım fəaliyyətlərində ekoloji cəhətdən təmiz imic çəkərək istehlakçıların qavrayışında davamlılığa verdikləri əhəmiyyət haqqında təsəvvür yaratmağa çalışırlar. Bu kontekstdə differensiasiya strategiyalarının bir hissəsinə çevrilmiş ekoloji imici brend şəxsiyyətinin mühüm elementidir. Beləcə şirkətlər ekoloji qaydalara əməl edərək sosial məsuliyyət nümunəsi göstərməklə yanaşı, 20-ci əsrin ortalarından etibarən geniş yayılmış ekoloji yanaşmalara həssas olan istehlakçıların da markası ilə diqqətini çəkirlər.

Açar sözlər: davamlılıq, inşaat sənayesi, yaşıl marketing, yaşıl bina, brendinq.

GİRİŞ

Ətraf mühit dedikdə canlıların həyatları boyu qarşılıqlı əlaqədə olduqları və münasibətlərini qoruduğu fiziki, mədəni, sosial və iqtisadi mühit nəzərdə tutulur. Başqa bir tərifə görə, ətraf mühit sosial, iqtisadi, kimyəvi, fiziki və bioloji dəyərlər və ehtiyatlar tərəfindən formalaşan mürəkkəb bir sistemdir. Verilən bu tərifdən də göründüyü kimi, ətraf mühit anlayışı bir çox amilləri özündə birləşdirən dəyişənlərdən ibarət anlayışdır.

Texnologiya və sosial inkişaf ekoloji problemləri gətirdi. Dəyişən şərait təbii mühiti azaldaraq süni mühitin inkişafına səbəb olmuşdur. Bu formasiyalar ətraf mühit və insan həyatı üçün ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Dəyişiklik ilə insanların həyat anlayışı, iş üslubları fərqli olub, texnologiya bir-birinə qarışıb. Yaşanan dəyişikliyin yaratdığı təzyiqi azaltmaq üçün davamlı bir anlayış mütləqdir.

Avropa İttifaqının 2006-cı ildə hazırladığı Davamlı İnkişaf Strategiyaları adlı proqramda ekoloji, sosial və iqtisadi problemlərə kompleks yanaşmanın zəruriliyi vurğulanmış və vurğulanması lazım olan yeddi məqalə dərc edilmişdir. Bu maddələr qısaca bunlardır [1, s.19]:

- təmiz enerji və iqlim dəyişikliyi;
- davamlı istehsal və istehlak;
- davamlı nəqliyyat;
- təbii ehtiyatların idarə edilməsi və qorunması;
- miqrasiya və əhali;

- yoxsulluq;
- ictimai sağlamlıq formasındadır.

Davamlılığın üç ölçüsü var. Bu ölçülər qısaca olaraq ekoloji, sosial və iqtisadi ölçülərdir. Ekoloji davamlılıq, yəni davamlılığın ekoloji ölçüsü, ekoloji tarazlığın qorunması ilə ekoloji davamlılığın təmin ediləcəyi deməkdir. İnkişaf modellərinin müvəffəqiyyətli olması üçün əsas ekoloji tarazlıqlar, bioloji müxtəliflik, məhsuldarlıq, həyatı təmin edən sistemlər, təbii ehtiyatlar və ekosistem səmərəli və effektiv şəkildə qorunmalıdır.

Digər ölçü iqtisadi davamlılıq, yəni iqtisadi ölçüdür. Yer kürəsində bəzi resursların müəyyən ehtiyatları olduğu halda, bəzilərinin ehtiyatı, yəni limiti yoxdur. Bu səbəbdən insanların həyat keyfiyyətini yüksəldəcək resursları ən ədalətli şəkildə bölüşdürmək lazımdır.

Qurulmuş sistemin insanların ehtiyaclarına kafi olması, faydalı xidmət və məhsullar təqdim etməsi üçün yoxsulluq azaldılmalı, gəlir bərabərsizliyi aradan qaldırılmalı, insanlar arasında bərabərsizlik aradan qaldırılmalıdır ki, iqtisadi dayanıqlılıq əldə olunsun.

Son ölçü sosial davamlılıq, yəni sosial ölçüdür. Davamlılıq anlayışını texnoloji və iqtisadi yanaşmaları nəzərə almaqla izah etmək heç də hər zaman mümkün olmur və konsepsiyaya sosial nöqtəyi-nəzərdən də baxmaq lazımdır. Sosial mənada davamlılığı təmin etmək üçün cəmiyyətin aktorları sağlam fəaliyyət göstərməlidirlər. İnsanların əsas ehtiyaclarının ödənilməsi ilə yanaşı, sosial davamlılıq üçün sosial ədalət təmin edilməli və eyni zamanda, qərarların qəbulunda iştirak təmin edilməli və qərar proseslərində fəal rol ala bilməlidirlər.

İqtisadi davamlılıq davamlılığın tərkib hissəsidir və o deməkdir ki, biz ən yaxşı istifadə, bərpa və təkrar emal vasitəsilə uzunmüddətli davamlı dəyər yaratmaq üçün resurslardan (insan və maddi) istifadə etməli, qorunmalı və davam etdirməliyik. İqtisadi sistemlərin davamlılığı üçün alternativ ekoloji meyar təbii və texnogen kapitalın maddi dəyərindən daha çox fiziki aktivlərin və ən təhlükəsiz ekoloji aktivlərin qorunmasıdır.

Şirkətlər üçün sağlam iqtisadi davamlılıq öz təcrübələrində ekoloji cəhətdən təmiz səylər göstərmələri çox vacibdir. Yaşıl səylər çoxşaxəlidir və bir çoxları möhkəm iqtisadi dayanıqlılığın artmasına səbəb ola bilər. Yaşıl səylər yaxşı iqtisadi davamlılıq üçün vacibdir.

Mühəndislik dizaynı, funksional tələblərdən güzəştə getmədən strukturun ümumi dəyərini minimuma endirməklə istifadəçilər və cəmiyyət üçün faydanı maksimum dərəcədə artırmağı hədəfləyir. Binaların iqtisadi göstəricilərinin mühüm göstəricisi olan Life Cycle Cost (LCC) düzgün alternativlərin seçilməsi prosesini asanlaşdırmaq üçün nəzəri və praktikada istifadə olunur. Tikinti sənayesində bir bina üçün fərqli müqayisələrin aparılması tikinti layihələrinin həyat dövründə daha məlumatlı qərarlar qəbul etmək üçün üstünlük təmin edəcəkdir [3, s.21].

Bu gün iqtisadi kimi qəbul edilə bilən inkişaf yanaşmaları insan mərkəzlidir. İnkişaf anlayışı ilk dəfə iqtisadi argument kimi qəbul edilsə də, bu anlayışın iqtisadi sahədən kənarda daha geniş bir sahəni əhatə etdiyi görünür. İnkişaf anlayışı təkcə iqtisadi istehsalın və adambaşına düşən gəlirin artırılmasını deyil, həm də sosial və mədəni strukturun dəyişdirilməsini və təkmilləşdirilməsini özündə ehtiva edən bir anlayış kimi meydana çıxır. Müvafiq olaraq, milli gəlirin və ümumi istehsal səviyyəsinin artırılması məqsədlərinə əlavə olaraq, bir ölkədə bir çox sosial və iqtisadi strukturların və institutların yenidən təşkili də daxil olmaqla, inkişaf prosesi daha geniş şəkildə nəzərdən keçirilməlidir [4, p.51]

Müasir cəmiyyətlərin iqtisadi baxışını müəyyən edən klassik kapitalist modeli çərçivəsində fərdlərin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi bazarda iqtisadi fəallığın artırılması yolu ilə ümumi milli məhsulun artırılması fərdlərə də öz əksini tapacaq. Bu məhdudiyyətsiz istehsal və istehlaka əsaslanır. Bu nöqtəyi-nəzərdən iqtisadi inkişafın məqsədi, artan əhaliyə daha çox mal və xidmət təqdim etməklə insanların həyat səviyyəsini yüksəltməkdir. İnsanın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə həyata keçirilən bu qeyri-məhdud istehsalda resursların sürətli və plansız istehlakı gələcək nəsillərin inkişafı üçün lazım olan investisiyaların da qarşısını alır.

Xüsusilə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra baş verən bəzi inkişafalar və müstəqilliklərini qazanmış bir çox dövlətlər gecikdikləri sənayeləşmə prosesinə ciddi əhəmiyyət verdilər. Bu dövrdə inkişafın əsasında sənayeləşmənin görülməsi inkişaf mövzusunda işlənmiş fikirlərin sənayeləşmə yönümlü olmasına səbəb olmuşdur. Əslində iqtisadi inkişaf, inkişafdakı sosial və mədəni dəyişikliklər və bu məsələlərlə bağlı bütün inkişafalar birlikdə araşdırılmalı, infrastrukturdakı inkişafalar, kənd təsərrüfatı, sənaye və istehsalla bağlı bütün fəaliyyətlər inkişaf konsepsiyası çərçivəsində bütövlükdə nəzərdən keçirilməlidir.

Tikinti materialları istehsalında təkrar emal edilmiş materiallardan istifadə etməklə, təkrar istifadə oluna bilən, təkrar emal oluna bilən və dayanıqlı olmaqla, təbii resurs istehlakını azaldır və ehtiyatlara qənaət edir. Bu yolla enerjiyə qənaət və zərərli tullantıların azaldılması da əldə edilir [5, p.190].

- Təkrar emal edilmiş məzmunlu material: istehsalında təkrar emal edilmiş məzmunun istifadə ekoloji tikinti materiallarının mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Bununla belə, çevrilmiş məzmunun miqdarı ilə bağlı dəqiq nisbət müəyyən edilməsə də, bu miqdar artdıqca tikinti materialının ekoloji cəhətdən qiymətləndiriləcəyi aydındır. Beləliklə, müxtəlif tullantılar yeni təbii resurs kimi qəbul edilərək qiymətləndirildiyi üçün resurs qorunması təmin edilir və tullantıların yaratdığı çirklənmə azalır.

- Materialın asanlıqla təkrar emal edilə bilən olması: tikinti materialı və ya elementinin istifadə müddəti bitdikdə, bəzi proseslərdən sonra yeni materialın istehsalında xammal kimi istifadə edilməsi əhəmiyyətli ekoloji və iqtisadi faydalar təmin edir. Bu yolla yeni resurslardan istifadənin qarşısı alınır və tullantıların aradan qaldırılması ilə çirklənmə azalır. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, bu cür tikinti materialları yenilərdən daha az davamlı ola bilər. Onların çevrilməsi nəticəsində əldə edilən enerjiyə qənaət dərəcəsi tikinti materialının növündən asılı olaraq dəyişə bilər. Məsələn, çevrilmiş alüminium ən böyük nisbətə malikdir, enerji istehlakı 80% azalıb. Çevrilmiş polad 40%, təkrar emal edilmiş ağac isə 7% qənaət edir.

- Materialın təkrar istifadə oluna bilməsi: Binada yeni material əvəzinə əvvəllər istifadə edilmiş, öz xüsusiyyətlərini çox itirməyən materialdan istifadə etməklə əhəmiyyətli təbii resurs və enerji qənaəti əldə edilir. Buna görə də, tikinti materialının və ya elementinin əlavə emal edilmədən binalarda təkrar istifadəsi ona mühüm ekoloji xüsusiyyət verir.

- Materialın davamlılığı/aşağı təmir: Belə materiallar ekoloji cəhətdən müsbət hesab olunur. Çünki daha az təmir və regenerasiya daha az resurs sərfiyyatı deməkdir.

- Sürətli bərpa olunan mənbələrdən material əldə etmək: Materialın istehsalında xammal kimi tez bərpa olunan mənbələrdən istifadə onun ekoloji xarakteristikası zamanı nəzərə alınır. Məhdud və bərpa olunmayan resurslar əvəzinə belə resurslardan istifadə resurs istehlakı probleminin effektiv həllidir.

- Sudan səmərəli istifadə: Bəzi materialların istehsalı zamanı əhəmiyyətli miqdarda su sərf olunur və/yaxud su ehtiyatları çirklənir. Tikinti materiallarının istehsalında mühüm təbii sərvət olan sudan səmərəli istifadə etmək də vacibdir.

İstehsaldan tikinti materiallarının istifadəsinə qədər hər mərhələdə enerjiden səmərəli istifadə edilməsi və ya istifadə zamanı onun funksiyası ilə təmin edilməsi materialın ekoloji qiymətləndirilməsində mühüm meyardır. Bu vəziyyət həm də materialın istifadə olunduğu binanın enerji səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə müəyyənləşdirir və bunun üçün ilk növbədə tikinti materialının istehsal prosesi enerjiyə qənaət etməlidir.

Əgər tikinti materialının istehsalı zamanı çox enerji sərf edilirsə, bu, ekoloji baxımdan mənfi hesab olunur. Ümumiyyətlə, təbii və sadə proseslərlə istehsal olunan tikinti materialları və elementləri daha az enerji sərf edir. Bu vəziyyətin, xüsusilə ətraf mühitə daha az zərərli maddələr buraxaraq bir çox ekoloji və iqtisadi faydaları var. Materialın xammalının tikinti materialı kimi istehsal olunduqdan sonra istehsal sahəsinə və tikinti sahəsinə daşınması üçün sərf olunan enerjinin

miqdarı da onun enerji səmərəliliyini müəyyən edir. Bu səbəbdən tikinti materialı digər ekoloji meyarlara uyğun olsa belə, onun uzun məsafələrə daşınması materialın enerji səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir.

Tikinti materialları, yaşadıqları mühitə yaydıqları zərərli emissiyalar və bərk tullantılar səbəbindən həyat dövrünün istənilən mərhələsində (istehsal, istifadə, məhv və s.) çirklənməyə səbəb olur. Bu, insan sağlamlığı və ətraf mühitin sağlamlığı üçün arzuolunmazdır. Bir çox tikinti materialları müəyyən mənada ekoloji hesab edilsə də, bu xüsusiyyətlərinə görə mənfi vəziyyət də yaradır. Məsələn, bir çox ekoloji fayda təmin edən bəzi materialların insan sağlamlığına zərərli olan ozonu məhv edən HCFC (Hidrokloroflorokarbonlar) və VOC (uçucu üzvi birləşmələr) yaydığı da məlumdur.

Life Cycle Evaluation (YCE) məhsulun xammalının əldə edilməsindən başlayaraq, onun istehsalı, daşınması, istifadəsi, tullantıları və ya təkrar emal edilməsi daxil olmaqla, bütün mərhələlərdə ətraf mühitin dəyərlərinə təsirlərin təhlilidir. Tikinti materiallarının həyat dövrü ərzində ətraf mühitə təsirinin təhlili və qiymətləndirilməsi tikinti materialı xammalının əldə edilməsi, tikinti materiallarının istehsalı prosesi, qablaşdırma, daşınma, istifadə zamanı texniki xidmət-təmir, tullantıların utilizasiyası və tullantıların utilizasiyası və s. təkrar emal.

Bu gün daşınmaz əmlakın, torpağın, investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi, torpaqdan istifadənin planlaşdırılması, ərazinin inkişafı variantlarının seçilməsi, torpaqdan ən səmərəli istifadənin təhlili, şəhərsalma işlərinin tənzimlənməsi zamanı ekoloji faktorunu nəzərdən qaçırmamaq mümkün deyil.

Daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi baxımından ekoloji amil və ya ekoloji amil dedikdə ətraf mühitin və onun ayrı-ayrı komponentlərinin hər hansı bir təbiət hadisəsi və ya keyfiyyət vəziyyəti, habelə daşınmaz əmlak elementlərinin özlərinin keyfiyyət vəziyyəti başa düşülür. Məsələn, ekoloji amillərə təbii mühitin belə şərait və parametrləri daxildir əsas təbii mühitin - suyun, havanın, torpağın, o cümlədən radioaktiv çirklənmənin, çirklənmə səviyyəsi; gözəl mənzərənin, yaşıl ərazilərin, cəlbedici memarlıq mühitinin olması; yaxınlıqdakı zibilxanaların, əlverişsiz cəlbedici olmayan sənaye obyektlərinin (məsələn, tullantıların yandırılması) zavodlarının olması və ya olmaması və nəhayət, ətraf mühitin keyfiyyəti haqqında təsəvvürümüzün formalaşmasıdır. Daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsində ekoloji amilin nəzərə alınmasının əsas komponenti ətraf mühitin çirklənməsinin mənfi sosial-iqtisadi nəticələrinin - ətraf mühitə dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsidir.

Bununla belə, ekoloji cəhətdən təmiz yerlərin və gözəl mənzərələrin cəlbediciliyinin artması ilə ifadə olunan bu proseslərin müsbət təzahürü də mümkündür.

Belə nəticələr özünü aşağıdakı kimi göstərə bilər:

- makro və regional səviyyədə - bu, müəyyən ərazidə daşınmaz əmlakın köhnəlməsi və torpağın, təbii obyektlərin faydalı xassələrinin itirilməsi və ya əksinə, ətraf mühiti təmiz olan ərazilərdə daşınmaz əmlakın dəyərinin artmasıdır;

- konkret qiymətləndirmə obyektində - investisiya layihəsi, ev, torpaq sahəsi, firma və ya fəaliyyət göstərən müəssisə - bu, müsbət və mənfi ekoloji amillərin, həmin dövlət məhdudiyyətlərinin və iqtisadi sanksiyaların onun dəyərinə təsiridir. Ətraf mühitə dəyən zərərin qarşısının alınmasına, məqbul keyfiyyət mühitinin və ərazilərin cəlbedici görünüşünün saxlanmasına yönəldilmişdir. Onlar bu tələblərə əməl edilməməsinə görə daha yüksək dərəcədə maliyyə məsuliyyəti ilə təzahür edir.

Ekoloji amilin sosial-iqtisadi nəticələrinin uçotunun bütün aspektləri ilə bağlı fəaliyyətlər iqtisadi nəzəriyyə və praktikanın nisbətən yeni, dinamik inkişaf edən bir sahəsidir, kifayət qədər böyük sayda sahələri əhatə edir ki, bunlardan biri də ətraf mühitə birbaşa zərərin qiymətləndirilməsi və əlaqədar maliyyə itkiləri, potensial və faktiki maliyyə öhdəliyi və kompensasiya və ya sığorta ödənişləridir.

Ətraf mühitə dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi üçün nəzəri və metodoloji müddəaların əksəriyyəti ekoloji iqtisadiyyat və ətraf mühitin mühafizəsi kimi iqtisadi intizam çərçivəsində işlənib hazırlanmışdır. Lakin hazırda ekoloji parametrlər daşınmaz əmlakın və biznesin dəyərinə o qədər güclü təsir göstərməyə başlayıb ki, qiymətləndirmə fəaliyyətlərində onlara məhəl qoymamaq mümkünsüz olub ki, bu da öz növbəsində onların qiymətləndirilməsi üçün müvafiq alətlərin və metodologiyanın işlənib hazırlanmasını tələb edib. "Əmlakın qiymətləndirilməsi" intizamı çərçivəsində qiymətləndirmə həm daşınmaz əmlaka, həm də ətraf mühitə mənfi təsir nəticəsində ətraf mühitə dəyən zərərin və ya itkilərin və zərərin dəyərinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı işin müstəqil sahəsinə çevrilməyə başlayır. Ətraf mühitə dəyən zərərin qiymətləndirilməsi beynəlxalq və Avropa qiymətləndirmə standartlarında, daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi üzrə Amerika ədəbiyyatında müstəqil sahə kimi önə çıxır. Torpaq sahəsinin və onun üzərində yerləşən tikililərin ekoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsi qiymətləndirmə işinin mərhələlərindən biri hesab olunur. Ekoloji cəhətdən təmiz tikinti materiallarından və məhsullarından istifadə azalan və bərpa olunmayan resursların qorunmasını təşviq edir. O, həmçinin tikinti materiallarının hasilatı, daşınması, emalı, istehsalı, quraşdırılması, təkrar istifadəsi, təkrar emal edilməsi və utilizasiyasının ətraf mühitə təsirini azaltmağa kömək edir. Ekoloji cəhətdən təmiz tikinti materialları bərpa olunan mənbələrdən ibarətdir. Ekoloji cəhətdən təmiz materiallar ətraf mühitə cavabdehdir, çünki məhsulun ömrü boyu göstərəcəyi təsir nəzərə alınır. Ekoloji cəhətdən təmiz tikinti materiallarının seçilməsi üçün meyarlar aşağıdakılardır [4, p.58]:

Resurs səmərəliliyi: Buna nail olmaq üçün təkrar emal edilmiş materiallar, təbii və bərpa olunan materiallar, resurslardan səmərəli istifadə üsulları ilə istehsal olunan məhsullar, yerli bazarda mövcud olan materiallar və elementlər (nəqliyyatda enerji resurslarına qənaət etmək üçün), xilas edilmiş və ya yenilənmiş məhsullar, təkrar istifadə edilə bilən və təkrar emal edilmiş qablaşdırma materialları və daha uzun ömürlü materiallar istifadə edilə bilər. Enerji səmərəliliyi: Bunu maksimum dərəcədə artırmaq üçün bina və qurğularda enerji istehlakını azaltmağa kömək etmək üçün materiallar, elementlər və sistemlərdən istifadə edilə bilər [3, s.12].

Davamlı tikinti materialları ömrü boyu minimum enerji sərf edən və istehsal və istifadədən sonra tullantıların əmələ gəlməsi zamanı ətraf mühitə və insanlara mənfi təsir göstərməyən materiallardır. Davamlı tikinti materialları ətraf mühitə ən az təsir göstərən və istehsal mərhələsində minimum tükənən resurslardan istifadə etməklə istehsal olunan materiallardır. Düzgün tikinti materialının seçimində; təhlükəsizlik, qənaət və estetik xüsusiyyətlərə əlavə olaraq davamlılığı əlavə etmək düzgün yanaşmadır. Davamlı materialın tərkibində zəhərli maddələr olmamalıdır, təkrar istifadəyə yararlı olmalı, ömrünün sonunda ətraf mühitə zərər verməməli və yerli mənbələrdən istehsal edilməlidir. Davamlı tikinti materiallarının ömrü; xammalın əldə edilməsi, daşınması, saxlanması, binada istifadə edilməsi, ömrünün sonunda təkrar emal edilməsi, təkrar emal oluna bilmədikdə müxtəlif materiallara əlavə olaraq istifadə edilməsi və ya zərərsiz şəkildə məhv edilməsi mərhələlərindən ibarətdir [1, s.68].

Bu gün sement və beton istehsalında müxtəlif tullantıların istifadəsinə rast gəlinir. Bu tullantılar istehsal nəticəsində yaranan və ya birbaşa istifadə edilən əlavə məhsullar ola bilər, eləcə də emal zamanı istifadə olunan tullantıların sayı kifayət qədər çoxdur.

Təbii aqreqatların təkrar emal edilmiş aqreqatlarla əvəz edilməsi təbii resursların istehlakının və tullantıların əmələ gəlməsinin azaldılması baxımından texniki cəhətdən məqsədəuyğun seçim olsa da, davamlılığın yaxşılaşdırılmasını iddia etməzdən əvvəl ətraf mühitə təsirin dərin təhlili tələb olunur. Hazırda aparılan tədqiqatlar davam edir, çünki GDA-nın istifadəsi həddindən artıq ekoloji faydaya malik deyil, lakin təbii ehtiyatların istehlakını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır.

Təbii ehtiyatların azalması və əhalinin artması ilə yaranan xammal problemi tullantı materiallarının yenidən qiymətləndirilməsi ilə minimuma endirilə bilər. Resursların, nəqliyyat xərclərinin və tikinti tullantılarının utilizasiyasının azaldılması hesabına davamlı tikinti material-

ları tikinti sənayesində daha da əhəmiyyət qazanacaq. Gələcək nəsillərə kifayət qədər resurs buraxmaq zərurəti ancaq düzgün və ekoloji cəhətdən şüurlu layihələrlə reallaşa bilər.

Davamlı düşüncə və dizayn prinsipləri universal ümumi dəyərlərdir, o həm global, həm də yerli olaraq ekoloji maarifləndirmə mərhələsində dizaynerlərin, praktikantların və işəgötürənlərin ehtiyac duyduğu bilikləri yaratmaq məqsədi daşıyır. Memarlığın yaratdığı süni mühitdən yaranan problemlərin həlli yolları təklif olunur, mövcud ekosistemin fiziki davamlılığı təmin edilir, deqradasiyaya uğramış yaşayış mühitinin bərpası, tərk edilmiş ərazilərin abadlaşdırılması və s. nümunəvi tədqiqatlar aparılır. Qalıq yanacaq istehlakını azaltmaq və ya hətta aradan qaldırmaq, bərpa olunan enerji mənbələrinə müraciət etmək, təkrar emalın genişləndirilməsi və təbiətlə inteqrasiya ən effektiv həll yolu kimi görünür. “Enerjiyə həssas bina dizaynı davamlılığın əsas prinsiplərindən biridir və bütün tikinti materialları və komponentlərinin istehsalı və tətbiqindən tutmuş binanın istifadəsi, saxlanması, istismarı proseslərinə, kondisionerin seçilməsi və idarə olunmasına qədər geniş bir sahəni əhatə edir [2, s.75].

NƏTİCƏ

20-ci əsrdə sənaye inqilabı ilə insanların təbiətlə əlaqəsində artım müşahidə olundu. İnsanın qeyri-məhdud ehtiyaclarını ödəmək istəyi onun qeyri-məhdud sərvət kimi gördüyü təbiətdən bəhrələnməsinə, ondan nifrətlə istifadə etməsinə və bu münasibət nəticəsində ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ətraf mühitin çirklənməsi böyük həddə çatmış, nə olursa-olsun böyümək əvəzinə, öz mahiyyətində insana önəm verir, indiki və gələcək nəsillərin mənafeyini nəzərə alır, təbii və mədəni sərvətlərdən optimal istifadəni qabaqcadan nəzərdə tutur, inkişafın hər mərhələsində iqtisadi və sosial siyasətlərin ətraf mühit siyasətləri ilə uyğunlaşdırılmasının tərəfdarıdır.

Dayanıqlı iqtisadi inkişaf üçün aşağıdakı problem həll olunmasını təklif edirik:

- bərpa olunan enerji mənbələrinə yönəlmək və səmərəliliyi artırmaq;
- maliyyə problemlərini və infrastruktur çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaqla iqtisadi artımın sabitləşdirilməsi və ədalətli gəlir bölgüsünün təmin edilməsi;
- qeyri-hökumət təşkilatlarını, iş dünyasını, iqtisadi dairələri, yerli özünüidarəetmə orqanlarını və cəmiyyətin bütün bölmələrini ətraf mühit problemlərinə həssas olmağa təşviq etməklə ekoloji məsuliyyət və hesabatlılığın təmin edilməsi;
- cəmiyyətin bütün təbəqələrinin istehsal və istehlak nümunələri haqqında məlumatlılıq və həssaslıq inkişaf etdirməsini təmin edərək həyata keçiriləcək siyasətlərdə fəal iştirakın təmin edilməsi;
- milli və beynəlxalq səviyyədə yeni institutlar və normalar yaratmaqla global iştirakın və sıx əməkdaşlığın təmin edilməsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Məmmədov M.A. “Mənzil sektorunda müxtəlif metodoloji yanaşmalardan istifadə” // *Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment*, 2021-ci il. № 2(15), səh.13-17.
2. İbrahimov İ. “Ətraf mühitin iqtisadiyyatı”, Bakı, 2015, 357 səh.
3. Həsənov R.Ş. “Ətraf mühitin iqtisadiyyatı” Dərslik. Bakı: “İqtisadiyyat Universiteti” Nəşriyyatı - 2018.- 560 səh.
4. Carvalho O.G. (2001), Sustainable Development: Is It Achievable Within The Existing International Political Economy Context?, Sustainable Development, p.61-73.
5. Gardiner L., Rubbens, C. ve Bonfiglioli, E. (2003), Big Business, Big Responsibilities, Corporate Governance, Vol. 3, No. 3, p.67-77.
6. Hahn T. ve Scheermesser, M. (2006), Approaches to Corporate Sustainability Among German Companies, Corporate Social Responsibility and Environmental Management, Published Online 15 February, in Wiley InterScience, p.150-165.

M.R.Rasulova

Associate Professor, Baku State University,
ORCID 0000-0003-4872-4035

K.E.Rustamov

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Ecological concept and economic development of the concept of ecology

Abstract

In recent years, the number of enterprises following environmentally friendly marketing strategies has increased significantly. However, it cannot be said that all businesses that are thought to be adopting these strategies are environmentally conscious and sincerely apply the green marketing concept or philosophy.

Enterprises try to create an idea of the importance they attach to sustainability in the perception of consumers by drawing an ecologically clean image both in accordance with the relevant legal acts and in promotional activities, which is one of the important elements of the marketing concept. In this context, environmental image, which has become part of differentiation strategies, is an important element of brand identity. In this way, companies follow environmental regulations and show an example of social responsibility. They also attract the attention of consumers who are sensitive to environmental approaches that have been widespread since the middle of the 20th century.

Key words: sustainability, construction industry, green marketing, green building, branding.

М.Р.Расулова

д.ф.э., доцент, Бакинский Государственный Университет
ORCID 0000-0003-4872-4035

К.Э.Рустамов

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет

Экологическая концепция и экономическое развитие понятия экология

Резюме

За последние годы значительно увеличилось количество предприятий, придерживающихся экологически безопасных маркетинговых стратегий. Однако нельзя сказать, что все предприятия, которые, как считается, принимают эти стратегии, заботятся об окружающей среде и искренне применяют концепцию или философию зеленого маркетинга.

Предприятия пытаются сформировать представление о том значении, которое они придают устойчивости в восприятии потребителей, рисуя экологически чистый образ как в соответствии с соответствующими правовыми актами, так и в рекламной деятельности, что является одним из важных элементов маркетинговой концепции. В этом контексте экологический имидж, ставший частью стратегии дифференциации, является важным элементом идентичности бренда. Таким образом, компании соблюдают экологические нормы и показывают пример социальной ответственности, а также привлекают внимание потребителей, чувствительных к экологическим подходам, распространенным с середины XX века.

Ключевые слова: устойчивое развитие, строительная отрасль, зеленый маркетинг, зеленое строительство, брендинг.

R.H.Muradov
i.e.n., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
nurlanuseynli@gmail.com
N.A.Hüseynov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.05.2023

The article was received by editorial board on 15.05.2023

Статья принята к печати 15.05.2023

MÜƏSSISƏDƏ İNVENTAR İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN TƏHLİLİ

Xülasə

Sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin təşkili prosesində müəssisənin qarşısında bir sıra məsələlər, o cümlədən ehtiyatların düzgün idarə olunması məsələsi durur. Ehtiyatların idarə edilməsinin əsas vəzifəsi strateji biznes məqsədlərinə nail olmaq üçün onlara vəsait yatırmaqdır. Məqalədə əsasən “NEFTQAZMAŞ” ASC-nin müəssisələrinin inventar idarəetmə sistemlərinin idarə edilməsinin nəzəri əsasları və metodlarını araşdırmaq, fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək və inventar idarəetmə sistemini qiymətləndirmək və təkmilləşdirilməsi yollarını müəyyənləşdirməkdir. Məqalənin hazırlanmasında əsas tədqiqat metodları olan-analiz, müqayisəli-analitik təhlil, statistik təhlil, qiymətləndirmə və digər metodlardan istifadə olunmuşdur. Məqalənin informasiya bazasını elmi və praktiki tədqiqatı aparmaq məqsədilə dünyanın müxtəlif ölkələrindən olan tanınmış mütəxəssislərinin, tədqiqatçıların beynəlxalq elmi jurnallarda 2019-2021-ci illərdə işıq üzü görmüş əsərləri və internet resurslarının materialları təşkil edir. Məqalədə sənaye müəssisələri üçün təklif olunan inventar idarəetmə üzrə iş aparan digər müəssisə və şirkətlərdə istifadə oluna bilər. Məqalədə alınan nəticələrdən, eləcə də verilən təklif və tövsiyələrdən ölkəmizdə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrində inventar idarəetmə sistemlərinin optimallaşdırılması və tətbiq olunması həyata keçirilə bilər. Müəssisənin ehtiyatlarının optimallaşdırılması və onların səmərəli idarə edilməsi probleminin həll edilməsi müəssisənin rəqabət qabiliyyətinə, maliyyə vəziyyətinə və maliyyə nəticələrinə həlledici təsir göstərir.

Açar sözlər: inventar idarəetmə, maliyyə fəaliyyəti, iqtisadi fəaliyyət, optimallaşdırma.

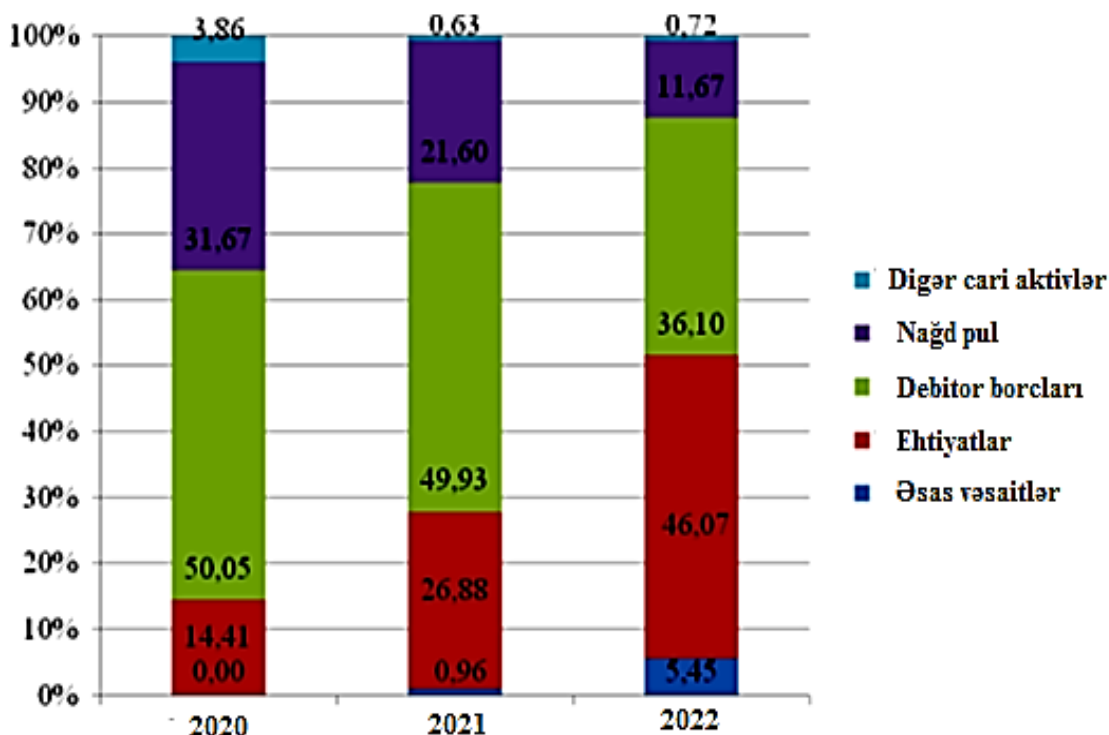
GİRİŞ

Geniş mənada təhlil dedikdə təmin tərkib hissələrinə ayrılması, onların bütün əlaqə və asılılıqların müxtəlifliyinin öyrənilməsinə əsaslanan predmet, ətraf mühitin dərk edilməsi üsulu başa düşülür. İqtisadi təhlil iqtisadi hadisələrin abstrakt-məntiqi araşdırılması metoduna aiddir. Nəzəri iqtisadi təhlil makrosəviyyədə (dövlət iqtisadiyyatı) və mikrosəviyyədə (konkret müəssisə) iqtisadi hadisə və prosesləri öyrənir. Bu sahədə aktiv fəaliyyət göstərən və onun inkişafına böyük töhfələrini verən iqtisadçı-alimlərdən A.D.Şeremet, S.B.Barnqolts, V.F.Paliy, Q.M.Tatsiya, V.İ.Starjev, R.S.Sayfulin, Q.V.Savitskaya, V.V.Kovalev və b.-nin adlarını çəkmək olar [1, s. 288]. İqtisadi təhlil inkişafı boyu, hər şeydən öncə, elmin nəzəri məsələlərinin işlənilib hazırlanmasında kifayət qədər böyük tarixə malikdir. İstehsal vasitələrin üzərində ictimai, mahiyyətə isə dövlət mülkiyyətinin vacibliyini, planlaşdırmanın direktiv xarakterini, inkişaf strategiyasının seçilməsində müəssisənin olmamasını, mərkəzləşdirilmiş qiymət əmələgəlmə sistemini və sənayenin əsasən ekstensiv inkişafını xarakterizə edən mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma və bölgü

sistemi şəraitində təhlilə analitik işlər təsdiq olunmuş hesabat formaları üzrə müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin bütün istiqaməti üzrə illik hesabatların tərtib olunması ilə yekunlaşdı.

ƏSAS HİSSƏ

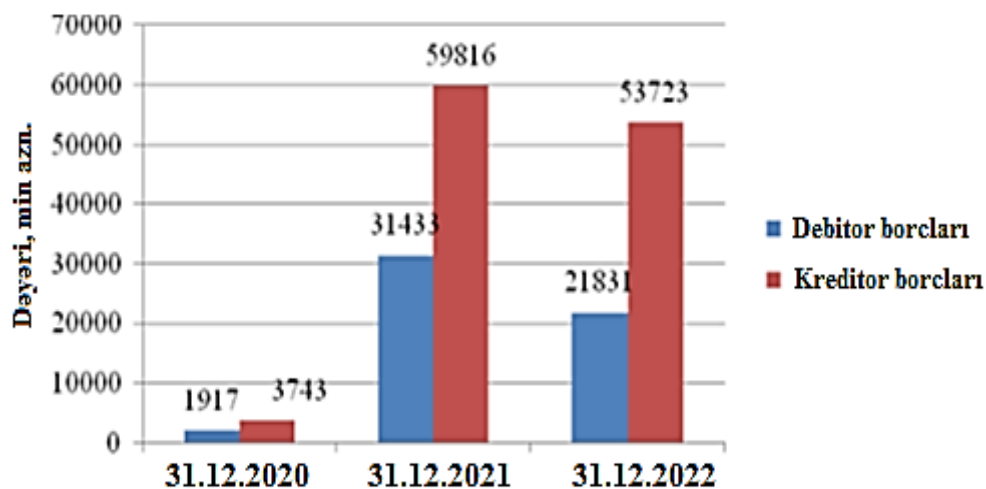
2020-2022-ci illərdə “NEFTQAZMAŞ” ASC-də maliyyə-iqtisadi vəziyyətin təhlili və inventarların idarə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəticələrinə görə, təşkilatın maliyyə vəziyyətindəki əsas problem mütləq likvidliyin aşağı səviyyəsi, balans hesabatının tərtib edildiyi tarixdə ən təcili öhdəlikləri ödəmək üçün kifayət qədər vəsaitin olmamasıdır. Eyni zamanda, 2020-2022-ci illərdə təşkilatın aktivlərinin strukturunda əhəmiyyətli pay sahibidir. Şəkil 3.2.1-də göstəriləyi kimi, 2022-ci ildə ehtiyatların xeyrinə payda bir qədər azalma ilə debitor borcları tutur.

Şəkil 1. “NEFTQAZMAŞ” ASC-nin aktivlərinin strukturu

Mənbə: Müəllif tərəfindən aparılan sorğunun nəticələri əsasında tərtib edilmişdir

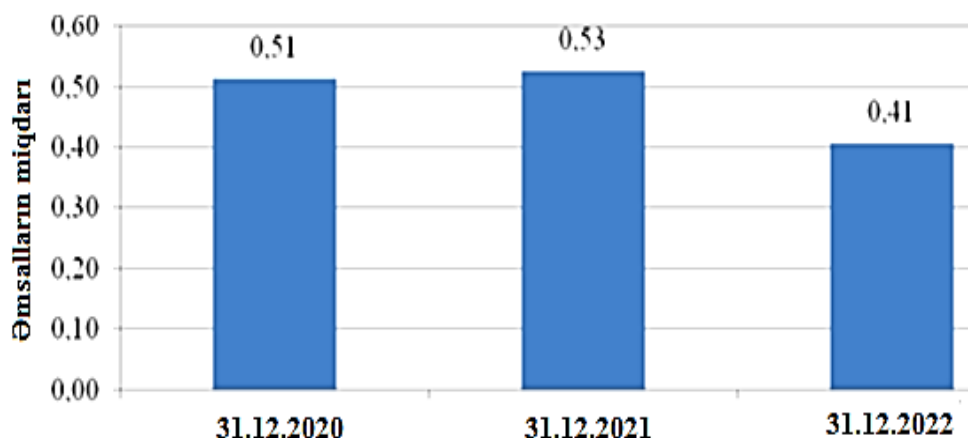
Şəkil 3.2.1-ə əsasən, debitor borclarının xüsusi çəkisi 2020-ci ildə 50,05%, 2021-ci ildə 49,93%, 2022-ci ildə 36,1% təşkil edib. Nağd pulun payı 2020-ci ildəki 31,67%-dən 2021-ci ildə 21,6%-ə, 2022-ci ildə isə 11,67%-ə qədər dəyişib. Buna görə də, “NEFTQAZMAŞ” ASC-nin dövryyə aktivlərinin dövryyəsinə debitor borclarının əhəmiyyətli payı mane olur ki, bu da likvidlik səviyyəsinə, ümumilikdə “NEFTQAZMAŞ” ASC-nin aktivlərinin dövryyəsinə mənfi təsir göstərir. Yenidən satış üçün artıq mal ehtiyatı ilə anbarın çox olması kreditor borclarının artmasına səbəb olub. Bundan əlavə, alıcılarla işin düzgün təşkil edilməməsi böyük debitor borclarının yaranmasına səbəb olub. “NEFTQAZMAŞ” ASC-nin 2020-2022-ci ilin sonuna debitor və kreditor borclarının səviyyəsi Şəkil 3.2.1-də təsəvvür edin.

Şəkil 2. “NEFTQAZMAŞ” ASC-nin debitor və kreditor borclarında dəyişiklik

Mənbə: Müəllif tərəfindən aparılan tədqiqatın nəticələri əsasında tərtib edilmişdir

Şəkil 3.2.2-yə əsasən, “NEFTQAZMAŞ” ASC-nin kreditor borcları debitor borclarından əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir: 1826 min azn. 2020-ci ilin sonunda 28,383 min azn. 2021-ci ilin sonunda və demək olar ki, 2 dəfə - 31,892 min azn. 2022-ci ilin sonunda. “NEFTQAZMAŞ” ASC-nin debitor və kreditor borclarının nisbəti Şəkil 3.3.1-də təqdim olunur. Eyni zamanda, debitor borcları “NEFTQAZMAŞ” ASC-nin ən təxirəsalınmaz öhdəliklərini 2020-ci ilin sonunda 51%, 2021-ci ilin sonunda 53%, 2022-ci ilin sonunda isə 41% əhatə edir.

Şəkil 3. “NEFTQAZMAŞ” ASC-nin debitor və kreditor borclarının nisbəti

Mənbə: Müəllif tərəfindən aparılan tədqiqatın nəticələri əsasında tərtib edilmişdir

Araşdırmanın bu qiymətləndirməyə diqqət yetirilməsi təsadüfi deyil. Yenidən satış üçün mal ehtiyatlarını formalaşdıran “NEFTQAZMAŞ” ASC bu malları tədarükçülərdən təxirə salınmış ödənişlə alır, buna görə də yenidən satış üçün malların böyük ehtiyatları kreditor borclarını artırır. Eyni zamanda, əgər alıcılar “NEFTQAZMAŞ” ASC-yə olan borc öhdəliklərini vaxtında ödəsəydilər, o zaman təşkilatın kreditor borcları azalardı.

Bundan əlavə, bu malların effektiv və sürətli satışı olmadan nə qədər çox mal ehtiyatı formalaşarsa, ehtiyatların dövriyyəsi, kreditor borcları bir o qədər aşağı olur.

“NEFTQAZMAŞ” ASC-nin kreditor borclarının tərkibini və strukturunu qiymətləndirəcəyik. Kreditor borclarının tərkibinin qiymətləndirilməsinin nəticələri cədvəl 3.2.1-də təqdim olunacaq.

Cədvəl 1

“NEFTQAZMAŞ” ASC-nin kreditor borclarının tərkibinin qiymətləndirilməsi

Göstərici	Dəyər, min azn.			Dəyişiklik, min azn.		Artma sürəti, %	
	31.12.2020	31.12.2021	31.12.2022	2020-2022	2021-2022	2020-2022	2020-2022
Kreditor Borc – hamısı, o cümlədən:	3743	59816	53723	56073	-6093	1598,08	89,81
təchizatçılar	2673	57657	50534	54984	-7123	2157,01	87,65
alınan avanslar	972	1984	2760	1012	776	204,12	139,11
vergilər və töhfələr	88	87	148	-1	61	98,86	170,11
işçilərlə hesablaşmalar	9	0	260	-9	260	0,00	–
əmək haqqı	1	88	21	87	-67	8800,00	23,86

Mənbə: Müəllif tərəfindən aparılan tədqiqatın nəticələri əsasında tərtib edilmişdir

Cədvəl 3.2.2-dəki qiymətləndirməyə əsasən, 2020-2022-ci illərdə kreditor borclarının artması ilə. 56,073 min azn. və ya 2021-2022-ci illərdə 1498,08% (artım tempi 1598,08 - 100%). kreditor borclarının dəyəri 6093 min azn azaldı. və ya 10,19% artıb. 2021-2022-ci illərdə “NEFTQAZMAŞ” ASC-nin kreditor borclarının azalmasının səbəbləri:

- təchizatçılara borcun azalması - 7123 min azn və ya təhlil edilən dövrdə 12,35%;
- hesabatlı şəxslərlə hesablaşmalar üzrə borcun azalması - 67 min azn və ya 76,14% artıb.

“NEFTQAZMAŞ” ASC-nin kreditor borclarının strukturunun qiymətləndirilməsinin nəticələri cədvəl 3.2.2-də təqdim edilmişdir.

Cədvəl 3.2.2-ə əsasən, “NEFTQAZMAŞ” ASC-nin kreditor borclarının strukturunun qiymətləndirilməsi göstərdi ki, ən böyük pay təchizatçılara aiddir: 2020-ci ildə 71,41%, 2021-ci ildə 96,39% və 2022-ci ildə 94,06%.

Cədvəl 2

Kreditor borclarının strukturunun qiymətləndirilməsi “NEFTQAZMAŞ” ASC

Göstərici	Xüsusi çəki, %		
	31.12.2020	31.12.2021	31.12.2022
Kreditor borcları, cəmi:	100,00	100,00	100,00
təchizatçılar	71,41	96,39	94,06
alınan avanslar	25,97	3,32	5,14
vergilər və töhfələr	2,35	0,15	0,28
işçilərin əmək haqqı	0,24	0,00	0,48
məsul şəxslərlə hesablamalar	0,03	0,15	0,04

Mənbə: Müəllif tərəfindən aparılan tədqiqatın nəticələri əsasında tərtib edilmişdir

“NEFTQAZMAŞ” ASC - də təşkilatın ilin sonunda çoxlu səhmlər formalaşdırdığına görə

kreditor borcları debitor borclarını əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir. Beləliklə, 2022-ci ilin sonunda ehtiyatların qalığı, balans hesabatına görə 27,861 min azn təşkil etdi. təchizatçılara kreditor borclarının məbləği ilə 50,534 min azn. Beləliklə, bir təşkilatda hesablaşmalarda ehtiyatların və fondların idarə edilməsinin vacib vəzifəsi ehtiyatları optimallaşdırmaqdır ki, təşkilat anbarı artıq mallarla doldurmasın ki, bu da kreditor borclarının artıqlığına səbəb olur.

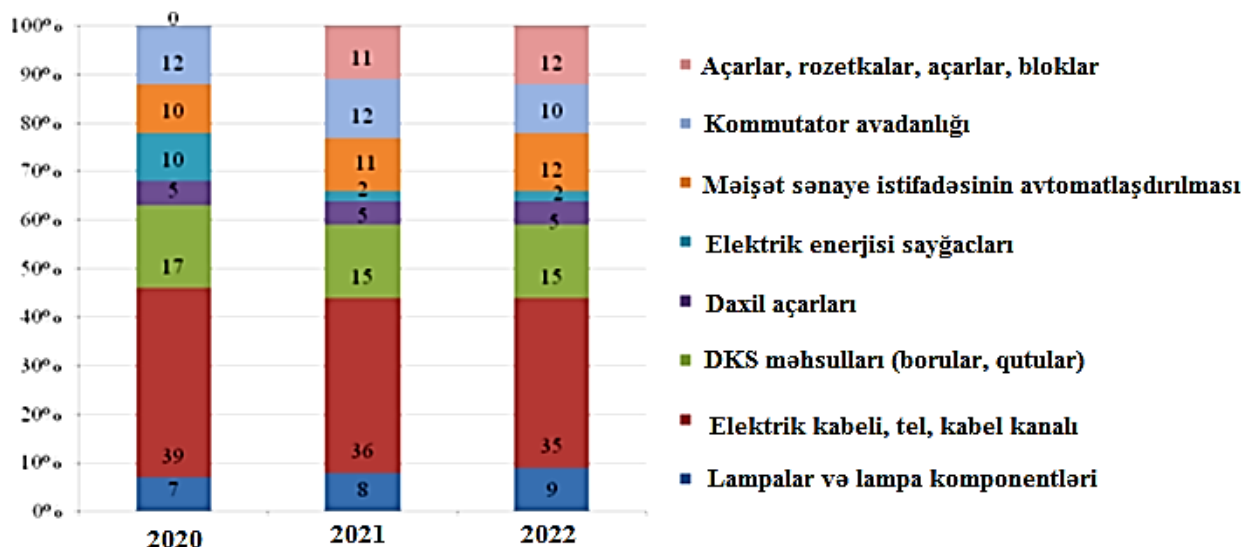
“NEFTQAZMAŞ” ASC aşağıdakı inventar formalaşması təcrübəsini təmin edir: anbarda mövcudluğun orta miqdarının göstəriləyi malların siyahısı var. Bu rəqəm mövsümdən asılı olaraq dəyişir. Ancaq ilin sonunda təşkilat qarşından gələn Yeni il bayramları ilə əlaqədar olaraq mütləq artıq mal ehtiyatı əldə edir. Beləliklə, aktivlərin strukturunda ehtiyatların yüksək payı və bütövlükdə təşkilatın kreditor borcları və öhdəlikləri strukturunda təchizatçılara borcun yüksək payı.

Bu günə qədər “NEFTQAZMAŞ” ASC tərəfindən satılan malların sırasına həm ev, həm də ofis mühitində istifadə olunan kabel kanallarından tutmuş LED lampalara qədər müxtəlif elektrik malları daxildir.

Ümumiyyətlə, məhsul aşağıdakı çeşid qruplarına bölünür:

- qurğular, lampalar və komponentlər (daxili və açıq istifadə üçün lampalar, məişət və sənaye qurğuları, közərmə, flüoresan, halogen, enerjiyə qənaət edən, LED, LED lent, adapter, tutucu, profil, çələnglər və s.);
- elektrik sayğacları;
- açarlar və əlavələr;
- məişət və sənaye istifadəsinin avtomatlaşdırılması;
- açarlar, rozetkalar, açarlar, bloklar;
- kommutator avadanlıqları (yüksək gərginlikli və aşağı gərginlikli, məişət və sənaye, o cümlədən onlar üçün aksesuarlar).
- elektrik kabeli, məftil, kabel kanalı;
- DKS məhsulları (plastik büzməli və hamar borular, HDPE borular, quraşdırma və paylama qutuları).

2020-2022-ci illərdə “NEFTQAZMAŞ” ASC tərəfindən satılan malların çeşidinin strukturunu təsəvvür edək. Şəkil 3.2.4-də.

Şəkil 4. 2020-2022-ci illərdə “NEFTQAZMAŞ” ASC tərəfindən satılan malların çeşidinin strukturunu

Mənbə: Müəllif tərəfindən aparılan tədqiqatın nəticələri əsasında tərtib edilmişdir

Ən böyük pay 2020-2022-ci illərdə elektrik kabellərinin, naqillərinin, kabel kanallarının satışı ilə məşğul olub: 2020-ci ildə 39%, 2021-ci ildə 36% və 2022-ci ildə 35%.

Eyni zamanda, kabel satışının mövsümliliyini qeyd etmək lazımdır, çünki küçədə bütün təmir işləri qış istisna olmaqla, isti mövsümdə aparılır. Buna görə də, bu məhsul qrupunun alışı azaltmaq məntiqli olardı.

Həmçinin, yüksək payı "NEFTQAZMAŞ" ASC (boru və qutular) tutur - 2020-2022-ci illərdə 17% və 15%. Bu da mövsümi qrupdur, ona görə də qışda bu qrup mallar üzrə artıqlıq formalaşdırmağa ehtiyac yoxdur.

Armatur, lampalar və komponentlərin satışının payı 2020-ci ildəki 7%-dən 2021-2022-ci illərdə 8%-ə və 9%-ə yüksəlib. Bu çeşid qrupu bütün mövsümdür, ona görə də il boyu stokda olmalıdır.

2020-2022-ci illərdə "Switchboard avadanlığı" kimi əmtəə qrupunun payı azalır - 12%-dən 10%-ə. Lakin 2020-2022-ci illərdə "Elektrik enerji sayğacları" kimi məhsul qruplarının payı 0%-dən 2%-ə, "Məişət və istehsalat avtomatlaşdırılması" - 10%-dən 12%-ə, "Açıqlar, rozetkalar, açarlar, bloklar" - 0%-dən 12%-ə qədər artır. . Bu məhsul qrupları həm də bütün mövsümdür, ona görə də onların "NEFTQAZMAŞ" ASC-nin anbarında daimi ehtiyatını təmin etmək lazımdır. 2021-2022-ci illərdə Əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi səbəbindən ümumilikdə satış həcmələrinin azalması səbəbindən qurumun dövriyyəsi 12,89% azalıb. Satış həcmələrində ən çox azalma "Switchboard avadanlığı" (-27,41%) kimi məhsul qruplarında müşahidə olunur; "Elektrik kabeli, məftil, kabel kanalı" (-15,31%); "NEFTQAZMAŞ" ASC-nin məhsulları" (-12,89%); Bıçaq açarları və əlavələr (-12,89%); saygac elektrik enerjisi (-12,89%). "Açıqlar, rozetkalar, açarlar, bloklar" (-4,97%), "Məişət və sənaye istifadəsi üçün avtomatlaşdırma" (-4,97%), "İşıqlar, lampalar və komponentlər" (-2%) kimi qruplarda satış həcmi daha az azalıb.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən, aşağıdakı işdə təqdim olunan yenidən satış üçün malların alınması normalarını müəyyən etmək lazımdır.

NƏTİCƏ

Ümumiyyətlə, inventarların idarə edilməsi və optimallaşdırılması üçün idarəetmə konsepsiyalarının və praktiki metodlarının işlənilib hazırlanması asan məsələ deyil. Axı, hər şeydən əvvəl, inventar idarəetmə modelləri inventar idarəetmə prosesinin həyata keçirilməsində istifadənin asanlıq, əlçatanlıq və səmərəlilik tələblərinə cavab verməlidir. Effektiv inventar idarəetməsi istehsalın müddətini və bütün əməliyyat dövrünü azaltmağa, onların saxlanması üçün cari xərclərin səviyyəsini azaltmağa, onların alınması üçün əməliyyat xərclərinin səviyyəsini azaltmağa, maliyyə resurslarının bir hissəsini cari iqtisadi dövriyyədən azad etməyə imkan verir. Bundan əlavə, likvid olmayan qar əriməsi və buzlanma əleyhinə sistemlərin pərakəndə satış qiymətindən 15% endirimlə satışı təklif edilib. Bu təklifin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı inventar dövriyyəsinin 2020-ci ildəki 4,85 dövriyyədən 2023-cü il planında 11,61 dövriyyəyə və ya 2020-ci ildəki 74 gündən 2023-cü il planında 31 günə qədər artdığını göstərib.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Mahmudov İ.M., T.Ş.Zeynalov., N.M.İsmayılov. İqtisadi təhlil. Bakı. «İqtisad Universiteti», 2011.-794 səh.
2. S.M.Səbzəliyev, V.M.Quliyev. "İdarəetmə", Bakı – 2015.
3. Achebo J.I., and Omoregie M.J. (2013). Average monthly appraisal of inventory management policy using the probabilistic model. International Journal of Engineering Science & Technology, 5, (6), 1260-1266.

4. Adoga I., and Valverde R. (2014). An RFID based supply chain inventory management solution for the petroleum development industry: A case study for SHELL Nigeria. *Journal of Theoretical & Applied Information Technology*, 62, (1), 199-203.
5. Ali S. S., Madaan J., Chan F. T. S., and Kannan S. (2013). Inventory management of perishable products: A time decay linked logistic approach. *International Journal of Production Research*, 51, (13), 864-879.
6. Chand. (2015). Most important techniques of inventory control system 64-88.
7. J. Smit S. Kreutzer C. Moeller M. Carlberg. "Industry 4.0 Analytical Study", Economic and Scientific Policy European Union, 2016.
8. Leipziga T. et al (2017). Initialising customer-orientated digital transformation in enterprises Sustainable Manufacturing. 517-524.

R.H.Muradov

Associate Professor, Azerbaijan University of Economics

N.A.Huseynov

master student, Azerbaijan University of Economics

Analysis of the inventory management system in the enterprise

Abstract

In the process of organizing the activities of industrial enterprises, the enterprise faces a number of issues, including the issue of proper management of resources. The main task of resource management is to invest in them to achieve strategic business goals. The main purpose of the article is to examine the theoretical bases and methods of managing the inventory management systems of "NEFTGAZMASH" OJSC enterprises, to review the features of its activity, and to evaluate and determine ways to improve the inventory management system.

In the preparation of the article, the main research methods - analysis, comparative-analytical analysis, statistical analysis, evaluation and other methods were used. In order to carry out a scientific and practical study of the information base of the article, the works of well-known experts and researchers from different countries of the world published in international scientific journals in 2019-2021 and the materials of internet resources are organized.

The article proposed for industrial enterprises can be used in other enterprises and companies engaged in inventory management. From the results obtained in the article, as well as from the suggestions and recommendations, optimization and application of inventory management systems in industrial enterprises operating in our country can be carried out. Solving the problem of optimizing the enterprise's resources and their efficient management has a decisive impact on the enterprise's competitiveness, financial condition and financial results.

Key words: *inventory management, financial activity, economic activity, optimization.*

Р.Г.Мурадов

*доцент, Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

Н.А.Гусейнов

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Анализ системы управления запасами на предприятии

Резюме

В процессе организации деятельности промышленных предприятий перед предприятием возникает ряд вопросов, в том числе вопрос правильного управления ресурсами. Основная задача управления ресурсами - инвестировать в них для достижения стратегических бизнес-целей. Основной целью статьи является рассмотрение теоретических основ и методов управления системами управления запасами предприятий ОАО «НЕФТЕГАЗМАШ», рассмотрение особенностей его деятельности, оценка и определение путей совершенствования системы управления запасами.

При подготовке статьи использовались основные методы исследования - анализ, сравнительно-аналитический анализ, статистический анализ, оценочные и другие методы. В целях проведения научно-практического изучения информационной базы статьи организованы работы известных специалистов и исследователей из разных стран мира, опубликованные в международных научных журналах в 2019-2021 гг., и материалы интернет-ресурсов. Статья, предложенная для промышленных предприятий, может быть использована на других предприятиях и предприятиях, занимающихся управлением запасами.

По результатам, полученным в статье, а также по предложениям и рекомендациям можно провести оптимизацию и применение систем управления запасами на промышленных предприятиях, действующих в нашей стране. Решение задачи оптимизации ресурсов предприятия и эффективного управления ими оказывает решающее влияние на конкурентоспособность предприятия, финансовое состояние и финансовые результаты.

Ключевые слова: *управление запасами, финансовая деятельность, хозяйственная деятельность, оптимизация.*

UOT 330.322

Sh.İ.Alizada
PhD, Azerbaijani Architectural and Construcyion University
ORCID 0000-0001-8079-3255
Shehla0619@mail.ru
M.Z.Balayev
master student, Azerbaijan Architecture and Construction University
mahir.balayev.99@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 17.05.2023

The article was received by editorial board on 17.05.2023

Статья принята к печати 17.05.2023

OVERVIEW OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT TRENDS

Abstract

This thesis presents an overview of foreign direct investment (FDI) trends over the past few decades, examining the driving factors and implications for the global economy. FDI has been a key driver of globalization and economic growth, particularly in emerging economies. The study delves into the main factors behind FDI, emerging trends, and the impact of recent global developments. The findings suggest that FDI will continue to play a critical role in global economic growth, with an increasing focus on technology transfer, sustainability, and regional cooperation.

Key words: *foreign direct investment, FDI trends, global economy, developing countries, government policies.*

INTRODUCTION

Foreign direct investment (FDI) plays a vital role in shaping the global economy, particularly in the context of developing and emerging markets. The flow of capital across national borders occurs when a company establishes or acquires a business in another country. This form of investment has facilitated economic growth, fostered international trade, and contributed to the transfer of technology, knowledge, and skills. Over the past few decades, FDI trends have been influenced by various factors, including technological advancements, geopolitical shifts, and government policies. This thesis seeks to provide an in-depth overview of the changing landscape of FDI and its implications for the global economy.

FDI has been a fundamental component of the global economy since the post-World War II era. It has grown exponentially in the latter half of the twentieth century, driven by the expansion of multinational corporations (MNCs) and the liberalization of international trade and investment policies. The rise of MNCs has played a significant role in accelerating FDI, with these corporations entering new markets, acquiring local businesses, and establishing production facilities worldwide. The phenomenon has contributed to the interdependence of national economies, leading to the globalization of production and supply chains.

Developing countries have been major recipients of FDI, as their markets offer immense potential for growth and development. FDI has been crucial in providing these countries with the necessary capital, technology, and know-how to boost their industrialization and modernization efforts. Moreover, FDI has the potential to create employment opportunities, improve infrastructure, and contribute to overall economic development in host countries. As a result, many

governments have implemented policies and incentives to attract FDI, recognizing its importance in promoting growth and development.

However, FDI is not without its challenges and controversies. Some critics argue that it can lead to the exploitation of local resources, environmental degradation, and the erosion of labor rights. Additionally, the benefits of FDI may not be evenly distributed, with some regions and sectors reaping more significant gains than others. Furthermore, in some cases, FDI may exacerbate income inequality, as wealth generated by foreign investments may not always trickle down to the broader population. These concerns have spurred debates about the role of FDI in sustainable development and the need for governments to balance the benefits and challenges associated with attracting foreign investment.

The landscape of FDI has evolved considerably in recent years, with emerging trends that have the potential to reshape the global economy. One notable trend is the increasing focus on technology and innovation, as investors seek opportunities in high-growth sectors such as information technology, biotechnology, and renewable energy. This shift has profound implications for the patterns of FDI, as it is likely to result in the transfer of cutting-edge technologies and knowledge to host countries.

Another emerging trend in FDI is the growing importance of sustainability and social responsibility. Investors and corporations are increasingly recognizing the need to align their business practices with environmental and social objectives, driven by consumer demand, regulatory pressure, and an awareness of the long-term risks associated with unsustainable practices. This trend is likely to result in a greater emphasis on investments that contribute to sustainable development, with potential benefits for host countries in terms of environmental protection, resource efficiency, and social equity.

A third trend in FDI is the rise of regional cooperation and investment agreements, which aim to facilitate cross-border investment and economic integration. These agreements, such as the Comprehensive and Progressive Agreement for Trans-Pacific Partnership (CPTPP) and the African Continental Free Trade Area (AfCFTA), have the potential to create new opportunities for FDI by reducing barriers to investment, harmonizing regulations, and promoting regional economic cooperation.

Early Years of Independence (1991-1994): The early years of Azerbaijan's independence, between 1991 and 1994, were marked by political instability and economic challenges. The country was transitioning from a centrally planned economy to a market-oriented one, grappling with high inflation, fiscal imbalances, and a decline in industrial production. Additionally, the unresolved Nagorno-Karabakh conflict with Armenia further hampered the investment climate.

Political Instability: The dissolution of the Soviet Union in 1991 led to a period of political instability in Azerbaijan. The newly independent country faced difficulties in establishing a stable government, which negatively impacted investor confidence. The uncertainty was exacerbated by the ongoing Nagorno-Karabakh conflict with neighboring Armenia, which began in 1988 and intensified during the early 1990s. The unresolved conflict significantly affected Azerbaijan's security situation and deterred foreign investors.

FDI Trends in Azerbaijan (1991-1994)

Limited FDI Inflows: The political instability and economic challenges facing Azerbaijan during the early years of independence had a negative impact on FDI inflows. Foreign investors were reluctant to enter the Azerbaijani market due to the uncertain political climate, the unresolved Nagorno-Karabakh conflict, and the weak economic fundamentals. Consequently, FDI inflows were limited during this period.

Sectoral Composition: The few foreign investments that did materialize during the early years of independence were primarily directed towards the oil and gas sector. Azerbaijan's vast

hydrocarbon reserves attracted the attention of international oil companies, who saw potential in the untapped resources. However, due to the overall challenging investment climate, the scale of these investments remained limited.

Investments in other sectors, such as agriculture, manufacturing, and services, were scarce during this period. The weak economic fundamentals, coupled with the lack of a clear policy framework for attracting FDI, made it difficult for foreign investors to navigate the Azerbaijani market and identify profitable opportunities in non-oil sectors.

Role of Government Policies: The Azerbaijani government's efforts to attract FDI during the early years of independence were hindered by the lack of a clear policy framework and weak institutional capacity. The country's investment laws and regulations were in their infancy, and the government lacked the necessary experience and resources to promote FDI effectively. Moreover, corruption and bureaucracy further impeded efforts to create a conducive investment climate.

The early years of Azerbaijan's independence (1991-1994) were characterized by political instability, economic challenges, and limited FDI inflows. The country struggled to establish a stable government and manage the transition from a centrally planned economy to a market oriented.

Hydrocarbon Sector Boom (1995-2008)

The period between 1995 and 2008 marked a significant shift in Azerbaijan's FDI landscape, primarily driven by large-scale investments in the hydrocarbon sector. During this time, the country's vast oil and gas reserves attracted considerable attention from international energy companies.

Key Drivers of FDI Growth in the Hydrocarbon Sector

The "Contract of the Century": The signing of the "Contract of the Century" in 1994 was a turning point for FDI in Azerbaijan. The agreement, which involved a consortium of international oil companies led by British Petroleum (BP), allowed for the development of the Azeri-Chirag-Guneshli (ACG) oil fields in the Caspian Sea. The contract attracted billions of dollars in foreign investment and set the stage for a boom in Azerbaijan's hydrocarbon sector.

Rising Global Oil Prices: During the 2000s, global oil prices experienced a significant increase, with the price of Brent crude oil reaching an all-time high of \$147 per barrel in July 2008. The rising oil prices boosted the profitability of Azerbaijan's hydrocarbon projects, making the country an attractive destination for FDI.

Development of Natural Gas Reserves: In addition to oil, Azerbaijan's natural gas reserves also attracted substantial investments from international energy companies. The discovery of the Shah Deniz gas field in 1999, one of the largest natural gas fields in the world, marked a new phase in the country's hydrocarbon sector development. The field's estimated reserves of over 1 trillion cubic meters of natural gas made it an attractive target for FDI.

Sectoral Composition of FDI in the Hydrocarbon Sector

Oil and Gas Exploration and Production: The bulk of FDI in Azerbaijan's hydrocarbon sector during this period was directed towards oil and gas exploration and production activities. Major projects included the development of the ACG oil fields, which have an estimated reserve of over 5 billion barrels of oil, and the exploration and development of the Shah Deniz gas field. These projects attracted billions of dollars in investments from international oil companies such as BP, ExxonMobil, and Total.

Role of Government Policies in Shaping FDI Trends

The Azerbaijani government played a crucial role in attracting FDI to the hydrocarbon sector during this period. Key policy measures included:

Attractive Fiscal Regime: The government implemented a favorable fiscal regime for international oil companies operating in Azerbaijan. The production sharing agreements (PSAs) signed with these companies allowed for a relatively low tax burden.

Post-Oil Boom and Economic Diversification (2009-Present)

Following the global financial crisis and the subsequent decline in oil prices, Azerbaijan's government has sought to diversify the economy and reduce its reliance on hydrocarbon revenues. As a result, the focus of FDI has gradually shifted towards non-oil sectors, such as agriculture, tourism, and information technology. This chapter provides an overview of FDI trends in Azerbaijan during the post-oil boom and economic diversification phase, discussing the key drivers, sectoral composition, and the role of government policies in shaping these trends.

Key Drivers of FDI in Non-Oil Sectors

Declining Oil Prices: The decline in global oil prices since 2014 has highlighted the vulnerability of Azerbaijan's economy to fluctuations in the hydrocarbon market. As a result, the government has made efforts to promote investments in non-oil sectors to reduce the country's dependence on oil revenues and ensure long-term economic stability.

Government Initiatives for Economic Diversification: The Azerbaijani government has launched several initiatives aimed at promoting economic diversification and attracting FDI to non-oil sectors. These include the establishment of special economic zones, investment incentives, and the simplification of the regulatory environment for foreign investors.

Sectoral Composition of FDI in Non-Oil Sectors

Tourism: FDI in the tourism sector has contributed to the development of new hotels, resorts, and other tourist facilities, as well as the enhancement of transportation infrastructure. The government has actively promoted tourism as a means of diversifying the economy and attracting foreign currency inflows. Key investment projects include the construction of luxury hotels in Baku and the development of tourism infrastructure in the regions.

Information Technology: FDI in Azerbaijan's IT sector has been driven by the government's efforts to transform the country into a regional technology hub. Investments in this sector have contributed to the establishment of technology parks, innovation centers, and start-up incubators, as well as the modernization of the telecommunications infrastructure. The growth of the IT sector has also been supported by the government's e-government initiatives, which aim to improve public service delivery and reduce corruption.

Role of Government Policies in Shaping FDI Trends

Investment Promotion and Facilitation: The Azerbaijani government has implemented a range of measures to promote and facilitate FDI in non-oil sectors. These include the establishment of the Azerbaijan Investment Company, which provides financial support to foreign investors, as well as the Azerbaijan Export and Investment Promotion Foundation, which offers a range of services to assist investors in navigating the local market.

Regulatory Reforms: In recent years, the Azerbaijani government has undertaken significant regulatory reforms to improve the business environment for foreign investors. These include the simplification of business registration procedures, the introduction of a one-stop-shop for investment-related services, and the reduction of bureaucratic red tape.

Special Economic Zones: The establishment of special economic zones, such as the Sumgait Chemical Industrial Park and the Balakhani Industrial Park, has played a crucial role in attracting FDI to non-oil sectors. These zones offer a range of incentives to foreign investors, including tax breaks, streamlined customs procedures, and access to modern infrastructure.

The period of economic diversification (2009-Present) has witnessed a gradual shift in Azerbaijan's FDI landscape, with increasing focus on non-oil sectors such as agriculture, tourism,

and information technology. The decline in oil prices and the government's efforts to diversify the economy have been key drivers of this shift.

Government policies, including investment promotion and facilitation measures, regulatory reforms, and the establishment of special economic zones, have played a crucial role in attracting FDI to non-oil sectors. These efforts have not only contributed to the development of new industries and the creation of employment opportunities but also helped to reduce Azerbaijan's dependence on hydrocarbon revenues.

While the hydrocarbon sector continues to dominate FDI inflows, the growing focus on non-oil sectors demonstrates Azerbaijan's commitment to building a more resilient and diversified economy. In the coming years, the country's ability to sustain this momentum and further improve the investment climate will be critical in attracting FDI to a broader range of industries and fostering long-term economic growth.

CONCLUSION

Foreign direct investment trends have evolved significantly over the past few decades, with a growing emphasis on technology, sustainability, and regional cooperation. Despite recent challenges such as the COVID-19 pandemic and geopolitical tensions, FDI remains a critical driver of global economic growth. Both multinational corporations and governments play crucial roles in promoting and facilitating FDI, with the potential to contribute to the development and prosperity of host countries. As the world continues to navigate the complexities of the global economy, understanding and adapting to these trends will be essential for countries seeking to benefit from FDI in the future.

References:

1. Abbasov S. (2015). Foreign Direct Investment in Azerbaijan's Oil and Non-Oil Sectors: An Empirical Analysis. *International Journal of Economics and Finance*, 7(10), 1-14.
2. Aslanli K. (2012). The Impact of Foreign Direct Investment on Azerbaijan's Economy. *Caucasus Analytical Digest*, 41, 6-9.
3. Bayramov V., & Orujova L. (2017). On the relationship between foreign direct investment and economic growth: Evidence from Azerbaijan. *Economic Structures*, 6(1), 1-12.
4. Ibrahimov N. (2014). The Role of Foreign Direct Investment in the Development of Azerbaijani Economy. *International Journal of Business and Economics Research*, 3(6), 224-232.
5. Guliyev F. (2016). The Impact of Oil Prices on Azerbaijani Economy and Future Perspectives. *Energy Strategy Reviews*, 11, 19-28.
6. Mammadov J., & Asgarova N. (2018). Determinants of foreign direct investment in transition economies: A case study of Azerbaijan. *E3 Journal of Business Management and Economics*, 9(1), 18-29.
7. Naghiyev R., & Aliyev F. (2020). Foreign direct investment and economic growth in Azerbaijan: A cointegration approach. *Journal of Economics and Financial Analysis*, 4(1), 1-12.
8. Valiyev A., & Hasanov F. (2016). The role of the Southern Gas Corridor in the European energy security and the economic impacts on the Azerbaijani economy. *Energy Policy*, 92, 16-30.
9. World Bank. (2021). World Bank in Azerbaijan: Overview. Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/country/azerbaijan/overview>
10. Zeynalov A. (2016). Analyzing and valuing the role of FDI in economic development: Empirical study for Azerbaijan. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 7(11), 15-22.

Ş.İ.Əlizadə

PhD, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

ORCID 0000-0001-8079-3255

M.Z.Balayev

magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Birbaşa xarici investisiya meyllərinin icmalı

Xülasə

Bu məqalədə son bir neçə onillikdə birbaşa xarici investisiyalar (BXİ) tendensiyalar ümumi təhlil edilmiş, onların global iqtisadiyyat üçün hərəkətverici amilləri və təsirləri araşdırılmışdır. BXİ xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qloballaşma və iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur. Məqalədə həmçinin, BXİ-nin cəlb edilməsi məsələlərində əsas amilləri, yaranan tendensiyaları və son global hadisələrin təsirini araşdırılmışdır. Nəticələr göstərir ki, BXİ texnologiya transferi, davamlılıq və regional əməkdaşlığa marağı artaraq global iqtisadi artımda mühüm rol oynamağa davam edəcək.

Açar sözlər: *birbaşa xarici investisiyalar, BXİ meylləri, global iqtisadiyyat, inkişaf etməkdə olan ölkələr, hökumət siyasəti.*

Ш.И.Ализаде

PhD, Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет

ORCID 0000-0001-8079-3255

М.З.Балаев

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет

Обзор тенденций прямых иностранных инвестиций

Резюме

В этой статье представлен обзор тенденций прямых иностранных инвестиций (ПИИ) за последние несколько десятилетий, исследуются их движущие факторы и последствия для мировой экономики. Прямые иностранные инвестиции были основным двигателем глобализации и экономического роста, особенно в развивающихся странах. В статье также рассматриваются основные факторы, наметившиеся тенденции и влияние последних мировых событий на привлечение прямых иностранных инвестиций. Результаты показывают, что прямые иностранные инвестиции будут и впредь играть важную роль в глобальном экономическом росте, с растущим интересом к передаче технологий, устойчивости и региональному сотрудничеству.

Ключевые слова: *прямые иностранные инвестиции, тенденции прямых иностранных инвестиций, мировая экономика, развивающиеся страны, государственная политика.*

C.M.Cavadov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Beynəlxalq Magistratura və Doktorantura Mərkəzi
ORCID 0009-0004-5459-5166
bakalovlar@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 30.04.2023

The article was received by editorial board on 30.04.2023

Статья принята к печати 30.04.2023

«COVID-19» BÖHRANININ ƏQLİ XİDMƏTLƏR SEKTORU ÜÇÜN FƏSADLARI

Xülasə

Əqli xidmətlər sektoruna aid olan şirkətlərin məqsədi, müxtəlif biznes problemlərinin həllidir. Qlobal «COVID-19» pandemiyasının yaratdığı böhran, sözügedən müəssisələrə həm birbaşa, həm də müştərilərinin biznes məqsədlərinə dəyişikliklər etmələri baxımından təsir etdi. Bu məqalə, öncələr dərc edilmiş olan araşdırmalara, peşəkar və sənaye mətbuatının materiallarına, mütəxəssis hesabatlarına və statistikaya əsaslanaraq, əqli xidmətlər sektoruna aid olan şirkətlər üçün «COVID-19» böhranının yaratdığı çətinlikləri aradan qaldırmaq məqsədilə strategiyaları araşdırır.

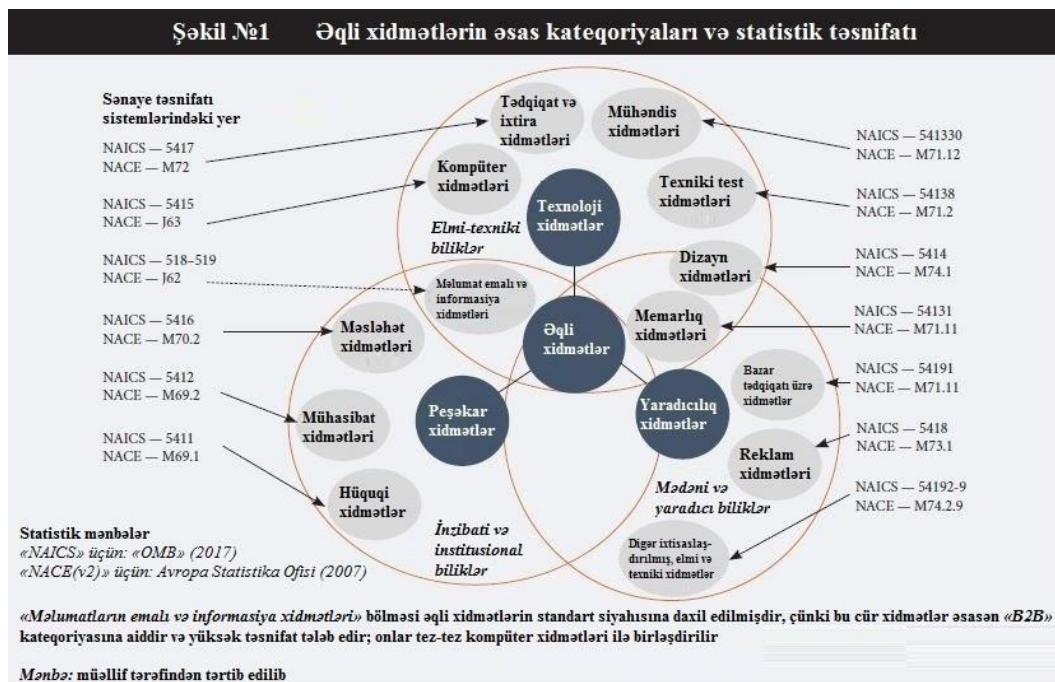
Bu subyektlər, digər sektorların nümayəndələri ilə birgə müştərilərə uzunvadəli davamlılıq maraqları naminə böhran hadisələri (məsələn, daim dəyişən norma və tələblərə uyğunluq) nəticəsində yaranan təhdidlərə cavab vermək üçün geniş spektrli xidmətlər təqdim edir.

Əqli xidmət satıcıları müştəri və layihə qruplarının üzvləri arasında yaranan əyani əlaqəni azaltmaq məqsədilə iş üsullarını dəyişdirməyə məcbur olurlar. Standartlaşdırılmış və alqoritmik xidmətlərin uyğunlaşdırılması nisbətən asan olsa da, post-böhran dövründə yeni və qeyri-ofis şəklində olan istehsal və xidmət formatlarının davamlılığı məsələsi açıq qalır. Əqli xidmətlər sənayesinin ümumi bərpa prosesində iqtisadiyyatı gələcək pandemiyalara qarşı daha da davamlı etmək və getdikcə daha da pisləşən iqlim böhranına qarşı mübarizə aparmaq kimi mühüm rolları var.

Açar sözlər: əqli xidmətlər sektoru; «COVID-19» pandemiyası; «COVID-19» böhranı; «COVID-19»; uzunvadəli davamlılıq.

Əqli xidmət və böhranlar

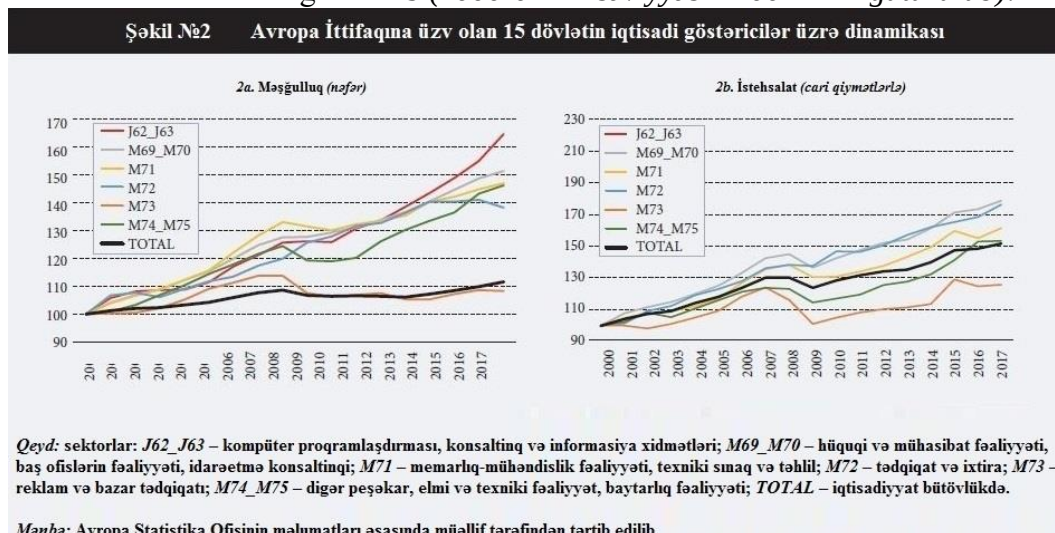
Əqli xidmətlər sənayesi müxtəlif sektorlardan olan təşkilatlara biznes problemlərini həll etməyə kömək edərək iqtisadiyyatda mühüm rol oynayır. Bu, biznes üçün ənənəvi olan peşəkar (məsələn, mühasibat, hüquq və ya konsaltinq), texnoloji (məsələn, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, mühəndislik, tədqiqat və ixtira) və yaradıcı (reklam, dizayn və sair) xidmətlər vasitəsilə sənaye sahələrini əhatə edir (şəkil №1). Bu sahə dinamik şəkildə inkişaf edir, onun subyektləri genişlənən dəyər zəncirlərinə fəal şəkildə inteqrasiya olunur. Bu şirkətlərin inkişaf perspektivləri iqtisadiyyat, məşğulluq və bilik istehsalında uzunvadəli dəyişikliklərə təsir göstərdiyi üçün maraq doğurur.

Məqalədə «COVID-19» pandemiyasının yayılmasının əqli xidmətlər üçün uzunvadəli təsirləri və dövlətin onu nəzarət altına almaq cəhdləri araşdırılır.

Öncəki böhranlardan çıxarılan dərslər

«COVID-19» pandemiyası bəşər tarixində ilk genişmiqyaslı böhran deyil, fəqət onun konteksti, məsələn, 100 il öncəki vəziyyətdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Çoxları hesab edirlər ki, miqyası və uzunvadəli iqtisadi fəsadları baxımından «COVID-19» böhranı, 1920-1930-cu illərdəki «Böyük depressiya»ya bənzəyir, fəqət o dövrdə əqli xidmətlərin iqtisadiyyatdakı payı əhəmiyyətsiz idi. Pandemiyaların tarixi nöqteyi-nəzərindən, mövcud böhranın sözügedən sektor üçün ümumiyyətlə, presedenti yoxdur, buna görə də əqli xidmət satıcılarının daha endogen iqtisadi amillərə reaksiyalarını təhlil etmək daha məqsədə uyğun olardı. «Böyük tənəzzül» adlanan hadisəyə səbəb, 2007-2008-ci illərin maliyyə böhranı idi. O vaxt əqli xidmətlərin miqyası bugünkü ilə müqayisə edilə biləcək səviyyədə idi. Tənəzzülün sektor üçün ümumi təsiri hiss olunsada, bu, qısayadəli oldu. Şəkil №2-də Avropa İttifaqına üzv olan 15 dövlətin iqtisadiyyatındakı məşğulluq və istehsalın həcm dinamikası göstərilir (2000-ci ilin səviyyəsi «100» kimi götürülüb).

Son vaxtlaradək burada məşğulluğun artım templəri orta iqtisadi göstəriciləri üstələyirdi, fəqət böhran başlayandan onun bir sıra seqmentlərdə (*reklam, memarlıq və mühəndislik*) azalması, əksinə daha da dərin oldu. Bu səbəbdən memarlıq və mühəndislik xidmətləri və digər peşəkar və texniki xidmətlər ayrı-ayrı qruplara ayrılır. 2010-cu ilin öncələrində artıq əksər seqmentlərdə məşğulluq demək olar ki, böhrandan öncəki səviyyəyə qayıtdı. Tədqiqat və ixtira sektorunun fəaliyyəti praktiki olaraq böhrandan təsirlənmədi, baxmayaraq ki, digər əqli xidmət növlərində həmin vaxt kəskin azalma müşahidə edilirdi. Kompüter və informasiya xidmətləri sahəsindəki böhrandan sonra əhəmiyyətli sıçrayış müşayiət edildi və əksər seqmentlər bütövlükdə iqtisadiyyatdan daha yüksək nəticələr göstərdi. Qısa fasilədən sonra Avropa İttifaqına üzv olan 15 dövlətdə artım templəri reklam, memarlıq və mühəndislik xidmətləri istisna olmaqla, böhrandan öncəki səviyyəyə qayıtdı.^[1] Seqment və dövlətlər üzrə statistikanın dəyişkənliyinə baxmayaraq, bütövlükdə əqli xidmətlər sənayesi «*Böyük tənəzzül*»ə nisbi dayanıqlılıq nümayiş etdirdi. Bütün bunların fonunda «*COVID-19*» böhranının kəmiyyət baxımından ümumi daxili məhsula və məşğulluq səviyyəsinə təsiri daha ciddi və uzunvadəli görünür.^[OECD, 2020] Hər 2 halda xidmət sektoru böhran səbəbilə əhəmiyyətli dərəcədə zərər gördü, fəqət əgər 2007-2008-ci illərdəki «*Böyük tənəzzül*» zamanı zərbə altında maliyyə xidmətləri qalmışdırsa, bu səfər «*COVID-19*» böhranından ən çox əyləncə və turizm sənayesi zərər gördü.

«COVID-19» böhranı

Əqli xidmətlər sektoruna «*COVID-19*» böhranının 3 aspekti birbaşa və ya dolay yolla (*yəni müştərilərin üzləşdikləri çətinliklər vasitəsilə*) təsir göstərir:

A. İşçilərin xəstələnmə və ölüm statistikasına ilə ifadə olunan pandemiya, işdə fasilələrə və əqli kapitalın itirilməsinə səbəb olur. Səhiyyə və sosial təminat sistemi, həssas vətəndaş kateqoriyalarının artması səbəbindən zərbə altında qaldı. Biotibbi xidmətlərə tələbat kəskin şəkildə artdı, bu da satış zəncirlərindəki fasilələrlə birgə avadanlıq və təchizat çatışmazlığını yaratdı. Məqalənin yazılması zamanı pandemiyanın inkişaf perspektivləri proqnozlaşdırılmamış olaraq qalır.

B. Xəstəliyin yayılmasının qarşısını almaq və səhiyyə xidmətlərini səfərbər etmək şəklində pandemiya qarşı siyasi tədbirlər – cədvəl №1-də «*COVID-19*»a yoluxmuş vətəndaşların müəyyən və təcrid edilməsi, sosial təmasların məhdudlaşdırılması, gigiyenik standartların artırılması, həssas kateqoriyalara aid olan insanların fərdi mühafizə vasitələri və digər resurslarla təmin edilməsi və genişmiqyaslı monitoring sistemlərinin yaradılması da daxil olmaqla, inkişaf etmiş dövlətlərdə həyata keçirilən əsas təşəbbüslərin təqdim edilməsidir.

C. Pandemiyanın davamlı iqtisadi təsiri və mənfi təsirləri kompensasiya etmək üçün cavab tədbirləri, bəzi hallarda isə sosial-iqtisadi inkişafın yeni istiqamətlərini stimullaşdırmaq – bir çox müəssisə ya müflis olmaq ərəfəsindədir, ya da gəlir itkisi səbəbindən fəaliyyətinin miqyasını əhəmiyyətli dərəcədə azaldıb. Müştərilərlə əlaqələr və yeni tərəfdaşlıqlar qurmaq, yaranan satış zəncirlərinə integrasiya olunmaq lazımdır. İstehlakçı tələbi nümunələri dəyişir, yeni pandemiya ehtimalına qarşı dayanıqlılıq yaratmaq məqsədilə isə biznes təcrübələrinə düzəlişlər edilməlidir. Əqli xidmət satıcıları da oxşar problemlərlə üzləşirlər – məsələn, müştərilərlə şəxsi qarşılıqlı əlaqə baxımından.

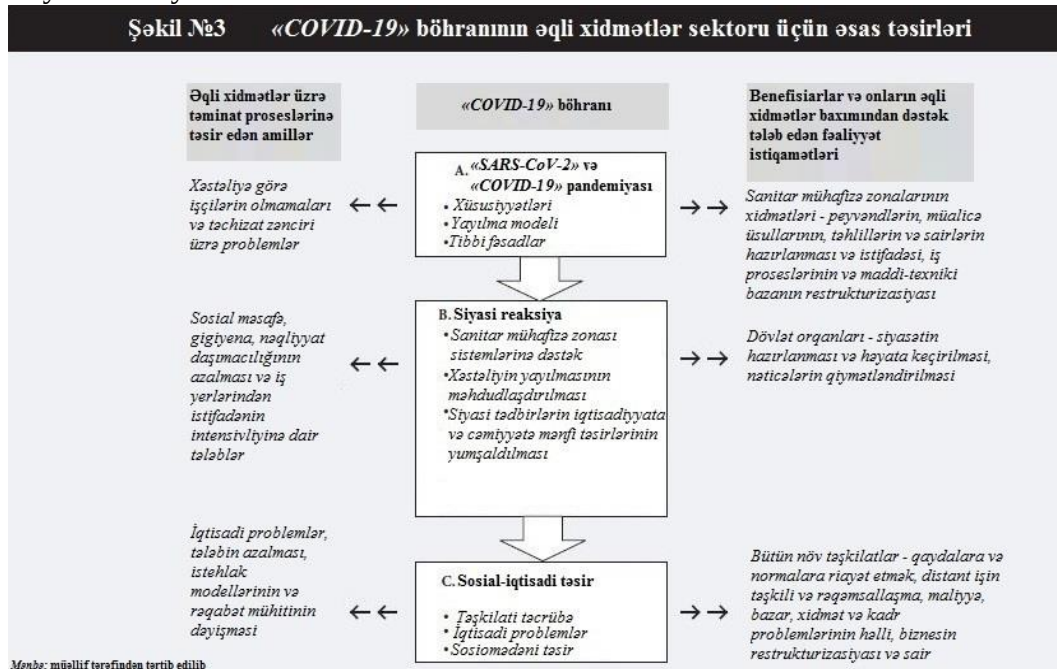
Cədvəl 1

«COVID-19» zamanı həyata keçirilən dövlət siyasəti tədbirləri	
1	2
İstiqamət	Tərkibi
Virusun yayılmasının qarşısının alınması, daha həssas vətəndaş kateqoriyalarının qorunması	1. İctimai yerlərə (<i>klublara, restoranlara, mehmanxanalara və mağazalara</i>) getməyə, həyatı əhəmiyyət kəsb etməyən malların ticarətinə, kitabxanaların, muzeylərin,

	məktəblərin və ali təhsil müəssisələrinin işinə, bütün səviyyələrdə olan bir çox müəssisə və ümumtəhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə təsir göstərən məsləhət və ya məcburi məhdudiyyətlər; 2. Ciddi sosial məsafə tələbləri, şirkətləri onlayn işləməyin təşkilinə yönəltmək, həyati əhəmiyyət kəsb etməyən sektorlarda çalışan işçilər üçün iş yerinə getməklərini məhdudlaşdırmaq; 3. Beynəlxalq səyahətlərin məhdudlaşdırılması, başqa dövlətlərdən gələnlər üçün karantin; 4. Maska taxmaq üçün tövsiyələr və ya məcburi tələblər; 5. Yoluxanların və onlarla təmasda olanların müəyyən edilməsi üçün identifikasiya sistemlərinin quraşdırılması.
Sanitar mühafizə zonaları üzrə xidmətlərin gücləndirilməsi və dəstəklənməsi	1. Sanitar mühafizə zonasının mövcud infrastrukturunun həddən artıq yüklənməsinin qarşısının alınması, o cümlədən xəstəxanaların tikintisi və profilinin dəyişdirilməsi, müvafiq avadanlıq və dərman vasitələrinin hazırlanması və istehsalı, sanitar mühafizə zonasının xidmətlərinə kömək etmək üçün elmi-tədqiqat işlərinə dəstək; 2. Əqli xidmət satıcılarının, təşkilati və kadr məsələləri üzrə məsləhətçilər kimi cəlb edilməsilə sanitar mühafizə zonasının xidmətlərində yeni yardım protokollarının idarə edilməsi; 3. «COVID-19»un fiziki və psixi sağlamlığa uzunvadəli mənfi fəsadlarını yumşaltmaq üçün yollar axtarmaq.
Biznes və əhəlinin dəstəklənməsi	1. Fəaliyyətin məcburi dayandırılması nəticəsində biznesin zərərini minimuma endirmək üçün ssudaların və qrantların təqdim edilməsi; 2. Müxtəlif məzuniyyət sxemləri, birdəfəlik ödənişlər və ya sosial müdafiə mexanizmlərindən istifadə etməklə iş yerinin saxlanması; 3. «COVID-19» böhranı səbəbilə dəyən emosional zərərin kompensasiyası məqsədilə əhəlinin müxtəlif qruplarına psixoloji yardımın göstərilməsi üzrə uzunvadəli tədbirlər.
Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib	

^[1]Mümkün izahat odur ki, maliyyə böhranı, əhəmiyyətli dərəcədə şübhəli tikinti layihələrinin maliyyələşdirilməsi və 2000-ci illərin ipoteka kreditləşməsi bunu ilə bağlı idi.

Şəkil № 3-də, «COVID-19» böhranının müəyyən edilmiş aspektlərinin, əqli xidmətlərə olan tələb və təklifin necə müəyyən edildiyi və satıcıların işinə necə təsir etdiyi göstərilir. Pandemiyanın dinamikasındakı qeyri-müəyyənlik («A» nöqtəsi), dövlət siyasəti üçün gələcək cavab tədbirlərinin proqnozlaşdırılmasında çətinliklər yaradır («B» nöqtəsi). Bu və ya digər məhdudiyyətlərin nə qədər davam edəcəyi və «COVID-19» böhranının təsirlərinin əqli xidmət segmentləri üzrə necə fərqlənəcəyi bəlli deyil.

Əqli xidmətlərə olan tələbat

Mənfəətin azalması, sahibkarlıq fəaliyyətinə destruktiv təsir göstərir. Bəzi segmentlərdə şirkətlər sosial məsafə qaydalarına riayət etməkdə çətinlik çəkdiyinə görə, uzun müddətə fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qaldı. Mehmanxana, restoran və istirahət sektorları, qeyri-ərzaq mallarının ticarəti və sair zərər gördü. Sosial xidmətlər, tikinti, bəzi kənd, meşə və balıqçılıq təsərrüfatı sektorları, təkrar emal sənayesi fəaliyyətini dayandırmalı oldu. İşə və ya istirahətə yollanmanın azalması, ictimai nəqliyyata tələbatın kəskin azalmasına səbəb oldu.^[2] Eyni zamanda, onlayn ticarətin həcmi artdı, bu da çatdırılma xidmətlərinə tələbatın artmasına və istehlakçı seçimlərinin dəyişməsinə səbəb oldu, buna görə də yeni formatlara yönələn oyunçular üçün zərər daha az oldu.

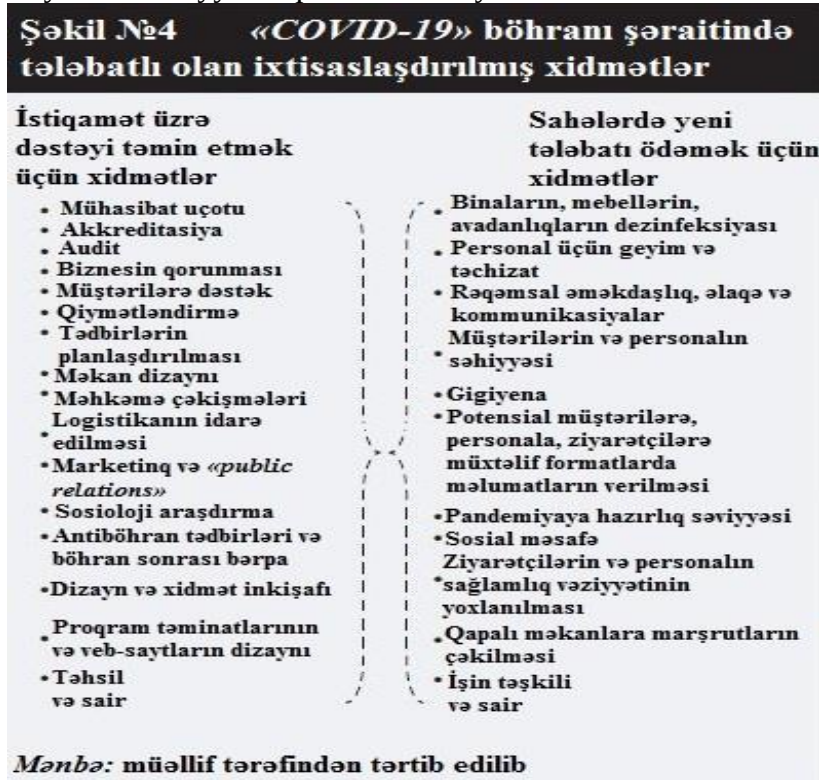
İşçi və obyektlərin yerləşdiyi yerdən daha az asılı olan digər xidmət növləri, telekommunikasiya infrastrukturunu sayəsində distant rejimdə fəaliyyət göstərə bilər.^[Eurofound, 2020] Distant formata kütləvi keçid hələ 1980-ci illərdə^[Qvortup, 1998] proqnozlaşdırılırdı, lakin bu keçid «COVID-19» böhranı başlamazdan öncə gözləniləndən daha yavaş inkişaf edirdi.^[Eurofound, 2020] Bu prosesin məcburi şəkildə sürətləndirilməsi, məhsullara tələbatın azalması fonunda bir çox sektor üçün problemlər yaradı. Zaman keçdikcə, şirkətlər ofis xərclərini azaltmağa imkan verən «evdən işləməyin» effektivliyini qiymətləndirdi.^[Dimensional Research, 2020] Bu cür proseslərin mərkəzi şəhər rayonları və onlara xidmət göstərən müəssisələr üçün fəsadları dərin və uzunvadəli ola bilər, müvafiq transformasiyalar isə əqli xidmətlərə olan tələbatı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər.

Maliyyə və əlaqəli məsələlər

^[2]<https://www.itf-oecd.org/transport-face-pandemic>

«COVID-19» böhranı səbəbindən bir çox müəssisələr fəaliyyətini azaltmaq və ya bazarı tamamilə tərk etmək riski ilə üzləşib və buna görə də qısvadətli perspektivdə kritik hesab edilməyən xərclərə qənaət etmək məcburiyyətində qalıblar. Əqli xidmətlərdən istifadə də çox vaxt bu kimi xərclər kateqoriyasına aid edilir. Bir çox xidmət növləri üzrə sifarişlərdə azalmalar qeydə alınıb: daha az dərəcədə maliyyə, daha çox dərəcədə isə marketing xidmətlərində.^[3] Müştərilərin etibarlı satıcılara və tanınmış brendlərə üstünlük verərək əqli xidmətlərin əldə edilməsində daha selektiv yanaşacaqları gözlənilir. Digər mümkün ssenari isə müştərilərin riskləri minimuma endirmək, problemləri təkbəşinə həll etmək və ya ödənişsiz məsləhətlər almaq istəyilə əlaqədar, innovativ xidmətlərə sərmayələrin azaltmalarıdır.

Böhrandan çıxmaq zərurəti təkcə özəl şirkətlər tərəfindən deyil, həm də tənzimləyici orqanlar və sahə assosiasiyaları tərəfindən təmin edilən və müflisləşmələr, aktivlərin satışı, insan resursları, maliyyə və sığortanın idarə edilməsilə müşayiət edilən əqli xidmətlərə olan tələbatın artması deməkdir. Bir çox satıcılar sosial məsuliyyət nümayiş etdirmək, tərəfdaşları və ekosistemi dəstəkləmək, sadıq müştəriləri qorumaq və daha fərdiləşdirilmiş və təkmil xidmətlər təqdim etməklə yeni müştəriləri cəlb etmək məqsədilə, öz veb-saytları və ya vebinarlar vasitəsilə ödənişsiz baza məsləhətləri təqdim edirlər. «COVID-19» böhranı üçün xüsusi həllər təkcə əqli xidmətlər sahəsinə aid olan şirkətlər tərəfindən deyil, həm də xeyriyyə fondları, universitetlər, biznes məktəbləri, milli və yerli hakimiyyət orqanları və onlayn icmalar tərəfindən təklif edilir (şəkil №4).

^[3]2020-ci ilin ortalarında nəşr edilmiş tədqiqat, inkişaf etmiş dövlətlər – ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya və Fransadan olan mindən çox müstəqil məsləhətçini əhatə edib. Tikinti, turizm və istirahət sahələrində işgüzar fəallığın əhəmiyyətli dərəcədə azalması qeydə alınıb. Əczaçılıq, səhiyyə, kimya sənayeləri və kənd təsərrüfatı, tələbat baxımından daha az səviyyədə kəskin azalma yaşadı.

<https://www.consultancy.uk/news/25094/covid-19s-impact-on-the-independent-consulting-market>

Müraciət tarixi: 24.12.2020

Dövlət, şirkətlərin təcili dəstəyə çıxışını asanlaşdırmaqla əqli xidmətlərə olan tələbi stimullaşdırır. Məsələn, Böyük Britaniyada «Biznesin bərpası üzrə məsləhət» proqramı çərçivəsində kiçik və orta biznes mühasibat uçotu, reklam, insan resurslarının idarə edilməsi və hüquqi məsələlər üzrə ödənişsiz telefon məsləhətləri ilə təmin edilir. Peşəkar birliklər və ticarət assosiasiyaları sənaye ekspertizasını səfərbər edir.^[4] Bəzi dövlətlərin hökumətləri müəssisələrdə dayanıqlı biznes planlarını, personalın qorunub saxlanması üzrə öhdəlikləri və sairə qarant almaq üçün onlara ssuda və qrantlar şəklində maliyyə dəstəyi verir. Mühasibat və əlaqəli əqli xidmət satıcıları, maliyyə ayıran təşkilatlarla vəsait alıcılarının qarşılıqlı fəaliyyətində vasitəçi kimi çıxış edə bilirlər.^[5]

Pandemiyaya hazırlıq səviyyəsi

Qarşıdakı illərdə əhalinin əhəmiyyətli hissəsinin immunizasiyasına imkan yaratması gözlənilən vaksinlərin işə salınmasına baxmayaraq, epidemiya tədbirlərinin müddətini hesablamaq çətindir. «COVID-19» mutasiya oluna bildiyindən və yeni ştammlarla yenidən yoluxdurmağa qadir olduğundan, dünyanın ayrı-ayrı bölgələrində sanitar məhdudiyyətlər, görünür yoluxmada kəskin artım olmadığı halda da davam edəcək. «SARS-CoV-2»ni nəzarət altına almaq mümkün olsa belə, yeni xəstəliklərin yaranması istisna edilmir. «COVID-19» böhranı zamanı tətbiq edilən dövlət tədbirləri, infeksiyaların yayılmasına tez cavab vermək qabiliyyətini qorumaq üçün korrektə edilə bilər. Buna uyğun olaraq da şirkətlər öz fəaliyyət planlarını uyğunlaşdırmalı olacaq. Risklərin idarə edilməsi və antiböhran menecmenti ilə bağlı əqli xidmətlərə olan tələbat artacaq. Söhbət, iş proseslərinin və tədbirlərin təşkili zamanı sanitar qaydalara, sosial məsafə normalarına riayət edilməsilə bağlı məsləhətləşmələrdən gedir. Bəzi əqli xidmət satıcıları, mənfi hadisələrin və yaranan risklərin erkən xəbərdar edilməsində ixtisaslaşırlar, lakin bu cür xidmətlərin effektivliyi, biznes mühitinin monitorinqi üçün daxili sistemlərlə birləşdirildikdə artacaq.^[6]

Çox güman ki, əqli xidmətlərin müəyyən növləri, məsələn, memarlıq üzrə mütəxəssislərin təlim proqramları və iş təcrübələri yenidən nəzərdən keçiriləcək. Sosial məsafəni, açıq və qapalı məkanların gigiyenasını qorumaq üçün standart məsləhətləşmələr kifayətdir. İstehsal, nəqliyyat və digər fəaliyyət növləri dərin transformasiyaya məruz qalırsa, çox güman ki, daha mürəkkəb həllər tələb oluna bilər ki, bu da layihələşdirmə, sənaye dizaynı və idarəetmə konsaltinqi xidmətlərinə tələbatı artıracaq.

^[4]<https://www.enterprisenation.com/freesupport/>

Müraciət tarixi: 24.12.2020

Şimali İrlandiyanın təcrübəsi barədə: <https://www.nibusinessinfo.co.uk/content/coronavirus-business-support-organisations-offering-advice-and-guidance>

Müraciət tarixi: 24.12.2020

^[5]Dövlətə məxsus olan «British Business Bank», «COVID-19» böhranı ilə əlaqədar verilən ssudaların bölüşdürülməsi zamanı saxtakarlıq hallarını aşkar etmək üçün auditor xidmətlərinin ödənişi üzrə 1 milyon funt sterlinqdən çox vəsait ayırıb. Həmçinin daha 20 milyon funt sterlinq də onların təmin edilməsi sxemlərini həyata keçirmək üçün (məsələn, «Coronavirus Business Interruption» və «Bounce Back»).

Daha ətraflı: <https://www.consultancy.uk/news/25448/consultants-hired-to-check-covid-19-rescue-loans-for-fraud>

Müraciət tarixi: 24.12.2020

^[6]Risklərin idarə edilməsinin özünün standartı mövcuddur – ISO 31000

Risklərin qiymətləndirilməsi metodlarına keçidlər də daxil olmaqla, daha ətraflı məlumat: <https://www.iso.org/iso-31000-risk-management.html>

Müraciət tarixi: 24.12.2020

Sözügədən şahadə vəziyyətin icmalı, bu əsərlərdə təqdim edilir: [Power, 2007; Spedding, Rose, 2007; Andersen, Schroder, 2010]

Satıcılar, müştərilər və personal

Əqli xidmətlərə olan əlavə tələb, təchizat zəncirlərindəki fasilələrlə bağlıdır. Qeyri-müəyyənlik, bəzi yaxşı qurulmuş təchizat mexanizmlərini və ticarət sxemlərini «*iflic etdi*». Uzun məsafələrə səyahət, nəqliyyat və xaricdən həyatı əhəmiyyətli məhsulların idxalı ilə bağlı problemlər, iqtisadi modeli dəyişdirir.

Mövcud böhran, məsələn, 2001-ci ilin 11 sentyabr hücumunun fəsadları ilə müqayisədə, satış zəncirlərini daha dərinədən dəyişdirmək potensialına malikdir.^[Sheffi, 2001] Transmilli ticarətin sabitləşməməsi və bir sıra oyunçuların qlobal bazarlardan mümkün geri çəkilmələri, beynəlxalq biznesi dəstəkləmək üçün xidmət göstərənlərə mənfi təsir göstərəcək.

Dəyişən bazar şərtləri və digər bazar zəncirləri ilə üzləşən müəssisələrə yeni məsləhət və marketing xidmətləri lazım olacaq. Bu, milli və regional iqtisadiyyatların dəstəklənməsinə (*strateji mal və xidmətlərlə özünü təmin etmək üçün istehsalın lokallaşdırılması siyasəti*), məşğulluğun stimullaşdırılmasına, regional tarazlığın bərpasına və sosial problemlərin həllinə (*rəqəmsal mühitdə işlə təmin edilməsi*) aiddir. Xidmətlərin təqdim edilməsində pozulmanın, təchizat zəncirinin pozulmasının və cavab strategiyalarının təsirinin qiymətləndirilməsi, bütün sektorlarda tələb olunacaq. Strateji planlaşdırma üzrə məsləhətçilər, böyük ehtimal yeni rəqəmsal həllərə uyğunlaşmaq üçün sifarişlərlə üzləşəcəklər, məsələn, televiziya və çap mediası gəlirlərinin azaldığı, onlayn məkanda reklam gəlirlərinin isə artdığı bir vəziyyətdə.

Digər problem isə işçilərin sosial məsafə, gigiyena və epidemiyaya hazırlığı təmin etmək üçün işəgötürənlərin söylərindən narazılıqları və ya əksinə, iş mühitinin rahatlığını azaldan məhdudiyyətlərin tətbiqinə olan müqavimətdir. Əlverişli iqlimin saxlanması məsləhətləşmələr, dəstək qruplarının formalaşdırılması və komanda işinin təşkili yolu ilə əqli xidmət satıcıları üçün perspektivli fürsət kimi görünür.^[Kock et al., 2018]

Texnologiyalar və innovasiyalar

«COVID-19»a baxmayaraq, bəzi müəssisələr zərər görməmiş, əksinə, mövcud vəziyyətdən faydalanmışdır. Tibbi avadanlıqlar, sanitar-gigiyenik və əczaçılıq məhsulları, texniki avadanlıqlar, distansion kommunikasiya dəstəyi və onlayn formatda olan xidmətlər (*ticarət, aylanca, xəbərlər*) yüksək tələbatlı idi. Pandemiya xəstəxanalar, ofis binaları, istirahət sahəsi və sifarişlərin çatdırılması üçün xidmət robotlarının inkişafını sürətləndirdi. Əqli xidmət satıcıları tez-tez süni intellekt, naviqasiya, robot idarəetmə sistemləri və istifadəçi interfeysi üzrə sahələrin tədqiqat və inkişafında iştirak edirlər. Şirkətlər, hansılarının ki, mövcud kontekstdə xüsusilə yüksək tələbatla malik olan məhsulları var – istehsalı artırmaq, yeni bazarlara çıxmaq, tərəfdaşlıq şəbəkəsini genişləndirmək, personalın toplanması və texnologiyaları mənimsəmək üzrə strategiyalar hazırlamaq üçün əqli xidmətlərə ehtiyac duyur. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları-konsalting, müştəri şirkətlərində rəqəmsallaşma proseslərinə dəstək üçün yeni imkanlar əldə edəcək, o cümlədən distant işə keçidlə əlaqədar aktuallığı artan kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsini də.

Biznes fəaliyyətinin dayandırılması, istər-istəməz innovativ layihələrin həyata keçirilməsinə təsir göstərdi.^[7] İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektoru əsasən distant işi təmin etməyə fokuslanmışdı.

Risk idarəetmə sistemləri barədə müvəffəqiyyət amilləri: [Yaraghi, Langhe, 2011]

Risk təhlili və peyvəndlərin inkişafı və istifadəsinin proqnozu, bu əsərdə təqdim edilir: [Ozdemir et al., 2011]

Bu nəşrdə infeksiya xəstəliklərin öyrənilməsi tədqiqatında istifadə edilən risklərin qiymətləndirilməsi mexanizmi təsvir edilib: [Suk et al., 2008]

^[7]**«COVID-19» böhranına qarşı yönələn klinik sınaq seqmentindəki problemlər:** [van Dorn, 2020]

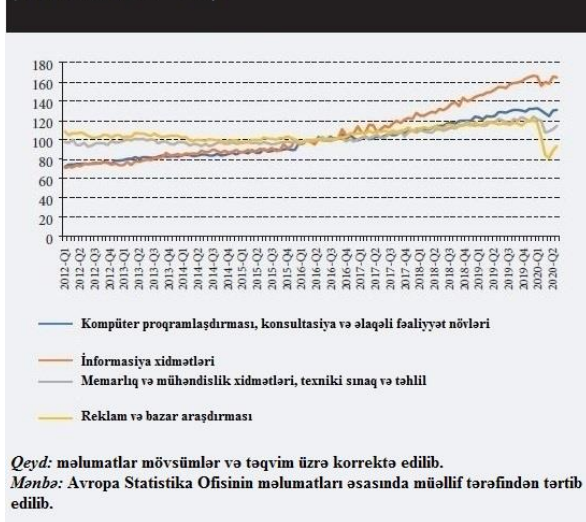
Məlumatların təhlilinə əsaslanan qabaqcıl sistemlərin tətbiqi üzrə uzunvadəli və irimiqyaslı layihələr dayandırıldı, bu da onları realizə edən əqli xidmət satıcıları üçün mənfi nəticələrə səbəb oldu. Bu cür layihələrdən, əməliyyat dəstəyinin xeyrinə imtina edilməsi, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sənayesi üçün ümumi tendensiyadır. İşin təşkili tərzini, biznes prosesləri və müştəri münasibətlərinin formalarını dəyişdirəcək yeni rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, vəziyyətin geridönüşünə və əqli xidmətlərə olan tələbin canlanmasına kömək edəcək. Dəyişikliyə uyğunlaşma ehtiyacı, müvafiq əqli xidmətlərə olan tələbatı artıracaq.

«COVID-19» böhranının, əqli xidmətlər təcrübəsinə olan təsiri

Əqli xidmətlərə olan məcmu tələb

Əqli xidmətlərə olan tələbatın artması potensialı, qeyd edilən sahələr üzrə istehsal və məşğulluğun mənfi dinamikası ilə sübut olunduğu kimi, «COVID-19» böhranı nəticəsində də bu cür xidmətlərə olan marağın ümumi azalmasını kompensasiya etmək iqtidarında deyil (*şəkil №5 və №6*). İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları və reklam xidmətləri də daxil olmaqla, heç bir sektor şokdan yayına bilmədi və məhz bu sektorlar xüsusilə ağır zərbəyə məruz qaldı. Bu sektorlar, yayınmaq bir kənara, davamlı inkişaf trayektoriyasına belə çətinliklə çıxıb. Bir sıra hallarda əqli xidmətlər təxirə salınmış tələb vəziyyətində qaldı. Belə ki, məhkəmə çəkişmələrinin təxirə salınması nəticəsində, hüquqi xidmətlərin həll edilməmiş münaqişələrin yığılmış həcmindən öhdəsindən gələ bilməsi ilə bağlı narahatlıqlar yaranıb. Mümkün birləşmə və satınalmalar, xərclərin optimallaşdırılması strategiyaları və işdən çıxarılan işçilərin fərdi sahibkarlıq və yeni şirkətlərin təsisçiləri kateqoriyasına keçidi hesabına, əqli xidmətlər bazarının nə dərəcədə transformasiya olunacağı hələ qeyri-müəyyən olaraq qalır.

Şəkil №5 Avropa İttifaqına üzv olan 27 dövlət üzrə xidmətlər istehsalının fiziki həcmi indeks (2020-ci il; 2015 = 100)

Şəkil №6 Avropa İttifaqına üzv olan 27 dövlət üzrə vakansiyaların doldurulması dərəcələri (2020-ci il)

Tələb modellərinin dəyişilməsi

«COVID-19» böhranının müəssisələr üçün fəsadlarının təhlili, bizə onlardan hansının daha çox zərbə alacağını qiymətləndirməyə və əqli xidmətlərə olan tələbi proqnozlaşdırmağa imkan verir. Rəqəmsallaşma, biznesin qorunma və bərpasını dəstəkləmək üzrə xidmətlərə maraq artır, lakin digər təşkilatlar da bu cür dəstəyi təmin edə bilər. İxtisaslaşmış əqli xidmət satıcıları, qlobal təchizat zəncirlərinin pozulması səbəbindən çətin vəziyyətə düşmüş şirkətlərə məsləhət, hüquqi və digər xidmətlər göstərirlər.^[Guan et al., 2020] Bununla belə, onların özləri də françayzing, müştərək müəssisə və ya strateji alyans formatında beynəlxalq tərəfdaşlıq əlaqələri qurmaqda problemlərlə üzləşirlər.^[Greenwood et al., 2010] Əqli xidmət satıcıları bir çox qlobal təchizat zəncirinə inteqrasiya olunublar, buna görə də «COVID-19» böhranının fəsadlarını tam həcmdə öz üzərlərində hiss

etdilər. Dünya ticarətində rəqabət güclənir, nəticədə də ayrı-ayrı dövlətlərdə və tədarük zəncirlərində xarici satıcılar üçün əqli xidmətlərdən istifadə etmək çətinləşir.

«COVID-19» böhranından hələ öncə də ortaya çıxan və artma potensialına malik olan tələb dəyişikliyinə hərəkətverici amillərindən biri də «yaşıl» iqtisadi inkişaf trayektoriyalarına keçiddir. Aparıcı dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar iqtisadiyyatın de-karbonlaşdırılması üzrə planlar və bu kimi addımlar hazırlayır.^[Capasso et al., 2019] Dəyişikliklərə ehtiyac xüsusilə Arktikada baş verən istiləşmə, dünyada daha tez-tez baş verən meşə yanğınları, ekstremal hava hadisələri və digər anomaliyalar fonunda özünü büruzə verdi. İstisna edilmir ki, böhran, belə bir keçidin məqsədəuyğunluğu və mümkünlüyü ilə bağlı ictimai rəyə təsir edib. Söhbət, dünyanın müxtəlif regionlarında hökumətlərin irimiqyaslı sosial-iqtisadi müdaxilələr vasitəsilə böhrana təsir etmək imkanlarının stress testindən gedir. Qlobal iqlim böhranı ilə mübarizə üçün göstərilən siyasi səylərin məqsədəuyğunluğuna əmin olan cəmiyyət, bu səylərə qarşı olan münasibətini dəyişəcək.

İkinci təsir, ictimai əhval-ruhiyyə ilə bağlıdır: insanlar ətraf mühitin təmizliyini daha çox qiymətləndirməyə başladılar. 2020-ci ildə keçirilən və 16 inkişaf etmiş dövləti əhatə edən beynəlxalq tədqiqatın nəticələrinə görə, respondentlərin təxminən 75%-i post-böhran dönməndə bərpa işlərini planlaşdırarkən, ətraf mühitin mühafizəsinin dövlət prioritetlərinə daxil edilməli olduğuna əmin olublar. Bütün dövlətlər üzrə sorğuda iştirak edənlərin təqribən 80%-i «*planetin resurslarının gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanması üzrə şəxsi məsuliyyət hiss etdiyini*» bildiriblər.^[8] «COVID-19» böhranının bütün mənfi təsirlərinə baxmayaraq, əməyin daha rəşional təşkili və dayanıqlı «yaşıl» inkişafın dəstəklənməsi üçün yeni artım modellərinə keçid üzrə ciddi səylərə ümid etmək üçün əsaslar var. Zərər görən sənayelər üçün maliyyə dəstəyi, resurs istehlakını və təbiətin çirklənməsini azaltmaq üçün müəssisələrin yoxlanıla bilən öhdəlikləri ilə birləşdirilə bilər. Xüsusi imtiyazların tətbiqi, «yaşıl» texnologiyaların və həyati vacib ekosistemlərin bərpası yollarının axtarışında tədqiqat və inkişaf üçün stimula rolunu oynayacaq. Əqli xidmət satıcılarının rolu, biznes və innovasiya fəaliyyətinin yönləndirilməsinə yardımın edilməsi ilə ifadə edilə bilər.^[Hartshorn, Wheeler, 2002] Bəzi oyunçular, artıq bu cür xidmətlər üzrə ixtisaslaşmışlar – «yaşıl», marketinq, dizayn, tədqiqat, inkişaf və sair.

Risikdən çəkinən müştərilərin tanış xidmətlərə yönləndirilməsi diqqətə layiqdir. Bu halda, kiçik əqli xidmət satıcıları ciddi problemlə üzləşəcəklər, çünki iri firmalardan fərqli olaraq, onlar tanınmış brend, reputasiya və uzunvədəli müştəri münasibətləri şəklində resurslara malik deyillər. Bundan əlavə, onlar tez-tez səmərəsiz informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sistemlərindən istifadə etdiklərinə, personalın isə müvafiq bacarıqlara malik olmadığına görə, biznes proseslərinin rəqəmsallaşdırılması ilə bağlı çətinliklər yaşayırlar. «*Yoldan birinci keçən*» texnoloji startaplar istisna təşkil edir.

Əqli xidmətlər sektoruna aid olan şirkətlərin biznes təcrübəsi

Pandemiyanın yaratdığı fasilələr, əqli xidmət müəssisələrinə və yüksək ixtisaslı personalın olduğu digər sektorların fəaliyyətinə eyni dərəcədə təsir göstərmişdir. «*Adi*» işçiləri əvəz etmək nisbətən asan olsa da, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin çatışmazlığı problemə çevrilir. Çünki onlar unikal sərəfətlərə malikdirlər, habelə onların müştərilərlə artıq qurulmuş əlaqələri mövcuddur. Böyük ehtimal bu amil daha çox kiçik biznesə təsir edəcək.

Bəzi əqli xidmət satıcıları, mənfəətin kəskin azalması səbəbindən işçilərini ixtisar etməli olduqları halda, digərləri iş vaxtını, maaşları, müavinətləri və pensiya ödənişlərini azaltmaq hesabına işçi heyətini qorumağa çalışırlar.

^[8]<https://www.ipsos.com/ipsos-mori/en-uk/majority-people-expect-government-make-environment-priority-post-covid-19-recovery>

İşdən çıxarılan işçilər üçün özünüməşğulluq variantı mümkündür. Mövcud vəziyyətin təhlilinin nəticələri hələ dərc edilməyib, lakin öncəki tədqiqatlar göstərir ki, savadlı və ixtisaslı mütəxəssislər daha çox öz şirkətlərini yaratmağa meyllidirlər. [Dawson et al., 2009; Hatfield, 2015]

Pandemiya ilə mübarizə üçün dövlət siyasətinin tədbirləri, (*hərəkət qadağası, sosial məsafə və sair*) kommunikasiya baxımından əqli xidmətlər sektoruna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bəzi hallarda müştərilər, layihə tərəfdaşları, hakimiyət nümayəndələri və ya ictimaiyyətlə görüşlər onlayn formata keçirilir. Lakin bu, sahə tədqiqatlarına aid deyil. [Poom et al., 2017] Bir çox əqli xidmət satıcıları, işçilərinin əhəmiyyətli hissəsini distant işə keçiriblər.^[9] Ciddi özünütəcrid tələbləri yüngülləşdikcə, onlar da ofis rejiminə qayıdırlar, lakin iş prosesləri, sosial məsafə qaydalarına riayət etməli olduğundan müəyyən dəyişikliklər etmək lazım gəlir.

Əqli xidmətlərin bəzi növləri (*mühəndislik, elmi-tədqiqat, biotibb, sənaye sınaqları və sair*) stasionar avadanlıqdan istifadə edir, onlarla işləyən zaman isə işçilər bir-birlərinə yaxın olmağa məcbur olurlar. İş proseslərinin yenidən təşkili, məkanların yenidən konfigurasiyası və «ultra-gigiyenik» qaydalara riayət edilməsi problemi minimuma endirir.

Distant iş, «COVID-19» böhranından öncə də yaygın bir təcrübə idi. 2016-cı ildə Kanadadakı əqli xidmət şirkətlərində çalışanların təxminən 20%-i, əsasən evdən işləyirdilər (*təhsil sektorunda bu rəqəm 4.7%, dövlət idarəçiliyi sahəsində isə 1.6% idi*). Belə işçilərin faizində nəzərəcarpacaq dərəcədə artım tendensiyası müşahidə olunurdu – 1996-cı ildə 15.1%, 2006-cı ildə isə 19%. Ənənəvi ofisdə çalışan işçilərin payı 1996-cı ildə 75.5%-dən 2006-cı ildə 72%-ə, 2016-cı ildə isə 70.7%-ə enib. 2016-cı ildə mütəxəssislərin yalnız 1.6%-i xaricdən çalışıblar. [Shearmur, 2020] 2018-ci ildə tele-məşğulluq səviyyəsi üzrə Avropa İttifaqına üzv olan 27 dövlət arasında lider, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektoru oldu, daha sonra isə təhsil, nəşriyyat və yayım fəaliyyəti gəlir. Bu sahələrdə işləyənlərin 30%-dən çoxu distant çalışırdılar – ya müvəqqəti olaraq, ya da daimi əsaslarla. [Sostero et al., 2020] Söhbət, işçilərin fərdi və ya muzzdlu şəkildə işləmələrindən asılı olaraq dəyişir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları və təhsil sahələrində 2-cisi üstünlük təşkil edir, əqli xidmətlərin digər seqmentlərində isə fərdi şəkildə işləyən və muzzdlu kadrların payı daha balanslaşdırılmışdır. Ümumilikdə, müntəzəm və ya aralıq evdən işləyən işçilərin nisbəti, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sektorunda 35%, təhsildə 32%, nəşriyyat fəaliyyətində 25%, əqli xidmətlərin digər sahələrində isə 26% təşkil edib. Distant işləməyin yayılması praktikası Avropa İttifaqına üzv olan dövlətlər üzrə çox dəyişir (*ən yüksək göstəricilər Şimali Avropadır*).

İri şirkətlər, işçilərini kiçik və orta şirkətlərlə müqayisədə daha tez-tez distant işləməyə keçirir, baxmayaraq ki, fərdi qaydada işləyənlər və mikrofirmalar bu tendensiyaya uyğun gəlmir. Müəyyən edilib ki, Avropadakı əqli xidmətlər sektorunda çalışan işçilərin 67%-dən çoxu öz funksiyalarını evdən səmərəli şəkildə yerinə yetirə bildirdilər, lakin bəzi hallarda birbaşa təmaslar olmadan qarşılıqlı əlaqə qeyri-mümkün olur. [Sostero et al., 2020]

2020-ci ilin aprel ayına olan məlumata görə, Avropada pandemiyanın ilk aylarında ən çox distant işə keçirilmə, menecerlər və yüksək ixtisaslı mütəxəssislər arasında olub (*50%-dən çox*). Orta ixtisaslı mütəxəssislərin və karguzarların payı təxminən 40% təşkil edib.^[10] Müəssisələr, telekommunikasiya vasitələrindən (*kompüterlər, virtual özəl şəbəkələr, videokonfranslar və vebinarlar*) istifadə edərək, distant məşğulluğu fəal şəkildə tətbiq edirdi.

^[9] **Distant işə keçidin statistikası və tendensiyaları, habelə bu istiqamətdə müxtəlif peşələrin potensialı:** [Eurofound, 2020; Sostero et al., 2020]

^[10] <https://www.consulting.us/news/3966/four-ways-to-embrace-remote-work-during-covid-19-crisis>

Müraciət tarixi: 24.12.2021

Rəhbərlər, kibertəhlükələrlə əlaqəli risklər (*məxfi məlumatların sızması, korporativ sistemlərin sındırılması*), kadrların lazımı qədər səmərəli fəaliyyət göstərməməsi, qrupların qarşılıqlı fəaliyyətinin təşkilində çətinliklər və sair səbəblərdən həmişə belə bir formatı həvəslə qəbul etmirlər. Bununla belə, distant işin imkanları nə qədər çox dərk edilsə, bir o qədər də onların fəaliyyətinin təşkilində və müştərilərlə qarşılıqlı əlaqə mexanizmində çoxlu dəyişiklikləri gözləmək olar. Ofisin icarəsi və texniki xidmət kimi xərclərə qənaət əks-fayda olaraq ənənəvi əyani formata qayıtmaq istəyini azaldır.

Yenidən kəşf edilmiş imkanlar əsasında, yeni xidmət növlərinin yaradıldığı «əks-məhsul dövrü»nün (*reverse product cycle*)^[Barras, 1986, 1990] işə salınması ehtimal edilir. Əqli xidmətlər sektoru, ixtisaslı mütəxəssislərin mövcudluğundan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Burada əmək xərclərinin payı, digər sahələrə nisbətən daha yüksəkdir (*ən azı Avropada*).^[Miles et al., 2018] Azərbaycanda 2015-ci ildə bu maddə üzrə xərclər, əqli xidmətlər üzrə ümumi xərclərin təxminən 50%-ni təşkil edib.

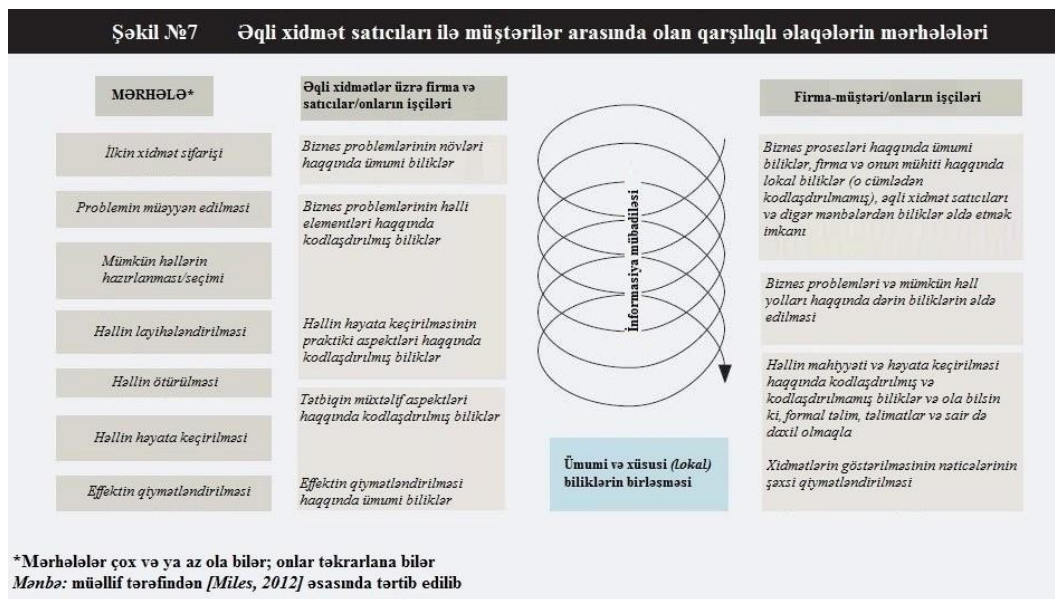
Xərclərin ən böyük 2-ci istiqamət xərci, ofis icarəsi və əlaqəli xidmətlərdir (*kommunal xidmətlər və sair*). Bu, bütövlükdə sektor üzrə ümumi xərclərin təxminən 16%-dir. Məhz bu hissədə pula qənaət etmək üçün xərclər kəsilir. Bir sıra şirkətlər, qənaət edilən vəsaiti kadrların inkişafına yönəltməyə üstünlük verir.

Rəqəmsal metodların artan istifadəsi, kibertəhlükəsizlik məsələlərinin daha da dərinlən başa düşülməsinə və distant işləmə ilə bağlı risklərin minimuma endirilməsinə kömək etdi. «*Bulud*» resursları, istənilən yerdən məlumatlara çıxışı təmin edir, lakin onların mühafizəsi tələbləri daha da sərtləşir. Layihənin idarə edilməsinə yeni yanaşmalar, effektiv taym-menecment və səlahiyyətlərin verilməsi, digər biznes proseslərinin istehsal qabiliyyətini artırmaq üçün tətbiq edilə bilər. Kommunikasiyalar üçün əlavə platformaların təşkili, işçilərin motivasiyalarını artıracaq.

Eyni zamanda, əqli xidmətlər sənayesində bəzi biznes təcrübələrinin effektiv rəqəmsallaşdırılması, yeni iş üsullarına geniş miqyaslı keçidə zəmanət vermir. Bu cür xidmətlərin əksəriyyəti, ənənəvi olaraq müştərilərlə şəxsi təmaslara əsaslanır ki, bu da satıcıların əsas sifarişçilərin birbaşa yaxınlıqlarında olaraq lokallaşdırılmalarını izah edir. Müştərilərlə birbaşa qarşılıqlı əlaqənin əhəmiyyəti, əqli xidmət satıcısının növündən və xidmətlərin inkişafı, istehsalı və göstərilməsi üsullarından asılı olaraq, əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Rutin və gündəlik əməliyyatlar, (*hesabın saxlanması, kiçik biznes üçün əsas hüquqi məlumatların hazırlanması, standart məlumat bazalarının yaradılması və veb-dizayn*) effektiv şəkildə onlayn təmin edilə bilər və demək olar ki, bunlar artıq ofşorlaşdırılıb.

Əqli xidmətlər adətən mərhələli layihə formatında həyata keçirilir: problemin müəyyən edilməsi, həllin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsindən tutmuş, nəticələrin qiymətləndirilməsində (şəkil №7). Bəzən hər bir mərhələni həyata keçirmək üçün xüsusi komanda tələb olunur, bu halda distant rejim qarşılıqlı qrup fəaliyyətini çətinləşdirir və öyrənməyə dair çətinliklərə səbəb olur. Satıcının müştəri ilə əlaqəsi, prosesin ilkin və yekun mərhələlərində daha intensiv olur^[Lehrer et al., 2012], çünki bu, bir çox aspektləri aydınlaşdırmağı tələb edir: problemin xarakteri, onun aradan qaldırılmasına yanaşmalar, lazımı resurslar, konkret həllin parametrləri və qiymətləndirmə nəticələri.

Bu məsələlərin əlaqələndirilməsi, sənədlərin mübadiləsinə, amma eyni zamanda da bir qayda olaraq ayrı-ayrı mərhələlərdə sıx şəxsi əlaqələri nəzərdə tutur. İstisna, rutin və standart xidmətlərdir (*mühasibat uçotu, audit, texniki sınaqların təkrarlanması, standart müqavilələrin hazırlanması və sair*).

Bəzi hallarda birbaşa əlaqə, müştərinin özü ilə deyil, 3-cü şəxslərlə tələb oluna bilər: məsələn, bazar araşdırması zamanı ictimaiyyət nümayəndələri və ya hüquqi xidmətlərin göstərilməsi vaxtı məhkəmə çəkişməsi iştirakçıları ilə. Müştəri şöbələrinin işçiləri təyinatı üzrə inzibati bölmələrdə sifarişçilərə nisbətən çalışanlarla daha sıx əlaqədədirlər. Öhdəliklərinə bilik və resurslar mübadiləsinin təşkili daxil olan əqli xidmət satıcılarının nümayəndələri, birbaşa qarşılıqlı əlaqəyə daha çox meyllidirlər. Müstəqil tapşırıqları yerinə yetirənlər (məsələn, biliklərin yaradılması və ya təqdimatların hazırlanması kimi standart funksiyalar) isə üstünlüyü texniki kommunikasiyon kanallara verirlər. [Breibach, Maglio, 2016]

Onlayn kommunikasiyalar, müştərilərlə ünsiyyət və komanda işi imkanlarını genişləndirir. Bilik bazasının böyük hissəsini rəqəmsallaşdırmış şirkətlər üçün məhz bu formata keçid, ən asan alınan seçimdir. Amma bununla belə, qiymətli kommunikasiya aktivləri qeyri-verbal ünsiyyət dili və məhsuldar fikir mübadiləsinə şərait yaradan qeyri-formal atmosfer şəklində itir. Onları onlayn mühitdə icra etmək üçün cəhdlər edilir. Müasir elektron kommunikasiya sistemləri, yüksək keyfiyyətli rabitəni təmin edir, qrup müzakirələrini keçirməyə imkan verir, habelə ümumi müzakirələrə paralel olaraq şəxsi ismarıcların paylaşılmasına şərait yaradır. Lakin onların, yaxın münasibətlərin qurulmasında və özünün təqdim edilməsində kritik rol oynayan pozaların və bədən dilinin ötürülməsi baxımından prinsipial məhdudiyyətləri var. Əqli xidmətlər təcrübəsində, müştərilərlə etibarlı münasibətlər qurmaq üçün qeyri-verbal ünsiyyətə və jestlərə daha az əhəmiyyət verilmir. İnsanlarla çalışan peşəkarlar nüansları, boşluqları, narahatlıq və ya utanc əlamətlərini, müştəri komandasının üzvləri arasında gərginlik və ya iyerarxik münasibətləri və digər məsələləri, xüsusilə problemin identifikasiyası mərhələsində nəzərə almalı olurlar. Bu cür siqnallar, problemin mahiyyətini müəyyən etmək və onun həllinə effektiv yanaşmalar tapmaq üçün vacibdir. Şəxsi əlaqələr bilik mübadiləsinin səmərəliliyini artırır, tərəfdaşlar arasında etimad və qarşılıqlı anlayışı təşviq edir. [Growe, 2019]

«COVID-19» böhranından sonra, məhdudiyyətlərin davam edib-etməməsindən asılı olmayaraq, əyani və distant qarşılıqlı əlaqə arasındakı boşluğu aradan qaldırmaq üçün işlər böyük ehtimal davam edəcək. Növbəti istiqamətlər üzrə irəliləyiş gözləmək olar:

1. Timbiding üsulları – rəqəmsal məkanda onlar bir qayda olaraq oyun şəklində təşkil edilir (onlara yalnız moderasiya lazımdır);

2. Dialoqun optimallaşdırılması mexanizmləri – ofis lövhələrinin və flipçartların virtual analoqları müxtəlif formaları, mətnləri və illüstrasiyaları birgə yaratmağa və redaktə etməyə səssver-

mə, sıralama və digər üsullar vasitəsilə, fikirlərin eynilik və ya fərqliliyini müəyyən etməyə imkan verərək qəbul edə bilər;

3. Virtual, genişlənmiş reallıq və teleyayım sistemləri – onlar görüşün keçirildiyi «3D» mühitin vizual hissetmə hesabına, xidmətlərin göstərilməsində həmişəlik təsirini icra edir. Kommunikasiya iştirakçılarının (*avatarların*) virtual nümayəndələrinin real poza və hərəkətləri əks etdirən tamhüquqlu rəqəmsal əkilərə çevrilməsi üçün səylər göstərilir. Fəqət müasir texnoloji səviyyə, belə virtual dialoqun effektivliyini artırmaq üçün kifayət qədər imkanlar verir: məsələn, müzakirələr üçün «otaq» seçimi. Video oyunların və modelləşdirmə vasitələrinin sürətli inkişafı yeni, daha real və immersiv virtual mühitlərin yaradılması üçün perspektivlər açır; [Ekstrom, 2017]

4. Taktik sistemlər – onlar əl sıxışmasını imitasiya edən, sənədləri imzalayan, habelə təkcə çertyojlarla deyil, həm də «3D» printerlərdə çap edilmiş fiziki analoqlarla təmas vasitəsilə virtual «3D» obyektlərlə (və onlarla manipulyasiya edən) birgə fəaliyyət göstərən cihazların tadbiqinə əsaslanır. Obyektlərə və insanlara toxunma qabiliyyəti, xüsusi əlcəklərlə təmin edilir. [Culbertson et al., 2018; Pacchierotti et al., 2017; Sreelakshmi, Subash, 2017]

5. Mövcud avatar və agentlər əsasında, rəqəmsal profillərin yeni növləri və istifadə üsulları – bu mövzular üzrə nəzəri ədəbiyyat və təcrübələr, eksponensial surətdə və müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişaf edir. [Aljaroodi et al., 2019]

İştirakçıların identifikasiyası üsullarının təkmilləşdirilməsi və istər fiziki, istərsə də virtual qarşılıqlı əlaqələrin peyda olması proqnozlaşdırılır. Peşəkar vizuallaşdırma və teleiştirak sistemləri, yüksək qiymətə görə hələ kiçik şirkətlər üçün əlçatan deyil. Buna baxmayaraq, kommunikasiya texnologiyaları daim təkmilləşir, yeni əqli xidmətlərin yaradılması üçün imkanlar yaradır.

Əqli xidmətlərə olan təklif

Müştərilərlə məhdud qarşılıqlı əlaqələri olan rutin və standartlaşdırılmış xidmətlər təklif edən şirkətlər, qeyd edilən proseslərdən kənarda qala bilər. Bununla belə, güclü rəqabət təzyiqi, onları daha progressiv alətləri mənimsəməyə sövq edir.

Yüksək dərəcədə fərdiləşdirilmiş əqli xidmət satıcıları, daha az intensiv əyani əlaqə tələb edən xidmətlərin lehinə istiqaməti dəyişdirməyi lazımlı hesab edə bilərlər. Mümkün yanaşmalardan biri də «*kütləvi fərdiləşdirmə*»dir ki, burada müştərilərə opsional modullar dəsti təklif edilir. [Cabigiosu et al., 2015] Başqa bir seçim isə ondan ibarətdir ki, xidmət, yalnız müştəri fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini əks etdirən hissədə modifikasiya edilir (məsələn, vergi bəyannaməsinin doldurulması üçün məlumatlar, məhsulların spesifikasiyası və sair). İstifadəçilərə, nəticənin özləri üçün fərdiləşdirməsi üzrə alətlər təqdim edilir (*fərdiləşdirilmiş məlumat bazaları, vergi bəyannaməsi, veb sahifə və sairələrin əsasında yaradılan doldurulma üçün şablonlar*). Bəzi sifarişçilər çox vaxt «*modul*» tipli xidmətləri seçirlər, nəinki məsləhətçilərlə birbaşa ünsiyyəti.

Yeni iş üsullarına tez uyğunlaşa bilən çevik əqli xidmət satıcılarının «COVID-19» böhranından «*sağ çıxmaq*» ehtimalları yüksəkdir. İşçilərə, əsas məlumatlara elektron giriş imkanı vermək və onların məxfi məlumatların qorunmasına diqqət yetirmələrinə nail olmaq üçün onların «*bulud*»da işləməyi öyrənmələri üçün səylərin artırılmasını gözləyə bilərik. «*Əks məhsul dövrü*» fenomeni, əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Sürətli rəqəmsallaşma nəticəsində əqli xidmət satıcıları dəyərli sərəfələr qazanacaq və onların əsasında yeni xidmətlər yaradacaqlar. Distant formatda əldə edilmiş komanda işi, layihələrin idarə edilməsi, müştərilər və digər maraqlı tərəflərlə qarşılıqlı əlaqə təcrübəsi faydalı olacaqdır.

NƏTİCƏ

Məqalə, epidemioloqların və səhiyyə orqanlarının baş vermə ehtimalı barədə çoxdan xəbərdar etdikləri pandemiya böhranının qəfil başlanmasının əqli xidmətlər sektoru üçün fəsadlarına həsr edilib. Mövcud böhrandan fərqli olaraq, «*Böyük depressiya*» və «*Böyük tənəzzül*» daha çox iqtisadi və siyasi institutların qeyri-kamilliyi kimi endogen amillər səbəbidən təhrik edildi. Qlobal iqtisadiyyat kimi elə əqli xidmətlər sektoru da bütövlükdə «*Böyük tənəzzül*»dən sonra bərpa

olundu, halbuki «COVID-19» böhranının mənfi təsirinə, böyük ehtimal hələ uzun müddət hiss olunacağı gözlənilir. «COVID-19» böhranı, əqli xidmətlər sektorunda bəzi prosesləri (*rəqəmsallaşma*) sürətləndirdi, bəzilərinə isə (*tələbin artımı və ya ofşorizasiya*) yavaşlatdı.

Böhranın həm birbaşa, həm də dolay yolla əqli xidmətlər sənayesinə təsiri, müştərilərin üzləşdikləri problemlər kontekstində nəzərdən keçirilir. Ənənəvi əqli xidmətlərin konsolidasiyası, innovativ həllərin inkişafı və yeni oyunçuların cəlb edilmələri, aşağıda qeyd edilən istiqamətlər üzrə bazara xüsusi təkliflər gətirməyə imkan verir:

1. rəqəmsal kommunikasiya üzrə yeni modellərin yaradılması;
2. iş sahəsinin təşkili üzrə sxemlərin yaradılması;
3. sosial distansiyaya riayət edilməsi üçün proseslərin yaradılması;
4. yeni pandemiyanın yaranması ilə bağlı olan risklərin qiymətləndirilməsi.

Bəz əqli xidmət satıcıları, diqqəti «COVID-19» böhranından ən çox təsirlənən sənayelərə (*mehmanxana biznesi, əyləncə sənayesi, turizm və sair*) çevirirlər. Böhrandan uğurla çıxmış şirkətlərin bilik və təcrübəsi yəqin ki, yeni oyunçuların meydana çıxmasına səbəb olacaq.

Əqli xidmət satıcıları klininq və nəqliyyat şirkətləri, habelə digər «*texniki*» xidmət operatorları arasında artan rəqabətlə üzləşirlər. Buna səbəb, sözügedən bəzi şirkətlərin fəaliyyət göstərdikləri sahələrdə pandemiya məhdudiyyətləri ilə üzləşməsidir ki, buna görə də onlar konsalting və idarəetmə xidmətlərinin göstərilməsinə keçir.^[11] Digər təşkilatlar da müxtəlif dərəcələrdə oxşar həllər təklif edir. Dövlət təsisatları, sənaye assosiasiyaları və universitetlər təsirə məruz qalan şirkətlərə məsləhət və digər növ dəstəyi nümayiş etdirir. «COVID-19» böhranı kontekstində peyvəndlərin hazırlanması üçün biotibbi tədqiqatların nəticələrinin əczaçılıq şirkətlərinə ötürülməsində əqli xidmət satıcısı kimi universitetlərin rolu aydın oldu.

Rəqabətin xarakteri dəyişdi. İnternetdə biznes problemlərinin həllini müstəqil şəkildə axtaran potensial müştərilər, əqli xidmət satıcıları üçün özünəməxsus rəqib olurlar.^[Susskind, Susskind, 2015] «Freemium» formatında olan ödənişsiz resurslar, klassik əqli xidmətlərin radikal innovasion alternativini kimi çıxış edir. Onlar, maliyyə və hüquq texnologiyaları sahəsində «pozucu» tendensiyaları sürətləndirmək, eləcə də kraudsorsinq dizayn və elmi tədqiqat sahəsində təşəbbüslərini inkişaf etdirmək üçün potensiala malikdir.

Əqli xidmətlər sənayesi, çoxdan proqnozlaşdırılan ekoloji problemlərin aradan qaldırılması üçün həllərin yaradılmasına töhfə verə bilər. Gələcək pandemiya və bununla bağlı olan risklərin qiymətləndirmələri ilə bağlı olan proqnozlar indiyə qədər çox olmayıb.^[12] Gələcəkdə istənilən istiqamət üzrə forsait-tədqiqatlar apararkən, bu aspektlərə daha çox diqqət yetirmək məqsədəuyğundur.

Məqalədə təsvir edilən «COVID-19» böhranının əsas təsirləri və cavab tədbirləri tamamlanmış kimi görünür. İnkişaf etməkdə olan dövlət iqtisadiyyatlarındakı vəziyyət (*harada ki, əqli xidmətlər sektoru çox vaxt mühüm rol oynayır*), əqli xidmət müştərilərinin və satıcılarının lokallaşdırılmasının yeni modelləri, habelə yerli hakimiyyət orqanlarının onlara olan mümkün reaksiyası, gələcəkdə müəyyən tədqiqatlar tələb edəcək. Əldə edilən nəticələr, əqli xidmətlər sektorunun transformasiyası və xidmətlər spektrinin genişləndirilməsi baxımından faydalı olacaq.

^[11]Bu proses, «kibisifikasiya» (*KIBSification*) [Brax et al., 2008] adlanır. Onun təsviri də əsərdə verilmişdir [Djellal, 2002].

^[12]Böyük Britaniya tərəfindən 2006-cı ildə Forsait-proqramı (*UK Foresight Programme*) çərçivəsində hazırlanmış «*Yoluxucu xəstəliklərin aşkarlanması və müəyyən edilməsi*» proqnozu (*Detection and Identification of Infectious Diseases*), istisnalara daxildir.
<https://www.gov.uk/government/collections/detection-and-identification-of-infectious-diseases>

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Aljaroodi H.M., Adam M.T. P., Chiong R., Teubner T. (2019) Avatars and Embodied Agents in Experimental Information Systems Research: A Systematic Review and Conceptual Framework. *Australasian Journal of Information Systems*, 23, 1–37. <https://journal.acs.org.au/index.php/ajis/article/view/1841/911>.
2. Andersen T.J., Schroder P.W. (2010) *Strategic Risk Management Practice: How to Deal Effectively with Major Corporate Exposures*, Cambridge: Cambridge University Press
3. Barras R. (1986) Towards a Theory of Innovation in Services. *Research Policy*, 15(4), 161–173. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/0048733386900120?via%3Dihub>
4. Barras R. (1990) Interactive innovation in financial and business services: The vanguard of the service revolution. *Research Policy*, 19(3), 215–237. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/0048733390900377?via%3Dihub>.
5. Brax S., Toivonen M., Smedlund A., Valminen K. (2008) Kibification of industrial services. Paper presented at the 18th International RESER Conference: New Horizons for the Role and Production of Services, Stuttgart, Germany, 25-26 September 2008. https://www.researchgate.net/profile/Katriina-Jaervi/2/publication/277171682_%27Kibification%27_of_industrial_services/links/56dd513c08ae73b58b381b66/Kibification-of-industrial-services.pdf.
6. Breidbach C.F., Maglio P.P. (2016) Technology-enabled value co-creation: An empirical analysis of actors, resources, and practices. *Industrial Marketing Management*, 56, 73–85. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0019850116300438?via%3Dihub>.
7. Cabigiosu A., Campagnolo D., Furlan A., Costa G. (2015) Modularity in KIBS: The Case of Third-Party Logistics Service Providers. *Industry and Innovation*, 22(2), 126–146. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13662716.2015.1023012>.
8. Capasso M., Hansen T., Heiberg J., Klitkou A., Steen M. (2019) Green growth – A synthesis of scientific findings. *Technological Forecasting and Social Change*, 146, 390–402. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0040162518311028?via%3Dihub>.
9. Culbertson H., Schorr S.B., Okamura A.M. (2018) Haptics: The Present and Future of Artificial Touch Sensation. *Annual Review of Control, Robotics, and Autonomous Systems*, 1, 385–409. <https://www.annualreviews.org/doi/pdf/10.1146/annurev-control-060117-105043>
10. Dawson C.J., Henley A., Latereille P.L. (2009) Why Do Individuals Choose Self-Employment? (IZA Discussion Paper 3974), Bonn: Institute of Labor Economics (IZA). <https://deliverypdf.ssrn.com/delivery.php?ID=815017127117095114006117095103071023031027086039084088067044105121024041047069076112004090000007009005029000101025068095125074107023111068124081115004023001010098000001113123005&EXT=pdf&INDEX=TRUE>.
11. Dimensional Research (2020) *The Rise of the Hybrid Workplace*, San Jose, CA: Dimensional Research. <https://www.cisco.com/c/dam/en/us/products/collateral/collaboration-endpoints/global-workforce-survey.pdf?ccid=cc001191&oid=anrco023191?ftag=MSFd61514f>, müəraciət tarixi: 24.12.2020.
12. Djellal F. (2002) Innovation trajectories and employment in the cleaning industry. *New Technology, Work and Employment*, 17(2), 119–131. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/1468-005X.00098>.
13. Ekstrom M. (2017) *Communication tool in virtual reality – A telepresence alternative. An alternative to telepresence-bringing the shared space to a virtual environment in virtual reality (Master Thesis)*, Sundsvall: Mid Sweden University. <https://www.diva-portal.org/smash/get/%20diva2:1134805/FULLTEXT01.pdf>, müəraciət tarixi: 19.10.2020.

14. Eurofound (2020) Living, working and COVID-19 — first findings, Luxembourg: Publications Office of the European Union. https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/ef_publication/field_ef_document/ef20059en.pdf , müəraciət tarixi: 24.12.2020.
15. Greenwood R., Morris T., Fairclough S., Boussebaa M. (2010) The organizational design of transnational professional service firms. *Organizational Dynamics*, 39(2), 173–183. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S009026161000015X?via%3Dihub>.
16. Grove A. (2019) Developing trust in face-to-face interaction of knowledge-intensive business services (KIBS). *Regional Studies*, 53(5), 720–730. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00343404.2018.1473567>.
17. Guan D., Wang D., Hallegatte S., Davis S.J., Huo J., Li S., Bai Y., Lei T., Xue Q., Coffman D., Cheng D., Chen P., Liang X., Xu B., Lu X., Wang S., Hubacek K., Gong P. (2020) Global supply-chain effects of COVID-19 control measures. *Nature Human Behavior*, 4, 577–587. <https://www.nature.com/articles/s41562-020-0896-8.pdf?pdf=button%20sticky>.
18. Hartshorn J., Wheeler D., (2002) Facilitating Strategic Business Responses to Sustainability Prospects and Challenges for Professional Services Firms. *Greener Management International*, 40, 107–119. <https://www.jstor.org/stable/greemanainte.40.107>.
19. Hatfield I. (2015) Self-employment in Europe, London: Institute for Public Policy Research. https://www.ippr.org/files/publications/pdf/selfemployment-Europe_Jan2015.pdf, müəraciət tarixi: 24.12.2020.
20. Kock N., Mayfield M., Mayfield J., Sexton S., De La Garza L. (2018) Empathic leadership: How leader emotional support and understanding influences follower performance. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 26, 217–236. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1548051818806290>.
21. Lehrer M., Ordanini A., DeFillippi R., Miozzo M. (2012) Challenging the orthodoxy of value co-creation theory: A contingent view of co-production in design-intensive business services. *European Management Journal*, 30(6), 499–509. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0263237312000746?via%3Dihub>.
22. Miles I. (2012) KIBS and Knowledge Dynamics in Client-Supplier Interaction. In: *Exploring Knowledge-Intensive Business Services: Knowledge Management Strategies* (eds. E. Di Maria, R. Grandinetti, B. Di Bernardo), London: Palgrave, 13–34.
23. OECD (2020) OECD Employment Outlook 2020, Paris: OECD. Available at: https://www.oecd-ilibrary.org/employment/oecd-employmentoutlook-2020_1686c758-en, müəraciət tarixi: 24.12.2020.
24. Pacchierotti C., Sinclair S., Solazzi M., Frisoli A., Hayward V., Prattichizzo D. (2017) Wearable haptic systems for the fingertip and the hand: Taxonomy, review, and perspectives. *IEEE Transactions on Haptic*, 10(4), 580-600. DOI: 10.1109/TOH.2017.2689006.
25. Poom A., Orru K., Ahas R. (2017) The carbon footprint of business travel in the knowledge-intensive service sector. *Transportation Research Part D*, 50, 292–304. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1361920916308653?via%3Dihub>.
26. Power M. (2007) *Organized Uncertainty: Designing a World of Risk Management*, London: Oxford University Press.
27. Qvortup L. (1998) From Teleworking to Networking: Definitions and Trends. In: *Teleworking: International Perspectives from Telecommuting to Virtual Organisation* (eds. P.J. Jackson, J.M. Van der Wielan), London: Routledge, 21–39.
28. Shearmur R. (2020) Conceptualising and measuring the location of work: Work location as a probability space. *Urban Studies* (ilk dəfə onlayn şəkildə dərc edilib: 15.05.2020). <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0042098020912124>.

29. Sheffi Y. (2001) Supply chain management under the threat of international terrorism. *International Journal of Logistics Management*, 12(2), 1–11. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/09574090110806262/full/html>.
30. Sostero M., Milasi S., Hurley J., Fernández-Macías E., Bisello M. (2020) Teleworkability and the COVID-19 crisis: A new digital divide?, Dublin: Eurofound. <https://www.eurofound.europa.eu/sites/default/files/wpef20020.pdf> , müraciət tarixi: 24.12.2020.
31. Spedding L.S., Rose A. (2007) *Business risk management handbook: A sustainable approach*, Burlington: Elsevier Ltd.
32. Sreelakshmi M., Subash T.D. (2017) Haptic technology: A comprehensive review on its applications and future prospects. *Materials Today: Proceedings*, 4(2), 4182–4187. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2214785317303188?via%3Dihub>.
33. Suk J.E., Lyal C., Tait J. (2008) Mapping the future dynamics of disease transmission: Risk analysis in the United Kingdom Foresight Programme on the detection and identification of infectious diseases. *Eurosurveillance*, 13(44), 1–7. DOI: 10.2807/es.13.44.19021-en.
34. Susskind R., Susskind D. (2015) *The Future of the Professions: How Technology will Transform the Work of Human Experts*, Oxford: Oxford University Press.
35. van Dorn A. (2020) COVID-19 and readjusting clinical trials. *The Lancet*, 396(10250), 523–524. <https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S0140-6736%2820%2931787-6>.
36. Yaraghi N., Langhe R.G. (2011) Critical success factors for risk management systems. *Journal of Risk Research*, 14(5), 551–581. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13669877.2010.547253>.

J.M.Javadov

*master student, Azerbaijan State University of Economics,
International Center for Master's and Doctoral Studies
ORCID 0009-0004-5459-5166*

The implications of the "COVID-19" crisis for the mental services sector

Abstract

The purpose of companies belonging to the intellectual services sector is to solve various business problems. The crisis caused by the global COVID-19 pandemic has affected these enterprises both directly and in terms of changes in the business goals of their customers. Based on previously published research, professional and industry press materials, expert reports, and statistics, this article explores strategies for companies in the mental services sector to overcome the challenges posed by the COVID-19 crisis. These entities, together with representatives of other sectors, provide clients with a wide range of services to respond to threats arising from crisis events (e.g., compliance with ever-changing norms and requirements) in the interests of long-term sustainability. Vendors of intellectual services are forced to change the way they work to reduce the amount of visual contact between clients and members of project teams. Although it is relatively easy to adapt standardized and algorithmic services, the sustainability of new and non-office production and service formats in the post-crisis period remains open. The intellectual services industry has important roles to play in the overall recovery process, making the economy more resilient to future pandemics and combating the worsening climate crisis.

Key words: *intellectual services sector; COVID-19 pandemic; COVID-19 crisis; COVID-19; long-term sustainability.*

Дж.М.Джавадов
магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
Международный Центр Магистратуры и Докторантуры
ORCID 0009-0004-5459-5166

Последствия кризиса «сovid-19» для сектора интеллектуальных услуг

Резюме

Целью компаний, относящихся к сфере интеллектуальных услуг, является решение различных бизнес-задач. Кризис, вызванный глобальной пандемией «Covid-19», затронул указанные предприятия как напрямую, так и с точки зрения изменения бизнес-целей их клиентов. Основываясь на ранее опубликованных исследованиях, материалах профессиональной и отраслевой прессы, экспертных отчетах и статистических данных, в этой статье рассматриваются стратегии компаний в сфере интеллектуальных услуг по преодолению проблем, связанных с кризисом COVID-19.

Эти организации вместе с представителями других секторов предоставляют клиентам широкий спектр услуг по реагированию на угрозы, возникающие в результате кризисных явлений (например, соблюдение постоянно меняющихся норм и требований) в интересах долгосрочной устойчивости.

Поставщики интеллектуальных услуг вынуждены менять методы работы, чтобы уменьшить количество визуальных контактов между клиентами и членами проектных команд. Несмотря на то, что адаптировать стандартизированные и алгоритмические сервисы относительно легко, вопрос устойчивости новых и внеофисных форматов производства и обслуживания в посткризисный период остается открытым. Индустрия интеллектуальных услуг играет важную роль в общем процессе восстановления, делая экономику более устойчивой к будущим пандемиям и борясь с усугубляющимся климатическим кризисом.

Ключевые слова: *сфера интеллектуальных услуг, "COVID-19 пандемия, кризис «COVID-19», "COVID-19", долгосрочная устойчивость.*

Р.Ч.Агаев
магистрант, Бакинский Государственный Университет
agayev.rasul2000@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 01.05.2023

The article was received by editorial board on 01.05.2023

Статья принята к печати 01.05.2023

ОБЗОР ИНИЦИАТИВ И ПОЛИТИК, НАПРАВЛЕННЫХ НА ПООЩРЕНИЕ И ПРИВЛЕЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКУЮ РЕСПУБЛИКУ

Резюме

Азербайджанская Республика является привлекательной страной для иностранных инвесторов благодаря своему географическому положению, развитой инфраструктуре и доступности природных ресурсов. Для привлечения иностранных инвестиций в страну были разработаны и реализованы ряд инициатив и политик, включающих снижение налоговых ставок, упрощение процедур регистрации бизнеса, создание зон экономического развития и привлечение зарубежных экспертов и специалистов.

Ключевые слова: *иностраннные инвестиции, Азербайджан, инициативы, политика, стимулы.*

ВВЕДЕНИЕ

Азербайджанская Республика является одной из наиболее динамично развивающихся экономик в регионе, которая стремится укрепить свою позицию на мировой арене путем привлечения иностранных инвестиций. Для достижения этой цели правительство Азербайджана принимает ряд инициатив и политик, направленных на улучшение инвестиционного климата и стимулирование иностранных инвесторов.

В данном обзоре рассмотрены ключевые инициативы и политики Азербайджанской Республики, которые создают условия для привлечения иностранных инвестиций. Также рассмотрены основные инвестиционные проекты, реализуемые в стране, и их вклад в экономику Азербайджана [1].

Обзор начинается с краткого описания экономической ситуации в Азербайджане, включая основные секторы экономики, торгово-экономические отношения с другими странами и текущую инвестиционную деятельность. Затем рассматриваются основные инициативы и политики, направленные на улучшение инвестиционного климата, такие как упрощение процедур регистрации бизнеса, улучшение инфраструктуры, снижение налогов и таможенных пошлин, а также гарантии прав инвесторов.

Далее обзор фокусируется на основных инвестиционных проектах, реализуемых в Азербайджане в различных секторах экономики, включая нефтегазовую, транспортную, энергетическую, сельское хозяйство и туризм. Рассматриваются как крупные масштабные проекты, такие как строительство нефтегазовых месторождений и магистралей, так и меньшие инвестиционные проекты в различных отраслях экономики.

Обзор заканчивается обсуждением перспектив привлечения иностранных инвестиций в Азербайджан в будущем и потенциала роста экономики страны. В целом, рассматриваемые инициативы и проекты показывают [2].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Иностранные инвестиции являются важным двигателем экономического роста и развития многих стран, в том числе и Азербайджана. Приток иностранных инвестиций в страну является показателем доверия инвесторов к экономике и политики правительства в отношении иностранных инвестиций. Иностранные инвестиции играют важную роль в развитии новых отраслей промышленности, улучшении инфраструктуры, создании рабочих мест и увеличении экспорта. В этом эссе мы обсудим природу и виды иностранных инвестиций в Азербайджане.

Иностранные инвестиции в Азербайджан можно разделить на два типа: прямые и портфельные инвестиции. Прямые инвестиции — это приобретение контрольного пакета акций иностранной компании, создание новых бизнес-операций или расширение существующего бизнеса. С другой стороны, портфельные инвестиции включают покупку акций, облигаций или других ценных бумаг, выпущенных иностранной компанией или государством [3].

Иностранные инвестиции в Азербайджан в основном осуществлялись в форме прямых инвестиций. Это связано с природными ресурсами страны и ее стратегическим положением, что делает ее привлекательной для иностранных компаний. Энергетический сектор, в частности, был основным направлением иностранных инвестиций в Азербайджан. Огромные запасы нефти и газа страны привлекли значительные иностранные инвестиции в виде совместных предприятий с местными компаниями [4].

Помимо энергетического сектора, Азербайджан работает над привлечением иностранных инвестиций в другие сектора, такие как сельское хозяйство, туризм и информационные технологии. Правительство реализовало политику, направленную на улучшение деловой среды и повышение привлекательности страны для иностранных инвесторов. Эта политика включает налоговые льготы, упрощенные процедуры получения разрешений и лицензий, а также создание единого окна для иностранных инвесторов.

Еще одной значимой инициативой, направленной на привлечение иностранных инвестиций, является создание Азербайджанского инвестиционного холдинга (АИХ). АИХ - государственная инвестиционная компания, отвечающая за управление государственными активами и привлечение иностранных инвестиций в приоритетные отрасли. Компания специализируется на таких отраслях, как транспорт и логистика, сельское хозяйство и производство. Он также оказывает поддержку иностранным инвесторам на протяжении всего инвестиционного процесса, от определения инвестиционных возможностей до получения разрешений и лицензий [5].

В заключение, иностранные инвестиции являются важнейшим компонентом стратегии экономического развития Азербайджана. Стране удалось привлечь значительные иностранные инвестиции, особенно в энергетический сектор. Однако правительство признает важность диверсификации экономики и привлечения иностранных инвестиций в другие сектора. Создание АИХ и другие меры, направленные на улучшение деловой среды и поддержку иностранных инвесторов, демонстрируют приверженность страны привлечению большего количества иностранных инвестиций [6].

Азербайджанская Республика на протяжении последних десятилетий активно работает над созданием благоприятного инвестиционного климата для привлечения иностранных инвестиций. В этой статье мы рассмотрим основные инициативы и политики, направленные на поощрение и привлечение иностранных инвестиций в Азербайджанскую Республику.

В целом, Азербайджан считается одним из наиболее привлекательных для инвесторов стран в регионе Южного Кавказа. Это обусловлено несколькими факторами, включая уникальное географическое положение, ресурсное богатство, наличие развитой транспорт-

ной инфраструктуры, а также проводимые реформы для улучшения инвестиционного климата.

Одной из ключевых инициатив в области привлечения иностранных инвестиций является национальная стратегия по развитию нефтегазового сектора, основной источник доходов для государства. В рамках этой стратегии были приняты меры по привлечению иностранных инвестиций в нефтегазовый сектор, включая создание благоприятного налогового режима, инвестиционных гарантий и стимулов [7].

Кроме того, Азербайджан активно работает над развитием других отраслей экономики, таких как туризм, сельское хозяйство, транспорт и логистика, энергетика и инфраструктура. Для этого проводятся различные программы по стимулированию иностранных инвестиций в эти отрасли.

Одной из основных политик, направленных на привлечение иностранных инвестиций в Азербайджан, является налоговая реформа. В рамках этой реформы были приняты меры по снижению налоговых ставок, упрощению налоговой системы и усовершенствованию процедур налогового администрирования. Кроме того, были приняты меры по устранению двойного налогообложения и защите инвестиций.

Кроме того, создание властями Азербайджана рабочих мест в различных областях, принадлежащих местным и иностранным компаниям, в рамках инвестиционных планов для освоенного района также увеличивает инвестиционный потенциал. Эти планы включают такие направления, как передовые отрасли, основанные на новых технологиях, инфраструктура, туризм и модернизация государственного сектора. В рамках этих планов также оказывается налоговая, таможенная и другая целевая поддержка для обеспечения инвестиций в развивающиеся направления [8].

Кроме того, в Азербайджане действует законодательство, поддерживающее передовой уровень инвестирования, такое как создание разработанной законодательством девелоперской компании, предоставление соответствующих гарантий в решении предпринимательских вопросов, облегчение контактов организаций с государственными и региональными органами управления. Также власти Азербайджана работают над созданием подходящих инвестиционных условий для производства и экспорта высококачественной продукции на мировые рынки.

Кроме того, власти Азербайджана предлагают ряд организаций и программ, предусматривающих инвестиции в развитие страны. Например, развивается Азербайджано-Британский инвестиционный фонд (ABIF), разработанный в координации с Азербайджанским инвестиционным фондом и Министерством экономики Азербайджана. ABIF был создан с целью поддержки развития экономики Азербайджанской Республики и привлечения иностранных инвестиций. Основной целью ABIF является предоставление инвестиций в качественные направления, способствующие развитию экономики.

Помимо основных инвестиционных возможностей, правительство Азербайджана реализует ряд инициатив и политик по привлечению иностранных инвесторов в страну. Многие из них призваны улучшить инвестиционный климат в стране и облегчить инвесторам ведение бизнеса [9].

Одним из них является закон Азербайджана 1992 года об иностранных инвесторах. Этот закон облегчает иностранным инвесторам создание и управление бизнесом в стране. Закон предоставляет иностранным инвесторам ряд мер защиты и стимулов, таких как права собственности, принудительное исполнение контрактов и налоговые льготы.

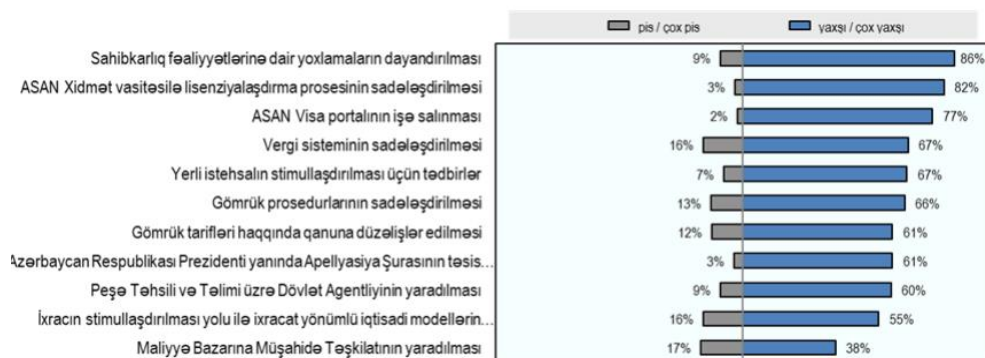
Правительство Азербайджана также создало ряд свободных экономических зон для привлечения иностранных инвесторов в страну. Одним из них является Сумгаитская химическая промышленная зона. Регион ориентирован на химическое производство и неф-

теперерабатывающую промышленность и предлагает ряд налоговых льгот и других стимулов для иностранных инвесторов.

В Азербайджане также реализуется ряд программ по привлечению иностранных инвесторов с финансовыми льготами. Эти программы включают такие стимулы, как инвестиционные субсидии, снижение процентных ставок и экспортные кредиты. Кроме того, в дополнение к инвестиционным соглашениям, в Азербайджане также есть соглашения о предотвращении двойного налогообложения, и эти соглашения облегчают иностранным инвесторам ведение бизнеса в стране.

Азербайджан предпринял ряд шагов по укреплению институциональной, нормативно-правовой и операционной среды для малых и средних предприятий, в частности, путем упрощения регистрации компаний и создания услуг электронного правительства. Это привело к значительному улучшению деловой среды с точки зрения простоты ведения бизнеса и получило наивысшую оценку в отчете Всемирного банка «Ведение бизнеса», охватывающем 190 стран (World Bank, 2019a). и средних предприятий в глобальных цепочках создания стоимости за счет связей, также запланированы другие реформы в направлении упрощения таможенных процедур и поддержки интернационализации [9]. В целом бизнес-сообщество расценило проведенные в Азербайджане реформы как положительные, и более 50% предприятий, участвовавших в исследовании Организации экономического сотрудничества и развития, оценили практически все реформы на «хорошо» или «очень хорошо». (Рисунок 1). Особенно приветствовалась приостановка проверок бизнеса (86% оценили ее как хорошую или очень хорошую), а доступность онлайн-лицензирования и услуг VISA также была оценена положительно (82% и 77% соответственно). Меры по упрощению налоговой системы, а также меры по стимулированию местного производства и его совершенствованию за счет упрощения таможенной системы также признали успешными более 60% компаний, лишь около 10% расценили эти меры негативно. Интервью с зарубежным и местным бизнесом, а также зарубежными торговыми палатами показывают, что реформы и программы, реализуемые правительством, в целом воспринимаются как серьезный шаг к развитию отрасли и повышению международной репутации страны. В то же время отмечается, что необходимо сделать больше для повышения квалификации, развития конкуренции и снижения неопределенности. Некоторые компании сообщают, что тарифы слишком изменчивы и непредсказуемы, а колебания в приоритетных для правительства секторах создают значительную неопределенность как для инициатив в области развития, так и для бизнеса, что снижает эффективность инициатив. Эти компании являются сторонниками более комплексной и долгосрочной программы реформ.

Рисунок 1. Компании считают большинство реформ успешными

Источник: Исследование Организации экономического сотрудничества и развития «Бизнес в Азербайджане», 2018 г. (2018 г.).

Азербайджан стал членом Глобального форума по налогам и прозрачности Организации экономического сотрудничества в 2013 году, и после этого были приняты меры по улучшению обмена информацией с другими странами по вопросам налогообложения и их адаптации к международным стандартам. В последние годы в налоговой системе были реализованы значительные реформы, основанные на международном опыте, которые направлены на создание благоприятных условий для бизнеса и повышение взаимного доверия и прозрачности между налогоплательщиками и налоговыми органами. Министерство налогов осуществило адаптацию правил по упрощению налогового администрирования, расширению сферы электронного аудита, ужесточению требований к налоговому аудиту и предотвращению уклонения от передовой международной практики [11].

Реформы в налоговом кодексе:

В Налоговый кодекс добавлены положения, касающиеся транзакционных издержек, раскрытия налогов, предварительного налогового регулирования, счетов-фактур, налогообложения электронной торговли, ограничения денежных переводов, включения сельскохозяйственной продукции в НДС и налогового мониторинга финансовых организаций.

Был принят Закон об урегулировании задолженности налогоплательщиков, и были отменены некоторые процентные ставки и финансовые санкции, которые налогоплательщики должны были платить до января 2017 года.

Юридические и физические лица, осуществляющие предпринимательскую деятельность в индустриально-технологических парках, освобождены от уплаты налога на прибыль, налога на имущество, земельного налога, НДС на ввозимые машины и оборудование в течение семи лет с 2013 года после регистрации на этих предприятиях.

С 2016 года юридические лица и индивидуальные предприниматели, получившие документ о стимулировании инвестиций, освобождены от уплаты налога на прибыль, налога на имущество, земельного налога и НДС на ввозимые машины и оборудование сроком на 7 лет.

Юридические и физические лица, осуществляющие экспорт ненефтяной продукции, получают документ стимулирования экспорта в соответствии с таможенной стоимостью экспортируемых товаров.

Реформы налогового администрирования:

В рамках проекта электронного правительства электронные налоговые декларации были введены в 2007 году и в настоящее время составляют 95% подаваемых налоговых деклараций; В 2008 году введен единый депозитный счет по НДС для повышения эффективности проверки операций по НДС; электронные налоговые накладные введены в 2010 году; В 2010 году была внедрена система онлайн-сервиса, обеспечивающая канал для обмена электронной почтой между налоговыми органами и налогоплательщиками [11].

В 2015 году были созданы колл-центры, охватывающие многие государственные учреждения. Одна из его функций – отвечать на вопросы налогоплательщиков о применении налогового законодательства. Колл-центр был сертифицирован по стандартам ЕС в 2011 году. В ряде регионов страны созданы сервисные центры для предоставления доступа к налоговым услугам. В настоящее время таких центров насчитывается.

Подготовлено руководство для налоговых органов по поддержке вновь регистрируемых предприятий и предоставлению всей необходимой информации в соответствии с налоговым законодательством.

Проект электронного аудита Twinning (2012-13 гг.) был реализован совместно с Налоговой и таможенной администрацией Нидерландов, что позволило Министерству укре-

пить свой потенциал в области аудита крупных предприятий, электронных деклараций, электронного учета и аудита крупные и средние предприятия.

В 2012 году совместно со школьными учителями была реализована инициатива «Налоговые друзья» по повышению налоговой грамотности в сельских школах [12].

В целях повышения качества и эффективности налоговых проверок начал работу «Центр управления рисками из единого центра».

При Министерстве налогов создан Совет по налоговым жалобам, который внимательно изучает жалобы налогоплательщиков и принимает соответствующие меры в соответствии с законодательством.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Следовательно, Азербайджан реализует множество политик и инициатив, направленных на поощрение иностранных инвесторов к ведению бизнеса в стране. Растущая экономика страны, стратегическое расположение и природные ресурсы открывают возможности для инвестиций. Политика правительства Азербайджана по улучшению инвестиционной среды способствует привлечению в страну иностранных инвесторов.

Список использованной литературы:

1. The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (2021). Foreign trade turnover of the Republic of Azerbaijan in January-December 2020. Retrieved from <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4184>
2. The World Bank Group. (2021). Doing Business 2021: Comparing Business Regulation for Domestic Firms in 190 Economies. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/34548/9781464816542.pdf>
3. The State Agency for Public Service and Social Innovations under the President of the Republic of Azerbaijan. (2021). Investment Map of Azerbaijan. Retrieved from <https://invest.gov.az/en/investment-map/>
4. The Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan. (2018). Azerbaijan 2020: Look into the Future - Strategic Road Maps. Retrieved from <https://www.economy.gov.az/en/static/azerbaijan-2020/>
5. The State Customs Committee of the Republic of Azerbaijan. (2021). Customs statistics. Retrieved from <http://customs.gov.az/en/about-us/statistics/customs-statistics>
6. The Ministry of Taxes of the Republic of Azerbaijan. (2021). Tax Code of the Republic of Azerbaijan. Retrieved from <https://taxes.gov.az/en/legislation/tax-code-of-the-republic-of-azerbaijan>
7. The Azerbaijan Investment Company. (2021). About us. Retrieved from <http://aic.az/about-us/>
8. United Nations Conference on Trade and Development. (2020). World Investment Report 2020. Retrieved from https://unctad.org/system/files/official-document/wir2020_en.pdf
9. The Ministry of Transport, Communications and High Technologies of the Republic of Azerbaijan. (2021). About the Ministry. Retrieved from <https://mincom.gov.az/en/about-the-ministry>
10. The State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan. (2021). About the Fund. Retrieved from <https://www.oilfund.az/en/about-us/about-fund.html>
11. <https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/eastern-partners/Azerbaijan-Linking-Domestic-Suppliers-with-Foreign-Investors-AZE.pdf>

12. Гусев, А.В. Профессиональная подготовка кадров по специальности "Бухгалтерский учет, анализ и аудит" в условиях современного бизнеса [Professional training of personnel in the specialty "Accounting, analysis and audit" in the conditions of modern business] [Abstract]. Вестник Саратовской Государственной Академии Права, 5(122), 152-157.

R.C.Ağayev
magistrant, Bakı Dövlət Universiteti

**Azərbaycan Respublikasında xarici investisiyaların təşviqi və cəlb edilməsinə
yönəlmiş təşəbbüs və siyasətlərin nəzərdən keçirilməsi**

Xülasə

Azərbaycan Respublikası coğrafi mövqeyinə, inkişaf etmiş infrastrukturuna və təbii sərvətlərinin mövcudluğuna görə xarici investorlar üçün cəlbedici ölkədir. Ölkəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün vergi dərəcələrinin aşağı salınması, biznesin qeydiyyatı prosedurlarının sadələşdirilməsi, iqtisadi inkişaf zonalarının yaradılması, xarici ekspert və mütəxəssislərin cəlb edilməsi kimi bir sıra təşəbbüslər və siyasətlər hazırlanıb həyata keçirilib.

Açar sözlər: xarici investisiyalar, Azərbaycan, təşəbbüslər, siyasət, stimullar.

R.C.Ağayev
master student, Baku State University

**Review of initiatives and policies aimed to promote and attract foreign investment
in the republic of Azerbaijan**

Abstract

The Republic of Azerbaijan is an attractive country for foreign investors due to its geographical location, developed infrastructure, and availability of natural resources. To attract foreign investment to the country, a number of initiatives and policies have been developed and implemented, including lowering tax rates, simplifying business registration procedures, creating economic development zones, and attracting foreign experts and specialists.

Key words: foreign investments, Azerbaijan, initiatives, policy, incentives.

R.E.Bayramov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitet
rza.bayramov97@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 16.05.2023

The article was received by editorial board on 16.05.2023

Статья принята к печати 16.05.2023

NAXTOUR TURİZM ŞİRKƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ARAŞDIRILMASI VƏ İNKİŞAFINDAKI ƏSAS İSTİQAMƏTLƏR

Xülasə

Məqələdə Naxtour turizm şirkətinin xüsusiyyətlərinin araşdırılması və inkişafındakı əsas istiqamətləri verilmişdir. Məqaləni yazarkən aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir: müşahidə, müqayisə və bənzətmə, analiz, sintez, şaquli və üfüqi analiz, tarixi metod, əmsal metodu. Yaşamaq və biznesin genişlənməsi uğrunda mübarizə bir çox turizm infrastrukturunu obyektləri üçün gündəlik qayğıya çevrilir və Naxtour turizm şirkəti də istisna deyil. Bu problemlərin həllinin mümkün yolu turizm şirkətlərinin fəaliyyətində hər hansı yeniliyin tətbiqidir. Xidmət və turizm sektorunda fəaliyyət göstərən bir çox təşkilatlar üçün problemin belə həlli rəqəbatlı mübarizədə sağ qalmaq şərti kimi nəinki arzuolunan, həm də zəruridir.

Açar sözlər: korporativ, turizm, beynəlxalq turizm.

GİRİŞ

Dünya iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafını müşayiət edən ən mühüm və uzunmüddətli meyillərdən biri turizmin həm bütövlükdə dünya iqtisadiyyatına, həm də ayrı-ayrı ölkələrin və regionların iqtisadiyyatına təsirinin durmadan artmasıdır. Bu gün aydın olur ki, turizm fəaliyyəti əhalinin rekreasiya ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş bir çox ölkələrin iqtisadiyyatının böyük müstəqil sektoruna çevrilir.

Müasir turizm sürətlə inkişaf edir. Turizm məhsul və xidmətlərinə tələbat durmadan artır. Dünyanın bir çox ölkələrində turizm sənayesinin bütün göstəriciləri üçün sürətli artım templəri xarakterikdir. Bu baxımdan müasir iqtisadiyyatda hər bir müəssisənin maliyyə-iqtisadi və istehsal-marketing strategiyasının əsas istiqaməti mənfəəti maksimuma çatdırmaq üçün bazarda öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün rəqəbat qabiliyyətinin artırılmasıdır.

Turizm şirkətlərinin fəaliyyəti üçün müasir şərait qeyri-müəyyən bazar mühitində onların davamlı inkişafını təmin edən və inkişaf etməkdə olan turizm xidmətləri bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılmış daha təkmil idarəetmə sistemlərinin yaradılmasını zəruri edir.

“Naxtour” turizm şirkətinin idarəetmə sisteminin səmərəliliyini artırmaq üçün yeni istiqamətlərin inkişafı ona planlaşdırılan dövrdə satışlarda, mənfəətdə və gəlirlilikdə yüksək artım templərinə sahib olmağa, yeni müştərilər qazanmağa və daha böyük yer tutmağa imkan verəcəkdir.

1. Metod

“Naxtour” turizm şirkəti turizm sahəsində 6 ildən artıq müddətdə fəaliyyət göstərən, turizm istiqamətləri üzrə ixtisaslaşmış, dünyanın bir sıra ölkələrindən xarici turistlər və nümayəndələrin qəbul edilməsi, fərdi və kollektiv şəkildə turların təşkil edilməsi ilə məşğul olan Azərbaycan Respublikasının tanınmış turizm şirkətlərinin sırasındadır.

Turizm şirkəti 2017-ci il 16 fevral tarixindən etibarən dövlət qeydiyyatına alınmışdır (https://vergiler.az/media/archive/2019/07/23/newspaper_20190723164348.pdf, s.2).

“Naxtour” turizm şirkətinin fəaliyyətində ölkə daxili (inside tour), gəlmə turizm (incoming tour), getmə turizm (outside tour) kimi xidmətlərlə fəaliyyət göstərir. Lakin, bütün turizm formaları üzrə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, gəlmə turizm müəssisənin fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. “Naxtour” turizm müəssisəsindən aldığımız məlumatlara əsasən, müəssisənin gəlirinin də yarından çoxunu gəlmə turizm təşkil edir.

Turizm şirkətinə bir sıra yerli və beynəlxalq turizm sərgilərində iştirak etmək üçün dəvət göndərilir ki, şirkət nümayəndələri də bu sərgilərdə mütəmadi olaraq fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq sərgilərdən Dubayda keçirilən “Ekspo” buna misal ola bilər. Həmçinin Qazaxıstan, Böyük Britaniya, Ukrayna, Almaniya, Türkiyə, Fransa, Rusiya, Cənubi Koreya, Gürcüstan və başqa ölkələrdə keçirilən beynəlxalq sərgilərdə, turizm şirkəti digər beynəlxalq turizm şirkətləri ilə münasibətlərin güclənməsi və təcrübə qazanması ilə də məşğuldur.

2. Araşdırma Modeli

Turizm şirkəti hal-hazırda daxili turizmdə önəmli bir pay əldə etmək üçün, daxili gəlmə turizm üzrə turların üzərində işləməklə yanaşı, getmə turizm üçün də yeni ərazilərin turlara daxil edilməsi üçün araşdırmalar aparmaqdadırlar. Xüsusəndə Amerika və Asiyanın şərq ölkələrində möhkəmlənmək üçün analiz strategiyaları həyata keçirilir.

“Naxtour” turizm şirkətinin əsas məqsədi şirkətin səmərəliliyini və bazarda rəqabət qabiliyyətini daha da artırmaqdır. Qeyd olunanlara nail olmaq üçün bir neçə istiqamətdə məqsədyönlü işlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- Şirkətin məhsuluna sədaqəti gücləndirməklə bazar gözləntilərini idarə etmək və şirkət haqqında məlumatlılığı daha da artırmaq üçün təsirli tədbirlər həyata keçirmək;

- Daha yüksək satış həcmi və turizm məhsulunun diferensiasiyası hesabına şirkətin fəaliyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması, bazarda mövcud vəziyyətin daimi monitorinqi və planların operativ şəkildə tənzimlənməsi;

- Effektiv planlaşdırma və fəaliyyət proqnozlarının düzgünlüyünü artırmaq yolu ilə şirkət idarəçiliyinin keyfiyyətinin artırılması;

- Ən yüksək dünya standartlarına uyğun işləmək, innovativ turizm texnologiyalarının tətbiqi, onsuz irəliləmək mümkün deyil.

Şirkətin mütəxəssisləri bazarı diqqətlə öyrənir və tələbatın gələcək inkişafı istiqamətlərini proqnozlaşdırırlar. Alınan məlumatlar əsasında satış həcmələrinin düzgün istiqamətə yönəldilməsi üçün işlər planlaşdırılır. Yaxın 3, 5 və 10 il üçün uzunmüddətli planlar dünya turizm bazarında və beynəlxalq siyasətdə tendensiyaların təhlili nəzərə alınmaqla daim yenilənir və əlavə olunur.

Azərbaycanın bütün böyük şəhərlərindən çarter və müntəzəm uçuşlar həyata keçirilir. Şirkət çox profilli turopertordur və tək cə kütləvi, ekzotik və görməli yerlərdə tətillər deyil, həm də biznes korporativ tədbirlərin, idman düşərgələrinin və tematik səfərlərin təşkilini təklif edir.

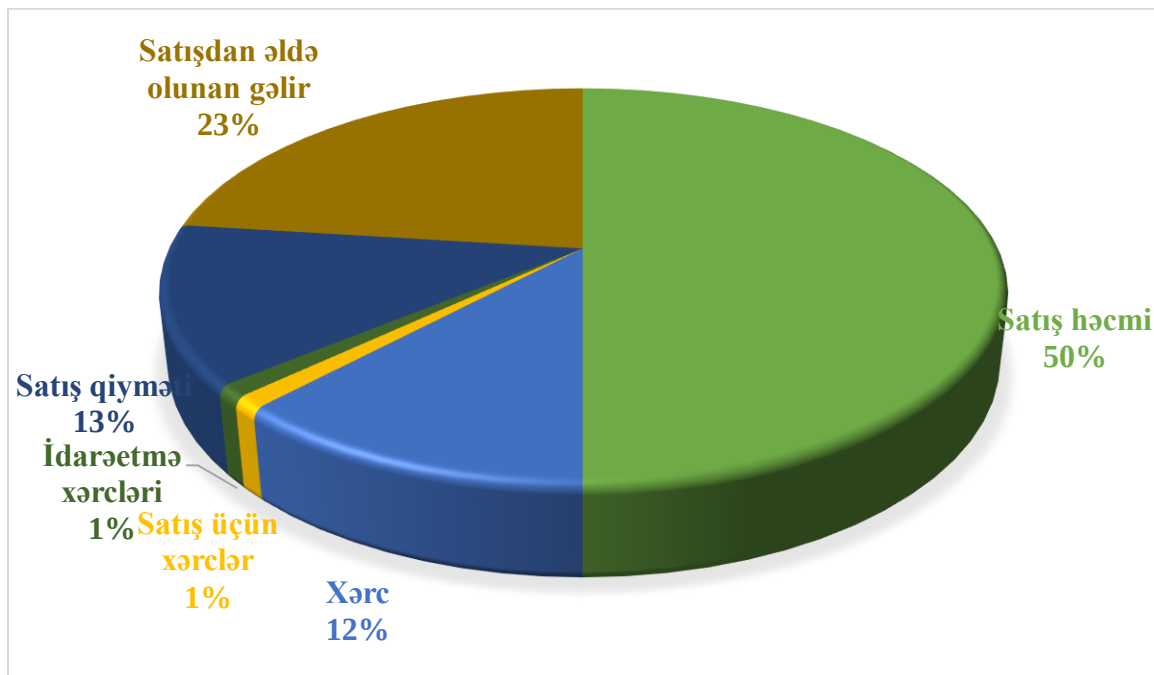
“Naxtour” turizm şirkətinin məqsədi Azərbaycanın aparıcı turopertoru kimi liderlik mövqeyini möhkəmləndirmək və təklif olunan turizm məhsulunun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqla şirkətin bazar payını artırmaqdır. Eləcə də innovativ texnologiyaların daha da tətbiqi, onlarsız müasir turizm biznesinin dinamik inkişafı mümkün deyil. “Naxtour” turizm şirkətinin bu sahədəki təcrübəsini mənimsəyən bir çox yeni turizm agentlikləri də müsbət saldo da fəaliyyət göstərir. Bu da öz növbəsində şirkətin strategiyasının və analizlərinin doğru şəkildə olmasını göstərməklə yanaşı, həmçinin müəssisənin gələcək inkişafı üçün stimuldur.

3. Analiz

2019-cu ildən başlayan, sürətlə yayılan və 2020-ci ildə ölkəmizdə də baş verən COVID-19 pandemiyası turizm sektorunu iflasa uğratdığı üçün turizm müəssisələri də bu dövrdə ciddi problemlərlə üzləşmişdir. Ölkəmizdə bəzi turizm şirkətləri bu dövrdə fəaliyyətlərini birdəfəlik və ya müvəqqəti olaraq dayandırmışdır.

Pandemiya dövründə “Naxtour” turizm şirkəti yalnız qış fəslində fəaliyyət göstərmiş digər dövrlərdə isə fəaliyyətini dayandırmışdır. Müştərilər üçün fəaliyyət göstərməməsinə baxmayaraq, yeni turizm bazarlarına çıxışların əldə olunması, yeni ərazilərə turların həyata keçirilməsi analiz və araşdırmalar həyata keçirilmişdir. Qeyd olunan Gürcüstan-Barjomi turu bu araşdırmalar nəticəsində şirkət tərəfindən müsbət qiymətləndirilmiş və artıq bu əraziyə turların təşkilinə başlanılmışdır.

Qrafik 1. “Naxtour” turizm agentliyinin 2019-cu il maliyyə vəziyyəti

Mənbə: “Naxtour” turizm şirkətindən əldə olunan məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Qrafik 1-ə əsasən 2019-cu ildə “Naxtour” turizm şirkətinin maliyyə vəziyyəti aşağıdakı kimidir:

- Satış həcmi – 50%
- Xərc – 12%
- Satış xərcləri – 1%
- İdarəetmə xərcləri – 1%
- Satış qiyməti – 13%
- Satışdan əldə olunan gəlir – 23%

Turizm şirkətinin 2019-cu il üzrə xalis gəliri isə 100 min manatdan çox olmuşdur. Bu gəlirin yarısından çoxusu gəlmə turizm hesabına olmuşdur. Ən gəlirlilik isə daxili turizm bazarında qeydə alınmışdır.

“Naxtour” turizm şirkətinin pandemiya dövründə fəaliyyətində məhdudiyyətlər yaranmış, və müəssisə müvəqqəti olaraq fəaliyyətini dayandırmışdır. Şirkətin 2020-ci ilə dair maliyyə vəziyyəti hesablanmasa da, gəlirin 10 dəfəyədək azaldığı müşahidə olunmuşdur.

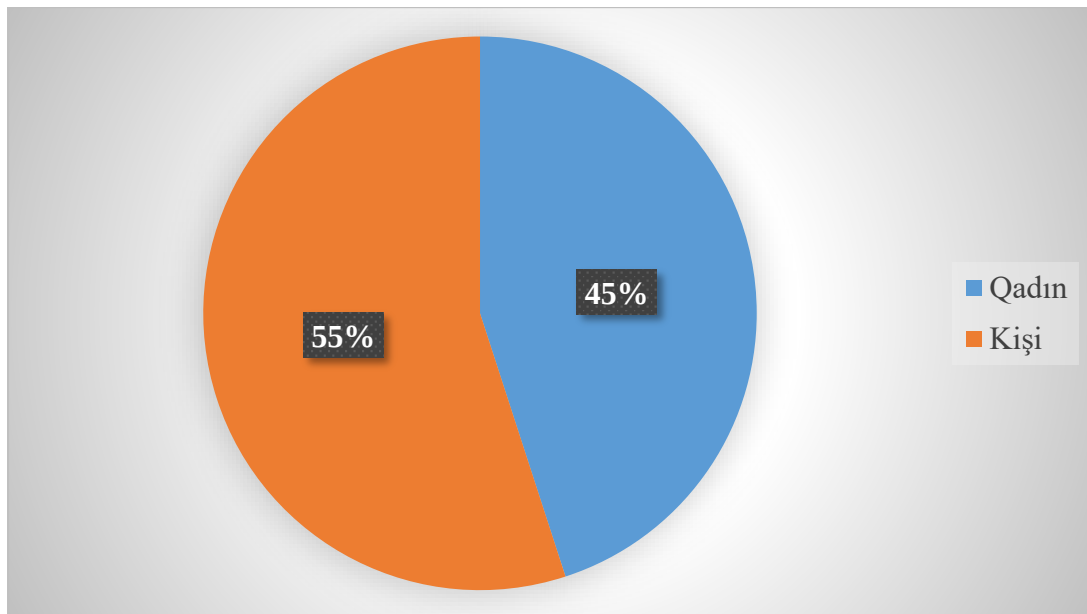
4. Turizm şirkətinin korporativ idarəetməsinin təhlili

Turizm şirkətlərinin korporativ idarəetməsinin təhlili istiqamətində sorğu həyata keçirilmişdir. Sorğu onlayn şəkildə aparılmış, sorğuda 224 respondent iştirak etmişdir.

Sorğu əhatəsində respondentlərin cins, yaş, təhsil səviyyəsi və çalışdığı sahə müəyyən edilmiş, daha sonra turizm şirkətlərinin idarə edilməsinin qiymətləndirilməsi üçün suallar ünvanlanmışdır.

Sorğu üzrə qrafiklər:

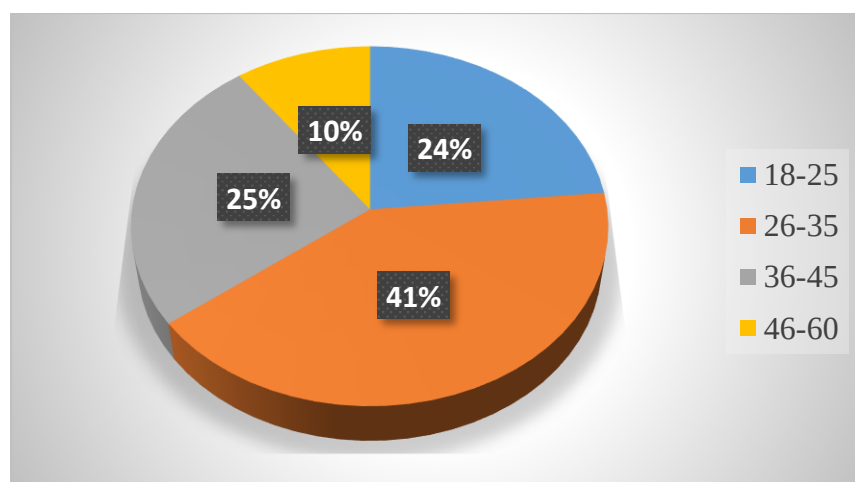
Qrafik 2. Respondentlərin cins bölgüsü

Mənbə: Sorğu əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Qrafik 3-dən göründüyü kimi sorğuda iştirak edən şəxslərin 55%-i kişi, 45%-i qadın cinsindəndir.

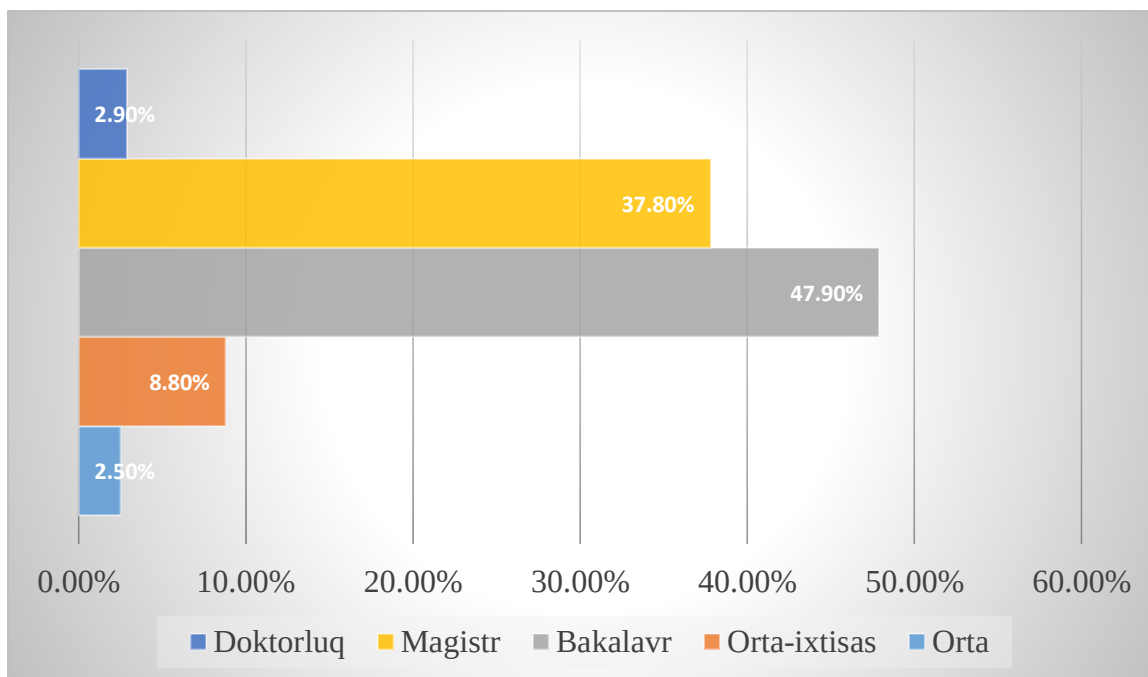
Qrafik 3. Respondentlərin yaş aralığı

Mənbə: Sorğu əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Qrafik 4-dən göründüyü kimi, respondentlərin 24%-i 18-25, 41%-i 26-35, 25%-i 36-45, 10%-i isə 46-60 yaş aralığındadır.

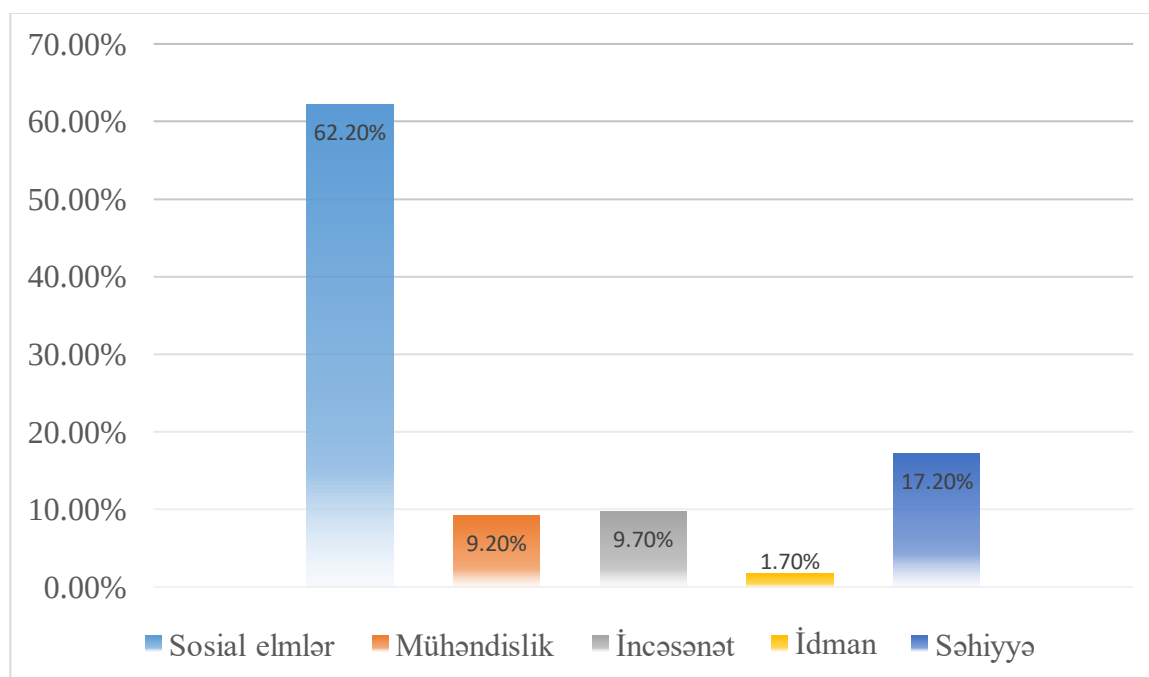
Qrafik 4. Respondetlərin təhsil səviyyəsi

Mənbə: Sorğu əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Qrafik 5-dən göründüyü kimi, sorğu iştirakçılarının 2,5%-i orta, 8,8%-i orta-ixtisas, 47,9%-i bakalavr, 37,8%-i magistr, 2,9%-i isə doktorluq təhsilinə malikdirlər.

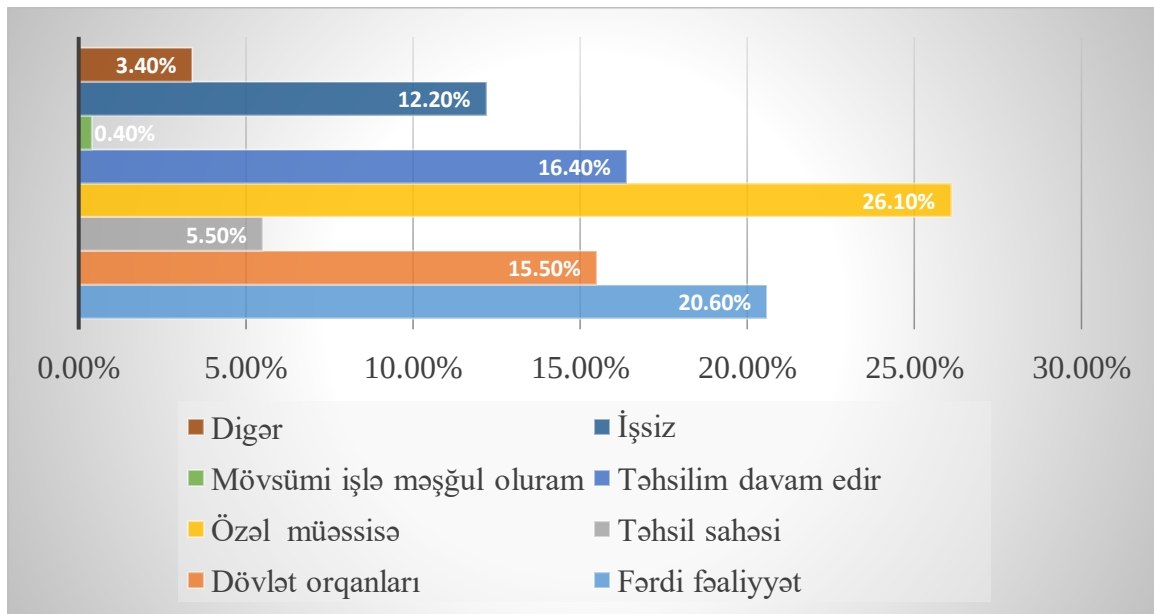
Qrafik 5. Hansı sahə üzrə təhsil alırsınız (alıbsınız)

Mənbə: Sorğu əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Qrafik 6-ya əsasən, sorğu iştirakçılarının 62,2%-i sosial elmlər, 9,2%-i mühəndislik, 9,7%-i incəsənət, 1,7%-i idman, 17,2%-i səhiyyə elmləri üzrə təhsil alırlar (alıblar).

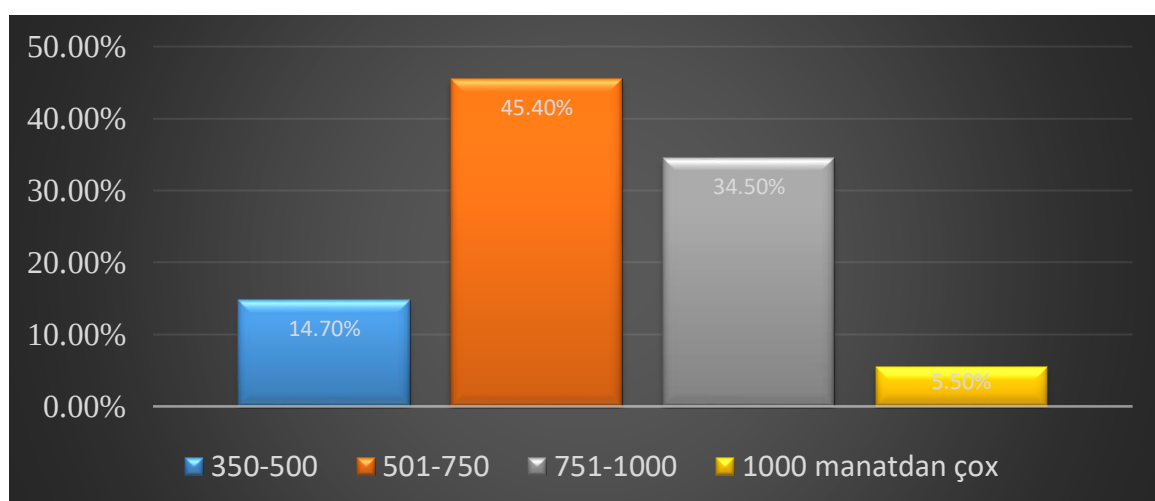
Qrafik 6. İşlədiyiniz sahə

Mənbə: Sorğu əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Qrafik 7-dən göründüyü kimi respondentlərin 20,6%-i fərdi fəaliyyət, 15,5%-i dövlət orqanlarında, 5,5%-i təhsil sahəsində, 26,1%-i özəl müəssisədə, 0,4%-i mövsümi, 3,4%-i isə digər işlərlə məşğuldur. Respondentlərin 16,4%-nin təhsili davam etdiyi halda, 12,2%-i işsizdir.

Qrafik 7. Əməkhaqqınız nə qədərdir

Mənbə: Sorğu əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

5. Turizm şirkətinin korporativ idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr

Turizm şirkətlərinin fəaliyyətinə bir sıra daxili və xarici amillərin təsir etdiyi məlum bir məsələdir. Korporativ idarəetmə sistemi, müəssisələrin fəaliyyətində çox önəmli və bəzən də kritik

təsirli olur. Turizm şirkətlərinin korporativ idarə olunması şirkətin davamlı inkişafı və uğuru üçün çox vacibdir (Hoşcan N., 2017: s.51).

Turizm şirkətlərinin korporativ idarəçiliyini təkmilləşdirmək üçün aşağıdakı tövsiyələrdən istifadə etmək olar.

Şirkətə uyğun bir idarəetmə strukturu qurulması: Şirkətin ölçüsü, mürəkkəbliyi və fəaliyyətindən asılı olaraq müvafiq idarəetmə strukturu müəyyənəşdirilməlidir. Bu struktura idarə heyəti, menecerlər, direktorlar və digər işçilər kimi müxtəlif səviyyələr daxil ola bilər.

Daxili əməliyyatları standartlaşdırmaq: Daxili əməliyyatları standartlaşdırmaqla siz şirkətin fəaliyyəti və performans haqqında daha şəffaf bir görünüş əldə edə bilərsiniz. Bu, işçilərin rolları, məsuliyyətləri, məqsədləri və performans ölçüləri kimi məsələlərə aydınlıq gətirir.

Risqlərin idarə edilməsi planı yaratmaq: Turizm sənayesi bir çox risklərə açıqdır. Buna görə şirkəti xas olan riskləri müəyyənəşdirin və onları idarə etmək üçün risklərin idarə edilməsi planı hazırlanmalıdır. Bu plan maliyyə, əməliyyat, hüquqi və reputasiya risklərinə cavab verməlidir.

Şirkətə xas olan etik standartları təyin edilməlidir: Şirkətə xas olan etik standartları təyin etməklə şirkətin reputasiyasını qorumaq mümkündür. Bu standartlar işçilərin davranışı, müştəri münasibətləri, biznes təcrübələri və digər məsələlər kimi bir çox sahədə tətbiq oluna bilər.

Müntəzəm hesabat və audit aparılmalıdır: Şirkətə mütəmadi olaraq hesabat vermək/yoxlamaqla və şirkətin mövcud performansına nəzarət etmək mümkündür. Bu hesabat və auditlər daxili auditlər, maliyyə auditləri, müstəqil auditlər və digər auditlər kimi müxtəlif üsullarla həyata keçirilə bilər.

İşçilərin təlimi və inkişafı təşviq edilməlidir: İşçilərin təlimini və inkişafını təşviq etməklə şirkətin uğurunu artırmaq mümkündür. Bu, işçiləri bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, daxili səmərəliliyi artırmağa və innovativ ideyalar yaratmağa həvəsləndirir.

Əməkdaşlığı və maraqlı tərəflərlə əlaqələrini idarə etmək: Turizm sənayesi bir çox maraqlı tərəfin birgə işləməsinə tələb edir. Bunun üçün də turizm şirkəti daim tərəfdaşlar axtarmalı və müntəzəm olaraq onlarla əlaqə saxlamalıdır.

Strateji Planlaşdırma: Strateji planlaşdırma şirkətin məqsəd və vəzifələri müəyyən edilərək aparılmalıdır. Bu, şirkətin gələcək inkişafı və böyüməsi üçün əsas addımdır.

Yaxşı idarəetmə qrupu: Şirkətin idarə heyəti sektorda təcrübəli mütəxəssis şəxslərdən ibarət olmalıdır. İdarə heyətinin uğuru şirkətin uğuruna təsir edir. Bunun üçün də idarəetmə qrupunun doğru seçilməsi vacib bir elementdir.

Maliyyə menecmenti: Şirkətin maliyyə menecmenti gəlir-xərc balansını qorunmalı və gəlirliliyin artırılması üçün say göstərməlidir. Maliyyə planlaşdırması, büdcənin hazırlanması və maliyyə hesabatı kimi prosesləri effektiv idarə etməli və maliyyə resurslarından düzgün istifadə olunmasını təmin etməlidir.

Müştəri diqqəti: Turizm sənayesi müştəri yönümlü bir sənayedir və müştəri məmnuniyyəti vacibdir. Şirkət müştəri məmnuniyyətini artırmaq üçün müştəri rəylərinə əhəmiyyət verməlidir.

Kadrların idarə edilməsi: Şirkətin personalı turizm sektorunda təcrübəli və peşəkar olmalıdır. Şirkət kadr hazırlığına sərmayə qoymalı və kadrların sektordakı yenilikləri izləməsinə təmin etməlidir. Bundan əlavə, personalın motivasiyasını artırmaq üçün müxtəlif motivasiya üsulları tətbiq oluna bilər.

Texnoloji investisiya: Turizm sektorunda texnoloji inkişaf sürətlə irəliləyir və şirkətlər bu inkişaflarla ayaqlaşmaq məcburiyyətindədirlər. Şirkət texnoloji sərmayələr etməklə müştəri xidmətlərini təkmilləşdirməli, səmərəliliyi artırmalı və rəqabət qabiliyyətini yüksəltməlidir.

Risqlərin idarə edilməsi: Şirkət turizm sənayesinin təbiətinə görə bir çox risklərlə üzləşir. Buna görə də şirkətin risklərin idarə edilməsi prosesləri effektiv şəkildə idarə edilməli və riskləri minimuma endirmək üçün sayələr göstərilməlidir.

Bu tövsiyələr turizm sənayesində fəaliyyət göstərən şirkətin effektiv idarə olunmasına kömək edə bilər. Bununla belə, hər bir şirkətin özünəməxsus vəziyyətləri və ehtiyacları var, buna görə də hər bir şirkətin öz strategiyası və idarə edilməsi də özünəməxsus şəkildə seçilməlidir.

Beləliklə, təhlillər göstərdi ki, "Naxtour" turizm şirkəti şirkətin müştərilərinin, işçilərinin və investorlarının maraqlarının reallaşdırılmasına yönəlmiş korporativ idarəetməni inkişaf etdirir. Lakin hazırda prinsiplərin əsas hissəsi sadəcə olaraq elan olunur və korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var, çünki maliyyə vəziyyəti qeyri-sabitdir, səlahiyyətlərin verilməsində problemlər var.

NƏTİCƏ

Turizm müəssisələri turizm xidmətləri bazarında böyük rol oynayır. Onlarsız turizm sənayesini təsəvvür etmək mümkün deyil. Beləliklə, sağ qalmaq və genişlənmək üçün təşkilatlara nəgd pul lazımdır ki, bu da turizm xidmətləri bazarının yeni segmentlərinin inkişafı, daha çox müştərilərin cəlb edilməsi, onların loyallığının inkişafı və tur xidmətlərinin alınması xərclərinin stimullaşdırılması yolu ilə əldə edilə bilər.

"Naxtour" turizm şirkəti üçün belə qənaətə gəlinib ki, korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən direktorun, onun müavininin və menecerlərin funksional vəzifələrinin nəzərdən keçirilməsi zəruridir. Planlaşdırmaya və aydın məqsədlərin qoyulmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Eyni zamanda, turizm şirkətləri assosiasiyasının yaradılması da məqsədəuyğundur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Cabbarov Ə.X. (2015), "Turizmin iqtisadi əsasları", Bakı, ADPU, 267 səh.
2. Əlirzayev Ə. (2018), Müasir turizmin inkişaf istiqamətləri, Bakı, (AF Poliqraf), 165 səh.
3. Hoşcan N. (2017), "Seyahat Acentələrində Sürdürülebilir Pazarlama Yaklaşımının Kullanımı: Batı Karadeniz Destinasyon Örneği" Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Çevre Anabilim Dalı, s.51
4. <http://jurnal.org/articles/2016/kekon14.html>
5. <https://turizm.az/az/sehife/54/>

R.E.Bayramov

master student, Azerbaijan State Economic University

Main directions in the research and development of the characteristics of fly.az tourism company

Abstract

The article gives the main directions in the research and development of the features of the tourism company Naxtour. The following methods were used in writing the article: observation, comparison and analogy, analysis, synthesis, vertical and horizontal analysis, historical method, coefficient method. The struggle for survival and business expansion is becoming a daily concern for many tourism infrastructure facilities, and the Naxtour tourism company is no exception. A possible way to solve these problems is to introduce any innovations in the activities of tourism companies. For many organizations operating in the service and tourism sectors, such a solution is not only desirable but also necessary as a condition for survival in the competitive struggle.

Key words: corporate, tourism, international tourism.

Р.Э.Байрамов

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

**Основные направления в исследованиях и разработке характеристик
fly.az tourism company**

Резюме

В статье даны основные направления в исследовании и развитии особенностей туристической компании Naxtour. При написании статьи использовались следующие методы: наблюдение, сравнение и аналогия, анализ, синтез, вертикальный и горизонтальный анализ, исторический метод, коэффициентный метод. Борьба за выживание и расширение бизнеса становится повседневной заботой многих объектов туристической инфраструктуры, и туристическая компания Naxtour не исключение. Возможным способом решения этих проблем является внедрение любых нововведений в деятельность туристических компаний. Для многих организаций, работающих в сфере услуг и туризма, такое решение не только желательно, но и необходимо как условие выживания в конкурентной борьбе.

Ключевые слова: *корпоративный, туризм, международный туризм.*

S.S.Sadiqova
i.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
sabina-w@mail.ru
L.E.Əzizova
magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
azizova.latifa.99@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 08.05.2023
The article was received by editorial board on 08.05.2023
Статья принята к печати 08.05.2023

BİZNES FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ ONUN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

İqtisadiyyatımızın yeni bazar təsərrüfatçılığı metodlarına keçid etməsi yeni iş və xidmət sahələri yaratmış, yeni fəaliyyət formaları meydana çıxmışdır. Bu yeni iş növlərindən biri də qiymətləndirmə fəaliyyətidir. Qiymətləndirmə fəaliyyətinin biznes müəssisələri üçün vacibliyi ondan ibarətdir ki, hər bir müəssisə fəaliyyətinə, real resurslarına və kəmiyyət göstəricilərinə əsasən peşəkar qiymətləndirici ekspertlər tərəfindən dəyərləndirilərək şirkətin gələcək fəaliyyəti üçün düzgün, etibarlı və real proqnozlar verməlidir. Və buna görə də qiymətləndiricilər hər bir qiymətləndirmə obyektinin xüsusiyyətlərini araşdırmalı, əhatə amilini müəyyənləşdirməli, son olaraq isə müəssisəyə uyğun yanaşma metodunu təyin etməlidir. Burada yerli və xarici təcrübədən geniş faydalanmaq mümkündür. Xarici (əsasən, Avropa) metodlarının araşdırılması və sınaqdan keçirilməsi əvvəla, ölkədə tətbiq olunan metod və yanaşmaların dərinədən öyrənilməsinə zəruri edir. Tədqiqat qiymətləndirmə fəaliyyətinin vacibliyindən, onun prinsiplərindən, tətbiq olunan metodlar və onların xüsusiyyətlərindən, qiymət tənzimlənməsinin qayda və şərtlərinin araşdırılmasından həm də, bu sahədə mövcud olan standartlardan, onların tətbiqi qaydalarından, çatışmazlıqlardan və əsas problemlərindən bəhs edir.

***Açar sözlər:** biznes, metodlar, müəssisələrin dəyərləndirilməsi, diskontlaşdırma, qiymətləndirmə.*

GİRİŞ

XX əsrin sonlarında bazar iqtisadiyyatına keçidin nəticəsi olaraq Azərbaycanda yeni biznes və xidmət sahələri yaranmağa başlamışdır, nəticədə öncəki vaxtlarlar diqqət çəkməyən fəaliyyət növləri eyni zamanda onlara uyğun olaraq peşələr və bilik sahələri yaranmağa başlamış, formalaşaraq inkişaf etmişdir. Bu da özü özlüyündə ölkəmizdə müxtəlif intellektual istiqamətlərdə sahibkarlığını əsasını qoymağa, dünya ənənələrinə uyğunlaşaraq inkişaf etməsinə böyük təsir göstərmişdir.

Hər bir fəaliyyət növünün nəticələrinin, onların eyni zamanda effektivliyinin, sahibkarların müxtəlif cür risklərlə qarşılaşması və son nəticələri təmin edəcək amillərin kompleks göstəricisi olaraq qiymətləndirilmənin əhəmiyyəti olduqca vacibdir. Qiymətləndirmə mülkiyyət obyektinin faydalılığında və idarə edilməsində səmərəliliyin ölçüsü kimi çıxış etməkdədir.

1980-ci illərdən başlayaraq müəssisələrin dəyərinin qiymətləndirilməsi daha geniş tətbiq olunmağa başlamışdır. Qloballaşma şəraitində investorlar iqtisadi mühitdə ən yüksək gəlir qazancı təmin edəcək formada şəxsi sahib olduqları kapitalları çox asanlıqla və sürətli şəkildə bir yerdən başqa yerə transer edə bilirlər. Bu kontekstdə firmalarda səmlərin alqı-satqısında və şirkətlərin bölünmələrində və birləşmələrində qiymətləndirmə ön planda durur (Ercan, Öztürk və Demirgünəş

-2003). Rəqabətin getdikcə artdığı bu mühitdə şirkət rəhbərliyinin öz firmasının dəyərini maksimum səviyyəyə çatdırması və bu məqsədlə uyğun olan idarəetmə yanaşmasının inkişaf etdirilməsi qaçılmazdır.

Bir qrup sahibkarın Azərbaycanın qiymətləndirmə bazarında müvafiq xidmətlərin həyata keçirilməsində müasir dünya tərəfindən qəbul edilmiş “müstəqil qiymətləndirici” anlayışı ilə bağlı qavrayışı zəifdir. Məhz buna görə qiymətləndirmə elmi-metodoloji əsaslara malik olan bir sistemdir. O, dəyərin qiymətləndirilməsi üçün lazımı məlumatların toplanması, real pronozlara nail olunması, məqsəd və vəzifələrin müəyyən edilməsi, onların təhlili, həmçinin mövcud olan obyektin dəyərinin tam və dəqiq hesablanmasını nəzərtə tutur.

Respublikamızda bu sahədə geniş təcrübə olmadığından, eyni zamanda qiymətləndirmə fəaliyyəti çətin bir peşə növü olmasından irəli gələrək həmin sahəyə münasibət hər zaman bir mənalı olmamışdır, elə buna görə də bu sahəyə müdaxilələr olmuşdur. Peşəkarlar tərəfindən aparılan qiymətləndirmədə problemləri aradan qaldırmaq əvəzində müxtəlif problemlər yaratmışdır. Həç bir real əsasa malik olmayan və mövcud bazar resurslarını nəzərə almayan “qiymətləndirmənin” sonucunda ölkə iqtisadiyyatına və sahibkarlıq fəaliyyətinə böyük ziyan vurulmuşdur. Tədqiqatın məqsədi kommersiya müəssisələrini dəyərini müəyyən etmək və eyni zamanda qiymətləndirmənin xüsusiyyətlərinə əsasən müəyyən seçilmiş obyekt üçün mövcud metodların təkmilləşdirilməsi üçün təkliflərin hazırlanmasıdır.

Biznes müəssisələrinin qiymətləndirmə obyektini kimi xüsusiyyətləri

Qiymətləndirmə fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatının müasir bazarın tələbatına uyğunlaşaraq formalaşan fəaliyyət növlərindəndir. Qiymətləndirmə fəaliyyəti olmadan bu gün əmlak bazarını təsəvvür etmək mümkün deyildir. Real qiymətləndirmənin alınması, təhlili, eyni zamanda bir obyektin dəyərinin düzgün hesablanması üçün hər hansı bir tapşırıqların və qaydaların müəyyənəşdirilməsi dəyərin qiymətləndirilməsini əhatə edir.

Ümumilikdə qiymətləndirmə obyektin real bazar və digər dəyərlərini (girov, investisiya, likvid, tam bərpa, qalıq və ləğvetmə dəyərləri) müəyyənəşdirmək məqsədli qiymətləndiricilərin fəaliyyətidir. Amma belə fəaliyyətin dəqiqlik baxımından məhdudlaşdırıcı şərtləri və xüsusiyyətləri mövcuddur. Qeyd etdiklərimizi nəzərə alsaq “qiymətləndirmə fəaliyyəti” istehlakçının (alıcının) konkret mövcud məqsədlərinə öncəlik verərək qiymətləndirici istiqamətindən əmlakın real bazar ya da başqa dəyərlərinin sərbəst və dəqiq müəyyən edilməsi fəaliyyəti kimi başa düşülür. Mövcud anlayışa müvafiq olaraq beynəlxalq təcrübədə aşağıdakı qiymətləndirmə fəaliyyətləri vardır:

- Bu fəaliyyət məqsədli xarakterə malikdir. Yəni obyektin dəyərinin qiymətləndirilməsi zamanı onun hansı məqsədlə qiymətləndirilməsi müəyyən edilməlidir.

- Bu məqsədlər düzgün dəyərləndirmələrin necə müəyyənəşdirilməsinə gətirib çıxardır. Buna nail olmaq üçün bu fəaliyyətin normativ və hüquqi bazası bu müəyyənəşdirməyə tam olaraq şərait yaratmalıdır. Əlbətdəki bu zaman real bazar dəyəri əhəmiyyətini və tətbiqi imkanlarını diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır.

- Bu fəaliyyət birbaşa olaraq obyekt qiymətləndirilməsi vasitəsilə aparılmalıdır.

- Dəyərin qiymətləndirilməsi konkret olaraq fəaliyyətin qiymətləndirilməsinə istiqamətləndirilmiş fəaliyyətdir. Bu zaman əmlakın qiyməti haqqında dəqiqi qiymətləndirmə tarixinə elmi tərəfdən əsaslandırılmış son nəticə çıxarılaraq qiymətləndiricinin hesabında əks olunur.

Firmanın biznes əhatə amilləri.

Qiymətləndiriləcək müəssisənin bazar mövqelərində qiymətləndirmə problemlərini bütövlükdə aradan qaldırmaq üçün onu iqtisadi əhatəsində mövcud olan amillərinin təhlilini aşağıdakı kimi aparmaq olar:

- makro, mikro mühitini;
- istehlakçıların davranışını;

- müəssisədə mövcud olan marketinq imkanlarını.

Qeyd olunmuş aspektlərə uyğun olaraq təhlil apardıqda refional, ərazi və ölkə üzrə statistik məlumatlar əldə edilməli, ekspert rəyləri toplanmalıdır. Həmin dövrdə qiymətləndirmə hesabatında müəyyənləşdirilmiş analitik dövr, qiymətləndirmə üçün hesabatların aparılması üçün önəmli olan vacib qanunauyğunluqları və meylləri müəyyənləşdirməyə imkan yaratmalıdır.

Həç bir biznes müəssisəsi boşluqda fəaliyyətdə deyildir, amma önəmli dinamizim ilə xarakterik yetərincə fərqli bir xarici mühiti mövcuddur. Xarici amillərini strateji olaraq nəzərə alaraq biznes konsepsiyasını tərtib edərkən, müəssisənin gəlirlərini və xərclərini qiymətləndirdikdə diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır.

Əsas amil qruplarını təhlilinə imkan yaradan PEST metodu biznesin xarici mühitini təhlil metodlarından biridir.

Qiymətləndirməyə ümumilikdə iki istiqamətdə yanaşmaq olar:

- sahibkarlığın bir növü kimi;
- qiymətləndirmə fəaliyyətindən Sahibkarların istifadə etməsi kimi

Biznes firmalarının qiymətləndirilməsində tətbiq edilən yanaşmalar

Müəssisələrin qiymətləndirilməsində müxtəlif yanaşmalardan istifadə etmək olar: gəlir, xərc, bazar metodlarından.

Xərc metodu biznesə çəkilmiş xərclər baxımından dəyərini müəyyənləşdirir. Bu mürəkkəb struktura malik olan və tipik olmayan obyektlər qiymətləndirilməsi zamanı istifadə edilir. Bu metoda əvəzetmə prinsipinə əsas götürülür. İlkin olaraq, mövcud olan hər balans aktivin bazar dəyəri ayrıca olaraq qiymətləndirilir. Daha sonra öhdəliklərin cari dəyəri müəyyənləşdirilir, bütövlükdə mövcud öhdəliklərin dəyəri şirkətin faktiki aktivlərinin ədalətli bazar dəyərindən çıxılaraq, nəticədə, özəl kapitalın faktiki qiymətləndirilmiş dəyəri əldə edilmiş olur. Xərcmetodunda real bazar dəyərini aşağıdakı kimi hesablamaq olar:

$$XK = A - O$$

- XK - xüsusi kapitalı əks etdirir,
- A - aktivləri etvə edir,
- O – öhdəliklərdi göstərir.

Qeyd. Mövcud metod sabit bazar şəratində fəaliyyət göstərən və satışda-gəlir gözləntisi olmayan müəssisələrdə tətbiq edilə bilər. Əksi olarsa əldə edilmiş nəticə digər metodlardan əldə etdiyimiz sonuclardan kəskin şəkildə fərli alın bilər. Bu zaman firmanın öz fəaliyyətini davam etdirməsi də dayandırılacaq.

Xərc metodunun **5 əsas** üsulu mövcuddur.

- müəssisənin balansını təhlil edərkən firmanın aktivlərin xalis balans:
- maddi olan aktivlərin xalis bazar:
- əvəzləmə;
- müəssisənin aktivlərinin bərpa;
- firmanın ləğvetmə dəyərləri.

Xalis aktivin dəyər üsulu qiymətləndiriləcək müəssisənin informasiyalarına əsaslanır. Bu üsulun mahiyyəti balans haqqında məlumatların təhlili zamanı öhdəliklərin real bazar dəyərini çıxmaqla aktivlərin çövcud bazar dəyərini müəyyənləşdirməkdir. Mənfəət metodulə müəyyənləşdirilən qudvil aktivlərin real bazar dəyərini üzərinə əlavə edilir. Bu metodun müsbət xüsusiyyəti onun sadəliyi, nisbətən aşağı əmək sərf edilməsi və məhdudiyyətlərin mövcud olmamasıdır.

Üsulun mənfə cəhəti ondadır ki, keçmişdə edilmiş xərclər biznesin əldə edilməsi üçün əsas səbəb kimi göstərilir.

Biznes qiymətləndirilməsində maya dəyəri tətbiqi aşağıdakı mərhələlərdə reallaşdırılır:

1. Müəsisəssənin maliyyə hesablarını təhlil edərkən. Əgər maliyyə hesabatları auditor tərəfindən təsdiq edilməmişdirsə, müstəqil auditor dəvət olunmalıdır.

2. Biznes dəyərinin müəyyənləşdirilməsi. Biznesin dəyəri müəsisəssənin aktivlərinin ədalətli dəyərinin öhdəliklərinin dəyərinə bərabərdir

Biznes firmalarının aktiv və öhdəliklərinin real bazar dəyərinin müəyyənləşdirilməsi ləğv etmə dəyərini formalaşdırır. Bu metodun hesablanarkən qüdvillin dəyəri çıxılır. Eyni zamanda yerdə qalan-qeyri maddi aktivlərin dəyəri sıfır bərabər olur (belə ki istehlakçılar olmaya bilər). ən böyük fərdə ondan ibarətdir ki, aktivlər ləğv edildiyi zaman firma demontaj üçün xərc şəkməli, vasitəçilərə komissiyonlar ödəməli, likvidlik olması üçün qiyməti bazar qiymətlərindən aşağı salmalıdır. Firmanın satılmış aktivlərinin dəyərindən xərcləri, öhdəliklərinin dəyəri, əmlak satışından vergilər, vasitəçilərə ödənilmiş komissiyonlar çıxılır. Bütövlükdə gəlir və xərclər qiymətləndirməyə gətirilir.

Bazar üsuluna eyni zamandan müqayisəli saziş metodu da deyilir. Bu üsul səmərəlidir, dəqiqdir və eyni zamanda sadədir. Aydındır ki, alıcı hər hansı bir obyekt üçün eyni xüsusiyyətlərə malik olan oxşar obyektin qiymətindən daha çox pul ödəyə bilməz. Başqa sözlə desək, müqayisə üçün oxşar obyekt götürərək düzəliş əmsallarına vurularaq satılacaq müəsisəssənin qiyməti kimi onun qiyməti alınmış olur. Müqayisə yanaşması da əvəzetmə prinsipinə əsaslanmışdır. Bu yanaşmanın üstün xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Bazarda mövcud olan real qiymətlərə əsaslanır. Qiymət spontan olaraq təyin edilir, qiymətləndirici mövcud obyektin müqayisə olunacaq obyektə uyğun olaraq düzəlişlərini edilməsini yetərli sayır.

- Qiymətləndirmə müəsisəssənin xronoloji informasiyalarına əsaslanaraq və firmanın maliyyə fəaliyyətinin nəticələrini özündə etvə edir.

- Faktiki olaraq başa çatmış sövdələşmənin qiyməti real bazardakı vəziyyətə əsaslanır və orada mövcud olan tələb və təklifi özündə əks elətdirir.

Bazar dəyər yanaşmasını 3 metodla müəyyənləşdirmək olar:

kapital bazarı, sövdələşmə, sahə spesifik metodları.

Sahəvi əmsallar metodu əsasən kiçik şirkətlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu metodun məqsədi biznesin satışı zamanı bu və ya digər stış qiymətləri ilə başqa göstəricilər arasındakı asılılıq müəyyənləşdirilmiş olsun. Qərbin təcrübəsi göstərmişdir ki:

- müvafiq olaraq reklam agentlikləri və mühasibatla məşğul olan şirkətlər öz illik gəlirlərinin 0,5 və 0,7;

- yanacaq doldurma məntəqələri hər ay gəlirin 1,2- 2,0;

- pərakəndə satış firmaları – öz xalis gəlirlərinin, avadanlıqlarının və ehtiyatlarının ümumi dəyərinin 0,75- 1,5 misillərini;

(Brad Higgs. Crowe Horwath Global Corporate Advisors. Preparing for a successful business sale. 2016)

Müəsisəssənin maliyyə vəziyyətinin təhlili kapital bazarı metodunun vacib tərkib hissəsi sayılır. Təhlil aparıldığı zaman data baza müəsisəssənin məlumat tələbnaməsi və ya firmada mühasibə olduğu zaman əldə edilmiş məlumatlar ola bilər. Beləliklə, vergitutma məqsədilə qiymətləndirilməsində vacib göstəricilər aşağıdakılardır:

- firmanın əmlakının quruluşu;

- aktivlərin və eyni zamanda məhsulların rentabelliliyi.

Firmanın alqı-satqısı baş tutduğu zamanı aşağıdakılar mühüm əhəmiyyət daşıyır:

- mövcud müəsisəssənin ödənişlik qabiliyyətliliyi;

- firmanın aktivlərin dənərliliyi;

Şirkətin yenidən təşkili zamanı öncəliklə aşağıdakılar nəzərə alınır:

- kapitalın quruluşu;

- firmanın işgüzar fəallığı.

Kapital bazarının xüsusi halı sövdələşmə metodudur. Bu üsul oxşar firmaların səhmlərinə nəzarət paketlərinin ticari cəhətdən qiymətlərinin araşdırılmasına əsaslanmışdır. Metodun özəyini firmanın maliyyəsinin təhlili və proqnozlaşdırmasının vasitəsilə multiplikatorların təyin olunması təşkil edir. Sövdələşmə metodu

Gəlir metodunda biznesin mövcud bazar dəyəri şirkətin faktiki və gələcəkdə potensialını qiymətləndirmək məqsədilə pul resurslarının hərəkəti və ya gəlirinin təhlili vasitəsilə qiymətləndirilir. Bu üsul mövcud aktivlərin bu günki və gələcəkdə gətirə biləcəyi dəyərin qiymətləndirilməsinə şərait yaradır və iki üsul vasitəsilə təhlil edilir:

- Birbaşa kapitallaşdırma və diskontlaşdırılmış gəlir metodları.

Birinci metoddan istifadə etdikdə, müəssisənin illik gəliri və kapitallaşma dərəcəsi adətən müəyyən bir diapazonda dəyişə bilər. Məhz buna uyğun olaraq, bu üsulun bir az daha təkmilləşdirilmiş versiyasından istifadə edilir.

Gəlirlərin kapitallaşdırılması üsulu isə daşınmaz əmlakdan əldə edilən gəlirin qiymətləndirilməsini və qiymətləndirmə vaxtı obyektin dəyərinin kapitallaşdırılmasını özündə əks etdirir. Düşünülür ki, obyektin potensialı sahibi onun ostehlakından mənfəət əldə etmək arzusunda və bununla bərabər mənfəətini artırmaq məqsədilə kapital qoyuluşunun müxtəlif alternativ variantlarını da nəzərdən keçirilməlidir. Bu metod bir neçə ilə əldə olunacaq gəlirin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutduğundan, pul kapitalının gələcəkdə əldə ediləcək gəlirinin diskontlaşdırılması ehtiyacı yaranır.

Bu metodu hər bir əldə edilmiş gəlir və gəlirlərin diskontlaşdırılma

Gəlir metodunda əldə edilən hər gəlir və gəlirdəki diskontlaşdırma dərəcəsi ilə onların indiki qiymətinə bərabər olan qiymətlərə gətirilir. Gəlir metodu eyni zamanda ardıcıl diskontlaşdırma üsulu da adlandırılır. Bu vaxt iki qiymətləndirici məsələ həll edilə bilər.

Daxilolmaların quruluşu, kəmiyyəti, vaxt və tezliyin baxımından gələcək pul gəliri axınlarını təhlil edə bilmək və proqnozlaşdırmaq və onlar üzrə diskontlaşdırılması vacib olan dərəcələri müəyyən edə bilmək

Burada ən vacib məsələ, gəlirin diskontlaşdırma normasını və ya gəlir dərəcəsini müəyyən etməkdir. Gəlirlilik dərəcəsi seçilərkən qiymətləndirici kapital və daşınmaz əmlak bazarında bu günki şəraiti, habelə investorların hərəkətlərini və niyyətlərini təhlil etmək qabiliyyətinə malik olmaq lazımdır.

Avropa ölkələrində aparılmış təhlillərə nəzər saldıqda görürük ki, dünyada ən çox aşağıdakı metodlara üstünlük verilir:

- artıq satılmış səhm paketlərinin dəyərlərinə istinad edilməsi
- diskontlaşdırılmış pul gəlirləri;
- yəndən qiymətləndirmədəki xalis aktivlər;
- sövdələşmə multiplikator üsulu;
- səhmlərin dəyərləri;
- müqayisə üsulu;

Bunların içərisində ən çox ilk 3 metoddan istifadə edilir, qalan üsullar isə sonda əldə edilmiş nəticələrin yoxlanılmasında istifadə edilir. Ümumilikdə biznes qiymətləndirmələrində ekspertlər, auditorlar qiymətləndirmənin üsullarını tam dərindən bilməli, sifarişçilərin istəklərini professionalqla təmin etməlidirlər. Fikrimcə, bu gün ölkənin biznes mühitində tətbiq olunan qiymətləndirmə üsulları, yanaşmaları məhz firmanın maliyyə məlumatları bazasının şəffaflığı və düzgün və dolğun təhlil edilməsinin öyrənilməsi ilə başlanılmalıdır. Tam və dolğun maliyyə hesabatları, statistik göstəricilər, firmanın bazarda fəaliyyəti, strategiyası uyğun üsulun seçilərək professional qiymətləndirmə fəaliyyətini reallaşdırır ki, bu da öz-özlüyündə firmanın gələcəyi haqqında real proqnozların verilməsinə imkan yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Kazımlı X.H. (2008). "Qiymətləndirmənin əsasları", Bakı.
2. Abbasov A.B. və b. (2011). "Biznesin təşkili və idarə edilməsi", Bakı.
3. Beynəlxalq Audit Standartları (2010). Bakı.
4. Quliyev İ.Q. (2015). Biznesin (müəssisənin) qiymətləndirilməsi. Mühazirə mətnləri.
5. Grivillers O. (2007). Partner at Crowe Horwath Audit France. Quantitative and qualitative analysis of valuation methods used by valuers and independent experts within the context of public offers (100 transactions).
6. Damodaran A. (2006). Stern School of Business. Valuation Approaches and Metrics. A Survey of the Theory and Evidence. Valuing private firms.

S.S.Sadiqova

PhD in Economics, Azerbaijan State University of Oil and Industry

L.E.Azizova

master student, Azerbaijan State University of Oil and Industry

Business activity analysis and its evaluation

Abstract

The transition of our economy to new methods of market economy has created new business and service areas, and new forms of activity have emerged. One of these new types of work is assessment activities. The importance of evaluation activity for business enterprises is that each enterprise should be evaluated by professional evaluator experts based on its activity, real resources and quantitative indicators, and make correct, reliable and realistic forecasts for the future activity of the company. And therefore, evaluators must examine the characteristics of each evaluation object, determine the coverage factor, and finally determine the appropriate approach method for the enterprise. It is possible to benefit from local and foreign experience here. Researching and testing foreign (mainly European) methods requires in-depth study of the methods and approaches applied in the country. The study talks about the importance of evaluation activity, its principles, applied methods and their characteristics, the investigation of the rules and conditions of price regulation, as well as the existing standards in this field, their application rules, shortcomings and main problems.

Key words: *business, methods, valuation of enterprises, discounting, evaluation.*

С.С.Садыгова

Д.ф.э., Азербайджанский Государственный Университет

Нефти и Промышленности

Л.Э.Азизова

магистрант, Азербайджанский Государственный Университет

Нефти и Промышленности

Анализ предпринимательской деятельности и ее оценка

Резюме

Переход нашей экономики на новые методы рыночного хозяйства создал новые сферы бизнеса и услуг, появились новые формы деятельности. Одним из таких новых видов работы является оценочная деятельность. Важность оценочной деятельности для коммерческих предприятий заключается в том, что каждое предприятие должно быть

оценено профессиональными экспертами-оценщиками на основе его деятельности, реальных ресурсов и количественных показателей, и давать правильные, достоверные и реалистичные прогнозы будущей деятельности предприятия. И поэтому оценщики должны изучить характеристики каждого объекта оценки, определить коэффициент охвата и, наконец, определить подходящий метод подхода для предприятия. Здесь можно использовать местный и зарубежный опыт. Исследование и апробация зарубежных (в основном европейских) методик требует глубокого изучения методов и подходов, применяемых в стране. В исследовании говорится о значении оценочной деятельности, ее принципах, применяемых методах и их характеристиках, исследовании правил и условий ценового регулирования, а также существующих стандартов в этой сфере, правилах их применения, недостатках и основных проблемах.

Ключевые слова: бизнес, методы, оценка предприятий, дисконтирование, оценка.

V.M.Quliyev
i.e.d., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
A.İ.Ağayev
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
agaagayev305@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 17.05.2023

The article was received by editorial board 17.05.2023

Статья принята к печати 17.05.2023

XİDMƏT SFERASI TƏŞKİLATLARINDA BİZNES QƏRARLARININ QƏBUL EDİLMƏSİNİN İNFORMASIYA TƏMİNATININ YAXŞILAŞDIRILMASI: UÇOT - HESABAT ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Məqalə müasir biznes mənzərəsində çox aktualdır. Artan rəqabət və xidmət sektorunun mürəkkəbliyi ilə təşkilatlar öz rəqabət üstünlüyünü qorumaq üçün məlumatlı qərarları tez və dəqiq qəbul etməlidirlər. Mühasibat uçotu və hesabatlılıq qərarların qəbulu üçün müvafiq və etibarlı məlumatların təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Biznesdə dayanıqlılığa və sosial məsuliyyətə artan diqqət var ki, bu da təşkilatlardan qeyri-maliyyə fəaliyyətini ölçməyi və hesabat verməyi tələb edir. Bu, biznes qərarlarının qəbulu üçün informasiya təminatının təkmilləşdirilməsinin vacibliyini daha da vurğulayır.

Açar sözlər: informasiya təminatı, mühasibat uçotu, qərarların qəbulu, xidmət sektoru, hesabat.

GİRİŞ

Müasir dünya iqtisadi sistemi həm struktur dəyişiklikləri ilə əlaqədar, həm də müxtəlif sosial amillərin təsiri altında mühüm dəyişikliklərə məruz qalır. Transformasiya ona gətirib çıxarmışdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə aparıcı iqtisadi sahə xidmət sektorudur. Xidmətlərin istehlakının genişlənməsi 21-ci əsrin əvvəllərində iqtisadi həyatın ən mühüm hadisələrindən biridir.

Müasir xidmət bazarı təkcə maddi istehsalı qabaqlayan artım tendensiyası ilə deyil, həm də xidmətlərin şaxələndirilməsində artan tendensiya ilə xarakterizə olunur. Son onilliklər kompüter informasiya texnologiyaları və telekommunikasiya sahəsində yeni xidmət növlərinin yaranması ilə əlamətdar olmuşdur. Ümumiyyətlə, xidmət bazarı xüsusi iqtisadi, texniki, mühəndislik və digər biliklərin tətbiqini tələb edən bilik tutumlu xidmətlərin əhəmiyyətli payı ilə xarakterizə olunur.

Xidmət sahəsi bir tərəfdən əhaliyə göstərilən xidmətlər məcmusudur, digər tərəfdən isə xidmət fəaliyyəti çərçivəsində istehlakçılara maddi və sosial-mədəni xidmətlər göstərən təşkilatlar və ayrı-ayrı icraçılar məcmusudur. Xidmət fəaliyyətinin məqsədi insanların ictimai və fərdi ehtiyaclarını ödəmək, xidmət fəaliyyətinin nəticəsi isə şəhər və kənd əhalisinin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqdır.

Xidmət sfərası təşkilatlarında uçot və hesabatın konseptual-normativ bazası

Xidmət sənayesində bir çox müxtəlif müəssisələr var. Onlar bir sıra meyarlara görə təsnif edilə bilər. Bunlardan biri mülkiyyət növüdür: istər özəl (anbarlar, paylayıcı firmalar, banklar) və ya dövlət (polis, dövlət xəstəxanaları) sektor müəssisələri olsun. Digər xüsusiyyət firmanın fəaliyyət göstərdiyi bazardır: istehlakçı (məişət sığortası, pərakəndə satış) və ya müəssisə (kompüter xidmətləri). Xidmətlər insanla təmas dərəcəsinə görə də təsnif edilə bilər: xidmətlərin göstərilməsi obyektlərə yönəldildiyi yüksək təmaslı xidmətlər (bərbər, tibbi xidmət) və aşağı

kontaktlı xidmətlər (quru təmizləyicilər, avtomatlaşdırılmış avtoyuma). Xidmətlər insanlar (müxtəlif məsləhətlər, təhsil) və ya avtomatlaşdırılmış qurğular (avtomatlar, bankomatlar) tərəfindən təmin edilə bilər. Birincisi, öz növbəsində, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər (hüquq firmaları və xəstəxanalar) tərəfindən göstərilən xidmətlərə və xüsusi bacarıq tələb etməyənlərə (yükləyici və ya təmizləyici) bölünür. Təqdim olunan xidmətlərin geniş çeşidi o deməkdir ki, rəqəbat üstünlüyü yaratmaq və saxlamaq üçün xidmət təminatçıları biznesə aid məsələləri təcrid etməli və həll etməlidirlər. Təsnifatdakı bu cür uyğunsuzluqlara baxmayaraq, bütün xidmətlərə xas olan bir sıra xüsusiyyətlər var.

İstehsal məhsulu kimi xidmət altı əsas xüsusiyyətə malikdir:

1. qeyri-maddilik (və ya qeyri-maddilik);
2. bölünməzlik (və ya istehsal və istehlak proseslərinin eyni vaxtda olması);
3. dəyişkənlik (və ya göstərilən xidmətin keyfiyyətinin sabitliyi);
4. tez xarab olma (və ya göstərilən xidmətin sonrakı satış və istehlak üçün saxlanması mümkünə);
5. xidmət istehlakçısının onun yaradılması prosesində bilavasitə iştirakı;
6. göstərilən xidmətlərin yüksək şaxələndirilməsi.

Xidmətlər üçün yuxarıda göstərilən xüsusiyyətləri sənaye məhsulları ilə müqayisə etmək üçün Cədvəl -i nəzərdən keçirək.

Cədvəl 1

Sənaye məhsulları və xidmətlərinin müqayisəli xarakteristikası

Sənaye məhsullarının xüsusiyyətləri	Xidmət xüsusiyyətləri
Məhsulun toxunulmazlığı	Xidmətin qeyri-maddiliyi (qeyri-maddi).
Məhsulların istehsalı, saxlanması və istehlakı müstəqil proseslərdir	Bölünməzlik (və ya istehsal və istehlak proseslərinin eyni vaxtda olması)
Məhsulun keyfiyyətinin yüksək sabitliyi, onun istehlak risklərini azaldır	Xidmətin keyfiyyətinin müxtəlif subyektiv amillərdən asılılığı onun istehlak riskini artırır
Hazır məhsulları saxlamaq imkanı	Xidmətin saxlanması mümkünə
Məhsulun istehlakçısı onun istehsalı prosesində iştirak etmir	Xidmətin istehlakçısı onun göstərilməsi prosesində bilavasitə iştirak edir.
Məhsul çeşidinin yenilənməsinin aşağı intensivliyi	Göstərilən xidmətlərin yüksək diversifikasiyası

Xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən kommersiya təşkilatlarında resursların və xərclərin uçotu və hesabatının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Müasir biznes həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, innovativ inkişaf və istehlakçılara müxtəlif innovativ xidmətlərin qabaqcıl təchizatı ilə bilavasitə əlaqəli imkanların daim artması ilə xarakterizə olunur. Bu real və sonsuz prosesin yaxşı nümunəsi İnternet və yeni kommunikasiya vasitələridir.

Bazarın istehlakçıya kifayət qədər geniş çeşiddə xidmətlər təklif etməsinə baxmayaraq, istənilən xidmətlər heterojenliyi və mürəkkəbliyi ilə seçilir. Xidmət sektorunun uçotu, bitməmiş işlərin olmamasına baxmayaraq, hər hansı bir təşkilatın iqtisadi fəaliyyətinin ən vacib göstəricilərindən biri kimi gəlir və xərclərin uçotu və təhlilinə məruz qalan asan iş deyil.

Xidmət sektoru üçün mühasibat uçotunun əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, birincisi, müştərinin ehtiyaclarının ödənilməsinin nəticəsi, bir qayda olaraq, qeyri-maddidir və buna görə də, göstərilən xidmətin keyfiyyətini və faydalılığını qiymətləndirməkdə çətinliklər var. İkincisi, istehlak mərhələsindən əvvəl müxtəlif istehsal mərhələlərindən keçən fiziki maldan fərqli olaraq, göstərilən xidmətlərin istehlakı xidmətin özünün istehsalı ilə eyni vaxtda baş verir. İstehlakçı xidmət seçərkən ilk növbədə onun tələblərinin ödənilməsi prosesinin tərkib hissəsi olan xidmət təminatçısını seçir. Bu halda, podratçının seçimi, ümumiyyətlə, göstərilən xidmətin keyfiyyətinə deyil, məsələn, işçilərin davranışına əsaslanı bilər.

Üçüncüsü, istənilən xidmətin istehsalı istehlakçının özünün şəxsiyyəti ilə sıx bağlıdır. Başqa sözlə, insan şəxsiyyətinin hərtərəfli dəyişməsi xidmətlərin keyfiyyətinin dəyişkənliyini müəyyən edir və onların rəsmiləşdirilməsinə və standartlaşdırılmasına imkan vermir.

Dördüncüsü, xidmətlərin eyni vaxtda göstərilməsi və istehlakı zamanı səhvlərin və uyğunsuzluqların vaxtında aşkar edilməsi və düzəldilməsinin mümkünsüzlüyü ilə bağlı risklərlə yanaşı, göstərilən xidmətlərin kövrəkliyinə əsaslanan risklər də mövcuddur. Başqa sözlə desək, fiziki əmtəə bir kənara qoyulub sabah satıla bilərsə, bir çox xidmətlərin satışı və istehlakı gələcəyə təxirə salına bilməz. Məsələn, nəqliyyat xidmətləri, təyyarədə boş oturacaq itirilən mənfəət deməkdir.

Xidmət sektorundakı təşkilatlar üçün tələb və təklif arasında ən dəqiq uyğunluğu təmin etmək, təşkilatın strukturunun çevikliyini, xidmətlərin göstərilməsi proseslərini inkişaf etdirmək həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Xidmətlərin göstərilməsi ilə bağlı məsrəflər, istehsalda olduğu kimi, norma və planlaşdırmaya tabedir, bu da məhsul istehsalında həyata keçirilən oxşar əməliyyatlardan əsaslı şəkildə fərqlənir.

Bu səbəbdən xidmət təminatçıları büdcələrin hazırlanması və onların icrasına nəzarət məsələsinə ciddi yanaşırlar.

Xidmət sahəsinin gəlir və xərclərinin uçotu ümumi mühasibat uçotu qaydasına uyğun olaraq hesablama üsulu ilə aparılır. Gəlir və xərclər pul vəsaitlərinin alınma faktından asılı olmayaraq baş verdiyi hesabat dövründə debitor və ya kreditor borclarının tam məbləğində pul ifadəsində tanınır və ikili yazılış yolu ilə mühasibat uçotunda əks etdirilir.

Əsas fəaliyyət növü üzrə xidmətlərin göstərilməsindən əldə edilən gəlir 62 №-li "Alıcılarla hesablaşmalar" hesabının debetində və 90 №-li "Gəlir" subhesabının kreditində əks etdirilən gəlirdir. 20 №-li "Əsas istehsalat" hesabı üzrə formalaşan göstərilən xidmətlərin dəyəri xərc daşıyıcıları arasında bölüşdürülür və 90 №-li hesabın debetində "Xərclər" subhesabında əks etdirilir.

Xidmət sferasında informasiyanın təsnifatının yaxşılaşdırılması istiqamətləri

Xidmət sferası səhiyyə, qonaqpərvərlik, pərakəndə satış və peşəkar xidmətlər kimi geniş çeşidli biznesləri əhatə edən sürətlə inkişaf edən bir sektordur. Bu təşkilatlar effektiv qərar qəbul etmək üçün təsnif edilməli və təşkil edilməli olan böyük miqdarda məlumat yaradır. Bununla belə, xidmət sferasında məlumatların təsnifatı məlumat mənbələri, istifadəçi ehtiyacları və sistemin imkanları kimi müxtəlif amillərin diqqətlə nəzərə alınmasını tələb edən mürəkkəb bir prosesdir.

Standartlaşdırılmış təsnifat sistemlərinin işlənilməsi hazırlanması xidmət sektoru təşkilatları üçün məlumatın təşkili, asan əldə edilməsi və təşkilat daxilində istifadə oluna bilməsini təmin etmək üçün vacibdir. Standartlaşdırılmış təsnifat sistemləri məlumatların təsnifatı və təşkili üçün ardıcıl çərçivə təmin edərək, işçilərin ehtiyac duyduqları məlumatı tapıb istifadə etmələrini asanlaşdırır.

Avtomatlaşdırılmış təsnifat sistemləri xidmət sektoru təşkilatları üçün məlumat idarəetmə proseslərinin səmərəliliyini və dəqiqliyini artırmaq üçün güclü vasitə ola bilər. Maşın öyrənmə alqoritmləri və təbii dil emal üsullarından istifadə edərək, bu sistemlər e-poçtlar, sənədlər və sosial media yazıları kimi böyük həcmdə strukturlaşdırılmamış məlumatları avtomatik olaraq təsnif edə bilər.

Təsnifat sistemini hazırlayarkən son istifadəçilərin tələbatlarının nəzərə alınmasını təmin etmək üçün prosesə cəlb etmək vacibdir. Buna sorğular, fokus qrupları və ya istifadəçi rəyinin digər formaları vasitəsilə nail olmaq olar. Son istifadəçilərdən əldə etmələri lazım olan məlumat növləri, məlumatı necə axtardıqları və verilənlərə necə baxmaq və onlarla qarşılıqlı əlaqədə olmağı üstün tutduqları barədə soruşmaq vacibdir.

Metadata məlumatları təsvir edən məlumatdır və xidmət sferasında məlumatların təsnifatının təkmilləşdirilməsində həlledici rol oynayır. Metaməlumatları təsnifat sisteminə daxil etməklə xidmət təşkilatları öz məlumatlarına əlavə kontekst və məna verə, onu istifadəçilər üçün daha əlçatan, axtarışa və başa düşülə bilər.

Məlumatların keyfiyyətinin təmin edilməsi xidmət sferasında məlumatların təsnifatının təkmilləşdirilməsinin vacib aspektidir. Məlumatın keyfiyyəti məlumatların dəqiqliyi, tamlığı, ardıcılığı və uyğunluğu deməkdir. Zəif məlumat keyfiyyəti qeyri-dəqiq təsnifat və təhlilə gətirib çıxara bilər ki, bu da zəif qərarların qəbulu və biznes fəaliyyətinin azalması ilə nəticələnə bilər. Buna görə də xidmət təşkilatları məlumatların keyfiyyətini təmin etmək üçün proseslər həyata keçirməlidir.

Xidmət sferasında məlumatların təsnifatını təkmilləşdirərkən xidmət təşkilatlarının öz informasiya sistemlərinin imkanlarını nəzərə almaları vacibdir. Təsnifat sistemləri məlumatları səmərəli və dəqiq şəkildə təşkil etmək, təsnif etmək və əldə etmək üçün böyük ölçüdə informasiya sistemlərinə əsaslanır. Buna görə də, xidmət təşkilatları məlumat sistemlərinin təsnifat sistemini dəstəkləmək üçün lazımı imkanlara malik olmasını təmin etməlidirlər.

İerarxik təsnifat sistemləri xidmət sferasında məlumatların təsnifatını yaxşılaşdırmaq üçün xidmət təşkilatlarının ala biləcəyi başqa bir istiqamətdir. İerarxik təsnifat sistemi məlumat elementlərinin oxşarlıq və fərqlərinə görə kateqoriyalara və altkateqoriyalara qruplaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu yanaşma təşkilatlara məlumatları mütəşəkkil, ardıcıl və naviqasiya asan şəkildə təsnif etməyə imkan verir.

NƏTİCƏ

Xidmət sektorunda fəaliyyət göstərən kommersiya təşkilatlarında resursların və məsrəflərin uçotu və hesabatının hazırkı vəziyyəti şəffaflığa, dəqiqliyə diqqət yetirilməsi, müasir mühasibat uçotu və hesabat standartlarının və təcrübələrinin qəbulu ilə səciyyələnir. Bununla belə, təkmilləşdirmə üçün həmişə yer var və təşkilatlar daim dəyişən biznes mühitində aktual və effektiv qalmasını təmin etmək üçün mühasibat uçotu və hesabat təcrübələrini nəzərdən keçirməyə və təkmilləşdirməyə davam etməlidirlər.

Xərclərin təsnifatı xidmət sektoru təşkilatları üçün mühüm prosesdir, çünki o, xərclərin düzgün bölüşdürülməsini və idarə olunmasını təmin etməyə kömək edir. Bununla belə, müxtəlif məqsədlər üçün xərcləri təsnif edərkən təşkilatların qarşılaşa biləcəyi bir neçə problem var. Bu problemləri həll etmək üçün xidmət sektoru təşkilatları xərclərin təsnifatı üçün aydın təlimatlar yaratmalı və xərclərin təsnifatı ilə məşğul olan bütün işçilərin lazımı təlim keçməsinə təmin etməlidir. Təşkilat, həmçinin yarana biləcək hər hansı bir problemi müəyyən etmək və həll etmək üçün xərclərin təsnifatı proseslərini mütəmadi olaraq nəzərdən keçirməlidir.

Xərclərin uçotu və hesabat sisteminin hazırlanması xidmət sektoru təşkilatlarını əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək üçün lazım olan məlumatlarla təmin edə bilər. Təqdim olunan hər bir xidmətlə bağlı xərclərin müəyyən edilməsi, xərclərin bölüşdürülməsi, əlavə məsrəflərin müəyyən edilməsi və fəaliyyətə əsaslanan maya dəyərinin hesablanması üçün imkanlar mövcuddur.

Ətraflı maliyyə məlumatı, müqayisəli məlumat, proqnozlar və tablosunu təqdim etmək imkanları da mövcuddur. Xidmət sektoru təşkilatları bu imkanlardan istifadə edərək, onların unikal ehtiyaclarına cavab verən məsrəflərin uçotu və hesabat sistemini inkişaf etdirə bilərlər. Bununla bu təşkilatlar rəşional biznes qərarları qəbul edə və maliyyə göstəricilərini yaxşılaşdırıa bilərlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2004-cü il tarixli Qanunu, Bakı, 2004
2. Abbasov Q.A., Sabzəliyev S.M., Kuliyeu V.M., Daşdəmirov A.İ., Sadıqov A.A. (2003), “Mühasibat (maliyyə) uçotu”
3. <http://www.gaap.ru/articles/Primenenie-MSFO-v-sfere-uslug/>
4. Вахрушина М.А., Карпова Т.П., Петров А.М. 2011
5. РИСК, Теоретико-методологические подходы у сущности рисков в сфере услуг и способам их оценки / Ресурсы. Информация. Снабжение. Конкуренция, 2010

V.M.Guliyev

Associate Professor, Azerbaijan Economic University

A.I.Agayev

master student, Azerbaijan Economic University

Improvement of information provision of business decision-making in service sphere organizations: accounting - reporting aspects

Abstract

The research topic of the dissertation is highly relevant in today's business landscape. With the increasing competition and complexity of the service sector, organizations need to make informed decisions quickly and accurately to maintain their competitive edge. Accounting and reporting play a critical role in providing relevant and reliable information for decision-making.

There is an increasing focus on sustainability and social responsibility in business, which requires organizations to measure and report on their non-financial performance. This further emphasizes the importance of improving information provision for business decision-making.

Key words: *information provision, accounting, decision-making, service sector, reporting.*

В.М.Гулиев

д.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

А.И.Агаев

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Улучшение предоставления информации для принятия бизнес-решений в организациях сферы услуг: аспекты бухгалтерской отчетности

Резюме

Статья является чрезвычайно актуальной в современном бизнес-ландшафте. С увеличением конкуренции и сложности сферы услуг организации должны принимать информированные решения быстро и точно, чтобы сохранить свои конкурентные преимущества. Бухгалтерия и отчетность играют критическую роль в предоставлении соответствующей и надежной информации для принятия решений.

В бизнесе все больше фокусируются на устойчивости и социальной ответственности, что требует от организаций измерять и сообщать о своей непоименной производительности. Это еще раз подчеркивает важность улучшения предоставления информации для принятия бизнес-решений.

Ключевые слова: *предоставление информации, бухгалтерия, принятие решений, сфера услуг, отчетность.*

O.Z.Əfəndiyev
t.e.d., professor, Azərbaycan Texniki Universiteti
Orxan1946@mail.ru
A.D.Aslanov
magistrant, Azərbaycan Texniki Universiteti
amilaslanov0999@gmail.com
F.M.Bayramova
magistrant, Azərbaycan Texniki Universiteti
bfidan2f@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 02.05.2023

The article was received by editorial board on 02.05.2023

Статья принята к печати 02.05.2023

MAQNİT LEVİTASIYA SİSTEMİNDƏN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ MÜXTƏLİF FİZİKİ PARAMETRLƏRİN ÖLÇÜLMƏSİ

Xülasə

Maqnit levitasiyası prinsipi əsasında işləyən nəzarət ölçü cihazlarının yaradılması məsələsi maraq doğurur. Bu qurğuların unikal xüsusiyyətlərindən biri lokal çəkisizlik vəziyyətinin yaradılmasıdır. Yəni, solenoid içərisində yerləşən maqnit içlik levitasiya vəziyyətində olur. Maqnit levitasiya qurğularının bu xüsusiyyəti onlardan böyük həssaslığa və dəqiqliyə malik cihazların hazırlanmasına imkan yaradır. Levitasiya edən cisim cihazın ölçü kamerasının detalları ilə mexaniki əlaqədə olmadığından onun sürtünməsi praktiki olaraq olmur bu isə cihazın metroloji xüsusiyyətlərini optimal şəkllə salmağa imkan verir. ML prinsipi əsasında işləyən müxtəlif cihazlar işlənilib hazırlanmışdır. Texnoloji parametrlərin ölçülməsi üçün yeni nəsil cihazların, maqnit levitasiyası prinsipi əsasında işləyən sıxlıq və sərfölçən qurğunun işlənməsi çox maraq doğurur. Məqalədə Həcmi-çəki yanacaq sayğacının sensor hissəsinin işlənməsi məsələlərinə baxılmışdır.

Açar sözlər: *maqnit levitasiyası, solenoid, Holl elementi, qravitasiya qüvvəsi, sıxlıq.*

GİRİŞ

Müasir dövrdə elmi-texniki, texnoloji sahənin inkişafı daha mükəmməl cihaz və avadanlıqların yaradılmasını, tətbiq sahəsini sürətləndirmiş, yeni perspektivli müasir texnologiyaların müxtəlif sahələrində tətbiqi məsələsini aktuallaşdırmışdır.

Bu baxımdan mövcud olan və prinsipcə yeni nəzarət cihazlarının yaradılması vacib bir məsələ kimi qarşıya çıxır. Belə qurğular içərisində elektromaqnit levitasiyası prinsipi əsasında işləyən maqnit levitasiya (ML) qurğuları (maqnit asqac) xüsusi yer tutur. Bu qurğuların unikal xüsusiyyətlərindən biri lokal çəkisizlik vəziyyətinin yaradılmasıdır. Yəni, solenoid içərisində yerləşən maqnit içlik levitasiya vəziyyətində olur. Maqnit levitasiya qurğularının bu xüsusiyyəti onlardan böyük həssaslığa və dəqiqliyə malik cihazların hazırlanmasına imkan yaradır.

Texniki levitasiyanın müxtəlif metodlarından uzun müddətdir ki, istifadə olunur. Texnikanın inkişafı ilə onlar daha da aktuallaşır. Hər bir konkret texniki tətbiq sahəsində levitasiyanın öz üstünlüyü vardır. ML qurğularından sənayenin və texnikanın müxtəlif sahələrində geniş istifadə edilir. Levitasiya edən cisim cihazın ölçü kamerasının detalları ilə mexaniki əlaqədə olmadığından onun sürtünməsi praktiki olaraq olmur bu isə cihazın metroloji xüsusiyyətlərini optimal şəkllə salmağa imkan verir. ML prinsipi əsasında işləyən müxtəlif cihazlar işlənilib hazırlanmışdır: avto-

matik analitik tərəzilər, aerodinamik boru modeli ML qurğusu, qaz və səpələnən materialların rütubətini ölçən cihazlar, ML-lı inersial naviqasiya sistemləri, dozimetrlər, tozölçənlər, vertikal sürətölçən cihazlar və s.

Maye yanacaq materialların sərfinin ölçülməsi vacib parametrlərdən biridir. Müxtəlif tip sərf və sıxlıqölçənlər mövcuddur. Texnoloji parametrlərin ölçülməsi üçün yeni nəsil cihazların, maqnit levitasiyası prinsipi əsasında işləyən sıxlıq və sərfölçən qurğunun işlənməsi çox maraq doğurur

Şəkil 1-də Həcmi-çəki yanacaq sayğacının sensor hissəsinin funksional sxemi göstərilmişdir. Onun işləmə prinsipinə baxaq.

Maqnit çubuqlar 7 və 8 Holl elementi 3 ilə əks əlaqə yaradır ki, bunun köməyi ilə 1 solenoidinin dolağında avtomatik olaraq elə cərəyan yaradır ki, onun təsirindən yaranan 1 solenoidi ilə 7 sabit maqnit arasında qarşılıqlı dartı qüvvəsi maqnit içliyin qravitasiya qüvvəsini tarazlayır və sxemdə fiziki hadisə yaranır bu da levitasiya adlanır.

Qravitasiya hadisəsi yüksək sabilliyə malik fiziki hadisə olduğundan levitasiya cərəyanı da yüksək stabil olmasını gözləmək olar. Bu ideya bu tip yüksək dəqiqlikli cihazların qurulmasına gətirir.

Əgər 7 maqnin içliyi əhatə edən mühitin 20 kamerasının içərisində yerləşən mayenin yaratdığı itələyici qüvvənin təsirinə məruz qalırsa itələyici qüvvənin solenoidin cərəyanı avtomatik azalacaq. Cərəyanın dəyişməsinin qiyməti itələyici qüvvəyə mütənasib olacaqdır, bu da nəzarət olunan mühitin sıxlığına mütənasib olacaqdır.

Ölçü rezistorundakı gərginlik, 1 solenoidinin cərəyanına mütənasib olur və əməliyyat gücləndiricisinin köməyi ilə gücləndirilərək mikrokontrollerin ARÇ – nə verilir

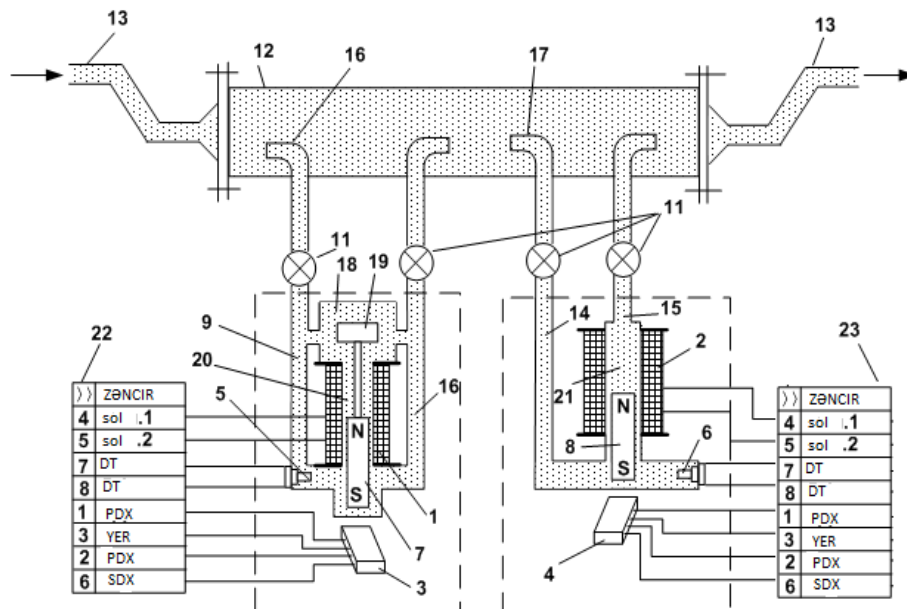
Ölçü kamerasında olan mayenin temperatur vericisi 5 termistoru əməliyyat gücləndiricisinin birbaşa dövrəsinə qoşulur. Mikrokontrollərə verilən yanacağın temperatur signalı verilməsi sıxlıq və həcmi sərfin ölçülməsində temperatur xətlərinin kompensasiyası üçün nəzərdə tutulur.

Həcmi-sərf vericisi levitasiya prinsipinə görə anolojiidir. Onlar yalnız levitasiya edən cismin konstruksiyasına görə fərqlənirlər.

Sıxlıq və sərf vericilərinin həssas elementidir və 1, 2 solenoidləri daxilində yerləşdirilmişdir. Holl elementləri 3, 4 maqnit çubuqların 7-8-in alt tərəfində yerləşdirilmişdir. Konnektor vasitəsilə sahə elementlərinin çıxışları sıxlığın 22 sensoru və konnektor vasitəsilə sərfin 23 sensoru analoq bloklarının girişlərinə qoşulmuşdur, hansılar ki, sxem, konstruksiya və ölçülər üzrə tamamilə eynidir.

Sıxlıq tənzimləyicisinin iş sxeminə baxaq. Maqnit çubuq 7 Holl 3 elementlə əks əlaqəni yaradır, hansının ki, solenoid 1 dolaqında cərəyan avtomatik tənzimlənir, belə ki, solenoid 1 və maqnit çubuq 7-nin qarşılıqlı təsirindən yaranan dartı qüvvəsi sxemdə levitasiya adlandırılan fiziki hadisəni yaradaraq maqnit nüvəsi qravitasiyasının qüvvəsini dəqiq tarazlaşdırır. Ona görə ki, qravitasiya yüksək sabitliyin fiziki hadisəsidir və buna görə levitasiyanın cərəyanı çox stabil olmalıdır. Bu ideya belə tipin yüksək dəqiqlik cihazlarının qurulmasının əsasıdır.

Şəkil 1. Yanacaqın həcmli-çəki sayğacının verici hissəsinin sxemi

Maqnit çubuğu (7), kameranın (20) daxili boşluğunun doldurulması ilə idarə olunan mühitin sürətlənməsi təsirinə məruz qalırsa, çubuqun (7) qavitasıya qüvvəsinə qarşı çıxması nəticəsində solenoidin axını avtomatik olaraq azalır.

Solenoid cərəyanının dəyişməsi nəzarət edilən mühitin sıxlığına mütənasib olan qüvvənin ölçüsüdür.

Ölçü rezistorunda gərginlik, mütənasib solenoidə 1 cərəyanı, mikrokontrollerin ASP-nin giriş gərginliyinin normallaşma səviyyəsinə qədər əməliyyat gücləndiricisiylə güclənir, hansı ki, mikrokontrollerə yanacaqın U_{pt} sıxlığının analoq siqnalı birinci kanalın girişinə verilir.

Termistor 5 sıxlıq tənzimləyicisinin ölçü kamerasında yanacaq temperaturunun tənzimləyicisidir, hansı ki, əməliyyat gücləndiricisinin düz dövrəsinə daxil edilmişdir.

Mikrokontrollerə daxil edilən yanacaq temperatur siqnalı temperatur səhvlərinin kompensasiyası məqsədi ilə sıxlığın və həcmli sərfin tənzimləyici texniki xarakteristikalarının korreksiyası üçün istifadə olunur. Düzəliş edən təsirlərin daxil edilməsi üçün informasiya sınaq quraşdırmasının termokamerasında sıxlığın və həcmli sərf tənzimləyicisinin tədqiqatlarının keçirilməsi nəticəsində aşkar ediləcək.

Levitasiya prinsipinə görə həcmli sərfin tənzimləyicisi sıxlığın tənzimləyicisi ilə birlikdə analojidir. Onlar yalnız cihazın levitləşdirici konstruksiyası kimi fərqlənilir. Həcmli sərfölçən ölçü kamerasında yanacaq temperatur ölçüsünün sıxlıq tənzimləyicisi prinsipində qurulmuşdur.

Sıxlıqvericisi 11 ventili vasitəsilə 9 daxilolma və 10 xaric etmə borucuqlarının köməyi ilə 13 maqistral boruda yerləşdirilmiş 12 rezerv borucuğa birləşdirilir.

Həcmli sərfölçənin vericisi 14 daxilolma və 15 xaric etmə borucuqların köməyi ilə ventillə 11 vasitəsilə 12- borucuğun köməyi ilə birləşdirilmişdir.

Yanacağın nəzarət edilən axını, 12 borusu vasitəsilə keçərək, 16 və 17 boruların daxili boşluğuna dəşiklər vasitəsilə təsir edir və onlarda Bernullinin tənliyiylə təzyiqin düşməsinə yaradır:

$$\Delta p = \rho \cdot \frac{V_{sr}^2}{2} = \gamma_t \cdot \frac{V_{sr}^2}{2 \cdot g} Q / \text{sm}^3 \quad (1)$$

Burada : ρ -yanacağın sıxlığı; V_{sr} - axının orta sürəti sm/s ; γ_t - yanacağın xüsusi çəkisi Q/sm^3

$g = 9.81 \text{ m/s}^2$ sərdəst düşmə təciliqir.

Bu fərq təsiri altında qəbul borusundan yanacağın axını 16 gətirən və aparan qol boruları 9 və 10, ventil 11 vasitəsilə keçərək sıxlığın 18 vericisinə tərəf ölçü kamerasına hərəkət edir, perpendikulyar maqnit 7 asqısının oxları buna görə üzgəc 19-da hidrodinamik təzyiq şaquli hərəkət etmir. Arximedın yalnız itələyici qüvvəsinin təsirinə məruz qalmışdır:

$$A = \gamma_t \cdot V_p, \quad (2)$$

Burada : V_p - üzgəcin həcmi, sm^3

Nəticədə, üzgəc 19-da sıxlıq vericisində statik tarazlığı yaranır:

$$G_{op} - \gamma_t \cdot V_p = \frac{k_0}{R_u} \cdot U_{pt}, \quad (3)$$

Burada G_{op} - üzgəcin sıxlıq vericisinin çəkisi, Q ; k_0 - solenoid dartı əmsalı, Q/A ;

R_u - ölçü müqaviməti, Om ; U_{pt} - sensorun çıxış gərginliyi, V .

(3) İfadəsindən yanacağın xüsusi çəkisinin qiymətini tapırıq:

$$\gamma_t = \frac{1}{V_p} \cdot \left(G_{op} - \frac{k_0}{R_u} \cdot U_{pt} \right). \quad (4)$$

Yanacağın xüsusi çəkisi (sıxlığı) itələyici qüvvəsinin dəyişməsi ilə əlaqədar dəyişdikdə, nəzarət olunan 20 mühitdə qravitasiya qüvvəsinin 19 üzgəcinə təsir edir. Bu halda üzgəc tutduğu yəziyyətə nəzərən yuxarı və ya aşağı istiqamətdə vəziyyətini dəyişəcək. Bu dəyişmə mayenin sıxlığının dəyişməsinə uyğun olacaq.

Bu halda, 3 Holl elementinin çıxışında yaranan EHQ, solenoid cərəyanı solenoidin dartma qüvvəsinin mühitdə 20 üzgəcinin cazibə qüvvəsinə tam bərabər olunan səviyyəyə çatana qədər müvafiq olaraq artacaq və ya azalacaqdır. Sonra analoq blokun çıxışında U_{pt} gərginlik qiyməti də dəyişəcək. Bu gərginlik (4) düsturuna əsasən xüsusi çəkisinin (sıxlıq) qiymətini hesablayan mikrokontrollerinin analoq blokunun birinci kanalının girişinə verilir.

Təzyiq fərqi Δp təsiri altında qəbuledici borudan 17 yanacaq axını 11 ventilindən keçərək, giriş və çıxış 14 və 15 borularından keçərək, 21 ölçü kamerasına daxil olur. maqnit çubuğunun 8 asma oxu boyunca yuxarı qalxır və bununla da üzmə qüvvəsinə əlavə olaraq hidrodinamik başlığın $\Delta p \cdot S_n$ qaldırıcı qüvvəsini şaquli istiqamətdə yaradır. Nəhayət 8 maqnit çubuğundakı sərf vericisində aşağıdakı şəkildə qüvvələr tarazlığı yaranacaqdır

$$G_{op} - \gamma_t \cdot V_r - \Delta p \cdot S_p = \frac{k_0}{R_u} \cdot U_{rt}, \quad (5)$$

Burada: S_p - maqnit çubuqlarının kəsişmə sahəsi, sm^2 ; V_r - maqnit çubuqlarının həcmi, sm^3 ; G_{op} - maqnit çubuqlarının çəkisi, Q ; U_{rt} - həcmli sərf vericisinin çıxış gərginliyi, V .

(5) İfadəsindən Δp təzyiqin düşgüsünün qiymətini 17 borusuyla qəbul edilən şəkildə tapırıq:

$$\Delta p = \frac{1}{S_n} \cdot \left(G_{op} - \gamma_t \cdot V_r - \frac{k_0}{R_u} \cdot U_{rt} \right), \text{ Q/sm}^2 \quad (6)$$

(1) İfadədən (6) nəzərə alaraq tapırıq:

$$V_{sr} = \sqrt{\frac{2 \cdot \Delta p \cdot g}{\gamma_t}}, \text{ sm/s} = \sqrt{\frac{2 \cdot \Delta p \cdot g \cdot 10^{-4}}{\gamma_t}}, \text{ m/s} \quad (7)$$

Orta sürətin (7) qiyməti üzrə ifadəsindən magistral boruda yanacaq axınının Q-nün həcmli sərfini tapırıq:

$$Q = 6 \cdot 10^4 \cdot S_t \cdot V_{sr} = 6 \cdot 10^4 \cdot S_t \cdot \sqrt{\frac{2 \cdot 0.098 \cdot \left(G_{op} - \gamma_t \cdot V_r - \frac{k_0}{R_u} \cdot U_{rt} \right)}{S_p \cdot \gamma_t}}, \quad (8)$$

Burada S_t - magistral borunun enkəsinin sahəsi, m²;

$6 \cdot 10^4$ - həcmli sərfölçənlərin m³/s dən l/dəqyə çevirmək əmsalıdır

Yanacağın həcm sərfi Q dəyişdikdə sürət basqısı dəyişir və buna uyğun olaraq ölçmə kamerasında təzyiqin azalması və nəticədə idarə olunan mühitdə maqnit çubuğunun 8 -in qarşılıqlı qüvvəsi dəyişir və maqnit çubuq 8, həcm axınının qiymətindən asılı olaraq, başlanğıc vəziyyətinə nisbətən yerini dəyişməyə başlayacaq.

Bu vəziyyətdə, Holl elementinin 4 çıxışındakı EHQ o vaxta kimi dəyişəcəkdir ki, solenoid 2-nin cərəyanı, onun dartma qüvvəsinin verilmiş bir anda maqnit çubuğunun 8 qravitasiya qüvvəsinə bərabər olacaq səviyyəyə çatana qədər dəyişəcəkdir. verilmiş Q sərfində.

Xüsusi çəkinin qiyməti üzrə γ_t düstur (4) üzrə hesablanmış (sıxlıqlar) və düstur (8) hesablanmış Q həcmli sərfinin dəqiqəlik çəki sərfinin qiymətini tapırıq:

$$W_m = \gamma_t \cdot Q \quad (9)$$

Verilmiş müddət ərzində boru ilə axan yanacağın çəki miqdarının hesablanması üçün (addım $\Delta t = 0.001s$), dəqiqə sərfi düsturu üzrə saniyə sərfinə köçürmək lazımdır:

$$W_s = W_m / 60 \quad (3.10)$$

$$\text{və cəmi hesablamaq } G = \sum_{1}^{60000} W_s \cdot \Delta t \text{ s (addım } \Delta t = 0.001s)$$

Yanacaq sayğacının fəaliyyəti alqoritminə uyğun olan lazımlı hesablamalar mikrokontrollerin girişinə analoq bloklarının çıxışından hərəkət edən U_{pt} -un və U_{rt} -un analoq gərginlikləri üzrə mikrokontrollerlə həyata keçirilir. Yanacaq sayğacının hesablanan parametrlərinin qiymətləri birdəfəlik çəki miqdarı, kq; ümumi say artan nəticəylə, kq; həcmli yanacağın işlənməsi, l/dəq; yanacağın temperaturu, °C

mikrokontrollerin çıxışından LCD blokunun girişinə verilir və LCD paneldə lazımi qısaldılmış şəkildə yazılar, ölçülmüş parametrlərin qiymətləri və müvafiq ölçü vahidləri ilə göstərilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Пашаев А.М., Эфендиев О.З. (2009). Теория и практика магнитной левитации в приборостроении. Москва. Машиностроение. 335 с.
2. Пашаев А.М., Əfəndiyev O.Z., Nəbiyev R.N. (2007). MAA Elmi əsərləri №1, Bakı.

O.Z.Efendiyev

PhD, professor, Azerbaijan Technical University

A.D.Aslanov

master student, Azerbaijan Technical University

F.M.Bayramova

master student, Azerbaijan Technical University

Measurement of different physical parameters with the use of magnetic levitation system

Abstract

The question of creating control measuring devices that work on the principle of magnetic levitation is of interest. One of the unique features of these devices is the creation of local weightlessness. That is, the magnetic core inside the solenoid is in a state of levitation. This feature of magnetic levitation devices makes it possible to make devices with great sensitivity and accuracy. Since the levitating body is not in mechanical contact with the details of the measuring chamber of the device, its friction is practically non-existent, which allows to optimize the metrological characteristics of the device. Various devices working on the principle of ML have been developed. The development of a new generation of devices for measuring technological parameters, a density and flow meter device working on the principle of magnetic levitation is of great interest. In the article, the processing issues of the sensor part of the volumetric fuel meter were considered.

Key words: magnetic levitation, solenoid, Hall element, gravitational force, density.

О.З.Эфендиев

д.т.н., профессор, Азербайджанский Технический Университет

А.Д.Асланов

магистрант, Азербайджанский Технический Университет

Ф.М.Байрамова

магистрант, Азербайджанский Технический Университет

Измерение различных физических параметров с помощью системы магнитной левитации

Резюме

Представляет интерес вопрос создания контрольно-измерительных приборов, работающих на принципе магнитной левитации. Одной из уникальных особенностей этих устройств является создание локальной невесомости. То есть магнитопровод внутри соленоида находится в состоянии левитации. Эта особенность магнитолевитационных устройств позволяет изготавливать приборы с большой чувствительностью и точностью. Поскольку левитирующее тело не находится в механическом контакте с деталями измерительной камеры устройства, его трение практически отсутствует, что позволяет оптимизировать метрологические характеристики прибора. Разработаны различные устройства, работающие по принципу ML. Большой интерес представляет разработка приборов нового поколения для измерения технологических параметров, устройства для измерения плотности и расходомера, работающего на принципе магнитной левитации. В статье рассмотрены вопросы обработки сенсорной части объемного счетчика топлива.

Ключевые слова: магнитная левитация, соленоид, элемент Холла, сила тяжести, плотность.

İ.F.Xudaverdiyev
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ilkinoxudaverdi22@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 01.05.2023

The article was received by editorial board on 01.05.2023

Статья принята к печати 01.05.2023

MÜƏSSİSƏLƏR ÜÇÜN RƏQƏMSAL ÖDƏNİŞ ÜSULLARINDAN İSTİFADƏNİN FAYDALARI VƏ RİSKLƏRİ

Xülasə

Rəqəmsal ödəniş üsulları artan təhlükəsizlik, rahatlıq və səmərəlilik təklif edərək, müəssisələrin əməliyyatlar aparma tərzində inqilab etdi. Bununla belə, fırıldaqçılıq və kiberhücumlar kimi rəqəmsal ödənişlərlə bağlı risklər də var. Bu riskləri azaltmaq üçün müəssisələr təhlükəsiz ödəniş şlüzlərindən istifadə və müntəzəm təhlükəsizlik auditlərinin aparılması kimi ən yaxşı təcrübələri tətbiq edə bilirlər. Doğru rəqəmsal ödəniş metodunun seçilməsi də çox vacibdir, əməliyyat haqları və təhlükəsizlik xüsusiyyətləri kimi amillər mühüm mülahizələrdir. Rəqəmsal ödənişlərin gələcəyi, çox güman ki, mobil və təməssiz ödənişlərin daha çox qəbulu, kriptovalyutalardan daha çox istifadə və təhlükəsizliyə artan vurğu ilə formalaşacaq. Azərbaycan kontekstində rəqəmsal ödənişlər azad edilmiş ərazilərin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır, hökumət infrastrukturun inkişafına əhəmiyyətli investisiyalar qoyur və maliyyə inklüzivliyini təşviq edir. Bu məqalə müəssisələr üçün rəqəmsal ödəniş üsullarının faydalarını və risklərini, riskləri minimuma endirmək üçün ən yaxşı təcrübələri və rəqəmsal ödənişlərdə gələcək tendensiyaları araşdırır.

Açar sözlər: *rəqəmsal ödəniş, üstünlüklər, risklər, qabaqcıl təcrübələr, infrastruktur, azad edilmiş ərazilər, mobil ödənişlər, kontaktsiz ödənişlər, kriptovalyutalar, təhlükəsizlik.*

GİRİŞ

Bu günün sürətlə inkişaf edən biznes mənzərəsində rəqəmsal ödəniş üsulları müəssisələrin əməliyyatları necə aparmasının ayrılmaz hissəsinə çevrilib. Texnologiyanın yüksəlişi və təməssiz ödənişlərə üstünlük verilməsi ilə müəssisələr müştərilərinin dəyişən ehtiyaclarını qarşılamaq üçün uyğunlaşmalı oldular. Rəqəmsal ödəniş üsulları artan təhlükəsizlik, səmərəlilik və rahatlıq da daxil olmaqla bir sıra üstünlüklər təklif edir və iqtisadi artıma təkan vermək, biznes və fərdləri gücləndirmək potensialına malikdir. Bununla belə, bizneslər üçün ciddi nəticələrə səbəb ola biləcək məlumatların pozulması, fırıldaqçılıq və kiberhücumlar kimi rəqəmsal ödənişlərlə bağlı risklər də mövcuddur. Bu məqalədə biz rəqəmsal ödəniş üsullarının biznes üçün faydalarını və risklərini, riskləri minimuma endirmək üçün ən yaxşı təcrübələri və rəqəmsal ödənişlərdə gələcək tendensiyaları araşdıracağıq. Rəqəmsal ödənişlərin regionun canlanmasında getdikcə daha mühüm rol oynadığı Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin iqtisadi inkişafında rəqəmsal ödənişlərin rolunu da araşdıracağıq.

Rəqəmsal ödəniş üsullarının müəssisələr üçün faydaları

Rəqəmsal ödəniş üsulları müasir biznes əməliyyatlarının ayrılmaz hissəsinə çevrilib və bütün ölçülü bizneslərə bir sıra üstünlüklər təklif edir. Bu yazıda biz rəqəmsal ödəniş üsullarının bizneslər üçün bəzi əsas üstünlüklərini və onların səmərəliliyi, təhlükəsizliyi və müştəri məmnuniyyətini yaxşılaşdırmağa necə kömək edə biləcəyini araşdıracağıq.

- Daha sürətli emal vaxtları:

Rəqəmsal ödəniş üsullarının müəssisələr üçün əsas üstünlüklərindən biri, çek və ya pul köçürmələri kimi ənənəvi ödəniş üsullarından daha sürətli emal müddətləri təklif etməsidir. Rəqəmsal ödəniş üsulları ilə müəssisələr ödənişləri dərhal qəbul edə bilər, yəni onlar əməliyyatları daha tez başa çatdırır və bizneslərini idarə etmək və inkişaf etdirmək üçün lazım olan vəsaitləri əldə edə bilərlər. Bu, xüsusilə kiçik biznes və ya startaplar üçün faydalı ola bilər, çünki onlar tez-tez nağd pul axını məhduddur və yeni imkanlardan yararlanmaq üçün sürətlə hərəkət etməlidirlər. Rəqəmsal ödəniş üsulları həm də daha çox çeviklik təklif edir, çünki müştərilər dünyanın istənilən yerindən, günün istənilən vaxtında, fiziki məkana baş çəkmədən ödəniş edə bilərlər. Bu o deməkdir ki, müəssisələr baha başa gələn və vaxt aparan beynəlxalq pul köçürmələrinə ehtiyac olmadan digər ölkələrdəki müştərilərdən və ya tərəfdaşlardan ödənişlər ala bilərlər.

- **Təkmilləşdirilmiş Təhlükəsizlik:**

Rəqəmsal ödəniş üsullarının müəssisələr üçün digər əsas üstünlüyü təkmilləşdirilmiş təhlükəsizlikdir. Kiberhücumların və məlumat pozuntularının artması ilə müəssisələr həssas müştəri və maliyyə məlumatlarını qorumaq üçün artan təzyiq altındadır. Rəqəmsal ödəniş üsulları iki faktorlu autentifikasiya, şifrələmə və tokenləşdirmə kimi fırıldaqçılıq və kiberhücumlar riskini azaltmağa kömək edə biləcək bir neçə təhlükəsizlik xüsusiyyətləri təklif edir. İki faktorlu autentifikasiya müştərilərdən ödəniş etməzdən əvvəl parol və təhlükəsizlik nişanı kimi iki identifikasiya formasını təqdim etmələrini tələb edir. Bu, müştəri hesablarına icazəsiz girişin qarşısını almağa və saxta əməliyyatlar riskini azaltmağa kömək edə bilər. Şifrələmə və tokenləşdirmə, kredit kartı nömrələri kimi həssas məlumatları düzgün şifrə açma açarı olmayan hər kəs üçün oxunmayan formata çevirməklə qorumaq üçün istifadə edilə bilən üsullardır.

- **Artan Rahatlıq:**

Rəqəmsal ödəniş üsulları həm biznes, həm də müştərilər üçün artan rahatlıq təklif edir. Rəqəmsal ödəniş üsulları ilə müştərilər fiziki yerə baş çəkmədən, nağd pul və ya çek götürmədən mobil cihazlarından və ya kompüterlərindən ödəniş edə bilərlər. Bu, müştəri məmnuniyyətini və loyallığını yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər, çünki müştərilər ödənişləri tez və asanlıqla həyata keçirə bilmənin asanlığını və rahatlığını yüksək qiymətləndirirlər. Müəssisələr üçün rəqəmsal ödəniş üsulları ödənişləri emal etmək üçün lazım olan vaxtı və resursları da azalda bilər. Çeklər kimi ənənəvi ödəniş üsulları ilə müəssisələr vaxt aparan və səhvlərə meyilli ola biləcək ödəniş məlumatlarını mühasibat sistemlərinə əl ilə daxil etməli ola bilər. Rəqəmsal ödəniş üsulları ilə ödəniş məlumatları avtomatik qeydə alınır və uzlaşdırılır ki, bu da biznesin vaxtına qənaət etməyə və xəta riskini azalda bilər.

- **Xərclərə qənaət:**

Rəqəmsal ödəniş üsulları həmçinin müəssisələrə əməliyyat haqlarına və emal xərclərinə qənaət etməyə kömək edə bilər. Çeklər kimi ənənəvi ödəniş üsulları ilə müəssisələr çeklərin işlənməsi, çapı və poçtla göndərilməsi, həmçinin bank haqları və pul köçürmə haqları üçün rüsum ödəməli ola bilər. Rəqəmsal ödəniş üsulları ilə əməliyyat haqları tez-tez aşağı olur və müəssisələr ənənəvi ödəniş üsulları ilə bağlı bir çox xərclərdən qaça bilərlər. Məsələn, PayPal kimi bəzi rəqəmsal ödəniş üsulları ənənəvi ödəniş üsullarından daha aşağı əməliyyat haqları təklif edir və həmçinin bizneslərə fırıldaqçılıq əməliyyatları ilə bağlı geri ödəmə haqlarından və digər xərclərdən qaçmağa kömək edə bilər. Bundan əlavə, müəssisələr birbaşa depozit və ya digər elektron ödəniş variantlarını təklif edən rəqəmsal ödəniş üsullarından istifadə etməklə bank komissiyalarına və pul köçürmələrinə qənaət edə bilərlər. Nəticə olaraq, rəqəmsal ödəniş üsulları daha sürətli emal vaxtları, təkmilləşdirilmiş təhlükəsizlik, artan rahatlıq və xərclərə qənaət də daxil olmaqla, bütün ölçülü müəssisələrə çoxsaylı üstünlüklər təklif edir. Rəqəmsal ödəniş üsullarını mənimsəməklə, müəssisələr öz əməliyyatlarını sadələşdirir, müştəri məmnuniyyətini yaxşılaşdırır və bugünkü sürətli iş mühitində rəqabətə davamlı qala bilərlər.

Rəqəmsal ödəniş üsullarının müəssisələr üçün riskləri

Rəqəmsal ödəniş üsulları bizneslərə çoxsaylı faydalar təqdim etsə də, onlar həm də diqqətlə idarə edilməli olan bir sıra risklərlə gəlirlər. Bu yarım başlıqda biz müəssisələr üçün rəqəmsal ödəniş üsullarının bəzi əsas risklərini və bizneslərin özlərini fırıldaqçılıqdan, kiberhücumlardan və digər təhlükəsizlik təhdidlərindən necə qoruya biləcəklərini araşdıracağıq.\

- **Kibertəhlükəsizlik riskləri:**

Rəqəmsal ödəniş üsulları ilə bağlı ən böyük risklərdən biri kibertəhlükəsizlikdir. Getdikcə daha çox iş əməliyyatı onlayn şəkildə hərəkət etdikcə, müəssisələr kiberhücumlara, məlumatların pozulmasına və digər təhlükəsizlik təhdidlərinə qarşı daha həssas olur. Hakerlər və kibercinayətkarlar həssas müştəri və maliyyə məlumatlarını oğurlamaq üçün müxtəlif üsullardan, o cümlədən fişinq hücumları, zərərli proqramlar və sosial mühəndislikdən istifadə edə bilirlər. Bu risklərdən qorunmaq üçün müəssisələr kibertəhlükəsizliyə fəal yanaşmalıdırlar. Buraya güclü parolların və iki faktorlu autentifikasiyanın tətbiqi, həssas məlumatları qorumaq üçün şifrələmə və tokenləşdirmədən istifadə və yeni təhlükəsizlik təhdidlərini həll etmək üçün sistemlərinin müntəzəm monitorinqi və yenilənməsi daxil ola bilər. Müəssisələrin əməkdaşlarını şübhəli e-poçt və ya veb-saytlardan qaçınmaq və hər hansı şübhəli təhlükəsizlik pozuntuları barədə dərhal IT-yə məlumat vermək kimi kibertəhlükəsizlik üzrə ən yaxşı təcrübələr haqqında maarifləndirmələri də vacibdir.

- **Ödəniş Fırıldaqçılığı:**

Rəqəmsal ödəniş üsulları ilə bağlı digər əsas risk ödəniş saxtakarlığıdır. Elektron ticarətin və onlayn ödənişlərin artması ilə bizneslər saxta əməliyyatlar, geri ödəmələr və digər ödəniş fırıldaqçılığı növlərinə qarşı daha həssas olurlar. Fırıldaqçılar oğurlanmış kredit kartı məlumatlarından və ya digər həssas məlumatlardan icazəsiz alış-veriş etmək və ya öz hesablarına pul köçürmək üçün istifadə edə bilirlər. Ödəniş fırıldaqçılıqlarından qorunmaq üçün müəssisələr fırıldaqçılığın qarşısının alınması üçün güclü tədbirlər görməlidirlər. Buraya müştərilərin şəxsiyyətini təsdiqləmək və saxta əməliyyatların qarşısını almaq üçün fırıldaqçılığın aşkarlanması proqramı, ünvan doğrulama sistemləri və ödənişin yoxlanılması prosesləri kimi alətlərdən istifadə daxil ola bilər. Müəssisələr həmçinin qeyri-adi böyük əməliyyatlar və ya tanış olmayan yerlərdən edilən əməliyyatlar kimi şübhəli fəaliyyət üçün ödəniş sistemlərini mütəmadi olaraq izləməlidirlər.

- **Texniki məsələlər:**

Rəqəmsal ödəniş üsulları sistem kəsilməsi, proqram təminatı xətalı və ya şəbəkə xətalı kimi texniki problemlərə də həssas ola bilər. Bu problemlər biznes əməliyyatlarında əhəmiyyətli pozuntulara səbəb ola bilər və satışların itirilməsi, gəlirlərin itirilməsi və ya digər maliyyə itkiləri ilə nəticələndə bilər. Texniki problemlərin risklərini azaltmaq üçün müəssisələr ödəniş sistemlərinin etibarlı, təhlükəsiz və yaxşı saxlanılmasını təmin etməlidirlər. Buraya proqram təminatının müntəzəm olaraq yenilənməsi və yamaqlanması, zəifliklər üçün sistemlərin sınaqdan keçirilməsi, sistem nasazlığı halında fəlakətin bərpası və işin davamlılığı planlarının həyata keçirilməsi daxil ola bilər. Müəssisələr üçün yaranan hər hansı bir problemi tez bir zamanda həll etmək üçün yardım masası və ya texniki dəstək qrupu kimi etibarlı dəstək sisteminin olması da vacibdir.

- **Tənzimləmə uyğunluğu:**

Nəhayət, rəqəmsal ödəniş üsullarından istifadə edən müəssisələr məlumatların qorunması qaydaları, çirkli pulların yuyulmasına qarşı qanunlar və digər maliyyə qaydaları da daxil olmaqla bir sıra tənzimləyici tələblərə əməl etməlidir. Bu qaydalara əməl edilməməsi əhəmiyyətli cərimələr, qanuni cəzalar və biznesin nüfuzuna xələl gətirə bilər. Tənzimləyici tələblərə uyğunluğu təmin etmək üçün müəssisələr bütün müvafiq qaydalara cavab verən və işçilərə davamlı təlim və dəstək verən möhkəm uyğunluq proqramları həyata keçirməlidir. Müəssisələrin qaydalara və ya biznes mühitindəki dəyişiklikləri əks etdirmək üçün uyğunluq proqramlarını müntəzəm olaraq nəzərdən keçirməsi və yenilənməsi də vacibdir. Nəticə olaraq, rəqəmsal ödəniş üsulları müəssisələrə bir çox üstünlüklər təqdim etsə də, onlar həm də diqqətlə idarə edilməli olan bir sıra risklərlə gəlirlər. Güclü

kibertəhlükəsizlik tədbirləri, dələduzluğun qarşısının alınması strategiyaları, etibarlı texniki sistemlər və möhkəm uyğunluq proqramları həyata keçirməklə bizneslər özlərini bu risklərdən qoruya və rəqəmsal ödəniş üsullarının təhlükəsiz və etibarlı istifadəsini təmin edə bilirlər.

Risqləri minimuma endirmək üçün ən yaxşı təcrübələr

Rəqəmsal ödəniş üsulları bizneslərə artan səmərəlilik, xərclərə qənaət və təkmilləşdirilmiş müştəri təcrübəsi daxil olmaqla bir çox üstünlüklər təklif edir. Bununla belə, bu faydalar rəqəmsal ödəniş üsullarının təhlükəsiz və təhlükəsiz istifadəsini təmin etmək üçün diqqətlə idarə edilməli olan bir sıra risklərlə gəlir. Bu başlıqda rəqəmsal ödəniş üsulları ilə bağlı riskləri minimuma endirmək və biznesinizi fırıldaqçılıq, kiberhücumlar və digər təhlükəsizlik təhdidlərindən qorumaq üçün ən yaxşı təcrübələri araşdıracağıq.

- Güclü Təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirin:

Rəqəmsal ödəniş üsulları ilə bağlı riskləri minimuma endirmək üçün ilk addım biznesinizi və müştərilərinizin məlumatlarını qorumaq üçün güclü təhlükəsizlik tədbirlərini həyata keçirməkdir. Buraya ödəniş kartı məlumatları və ya şəxsi məlumatlar kimi həssas məlumatları qorumaq üçün iki faktorlu autentifikasiya, şifrələmə və tokenizasiyadan istifadə daxil ola bilər. Yeni təhlükəsizlik təhdidlərini aradan qaldırmaq üçün proqram təminatı və sistemləri mütəmadi olaraq yeniləmək və yamaqlar etmək, icazəsiz giriş və ya qeyri-adi əməliyyatlar kimi şübhəli fəaliyyət üçün sistemlərə nəzarət etmək də vacibdir. Bundan əlavə, müəssisələr işçilərini kibertəhlükəsizliyin əhəmiyyəti və potensial təhlükəsizlik təhdidlərini necə müəyyənləşdirmək və hesabat vermək barədə öyrətmək üçün işçi təlim proqramları həyata keçirməlidir.

- Fırıldaqçılığın aşkarlanması və qarşısının alınması alətlərindən istifadə edin:

Rəqəmsal ödəniş üsulları ilə bağlı riskləri minimuma endirmək üçün digər mühüm ən yaxşı təcrübə saxta əməliyyatları müəyyən etmək və qarşısını almaq üçün fırıldaqçılığın aşkarlanması və qarşısının alınması vasitələrindən istifadə etməkdir. Bu alətlərə ünvanların yoxlanılması sistemləri, ödənişin yoxlanılması prosesləri və potensial saxtakarlıq fəaliyyətini müəyyən etmək üçün əməliyyat məlumatlarını təhlil edən fırıldaqçılığın aşkarlanması proqramı daxil ola bilər. Bu alətlərdən istifadə etməklə müəssisələr tez bir zamanda saxta əməliyyatları müəyyən edib qarşısını ala, maliyyə itkiləri və nüfuza zərər vurma riskini azalda bilər.

- Müntəzəm olaraq əməliyyatlara nəzarət edin və nəzərdən keçirin:

Fırıldaqçılıq və digər təhlükəsizlik təhdidləri riskini minimuma endirmək üçün müəssisələr öz əməliyyatlarını mütəmadi olaraq izləməli və nəzərdən keçirməlidirlər. Buraya əməliyyat qeydlərinin nəzərdən keçirilməsi, əməliyyat məlumatlarında qeyri-adi nümunələrin və ya anomaliyaların müəyyən edilməsi və hər hansı şübhəli əməliyyatların araşdırılması daxil ola bilər. Real vaxt rejimində əməliyyatları izləmək və onları müntəzəm olaraq nəzərdən keçirməklə bizneslər potensial təhlükəsizlik təhdidlərini maliyyə itkiləri və ya digər neqativ təsirlərlə nəticələnməzdən əvvəl tez bir zamanda müəyyən edə və həll edə bilirlər.

- Hadisənin Bərpası və Biznes Davamlılığı Planlarını həyata keçirin:

Güclü təhlükəsizlik tədbirləri və fırıldaqçılığın qarşısının alınması vasitələrini tətbiq etməklə yanaşı, müəssisələr ödəniş sistemlərində baş verən hər hansı nasazlıqdan tez aradan qaldırılmasını təmin etmək üçün hadisənin bərpası və işin davamlılığı planlarını hazırlamalı və həyata keçirməlidirlər. Buraya müntəzəm olaraq məlumatların ehtiyat nüsxəsinin çıxarılması, lazımsız sistemlərin və infrastrukturun tətbiqi və sistemin dayandırılması və ya digər nasazlıqlar zamanı əməliyyatların bərpası üçün planların hazırlanması daxil ola bilər. Bu planları yerinə yetirməklə, müəssisələr tez bir zamanda normal fəaliyyətini bərpa edə və ödəniş sistemlərində yaranan hər hansı pozuntuların təsirini minimuma endirə bilirlər.

Doğru rəqəmsal ödəniş üsulunun seçilməsi

Rəqəmsal ödəniş üsullarının artan populyarlığı ilə şirkətlər müştərilərindən ödənişləri qəbul etməyə gəldikdə seçim etmək üçün geniş seçim imkanlarına malikdirlər. Düzgün rəqəmsal ödəniş üsulunu seçmək çətin ola bilər, çünki hər bir metodun öz üstünlükləri və mənfi cəhətləri var.

- Müştəri seçimləri:

Rəqəmsal ödəniş üsulunu seçərkən nəzərə alınmalı olan ən vacib amillərdən biri müştəri seçimləridir. Fərqli müştərilər fərqli ödəniş üsullarına üstünlük verirlər və onların üstünlüklərini nəzərə almaq üçün müxtəlif seçimlər təklif etmək vacibdir. Məsələn, bəzi müştərilər kredit və ya debet kartı ilə ödəniş etməyi, bəziləri isə mobil ödəniş proqramından istifadə etməyi üstün tutar. Bir çox ödəniş variantları təklif etməklə, müəssisələr müştəri məmnuniyyətini və sədaqətini artırır.

- Təhlükəsizlik:

Rəqəmsal ödəniş üsulunu seçərkən nəzərə alınmalı olan digər vacib amil təhlükəsizlikdir. Müştərilər bilmək istəyirlər ki, onların ödəniş məlumatı təhlükəsiz və təhlükəsizdir və bizneslər müştərilərinin həssas məlumatlarını qorumaq üçün məsuliyyət daşıyırlar. Rəqəmsal ödəniş üsullarını qiymətləndirərkən, şifrələmə, iki faktorlu autentifikasiya və tokenləşdirmə kimi təhlükəsizlik xüsusiyyətlərini və mövcud protokolları nəzərə almaq vacibdir. Təhlükəsizliyə üstünlük verən ödəniş metodunun seçilməsi müştərilərlə inam yaratmağa və biznesinizi potensial məlumat pozuntularından və ya digər təhlükəsizlik təhdidlərindən qorumağa kömək edə bilər.

- Qiymət:

Rəqəmsal ödənişlərin qəbulunun dəyəri ödəniş üsulundan və provayderdən asılı olaraq geniş şəkildə dəyişə bilər. Bəzi ödəniş üsulları əməliyyat haqları və ya əməl haqqı tələb edə bilər, digərləri isə daha aşağı ödənişlər və ya hətta pulsuz əməliyyatlar təklif edə bilər. Ödəniş üsullarını qiymətləndirərkən ödənişlərin qəbulunun ümumi dəyərini, o cümlədən hər hansı rüsumlar, aparat və ya proqram təminatı xərclərini və davamlı texniki xidmət və dəstək xərclərini nəzərə almaq vacibdir. Rəqəbatlı qiymətlər və şəffaf rüsumlar təklif edən ödəniş metodunun seçilməsi bizneslərə pulu qənaət etməyə və gəlirlərini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər.

- Mövcud sistemlərlə inteqrasiya:

Bir çox müəssisələrdə artıq maliyyə, inventar və müştəri məlumatlarını idarə etmək üçün mövcud sistemlər mövcuddur. Rəqəmsal ödəniş metodunu seçərkən onun mövcud sistemlərinizlə nə dərəcədə uyğunlaşdığını nəzərə almaq vacibdir. Mövcud sistemlərinizlə problemsiz şəkildə inteqrasiya edən ödəniş üsulu əməliyyatlarınızı sadələşdirməyə və səhvlər və ya məlumat uyğunsuzluğu riskini azaltmağa kömək edə bilər.

- Mövcudluq və istifadə rahatlığı:

Nəhayət, rəqəmsal ödəniş üsulunu seçərkən onun mövcudluğunu və istifadə rahatlığını nəzərə almaq vacibdir. Bəzi ödəniş üsulları müəyyən ölkələrdə və ya regionlarda mövcud olmaya bilər və ya istifadə üçün xüsusi avadanlıq və ya proqram təminatı tələb edə bilər. Bundan əlavə, bəzi ödəniş üsulları digərlərindən daha mürəkkəb və ya istifadəsi çətin ola bilər ki, bu da həm müştərilər, həm də işçilər üçün məyusluq yarada bilər. Geniş şəkildə əlçatan olan və istifadəsi asan ödəniş metodunun seçilməsi, iştirak edən hər kəs üçün rahat və qüsursuz ödəniş təcrübəsini təmin etməyə kömək edə bilər.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində rəqəmsal ödəniş

Azərbaycanda rəqəmsal ödəniş üsulları son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə populyarlıq qazanıb. Ölkə maliyyə infrastrukturunun modernləşdirilməsində və rəqəmsal ödənişlərin təşviqində mühüm nailiyyətlər əldə edib. Azərbaycan 2007-ci ildə ilk mobil ödəniş sistemini işə salmaqla regionda mobil ödənişləri tətbiq edən ilk ölkələrdən biri olub. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində region yenidən qurulduqca və canlandıqca rəqəmsal ödənişlərin əhəmiyyəti getdikcə artır. Bir çox müəssisələr və sahibkarlar əməliyyatlar aparmaq və bizneslərini böyütmək üçün rəqəmsal ödənişlərə müraciət edirlər. Rəqəmsal ödənişlər artan təhlükəsizlik, rahatlıq və səmərəli-

lik də daxil olmaqla bir sıra üstünlüklər təklif edir. İşğal edilmiş ərazilərdə rəqəmsal ödənişlərdən istifadənin qarşısında duran əsas problemlərdən biri infrastrukturun olmamasıdır. Bir çox ərazilərin etibarlı internet və elektrik enerjisinə çıxışı yoxdur ki, bu da rəqəmsal əməliyyatların aparılmasını çətinləşdirə bilər. Bununla belə, Azərbaycan hökuməti regionda infrastrukturun inkişafına, o cümlədən yolların, elektrik xətlərinin və telekommunikasiya şəbəkələrinin tikintisinə əhəmiyyətli sərmayələr qoyub ki, bu da bu çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə kömək edəcək.

Azərbaycan hökuməti işğaldan azad edilmiş ərazilərdə rəqəmsal ödənişlərdən istifadənin təşviqi istiqamətində də addımlar atıb. Məsələn, o, rezidentlərə təhlükəsiz və asanlıqla onlayn əməliyyatlar aparmağa imkan verən rəqəmsal şəxsiyyət proqramını işə salıb. Hökumət həmçinin regionda maliyyə inklüzivliyini və rəqəmsal ödənişləri təşviq etmək üçün bir sıra beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edib. Ümumilikdə rəqəmsal ödənişlər Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamaq potensialına malikdir. Rəqəmsal ödənişlər tranzaksiyaların aparılması üçün təhlükəsiz, səmərəli və rahat üsul təqdim etməklə iqtisadi artımı sürətləndirməyə və regiondakı biznes və fərdləri gücləndirməyə kömək edə bilər. İnfrastruktur inkişaf etməyə davam etdikcə, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində rəqəmsal ödəniş üsullarının daha da geniş tətbiqini gözləyə bilərik.

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq, rəqəmsal ödəniş üsulları bizneslər üçün artan təhlükəsizlik, səmərəlilik və rahatlıq da daxil olmaqla bir sıra üstünlüklər təklif edir. Bununla belə, rəqəmsal ödənişlərlə bağlı məlumatların pozulması, fırıldaqçılıq və kiberhücumlar kimi risklər də mövcuddur. Bu riskləri azaltmaq üçün müəssisələr təhlükəsiz ödəniş şüzlərindən istifadə, müntəzəm təhlükəsizlik auditlərinin aparılması və işçilərin kibertəhlükəsizlik üzrə təlimlərinin keçirilməsi kimi ən yaxşı təcrübələri tətbiq edə bilərlər. Doğru rəqəmsal ödəniş üsulunun seçilməsi də biznes üçün çox vacibdir. Ödəniş metodunu seçərkən əməliyyat haqları, istifadə rahatlığı və təhlükəsizlik xüsusiyyətləri kimi amillər nəzərə alınmalıdır. Gələcəyə nəzər salsaq, rəqəmsal ödəniş üsullarının gələcəyinin mobil və təməssiz ödənişlərin daha çox qəbulu, kriptovalyutaların daha çox istifadəsi, digər texnologiyalarla inteqrasiya və təhlükəsizliyə artan vurğu ilə formalaşacağı gözlənilir. Azərbaycanda rəqəmsal ödənişlər işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır və infrastruktur inkişaf etməyə davam etdikcə, biz regionda rəqəmsal ödəniş üsullarının daha da geniş tətbiqinin şahidi ola bilərik. Ümumilikdə, rəqəmsal ödənişlər bizim biznesimizi dəyişdirir, bir sıra üstünlüklər və inkişaf imkanları təklif edir. Rəqəmsal ödənişlərlə bağlı riskləri və ən yaxşı təcrübələri dərk etməklə, müəssisələr əyridən qabaqda qala və müştəriləri üçün qüsursuz ödəniş təcrübəsi təmin edə bilərlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Islam M. A., Islam M. A., & Alam M. S. (2019). Digital Payment System: Current Issues and Future Directions. *Journal of Internet Banking and Commerce*, 24(1).
2. Miao C., & Chen Y. (2018). The risks and challenges of mobile payment in China: A literature review. *Journal of Systems and Information Technology*, 20(3), 274-294.
3. Javvaji B., & Ravi V. (2018). Digital payments and financial inclusion: Evidence from India. *Electronic Commerce Research and Applications*, 27, 44-55.
4. Zavolokina L., Dolata M., Schwabe G., & Krcmar H. (2019). Exploring trust in digital payments: a systematic review. *Electronic Commerce Research and Applications*, 38, 1-13.
5. Huang K. H., Lee Y. C., & Huang W. W. (2021). Mobile payment usage in Asia-Pacific: A systematic review and meta-analysis. *Journal of Business Research*, 129, 94-106.

I.F.Khudaverdiyev

master student, Azerbaijan State Economic University

The benefits and risks of using digital payment methods for businesses

Abstract

Digital payment methods have revolutionized the way businesses conduct transactions, offering increased security, convenience, and efficiency. However, there are also risks associated with digital payments, such as fraud and cyber attacks. To mitigate these risks, businesses can implement best practices such as using secure payment gateways and conducting regular security audits. Choosing the right digital payment method is also crucial, with factors such as transaction fees and security features being important considerations. The future of digital payments is likely to be shaped by increased adoption of mobile and contactless payments, greater use of cryptocurrencies, and an increased emphasis on security. In the context of Azerbaijan, digital payments are playing an important role in the economic development of the liberated territories, with the government making significant investments in infrastructure development and promoting financial inclusion. This article examines the benefits and risks of digital payment methods for businesses, best practices for minimizing risks, and future trends in digital payments.

Key words: digital payment, benefits, risks, best practices, infrastructure, liberated territories, mobile payments, contactless payments, cryptocurrencies, security.

И.Ф.Худавердиев

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Преимущества и риски использования цифровых способов оплаты для бизнеса

Резюме

Цифровые способы оплаты произвели революцию в способах проведения транзакций предприятиями, предлагая повышенную безопасность, удобство и эффективность. Однако существуют также риски, связанные с цифровыми платежами, такие как мошенничество и кибератаки. Чтобы снизить эти риски, предприятия могут внедрять передовые методы, такие как использование безопасных платежных шлюзов и проведение регулярных проверок безопасности. Выбор правильного метода цифровых платежей также имеет решающее значение, при этом важными факторами являются такие факторы, как комиссия за транзакцию и функции безопасности. Будущее цифровых платежей, вероятно, будет зависеть от более широкого внедрения мобильных и бесконтактных платежей, более широкого использования криптовалют и повышенного внимания к безопасности. В контексте Азербайджана цифровые платежи играют важную роль в экономическом развитии освобожденных территорий, при этом правительство вкладывает значительные средства в развитие инфраструктуры и способствует расширению доступа к финансовым услугам. В этой статье рассматриваются преимущества и риски цифровых способов оплаты для бизнеса, передовой опыт по минимизации рисков и будущие тенденции в области цифровых платежей.

Ключевые слова: цифровые платежи, преимущества, риски, лучшие практики, инфраструктура, освобожденные территории, мобильные платежи, бесконтактные платежи, криптовалюты, безопасность.

M.E.Əlizadə
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiə Nazirliyinin yanında,
DOST Rəqəmsal İnnovasiyalar Mərkəzi, Baş mütəxəssis
muhammedalizadeh11@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 17.05.2023

The article was received by editorial board 17.05.2023

Статья принята к печати 17.05.2023

RƏQƏMLƏRDƏN STRATEJİK QƏRARLARA: BİZNESLƏR NƏ ÜÇÜN DATAYA ƏSASLANMALIDIR?

Xülasə

Müasir və qloballaşan dünyada dövrün yaratdığı yüzlərlə yeni trend və istiqamətlər arasında öz unikallığı və vəd etdiyi gələcək, həmçinin perspektivlər baxımından ən iddialı, gənc və qapsamlı elm sahələrindən biri də məhz Data Elmidir. Data Elminin ən böyük xüsusiyyətlərindən biri də gətirdiyi həll və ya həllər toplusu həm özəl sektorda, həm də dövlət sektorunda olmaqla, təhsildən tibbə, maliyyədən texnologiyaya yüzlərlə sahədə istifadəyə yararlı olmasıdır. Başqa sözlə desək, Data Elmi pərakəndə satış biznesində olan bir sahibkara və ya rəhbərə bazaradakı qiymətlərlə, rəqiblərlə və s. faktorlarla əlaqədar məlumatlar verərək, ona stratejik qərarlar (marketing xərcləri, daşıma xərcləri və s. optimizasiyaları, satış effektivliyi) verməyə kömək edirsə, digər tərəfdən tibb sektorunda, insanların X-süaları vasitəsilə çəkilmiş şəkillərinə baxaraq, onlarda müxtəlif xəstəlik risklərini əvvəlcədən proqnozlaşdırma bilir. Bu məqalədə qeyd etmək istədiyim əsas mövzu məhz Data Elminin qərarlara təsir prosesidir. Ümumiyyətlə, bizneslərin gündəlik iş axınında Data harada dayanır? Yaxud da, rəhbər şəxslər məlumata tam olaraq hansı addımda ehtiyac duyurlar? Bunlarla bağlı cavabları məqaləmizin geri qalan hissələrində danışa bilərik.

Açar sözlər: məlumat elmi, data elmi, xərclərin optimizasiyası, müasir trendlər.

GİRİŞ

Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, müasir dövrdəki biznes prosesləri datasız, ümumiyyətlə data analitikasız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Gəlin məqaləmizə keçməzdən əvvəl, burada qarşılaşacağımız terminlər, həmçinin proseslərlə əvvəlcədən tanış olaq. Datanın biznesdəki istifadə aspektlərini anlamaq üçün biz əvvəlcə datanın və informasiyanın nə olduğunu anlamalı, daha sonra bu faktorların Data Elmindəki rollarını və istifadə üsullarını anlamalıyıq.

Data real dünyanın müxtəlif aspektlərini təmsil edən xam, işlənməmiş faktları, rəqəmləri və ya simvolları özündə ehtiva edir. Data rəqəmlər, mətn, şəkillər, audio və ya hər hansı digər formalarda ola bilər. Məlumatlar ayrılıqda məna və ya kontekstdən məhrumdur və faydalı olmaq üçün emal edilməli və strukturlaşdırılmalıdır.

İnformasiya isə məna, bilik və ya anlayışları çatdırmaq üçün mənalı şəkildə işlənmiş, təşkil edilmiş və ya strukturlaşdırılmış datalardır. Başqa sözlə desək, dataların təhlilinin və şərh edilməsinin, daha başa düşülən və qiymətli formaya çevrilməsinin nəticəsidir. Məlumat kontekst təmin edir və insanlara əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə və ya konkret hadisələri anlamağa kömək edir.

Data Elmi isə öz növbəsində elmi metodlar, proseslər, alqoritmlər və sistemlərdən istifadə edərək datalardan bilik və anlayışların çıxarılmasını əhatə edən çoxşaxəli bir sahədir. Data Elmi

statistika, riyaziyyat, informatika və s. elementləri birləşdirir ki, qərar qəbul etməyi dəstəkləyən və yararlı şəkildə məlumatları toplamaq, təhlil etmək və şərh etmək üçün çox önəmli vasitədir.

Data alimləri böyük və mürəkkəb data bazalarından nümunələri, tendensiyaları və korrelyasiyaları çıxarmaq üçün verilənlərin analizi, maşın öyrənməsi, statistik modelləşdirmə və məlumatların vizuallaşdırılması kimi müxtəlif üsullardan istifadə edirlər. Onlar mürəkkəb problemləri həll etmək, gizli təsiredici faktorları üzə çıxarmaq, proqnozlar vermək, prosesləri optimallaşdırmaq və müəssisələrə, təşkilatlara və ya elmi araşdırmalara dəyərli fikirlər vermək üçün həm strukturlaşdırılmış, həm də strukturlaşdırılmamış məlumatlar ilə işləyirlər. Data elmi biznes analitikası, səhiyyə, maliyyə, marketinq və datalara əsaslanan qərarların qəbul edilməsinin vacib olduğu bir çox digər sahələrdə həlledici rol oynayır.

ƏSAS MƏTN

Azərbaycanda və dünyada geniş istifadə olunan qavram olan data, informasiya və Data Elminin nəzəri hissəsi ilə artıq tanışıq. Həmçinin bu konsepsiyanın daha da dərininə enmək üçün gəlin praktiki misallar üzərindən davam edək. Data, informasiya və Data Elmi anlayışlarını göstərən bəzi real biznes nümunələri bunlardır:

Data: Marketlər şəbəkəsini idarə edən bir pərakəndə satış şirkəti alınan əşyalar, əməliyyat məbləğləri və satınalma vaxtı daxil olmaqla, müştəri alışları haqqında məlumat toplayır.

İnformasiya: Həmin şirkət ən çox satılan məhsulları, pik satış saatlarını və müştəri alış nümunələrini müəyyən etmək üçün məlumatları təhlil edir. Bu məlumat şirkətə müştəri seçimlərini başa düşməyə və inventar idarəçiliyi və marketinq strategiyalarını optimallaşdırmağa kömək edir.

Data Elmi: Bir e-ticarət şirkəti müştəri axtarışı və satınalma tarixçəsinə əsaslanan tövsiyə sistemi hazırlamaq üçün Data elmindən istifadə edir. Böyük həcmli məlumatların təhlili üçün maşın öyrənməsi alqoritmlərini tətbiq etməklə şirkət müştərilərə fərdiləşdirilmiş məhsul tövsiyələri verə, satışları və müştəri məmnuniyyətini artırma bilər.

Bu üç faktorunu birləşdirərək dünyaca məşhur film və serial platforması olan Netflixin axtarış və tövsiyə sistemini nəzərdən keçirək. Netflixin tövsiyə sistemi, əsasən maşın öyrənməsi (Machine learning) modellərindən istifadə edərək bizə seçim və zövqlərimizə əsaslanan təkliflər paketi hazırlayır. Bunun üçün sistem əvvəlcə bizim tarixçəmizi nəzərdən keçirir. İzlədiyimiz filmləri, onların yaş kateqoriyalarını, rollardakı aktyor və aktrisalari, filmi izlədiyimiz tarix və saatları, həmçinin bundan başqa verilənləri data şəklində toplayır. Daha sonra, bu dataları özü üçün yararlı informasiya halına salır. Məsələn, bu şəxsin daha çox uşaq və ya yetişkin kateqoriyalı, tarixi, dram və s. janrlardakı filmlərə, günün axşam və ya gündüz saatlarında izlədiyinə, daha çox hansı aktyor və aktrisaların filmlərinə, hansı rejissorun və ya produserin filmlərinə baxdığını analiz edən sistem, məhz bu informasiyalar vasitəsilə qərar verir və bu kriteriyalara yüksək faizlə uyğun filmləri bizim üçün siyahı halına salır. Həmçinin digər dünyaca məşhur platformaların da iş prinsipi buna yaxındır. Hətta Google kimi nəhəng firmaların istifadə etdiyi datalar bəzən Netflixdəki kimi, yalnız həmin platforma daxilindəki hərəkət və izləmələrlə qısıtlanmır. Gündəlik yönəldiyimiz saytlardan tutmuş, axtarış etdiyimiz məhsullaradək, gəzdiyimiz bölgələrdən tutmuş danışdığımız və istifadə etdiyimiz sözlərdək bütün datalar, bu şirkətlərin axtarış sistemini əhatə edən matrislərin bir parçası halına gəlir və sistemə bizim haqqımızda bir profil daxil edir. Məhz bunun nəticəsidir ki, bəzən axtarış etdiyimiz məhsullar bir-neçə platformada qarşımıza çıxır, danışarkən istifadə etdiyimiz sözlərə uyğun reklamlar bizi əhatə edir.

Təbii ki, bu proseslərin özləri də Big Dataya əsaslanan, qərarlarını bunlara əsaslanaraq verən şirkətlərin strategiyalarının bir parçasıdır. Başqa sözlə desək, milyonluq şirkətlər milyonluq dataya, milyardlıq şirkətlər milyardlıq dataya əsaslanır. Təbiidir ki, şirkətlərin işlədiyi dataların həcmi ilə bağlı araşdırma etsək, bu dataların hansı hissəsinin marketinq üçün, hansı hissəsinin stratejik planlaşdırma üçün istifadə edildiyini anlasaq, onların gəlirlərinin yüksək məbləğlər olmasındakı əsas səbəbləri də anlamış olarıq.

Dataya əsaslanan proseslər nəinki bizneslərdə, həmçinin siyasi proseslərdə də geniş istifadə olunur.

Cambridge Analytica Birləşmiş Krallıqda yerləşən data analitikası şirkəti idi. O, 2016-cı il ABŞ prezident seçkiləri də daxil olmaqla, siyasi kampaniyalarda iştirakı ilə diqqət çəkmişdi. Şirkət psixoxrafik profiləşdirmə üsullarından istifadə edərək məlumatlara əsaslanan kampaniya strategiyalarında ixtisaslaşdığını iddia edir və bu sahələrdə fəaliyyət də göstərirdi.

2016-cı il seçkiləri zamanı Cambridge Analytica Respublikaçılar Partiyasının prezidentliyə namizədi olan Donald Trampın kampaniyası ilə əməkdaşlıq etmişdir. Məlumatla görə, şirkət Tramp kampaniyasına məlumatların təhlili, hədəflənmiş reklam və seçici profili daxil olmaqla xidmətlər təqdim edib. Onlar fərdlərin təfərrüatlı profilərini yaratmaq və siyasi mesajları buna uyğun hazırlamaq üçün Facebook kimi sosial media platformaları da daxil olmaqla bir çox mənbədən alınan məlumatlardan istifadə etdiklərini qəbul etmişdirlər.

Cambridge Analytica ətrafında mübahisə, şirkətin milyonlarla Facebook istifadəçisinin şəxsi məlumatlarını onların açıq razılığı olmadan əldə etdiyi ortaya çıxmışdır. Bu məlumatların məqsədyönlü siyasi reklam hazırlamaq və seçici davranışına təsir etmək üçün istifadə edildiyi iddia edilir. Bu insident məlumatların məxfiliyi, siyasi kampaniyada etika və məlumat analitikasının demokratik proseslərə potensial təsiri ilə bağlı əhəmiyyətli narahatlıqlar doğurmuşdur.

Cambridge Analytica-nın Trump kampaniyasında iştirakı və onun məlumat təcrübələri ABŞ və Böyük Britaniyada səlahiyyətli təşkilatların tərəfindən araşdırmalara səbəb olmuşdur.

Bütün bu faktorlar bizə nəticə etibarilə, hələ analiz olunmadan, Data Elmindən istifadə olunmadan, xam datanın özünün belə nə qədər önəmli olduğunu biznesin idarə edilməsindən siyasətə, tibbdən təhsilə müxtəlif sahələrdə üstünə biləcəyi yüzlərlə, bəlkə də minlərlə vəzifə və məsuliyyətləri görə bilərik. Bizneslərdə datanın istifadəsi özünü müxtəlif strukturlar səviyyəsində olmaqla, müxtəlif komandalarda iş prinsipinə uyğun şəkildə göstərir. Bütün bu istiqamətləri vahid məqalə halında izah etməyin mümkün olmadığını nəzərə alaraq, bu məqalədə bir-neçə istifadə yönündən danışa bilərik. İlk olaraq, bank sektorundan xidmət sektoruna, pərakəndə satışlardan texnologiyaya bütün biznesləri maraqlandıran ən əsas indikatorlardan bizi məhz elə performansın analizini və biznesin hazırkı durumunu əhatə edən indikatorlardır. Bizneslərin fəaliyyət səmərəliliyini, həmçinin əməkdaş effektivliyini təmin etmək üçün istifadə etdikləri növbəti indikatorların məcmusunu biz Əsas Fəaliyyət Göstəriciləri (Key Performance Indicators – KPI) kimi birləşdirə bilərik. ƏFG-lərin data əsasında tətbiqi və hesablanması göstərmək üçün aşağıdakı halları nəzərdən keçirək:

Məqsədlərin dəqiqləşdirilməsi: Datalar tarixi məlumatları və bazar tendensiyyalarını təhlil edərək təşkilatın məqsədlərinə uyğun olan, ölçülə bilən məqsədləri müəyyən etməyə kömək edir.

Məlumatların ümumiləşdirilməsi: KPI-ləri hesablamaq üçün satış rəqəmləri, istehsal göstəriciləri, müştəri rəyi və maliyyə məlumatları kimi müvafiq məlumatlar toplanır. Bu, manual qaydada və ya avtomatlaşdırılmış sistemlər vasitəsilə edilə bilər. Dataların dəqiqliyini və etibarlılığını təmin etmək çox vacibdir. Təşkilatlar yüksək keyfiyyətli məlumatların saxlanması üçün məlumatları təsdiqləyir, müntəzəm auditlər aparır və bütünlüklə bağlı problemləri həll edir.

Dataların integrasiyası: KPI-lar çox vaxt bir neçə mənbədən və ya şöbədən məlumat tələb edir. Müxtəlif sistemlərdən məlumatların integrasiyası performansın hərtərəfli görünüşünü təmin edir.

Dataların təhlili: Toplanmış məlumatlar statistik üsullardan, trend təhlilindən və məlumatların vizuallaşdırılmasından istifadə edərək, anlayışlar əldə etmək və KPI-ları hesablamaq üçün təhlil edilir.

KPI hesablanması: KPI-lar müvafiq məlumatları özündə birləşdirən xüsusi düsturlar və ya alqoritmlərdən istifadə etməklə hesablanır. Məsələn, satış artım tempi cari və əvvəlki dövr satışlarını müqayisə etməklə hesablanır.

Monitoring və hesabat: KPI-lar müntəzəm olaraq izlənilir və zamanla izlənilir. Maraqlı tərəflər üçün performans hesabatları təqdim etmək üçün məlumatlar toplanır və hədəflərlə müqayisə edilir.

Məlumata əsaslanan qərarların qəbulu: KPI məlumatlarının təhlili maraqlı tərəflərə meylləri, nümunələri və təkmilləşdirmə sahələrini müəyyən etməyə kömək edir. Məlumata əsaslanan qərar qəbulu, strateji məqsədlərə nail olmaq üçün prosesləri və resursların bölüşdürülməsini optimallaşdırır.

Xülasə, məlumat KPI-lərin qurulması və hesablanması əsasdır. Təşkilat məqsədləri ilə uyğun gələn mənalı və dəqiq ölçmələri təmin edir. Etibarlı məlumatlar və effektiv təhlil uğurlu KPI tətbiqi və performansın qiymətləndirilməsi üçün çox vacibdir.

Burada müxtəlif sənayelərdə biznes qərarlarında Data Elminin necə tətbiq edildiyinə dair real nümunələr verilmişdir:

Müştəri Seqmentasiyası:

Amazon müştərilərini baxış və satınalma tarixçələrinə əsaslanaraq seqmentləşdirmək üçün Data Elmindən istifadə edir, fərdiləşdirilmiş məhsul tövsiyələri və hədəflənmiş marketing kampaniyalarını tətbiq etmək üçün mexanizmlər inkişaf etdirir.

Netflix müştəri seqmentlərinin bölgüsünü yaratmaq və fərdiləşdirilmiş məzmun təklifləri vermək üçün baxış tarixləri və reytinglər kimi istifadəçi məlumatlarını təhlil edir.

Tələbin proqnozlaşdırılması:

Walmart, tarixi satış məlumatlarını, mövsümi nümunələri və hava şəraiti və baş vermiş müxtəlif kateqoriyalı hadisələr kimi xarici amilləri təhlil edərək mağazalarındakı məhsullara tələbi proqnozlaşdırmaq üçün Data Elmindən istifadə edir.

Uber xüsusi sahələrdə sürücü tələbini proqnozlaşdırmaq, sürücünün əlçatanlığını optimallaşdırmaq və səmərəli nəqliyyat xidmətlərini təmin etmək üçün Data Elmi üsullarını tətbiq edir.

Fırılacaqılığın aşkarlanması:

PayPal nümunələri, əməliyyat tarixçəsini və istifadəçi davranışını təhlil edərək saxta əməliyyatları müəyyən etmək və qarşısını almaq üçün Data Elmi alqoritmlərindən istifadə edir.

Airbnb saxta siyahıları aşkar etmək və həm ev sahiblərini, həm də qonaqları potensial fırıladaqlardan qorumaq üçün maşın öyrənmə modellərindən istifadə edir.

Qiymətlərin optimallaşdırılması:

Delta Air Lines kimi aviaşirkətlər tarixi rezervasiya məlumatlarını, rəqiblərin qiymətlərini və müştəri tələbini təhlil edərək qiymət strategiyalarını optimallaşdırmaq üçün məlumat elmindən istifadə edirlər.

E-ticarət nəhəngi Amazon gəliri və rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün real vaxt məlumatlarının təhlili, rəqiblərin qiymət intervalları və müştəri davranışı əsasında məhsul qiymətlərini dinamik şəkildə tənzimləyir.

Tövsiyə sistemləri:

Spotify öz istifadəçiləri üçün dinləmə tarixçəsi, üstünlükləri və oxşar istifadəçi profilləri əsasında fərdiləşdirilmiş musiqi tövsiyələri yaratmaq üçün Data Elmi üsullarından istifadə edir.

YouTube istifadəçilərinə baxış tarixçəsi, bəyənmələri və abunəlikləri əsasında müvafiq videolar təklif etmək üçün tövsiyə alqoritmlərindən istifadə edir.

Bu nümunələr məlumat elmi texnikalarının real dünya ssenarilərində necə tətbiq edildiyini vurğulayır, onların biznes qərarlarına və nəticələrinə təsirini nümayiş etdirir.

Data elmi kənd təsərrüfatı sektoru üçün də əlverişli və praktik həllər tapmışdır. Hal-hazırda kənd təsərrüfatı sahəsində olan çoxsaylı şirkətlər data əsasında qərarlar qəbul etmək və əkinçilik təcrübələrini təkmilləşdirmək üçün öz imkanlarından istifadə edirlər. Gəlin kənd təsərrüfatı sahə-

sahəsində də bu elmin praktiki inkişafını və istifadəsini nəzərdən keçirmək üçün real təcrübələr əsasında dəstəklənən, Data Elminin tətbiqlərini özündə ehtiva edən faktları nəzərdən keçirək.

Dəqiq Kənd Təsərrüfatı:

John Deere şirkəti kənd təsərrüfatı əməliyyatlarını optimallaşdırmaq üçün Data Elmini və maşın öyrənməsini tətbiq edir, avadanlıqdakı sensorlardan real vaxt məlumatlarını təhlil edir.

The climate corportation fermerlərə təkmilləşdirilmiş suvarma və qida maddələrinin idarə edilməsi üçün fikirlər təqdim etmək üçün Data Elmi və hava haqqında məlumatlardan istifadə edir.

Məhsulun proqnozu:

Descartes Labs öz əmtəələrinin məhsuldarlığını dəqiq proqnozlaşdırmaq üçün peyk şəkillərini, hava haqqında məlumatları data olaraq özündə birləşdirir və maşın öyrənməsini tətbiq edərək məhsuldarlıq haqqında proqnozlar təklif edir.

Taranis şirkəti məhsulun sağlamlığına nəzarət etmək və məhsuldarlığı proqnozlaşdırmaq üçün Data Elmi alqoritmlərindən və dron görüntülərindən istifadə edir.

Xəstəlik və zərərvericilərin aşkarlanması:

AgroSustain spektroskopiya və görüntü təhlili vasitəsilə məhsullarda göbələk xəstəliklərini aşkar etmək və qarşısını almaq üçün Date Elmi üsullarından istifadə edir.

Plantix şirkəti bitkilərdə zərərvericiləri, xəstəlikləri və qida çatışmazlığını müəyyən etmək üçün Data Elmindən və təsvirin tanınmasından istifadə edir.

Təsərrüfat İdarəetmə Sistemləri:

Farmers Edge isə öz növbəsində müxtəlif məlumat mənbələrini birləşdirən, fermerlərə öz məhsulları ilə bağlı məlumatları input kimi daxil etməyə və məhsulun sağlamlığına nəzarət etməyə kömək edən dataya əsaslanan platforma təklif edir.

Granular şirkəti məhsuldarlığı artırmaq üçün təsərrüfat məlumatlarını birləşdirərək, sahə əməliyyatları və maliyyə planlaşdırması üçün dataya əsaslanan anlayışlar təqdim edir.

Təchizat Zəncirinin Optimizasiyası:

IBM Food Trust öz növbəsində hər mərhələdə məlumat əldə edərək, blockchain texnologiyası vasitəsilə qida tədarükü zəncirində izlənilmə və şəffaflığı təmin edir.

Kənd təsərrüfatında Data Elminin istifadəsi problemləri həll etməyə, səmərəliliyi və davamlılığı artırmağa kömək edir.

Bu real nümunələr data elminin kənd təsərrüfatında necə tətbiq edildiyini nümayiş etdirir, fermerlərə və şirkətlərə dataya əsaslanan qərarlar qəbul etməyə, resursları optimallaşdırmağa və ümumi əkinçilik təcrübələrini təkmilləşdirməyə imkan verir.

Data Elmi həm də maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsində mühüm rol oynayır, təşkilatların maliyyə əməliyyatlarını təhlil və optimallaşdırma üsullarını dəyişdirir, məlumatlara əsaslanan qərarlar qəbul edilməsinə və risklərin idarə edilməsinə dəstək göstərir. Bu, maliyyə məlumatları ilə bağlı fikirlər əldə etmək və ümumi performans yaxşılaşdırmaq üçün qabaqcıl analitik üsullardan, maşın öyrənmə alqoritmlərindən və böyük verilənlərdən istifadəni əhatə edir.

Məlumatların inteqrasiyası və konsolidasiyası maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, maliyyə hesabatları, əməliyyat qeydləri və bazar məlumatları kimi bir çox mənbədən məlumatların birləşdirilməsini və təmizlənməsini tələb edir. Məlumatların keyfiyyətini təmin etməklə və vahid verilənlər toplusu yaratmaqla təşkilatlar dəqiq təhlillər apara bilərlər.

Maliyyə planlaşdırması və büdcələşdirmə strukturları da həmçinin dəqiq proqnozlar və büdcələr yaratmaq üçün tarixi maliyyə məlumatlarından, bazar tendensiyalarından və digər müvafiq amillərdən istifadə etməklə Date Elmindən faydalanırlar. Məlumat əsaslanan bu modellər strateji qərarların qəbul edilməsində, resursların bölüşdürülməsində və hədəflərin müəyyən edilməsində kömək edir. Data Elmi maliyyə analitiklərinə maliyyə məlumatlarının dərin təhlilini aparmağa və dərin hesabatlar yaratmağa imkan verir. Reqressiya təhlili, zaman sıralarının proqnoz-

laşdırılması (time series forecasting) və anomaliyaların aşkarlanması kimi üsullar maliyyə performansındakı nümunələri, meylləri və anomaliyaları müəyyən etməyə kömək edir. Bu təhlil təşkilatlara maliyyə sağlamlıqları haqqında hərtərəfli anlayış təqdim edir və məlumatlara əsaslanan qərar qəbul etməyi dəstəkləyir.

Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi əsas fəaliyyət göstəriciləri (KPI) və performans göstəriciləri Data Elminin köməyi ilə müəyyən edilir. Tarixi məlumatları təhlil edərək və onları biznes məqsədləri ilə uyğunlaşdıraraq, təşkilatlar maliyyə fəaliyyətini ölçmək və izləmək, tərəqqini izləmək, hədəflərə qarşı performans qiymətləndirmək və təkmilləşdirmə sahələrini müəyyən etmək üçün biznes əhəmiyyətli KPI-ları müəyyən edə bilirlər. Həmçinin bu KPI-ların hesablanması da özlüyündə periodic xarakter daşıdığından dolayı, avtomatik yoxlanış və hesablama tətbiq edən şirkətlər, müvafiq alqoritmlər qurmaqla gərəqli datalardan gərəqli KPI hesabatlarının çıxarılmasında istifadə edə bilirlər.

Müxtəlif amillərin maliyyə nəticələrinə potensial təsirini qiymətləndirmək üçün proqnozlaşdırıcı analitika və ssenari planlaması tətbiq edilir. Maşın öyrənmə alqoritmləri və simulyasiya modelləri tarixi məlumatları, bazar şərtlərini və xarici amilləri təhlil edərək təşkilatlara riskləri və imkanları qabaqcadan görməyə və müvafiq olaraq strateji qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

Data Elmi təşkilatlara maliyyə risklərini müəyyən etmək və idarə etməkdə kömək edir. Tarixi məlumatlardan, bazar məlumatlarından və maşın öyrənmə alqoritmlərindən istifadə etməklə bazar dəyişkənliyi, kredit defoltları, likvidlik və fırıldaqçılıqla bağlı riskləri proqnozlaşdırmaq və qiymətləndirmək üçün modellər hazırlana bilər. Bu, proaktiv risklərin azaldılması strategiyalarına imkan verir və maliyyə sabitliyini artırır. Bu üsullar təşkilatlara gəlirliliyi və səmərəliliyi artırmaq üçün maliyyə əməliyyatlarını, resursların bölüşdürülməsini, investisiya portfellerini və qiymət strategiyalarını optimallaşdırmağa kömək edir.

Data Elmi də təşkilatlara normativ uyğunluq tələblərinə cavab verməkdə kömək edir. Maliyyə əməliyyatlarının təhlili və monitorinqi, anomaliyaların aşkarlanması və potensial uyğunluq pozuntularının müəyyən edilməsi ilə təşkilatlar maliyyə qaydalarına riayət olunmasını təmin edir və cəzalar və nüfuza ziyan vurma riskini azaldır.

Xülasə, məlumat elmi təşkilatlara maliyyə göstəricilərini optimallaşdırmaq, riskləri effektiv şəkildə idarə etmək və dinamik və rəqabətli maliyyə mənzərəsində davamlı artımı təmin etmək üçün məlumatlardan istifadə etmək, dəyərli fikirlər əldə etmək və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək imkanı verir.

NƏTİCƏ

Nəticə etibarilə bizneslərin müasir dövrdəki ən böyük stratejik alətlərindən biri də bugün əllərində olan, istər öz fəaliyyətləri ilə bağlı olan, istərsə də ümumi bazarın tendensiyalarını əhatə edən datalardır ki, düzgün datanı düzgün şəkildə analiz etməklə onlar həm gələcəklə bağlı proqnozları, həm də hazırkı və keçmiş dövrlə bağlı yoxlanışları (ən əsası performans analizləri) maksimum məhsuldarlıqla edə bilirlər.

Təbii ki, datalar insanların həyatında bu qədər önəmli rola sahib ikən özü ilə riskləri də bərabərində gətirmişdir. Bu risklər arasında ən önəmli olanlardan biri də məhz datanın konfidensiallığının qorunması və şəxsi dataların sızdırılması, həmçinin əlaqədar olmayan şəxs və ya təşkilatların əlinə keçməsidir.

Təbii ki, bizneslər bugün böyük data kütlələri ilə çalışarkən, eyni zamanda onların təhlükəsizliyinin qarşısının alınması üçün də müvafiq tədbirləri görməkdədirlər. Bunlardan ən başlıcası, bu məqsədlə İnformasiya Təhlükəsizliyini təmin edən struktur vahidlərinin yaradılmasıdır ki, bunu da biz əksər, böyük data ilə işləyən şirkətlərdə yüksək səviyyədə icra edildiyini və artıq bu fərqi dəyişməyə yüksək səviyyədə olduğunu görə bilərik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. The Cambridge Analytica scandal changed the world – but it didn't change Facebook - <https://www.theguardian.com/technology/2019/mar/17/the-cambridge-analytica-scandal-changed-the-world-but-it-didnt-change-facebook>
2. Cambridge Analytica Scandal or The Dark Side of Data Analytics - <https://politicon.co/en/essays/31/cambridge-analytica-scandal-or-the-dark-side-of-data-analytics>
3. "Big Data and Machine Learning in Agriculture" by Rattan Lal, David A. Angadi, and Balram Panigrahi.
4. "Data Science in Agriculture and Remote Sensing" by Ramesh S. Sivanpillai
5. "Practical Applications of Data Mining in Agriculture" by Panos M. Pardalos, Charalambos Sarimveis, and Tadeusz Sawik.
6. "Digital Soil Mapping: Bridging Research, Environmental Application, and Operation" by Philippe Lagacherie, Alex B. McBratney, and Marc Voltz.
7. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) - Data and Digital Agriculture. URL: <http://www.fao.org/data-and-digital-agriculture/en/>
8. Journal of Agricultural and Food Chemistry. URL: <https://pubs.acs.org/journal/jafcau>
9. "Data-Driven Agriculture: Big Data in Agriculture, Food and the Environment" by Robert J. Blair, Adam J. Bogdanove, and Bruno A. Vinatzer.
10. "Big Data and Agriculture: Implications for a Sustainable Food System" edited by Urs Niggli, Flavio Paoletti, and Silvia Srinivas.

M.E.Alizada

master student, Azerbaijan State Economic University

From numbers to strategic decisions: why do businesses need data?

Abstract

Among the hundreds of new trends and directions created by the era in the modern and globalized world, Data Science is one of the most ambitious, young and extensive fields of science in terms of its uniqueness and promised future, as well as prospects. One of the greatest features of Data Science is that the solution or set of solutions it brings is applicable in hundreds of fields, from education to medicine, from finance to technology, both in the private sector and in the public sector. In other words, Data Science helps an entrepreneur or executive in a retail business with market prices, competitors, etc. by giving information about the factors, it helps him to make strategic decisions (optimization of marketing costs, transportation costs, etc., sales efficiency), on the other hand, in the medical sector, by looking at people's X-ray images, he can predict various disease risks in them in advance. The main topic I want to mention in this article is the process of Data Science influencing decisions. In general, where does Data stand in the daily workflow of businesses? Or, exactly at what step do executives need the information? We can talk about the answers to them in the remaining parts of our article..

Key words: *information science, data science, cost optimization, modern trends.*

М.Э.Ализаде

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

От цифр к стратегическим решениям: зачем бизнесу нужны данные?

Резюме

Среди сотен новых течений и направлений, созданных эпохой в современном и глобализованном мире, наука о данных является одной из самых амбициозных, молодых и обширных областей науки с точки зрения ее уникальности и обещанного будущего, а также перспектив. Одна из величайших особенностей науки о данных заключается в том, что решение или набор решений, которые она предлагает, применимы в сотнях областей, от образования до медицины, от финансов до технологий, как в частном, так и в государственном секторе. Другими словами, наука о данных помогает предпринимателю или руководителю розничного бизнеса с рыночными ценами, конкурентами и т. д. давая информацию о факторах, он помогает ему принимать стратегические решения (оптимизация маркетинговых расходов, транспортных расходов и т. д., эффективность продаж), с другой стороны, в медицинском секторе, глядя на рентгеновские снимки людей, он может заранее прогнозировать различные риски заболеваний у них. Основная тема, которую я хочу затронуть в этой статье, — это процесс влияния науки о данных на решения. В целом, какое место занимают данные в ежедневном рабочем процессе предприятий? Или, на каком именно этапе руководителям нужна информация? Об ответах на них мы можем поговорить в остальных частях нашей статьи..

Ключевые слова: *информатика, наука о данных, оптимизация затрат, современные тренды.*

C.E.Süleymanlı
müəllim, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
M.İ.Musayev
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
mezhirmusaev@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 08.05.23

The article was received by editorial board on: 08.05.23

Статья принята к печати: 08.05.23

ELEKTRON TİCARƏTİN BİZNES PERFORMANSINA TƏSİRLƏRİ

Xülasə

Elektron ticarətin sürətli böyüməsi şirkətlərin müştərilərlə necə işlədiyini və qarşılıqlı əlaqəsini dəyişdirdi. Bu sənəd elektron ticarətin iş performansına təsirinin icmalını təqdim edir. Mövcud ədəbiyyat və empirik məlumatların nəzərdən keçirilməsinə əsaslanaraq, burada e-ticarətin müştəri xidməti, rəqabət, əhatə dairəsi, kibertəhlükəsizlik, infrastruktur, əməliyyat xərcləri və əməliyyatlar daxil olmaqla biznes əməliyyatlarının müxtəlif aspektlərinə təsiri nəzərdən keçirilir.

Məruzə, e-ticarətin daha geniş auditoriyaya çatmasına, müştəri xidmətini yaxşılaşdırmasına, rəqabəti artırmasına və əməliyyat xərclərini azaltmasına imkan verərək iş performansına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyi qənaətinə gəldi. Elektron ticarət kibertəhlükəsizlik və infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxardı, baxmayaraq ki, bu sahələr hələ də bir çox müəssisə üçün narahatlıq doğurur. Sənəddə e-ticarətin potensial faydaları, məsələn, satışların artması və inventar xərclərinin azaldılması, həmçinin e-ticarətlə bağlı problemlər və risklər vurğulanır.

Ümumilikdə isə, məruzə e-ticarətin həm iş, həm də istehlakçılar üçün əhəmiyyətli faydalar gətirərək biznes performansına pozitiv təsir göstərdiyi qənaətinə gəldi. Bununla birlikdə, bu texnologiyanın potensialını tam şəkildə həyata keçirmək üçün kibertəhlükəsizlik və rəqabət kimi e-ticarətlə əlaqəli problem və risklərin həll edilməsinin vacibliyini də vurğulayır.

Açar sözlər : E-ticarət, effektivlik, rəqabət, kibertəhlükəsizlik, tranzaksiya xərcləri.

GİRİŞ

Elektron ticarət (e-ticarət) malların və xidmətlərin onlayn platforma üzərindən alqı-satqısıdır. Bu sahə bu yaxınlarda, daha dəqiq desək, 2019 pandemiyasından sonra rahatlığı və əlverişliliyi sayəsində populyar bir sektora çevrildi. Elektron ticarətin ortaya çıxması ənənəvi iş modellərini dəyişdirdi, müəssisələrə fəaliyyətlərini optimallaşdırmaq, əhatə dairəsini artırmaq və müştəri bazasını genişləndirmək imkanı verdi. Elektron ticarət biznes performansına həm müsbət, həm də mənfi bir çox təsir göstərir. Bu məqalənin məqsədi elektron ticarətin biznes performansı və səmərəliliyinə müxtəlif təsirlərini təhlil etməkdir.

Elektron Ticarətin Bizneslərin Səmərəlilik Və Performansına Təsiri

Elektron ticarət rəqəmsal erada biznesin işləmə mexanizmi üzərində inqilab gerçəkləşdirdi. Onlayn platformaların meydana çıxması ilə şirkətlər mal və xidmətlərini satmaq, daha geniş auditoriyaya çatmaq və gəlirlərini artırmaq üçün yeni kanallara giriş əldə etdilər. Eyni zamanda, e-ticarət də biznesin fəaliyyətinə müxtəlif yollarla təsir etdi. Hər nə qədər bu faktorlar çox yeni və ibtidai olsa da, onlar artıq e-ticarət sektorunun bizneslər üzərindəki təsirinin ümumi konturunu müəyyənləşdiriblər. Bu bölmədə biz rəqəmsal bazarlarda müəssisələrin üzləşdiyi üstünlüklərə və

problemlərə diqqət yetirərək e-ticarətin biznes səmərəliliyinə təsirini nəzərdən keçirəcəyik. E-ticarətin iş təcrübələrini necə dəyişdirdiyinə dair bir fikir əldə etmək üçün empirik məlumatlarla nümunələr verəcək və tənqidi mənbə araşdırması edəcəyik. Əlavə olaraq, rəqəmsal erada bizneslərin fəaliyyətini optimallaşdırmaq üçün lazım olan əsas strategiyaları vurğulayacağıq.

Bu gün elektron ticarətin bizneslərin performans və səmərəliliyi üzərindəki təsir çox yönlüdür və bu çox yönlülük elektron ticarətin yaratdığı səmərəlilik faktorunun yüksək olmasına yol açır.

Müştəri dairəsi üzərində təsir

Elektron ticarət insanların bir araya gəlmək məcburiyyətində olmadığı, qapalı və limitli bir sahədə enerjisərf edərək məhsul axtarmaq məcburiyyətinə düşmədiyi bir süni mühit inşa edərək müəssisələrə ənənəvi mağazalardan daha geniş auditoriyaya çatmağa imkan verdi. Elektron ticarət yolu ilə müəssisələrmallarını və xidmətlərini dünyanın hər yerindəki müştərilərə hər yerdə fiziki iştirakə ehtiyac olmadan sata bilirlər. Bu, şirkətlərin müştəri bazasını artırır və əhatə dairəsini genişləndirməyə imkan yaradır. Əhatə dairəsinin genişləndirilməsi müəssisələrə satışlarını və gəlirlərini artırmağa imkan verir və bununla da şirkətlərə daha çox gəlir qazanaraq ümumi səmərəliliyi artırmaq yolu açır.

E-ticarət şirkətlərin müştərilərə çatması və qarşılıqlı əlaqə tərzini dəyişdirdi. “Online Marketplace” və sosial media platformaları ilə şirkətlər bir vaxtlar əlçatmaz olan qlobal auditoriyaya çata bilirlər. Mobil cihazların meydana gəlməsi və internet istifadəsinin genişlənməsi ilə müştərilər getdikcə mal və xidmətlər axtarmaq və əldə etmək üçün onlayn kanallara daha çox müraciət edirlər.

Elektron ticarətin əhatə dairəsi böyük müəssisələrlə məhdudlaşmır, çünki kiçik və orta bizneslər (KOB)də elektron ticarətin təmin etdiyi əhatə dairəsinin genişləndirilməsindən faydalana bilir. Amazon və eBay kimi onlayn platformalar kiçik və orta həcmli sahibkarlara məhsullarını rahatlıqla satmaqla yanaşı marketinq və reklam üçün əhəmiyyətli bir sərmayə istifadə etmədən daha geniş bir kütləyə çatmaq imkanını təqdim edir.

Bununla birlikdə, e-ticarət əhatə dairəsinin genişlənməsi dəyişən müştəri seçimləri və inkişaf edən rəqəmsal mühit anlamına gəlir ki, bu da bizneslərin yeniliklərə uyğunlaşmasının lazım olduğu deməkdir və məhz bu amil bəzi bizneslərə problemlər yaradır. Şirkətlər müştərilərlə qarşılıqlı əlaqə qurmaq və onlayn nüfuzlarını qorumaq üçün rəqəmsal marketinq strategiyalarına və sosial media idarəçiliyinə investisiya qoymalı və özlərini daimi olaraq bu məcrada inkişaf etdirməlidirlər. Müştərilərə intuitiv bir istifadəçi təcrübəsi təmin etmək üçün veb saytlarını və onlayn platformalarını optimallaşdırmalıdırlar.

Ümumiyyətlə, e-ticarətin biznesin əhatə dairəsinə təsiri transformativ olub, şirkətlərə daha geniş auditoriyaya çatmaq və müştərilərlə yeni və innovativ yollarla qarşılıqlı əlaqə yaratmaq imkanını verir. Əhatə dairəsinin genişlənməsi və onlayn platformalar vasitəsilə əldə olunan müştəri datası öz üzərində daim işləyən yenilikçi bizneslərə artan gəlir və yüksələn səmərə olaraq geri qaydır.

Müştəri xidmətləri üzərində təsir

Müştəri xidmətləri və müştəri dairəsi/auditoriya məfhumları bir-birləri ilə sıx bağlı olan məfhumlar olmaqla bərabər, birincisi ikincisindən yaranan bir faktordur. Belə ki, müştəri dairəsi və auditoriyanın böyüməsi sonrası müştəri xidmətləri əldə olan müştəriləri məmnun etmək vəzifəsini daşıyır. Lakin bu onun tək və yeganə vəzifəsi deyil. Digər bir vəzifə isə bu vəzifənin öhdəsindən layiqincə gələrək, potensial müştəri kütləsində etibar qazanmaq və müştəri dairəsini daha da böyütməkdir.

Elektron ticarət müəssisələrin müştəri xidməti infrastrukturunda təkamülə yol açdı. Elektron ticarət şirkətlərin müştərilərlə qarşılıqlı əlaqəsini və onlara xidmət göstərilməsinin üsul və tərzini dəyişdirdi.

Elektron ticarətin əsas üstünlüklərindən biri, müəssisələrə müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə edilə bilən real vaxt müştəri davranışı məlumatlarını təqdim etməsidir. Məsələn,

müəssisələr müştəri seçimlərini və istehlakçı davranışlarını izləyə və bu məlumatları müştəri xidmətlərini fərdiləşdirmək və hədəf kütləyə motivasiyaedici tövsiyələr vermək üçün istifadə edə bilirlər. Milyonlarlamüştərinin datasına – zövqlərinə, istəklərinə, tələblərinə, iradələrinə çıxış əldə etmək isə şirkətlər üçün hər hansı məbləğlə ifadə olunmayacaq qədər qiymətlidir.

E-ticarət bununla da kifayətlənməyərək, müəssisələrə chatbotlar və sosial media platformaları kimi yeni müştəri xidmətləri kanalları təqdim edir. Bu kanallar şirkətlərə gecə-gündüz müştəri xidməti göstərməyə və müştərilərin istək və şikayətlərinə anında cavab verməyə imkan verir. ("COVID-19 pandemic: Impacts on e-commerce and customer purchasing behavior" by Akram Almakadmeh, in the Journal of Retailing and Consumer Services (2021)).

Bununla birlikdə, rəqəmsal kanallardan artan asılılıq, yüksək keyfiyyətli müştəri xidməti göstərməkdə bizneslər üçün problemlər yaradır. Müəssisələr müştərilərin sorğu və şikayətlərini effektiv şəkildə idarə edə biləcəklərinə əmin olmaq üçün təlim və texnoloji yeniliklərə xüsusi maraq göstərməlidirlər. Əlavə olaraq, bu gün hamımıza məlumdur ki, hər hansı bir onlayn platformada marağımızı cəlb edən məhsul haqqında mənfi rəy görmək bizdə güclü demotivasiya yarada bilər. Lakin bizim davranışımızı müəyyənləşdirən ən əsas amil mənfi rəydən çox, rəyə gələn cavab – istehsalçı reaksiyasıdır. Bizneslər öz onlayn nüfuzlarını qorumaq və mənfi rəylərə reaksiya vermək üçün xüsusi strategiyalar hazırlamalıdırlar.

Rəqabət üzərində təsir

Elektron ticarət müştəri dairəsini genişləndirərək və ticarət dövriyyəsini yüksəldərək bizneslər arasında rəqabəti gücləndirdi. Elektron ticarətin meydana gəlməsi ilə müəssisələr arasında rəqabət artıq yalnız yerli mağazalarla məhdudlaşmır. Bunun əvəzinə şirkətlər dünyanın dörd bir yerindən onlayn mağazalarda oxşar məhsul və xidmətlər təklif edən digər bizneslərlə rəqabət etmək məcburiyyətindədirlər. Artan rəqabət fonunda öz mənfəət marjalarını qorumaq niyyətində olan bizneslərmüxtəlif üsullara baş vurdular ki, bu üsullar da həmin bizneslərin daha rəqabətə davamlı hala gəlməsinə vəsilə olaraq gördükləri işdə minimum xərcə maksimum gəlir əldə etmələrini təmin etdi.

Elektron ticarət həm onlayn, həm də oflayn olaraq müəssisələr arasında rəqabəti artırdı. Onlayn və rəqəmsal platformaların meydana çıxması ilə iş artıq coğrafi sərhədlərlə məhdudlaşmır və global auditoriya birbaşa olaraq potensial müştəri sinfindədir. Bu artan rəqabət yenilik və innovasiyalarstimullaşdırır və müəssisələri rəqabətli bazarda qalmaq üçün yeni strategiyalar tətbiq etməyə məcbur edir.

Elektron ticarətin əsas üstünlüklərindən biri, xüsusən kiçik və orta bizneslər üçün bazara giriş maneələrini azaltmasıdır. Onlayn bazar yerləri kiçik və orta sahibkarlara məhsullarını satmaq və marketinq və reklam üçün əhəmiyyətli investisiyalara ehtiyac olmadan daha geniş auditoriyaya çatmaq üçün bir platforma təqdim edir. Bu, daha çox müəssisənin bazara girməsi ilə bir çox sektorda rəqabətin artmasına səbəb olur.

E-ticarət həm də ənənəvi biznes modellərini məhv etdi və müəssisələr üçün rəqiblərindən fərqlənmək istiqamətində yeni imkanlar yaratdı. Məsələn, şirkətlər müştərilərlə əlaqə qurmaq və marka sədaqətini artırmaq üçün sosial media platformalarından və rəqəmsal marketinq strategiyalarından istifadə edə bilirlər.

Kibertəhlükəsizlik üzərində təsir

Elektron ticarət bizneslər üçün kibertəhlükənin miqyasını böyüdü. Onlayn platformalar hekinq, fişinq və şəxsi məlumat oğurluğu kimi kiberhücumlara qarşı olduqca həssasdır. Kiberhücumlar maliyyə itkisi, nüfuz itkisi və müştəri etibarının itirilməsi ilə nəticələnə bilər. Kiberhücumlardan qorunmaq üçün müəssisələr bahalı və vaxt aparan kiber təhlükəsizlik infrastrukturuna kütləvi məbləğdə xərc çəkirlər. Buisə dövrü biznes səmərəliliyini azaldır. Lakin əməliyyat səmərəliliyinə nəzər yetirsək deyə bilərik ki, əməliyyatların riskliliyini azaldıb etibarlılığını artırdığından, bu addım əməliyyat səmərəliliyini artırır.

E-ticarət şirkətlərin necə işlədiyini və müştərilərlə qarşılıqlı əlaqəsini dəyişdirdi, eyni zamanda kibertəhlükəsizlik sahəsində yeni risklər yaratdı. Onlayn əməliyyatlar kredit kartı məlumatları və kiberhücumlara qarşı həssas ola biləcək şəxsi məlumatlar kimi həssas məlumatların ötürülməsini əhatə edir. Rəqəmsal kanallardan artan asılılıq, kibercinayətkarlara sistemdəki zəifliklərdən istifadə etmək üçün yeni imkanlar da təqdim edir. (Furnell, S. (2020). E-commerce security challenges and solutions. Journal of Cybersecurity)

Elektron ticarətdə kibertəhlükəsizliyin əsas risklərindən biri məlumatların pozulması riskidir. Hakerlər kredit kartı məlumatları oğurluğu, şifrə oğurluğu və ya maliyyə saxtakarlığı kimi fəaliyyətlər üçün şəxsi məlumatlar kimi həssas müştəri məlumatlarına daha rahat çıxış əldə edə bilirlər. Müəssisələr, hakerlər həssas məlumatları şifrələdikdə və açıqlanması üçün ödəniş tələb etdikdə “fıdyə proqramı” hücumları riski ilə də üzləşirlər.

Onlayn əməliyyatlar üçün mobil cihazların daha çox istifadəsi kiber təhlükəsizlik üçün də risklər yaradır, çünki mobil cihazlar zərərli proqramlara və digər kiberhücumlara qarşı həssasdır. Müəssisələr potensial kiber təhdidlərdən qorunmaq üçün veb saytlarını və mobil tətbiqlərini təhlükəsiz saxlamalı və mütəmadi olaraq yeniləməlidirlər.

Bu risklərin öhdəsindən gəlmək üçün müəssisələr müştərilərinin məlumatlarını qorumaq və onlayn nüfuzlarını qorumaq üçün kibertəhlükəsizlik tədbirlərinə xüsusi diqqət ayırmalıdırlar. Buraya iki faktorlu identifikasiya kimi etibarlı identifikasiya tədbirlərinin tətbiqi və sistemlərin potensial təhdidlərin qarşısını almaq üçün mütəmadi olaraq izlənməsi daxildir. Müəssisələr həmçinin işçilərinə və müştərilərinə kibertəhlükəsizliyin əhəmiyyəti və onların məlumatlarını qorumaq üçün ən yaxşı təcrübələr barədə məlumat verməlidirlər.

Bu risklər o qədər böyük əhəmiyyət daşıyır ki, bununla bağlı müxtəlif ölkələrin xüsusi qanunlar toplusunda mövcuddur. Xüsusilə də Avropa İttifaqı tərəfindən qəbul olunan “General Data Protection Regulation” (Ümumi İnformasiya Mühafizəsi Qaydası) bunun üçün əmsal təşkil edir.

İnfrastruktur üzərində təsir

Elektron ticarət, bizneslərin səmərəli işləməsi üçün əlavə infrastruktur tələb edir. Buraya aparat, proqram təminatı və internet platforması daxildir. Bu cür infrastrukturun dəyəri xüsusilə kiçik müəssisələr üçün yüksək ola bilər. Bundan əlavə, müəssisələr onlayn mövcudluğunu təşviq etmək üçün marketinq və reklamlara investisiya qoymalıdırlar ki, bu da baha başa gələ bilər. Bu əlavə xərclər də yenə işin səmərəliliyini dövrü olaraq azaltdığı kimi, elektron ticarət mühitinə çıxış təmin edərək işin əməliyyat səmərəsini artırır.

Elektron ticarət, xüsusilə logistika və nəqliyyat baxımından infrastruktura əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Onlayn mağazaların və evə çatdırılma xidmətlərinin artması ilə müəssisələr artan müştəri ehtiyaclarını ödəmək üçün infrastrukturlarını yeni tələblərə uyğunlaşdırmalıdırlar.

Elektron ticarətin əsas vəzifələrindən biri logistika və malların daşınmasını idarə etməkdir. Onlayn mağazalar malların müştərilərə vaxtında çatdırılması üçün effektiv və etibarlı təchizat zəncirinə malik olduqlarından əmin olmalıdırlar. Bu, çatdırılma yerləri, yük maşınları və paylama mərkəzləri kimi nəqliyyat infrastrukturuna və inventar və tədarükü izləmək və idarə etmək üçün texnologiyaya investisiya tələb edir.

E-ticarət, eyni gün və ertəsi gün çatdırılma xidmətlərini məşhurlaşdıraraq müəssisələrin daha geniş, daha çevik bir logistika şəbəkəsinə sahib olmasını tələb edən yeni çatdırılma modellərinin yaranması ilə nəticələndi. Bu, səmərəliliyi artırmaq və çatdırılma müddətini qısaltmaq üçün pilotsuz təyyarələr və xüsusi sürətli nəqliyyat vasitələri kimi yeni nəqliyyat texnologiyalarına investisiya qoyuluşu ilə nəticələndi. (Shulman, S. W. (2019). E-commerce logistics: The rise of same-day delivery. International Journal of Physical Distribution & Logistics Management)

Elektron ticarətə artan tələb, yollar və magistrallar kimi mövcud infrastruktura da təzyiq göstərdi. Çatdırılma vasitələri və yük maşınları tıxacları və havanın çirklənməsinə təsir göstərir ki,

bu da ətraf mühitə və əhəlinin sağlamlığına mənfi təsirlərə aparır. Bu problemləri həll etmək üçün müəssisələr elektrik və hibrid nəqliyyat vasitələri kimi daha davamlı nəqliyyat strategiyaları tətbiq etməli və daha səmərəli nəqliyyat şəbəkələrini inkişaf etdirmək üçün yerli hökumətlərlə əməkdaşlıq etməlidirlər.

Xərclər üzərində təsir

Elektron ticarət yaratdığı mühit sayəsində bizneslərin əməliyyat xərclərini azaldıb.

Başlıca olaraq sadə bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi mağazaların istismar dəyəri kirayə, kommunal xidmətlər və işçilərin maaşları səbəbindən yüksəkdir. Elektron ticarət fiziki mağazaya olan ehtiyacı aradan qaldırır və bununla da kirayə və kommunal xərcləri azaldır. Bundan əlavə, elektron ticarət işçilərə olan tələbatı azaldır, çünki sifarişlər onlayn platforma vasitəsilə avtomatik olaraq işləyə bilər. Əməliyyat xərclərindəki bu azalma biznesin mənfəət marjası və səmərəliliyini artırır.

Sabit xərcləri azaltmaqla yanaşı, e-ticarət əməliyyatlarla əlaqəli dəyişən xərcləri də azaltmışdır. Onlayn əməliyyatlar daha sürətli və daha səmərəli şəkildə idarə oluna bilər ki, bu da əl emalı və sənədləşmə işlərini azaldır. Bu, əmək xərclərinin azalmasına və əməliyyat səmərəliliyinin artmasına səbəb olur.

Elektron ticarət həm də istehlakçılar üçün qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olan müəssisələr arasında rəqabətin artmasına səbəb oldu. Bu, müəssisələri rəqabətə davamlı qalmaq üçün əməliyyat xərclərini azaltmağın yollarını axtarmağa məcbur etdi ki, bu barədə rəqabət ünsürünün təsiri haqda danışarkən bəzi qeydlər etdik.

Bugünkü dünyamızın rastlaşdığı iki böyük iqtisadi böhranın – 2008 və 2020 maliyyə böhranlarının aşılmasında elektron ticarətin yaratdığı rəqabət və xərclərin azalması nəticəsində birjələrdə yaranan ucuzluğun böyük əhəmiyyəti olub. Hər iki iqtisadi böhran sonrasında elektron ticarət mühiti inqilabi dəyişikliklərə gedib və çox daha güclü sistem formalaşdırıb. Elektron ticarətin yaratdığı rəqabət mühiti yeni iqtisadi fenomenə də səbəb olub. Bu fenomen, tələbdən artıq pul çapının inflyasiya yaratmaması fenomenidir. Belə ki, həm 2008, həm 2020 iqtisadi böhranları sonrası artan pul çapı, elektron kommersiyaya yaranan daha güclü tələb səbəbilə gözləniləndən daha aşağı inflyasiyaya səbəb olub. Fenomen qısaca belə izah olunur : böhran zamanı bağlanan ənənəvi mağazalar elektron kommersiyaya daha artıq tələb yaradır, bu tələb rəqabəti çox artırdığından, artan pul kütləsi qiymətləri yuxarı çəkməz, qiymətlər nisbətən stabil olaraq qalmaqda davam edir. Təbii ki, bu fenomenin reallaşmasında, xüsusilə də 2008 böhranı zamanı Çinin artan istehsal siyasətinin də rolu böyük olub, ancaq elektron ticarətin yaratdığı unikal mühitin də payı danılmazdır.

Əməliyyatlar üzərində təsir

Elektron ticarət müəssisələrin əməliyyat strukturunu asanlaşdırdı. Elektron ticarət yolu ilə müəssisələr sifariş emalı, inventar idarəçiliyi və ödənişlərin təşkili kimi bir çox proseslərini avtomatlaşdırmaqla bilər. Bu, əl əməyinə olan tələbatı azaltmış və əməliyyatların sürətini artırmışdır. Bundan əlavə, e-ticarət müəssisələrə real vaxt satış, inventar və müştəri davranışları haqqında məlumat verir. Bu məlumatlar isə öz növbəsində biznes əməliyyatlarını optimallaşdırmaq və səmərəliliyi artırmaq üçün istifadə edilir.

Elektron ticarətdə müştəri tələblərinə cavab vermək üçün müəssisələrin səmərəli şəkildə sifariş yerinə yetirmə prosesinə ehtiyacı var. Bu, inventarın sürətli və dəqiq idarə edilməsi və sifarişlərin işlənməsi üçün texnologiya və infrastruktur dəyişikliyi tələbini də yanında gətirir. (Chaffey, D. (2021). E-business and e-commerce management: Strategy, implementation and practice. Pearson Education Limited)

Elektron ticarətin ən əsas vəzifələrindən biri daimi olaraq inventar səviyyəsini idarə etməkdir. Onlayn mağazalar, həddən artıq yüklənmədən və resursları məhdudlaşdırmadan müştəri tələbini ödəmək üçün anbarda lazımı miqdarda malın olduğundan əmin olmalıdırlar. Satış tendensiyyalarını izləmək və inventar səviyyələrini real vaxtda idarə etmək üçün inventar idarəetmə və məlumat təhlili

proqramı tələb olunur.

Elektron Ticarətin Biznes Performansı Üzərindəki Təsirinə Empirik Baxış

Elektron ticarətin biznes performansını üzərindəki müsbət və mənfi təsirlərinə nəzəri baxış keçirdikdən sonra, bu haqda statistik məlumatlara nəzər yetirək.

ABŞ Federal Statistika Bürosu, 2021-ci ilin fevral ayında 2019-2020-ci illər arasında ABŞ-da e-ticarət satışlarında əhəmiyyətli bir artım olduğunu göstərən bir hesabat yayımladı. Hesabata görə, ABŞ-da e-ticarət satışları 2020-ci ildə 2019-cu ilə nisbətə 32,4% artaraq 791,7 milyard dollara çatıb. Bu, 600,8- cu ildə qeydə alınan 2019 milyard dollarlıq e-ticarət satışları ilə müqayisədə əhəmiyyətli bir artımı təmsil edir.

Hesabatda həmçinin qeyd olunur ki, e-ticarət satışları 2020-ci ildə ümumi pərakəndə satışların böyük hissəsini təşkil edib. Elektron ticarət satışları 2020-ci ildəki ümumi pərakəndə satışların 14% - ni, 2019-cu ildə isə 11% - ni təşkil edirdi. Bu, istehlakçı davranışında əhəmiyyətli bir dəyişikliyi təmsil edir, çünki daha çox istehlakçı COVID-19 pandemiyası səbəbiylə onlayn alış-verişə müraciət etdi.

Elektron ticarət satışlarının artması istehlakçı davranışındakı dəyişikliklər fiziki mağazaların bağlanması da daxil olmaqla bir sıra amillərdən qaynaqlandı. Pandemiya bir çox müəssisəni fiziki filiallarını bağlamağa məcbur etdi və istehlakçıları onlayn alış-veriş vərdislərini dəyişdirməyə vadar etdi. Bu tendensiyanın pandemiya bitdikdən sonra da davam etməsi isə elektron ticarətin rahatlığından irəli gəlir.

McKinsey & Company isə, e-ticarətin əməliyyat xərclərinə təsiri ilə bağlı bir araşdırmaya imza atdı və e-ticarətin ənənəvi pərakəndə satışla müqayisədə əməliyyat xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azalda biləcəyini tapdı. Araşdırmaya görə, e-ticarət əməliyyat xərclərini 90% - ə qədər azalda bilər ki, bu da inanılmaz dərəcədə əhəmiyyətli bir azalma dərəcəsidir. (Ko, K., & Lee, S. (2018). The impact of e-commerce on transaction costs: Evidence from panel data analysis).

Tədqiqat göstərdi ki, e-ticarət əməliyyat xərclərini bir neçə yolla azalda bilər. Birincisi, e-ticarət fiziki pərakəndə satış sahəsinə olan ehtiyacı aradan qaldırır ki, bu da ənənəvi pərakəndə satıcılar üçün əhəmiyyətli xərclərə səbəb ola bilər. İkincisi, e-ticarət inventar idarəetmə xərclərini azalda bilər, çünki onlayn pərakəndə satıcılar inventar səviyyələrini optimallaşdırmaq və artıq ehtiyatları azaltmaq üçün məlumat analitikası və alqoritmlərdən istifadə edə bilərlər. Üçüncüsü, elektron ticarət paylama xərclərini azalda bilər, çünki onlayn pərakəndə satıcılar çatdırılma marşrutlarını optimallaşdırmaq və nəqliyyat xərclərini azaltmaq üçün texnologiyadan istifadə edə bilərlər. Nəhayət, e-ticarət əməliyyatların dəyərini azalda bilər, çünki onlayn ödənişlər çox vaxt ənənəvi ödəniş metodlarından daha səmərəli və daha ucuzdur.

Tədqiqat həmçinin göstərdi ki, e-ticarət əməliyyatların sürətini və dəqiqliyini artırmaq, müştəri məmnuniyyətini artırmaq və yeni biznes modellərini təqdim etmək kimi əməliyyat xərclərini azaltmaqla yanaşı, digər üstünlüklər də təmin edə bilər. Ümumiyyətlə, tədqiqat göstərir ki, e-ticarət müxtəlif sahələrdə əməliyyat xərclərini azaltmaq və səmərəliliyi artırmaq üçün güclü bir vasitə ola bilər.

McKinseyin daha bir tədqiqatı da e-ticarətin biznes performansını üzərindəki effekti ilə əlaqədardır. McKinsey & Company, e-ticarətin inventar xərclərinə təsiri ilə bağlı bir araşdırmasında göstərdi ki, müəssisələr e-ticarət yolu ilə inventar xərclərini 75% - ə qədər azalda bilərlər və bu azalma ilə yanaşı inventar idarəetməsinin effektivliyini də artırmaqla. (Carter, L., & Belanger, F. (2005). The utilization of e-commerce by small and medium-sized enterprises (SMEs) in the context of supply chain integration. Electronic Markets)

Tədqiqat göstərdi ki, e-ticarət inventar xərclərini bir neçə yolla azalda bilər. Birincisi, e-ticarət müəssisələrə inventar səviyyəsini optimallaşdırmaq üçün məlumat analitikası və alqoritmlərdən istifadə etməyə imkan verir ki, bu da artıq ehtiyatları azaltmağa və boş yerə xərc çəkməkdən qaçmağa kömək edə bilər. İkincisi, e-ticarət müəssisələrə inventar idarəçiliyini real vaxtda həyata

keçirməyə imkan verir ki, bu da böyük anbar ehtiyatlarına olan tələbatı azalda bilər. Üçüncüsü, e-ticarət real vaxt rejimində inventar izləmə və görmə qabiliyyətini təmin edə bilər ki, bu da müəssisələrə inventar səviyyələrini dahayaxşı idarə etməyə və həddən artıq yüklənməməyə kömək edə bilər. (<https://www.forbes.com/sites/forbestechco/un/ci/1/2020/01/02/how-e-commerce-is-changing-the-way-we-shop/?sh=307d7f8e2a2f>)

Miçigan Universiteti tərəfindən aparılan bir araşdırma, e-ticarətin müəssisələr, xüsusən də kiçik və orta müəssisələr (KOB) arasındakı rəqabəti artırma biləcəyini tapdı. Araşdırmaya görə, e-ticarət bazardakı rəqiblərin sayını artırma bilər, giriş maneələrini azalda bilər və yeni müəssisələrin bazara girməsi üçün imkanlar yarada bilər.

Elektron ticarət rəqabəti bir neçə yolla gücləndirə bilər. Birincisi, e-ticarət müəssisələrə yeni müştərilər cəlb etmək və bazarı genişləndirmək üçün ucuz bir platforma təqdim edə bilər. Bu, daha çox şirkətin bazara girməsi və müştərilər üçün rəqabət etməsi ilə rəqabətin artmasına səbəb ola bilər. İkincisi, e-ticarət bazar araşdırması və müştəri əldə etmə xərclərini azalda bilər, yeni müəssisələrin bazara girməsini və mövcud müəssisələrlə rəqabət etməsini asanlaşdırır. Üçüncüsü, e-ticarət qiymət şəffaflığını artırma bilər və alıcıların qiymətləri və məhsulları müqayisə etməsini asanlaşdırma bilər ki, bu da müəssisələrə təzyiq göstərərək qiymət və keyfiyyət baxımından rəqabət aparmağa məcbur edə bilər.

Tədqiqat, e-ticarətin artan rəqabətdən başqa istehlakçı seçimlərini yaxşılaşdırmaq və qiymətləri aşağı salmaq kimi digər üstünlüklər də təmin edə biləcəyini tapdı. Bununla birlikdə, araşdırma, artan rəqabətin bəzi müəssisələrə, xüsusən də qiymət və ya keyfiyyət baxımından rəqabət edə bilməyənlərə potensial mənfi təsirlərini də ortaya qoydu. Ümumiyyətlə, tədqiqat göstərir ki, e-ticarət rəqabəti gücləndirmək və yeni müəssisələr üçün bazara çıxmaq üçün imkanlar yaratmaq üçün güclü bir vasitə ola bilər.

NƏTİCƏ

Nəticədə qeyd etmək lazımdır ki, e-ticarət müxtəlif yollarla iş performansına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu, şirkətlərə daha geniş auditoriyaya çatmaq və müştəri bazalarını artırmaq imkanı verir ki, buda satış gəlirlərinin artmasına səbəb olur. E-ticarət tərəfindən təklif olunan rahatlıq və güvən də müştəri məmnuniyyətini və sədaqətini artırır. Üstəlik, e-ticarət fiziki mağazalara olan ehtiyacı aradan qaldıraraq və tədarük zənciri proseslərini optimallaşdıraraq əməliyyat xərclərini azaldır və nəticədə işin gəlirliliyini artırır. Elektron ticarət həm də müəssisələr arasında rəqabəti gücləndirir və yeniliyi stimullaşdırır, nəticədə məhsul çeşidi və müştəri təcrübəsi yaxşılaşır.

Bununla birlikdə, e-ticarət bizneslər üçün müəyyən problemlər yaradır. Bunun üçün texnologiya və infrastruktur böyük investisiyalar tələb olunur ki, bu da kiçik bizneslərə bu sahəyə giriş üçün maneə ola bilər. Bundan əlavə, e-ticarətlə əlaqəli kibertəhlükəsizlik riskləri məlumatların pozulmasına və müştəri etibarının itirilməsinə səbəb ola bilər. Buna görə müəssisələr müştərilərini və öz maraqlarını qorumaq üçün kibertəhlükəsizlik tədbirlərinə üstünlük verməlidirlər.

Elektron ticarətin təsiri COVID-19 pandemiyasından sonra daha da aydın oldu. Pandemiya elektron ticarətə keçidi sürətləndirdi və müəssisələr dəyişən istehlakçı davranışlarına daha tez uyğunlaşmalıdırlar. ABŞ Statistika Bürosu, e-ticarətin pandemiya dövründə oynadığı əhəmiyyətli rolunu vurğulayaraq, 2019- 2020-ci illər arasında ABŞ e-ticarət satışlarında 44% artım olduğunu bildirdi. Bu tendensiyanın gələcəkdə də davam edəcəyi gözlənilir, çünki e-ticarət bizneslərin rəqabət və böyümə strategiyalarının vacib bir hissəsinə çevrilir.

Ümumiyyətlə, bizneslər üçün e-ticarətin yaratdığı faydalar problemlərdən daha çox və üstündür. Elektron ticarətin verdiyi imkanlardan istifadə edərək və bununla əlaqəli riskləri səmərəli idarə etməklə müəssisələr səmərəliliyini, gəlirliliyini artırma və müştəri təcrübəsini çoxalda bilər. Texnologiya inkişaf etməyə davam etdikcə və istehlakçı davranışı dəyişdikcə, e-ticarət gələcəkdə biznesin uğurunda mühüm rol oynamağa davam edəcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. University of Michigan. The impact of e-commerce on competition in the retail brokerage industry. Ross School of Business. 2017
2. McKinsey & Company. The economic impact of the digital economy. McKinsey Global Institute. 2018
3. Chaffey D. Digital marketing: Strategy, implementation and practice. Pearson UK. 2019
4. Sadowski B, & Sadowski-Rasterska M. The role of e-commerce in reducing the negative effects of the COVID-19 pandemic. Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation, 16(4), 69-87. 2020
5. Chaffey D, & Smith P. R. Digital marketing excellence: planning, optimizing and integrating online marketing (6th ed.). Taylor & Francis Group. 2020
6. US Census Bureau. (2021). Quarterly retail e-commerce sales 4th quarter 2020. Retrieved from https://www.census.gov/retail/mrts/www/data/pdf/ec_current.pdf. 2020

C.E.Suleymanli

teacher, Azerbaijan State Economic University

M.İ.Musayev

master student, Azerbaijan State Economic University

Effects of electronic commerce on business performance

Abstract

The rapid growth of e-commerce has transformed the way businesses operate and interact with customers. This paper provides an overview of the impacts of e-commerce on the efficiency of businesses. Through a review of existing literature and empirical data, this paper examines the impact of e-commerce on different aspects of business operations, including reach, customer service, competition, cybersecurity, infrastructure, transaction costs, and operations.

The paper finds that e-commerce has had a significant impact on the efficiency of businesses, allowing them to reach a wider audience, improve customer service, increase competition, and reduce transaction costs. E-commerce has also led to improvements in cybersecurity and infrastructure, although these areas remain a concern for many businesses. The paper highlights the potential benefits of e-commerce, such as increased sales and reduced inventory costs, as well as the challenges and risks associated with e-commerce.

Overall, the paper concludes that e-commerce has had a transformative impact on the efficiency of businesses, with significant benefits for both businesses and consumers. However, it also highlights the importance of addressing the challenges and risks associated with e-commerce, such as cybersecurity and competition, in order to fully realize the potential of this technology.

Key words : *E-commerce, efficiency, competition, cybersecurity, transaction costs.*

Дж.Э.Сулейманлы

преподаватель, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

М.И.Мусаев

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Влияние электронной коммерции на эффективность бизнеса

Резюме

Быстрый рост электронной коммерции изменил то, как компании работают и взаимодействуют с клиентами. В этой статье представлен обзор влияния электронной коммерции на эффективность бизнеса. На основе обзора существующей литературы и эмпирических данных исследуется влияние электронной коммерции на различные аспекты бизнес-операций, включая обслуживание клиентов, конкуренцию, покрытие, кибербезопасность, инфраструктуру, транзакционные издержки и операции.

В отчете сделан вывод о том, что электронная коммерция оказывает значительное влияние на эффективность бизнеса, позволяя охватить более широкую аудиторию, улучшить обслуживание клиентов, повысить конкуренцию и снизить операционные расходы. Электронная коммерция привела к улучшению кибербезопасности и инфраструктуры, хотя эти области по-прежнему вызывают озабоченность у многих предприятий. В документе освещаются потенциальные преимущества электронной коммерции, такие как увеличение продаж и снижение складских издержек, а также проблемы и риски, связанные с электронной коммерцией.

В целом в отчете сделан вывод о том, что электронная коммерция оказывает положительное влияние на эффективность бизнеса, принося значительные преимущества как предприятиям, так и потребителям. Однако в нем также подчеркивается важность решения проблем и рисков, связанных с электронной коммерцией, таких как кибербезопасность и конкуренция, чтобы полностью реализовать потенциал этой технологии.

Ключевые слова: *электронная коммерция, эффективность, конкуренция, кибербезопасность, транзакционные издержки.*

S.V.Həsənov
müəllim, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
O.Ə.Cəfərov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
jafaroorkhan@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 16.05.2023

The article was received by editorial board on 16.05.2023

Статья принята к печати 16.05.2023

METaverse DÜNYASINDA İSTİFADƏ OLUNAN YENİ BİZNES MODELLƏRİNİN TƏDQIQI

Xülasə

Son zamanların gündəmində olan metaverse şirkətlər və istifadəçilər üçün yeni iş imkanları və biznes modellərin qurulması, immersiv və interaktiv təcrübə, sosial qarşılıqlı əlaqə, mövcud sosial platformalardan fərqli olaraq daha çox sərbəstlik və yaradıcılıq, uzaqdan təhsil, təlim və təcrübə, yeni ideyaların sınaqdan keçirilməsi və s. kimi fərsətlər yaradır. Metaverse hələ tam formalaşmadığından onun son halı barədə məlumat vermək çətinidir. Məqalə metaverse dünyasında inkişaf etdirilən biznes-platformaların təhlil edilməsinə yönəlmişdir. Metaverse daşınmaz əmlak, marketinq və reklam, oyun və əyləncə, virtual mağaza, təhsil, səhiyyə, yaradıcı iqtisadiyyat, şəhərsalma, səyahət və digər sahələr üzrə yeni platformaların yaradılmasını təmin edə bilər. Metaversədə yeni platformaların inkişafı yaradıcılıq, texniki bilik və istifadəçi ehtiyaclarının dərk edilməsinin birləşməsinə tələb edir. Şirkətlər keçmiş ənənəvi metodlardan imtina edərək və ya öz biznes metodlarını təkmilləşdirərək metaverse dünyası üzərindən öz ticarətlərini, dövryyələrini, bazara çıxış imkanlarını, iş sürətini, müştəri kütlələrini və s. artırma və xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilərlər.

Açar sözlər: metaverse, biznes, platforma, reallıq.

GİRİŞ

Son zamanlar metaverse dünyasına yatırım edən şirkətlərin və buradan istifadə edərək işləyən və ya əyləncəli vaxt keçirən istifadəçilərin sayı artmaqdadır. Tədqiqat işi son zamanların yeni anlayışına çevrilən və gündəmdə olan metaverse dünyasında inkişaf etməkdə olan yeni biznesləri analiz edərək, müxtəlif metodlardan istifadə etməklə metaverse dünyasındakı dərinlikləri və real dünya ilə əlaqələri araşdırıb bu sahədə biznes qurmaq, yatırım etmək və ya gələcək barədə araşdırma aparmaq istəyənlərə məlumat verir.

Metaverse dünyasında bizneslərin tədqiqi mövzusu biznes və marketinqdən tutmuş insan-kompüter qarşılıqlı əlaqəsinə və virtual iqtisadiyyata qədər geniş sahədə elmi tədqiqatlar və praktiki tətbiqlər üçün əhəmiyyətli imkanlar yaradır. Tədqiqatçılar və müəssisələr bu imkanları ətraflı təhlil etməklə metaversenin gələcəyini formalaşdırmağa kömək edə və virtual məkanda istehlakçılarla qarşılıqlı əlaqə yaratmaq üçün yeni və innovativ üsullar yarada bilərlər. Əldə edilən nəticələrin real biznes mühitində tətbiqi mövzunun praktiki əhəmiyyətini əks etdirir.

Metaverse konsepsiyası və onun yaranması

Metaverse - fantastika yazıçısı Nil Stivensonun 1992-ci ildə yazdığı "Qar Fəlakəti" romanında yaratdığı bir termindir (Macedo, C. R., Miro, D. A., & Hart, T. (2022). The Metaverse: From Science Fiction to Commercial Reality—Protecting Intellectual Property in the Virtual Landscape. NYSBA Bright Ideas, 31(1), P.1). Stivensonun sözlərinə görə, metaverse internetin inkişafında növbəti mərhələdir: fiziki və genişlənmiş reallığı birləşdirən ümumi rəqəmsal dünyadır.

"Metaverse" sözünün mənşəyi "Üstün" mənasını verən yunan prefiksi "Meta" və "Kainat" mənasını verən "Verse" sözlərinin birləşməsidir (Mystakidis S. (2022). Metaverse. Encyclopedia, 2(1), 486-497 p.). Metaverse, immersiv virtual dünya, son zamanlarda ortaya çıxan və ən çox ünsiyyət və marketing dünyasını müzakirə edən mövzulardan biridir.

Metaverse konsepsiyası real dünyaya bənzər sosial və iqtisadi fəaliyyətlərdən tez-tez istifadə olunan üçölçülü virtual məkan kimi qəbul edilə bilər. Bu yeni konsepsiyanın internetdən daha geniş olub, internet, oyunlar, iş və s. özündə cəmləşdirəcək xüsusiyyətlərə malik olacağı gözlənilir. Metaverse konsepsiyasının ilk yaranma zamanları elektron hesablama maşınlarının gəldiyi vaxt idi, lakin əksər xidmətlər reallığa (analoq) əsaslandığından, virtual reallığa əsaslanan xidmətləri aktivləşdirmək çətin idi. Bundan əlavə, istənilən vaxt və hər yerdə əldə edilə bilən bir mühit yaradılmamışdı, xidmətin miqyası aşağı idi, çünki metaverse yalnız marketing vasitəsi kimi istifadə edilirdi. Pandemiya və digər sağlamlıq və həyatı təhlükə dövründə çox vacib olan təhlükəsizliyi xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Virtual reallıq (VR) əsaslı geyilə bilən cihazları tətbiq etməklə metaverse bu sahələri daha da dəyişdirə bilər. Bu geyilə bilən cihazlar istehlakçıları, fiziki məkandan asılı olmayaraq, başqa bir virtual dünyaya aparacaq. Bu, əvvəllər həm istehlakçılar, həm də investorlar üçün əlçatmaz olan böyük miqdarda sərvət buraxaraq metaverse sərhədlərinin eksponent böyüməsinə səbəb ola bilər. Beləliklə, evdən çıxmadan yüksək keyfiyyətli təhsil almaq mümkün olacaq. Metaverse yalnız VR texnologiyası ilə yaşadığımız ayrı bir virtual dünya deyil. Əksinə, bu, real dünyanı tamamlayan ümumi və daimi virtual dünya olacaq.

Şirkətlər artıq metaverse dünyasına insanları cəlb etmək üçün bütün lazımi prosesləri və interfeysləri yaratmağa başlayıblar. Bu interfeyslərə proqram təminatı, avadanlıqlar, məlumat mərkəzləri və blockchain texnologiyasının tətbiqi aiddir.

Metaversenin aparıcı tədqiqat qrupu olan Sürətləndirilmiş Tədqiqatlar Vəqfi 2006-cı ildə metaverse dünyasının yol xəritəsini, metaverse konsepsiyasını və onun dörd növünü təqdim etdi (Smart, J., Cascio, J. and Paffendorf, J. (2007). Metaverse Roadmap Overview, 28 p.):

- Artırılmış reallıq: 2D və 3D virtual reallıqda qarşı obyekt artıraraq istifadəçi ilə qarşılıqlı əlaqə qura bilərsiniz.
- Həyat qeydiyyatı: Şəxsi hərəkətləri sensorlar vasitəsilə məlumatlara çevirən və bu məlumatlara əsaslanan fərdi xidmətlər təqdim edən bir mühit (məsələn, geyilə bilən cihazlara əsaslanan sağlamlıq xidmətləri).
- Güzgü dünyası: Virtual məkanda eyni hərəkətləri təkrarlayan və hətta virtual məkanda (məsələn, rəqəmsal ikiqat) reallıqla eyni təcrübəni təmin edən mühit.
- Virtual dünya: oxşar və ya tamamilə real dünya mənasını ifadə edir. Digər alternativ dünyaları rəqəmsal məlumatlara əsaslanaraq quran və təmin edən bir mühit yaradır (məsələn, Fortnite və s.)

Metaverse dünyasının müasir internet və onlayn oyunlardan fərqlərini müəssisə investoru və müasir metaverse ideoloqu Metyu Bol aşağıdakı yeddi əsas xüsusiyyət ilə izah edir:

- Sonsuz varlıq. Heç vaxt sıfırlanmır, dayandırılmır və bitmir. O, real vaxtda işləyir və xarici amillərdən asılı deyil
- Tamaşaçı ölçüsü və istifadəçi sayında heç bir məhdudiyyət yoxdur. Hər kəs istənilən vaxt metaverseyə qoşula bilər.
- Tam fəaliyyət göstərən iqtisadiyyat olmalıdır. İnsanlar və şirkətlər başqaları tərəfindən tanınan, "dəyər" gətirən, xərcləyən və investisiya qoyulan "iş" üçün bir növ mükafat (pul analoqu) ala bilərlər.
- Metaverse fiziki və rəqəmsal dünyaları, açıq və qapalı platformaları, özəl və ictimai şəbəkələri birləşdirir. Bu vahid rəqəmsal bütövdür.

• Rəqəmsal aləmlər arasında ötürülən məlumatların, əşyaların, aktivlərin, məzmunun uyğunluğu lazımdır. Məsələn, istifadəçi maşınları GTA Online-dan Need For Speed-ə köçürə və ya Facebook Dostuna bağışlaya bilməlidir.

• Metaverse dünyası istifadəçiləri tərəfindən yaradılan "məzmun və təcrübə" ilə doldurulmalıdır: subaylar, qruplar, ticarət müəssisələri və s. İstifadəçilər öz haqqında olan məlumatları asanlıqla metaverse dünyasında qeyd edə bilirlər.

• Metaversenin məqsədi mobil internetin varisi olacaq immersiv təcrübə yaratmaqdır. Görüşlər, iş, oyunlar, təhsil və ya alış-veriş metaverse virtual təcrübə vasitəsilə real vaxt rejimində məzmun istehlakı ilə əlaqələndiriləcək (<https://www.linkedin.com/pulse/meta-what-what-metaverse-philipp-j-a-hartmannsgruber>, 2021).

Blockchain metaverse məkanından istifadə edir, istifadəçilərin digər istifadəçilər və virtual mallarla qarşılıqlı əlaqəsi virtual reallıq eynəkləri vasitəsilə həyata keçirilir. Digər tərəfdən, veb 3.0 böyük təsir göstərərək rəqəmsal aktivlərin idarə edilməsində və onlayn identifikasiyada böyük bir rol oynayır və bütün ekosistemi idarə etmək üçün metaverse bir çox vacib texnologiya üçün ev kimi kömək edir. Ancaq veb 3.0-ın məqsədi yalnız blockchain texnologiyasına əsaslanan mərkəzləşdirilməmiş bir şəbəkə yaratmaq idi. Veb 3.0 və metaverse arasındakı digər vacib fərq onun mümkün tətbiqidir. Filmlər, əyləncə, oyunlar, təhsil və sosial media üçün metaverse bizi birləşdirən yeni bir ölçüdür. İnternetin gələcək versiyası üçün veb 3.0 sadəcə bir spesifikasiyadır.

Metaverse dünyasını əsas fərqləndirən 6 xüsusiyyəti vardır:

• Sərhədsiz: real və virtual dünya arasında hamar bir keçid təmin etməlidir. İstifadəçilər başqa bir kainatda olduqlarını hiss etmədən metaverseyə daxil olub-çıxmağı bacarmalıdırlar. Genişləndirilmiş reallıq texnologiyaları bu təcrübənin təmin edilməsində həlledici rol oynayacaqdır.

• Davamlı: heç vaxt dayanmayacaq. Oflayn olsanız da, inkişaf edəcək. Metaverse real dünyanın davamı kimi hiss etmək üçün real vaxtla sinxronlaşdırılmalıdır.

• İmmersiv: fiziki dünyadakı obyektlərdən və məkandan istifadə etməli və onları rəqəmsal dünyaya bağlamalıdır.

• Mərkəzləşdirilməmiş: heç bir mərkəzi orqan ona sahib olmamalı və insanlar tərəfindən idarə olunmalıdır.

• İqtisadi: oyunçuların və məzmun yaradıcılarının iqtisadiyyatını dəstəkləməlidir. İnsanların başqalarının zövq ala biləcəyi məzmun yaratmasına icazə verib, istehlakçıların obyektləri alıb satmasına icazə vermələri lazımdır.

• Sosial: bu gün sahib olduğumuz sosial platformalar əsasında qurulacaq və sosial qarşılıqlı əlaqəni yeni bir şəkildə idarə edəcək bir platforma olmalıdır (<https://www.nagarro.com/en/blog/decrypting-metaverse-in-retail>).

Beləliklə, metaverse internetdən fərqli olaraq insanlara sərhədsiz ünsiyyət, dünyanın digər tərəfində yaşayan insanlarla təmas imkanı, vahid rəqəmsal məkan, işlərin onlayn şəkildə istənilən məkandan aparılması, məhsulun görünməsi və əlçatan olması kimi üstünlüklər gətirəcəkdir.

Metaverse və blockchain bir-birinin ehtiyaclarını ödəyir. Şəffaf əməliyyatlara və insanlar arasında etimada zəmanət verən blok zənciri, nizamın olmadığı metaverse virtual reallığına əlavə olunur. Bundan əlavə, metaverse saxta və dəyişikliyin qarşısını alan və özünəməxsusluğu olan NFT-lərdən (Dəyişdirilə bilməyən nişanlardan) istifadə edir, məzmun və müəllif hüquqları piratçılığın yayıldığı rəqəmsal dünyada qorunur və hətta "mülkiyyət" kimi tanınır. Blockchain texnologiyası sayəsində əşyaların mülkiyyəti saxtalaşdırıla və dəyişdirilə bilməyən bir blok zəncirində saxlanılır və bunun sayəsində virtual dünyadakı varlıqların mülkiyyəti sübut edilir.

Bundan əlavə, malların satış və alış qeydləri də blockchain-də qalır və əməliyyatların şəffaflığını təmin edir.

İnternet bir çox məlumatı bir məkanda, blockchain isə bir çox verilənlər bazasını bir məkanda birləşdirir. Oyun və sosial media sənayesində müstəqil olaraq saxlanılan verilənlər bazaları bir yerdə toplandıqda ən böyük sinerji yarada biləcək bir sahə formalaşdırır. Bu sənayedə verilənlər bazası platforma elementləri və məzmunu kimi rəqəmsal aktivlər deməkdir. Bu mövcud aktivlərin açıq məhdudiyyətləri var. Bunun səbəbi, bu aktivlərin oyundan çıxsa bilməməsi və çıxsa, oyundan kənarda heç bir əhəmiyyəti olmayan bir varlığa çevrilməsidir.

Beləliklə, NFT blockchain texnologiyası istifadə edilərsə, istifadəçilər platformadakı əşyalara və ya məzmunu sahib ola bilər və sərbəst ticarət edə bilərlər. Metaverse platforması kriptovalyutası ilə əlaqədarsa, bazar iqtisadiyyatına uyğun olaraq əşyaların və məzmunun dəyərini qiymətləndirərək ticarət etmək də mümkündür. Bundan əlavə, bütün bu məlumatlar blok zəncirində qeyd olunur və daimi olaraq saxlanılır, buna görə oyun yoxsa çıxsa belə, istifadəçinin əmlakını qorumaq mümkündür.

Metaverse tətbiq edərkən aşağıdakı məsələlər nəzərə alınmalıdır:

- Virtual mallara və NFT-lərə rəqəmsal mülkiyyətin təmin edilməsi və saxtakarlığın qarşısının alınması

- Gizlilik qorunması

- Metaverse təhlükəsizlik-müdafiə sistemi, şəxsi açarlar, login-şifrələr

- Sosial mühəndislik və kiberhücum riski

- Blockchain təhlükəsizliyinin xüsusiyyətləri və çatışmazlıqları

- Şifrəli aktiv kimi çirkli pulların yuyulması üçün istifadə riski (Zefeng Chen, Jiayang Wu, Wensheng Gan, Zhenlian Qi, (2022), “ Metaverse Security and Privacy: an Overview”, China, 10 p.).

Artıq bir neçə kriptovalyutalar metaverse dünyasında yer alıb və yeni projətlərin üzərində işləməyə başlayıblar. Onlara SAND (Sandbox), MANA (Decentraland), AXS (Axie Infinity), SLP (Smooth Love Potion), PYR (Vulcan Forged PYR), ILV (Illivium), GHST (Aavegotchi), Alice (My neighbour Alice), DAR (Mines of Dalarnia), TVK (Virtua), HIGH (Highstreet) aiddirlər (<https://www.binance.com/en/markets/coinInfo-Metaverse>).

Artırılmış reallıq texnologiyaları oyuna daha çox daxil olduqca, metaverse və fiziki dünyanın aspektləri daha da birləşdiriləcək və sistem getdikcə mürəkkəbləşəcək. Metaversenin özü hələ tam olaraq formalaşmasa da, blockchain və kripto aktivləri kimi texnoloji əsaslar durmadan inkişaf edir və virtual gələcəyin təməlini qoyur. Blockchain sistemi yaxın zamanlarda metaverse dünyasına tam inteqrasiya olaraq insalara real dünyadan virtual həyata keçidi rahatlaşdıracaq.

Metaverse dünyasının bizneslərə təsiri və rolu

“Metaverse” termini bu günlərdə yaxşı bilinir və sürətlə inkişaf edən və necə işlədiyimizi, yaşadığımızı və oynadığımızı dəyişdirmək üçün olduqca vacib olan əhəmiyyətli potensiala sahib bir sahəni təsvir edir. Metaverse istifadəçiləri onun pərakəndə satış, marketing, təlim, təhsil və səhiyyə daxil olmaqla bir çox sektorda köklü dəyişikliklərə səbəb olacağını söyləyirlər. Konsepsiya ənənəvi olaraq kompüterlər və video oyunlarla əlaqələndirilmişdir; Facebook adını Meta olaraq dəyişdirdikdə, ictimaiyyətin diqqətini metaverseyə yönəlmişdir. Bundan əlavə, Google genişlənmiş reallıqdan istifadə edərək rəqəmsal və fiziki aləmlər arasındakı boşluğu aradan qaldırmaq üçün öz metodu üzərində işləyir. Hətta Microsoft virtual iş yerləri və iş mühitlərinin inkişafına böyük sərmayə qoymuşdur.

Metaverse, fərqli sektorlarda bir çox təşkilat üçün müxtəlif imkanlar açacaq. Metaversenin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, işçilərin virtual görüşlərdən kənarda belə əməkdaşlıq edə biləcəyi bir məkan təklif edəcək. Metaverse, insanların 3D avatarlarla qarşılıqlı

əlaqədə olduqları və işlədikləri kompüterləşdirilmiş bir məkandır. Ənənəvi satışlardan fərqli olaraq burada müştərilərin məhsula toxunuşu, dərin analiz edilməsi daha rahat olduğundan satışların artımı və satılan məhsullardan geri qaytarmaların çox aşağı həddə və hətta sıfıra endirilməsi proqnozlaşdırılır.

Müəssisələrarası elektron kommersiya mühitində müştərilər adətən sərmayə qoyduqları məhsullar üzərində geniş araşdırma aparırlar. Bu, metaverse dünyasını B2B (Biznesdən biznesə - bizneslər arasındakı) marketoloqları üçün fantastik fürsətə çevirir. Potensial müştərilərə məhsullarına 360 dərəcə baxmağa, onlarla birbaşa əlaqə qurmağa və hətta məhsulların virtual olaraq “içərisinə girməyə” imkan verən virtual platformalar B2B şirkətləri üçün bir nemətdir. Bu, təkcə potensial müştəriləri cəlb etmir, həm də onlara məhsulu başa düşdüklerini və onun haqqında bütün lazımı məlumatı aldıklarını hiss etməyə imkan verir. Gələcəkdə B2C (Biznesdən müştəriyə) və s. biznes konsepsiyalarının həmçinin metaverse dünyasına keçidi gözlənilir.

Bundan əlavə, brendlər və alıcılar rahatlıqla O2O (Oflayndan onlayna və ya əksinə) konsepsiyasına keçirlər. Real və virtual aləmdə alıcı eynidir. Marketoloqun vəzifəsi müştərinin marka ilə qarşılıqlı əlaqəsi və müştərinin alışa qədər izləmək imkanı yaratmaqdır. Bu keçid xüsusilə pandemiya zamanı, onlayn geyim otaqlarının populyarlaşdığı zaman daha da gücləndi: siz onlayn paltar geyinə və başqaları ilə əlaqə saxlamadan evinizə və ya poçtunuza çatdırılmanı təhlükəsiz təşkil edə bilərsiniz. Çoxkanallı pərakəndə satışla bağlı ənənəvi ideyalar zamanla yenilənir.

Metaverse oflayn və onlayn birləşmənin davamıdır. Bu, istifadəçinin bütün cihazlarını onun real həyatında birləşdirən dünyadır. Bu baxımdan, D2A (Birbaşa avatara) modeli populyarlaşdı. Bu model rəqəmsal malların avatlara (virtual istifadəçilərə) vasitəçilərsiz birbaşa satışı üçün yaradılmışdır və hazırda tanış olan D2C (Birbaşa müştəriyə) modelini əvəz edəcək.

Metaverse həmçinin reklam kimi tanıtım vasitələrinin inkişafına yardımçı olur. Ənənəvi reklamlardan fərqli olaraq burada insanlar avatrlar vasitəsilə metaverse dünyasına qoşulur və onların çox vaxt real dünya ilə əlaqəsi kəsilir. Bu an, insanların diqqəti meta dünyada olduğundan, burada verilən reklamların gözdən qaçması mümkünsüzdür. Beləcə insanlar ictimai yerlərə çıxmadan müxtəlif məhsul reklamlarına diqqət yetirir və şirkətlər əlavə xərc yaratmadan marketing reklamlarını insanlara çatdırı bilər. Böyük şirkətlər marka məlumatlarını qorumaq və satışlarını artırmaq üçün metaversedə iştirak etmək istəyəcəklər.

Meta-sahibkarlar ənənəvi sahibkarlardan fərqli işləyirlər. Bu sahibkarların öz fəaliyyət sahələrində, tərəfdaşlarında, rəqiblərində, istifadə etdikləri məhsul və resurslarda müştəri bazası fərqlidir. Bu səbəbdən onların fəaliyyətini müəyyən edəcək iqtisadi modellər də fərqlidir. Xüsusilə, həm fiziki mühitə, həm də metaverse dünyasına investisiyalar edən sahibkarlar bu iki amil arasında iqtisadi miqyasda fərqlərdən xəbərdar olmalı və buna uyğun plan qurmalıdırlar. Bu iki fərqli xüsusiyyətin strukturunu oxşar saxlamaq düzgün olmaz. Bununla yanaşı sahibkarların investisiyaları təhlükə altında qala bilər. Meta-müəssisələrdə də idarəetmə prosesləri dəyişir və mərkəzləşdirilmiş iyerarxik struktur əvəzinə, paylanmış səlahiyyətlər və blockchain texnologiyasına əsaslanan avtonom təşkilatı strukturlar meydana çıxır. İnsanlar indi virtual və real interaktiv mühitlərdə işləyə bilərlər. Sahibkarlar marketing fəaliyyətlərini ləğv edəcəklər və metaversenin çoxsaylı təchizatçılarından ən səmərəlisini əvvəlcədən seçə biləcəklər. Beləliklə, marketing fəaliyyətini proqnozlaşdırmaq və xərclərə nəzarət təmin olunacaq. Rəqəmsal mühitlərdə insanların kampaniyalara reaksiyalarını təhlil etməklə kifayət qədər təmsil olunmayan kampaniyaların effektivliyini artırmaq mümkündür.

Beləliklə şirkətlər keçmiş ənənəvi metodlardan imtina edərək və ya öz biznes metodlarını təkmilləşdirərək metaverse dünyası üzərindən öz ticarətlərini, dövriyyələrini, bazara çıxış

imkanlarını, iş sürətini, müştəri kütlələrini və s. artırma və xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilərlər.

Metaverse dünyasında müxtəlif sahələr üzrə bizneslər üçün yeni imkanlar yaranır:

1. İstehlakçı – pərakəndə satış, restoranlar, ev əşyaları (məhsulların təcrübi nümayişi, fərdiləşdirilmiş mağazalar, təcrübi istirahət və bazarlıq, ev və interyer dizaynı, müştəriyə yardım, anbarların yerləşməsi, çatdırılma seçimi, inventarın idarə edilməsi)

2. Səhiyyə - xəstəxanalar, təminatçılar, ödəyicilər (gücləndirilmiş cərrahi yardım, xəstələrə qulluq, tibbi görüntülmə, tibbi-təlimlərin gücləndirilməsi, evdə sağlamlıq və rifah)

3. Səyahət və turizm – aviaşirkətlər, otel və turlar (texniki pilot hazırlığı, virtual tur bələdçiləri, əyləncə parkları, konsertlərin təşkili və təkmilləşdirilməsi, zaman/məkan/hava ilə məhdudiyyətsiz multisensor təcrübələr, immersiv və interaktiv televizorlar)

4. Sənayə məhsulları və onların daşınması – avtomobillər, nəqliyyat, avadanlıqlar (logistik skaner avadanlıqları, avtodizayn modelləri, uzaqdan maşına texniki qulluq, təhlükəsizlik dərsləri, inventar və çatdırılma şəbəkəsinin idarə edilməsi)

5. Enerji – neft və qaz, kommunal xidmətlər, mədənçilik və kənd təsərrüfatı (neft platformaları, mədən, işçilər üçün təlim, yeraltı kommunalların yerləşdirilməsi, uzaqdan texniki yardım, sahənin idarəedilməsi)

6. Tikinti və daşınmaz əmlak – kommersiya, ev infrastrukturu (bina qurğusu seçimi və bina dizaynı, tikinti təlimləri, rieltorların ev nümayişləri)

7. Dövlət sektoru və qeyri kommersiya təşkilatları – dövlət, hərbi, məktəblər, ağıllı şəhərlər və kəndlər (hüquq-mühafizə təlimləri, ağıllı şəhərlər və fəvqəladə halların planlaşdırılması, immersiv sinif otaqları, təlim və tədris yardımı, hərbi təlim, döyüş sahəsinin idarə edilməsi)

8. Texnologiya, media və telekommunikasiya – istehlakçı elektronika, media, proqram təminatı (sahədə texniki dəstək və təlim, film dizaynı və yer kəşfiyyatı, qabaqcıl texnologiya ilə prototipləşmə, istehsal obyektinin dizaynı, oyunlaşdırma, immersiv məzmun istehlakı)

9. Maliyyə və peşəkar xidmətlər – kommersiya və investisiya bankçılığı, kreditlər (virtual kartlar, ödəniş üçün kart oxuyucuları, smart müqavilələri təmin etmək üçün blokchain texnologiyasından istifadə, xəbər və məlumat mənbələri, banklar) (<https://www.bcg.com/publications/2022/impact-of-metaverse-on-business?linkId=174338299>)

Başqa sözlə desək, bir çox insanın şüurlu və şüursuz olaraq öz fəaliyyətlərini həyata keçirməsi və sürətlə çoxalması nəhəng intellektual həyat forması kimi görünə bilər. Lakin bir çox elementlərin bir-birinə bağlı olduğu belə irimiqyaslı sistem mürəkkəb sistemə çevrilir və onun ümumi xassələrini aydınlaşdırmaq asan deyil. Bundan əlavə, meta dünyada bir çox insanın iştirakının real dünya haqqında qavrayışımızı və zəkamızı müəyyən mənada dəyişdirəcəyi gözlənilir. Digər tərəfdən, informasiyanın reallığını, fizikiliyini və etibarlılığını vurğulayan texnoloji inkişaf da irəliləyir.

Metaverse dünyasında real biznes modellərin qurulması və inkişafı

1. Limitsiz rəqəmsal əlaqənin yeni dövrünə qədəm qoyan metaverse istifadəçilərə heç bir məhdudiyyət olmadan virtual dünyaya daxil olmaq şansı təqdim edir. Hazırda 160-dan çox metaverse şirkəti metaverse dünyasının potensialından tam istifadə etmək üçün çalışır. CB Insights hesabatına görə, Metaverse startaplarına vençur kapitalı (yeni, inkişafda olan və həmçinin riskli) sərmayəsi 2020-ci ilin ilk üç rübündə 2,5 milyard dollara çatıb. Daha sonra, 2021-ci ildə hesablamalar göstərdi ki, virtual və artırılmış reallıq startaplarına investisiyaların həcmi 4 milyard dollar həddi keçib (<https://mobile-magazine.com/articles/top-10-companies-investing-in-the-metaverse-in-2023>). Dünyaca məşhur menecment və konsaltinq şirkəti olan McKinsey metaverse dünyasının istehlakçı və korporativ bazar üçün 2030-cu ilə qədər 5 trilyon dollara yaxın təsir göstərəcəyini qeyd edib (McKinsey&Company (2022). Value creation in the

Metaverse, 77 p.). CitiGroup kimi investisiya həтта bu rəqəmin 8-13 trilliona qədər çıxma biləcəyini təxmin etmişdir (<https://finance.yahoo.com/news/citi-says-metaverse-economy-could-142208855.html>).

Ən böyük metaverse lahiyələrini təşkil edən bəzi şirkətlər aşağıdakılardır:

- Meta (Facebook Metaverse)

Əvvəllər Facebook kimi tanınan Meta-nın icraçı direktoru Mark Zukerberq 2021-ci ilin oktyabrında "sosial şəbəkənin gələcəyinə" bağlılığını açıqladı və bu metaverse əsaslı şirkəti "Meta" adlandırdı.

Meta hazırda sensorlar və süni intellektlə işləyən robot qabıq üzərində işləyir, istifadəçi bu sensor vasitəsi ilə virtual aləmdə hər hansı bir obyektə toxunduqda onu hiss edir (<https://www.newscientist.com/article/2295617-metas-touch-sensitive-robotic-skin-could-form-part-of-the-metaverse/>). Bu qurğular virtual və fiziki dünyalar arasındakı xətləri gizlətməyə kömək edir.

- Microsoft

Microsoft növbəti rəqəmsal inqilaba rəhbərlik etməyi hədəfləyən başqa bir texnologiya nəhəngidir. MR texnologiyasına xüsusi diqqət yetirən Microsoft, AR-ni real dünya tətbiqləri ilə birləşdirmək üçün Hololens texnologiyasından istifadə edir (<https://www.microsoft.com/en-us/hololens>).

Bu texnologiya bir neçə sənaye istifadə hallarına da tətbiq edilmişdir. Məsələn, Kawasaki indi zavod işçilərinə robotlar yaratmaq və təchizat zəncirini idarə etmək üçün Hololens-dən istifadə etməyə icazə verir (<https://www.cnbc.com/2022/05/24/microsoft-partners-with-kawasaki-for-industrial-metaverse.html>).

- Decentraland (Metaverse platforması)

Decentraland istifadəçilərə virtual təcrübələrini formalaşdırmaq üçün alətlərə giriş imkanı verən metaverse platformasıdır. Platforma qeyri-mərkəzləşdirilmişdir, yəni heç bir istifadəçi məlumatı üçüncü şəxs tərəfindən saxlanılmır. İstifadəçilər bu platformanın təklif etdiyi müxtəlif mənzərələri araşdırmağa imkan verən öz fərdi avatarlarını yaradırlar.

- NVIDIA

NVIDIA, qrafik prosessorları ilə məşhur olan oyun sənayesində çox məşhur bir şirkətdir. Bununla belə, şirkət 3D təsvirlərin yaradılmasını asanlaşdıracaq alət hazırlayaraq metaverse bazarında da böyük uğur qazanıb.

Nvidia-nın "Omniverse" proqramı tərtibatçılara 3D modellər üzərində əməkdaşlıq etmək, rəqibə və performansını təkmilləşdirmək imkanı təklif edir (<https://blogs.nvidia.com/blog/2022/03/22/omniverse-ecosystem-expands/>). Bu alət metaverse ilə əlaqəli materialların yaradılması üçün çərçivə təmin etməklə innovativ yaradıcılığa kömək edir.

- Unity

Unity həm tərtibatçılar, həm də istifadəçilər üçün müxtəlif oyunlarda texnoloji boşluqları aradan qaldırmağa kömək edən oyun mühərrikidir. Minlərlə tərtibatçının Unity mühərrikini digər rəqiblərdən üstün tutması ilə Unity indi tərtibatçılara istənilən sənaye üçün metaversedə maraqlı interaktiv müştəri ünsiyyət imkanları yaradır.

Bu metaverse şirkəti metaversedə 3D və 2D məzmunlarından pul qazanan tərtibatçılara proqram həlləri yaratmaq üçün istifadə edə biləcəkləri geniş alətlər təklif edir. İstifadə rahatlığı onu Unreal Engine kimi rəqiblər üzərində arzuolunan seçim edir (<https://www.evercast.us/blog/unity-vs-unreal-engine>).

- Sandbox

Bu metaverse platforması istifadəçilərə oyundaxili Voxedit 3D redaktorundan istifadə edərək öz 3D virtual aktivlərini yaratmağa imkan verir. Unikal resurslar yaratdıqdan sonra

istifadəçilər onları oyundaxili bazara çıxara bilər ki, bu da yaradıcıların pul qazanmasını asanlaşdırır.

- Roblox

Başqa bir məşhur metaverse oyun platforması Roblox, istifadəçilərə öz virtual məkanlarını yaratmağa imkan verməklə yaradıcı iqtisadiyyatı gücləndirmək məqsədi daşıyır. Platforma son bir neçə ildə çox populyarlıq qazandı, burada oyunçulara müxtəlif məkanları araşdırmaq və müxtəlif oyunlardan həzz almaq üçün avatarlardan istifadə etməyə icazə verilir.

- Shopify

Shopify, metaverseni yeni bazar kimi görən məşhur e-ticarət platformasıdır. Şirkət 3D modellərdən istifadə edən əlavə reallıq həlli olan Shopify AR-ı işə salaraq integrasiya istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atdı. Bu, müştərilərə məhsulları almazdan əvvəl virtual olaraq sınağa imkan verməklə alış-veriş prosesini yaxşılaşdırır. Hal-hazırda platforma Bitcoin, Ethereum, Dogecoin, Shib, Cronos, ApeCoin daxil olmaqla insanların istifadə edə biləcəyi 20-dən çox kriptovalyutayı dəstəkləyir (<https://crypto.com/company-news/crypto-com-brings-crypto-com-pay-to-all-shopify-merchants>).

- Upland

Virtual daşınmaz əmlak oyunu Upland metaverse dünyasında monopoliya konsepsiyasını genişləndirmək üçün blokchain texnologiyasından istifadə edir. Onun fərqləndirici xüsusiyyəti Upland-in real şəhərləri təqlid etmək üçün inkişaf etdirdiyi xəritəçəkmə sistemidir. Hazırda oyunda oyunçuların virtual aktivlər ala, sahib ola və qura biləcəyi 20-dən çox xəritələnmiş şəhər var. Bu yeniləmə bütün dünya üzrə oyunçulara oyunun aktiv icmasına qoşulmağa və onun azad bazar iqtisadiyyatından yararlanmağa imkan verəcək (<https://bitcoinist.com/in-2022-upland-became-one-of-the-worlds-biggest-metaverse-but-its-only-just-getting-started/>).

- Epic Games

“Fortnite”, “Gears of War” və “Unreal Tournament” Epic Games tərəfindən hazırlanmış oyunlardan bir neçəsidir. Dünyanın hər yerindən milyonlarla insan pulsuz oyunlardan həzz alır. Bir neçə tanınmış oyun texniki əsaslarını Epic Games tərəfindən hazırlanmış və lisenziyalı olan Unreal Engine proqram təminatına borcludur. Unreal Engine, tərtibatçılara real fizika və ən müasir qrafika ilə video oyunlar yaratmağa imkan verən güclü bir proqramdır (<https://epicgames.com/en-US/>).

- Apple

Apple artırılmış və virtual reallıq texnologiyalarına böyük sərmayə qoyub. Məsələn, Apple-ın ARKit proqram təminatı iOS cihazları üçün AR platformasıdır. Korporasiyanın VR geyimləri və AR eynəkləri üzərində də işlədiyi barədə məlumat verilir.

App Store, Apple Music və iCloud-u özündə birləşdirən Apple ekosistemi onun metaversenin inkişafına necə töhfə verə biləcəyinə yalnız bir nümunədir.

- Amazon

Amazon metaverse dünyasına töhfə verə biləcək bir neçə texnologiya və xidmətlər inkişaf etdirir. Amazon, AWS bulud hesablama infrastrukturunu (Amazon Web Services) sayəsində virtual və artırılmış reallıq təqdim edərək, oyun sənayesində əhəmiyyətli oyunçuya çevrildi.

Amazonun öz şirkəti olan Amazon Game Studios, New World və Crucible daxil olmaqla bir neçə uğurlu oyun hazırladı və nəşr etdi. Bu oyunlar Amazonun oyun inkişaf etdirmə imkanlarını nümayiş etdirir və potensial olaraq bir gün metaversenin bir hissəsi ola bilər (<https://www.amazongames.com/>).

- Google

Google-un metaverse baxımından nə planlaşdırma biləcəyini keçmiş söylərdən və satılmalardan ölçmək olar. Google Glass, Google-un geniş istifadə olunan brauzeri ilə artırılmış reallığı populyarlaşdırmaq üçün yüksək profilli cəhd idi. Məhsulun kütləvi uğur

qazanmamasına baxmayaraq, şirkət biznes mühitində istifadə üçün cihazın yenilənmiş versiyalarını inkişaf etdirməyə və istehsal etməyə davam etdi.

Android telefonları Google-un Daydream platformasından istifadə edərək virtual reallıq texnologiyasına çevrilə bilər. Yüksək qiyməti və məhdud funksionallığı səbəbindən platforma geniş şəkildə qəbul edilməmişdir.

- Nike

Nike rəqəmsal innovasiyaya gəldikdə həmişə bir addım öndə olub və firma metaverse, NFT və veb 3.0 kimi qabaqcıl platformalarla təcrübə aparmağa davam edib. Nike pərəstişkarları məşhur Roblox platformasında yerləşdirilən xüsusi hazırlanmış metaverse olan Nikelandda toplaşa, ictimailəşə və müsabiqələrdə və digər tədbirlərdə iştirak edə bilərlər. Nike iddia edir ki, 2021 noyabr debütündən bəri Nikelandi 7 milyon insan ziyarət edib (<https://mixed-news.com/en/nearly-7-million-people-have-visited-nikes-metaverse-store/>).

- Adidas

Adidas rəsmi olaraq NFT bazarına 2021-ci ilin dekabrında Ethereum blockchainində 30.000 rəqəmsal kolleksiyadan ibarət olan və istifadəçilərə daimi rəqəmsal yardımını olan nadir fiziki məhsullara giriş imkanı verən "Into the Metaverse"-in buraxılışı ilə daxil oldu. Gmoney, Punks Comic və Bored Ape Yacht Club bunu reallaşdırdı (<https://www.adidas.com/metaverse/>). Bored Ape Yacht Adidas tərəfindən 156 min dollara alınmasına baxmayaraq, bu kolleksiyanın ikinci bazar dəyəri 1 milyarddan çox olaraq dəyərləndirilmişdir. Adidasə uyğun rəqəmsal geyilə bilən cihazların ilk NFT kolleksiyası Virtual Gear Collection-dır. Virtual Gear NFT müştərilərə uyğun rəqəmsal geyilə bilən cihazlar təqdim edəcək. Bu NFT-lər Coinbase, Opensea və Gmoney kimi təkrar bazarlarda mövcuddur.

Metaverse dünyasının bizneslərə və müəssisələrə təsiri olduqca böyükdür. Bu dünyanın bizneslər üçün əhəmiyyəti onun təqdim etdiyi bir çox imkanlardadır. Müxtəlif sahələrdən olan müəssisələr öz işlək biznes proseslərini daha az sərfiyyatla metaverse dünyasına keçirməyə çalışırlar. Bəzi müəssisələr metaverse lahiyələrini sınaqdan keçirərək xərcləri azaltmağı, gəlirləri və marka bilinirliyini artırmağı, həmçinin yaranmış və ya yarana biləcək bəzi biznes problemlərin həllini hədəfləyirlər.

Növbəti onillikdə metaverse həyatın və biznesin demək olar ki, bütün aspektlərində inqilab edəcək. Metaverse yeni iş xətləri yaradacaq və müştərilərlə şirkətlər arasında qarşılıqlı əlaqəni dəyişəcək.

Hal-hazırda, müəssisələr fəaliyyət göstərmək üçün yaradılıqlarından çox fərqli bir gələcəyə doğru gedirlər. Tezliklə hər bir şirkət yeni fiziki və virtual reallıqlar yaratmaqdan tutmuş, başqaları tərəfindən yaradılmış mühitlərdə xidmətlər göstərməyə qədər bir çox yeni dünyanın kəsişməsində olacaq.

Metaverse hələ də inkişaf etməkdə olan bir sahədir və hələ də çoxlu qeyri-müəyyənliklər var. Şirkətlər texnologiya, platformalar və istifadəçi davranışı haqqında aydın anlayışa malik olduqlarından əmin olmaq üçün metaverseyə sərmayə qoymazdan əvvəl ciddi araşdırma və planlaşdırma aparmalıdırlar. Bura metaverse dünyasının inkişafı ilə bağlı texniki tələblərin və problemlərin tədqiqi, məxfilik, təhlükəsizlik və tənzimləmə ilə bağlı potensial risklərin və problemlərin başa düşülməsi, ən son inkişaf və tendensiyalardan xəbərdar olmaq daxildir.

Metaverse dünyası daşınmaz əmlak, marketing və reklam, oyun və əyləncə, virtual mağaza, təhsil, səhiyyə, yaradıcı iqtisadiyyat, şəhərsalma, səyahət və digər sahələr üzrə yeni platformaların yaradılmasını təmin edə bilər.

Metaversedə yeni platformaların inkişafı yaradıcılıq, texniki bilik və istifadəçi ehtiyaclarının dərk edilməsinin birləşməsinə tələb edir. Metaversedə yeni bir platforma hazırlamaq üçün ata biləcəyiniz bəzi ümumi addımlar bunlardır:

- **İstifadəçi ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək:** Hədəf auditoriyanızı, onların maraqlarını və metaverse platformasında nə axtardıqlarını araşdırmaqla başlamaq lazımdır.

- **Konsepsiya inkişafı:** istifadəçi ehtiyaclarına əsaslanaraq, platforma konsepsiyasını hazırlayın. Bu konsepsiya mövcud metaverse platformalarını və onların çatışmayan cəhətlərini nəzərə alaraq unikal və innovativ olmalıdır.

- **Platformanın dizayn edilməsi:** Konsepsiya hazırlandıqdan sonra platforma hazırlanmalıdır. Buraya istifadəçi interfeysinin inkişafı, istifadəçi təcrübəsi və platformanın ümumi funksionallığı daxildir.

- **Platformanın inkişafı:** Dizayn hazır olduqdan sonra platformanı inkişaf etdirməyə başlamağın vaxtıdır. Buraya server infrastrukturunun və platforma interfeyslərinin proqramlaşdırılması və qurulması, məlumatların saxlanması üçün verilənlər bazasının yaradılması daxildir.

- **Platformanın sınaqdan keçirilməsi:** Platforma yaradıldıqdan sonra düzgün işlədiyinə əmin olmaq üçün onu hərtərəfli sınaqdan keçirmək vacibdir. Buraya ümumi funksionallıq, istifadəçi interfeysi və istifadəçi təcrübəsi daxildir.

- **Platformanın işə salınması:** Test tamamlandıqdan sonra platformanı işə salmağın vaxtıdır. Buraya platformanın təşviqi və istifadəçilərin ondan istifadə etməsi daxildir. İstifadəçi rəyləri əsasında platformanı təkmilləşdirməyə davam etmək və daim yeni funksiyalar əlavə etmək vacibdir.

- **Platformanın saxlanması və yenilənməsi:** Nəhayət, platformanın funksional və aktual qalmasını təmin etmək üçün onun saxlanması və yenilənməsi lazımdır. Bura səhvlərin aradan qaldırılması, təhlükəsizlik xüsusiyyətlərinin yenilənməsi və istifadəçiləri cəlb etmək üçün yeni funksiyaların əlavə edilməsi daxildir (<https://procoders.tech/blog/how-to-build-a-metaverse/>).

NƏTİCƏ

Metaverse dünyasına getdikcə dərin maraq yaranır. Yeni və innovativ şərtlər ilə şirkətlər öz rəqabət aparmaq qabiliyyətlərini gücləndirməyə və daha çox müştəri cəlb etməyə çalışır.

Araşdırmanın nəticəsi olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda metaverse dünyası bütün sahələr və sektorlar üzrə inkişaf etməyə böyük fərsətlər yaradır. Bir çox böyük şirkətlərin artıq metaverse dünyasında yer aldığı və bu yöndə işlər apardığı məlumdur. Lakin indiki dövr üçün metaverse insanların həyatına az təsir göstərir, bunun səbəbi isə bir çox sahələrin hələki meta dünyada formalaşmamasıdır.

Müəssisələr metaverse dünyasına daxil olmaq üçün öz metaverse platformalarını yarada və ya mövcud platformalar üzərindən istifadəçilər üçün yeni və innovativ təkliflər yarada bilərlər. Müəssisələr mövcud platformalarla əməkdaşlıq edərək onları genişləndirə bilərlər. Sahibkarlar burada istənilən biznes üzərindən yenilikçi olmaq imkanı əldə edirlər. Bura satış, marketing, səhiyyə, səyahət və turizm, enerji sektoru, tikinti və daşınmaz əmlak, maliyyə xidmətləri, tədris müəssisələri və s. kimi müxtəlif biznes modelləri daxildir. Bundan əlavə, dövlət müəssisələri də metaverse üzərindən imkanlarını genişləndirə bilərlər.

Metaverse dünyası şirkətlər və istifadəçilər üçün yeni iş imkanları və biznes modellərin qurulması, immersiv və interaktiv təcrübə, sosial qarşılıqlı əlaqə, mövcud sosial platformalardan fərqli olaraq daha çox sərbəstlik və yaradıcılıq, uzaqdan təhsil, təlim və təcrübə, yeni ideyaların sınaqdan keçirilməsi və s. kimi fərsətlər yaradır. Metaverse həmçinin mövcud real bizneslər üçün xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa və satış imkanlarını genişləndirərək gəlirlərin artmağına imkan verir.

Metaverse hələ də inkişaf etməkdə olan bir sahə olduğundan burada hələ də çoxlu qeyri-müəyyənliklər var. Şirkətlər texnologiya, platformalar və istifadəçi davranışı haqqında aydın anlayışa malik olduqlarından əmin olmaq üçün metaverseyə sərmayə qoymazdan əvvəl ciddi araşdırma və planlaşdırma aparmalıdırlar. Bura metaverse dünyasının inkişafı ilə bağlı texniki

tələblərin və problemlərin tədqiqi, məxfilik və məlumatların qorunması, tənzimləmə və hüquqi baza ilə bağlı potensial risklərin və problemlərin başa düşülməsi, ən son inkişaf və tendensiyalardan xəbərdar olmaq daxildir. Bundan əlavə, metaverse potensial asılılıq mənbəyinə çevrilə və real dünyadan təcridliyi gücləndirə bilər.

Sənaye liderləri və sahibkarlar yeni platformaların yaradılıb inkişaf etdirilməsinə töhfə verməlidirlər. Metaverse dünyasında biznes ideyaları gerçəkləşdirmək üçün böyük sərmayə qoymağa ehtiyac vardır. Lakin bu sərmayənin geri dönüşünün müsbət olacağı gözləniləndir. Metaverse inkişaf etməyə və böyüməyə davam etdikcə biz daha da innovativ tətbiqlər gözləyə bilərik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Macedo, C. R., Miro, D. A., & Hart, T. (2022). The Metaverse: From Science Fiction to Commercial Reality—Protecting Intellectual Property in the Virtual Landscape. NYSBA Bright Ideas, 31(1), 216 p
2. Mystakidis S. (2022). Metaverse. Encyclopedia, 2(1), 486-497 p.
3. Smart, J., Cascio, J. and Paffendorf, J. (2007). Metaverse Roadmap Overview, 28 p.
4. Meta-what? What is the Metaverse? <https://www.linkedin.com/pulse/meta-what-what-metaverse-philipp-j-a-hartmannsgruber,2021>
5. Decrypting Metaverse for Retail <https://www.nagarro.com/en/blog/decrypting-metaverse-in-retail, 2022>
6. Zefeng Chen, Jiayang Wu, Wensheng Gan, Zhenlian Qi, (2022), “ Metaverse Security and Privacy: an Overview”, China, 10 p.
7. Binance Market <https://www.binance.com/en/markets/coinInfo-Metaverse> , real-time
8. Impact of metaverse on business - <https://www.bcg.com/publications/2022/impact-of-metaverse-on-business?linkId=174338299>
9. Top 10 companies investing in the metaverse in 2023 - <https://mobile-magazine.com/articles/top-10-companies-investing-in-the-metaverse-in-2023>
10. McKinsey&Company (2022). Value creation in the Metaverse, 77 p.
11. Yahoo Finance: Citi says metaverse economy could be worth \$13 trillion by 2030 - <https://finance.yahoo.com/news/citi-says-metaverse-economy-could-142208855.html>
12. NewScientist: Meta's touch-sensitive robotic skin could form part of the metaverse - <https://www.newscientist.com/article/2295617-metas-touch-sensitive-robotic-skin-could-form-part-of-the-metaverse/>
13. Microsoft Hololens 2 - <https://www.microsoft.com/en-us/hololens>
14. CNBC: Microsoft is selling the metaverse now — and it's helping make everything from robots to ketchup - <https://www.cnbc.com/2022/05/24/microsoft-partners-with-kawasaki-for-industrial-metaverse.html>
15. Nvidia: NVIDIA Omniverse Ecosystem Expands 10x, Amid New Features and Services for Developers, Enterprises and Creators - <https://blogs.nvidia.com/blog/2022/03/22/omniverse-ecosystem-expands/>
16. Evercast: Unity vs Unreal Engine: Game engine comparison guide for 2023 - <https://www.evercast.us/blog/unity-vs-unreal-engine>
17. Crypto.com: Crypto.com Brings Crypto.com Pay to All Shopify Merchants - <https://crypto.com/company-news/crypto-com-brings-crypto-com-pay-to-all-shopify-merchants>
18. Bitcoinist In 2022,Upland BecameOneof the World's Biggest Metaverse, but It's Only
19. Just Getting Started - <https://bitcoinist.com/in-2022-upland-became-one-of-the-worlds-biggest-metaverse-but-its-only-just-getting-started/>
20. EpicGames – <https://epicgames.com/en-US/>

21. Mixedx: Nearly 7 million people have visited Nike's Metaverse store - <https://mixed-news.com/en/nearly-7-million-people-have-visited-nikes-metaverse-store/>
22. Adidas: Metaverse - <https://www.adidas.com/metaverse/>
23. ProCoders: How to Make Your Own Metaverse: First Steps in Trendy Business - <https://procoders.tech/blog/how-to-build-a-metaverse/>

S.V.Hasanov

lecturer, Azerbaijan State University of Economics

O.A.Jafarov

master student, Azerbaijan State University of Economics

Exploring new business models used in the metaverse

Abstract

The metaverse, which is on the agenda of recent times, offers new business opportunities and business models, immersive and interactive experiences, social interaction, greater freedom and creativity in contrast to existing social platforms, distance learning, training and internships, testing new ideas and other opportunities for companies and users. Since the metaverse is not yet fully formed, it is difficult to report on its final state. The article focuses on analyzing business platforms developed in the metaverse. Metaverse can ensure the creation of new platforms in real estate, marketing and advertising, gaming and entertainment, virtual store, education, health, creative economy, urban planning, travel and other areas. The development of new platforms in the metaverse requires a combination of creativity, technical knowledge and understanding of user needs. Companies, by refusing past traditional methods or developing their business methods, can increase their trade, turnover, market access, business speed, customer masses, etc. and decrease their costs significantly through the metaverse.

Key words: metaverse, business, platform, reality.

С.В.Гасанов

преподаватель, Азербайджанский Государственный
Экономический Университет

О.А.Джафаров

магистрант, Азербайджанский Государственный
Экономический Университет

Изучение новых бизнес-моделей, используемых в метавселенной

Резюме

Метавселенная, которая стоит на повестке дня последнего времени, предлагает новые бизнес-возможности и бизнес-модели, иммерсивный и интерактивный опыт, социальное взаимодействие, большие свободы и творчества по сравнению с существующими социальными платформами, дистанционное обучение, тренировки и стажировки, тестирование новых идей и другие возможности для компаний и пользователей. Поскольку метавселенная еще не полностью сформирована, трудно сообщить о ее конечном состоянии. Статья посвящена анализу бизнес-платформ, разработанных в метавселенной. Метавселенная способна обеспечить создание новых платформ в сфере недвижимости, маркетинга и рекламы, игр и развлечений, виртуального магазина, образования, здравоохранения, креативной экономики, градостроительства, путешествия и в других областях. Разработка новых платформ в метавселенной требует сочетания творчества, технических знаний и понимания потребностей пользователей. Компании, отказываясь от прошлых традиционных методов или развивая свои методы ведения бизнеса, могут увеличить свои продажи, оборот, доступ к рынку, скорость торговли, массу клиентов и т.д. и значительно снизить свои затраты через метавселенную.

Ключевые слова: метавселенная, бизнес, платформа, реальность.

Sh.İ.Alizada
PhD, Associate Professor Azerbaijan Architectural and Construction University
ORCID 0000-0001-8079-3255
shehla0619@mail.ru
F.A.Mammadli
master student, Azerbaijan Architectural and Construction University
mammadlif9@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 17.05.2023

The article was received by editorial board on 17.05.2023

Статья принята к печати 17.05.2023

REVOLUTIONIZING PROJECT MANAGEMENT THROUGH THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract

Artificial intelligence is revolutionizing project management by offering advanced predictive analytics, intelligent automation, and enhanced resource management. AI-powered tools can improve decision-making, streamline processes, optimize resource allocation, and facilitate collaboration and communication. Additionally, AI-driven project management systems can enable proactive risk management, knowledge management, and skill development. Despite potential challenges such as workforce implications, data privacy concerns, and ethical decision-making, the impact of AI on project management promises to create a smarter, more efficient, and more effective project management ecosystem.

Key words: *artificial intelligence, project, communication, management, resource.*

Project management has always been a dynamic and challenging field that requires the ability to adapt to new techniques, technologies, and tools. With the rapid advancements in artificial intelligence (AI) and machine learning, the project management landscape is undergoing significant transformations. AI technologies have the potential to revolutionize the way project managers plan, execute, monitor, and control their projects. This article explores the various aspects of AI that are disrupting traditional project management practices and sheds light on how AI is reshaping the field to create a smarter, more efficient, and more effective project management ecosystem. One of the most significant advantages of AI in project management is its ability to analyze vast amounts of data and generate insights that can inform better decision-making. AI-powered predictive analytics can help project managers foresee potential issues, identify bottlenecks, and optimize resource allocation, ultimately leading to more successful project outcomes. Predictive analytics uses advanced algorithms to analyze historical project data, detect patterns, and generate forecasts based on that information. This allows project managers to take proactive measures and make well-informed decisions, minimizing risks and maximizing project efficiency [1, səh.145]. Project management is often riddled with repetitive and time-consuming tasks, which can lead to inefficiency and human errors. AI-driven automation can streamline these processes, eliminating the need for manual intervention and significantly improving overall project management efficiency. For example, AI-powered tools can automatically track project progress, schedule meetings, and generate status reports, freeing up project managers to focus on more strategic aspects of their work. Furthermore, AI can help reduce human error by identifying inconsistencies or inaccuracies in project data and flagging them for correction.

Optimizing resource allocation is a crucial aspect of project management, and AI can play a pivotal role in enhancing this process. AI algorithms can analyze historical project data and identify trends in resource usage, allowing project managers to make more informed decisions about resource allocation. AI tools can also help project managers identify underutilized resources and redistribute them to maximize efficiency. This can lead to significant cost savings, as well as improved project delivery times and overall project success.

Effective communication and collaboration are vital for project success. AI-powered virtual assistants can facilitate more efficient communication among team members, ensuring that everyone is on the same page and working towards common goals. These virtual assistants can automatically schedule meetings, send reminders, and even provide real-time translation services for multicultural teams. Moreover, they can help project managers monitor team engagement and performance, ensuring that all team members are contributing effectively to the project's success. Identifying, assessing, and mitigating risks is an integral part of project management. AI-powered tools can help project managers identify potential risks and their associated impact on the project, allowing them to take appropriate measures to mitigate or eliminate these risks. By analyzing historical project data and current project conditions, AI can generate risk profiles and provide project managers with actionable insights to address potential issues. This proactive approach to risk management can lead to more successful projects and minimize the occurrence of costly setbacks [2, səh.252-254].

As projects become more complex and require specialized knowledge, AI can play a crucial role in managing and leveraging this knowledge. AI-driven knowledge management systems can capture, store, and organize project-related information, making it easily accessible to team members. The development of new skills and competences may assist project managers and team members keep up with the most recent business trends and best practices. This is another benefit of using AI-powered learning solutions. This can lead to more effective project management and increased project success rates.

As AI continues to advance, project management software is evolving to incorporate AI capabilities. These next-generation project management tools offer a wide range of features, such as intelligent task prioritization, AI-driven risk assessment, automated scheduling, and real-time collaboration. These tools are designed to help project managers and their teams work more efficiently, reduce errors, and achieve better results. The integration of AI in project management is still in its early stages, but the potential for growth and innovation is immense. As AI technologies continue to evolve, project managers can expect even more advanced tools and techniques to help them manage their projects more effectively. For example, we may soon see AI-driven project management systems that can autonomously identify and implement process improvements, or even AI-powered project managers that can manage multiple projects simultaneously. These advancements could lead to a new era of project management, where AI plays a central role in planning, execution, and monitoring of projects.

While AI has the potential to significantly improve project management practices, it also presents challenges and ethical considerations that must be addressed. As organizations increasingly adopt AI-driven project management tools, it is essential to consider the potential implications, both positive and negative, that these technologies may have on the workforce, data privacy, and decision-making [3].

a. Workforce Implications

The integration of AI in project management may lead to concerns regarding job displacement or job loss for certain roles within the project management ecosystem. However, it is essential to recognize that AI is more likely to complement human project managers rather than replace them

entirely. As AI takes over repetitive and mundane tasks, project managers will be able to focus on higher-level strategic activities, ultimately leading to more successful projects and increased job satisfaction.

b. Data Privacy and Security

AI-driven project management tools rely on vast amounts of data to generate insights and predictions. This raises concerns about data privacy and security, as sensitive project information may be at risk of being accessed by unauthorized individuals or systems. Organizations must ensure that their AI tools are designed with robust data protection measures in place to safeguard project data and maintain the privacy of all stakeholders.

c. Ethical Decision-Making

AI systems are only as good as the data and algorithms they use, which can sometimes lead to biased or unethical decisions. It is crucial for organizations to ensure that their AI-driven project management tools are designed with ethical principles in mind and are based on unbiased, high-quality data. Moreover, human project managers must continue to play an active role in decision-making, providing the necessary oversight to ensure that AI-generated insights and recommendations align with the organization's values and ethical standards.

To fully leverage the potential of AI in project management, organizations and project managers must be prepared to adapt and embrace these new technologies. This involves:

1. Investing in AI-driven project management tools and software that align with the organization's needs and objectives.
2. Upskilling and reskilling project managers and team members to ensure they have the necessary skills to work with AI technologies effectively.
3. Developing an organizational culture that supports innovation and the adoption of new technologies.
4. Ensuring that AI-driven project management tools are implemented in a way that addresses ethical considerations and maintains the privacy and security of project data.

By proactively preparing for the AI revolution in project management, organizations can ensure they remain competitive and continue to deliver successful projects in an increasingly complex and dynamic environment [4, səh.78-81].

Advantages of AI in project management:

- Enhanced Decision-Making: AI-powered predictive analytics can help project managers make data-driven decisions, identify potential bottlenecks, and optimize resource allocation, leading to more successful project outcomes.
- Improved efficiency: AI-driven automation can streamline repetitive and time-consuming tasks, reducing human error and freeing up project managers to focus on more strategic aspects of their work.
- Better resource management: AI algorithms can analyze historical data and trends in resource usage, enabling project managers to optimize resource allocation, reduce costs, and improve project delivery times.
- Enhanced collaboration and communication: AI-powered virtual assistants can facilitate more efficient communication among team members, ensuring that everyone is working towards common goals and maintaining project momentum.
- Proactive risk management: AI tools can help project managers identify potential risks and their associated impact, allowing them to take appropriate measures to mitigate or eliminate these risks before they become serious problems.
- Knowledge management and skill development: Project managers and team members may gain new skills and competences by using AI-driven knowledge management systems and learning tools, which will also keep them abreast of business trends and best practices.

Disadvantages of AI in project management:

1. Workforce implications: The integration of AI in project management may lead to concerns about job displacement or job loss for certain roles, although AI is more likely to complement human project managers rather than replace them entirely.

2. Data privacy and security: AI-driven project management tools rely on vast amounts of data, raising concerns about data privacy and security. Organizations must ensure that their AI tools are designed with robust data protection measures in place to safeguard project data and maintain stakeholder privacy.

3. Ethical decision-making: AI systems may sometimes lead to biased or unethical decisions if they rely on biased data or algorithms. Organizations must ensure that their AI-driven project management tools are designed with ethical principles in mind and are based on unbiased, high-quality data.

4. High initial investment: Implementing AI-driven project management tools and software can require a significant initial investment in terms of technology, training, and infrastructure. Organizations must carefully weigh the potential benefits against the costs before adopting AI-driven project management solutions.

5. Technical complexity: AI-driven project management tools can be complex and challenging to understand, necessitating ongoing training and support for project managers and team members to utilize these tools effectively.

6. Overreliance on AI: While AI can significantly improve project management processes, it is essential to strike a balance between human judgment and AI-driven insights. Overreliance on AI-generated recommendations can lead to a lack of critical thinking and human oversight, potentially resulting in suboptimal project outcomes.

In order to fully leverage the potential of AI in project management and create a truly revolutionary approach, it is essential to consider the integration of human and AI collaboration. By fostering a synergistic relationship between project managers and AI-powered tools, organizations can capitalize on the strengths of both humans and AI, leading to more successful projects and overall organizational growth.

While AI can significantly improve project management processes through automation, predictive analytics, and risk management, it is important to recognize the unique strengths that human project managers bring to the table. Emotional intelligence, empathy, and an understanding of human dynamics are crucial aspects of project management that AI has not yet been able to replicate.

Human project managers are better equipped to navigate complex interpersonal relationships, understand the needs and motivations of their team members, and create a supportive and motivating work environment. Additionally, human expertise and intuition can be invaluable in situations where AI-generated insights may not provide a complete picture or where data may be lacking [5, səh.27-29].

By combining the strengths of human project managers with the capabilities of AI, organizations can create a more balanced and effective project management approach. This involves:

- Organizations should cultivate a culture that encourages collaboration between project managers and AI-driven tools, emphasizing the importance of leveraging the strengths of both human and AI resources.

- As AI technologies continue to evolve, it is essential for project managers and team members to continuously learn and adapt. Organizations should invest in training programs and resources that help their employees develop the skills needed to work effectively with AI-driven tools.

- Project managers should be encouraged to experiment with new AI-driven tools and techniques, identifying areas where AI can enhance their existing project management processes and drive innovation.

- While AI-generated insights can significantly improve decision-making in project management, organizations should ensure that human project managers continue to play an active role in the decision-making process, providing the necessary context, empathy, and intuition that AI may lack.

- To ensure seamless collaboration between human project managers and AI-driven tools, organizations should establish clear roles and responsibilities for both. This can help prevent confusion, miscommunication, and potential conflicts.

The impact of artificial intelligence on project management is undeniable. By fostering a collaborative relationship between human project managers and AI-powered tools, organizations can revolutionize the way they manage projects, leading to more successful outcomes, greater efficiency, and increased innovation.

CONCLUSION

Artificial intelligence is revolutionizing project management by offering advanced predictive analytics, intelligent automation, improved resource management, enhanced collaboration and communication, proactive risk management, and AI-enabled learning. As AI technologies continue to evolve and become more sophisticated, project managers can expect an even greater impact on their field, leading to smarter, more efficient, and more effective project management practices.

The integration of AI in project management is not only improving the way projects are managed but also creating new opportunities for project managers to develop their skills and stay ahead of industry trends. By embracing the potential of AI, project managers can ensure that they remain relevant and competitive in an ever-evolving field. Ultimately, the impact of artificial intelligence on project management will lead to better project outcomes, more successful projects, and increased overall efficiency in the project management ecosystem.

References:

1. Bento S., Pereira L., Gonçalves R., Dias Á., Costa R.L., “Artificial intelligence in project management: systematic literature review”, *International Journal of Technology Intelligence and Planning*, 2022, №13(2), p.143-163.
2. Elkhatib M., Alfalasi A., “Effects of artificial intelligence on decision making in project management”, *American Journal of Industrial and Business Management*, 2021, №11(3), p.251-260.
3. Fridgeirsson T. V., Ingason H. T., Jonasson H. I., Jonsdottir H., “An authoritative study on the near future effect of artificial intelligence on project management knowledge areas”, *Sustainability*, 2021, №13(4), p.1-20.
4. Martínez D.M., Fernández-Rodríguez J.C., “Artificial intelligence applied to project success: a literature review”, *IJIMAI*, 2015, №3(5), p.77-84.
5. Ong S., Uddin S., “Data science and artificial intelligence in project management: the past, present and future”, *The Journal of Modern Project Management*, 2020, №7(4).p.26-33.

Ş.İ.Əlizadə

PhD, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

ORCID 0000-0001-8079-3255

F.Ə.Məmmədli

magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Süni intellektin təsiri ilə layihələrin idarə edilməsində inqilab

Xülasə

Süni intellekt qabaqcıl proqnozlaşdırıcı analitika, ağıllı avtomatlaşdırma və təkmilləşdirilmiş resurs idarəçiliyi təklif etməklə layihə idarəçiliyində inqilab edir. Süni intellektlə işləyən alətlər qərar qəbulunu təkmilləşdirir, prosesləri sadələşdirir, resursların bölüşdürülməsini optimallaşdırır, əməkdaşlıq və ünsiyyəti asanlaşdırır bilər. Əlavə olaraq, süni intellektə əsaslanan layihə idarəetmə sistemləri proaktiv risklərin idarə edilməsinə, biliklərin idarə edilməsinə və bacarıqların inkişafına imkan verir. İşçi qüvvəsinin təsiri, məlumatların məxfiliyi ilə bağlı narahatlıqlar və etik qərarların qəbulu kimi potensial problemlərə baxmayaraq, AI-nin layihənin idarə edilməsinə təsiri daha ağıllı, daha səmərəli və daha effektiv layihə idarəetmə ekosistemi yaratmağı vəd edir.

Açar sözlər: *süni intellekt, layihə, kommunikasiya, idarəetmə, resurs.*

Ш.И.Ализаде

PhD, Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет

ORCID 0000-0001-8079-3255

Ф.А.Мамедли

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет

Революция в управлении проектами под влиянием искусственного интеллекта

Резюме

Искусственный интеллект революционизирует управление проектами, предлагая расширенную прогнозную аналитику, интеллектуальную автоматизацию и улучшенное управление ресурсами. Инструменты на базе ИИ могут улучшить процесс принятия решений, упростить процессы, оптимизировать распределение ресурсов и облегчить совместную работу и общение. Кроме того, системы управления проектами на основе ИИ обеспечивают упреждающее управление рисками, управление знаниями и развитие навыков. Несмотря на потенциальные проблемы, связанные с влиянием рабочей силы, проблемами конфиденциальности данных и этическим принятием решений, влияние ИИ на управление проектами обещает создать более интеллектуальную, более эффективную и действенную экосистему управления проектами.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, проект, общение, управление, ресурс.*

|

C.M.Xosuzadə
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
calil.xosuzada@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 13.05.2023

The article was received by editorial board 13.05.2023

Статья принята к печати 13.05.2023

MALİYYƏ BAZARLARININ İNKİŞAFINDA RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN ROLU

Xülasə

Ümumi olaraq rəqəmsal maliyyə bazarı hazırda inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlara xas olan onlayn ödənişlərin və pul köçürmələrinin tətbiqi və investisiya sığortası, kreditləşmə və idarəetmə kimi daha yetkin bazarlar üçün rəqəmsal maliyyə həllərinin tətbiqi ilə sürətlə inkişaf edir. Rəqəmsal iqtisadiyyat (Avropa Birliyi tərəfindən verilən tərifə görə) iqtisadiyyatın və sosial fəaliyyətin bütün sahələrini təsir edən ümumi informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının transformasiya təsirinin nəticəsidir. Beləliklə, rəqəmsal iqtisadiyyat rəqəmsal texnologiyaya əsaslanan iqtisadi, sosial və mədəni münasibətlər sistemidir. Dünya Bankına görə, rəqəmsal iqtisadiyyat rəqəmsal informasiya - kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan iqtisadi, sosial və mədəni olan münasibətlər sistemidir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas elementi xüsusi iqtisadi məhsul (informasiya məhsulları və xidmətləri) kimi qəbul edilən məlumatdır.

Açar sözlər: maliyyə bazarı, rəqəmsal iqtisadiyyat, müasir dövr, rəqəmsal iqtisadiyyat.

GİRİŞ

Rəqəmsal iqtisadiyyat termini 2000-ci illərin əvvəllərində elektron ticarətin sinonimi kimi istifadə olunurdu. Lakin texnoloji və informasiya infrastrukturunun tədricən inkişafı və böyük məlumat bazalarının istifadəsi bütün cəmiyyətin geniş miqyaslı rəqəmsal çevrilməsinə səbəb oldu. Üstəlik, rəqəmsallaşmanın əvvəlki mərhələsi yüz milyonlarla istehlakçı üçün internetə çıxışın əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi ilə xarakterizə olunurdusa, mövcud mərhələ geniş bir sıra rəqəmsal xidmətlərin, məhsulların və sistemlərin yeni yaradılan kiber - fiziki sistemə integrasiyasıdır. Artıq bu gün aydındır ki, internet və mobil rabitənin inkişafı rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas texnologiyalarını formalaşdırır, çünki insanların rəqəmsal iqtisadiyyatın subyektləri olmasına imkan verir (Abbasov, 2019).

Beləliklə, internet və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı bir tərəfdən iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri arasında məlumat mübadiləsinə gücləndirdi, digər tərəfdən maliyyə əməliyyatlarının sərbəst və qısamüddətli həyata keçirilməsi biznesin inkişafı üçün yeni qeyri-ənənəvi istiqamətlər yaratdı (Hacıyeva, 2017).

Qeyd etmək lazımdır ki, elektron ticarət yalnız sadalanan mal və xidmətlərin ödənişi ilə həyata keçirilən onlayn əməliyyatlarla məhdudlaşmır. Buraya marketinq tədqiqatları, müştəri və təchizatçı münasibətlərinin təşkili, proseslər, logistika da daxildir.

Bildiyimiz kimi, rəqəmsal iqtisadiyyat bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafında və vergi bazasının genişləndirilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Beləliklə, vergitutma sahəsində islahatların istiqamətlərindən biri rəqəmsal iqtisadiyyat, o cümlədən elektron ticarətin vergitutmasıdır (Hacıyeva, 2017).

Rəqəmsal iqtisadiyyatın ənənəvi iqtisadiyyatdan fərqli və üstünlükləri var. Bunlardan ən əhəmiyyətlisi budur ki, burada məhsul, daha doğrusu məlumat məhsulu, yəni kapitalı hərəkətdə və

dövriyyədə daha aktivdir. Yüksək texnologiyaların tətbiqi və global əlaqələrin mövcudluğu məhsulun qısa müddətdə istehsalata daxil olmasını təmin edir.

Başqa sözlə, məhsul satmaq üçün bazarı axtarmaq və seçmək, satış üçün ödənişləri gecikmədən həyata keçirmək, o cümlədən yeni növ və növlərin müəyyənləşdirilməsi və alıcıya təklif edilməsi, habelə rəqabətin gedişatını daim izləmək mümkündür.

20-ci əsrin ortalarında sürət qazanan və 21-ci əsrdə eksponent olaraq inkişaf edən və bütün dünyanı əhatə edən rəqəmsal texnologiyalar, inkişaf, təsir və sosial-iqtisadi nəticələrin sərhədlərinin aydın şəkildə təmsil olunmadığı yeni bir mühit yaradaraq dünyanın sosial-iqtisadi həyatını kökündən dəyişdirdi (Haruhiko, 2017).

4-cü sənaye inqilabı, post-sənaye dövrü, rəqəmsal iqtisadiyyat, bilik iqtisadiyyatı və innovasiya iqtisadiyyatı kimi müxtəlif adlar altında baş verən proseslər alimlərin, siyasətçilərin, biznes elitasının və ictimai xadimlərin diqqətini ciddi şəkildə cəlb etdi.

Rəqəmsal iqtisadiyyat

Rəqəmsal maliyyə dövlət siyasətinin əsas komponentlərindən biridir və bu, xüsusilə maliyyə mənbələrindən səmərəli istifadə, maliyyə sistemində idarəetmə keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, habelə müasir qloballaşma şəraitində beynəlxalq standartlara uyğun mükəmməl maliyyə xidmətlərinin formalaşdırılması və tətbiqi baxımından doğrudur.

Azərbaycanın rəqəmsal maliyyə bazarı hazırda inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlara xas olan onlayn ödənişlərin və köçürmələrin tətbiqi və digər tərəfdən investisiya sığortası, kreditləşmə və idarəetmə kimi daha yetkin bazarlar üçün rəqəmsal maliyyə həlləri ilə idarə olunan sürətli böyümə dövrünü yaşayır. Bu sahə biometrik və blockchain kimi qabaqcıl texnologiyaların tətbiq olunduğu ilk sahələrdən biri idi və milli rəqəmsal identifikasiya sisteminin tətbiqi üçün hərəkətverici qüvvəyə çevrildi (Kərimova, 2020).

Dövlət sektoru, tənzimləyicilər, rəqəmsal maliyyə şirkətləri, banklar və digər maliyyə qurumları da daxil olmaqla iqtisadi qurumlar rəqəmsal maliyyə sistemində müvafiq tənzimləmə və tərəfdaşlığı gücləndirərək bu sahədə yeniliyi təşviq etməyə davam etməlidirlər.

Tədqiqat işində rəqəmsal iqtisadiyyatın maliyyə sisteminin inkişafındakı rolu və rəqəmsal maliyyənin mahiyyətini, məzmununu və xarakterini global bir kontekstdə işıqlandıraraq mövcud maliyyə infrastrukturunun yaxşılaşdırılmasına təsiri açıqlanır.

Ölkənin rəqəmsal maliyyə sistemində maliyyə yeniliklərinin əhəmiyyəti müəyyənləşdirildi, rəqəmsal maliyyənin səmərəlilik, rəqabət qabiliyyəti və yeni iş modelləri kimi potensial üstünlükləri vurğulandı və rəqəmsal maliyyə xidmətləri təminatçıları ilə ortaqlığın əhəmiyyəti vurğulandı (Quliyev, 2017).

Azərbaycanın maliyyə sistemində rəqəmsal iqtisadiyyatın mövcud vəziyyəti təhlil edilərək qiymətləndirilmiş, ölkədə rəqəmsal maliyyə texnologiyalarından daha geniş istifadə üçün potensial imkanların mövcudluğu müəyyən edilmiş və onların həyata keçirilməsi ilə bağlı müvafiq tövsiyələr verilmişdir. Tədqiqat mövzusunun aktuallığı maliyyə bazarının rəqəmsal çevrilmə xüsusiyyətlərini, mexanizmlərini müəyyənləşdirmək və iştirakçılarının risk idarəetmə metod və vasitələrini inkişaf etdirmək ehtiyacından qaynaqlanır.

Global maliyyə məhsulları və xidmətləri bazarında rəqəmsal maliyyə bazarının hələ də aşağı payına baxmayaraq, rəqəmsal innovativ məhsul və xidmətlərin tətbiqinin artan tempi maliyyə bazarının strukturunda və infrastrukturunda, iştirakçıların funksiyalarında, əlaqələrində və risk idarəetmə vasitələrində dəyişikliklərə səbəb olur.

Müasir şəraitdə rəqəmsal maliyyə texnologiyaları kreditləşmə, ödənişlər və köçürmələr, qənaət, investisiya və sığorta da daxil olmaqla maliyyə xidmətlərinin ayrılmaz hissəsidir və maliyyə institutlarının ənənəvi biznes modellərinin çevrilməsinə səbəb olur. Aydındır ki, texnoloji rəqəmsal transformasiya CFRR iştirakçıların risklərinin idarə edilməsinə, xüsusən iştirakçıların uyğunluqla-

rının, habelə tənzimləmə və nəzarət risklərinin qiymətləndirilməsinə yanaşmaların dəyişdirilməsini tələb edir (Quliyev, 2017).

Rəqəmsal iqtisadiyyat, insanlar, Müəssisələr, cihazlar, məlumatlar və proseslər arasında milyardlarla Gündəlik İnternet bağlantısının nəticəsi olan kompüter texnologiyasına əsaslanan iqtisadi fəaliyyətdir. Buraya İnternet və digər rəqəmsal kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə həyata keçirilən iqtisadi, sosial, mədəni fəaliyyətlər daxildir. Beləliklə, rəqəmsal iqtisadiyyatın konkret tərfi yoxdur.

İnternet bağlantısı ilə idarə olunduğu üçün rəqəmsal iqtisadiyyata bəzən İnternet iqtisadiyyatı, yeni İqtisadiyyat və ya veb İqtisadiyyat deyilir (Mammadova, 2021).

İqtisadçılar və mütəxəssislər internetdən əldə edilən dəyəri ifadə edən rəqəmsal iqtisadiyyatın internet iqtisadiyyatından daha inkişaf etmiş və mürəkkəb bir konsepsiya olduğunu qeyd etsələr də. Çünki rəqəmsal iqtisadiyyat üçüncü sənaye inqilabından dördüncü sənaye inqilabına keçidi əks etdirir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın 3 əsas komponenti var (<https://markzone.az/reqemsal-iqtisadiyyat-nedir/>):

- a) e-biznes;
- b) e-biznes infrastruktur;
- c) e-ticarət.

Hal-hazırda rəqəmsal platformalarda böyük iqtisadi artım var və onların gündəlik həyatımıza təsiri böyükdür. Əksər istehlakçılar Facebook, Instagram, YouTube və digər populyar veb saytlardan istifadə edirlər. Eyni zamanda, Google, Apple, Microsoft və Amazon kimi şirkətlər rəqəmsal iqtisadiyyatdan ən çox istifadə edən şirkətlər arasındadır.

İndi rəqəmsal iqtisadiyyatın bəzi xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək:

Rəqəmsal və izlənilə bilən

Texnologiya inkişaf etdikcə Obyektlər ölçülə bilən, izlənilə bilən və təhlil edilə bilən siqnallar yaradır ki, bu da daha yaxşı qərar qəbul etməyə imkan verir. Avadanlıq və mexanikləşdirilmiş avadanlıq xərcləri olduqca yüksək olsa belə.

Əlaqələndirilən

Rəqəmsal iqtisadiyyat tədarükçüləri, işçiləri və tərəfdaşları birləşdirərək, iş təhlükəsizliyini, səmərəliliyini və görünürlügünü artıraraq ünsiyyəti yaxşılaşdırmağa kömək edir. Beləliklə, Müəssisələr rəqəmsal iqtisadiyyatı tətbiq etməklə daha yaxşı işləyə bilirlər.

Bölüşdürülən

Rəqəmsal iqtisadiyyat paylaşım əsasında işləyir. Bir şirkətin ehtiyacı digəri tərəfindən qarşılır, buna görə ortaq bir prosesdir, yəni həm ehtiyacların, həm də xidmətlərin alınması.

Fərdi

Rəqəmsal iqtisadiyyat tamamilə müştərinin şəxsiyyətindən asılıdır. Beləliklə, bu sırf fərdi iqtisadiyyatdır. Buna görə şirkətlər müştərilərin tələblərinə cavab verən məhsullar hazırlamaq üzərində işləyirlər. İqtisadi inkişafa səbəb olan müxtəlif iqtisadi amillər müştərilərin tələblərinə böyük təsir göstərir. Rəqəmsal inqilabın yaranmasının ilkin mərhələsində texnologiyaların və biznes proseslərinin avtomatlaşdırılmasına keçid həyata keçirildi. Növbəti mərhələdə sonsuz imkanlar açan İnternet yaradıldı. Mobil rabitə yarandı.

İnternetin bütün dünyada yayılması sosial şəbəkələrin və messengerlərin (smartfon və ya fərdi kompüterlər üçün proqramlar, dostlarınızla dərhal məlumat mübadiləsi etməyə imkan verən) inkişafına səbəb oldu.

Nəticədə rəqəmsal texnologiyaların yayılması təkcə iqtisadi prosesləri deyil, cəmiyyətin həyat tərzini də dəyişə bildi. Bu gün getdikcə daha çox məlumat emal xüsusiyyətlərinə malikdir. Müasir informasiya cəmiyyətinin inkişafı rəqəmsal iqtisadiyyatın qurulması və universal robotlaşdırma ilə

sıx bağlıdır. İKT-nin istifadəsinə əsaslanır və cəmiyyətə və onu xarakterizə edənlərə olan əsas tələbləri aşağıdakılardır (Mammadova, 2021) :

- əməyin təbiətinin dəyişdirilməsi (intellektual yaradıcılıq əməyinin rolunun artırılması);
- məşğulluğun xarakterinin dəyişdirilməsi (müasir İKT-dən istifadə etməklə məsafədən işləmək);
- təhsil səviyyəsinə və peşə ixtisasına ümumi tələblərin artırılması.

Maliyyə bazarlarının inkişafında rəqəmsal iqtisadiyyatın rolu

Son 15 ildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının qlobal həcmi 1,3 faizdən 3 faizə qədər artıb. Hər il isə bu tendensiya bir az da sürətlənir. Hökumətin və özəl sektorun birgə fəaliyyətinin effektivlik əmsalı nə qədər çoxdursa, texnoloji progress də bir o qədər sürətli gedir (Nikityuk, 2020).

Cədvəl 1

Maliyyə texnologiyalarının xidmət sektorunda integrasiyası

Yer	Ölkə	İntegrasiya səviyyəsi (faizlə)
1	Çin	69
2	Hindistan	52
3	Rusiya	43
4	Böyük Britaniya	42
5	Braziliya	40
6	Avstraliya	37
7	İspaniya	37
8	Meksika	36
9	Almaniya	35
10	CAR	35
11	Birləşmiş Ştatlar	33
12	Honqkonq	32
13	Cənubi Koreya	32
14	İsveçrə	30
15	Fransa	27
16	Niderland	27
17	İrlandiya	26
18	Sinqapur	23
19	Kanada	18
20	Yaponiya	14

Mənbə: <https://www.digital.gov.az/digitalazerbaijan/az/blog/66/maliyye-sektorunde-reqem-sal-heller-asan-finans-ve-diger-layihelerin-tetbiqi-neticesinde-xidmetlerin-elektro-nlas-dirilmesi>

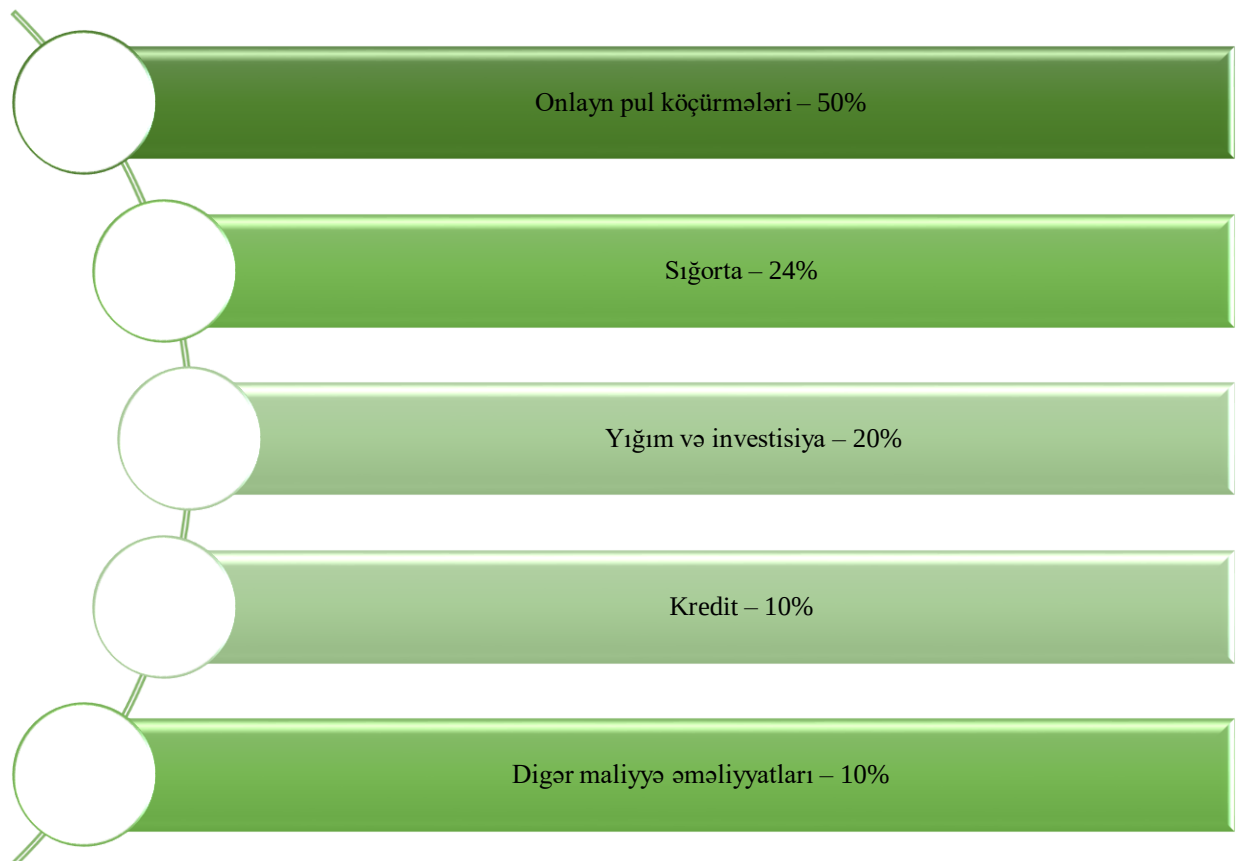
Texnoloji cəhətdən daha çox inkişaf edən ölkə əməkdaşlıq etdiyi digər ölkələrlə fəaliyyəti zamanı məlumat mübadiləsi aparır ki, bunun sayəsində də qlobal maliyyə texnologiyalarını özündə ehtiva edən inkişaf zənciri yaranır. Bəs görəsən bu zəncirin ən yuxarı nöqtəsində dayanan ölkələr hansılardır?

Cədvəl 1-də 2020-ci il 1 iyun-2020-ci il 30 noyabr, yəni 6 ay aralığında istifadəçilərin maliyyə texnologiyaları xidmətlərinə 1 və daha çox müraciətinə əsasən lider ölkələrin siyahısını görürsüz. Bu tip statistik məlumatlarda əhalinin sayı və texnoloji integrasiyanın əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Təsadüfi deyil ki, Çin siyahıda ilk yerdədir. Qlobal onlayn müraciətlərin böyük hissəsi - 50 faizi onlayn tranzaksiyaların, 24 faizi sığorta əməliyyatlarının, 20 faizi

investisiya ilə əlaqədar əməliyyatların, 10 faizi kreditlərin, 10 faizi də digər maliyyə əməliyyatlarının payına düşür.

Xammaldan asılı iqtisadiyyatı olan ölkələr sürətlə inkişaf edən rəqəmsal iqtisadiyyatda iştirak paylarını artırmaq istəyirlər, struktur iqtisadiyyatını dəyişdirməyə və rəqabətli texnoloji sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli bir iqlim yaratmağa çalışırlar. Rəqəmsallaşmanın inkişafı üçün lazımı əlverişli iqlim yarada bilməyən dövlətlər, eləcə də geniş miqyaslı təhsil və idarəetmə islahatlarını həyata keçirə bilmədikləri üçün ümitsizcə geridə qala bilərlər (Филиппов, 2019).

Sxem 1: Elektron sistemlərə müraciətlər üzrə global bölgü

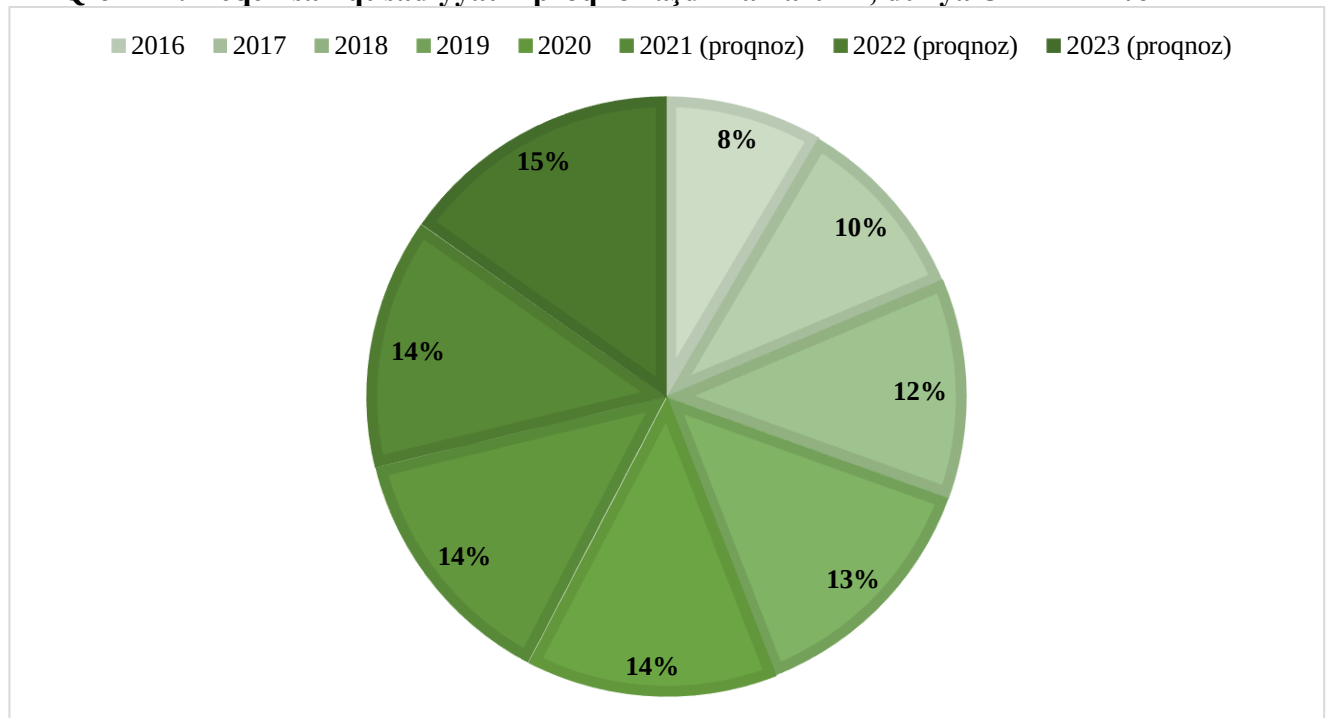
Mənbə: <https://www.digital.gov.az/digitalazerbaijan/az/blog/66/maliyye-sektorunde-reqe-msal-heller-asan-finans-ve-diger-layihelerin-tetbiqi-neticesinde-xidmetlerin-elektronlas-diril-masi>

Rəqəmsal iqtisadiyyat mövcud iqtisadi münasibətlər sistemidir, yəni bir çox məsələlərin, xüsusən məlumatların açıqlığı və qorunması ilə əlaqəli bir tənzimləmə aspekti lazımdır. Rəqəmsal şəxsiyyətin identifikasiyası, identifikasiyası və idarə edilməsi sahəsində işlər aparılmalıdır. Məsələn, bank sektorunda-bank xidmətlərinə məsafədən çıxışın təmin edilməsi, o cümlədən müştərilərə xidmət zamanı Bankın təmin etdiyi məlumatların elektron formada yoxlanılmasına vahid yanaşmaların tətbiqi (Musayev, 2020).

Rəqəmsal texnologiya getdikcə daha əlçatan, daha sürətli və ucuzlaşır. Məhsuldarlığın artırılmasından əldə olunan faydalar iqtisadiyyatın bütün sektorlarında tədarük zəncirinə yayılır. Strateji İnkişaf Departamentinin direktoru Huawei Technologies Co. Uilyam Xu “Rəqəmsal investisiyalar rəqəmsal olmayan aktivlərə qoyulan investisiyalardan 6,7 dəfə çox gəlir əldə edə bilər, ağıllı texnologiyanın istifadəsi rəqəmsallaşma ilə əlaqəli təsiri maksimum dərəcədə artır bilər” deyər vurğulamışdır. 2025-ci ilə qədər inkişaf etmiş ölkələrin ÜDM-i 1,6% arta bilər,

zəif rəqəmsallaşma isə 1,6% azalmasına səbəb ola bilər (Qrafik 1).

Qrafik 1: Rəqəmsal iqtisadiyyatın proqnozlaşdırılan artımı, dünya ÜDM-nin % - i

Mənbə: Nikityuk, 2020

Nəticədə, əhalinin maliyyə əlaqəsinin artması və maliyyə xidmətlərinin artması proqnozlaşdırılmalıdır. Dövlət səviyyəsində rəqəmsal iqtisadiyyatın sərəştəsi maliyyə yeniliklərinin sürətli tətbiqi prosesləri və tənzimləmə mühitinin dəyişdirilməsi üçün nisbətən yavaş prosedurlar, maliyyə bazarının qurulmuş sərhədlərinin aşınması, maliyyə bazarının quruluşunun mürəkkəbliyi və parçalanmasının artması olmalıdır. Bu problemlər maliyyə sisteminin sabitliyində risklər yaradır və uyğun hüquqi şərait yaradılmalıdır.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf problemləri

Rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün müəyyən üstünlüklər gətirsə də, onun inkişafı problem və təhdidlərdən təcrid olunmur. Məlumdur ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın tətbiqi istehsal, xidmət və idarəetmə proseslərinin avtomatlaşdırılmasını, habelə texniki təchizat səviyyəsinin yüksəldilməsini əhatə edir ki, bu da kadrlara tələbatın azalması və əmək haqqı səviyyəsindən fərqlənmənin artması səbəbindən ikinci dərəcəli iş yerlərinin sayının azalmasına səbəb olur. Bu cür sosial problemləri həll etmək üçün işsiz vətəndaşlara müavinətlərin ödənilməsi işsiz statusu almış insanların yenidən hazırlanması ilə bağlı büdcə xərclərinin artırılmasını tələb edir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat maliyyə sektorunun zəifliyini artırır ki, bu da bank hesablarından icazəsiz vəsaitlərin çıxarılması riskləri ilə əlaqələndirilir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, blokçeyn texnologiyasından istifadə etməklə həyata keçirilən ödənişlərin həcmnin artması onun korrupsiya və digər qanunsuz məqsədlər üçün istifadəsinə imkan verə bilər. Rəqəmsal iqtisadiyyatın tətbiqi kibercinayətkarlığın artmasına da şərait yarada bilər.

Rəqəmsal iqtisadiyyata təhdidlər arasında rəqəmsal savadlılığın aşağı olması və həm ölkələr daxilində, həm də ölkələr arasında texnologiyanın kifayət qədər nüfuz etməməsi səbəbindən yeni texnoloji imkanlardan istifadə etməkdə çətinliklər var.

Yaradılmış rəqəmsal infrastrukturun texnoloji zəifliyi rəqəmsal iqtisadiyyatın tətbiqində də problemlər yarada bilər. Məsələn, dövlət qurumlarının elektron növbə sistemlərində nasazlıqlar olduqda, "canlı" növbəyə qayıtmaq lazım ola bilər.

Məlumdur ki, hazırda sürətlə inkişaf edən sahə informasiya texnologiyaları sahəsidir. Bu sahənin sürətli inkişafı istifadə olunan avadanlıqların sürətlə köhnəlməsi (ən azı köhnəlməsi) və nəticədə atılması problemini artırır ki, bu da əlavə xərclərə səbəb ola bilər.

Azərbaycan İnformasiya texnologiyaları sahəsində avadanlıqları xaricdən idxal edir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı bu tip avadanlıqlara tələbatı artırır ki, bu da xarici tədarükçülərdən texnoloji asılılığın artmasına və nəticədə həm bütövlükdə ölkə səviyyəsində, həm də ayrı-ayrı sənaye və müəssisələr səviyyəsində texnoloji və iqtisadi təhlükəsizliyin zəifləməsinə səbəb ola bilər. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına ciddi maneələrdən biri də informasiya texnologiyaları sahəsində yüksək ixtisaslı, innovativ kadrların olmamasıdır.

Məhz bu səbəbdən Azərbaycanda elektron biznesin inkişafı sahəsində hələ kifayət qədər uğurlar əldə etmək mümkün olmayıb. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqəli yuxarıda göstərilən problemlər və təhdidlər onların aradan qaldırılması üçün tədbirlərin görülməsini zəruri edir (Nikityuk, 2020).

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətləri

Rəqəmsal iqtisadiyyatın bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında, idarəetmənin təkmilləşdirilməsində, insan həyatı üçün təhlükəsiz və rahat şəraitin yaradılmasında və s.mühüm rol oynadığını nəzərə alsaq, onun daha da inkişafı və geniş tətbiqi üçün mümkün tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı. Fikrimizcə, aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi bu məqsədə çatmaq üçün imkanlar və əsaslar yarada bilər:

- indi Azərbaycanda dövlət xidmətlərinin göstərilməsi üçün portallar, ödənişlər üçün platformalar mövcuddur, vergi orqanları elektron hesabatların qəbuluna keçiblər, həmçinin sosial ödənişlər üçün plastik kartlardan istifadə tətbiq edilib. Lakin bütün bunların ölkə səviyyəsində daha geniş tətbiqinə ehtiyac var. Məlumdur ki, Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə orqanlarında, xüsusilə bələdiyyələrdə informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı ciddi problemlər mövcuddur (Nikityuk, 2020).

Bələdiyyələrin əksəriyyətinin bələdiyyələrin özləri tərəfindən subsidiya verildiyini nəzərə alaraq, bu problemləri həll edə bilmirlər, rəqəmsallaşdırmaq üçün milli və yerli hakimiyyət orqanlarının xüsusi dəstəyinə ehtiyac duyurlar.

Qeyd olunan və digər ehtiyacları daha səmərəli şəkildə ödəmək üçün iqtisadiyyatın əsas sektorlarında və müxtəlif idarəetmə strukturlarında, xüsusən bələdiyyələrdə rəqəmsal platformaların formalaşdırılması və genişləndirilməsi üçün tədbirlər görmək məsləhətdir;

- rəqəmsal iqtisadiyyata yönəlmiş biznes strukturlarının yaradılması və inkişafının stimullaşdırılması. Bu məqsədlə dövlət onlara ünvanlı dəstək verə bilər, məsələn, bank kreditlərinə, o cümlədən ixrac kreditlərinə zəmanət verə bilər; patent xərclərinin bir hissəsini kompensasiya edə bilər; dövlət satınalma mexanizmi vasitəsilə dəstək verə bilər və s.;

- rəqəmsal texnologiyaların, platformaların yaradılmasında və rəqəmsal xidmətlərin göstərilməsində kiçik və orta sahibkarlığa əlavə dövlət dəstəyinin göstərilməsi

Qiymətləndirmə ümumiyyətlə kredit İttifaqı şirkətləri tərəfindən müəyyən edilir ki, bu da ümumiyyətlə kredit olan və ya müəyyən bir şəxsin müxtəlif kredit xətləri üzrə ödəmə tarixlərini aparan bir şəxsin etdiyi hər bir maliyyə əməliyyatını təhlil etməyə meyllidir. Bu ümumi metod kifayət qədər təsirli hesab olunur və bir insanın kredit qabiliyyəti səviyyəsi haqqında məlumat əldə etmək üçün adi bir mənbədir. Ancaq bir insanın kredit balını klassik şəkildə hesablayarkən laqeyd qalan müəyyən amillər var. Məsələn, Bu, bir şəxsin müxtəlif banklardakı hesablaşma hesabları haqqında məlumatdır.

Blockchain çərçivəsinə əsaslanan kredit qiymətləndirmə mexanizmi daha səmərəli olmaq potensialına malikdir. Blockchain çərçivəsinə əsaslanan bu mexanizm, effektiv və dəqiq təhlil üçün maliyyə sabitliyi baxımından fərdin kredit və gəlir tarixçələrinin bir çox aspektlərini təhlil edir.

NƏTİCƏ

Nəticə etibarıyla, sənaye qanunvericiliyinin modernləşdirilməsi rəqəmsal texnologiyaların inkişafından xeyli geri qalır. Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid zamanı maliyyə sahəsində təhlükəsizlik də əsas problem olaraq qalır. Bu, qanunvericiliyin inkişafı prosesinə təsir göstərir və bir çox təşkilat üçün ciddi narahatlıq doğurur. Bu gün bir şey aydındır ki, mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə yönəldiləcək kompleks həllər hazırlamaq lazımdır. Bununla birlikdə, mövcud məhdudiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Bu tədbirlərin təsiri əsasən dövlət və cəmiyyət arasındakı əlaqələrin sabitliyi ilə müəyyən ediləcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasov Ə., İbrahimov O., Rəqəmsal İqtisadiyyat: global trendlər, nailiyyətlər və çağırışlar kontekstində Azərbaycanın inkişaf perspektivləri 2019, s.8.
2. Güngör B., Yılmaz Ö., Finansal Piyasalardakı Gelişmelerin İktisadi Büyüme Üzerine Etkileri: Türkiye İçin Bir Var Modeli Yılı: 2008 Cilt: 22 Sayı: 1 Sayfa Aralığı: ss.173 = 193.
3. Hacıyeva A.M. Qloballaşma şəraitində maliyyə bazarının müasir vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri, Avtoreferatı, 2018, s.13.
4. Haruhiko K., (2017). Theory on Financial Markets and Central Banks Bank of Japan, pp.12.
5. Kərimova G.R. Azərbaycanda maliyyə bazarlarının inkişafının nəzəri və praktiki aspektləri. Audit 3, 2020, Cild 29, səh. 53-64.
6. Nikityuk L.G., Tkachuk L.T., Korotkova G.K. The role of the digital economy in developing the market model of Russian Society Advances in Economics, Business and Management Research, Volume 128 International Scientific Conference "Far East Con", 2020, pp.379-387.
7. Quliyev E., Qurbanzadə Ş. (2017). Maliyyə bazarlarının əsasları. İnvestaz. Bakı, 215 səh.
8. Mammadova G.G. The role of digital economy in the development of financial system. 70th International Scientific Conference on Economic and Social Development - Baku, 25-26 June, 2021
9. Musayev A.F., Əsədova S.S., Mədətova Ş.Q., Rəqəmsal iqtisadiyyatda vergitutma məsələləri. Audit 3, 2020, Cild 29, səh. 3-18.
10. <https://markzone.az/reqemsal-iqtisadiyyat-nedir/>
11. <https://www.digital.gov.az/digitalazerbaijan/az/blog/66/maliyye-sektorunde-reqemsal-heller-asan-finans-ve-diger-layihelerin-tetbiqi-neticesinde-xidmetlerin-elektronlasdirilmesi>

C.M.Khosuzadeh

master student, Azerbaijan State University of Economics

The role of the digital economy in the development of financial markets Abstract

The digital financial market as a whole is currently growing rapidly, with the adoption of online payments and remittances typical of emerging economies and the adoption of digital financial solutions for more mature markets such as investment insurance, lending and management. The digital economy (as defined by the European Union) is the result of the transformational impact of general information and communication technologies that affect all areas of the economy and social activity. Thus, the digital economy is a system of economic, social and cultural relations based on digital technology. According to the World Bank, the digital economy is a system of economic, social and cultural relations based on digital information and communication technologies. The main element of the digital economy is information, which is considered as a special economic product (information products and services). In the digital economy, information is the most valuable resource produced, stored, transmitted and processed using information and communication technologies (ICT).

Key words: financial market, digital economy, modern era, digital economy.

К.М.Хосузаде

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Роль цифровой экономики в развитии финансовых рынков

Резюме

Цифровой финансовый рынок в целом в настоящее время быстро растет с внедрением онлайн-платежей и денежных переводов, типичных для стран с развивающейся экономикой, и внедрением цифровых финансовых решений для более зрелых рынков, таких как инвестиционное страхование, кредитование и управление. Цифровая экономика (по определению Европейского Союза) является результатом трансформационного воздействия общих информационных и коммуникационных технологий, затрагивающих все сферы экономики и социальной деятельности. Таким образом, цифровая экономика представляет собой систему экономических, социальных и культурных отношений, основанную на цифровых технологиях. По определению Всемирного банка, цифровая экономика — это система экономических, социальных и культурных отношений, основанная на цифровых информационно-коммуникационных технологиях. Основным элементом цифровой экономики является информация, которая рассматривается как особый экономический продукт (информационные продукты и услуги). В цифровой экономике информация является наиболее ценным ресурсом, который производится, хранится, передается и обрабатывается с использованием информационно-коммуникационных технологий (ИКТ).

Ключевые слова: финансовый рынок, цифровая экономика, современная эпоха, цифровая экономика.

İ.E.Süleymanlı
master student, Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
ilkinsuleymanli11@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 07.05.2023

The article was received by editorial board on 07.05.2023

Статья принята к печати 07.05.2023

THE MEASURING TAX RESPONSIVENESS OF EMPLOYEES IN AZERBAIJAN: EMPIRICAL ANALYSES

Abstract

Tax ethics is a study that emphasizes the sociological aspect of the fiscal discipline which brings different perspectives to the analyzes made previously only in economic terms. Tax morality is defined as the intrinsic motivation element that occurs voluntarily without being subjected to any coercion or pressure. Tax is a fiscal policy tool that the government wants to increase because of the income it needs to provide public services on the one hand, and on the other hand it creates a reduction in the income of individuals. From this point of view, while the state wants to increase its revenues in order to ensure continuity in revenues and to prevent interruption in public services, individuals continue their research on ways to pay less tax. The most important motivation for individuals to voluntarily pay their taxes is undoubtedly the tax morality. In the light of the understanding of the relevance and necessity of conducting a dissertation research, it is first of all necessary to dwell on the role of taxes that they began to play in the economic life of our country. Currently, tax relations are becoming one of the most important social relations in the economic life of society, the presence of which gives rise to a whole range of problems requiring legal regulation.

Key words: tax ethics, tax compliance, tax evasion.

INTRODUCTION

The increasing role of taxes in financing the activities of the state inevitably raises the question of the need to develop such mechanisms that ensure the timeliness and completeness of their payment from each taxpayer from whom the state wants to levy taxes.

In law, one of the mechanisms that ensures the fulfillment by one subject of the will of another subject is the institution of legal responsibility.

Legal responsibility as a legal institution has been examined from various points of view by specialists in both civil and administrative, criminal, labor law, and in general, sufficient knowledge of this issue should be recognized.

In the light of the understanding of the relevance and necessity of conducting a dissertation research, it is first of all necessary to dwell on the role of taxes that they began to play in the economic life of our country. Currently, tax relations are becoming one of the most important social relations in the economic life of society, the presence of which gives rise to a whole range of problems requiring legal regulation.

The increasing role of taxes in financing the activities of the state inevitably raises the question of the need to develop such mechanisms that ensure the timeliness and completeness of their payment from each taxpayer from whom the state wants to levy taxes.

In law, one of the mechanisms that ensures the fulfillment by one subject of the will of another subject is the institution of legal responsibility.

Legal responsibility as a legal institution has been examined from various points of view by specialists in both civil and administrative, criminal, labor law, and in general, sufficient knowledge of this issue should be recognized. At the same time, it is necessary to pay attention to the fact that the formation of tax law as a sub-branch of financial law gave a certain impetus to the consideration of the issue of liability for tax offenses in the context of determining what place the rules on liability for tax offenses occupy in the general system of legal liability, which they have specificity and what should be the method of legal regulation of the institution of liability for tax offenses. In addition, some researchers generally raise the question of the appropriateness of distinguishing this institution. The appearance of such studies suggests that the general interest in the issue of the further development of tax legal relations caused by changes in the country's economy has also caused a corresponding interest in the problem of legal regulation of liability for tax offenses, the place of this institution in the system of legal responsibility. At the same time, it should be pointed out that the majority of studies on this issue are limited only to determining the place of this institution in the system of legal responsibility and identifying the legal nature of the institution of liability for tax offenses, that is, the subject of most studies is the description of some statics, which is due to the adoption of two codified acts: Tax Code of the Azerbaijan Republic and Code of Administrative Offenses of the Azerbaijan Republic.

At the same time, the question of the possible ways of further development of the institution of responsibility for tax offenses, the identification of trends and its development, as well as the analysis of general and special factors that influence this development is of interest.

The degree of scientific development of the topic of dissertation research. Issues related to the consideration of the problems of legal responsibility in general and administrative in particular, were the subject of study both in the Soviet and in the modern period.

In the Soviet period, issues of responsibility as a legal institution were considered by such authors as Alekseev S.S., Bratus S.N., Ioffe O.S., Leig O.E., Petrov G.I., Shargorodsky M.D.

At the present stage, when tax legal relations took one of the dominant positions in the system of public relations, the topic of administrative responsibility in tax legal relations was considered by such scientists as Bryzgalin A.V., Gracheva ELO., Kucherov I.I., Pepelyaev S.G., Petrova G.V., Sokolova E.D., Tol one hundred spots to G.P., Khimicheva I.I., Cherpik D.G.

At the same time, the authors of these works focused on the disclosure of the concept of this institution of law, its place in the system of legislation.

However, at the moment, when more than four years have passed since the adoption of the first part of the Tax Code of the Azerbaijan Republic, when a new code on administrative offenses has been adopted, a certain judicial practice has developed and, first of all, the positions of the Constitutional Court of the Azerbaijan Republic have been formed, but for a number of issues of tax law, it is necessary to determine the conceptual approaches to the further development of the institution of liability for tax offenses in order to understand which direction the institution of responsibility will further develop all participants in tax relations for misconduct.

The aim of this dissertation research is based on the analysis of a set of legal sources on the development of the institution of responsibility for tax offenses to identify trends, prospects and features of its development in modern conditions of the market economy. The main objectives of the dissertation research are:

1. Determining the characteristics of the institution of liability for tax offenses as a legal category in the system of tax law, to identify patterns of its development.
2. To analyze the types of liability for violations of tax laws in terms of determining the place and system of financial character.

3. Show conceptual approaches to the formation of the institution of responsibility for tax offenses in modern conditions and analyze the main problems associated with its imperfection.

4. To propose further differentiation of the separation of the elements of tax offenses, including to propose criteria for distinguishing administrative offenses and criminal offenses.

5. To identify the growing role of judicial practice in the further application of the institution of liability for tax offenses.

The object of this study is to study the possibility of developing the institution of liability for tax offenses in modern conditions.

The subject of the research concerns the following problems of the institute of liability for tax offenses:

1. To consider the theoretical aspects of the development of the institution of liability for tax offenses;

2. Identification of the legal nature and place of the institution of responsibility for tax offenses in the current legislation as a necessary prerequisite for its further development;

3. To analyze both the current structures for tax offenses for their further development by clarifying the wording and differentiation of the objective side, and to propose new offenses in the field of tax relations;

4. To analyze the institution of responsibility of state bodies for illegal actions in the field of tax legal relations as an integral part of the institution of responsibility for tax offenses;

5. Define conceptual approaches to the further development of the institution of responsibility of state bodies in tax relations.

6. To identify the impact of judicial practice on the development of the institution of liability for tax offenses.

METHOD

The methodological basis of the study is the general scientific and particular scientific research methods: historical and comparative legal methods, as well as methods of systemic and logical analysis.

The theoretical basis of the dissertation research.

The theoretical basis of the thesis was the work of such scientists as Alekhina A.P., Bahrakh D.N., Vishnyakova V.G., Gabrichidzs B.N., Kalinina L.A., Karmolitsky A.A., Kozlova Yu.M., Kozyrina A.N., Kuzmichevoy G.A., Nozdrachsva A.F., Ovsyanko D.M., Tikhomirova Yu.A., Chernyavsky A.G., Shtatiyoi M.A., Yalbulganova A.A. - Administrative law, Braginsky M.I., Boytsova V.V., Boytsova L.V., Vitryansky V.V., Degtyareva S.L., Makovsky A.L., Ripinsky S.Yu., Sukhanova E.A. law, Alekseeva S.S., Bratusa S.N., Marchenko V.I., Khroiayuk V.N. - Theory of state and law, Istomina V.G., Solovyova I.N., Tupanchski N.R., Yani P.S., - criminal law, Bryzgalina A.V., Gorbunova O.N., Gracheva ELO., Drobozina L.A., Petrova G.V., Kuchstrova I.I., Peyelyaeva S.G., Sokolova E.D., Tolkushkina A.V., Tolstopyattsno G.P., Turgeneva N.I., Khimichsva N.I., Chernik D.G., Shubina D.A., Yanzhula Non-financial law.

Monographs and articles of modern authors were used in the work on the topic: Alekseeva D., Borisova A.N., Emelyanova A.S., Zariiova V., Kalinina L.A., Kashina V.A., Kurbatova A.

The scientific novelty of the dissertation research consists in a comprehensive study and analysis of issues related to determining the further development of the institution of responsibility for tax offenses as an institution of law, combining the rules on the responsibility of various branches of law, such as administrative, civil, criminal, taking into account the specifics of the transition period in development Azerbaijan economy.

The importance of this study is determined by the need to determine an integrated approach to determining in which direction to further develop responsibility for tax offenses, the need to analyze

the results achieved in terms of legislative regulation of the institution of liability for tax offenses, and identify new development paths, based on a single concept for the development of domestic legislation in General and tax in particular. In addition, currently there is a need for further differentiation of criminal liability for tax crimes, based on the further development and complication of economic relations, which necessitates adequate regulation of the application of liability, including criminal, by the state.

A review of legal literature on tax law shows that most authors do not pay enough attention to determining the ways in which legal responsibility in general and the institution of responsibility for tax offenses should be developed, in particular, based on the modern realities of economic life, including little attention is paid to and the problem of the development of this institution in conditions when the domestic economy of the state increasingly begins to depend on the global economy. All this requires a rethinking of the institution of liability for tax offenses as such, including making it necessary to rethink the punitive approach to regulating liability without any consideration of the property status of persons who violate tax laws.

ANALYSES

A tax is a mandatory, individually gratuitous payment compulsorily collected by government bodies of various levels from organizations and individuals in order to financially support the activities of the state and (or) municipalities. Taxes should be distinguished from fees (duties), the collection of which is not free of charge, but is a condition for certain actions regarding their payers. Tax collection is governed by tax law.

The set of established taxes, as well as the principles, forms and methods of their establishment, amendment, cancellation, collection and control form the state tax system. In the Azerbaijan Republic, three types of taxes are distinguished: federal, regional and local. The list of taxes of each type is established by the Tax Code of the Azerbaijan Republic. State authorities are not entitled to introduce additional taxes, mandatory deductions not provided for by the legislation of the Azerbaijan Republic, as well as to increase the rates of established taxes and tax payments.(Asa Hansson 2014)

Before levying this or that tax, the state in the person of legislative or representative authorities in legislative acts must determine the elements of the tax. Elements of tax are the principles of building and organizing taxes. The elements of tax include: (Break, G. F. (2014: p535).

- taxpayer;
- object of taxation;
- the tax base;
- unit of taxation;
- tax incentives;
- tax rate;
- calculation procedure;
- tax salary;
- source of tax;
- taxable period;
- payment procedure;
- deadline for tax payment.

Taxes are divided into direct, that is, those taxes that are levied on economic agents for income from factors of production and indirect, that is, taxes on goods and services consisting of the price of consumer goods itself. Direct taxes can be called such as personal income tax, income tax and similar taxes. Indirect taxes include value added tax, excise taxes and other taxes.

Married Taxpayers Filing Jointly

If Taxable Income Is:	The Tax Is:
\$0 - \$17,850	10% of the taxable income
\$17,851 - \$72,500	\$1,785 + 15% of the excess over \$17,850
\$72,501 - \$146,400	\$9,982.50 + 25% of the excess over \$72,500
\$146,401 - \$223,050	\$28,457.50 + 28% of the excess over \$146,400
\$223,051 - \$398,350	\$49,919.50 + 33% of the excess over \$223,050
\$398,351 - \$450,000	\$107,768.50 + 35% of the excess over \$398,350
\$450,001+	\$125,846 + 39.6% of the excess over \$450,000

Source: Auerbach, A. and Joel Slemrod, (2017), "The Economic Effects of the Tax Reform Act of 1986," *Journal of Economic Literature*, 35(2), 589-632.

State regulation of economic processes should be based on the relations between the state and the economy. The history of the development of modern states from the beginning of the XX century. indicates a strengthening role of the state in the regulation of the economy. It is associated with global problems that have arisen in the economy, which include inflation, unemployment, falling production volumes, etc. A vivid example of this is the policy of the United States and several European countries during the economic crisis that erupted in the 1930s.

The economy is a complex system consisting of a large number of business entities of various forms of ownership, interconnected with each other regarding the production and sale of goods, works, services. In addition, enterprises enter into relationships with the state. These relations can be either production (fulfillment of state orders) or financial nature (targeted financing from the budget of individual industries, fulfillment of tax obligations to the state).

Progressive Taxes

Rate	Single Filers	Head of Household Filers	Married Joint Filers
10%	\$0 to \$8,925	\$0 to \$12,750	\$0 to \$17,850
15%	\$8,925 to \$36,250	\$12,750 to \$48,600	\$17,850 to \$72,500
25%	\$36,250 to \$87,850	\$48,600 to \$125,450	\$72,500 to \$146,400
28%	\$87,850 to \$183,250	\$125,450 to \$203,150	\$146,400 to \$223,050
33%	\$183,250 to \$398,350	\$203,150 to \$398,350	\$223,050 to \$398,350
35%	\$398,350 to \$400,000	\$398,350 to \$425,000	\$398,350 to \$450,000
39.6%	\$400,000 and up	\$425,000 and up	\$450,000 and up

- **Up to 7% for the highest earners (\$500,000/year).**
- **The highest bracket TODAY is almost 40%.**

Source: Aarbu, Karl and Thor Thoresen, (2011), "Income Responses to Tax Changes – Evidence from the Norwegian Tax Reform," *National Tax Journal*, 54(2), 319-335.

One of the areas of activity of the state as a political superstructure of society is economic policy. Through economic policy, the state determines the direction of development of the economy as a whole and has an impact on individual processes and trends in it. The implementation of economic policy is carried out in the following areas:

1) the construction of industrial relations; organization and regulation of the structure of the economy;

2) organization and regulation of the financial (monetary and fiscal) system of the country. (Chatterjee, A., Robinson, J. 2013).

Economic policy is a system of goals and measures that provide a solution to the problems facing society in a tactical and strategic plan for economic development. It is being developed on the basis of knowledge of economic patterns and trends in the public interest. From how much economic policy is scientifically sound, i.e. as far as it corresponds to the regular development of the economy, social reproduction depends. The economic development of society contributes to the development and improvement of political, legal, spiritual and moral relations and economic policy, which are structural units of superstructure relations. One of the important tools for implementing the economic policy of the state is taxes. The tax factor is natural because taxes are the main source of state revenue generation,

A source of covering state expenditures incurred in the course of its activities. Based on the fact that taxes as a state's income are related to its expenditures, and the latter are constantly changing depending on political, economic, social, environmental and other situations inside the country and abroad, tax relations should be subject to government regulation. Since tax relations are subject to taxation of business entities with specific types of taxes, the cumulative amount of which affects their financial results, it can be said that the state has a direct impact on the economy of taxpayer enterprises, while regulating their financial opportunities by increasing tax rates. (Bekele Gebisa, 2009). In the process of taxation, the state affects the economy of enterprises, imposing tax liabilities on them. The latter consist of a mandatory contribution to the state budget of a part of the payer's income (profit). At the same time, applying a certain taxation mechanism, the state regulates not only the provision of tax revenues to the budget, but also regulates the economy of enterprises. Maneuvering tax rates, benefits and fines, changing taxation conditions, introducing some and abolishing other taxes, the state creates conditions for accelerated development certain industries and industries, contributes to the solution of problems relevant to society. At present, one of the main tasks in the economy of Azerbaijan is raising agriculture and providing food security. In this regard, in the Republic of Azerbaijan all types of activities directly related to agriculture and agricultural production are exempt from income tax.

With the help of taxes, the state redistributes part of the profits of enterprises and entrepreneurs, citizens' incomes, directing it to the development of industrial and social infrastructure, investments and capital-intensive and capital-intensive industries with long payback periods: railways and motorways, extractive industries, power plants, etc. These events carried out by the state through taxes are purely social in nature. This is achieved through the establishment of progressive tax rates, the allocation of a significant part of the budget to socially needed people, full or partial exemption from taxes of citizens who need social protection. (Auten, Gerald, and Robert Carroll, 2010: p.686) The specified distinctions of tax effects on economic policy are conditional, since they are all intertwined and implemented simultaneously. Stability and mobility are inherent in taxes at the same time. The stability of the tax system does not mean that the composition of taxes, rates, benefits, sanctions can be established once and for all. Any tax system reflects the nature of the social system, the state of the country's economy, the stability of the socio-political situation, the degree of public confidence in government - and all this at the time of its entry into force. As the above and other

conditions change, the tax system ceases to meet the requirements for it, it conflicts with objective conditions for the development of the national economy. In this regard, the tax system as a whole or its individual elements (rates, benefits, etc.) are made the necessary changes. The combination of stability and dynamism, mobility of the tax system is achieved by the fact that during the year no changes (with the exception of eliminating obvious errors) are made; the composition of the tax system (list of taxes and payments) should be stable for several years.

Being an integral part of financial policy, the formation and implementation of the state tax policy is one of the main conditions for the country's overall economic development. Therefore, the use of the experience of developed countries and the formation of a perfect tax policy are the main factors in the organization of tax policy. The tax policy should be improved to such a level that it can carry out its functions in normal conditions.(Calderwood, G., Webley, P. (2012: p.740)

An increase in the role of taxes in our country, turning them into the main way of extracting part of the income of individuals and legal entities in state and local budgets is evidence of the growth of the financial culture of society. Upon reaching a certain level of literacy of the population, taxes will be perceived by them with understanding, as a form of participation with their own funds in solving national problems, especially social ones. Naturally, if tax rates will reflect the balance of interests of citizens, entrepreneurs, enterprises and the state. Both world and domestic experience testify to the advantages of the tax system over any other form of withdrawal of part of the incomes of citizens and enterprises in the state budget. One of these benefits is the legal nature of taxes. Before tax everyone is equal. This does not mean that it is impossible to differentiate rates, on the contrary, it is possible and necessary, but differentiation is carried out by economic, social, regional categories of payers, but not by individual individuals or enterprises. The tax rate may depend on the category to which the payer belongs, on what social group a citizen belongs to or what size group an enterprise belongs to, but it does not depend and, in principle, cannot depend on who directly pays. A fixed rate and their relative stability contribute to the development of entrepreneurial activity, as they facilitate the forecasting of its results. Taxes organically fit into the system of economic relations that is being formed in our country, based on the operation of, above all, the law of value. At reasonable rates, taxes are a means of combining the interests of entrepreneurs, citizens and the state, society as a whole.

CONCLUSIONS

In terms of taxation culture, the issue of taxation should be emphasized and the development of state-individual relations will have a positive effect on tax culture. Governments are trying to generate revenue through the policies implemented while determining the rights of taxpayers in a more predictable and fair way the impact of the economic and social variables of taxation on the taxpayer. Effective policies can be useful for a positive development for cultural formation. Policies developed to reduce tax evasion are mainly aimed at understanding the behavioral aspect of the tax compliance decision. It does not matter whether the ongoing compulsory tax system is a simple tax compliance regulation policy or a new compulsory tax regime. If taxpayer behaviors to improve compliance are a function of a social and cultural norm, increasing these norms may be a policy option⁷⁶. In our country, tax evasion has actually tended to become a cultural norm and settled into tax culture. This is a very negative indicator in terms of tax culture and the policies to be implemented in each period and the revenue generated as a result of the implementation shows a more inadequate outlook. Therefore, more effective policies should be made for the elimination of the informality that has settled in our country over time and consequently the evasion of tax evasion from the cultural phenomenon, and the awareness of taxpayers and the public are the first steps to be taken. Although the studies on restructuring of the Revenue Administration have been initiated in our country, there are practices aimed at reducing this, but they are not yet sufficient. Enrolling the informal economy will be the most

positive factor for the tax system and tax culture of the country. For this purpose, tax audits can be made more effective and tax training and awareness raising can be provided to all potential paying groups.

The formation of tax culture is also important for a country in terms of indirect / direct taxes and tax burden. Although the practices aimed at increasing the tax burden in our country have provided relatively positive indicators, it is still far behind the OECD average. In addition to increasing these rates, it is remarkable that the studies to ensure the continuity of these ratios are carried out. Regulations on direct taxes, on the other hand, were aimed at further guaranteeing the current taxpayers who could not spread the tax to the base rather than being a simplified and simplified tax system. Although the regulations increase the tax revenues, this increase in the number of taxpayers is an indication of this. However, although indirect taxes are more priority in our tax system and tax revenues than direct taxes, the tax burden is higher on indirect taxes and away from tax justice. In today's conditions where capital is scarce, the tendency to taxation increasingly focuses on direct taxes and indirect taxes. Thus, the development of a comprehensive system on indirect taxes and the redefinition of basic consumer goods may in this sense reduce the tax burden and make it look fair. Rather than providing tax advantages to certain segments, taking measures to cover all taxpayers will reduce the responses to the tax and the tax compliance will increase if lower rates of taxation are performed. The fact that taxpayers whose income level is low is reduced further, especially due to indirect taxes, is a factor reducing tax awareness. Although a comprehensive regulation aimed at spreading the tax to the base and increasing the income is deemed necessary in this sense, it will tend to become even more obligatory in time.

If the government charges the taxation rules and the public service with a reasonable tax according to the preferences of the taxpayers, taxpayers can more easily adapt to the tax laws⁷⁷. In this sense, it is important that the arrangements made should be realized in a more democratic process. The policies to be implemented will also support the formation of tax culture by developing both the tax payment culture and the taxation culture. The Taxpayer Services Center, which was put into practice in 2008, can be considered as an important development in this regard. On the other hand, it would be more effective to make this service a necessity rather than waiting for the taxpayer to consult. For this purpose, training and awareness raising of sufficient personnel may increase the quality of services delivery. In addition, this can be done with the personnel to be assigned through tax offices and service can be provided to the public through trainings that increase tax awareness. By interacting with all tax institutions, efficiency can be ensured by increasing efforts in this direction.

Tax policies are one of the most important policy instruments to regulate a country's financial outlook. In this sense, it shows both the tax system and tax awareness of the country, and it is an important indicator for achieving fiscal discipline. The policies developed on taxes, which are the most important source of income of the state, also determine the tax payment culture. For this, it would be more meaningful to spread the tax to the base than to impose on the current taxpayers. For this reason, the tax system should be independent from political entities and in this sense, a system that will cover all taxpayers should be reorganized with an application within the scope of tax rule such as fiscal rule, the scope of exemption-exceptions should be narrowed and the scope should be expanded with rate reductions by giving up the burden of tax burden on certain segments. What is meant by the tax rule is to take measures to remove certain groups without providing political rent. In this context, the audit mechanism should be strengthened and the policies implemented should be audited.

Literature used:

1. Nadirov, O., Dehning, B., Aliyev, K., & Iskandarova, M. (2017). Who reacts to income tax rate changes? The relationship between income taxes and the motivation to work: The case of Azerbaijan.
2. Break, G. F. (2014). Income taxes and incentives to work: An empirical study. *The American Economic Review*, 47.5: 530-549.
3. Calderwood, G., Webley, P. (2012). Who responds to changes in taxation? The relationship between taxation and incentive to work. *Journal of Economic Psychology*, 13.4: 735-748.
4. Bekele Gebisa (2009). The Impact of personal income Tax On Employees' Motivation to Work: The case of Ethiopia. 354 pp
5. Chatterjee, A., Robinson, J. (2013). Effects of Personal Income Tax on Work Effort: A Sample Survey. *Canadian Tax Journal*, 17.3: 211-220.
6. Goode, R. (2019). The income tax and the supply of labor. *Journal of Political Economy*, 57.5: 428-437
7. Asa Hansson (2014). Taxpayers' Responsiveness to Tax Rate Changes and Implications for the Cost of Taxation in Sweden, -156 pp
8. Aarbu, Karl and Thor Thoresen, (2011), "Income Responses to Tax Changes – Evidence from the Norwegian Tax Reform," *National Tax Journal*, 54(2), 319-335.
9. Auerbach, A. and Joel Slemrod, (2017), "The Economic Effects of the Tax Reform Act of 1986," *Journal of Economic Literature*, 35(2), 589-632.
10. Auten, Gerald, and Robert Carroll, (2010), "The Effect of Income Taxes on Household Income," *Review of Economics and Statistics*, 81(4), 681-693.

İ.E.Süleymanlı

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Azərbaycanda işçilərin vergi məsuliyyətlərinin ölçülməsi: empirik analizlər

Xülasə

Vergi etikasını fiskal intizamın sosioloji aspektini vurğulayan və əvvəllər yalnız iqtisadi baxımdan aparılan təhlillərə fərqli perspektivlər gətirən bir araşdırma. Vergi əxlaqı heç bir məcburiyyət və təzyiqə məruz qalmadan könüllü olaraq baş verən daxili motivasiya elementi kimi müəyyən edilir. Vergi bir tərəfdən dövlət xidmətləri göstərmək üçün ehtiyac duyduğu gəlirə görə hökumətin artırmaq istədiyi fiskal siyasət vasitəsidir, digər tərəfdən isə fiziki şəxslərin gəlirlərində azalma yaradır. Bu baxımdan, dövlət gəlirlərdə fasiləsizliyi təmin etmək və dövlət xidmətlərində fasilələrin qarşısını almaq üçün gəlirlərini artırmaq istəyərkən, fiziki şəxslər daha az vergi ödəməyin yolları ilə bağlı araşdırmalarını davam etdirirlər. Fərdlərin könüllü olaraq vergi ödəmələri üçün ən mühüm motivasiya, şübhəsiz ki, vergi əxlaqıdır. Dissertasiya tədqiqatının aparılmasının aktuallığını və zəruriliyini dərk etmək baxımından ilk növbədə onların ölkəmizin iqtisadi həyatında oynamağa başladığı vergilərin rolu üzərində dayanmaq lazımdır. Hal-hazırda vergi münasibətləri cəmiyyətin iqtisadi həyatında ən mühüm sosial münasibətlərdən birinə çevrilir ki, bu münasibətlərin mövcudluğu hüquqi tənzimləmə tələb edən bir sıra problemlərin yaranmasına səbəb olur.

Açar sözlər: vergi etikasını, vergi uyğunluğu, vergidən yayınma

И.Э.Сулейманлы

магистрант, Азербайджанский государственный экономический университет

**Измерение налоговой ответственности работников в Азербайджане:
эмпирический анализ**

Резюме

Налоговая этика - это исследование, в котором особое внимание уделяется социологическому аспекту фискальной дисциплины, которое привносит различные точки зрения на ранее проведенный анализ только с экономической точки зрения. Налоговая мораль определяется как элемент внутренней мотивации, возникающий добровольно, без какого-либо принуждения или давления. Налог - это инструмент налогово-бюджетной политики, который правительство хочет увеличить из-за доходов, необходимых ему для оказания государственных услуг, с одной стороны, а с другой стороны, создает сокращение доходов физических лиц. С этой точки зрения, в то время как государство хочет увеличить свои доходы, чтобы обеспечить непрерывность доходов и предотвратить перебои в предоставлении государственных услуг, люди продолжают искать способы платить меньше налогов. Важнейшей мотивацией для добровольной уплаты налогов физическими лицами, несомненно, является налоговая мораль. В свете понимания актуальности и необходимости проведения диссертационного исследования прежде всего необходимо остановиться на той роли налогов, которую они стали играть в экономической жизни нашей страны. В настоящее время налоговые отношения становятся одним из важнейших общественных отношений в экономической жизни общества, наличие которых порождает целый комплекс проблем, требующих правового регулирования.

Ключевые слова: *налоговая этика, соблюдение налогового законодательства, уклонение от уплаты налогов.*

R.R.Guliyev
doctor of economic sciences, professor,
Azerbaijan University
J.O.Aslanova
magistrant, Azerbaijan University
aslanovajale09@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 07.05.23

The article was received by editorial board on: 07.05.23

Статья принята к печати: 07.05.23

SPECIFIC ASCPECTS OF FINANCIAL MANAGEMENT IN CORPORATIONS

Abstract

The article mainly deals with financial resources. Financial resources play an important role in the structure and regulation of market relations. Financial events have a great influence on economic events and financial events in economic events. Large-scale financial events have profound economic and social consequences. Fiscal policy, monetary policy, budget expenditures, capital investment, and current development expenditures play an important role in ensuring economic development. Finance is a critical component of any corporation's success. It involves managing the company's financial resources to achieve its goals and objectives. Financial decision-making encompasses a wide range of activities, including investment analysis, risk management, and financial reporting. Effective financial management ensures that the corporation remains financially stable and profitable in the long run. In conclusion, finance is a crucial aspect of corporate management that requires careful planning, analysis, and decision-making to ensure the corporation's long-term success. Finance is a broad field that encompasses a range of disciplines, such as accounting, economics, and investment management. In the context of corporations, finance plays a critical role in ensuring the long-term financial health and success of the organization. Effective financial management involves making sound investment decisions, managing financial risks, and maintaining accurate financial records and reporting. One of the key responsibilities of a corporation's finance department is to manage the company's cash flow. This involves analyzing the inflow and outflow of cash to ensure that the company has enough funds to cover its operational and investment needs. It also involves managing debt and equity financing, deciding on appropriate dividend policies, and investing excess cash reserves. Another important area of finance in corporations is risk management. This involves identifying and assessing financial risks, such as interest rate and currency fluctuations, and implementing strategies to mitigate those risks. This includes financial reporting to shareholders, government agencies, and other stakeholders, as well as adhering to accounting standards and tax laws. Overall, finance is an essential aspect of corporate management that impacts all areas of the organization. Effective financial management requires a deep understanding of financial principles, as well as the ability to make informed and ethical decisions that balance short-term and long-term financial goals. Other objectives of the study are to determine the extent of financial management used by the enterprise: working capital management (cash management, receivables management, inventory management practices), investment, financing, financial reporting and analysis, and accounting information systems. The analysis showed that the theories of cash management were not fully implemented by the enterprises.

Key words: *financial resources, financial management, working capital, capital budgeting, profitability, business enterprise, liquidity, financial risk.*

INTRODUCTION

Financial Management means planning, organizing, directing and controlling the financial activities such as procurement and utilization of funds of the enterprise. It means applying general management principles to financial resources of the enterprise.

When talking about the theoretical foundations of the formation of financial management, it is very important to refer to the concept of finance first. Accordingly, we should note that finance is an economic category that includes a set of social relations. Translated from the Latin word "financia", this concept is monetary payment, and it began to be formed for the first time in large Italian cities such as Genia and Venice in the middle ages due to the formation of commodity-money relations.

The formation of finance as a historical category is based on a number of factors, such as:

1. the division of society into different social groups and social division of labor;
2. formation of economic subjects performing various entrepreneurial activities.

A system of good financial management practices should provide quantitative indicators and meet the following characteristics:

- comprehensibility, relevance, relevance, validity and content over form;
- comprehensiveness, completeness, comparability, relevance.

At the same time, research from East Africa argued that a good micro and small enterprise finance. The management system should ensure that the following quality characteristics are ensured: comprehensibility, relevance, relevance, consistency and element over form, practicality, completeness, comparability, relevance and balance between benefits and costs, but most micro and small enterprises still do not have them.

In addition, short-term financial management is an important component of corporate finance. Which directly affects the liquidity and profitability of the company. Short-term financial management is managing and controlling current resources and current liabilities. Controls current resources, current liabilities and the interaction between them.

Objectives of study

This research paper focuses on the following main objectives:

- formation of the use of budget funds based on the principles of saving and efficiency;
- to study the potential impact of various components of short-term finance on corporate income;
- to create a link between the two objectives of liquidity and profitability of firms in different selected sectors;
- draw conclusions about the potential relationship between short-term financial management components and corporate returns;
- finding the trade-off between liquidity, profitability and risk and what level of each is appropriate for the firm to stay on the profitable side.

Literature Review

Business management is closely related to the efficient management of its finances. Financial management is a special function of general management that deals with the acquisition of finance and its effective use to achieve the overall goal of the organization. Financial management includes accounting, financial forecasting, financial reporting, and financing, which form the basis for achieving organizational goals through sound decision-making. It deals with attracting funds from various sources depending on the existence of the organization and the existing capital structure. Financial management is the way to know if a business is making a profit, and it helps the business owner make decisions about location, inventory purchases, employees, and equipment. It provides tools for planning overall business growth, diversifying product lines, or entering new markets. Financial management reveals the most important

activities of the firm, which are the hinges of growth. Emphasis is placed on financial information for management reporting, financial analysis, budgeting and forecasting activities. These are the activities in which the financial manager has the potential to significantly influence the growth of the firm. Today, finance managers look beyond their traditional finance roles to support business strategy, execution and growth. They ensure that capital is available and allocated for new opportunities, identify and remove constraints to growth, reduce uncertainty and use data analysis to make decisions, identify and track potential market disruptions, and provide intelligence to assess underperformance are in a unique position. However, lack of financial knowledge of owners and managers is one of the reasons for poor cash flow planning. Successful firms are likely to require additional capital through the financial markets to finance their growth. However, financial markets require evidence of a sound track record, trading history, revenues and good growth prospects to value a firm's securities. By studying the determinants of the financial firm's performance, we came to the conclusion that firms with the right capital structure have better financial performance. The study recommended the use of short-term financing over long-term financing to minimize the negative effects of debt financing.

Financial managers have roles to play in acquiring the right capital, allocating such capital efficiently and managing the fund effectively. However, it is recommended that financial managers should be honest and not allow personal interests to override business objectives. For firms to grow, financial management must allocate capital resources to new processes and new technologies of projects with the greatest potential. Prudent financial management increases a person's stock of information and skills, including those needed to successfully recognize and pursue an entrepreneurial opportunity. In the management of liquidity and price pressure, firms must apply new methods and solutions that allow both production processes and cost reduction. However, it should be noted that there are differences in the financial management of SMEs and large firms. Unlike large enterprises, SMEs typically have greater profit volatility, less liquidity, and greater use of short-term debt. These differences require different capital budgeting methods and different financing options.

Financial management practices can be explained using various theories. Extra, research findings on how various features of financial management affect a firm's financial performance differ. This chapter discusses the pecking order theory on financial management and reviews literature on how working capital management practices, investment decisions and financing decisions, and analysis effect on the financial performance of a firm. The chapter also identifies the research gap. The study presented that measured individually; there is a definite connection between working capital management, investment decisions; financial decisions and financial performance. Also, the study indicated that the collective effect of financial management practices in working capital management, investment managing, and financial managing business decision has a moderate positive relationship between financial management practices and financial performance.

Research Design

An explanatory and descriptive research design method was used in this study. Analytical research methods were used to explain the variables. A descriptive research design describes or defines a topic by profiling a group of problems, people, or events through data collection, frequency tables on research variables, and analysis of their interactions. Surveys were conducted in small and large companies on the topic. The survey allowed a fundamental analysis of changes in financial management for large and small service companies in Azerbaijan.

Research Model

The research has three independent variables that were used to measure financial management practice. These three variables are working capital management, business decisions,

and investment decisions. The dependent variable is financial performance measured by sales volume, asset growth, and profit. The intervening variables include management skills, ownership, business objectives, business risk environment and financial market development. The management skills will determine how the independent variables affect financial performance. If there are useful management skills and methods, the independent variables will positively lead to improved financial performance.

The role of finance in Corporation growth

Finance plays a crucial role in the growth and development of corporations. Without effective financial management, corporations would struggle to invest in new projects and initiatives that drive growth and expansion. Here are some ways in which finance can contribute to corporate growth:

Capital allocation: One of the primary roles of finance in corporations is to allocate capital to various projects and investments. By analyzing the potential returns and risks of different opportunities, finance can help to identify the most promising areas for growth and allocate resources accordingly.

Financing options: Finance also plays a key role in identifying and securing financing options for corporations. This can include debt financing, such as bank loans or bonds, as well as equity financing through public or private stock offerings. By securing the necessary funding for growth initiatives, corporations can take advantage of new opportunities and expand their operations.

Risk management: Effective risk management is essential for long-term growth and sustainability. Finance can help to identify potential risks, such as market fluctuations or regulatory changes, and implement strategies to mitigate those risks. This can help to ensure that growth initiatives are not derailed by unexpected events.

Financial reporting: Accurate financial reporting is essential for building investor confidence and attracting funding for growth initiatives. Finance can ensure that financial statements are prepared in accordance with accounting standards and provide clear and transparent information about the corporation's financial performance.

Overall, finance plays a critical role in the growth and success of corporations. By effectively managing financial resources, identifying growth opportunities, and mitigating risks, finance can help to drive long-term growth and create value for shareholders and stakeholders.

Finance plays a crucial role in the growth and development of corporations. According to financial theory, the primary goal of a corporation is to maximize shareholder wealth. Effective financial management is essential for achieving this goal, as it enables corporations to allocate capital efficiently, manage risk, and create value for shareholders.

One key aspect of financial management in corporations is capital allocation. This involves identifying potential investment opportunities and allocating resources to those projects that offer the highest potential returns. By investing in new products, services, or markets, corporations can drive growth and expand their operations. However, capital allocation must be done carefully to ensure that resources are not wasted on projects that do not generate sufficient returns.

Another important role of finance in corporations is risk management. Financial theory suggests that higher risk investments should offer higher potential returns. However, corporations must also manage risk to avoid catastrophic losses. This can involve using financial instruments such as insurance or derivatives to hedge against potential risks, or diversifying investments to spread risk across different markets or industries.

In addition to capital allocation and risk management, finance also plays a critical role in corporate financing. This can involve securing debt financing from banks or issuing bonds, as

well as equity financing through public or private stock offerings. By obtaining financing, corporations can invest in growth opportunities and expand their operations.

Finally, financial reporting is essential for maintaining investor confidence and attracting funding for growth initiatives. Financial statements must be accurate and transparent to provide investors with a clear picture of the corporation's financial performance. This can help to build trust and attract funding for future growth initiatives.

Overall, finance is a critical component of corporate growth and success. By effectively managing financial resources, allocating capital efficiently, managing risk, and maintaining accurate financial reporting, corporations can create value for shareholders and stakeholders, driving long-term growth and profitability.

Implications for business finance

Effective financial management is essential for the success of any business. By understanding the implications of financial decisions, businesses can make informed choices that maximize profitability, reduce risk, and drive growth. Here are some of the key implications for business finance:

Cost of capital: The cost of capital is the return required by investors to provide financing to the business. Understanding the cost of capital is crucial for making investment decisions and assessing potential projects. By investing in projects that offer higher returns than the cost of capital, businesses can maximize profitability and create value for shareholders.

Cash flow management: Cash flow management is critical for ensuring that the business has sufficient funds to meet its financial obligations. By effectively managing cash inflows and outflows, businesses can avoid cash shortages, reduce the need for short-term financing, and make strategic investments in growth initiatives.

Capital structure: Capital structure refers to the mix of debt and equity financing used to fund the business. The optimal capital structure depends on the business's risk profile and growth objectives. By balancing the use of debt and equity financing, businesses can manage risk, reduce financing costs, and improve their creditworthiness.

In conclusion, the implications of business finance are far-reaching and require careful consideration. By understanding the cost of capital, managing cash flow, optimizing capital structure, providing transparent financial reporting, and implementing effective risk management strategies, businesses can achieve their growth objectives and create value for stakeholders.

To calculate the cash flow of a business, you need to start with the cash flow statement. The cash flow statement is a financial statement that shows the inflows and outflows of cash during a specific period.

Annotation

In conclusion, financial management is a crucial aspect of running a successful corporation. It involves managing financial resources, making sound financial decisions, and achieving financial objectives while considering risk and return. Effective financial management can help corporations to maximize shareholder value, achieve long-term growth, and maintain their financial health. Corporate financial management involves various financial activities, such as financial planning and analysis, capital budgeting, working capital management, and risk management. These activities are aimed at ensuring the optimal utilization of financial resources, minimizing costs, and improving profitability. One of the critical components of corporate financial management is the capital structure, which involves determining the appropriate mix of equity and debt financing. Companies must choose a capital structure that aligns with their financial goals, risk tolerance, and funding requirements. A well-designed capital structure can help corporations to optimize their cost of capital, reduce financial risk, and enhance their financial flexibility. Effective financial management also requires the use of financial tools and

techniques such as financial analysis, financial modeling, and forecasting. These tools help corporations to analyze financial data, identify financial trends, and make informed financial decisions. Overall, financial management is a critical function for corporations as it enables them to achieve their financial objectives and sustain long-term growth. By effectively managing financial resources and using financial tools and techniques, corporations can optimize their financial performance, reduce financial risk, and create value for their stakeholders. In addition to the core components of financial management mentioned above, there are several other important aspects that corporations need to consider when managing their finances. One key area is financial reporting and compliance, which involves preparing and submitting accurate and timely financial statements and complying with relevant laws and regulations. Failure to comply with these requirements can result in penalties, legal issues, and reputational damage. Another important aspect is financial performance measurement and evaluation, which involves monitoring and analyzing the corporation's financial performance to identify areas for improvement and track progress towards financial goals. This may involve the use of financial ratios, benchmarks, and other performance metrics to evaluate the corporation's financial health. Financial management also involves managing the corporation's investments and capital expenditures. This may include evaluating potential investment opportunities, managing existing investments, and making decisions about capital expenditures such as purchasing new equipment or expanding facilities. In addition, financial management may involve managing the corporation's relationships with lenders, investors, and other financial stakeholders.

In summary, financial management is a fundamental aspect of running a corporation that involves managing financial resources, making sound financial decisions, and achieving financial objectives while considering risk and return. By effectively managing financial resources and using financial tools and techniques, corporations can optimize their financial performance, achieve long-term growth, and maintain their financial health.

References:

1. Ahmadi A., Nakaa N., & Abdelfettah B. (2017). Chief Executive Officer attributes, board structures, gender diversity and firm performance among French CAC 40 listed firms.
2. Research in International Business and Finance, 44, 218-226.
3. Bagwell L.S., Shoven J.B., 1989. Cash distributions to shareholders.
4. Journal of Economic Perspectives. Vol. 3, nr. 3, pp. 129-140.
5. Chan K., Ikenberry D., Lee I., 2004. Economic sources of gain in stock repurchases.
6. Journal of financial and quantitative analysis. Vol. 39, nr. 3, pp. 461-480.
7. Eelderink G. (2014). Effect of ownership structure on firm performance. Enschede: University of Twente. Retrieved from essay.utwente.nl.
8. Fama E.F., Fisher L., Jensen M.C., Roll R., 1969. The adjustment of stock prices to new information.
9. International Economic Review. Vol. 10, nr. 1, pp. 1-21.
10. Joy O.M., Vafeas N., 1995. Open market share repurchases and the free cash flow hypothesis G35.
11. Rau P.R., Vermaelen T., 2002. Regulation, taxes, and share repurchases in the United Kingdom. Journal of Business. Vol. 75, nr. 2, pp. 245-282.
12. Vafeas N. (1999). Board meeting frequency and firm performance. Journal of financial
13. economics 53(1), 113-142.
14. Journal of Financial Economics, 40(2), 185-211.

R.R.Quliyev
i.e.d., professor, Azərbaycan Universiteti
J.O.Aslanova
magistrant, Azərbaycan Universiteti

Korporasiyalarda maliyyə menecmentinin spesifik aspektləri

Xülasə

Məqalə əsasən maliyyə resurslarından bəhs edir. Maliyyə resursları bazar münasibətlərinin strukturunda və tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Maliyyə hadisələri iqtisadi hadisələrə və iqtisadi hadisələrdə maliyyə hadisələrinə böyük təsir göstərir. İrəmiqyaslı maliyyə hadisələrinin dərin iqtisadi və sosial nəticələri var. İqtisadi inkişafın təmin edilməsində fiskal siyasət, pul siyasəti, büdcə xərcləri, kapital qoyuluşu, cari inkişaf xərcləri mühüm rol oynayır. Maliyyə hər hansı bir korporasiyanın uğurunun vacib komponentidir. Bu, məqsəd və məqsədlərinə çatmaq üçün şirkətin maliyyə resurslarının idarə edilməsini nəzərdə tutur. Maliyyə qərarlarının qəbulu investisiyaların təhlili, risklərin idarə edilməsi və maliyyə hesabatları daxil olmaqla geniş spektrli fəaliyyətləri əhatə edir. Effektiv maliyyə menecmenti korporasiyanın uzun müddətdə maliyyə cəhətdən sabit və gəlirli qalmasını təmin edir. Nəticə olaraq, maliyyə korporasiyanın uzunmüddətli uğurunu təmin etmək üçün diqqətli planlaşdırma, təhlil və qərar qəbul etməyi tələb edən korporativ idarəetmənin mühüm aspektidir.

Maliyyə mühasibat uçotu, iqtisadiyyat və digər fənləri əhatə edən geniş bir sahədir. investisiya menecmenti. Korporasiyalar kontekstində maliyyə təşkilatın uzunmüddətli maliyyə sağlamlığının və uğurunun təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Effektiv maliyyə menecmenti sağlam investisiya qərarlarının qəbul edilməsini, maliyyə risklərinin idarə edilməsini, düzgün maliyyə qeydlərinin və hesabatların aparılmasını əhatə edir. Korporasiyanın maliyyə şöbəsinin əsas vəzifələrindən biri şirkətin pul vəsaitlərinin hərəkətini idarə etməkdir. Bu, şirkətin əməliyyat və investisiya ehtiyaclarını ödəmək üçün kifayət qədər vəsaitə malik olmasını təmin etmək üçün pul vəsaitlərinin daxilolma və çıxışını təhlil etməyi əhatə edir. O, həmçinin borc və səhmlərin maliyyələşdirilməsinin idarə edilməsini, müvafiq dividend siyasətləri barədə qərar qəbul etməyi və artıq pul ehtiyatlarının yatırılmasını əhatə edir.

Korporasiyalarda maliyyənin digər mühüm sahəsi risklərin idarə edilməsidir. Bu, faiz dərəcəsi və valyuta dəyişmələri kimi maliyyə risklərinin müəyyən edilməsini və qiymətləndirilməsini və bu riskləri azaltmaq üçün strategiyaların həyata keçirilməsini əhatə edir. Buraya səhmdarlara, dövlət qurumlarına və digər maraqlı tərəflərə maliyyə hesabatlarının verilməsi, habelə mühasibat uçotu standartlarına və vergi qanunlarına riayət edilməsi daxildir. Ümumilikdə, maliyyə təşkilatın bütün sahələrinə təsir edən korporativ idarəetmənin mühüm aspektidir. Tədqiqatın digər məqsədləri müəssisə tərəfindən istifadə olunan maliyyə idarəçiliyinin həcmi müəyyən etməkdir: dövriyyə kapitalının idarə edilməsi (pul vəsaitlərinin idarə edilməsi, debitor borclarının idarə edilməsi, inventarların idarə edilməsi təcrübəsi), investisiya, maliyyələşdirmə, maliyyə hesabatı və təhlili, mühasibat uçotu informasiya sistemləri.

Təhlil göstərdi ki, pul vəsaitlərinin idarə edilməsi nəzəriyyələri müəssisələr tərəfindən tam tətbiq olunmayıb. Ona görə də maliyyə menecerlərinə öz maliyyə idarəetmə təcrübələrinə daha çox diqqət yetirmələri tövsiyə olunur ki, bu da gələcəkdə şirkətlərin gəlirliliyinə müsbət təsir göstərəcək.

Açar sözlər: maliyyə resursları, maliyyə menecmenti, dövriyyə kapitalı, kapital büdcəsi, gəlirlilik, biznes müəssisəsi, likvidlik, maliyyə riski.

Р.Р.Гулиев

д.э.н., профессор, Университет Азербайджан

Ж.О.Асланова

магистрант, Университет Азербайджан

Специфические аспекты финансового менеджмента в корпорациях

Резюме

В статье говорится о финансовых ресурсах. Финансовые ресурсы играют важную роль в структуре и регулировании рыночных отношений. Финансовые события оказывают большое влияние на экономические события, а экономические события на финансовые события. Крупномасштабные финансовые события имеют глубокие экономические и социальные последствия. Фискальная политика, денежно-кредитная политика, бюджетные расходы, капиталовложения и текущие расходы на развитие играют важную роль в обеспечении экономического развития. Финансы являются важной составляющей успеха любой корпорации. Он включает в себя управление финансовыми ресурсами компании для достижения ее целей и задач. Принятие финансовых решений включает в себя широкий спектр действий, включая инвестиционный анализ, управление рисками и финансовую отчетность. Эффективное управление финансами гарантирует, что корпорация останется финансово стабильной и прибыльной в долгосрочной перспективе. В заключение, финансы являются важным аспектом корпоративного управления, который требует тщательного планирования, анализа и принятия решений для обеспечения долгосрочного успеха корпорации. В контексте корпораций финансы играют важную роль в обеспечении долгосрочного финансового благополучия и успеха организации. Эффективное управление финансами включает в себя принятие обоснованных инвестиционных решений, управление финансовыми рисками и ведение надлежащих финансовых записей и отчетов. Одной из основных задач финансового отдела корпорации является управление денежными потоками компании. Это включает в себя анализ притока и оттока денежных средств, чтобы убедиться, что у компании достаточно средств для удовлетворения своих операционных и инвестиционных потребностей. Это также включает в себя управление заемным и акционерным финансированием, принятие решений о соответствующей политике в отношении дивидендов и инвестирование избыточных денежных резервов. Еще одним важным направлением финансов в корпорациях является управление рисками. Это включает в себя выявление и оценку финансовых рисков, таких как колебания процентных ставок и валютных курсов, а также реализацию стратегий по снижению этих рисков. В целом, финансы являются важным аспектом корпоративного управления, который влияет на все сферы деятельности организации. Другие цели исследования заключаются в том, чтобы определить степень финансового управления, используемого предприятием: управление оборотным капиталом (управление денежными средствами, управление дебиторской задолженностью, методы управления запасами), инвестиции, финансирование, финансовая отчетность и анализ, информационные системы бухгалтерского учета. Анализ показал, что теории управления денежными средствами не применялись предприятиями в полной мере. Поэтому финансовым менеджерам рекомендуется уделять больше внимания своей практике управления финансами, что положительно скажется на прибыльности компаний в будущем.

Ключевые слова: *финансовые ресурсы, финансовый менеджмент, оборотный капитал, капитальный бюджет, рентабельность, коммерческое предприятие, ликвидность, финансовый риск.*

C.A.Rəşidov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
jeyhun@webscribble.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 10.05.2023

The article was received by editorial board on 10.05.2023

Статья принята к печати 10.05.2023

MALİYYƏ BAZARLARININ İNKİŞAFINDA ELEKTRON TİCARƏT SİSTEMİNİNROLU

Xülasə

Hazırda maliyyə bazarı müzakirə və mübahisə üçün çox aktual mövzudur. Məqalənin əsas məqsədi, maliyyə bazarlarının inkişafında elektron ticarət sisteminin rolunu təsvir etməkdir. Bildiyimiz kimi, texnologiyaların rolu hər gün artmaqdadır. Bundan dolayı, ETS olmadan maliyyə bazarlarını təsəvvür etmək mümkün deyil. Analizlərə nəzər yetirsək görürük ki, ETS-in əhəmiyyəti demək olarki hər gün artır. Həmçinin, maliyyə bazarlarında və ETS-lərdə əməliyyatların sayı və həcmindəki artım, bu əməliyyatların riski və təhlükəsi baxımından ciddi problemlər yaranması inkar edilə bilməz. ETS-in ətraflı analizi göstərir ki, bu sistem 21-ci əsrin başlarında inkişaf etməyə başladı və inkişafı hələ də sürətlə davam edir.

Açar sözlər: elektron ticarət sistemləri, elektron maliyyə, maliyyə bazarları, müasir maliyyə.

GİRİŞ

Maliyyə bazarları, günümüzdə özündən danışılması çətin olan qədim tərəfdaşlıq əlaqələri ilə mübarizə aparan texnoloji inkişafın bir simvoludur. Dünya maliyyə bazarları, son illərdə elektron ticarət sistemlərinin inkişafı ilə böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Elektron ticarət sistemləri, maliyyə əməliyyatlarının daha effektiv, təhlükəsiz və şəffaflaşmasına imkan verərək, maliyyə bazarları üçün daha yaxşı bir alət kimi qarşımıza çıxır. Bu sistemlər, maliyyə bazarlarının funksionallaşmasına, keyfiyyətini artırmasına və daha qabaqcıl həllərə imkan verir.

Elektron ticarət valyuta ticarətinin başqa bir adıdır. Bu sistem dünyada müxtəlif bazar iştirakçılarını bir araya gətirib müxtəlif valyutalar ilə ticarət etməyə imkan verən elektron mübadilə platformalarıdır. Həmçinin, internet xidmətləri ilə əlaqə qurmaq və əməliyyatları bütövləşdirmək üçün ən sadə yollardan biridir. Araşdırmanın aktual məsələləri, elektron ticarət sistemlərinin inkişafı ilə maliyyə bazarlarına təsirinin araşdırılmasıdır. Bu məsələ, maliyyə bazarlarının daha effektiv funksionallaşmasına və daha sürətli əməliyyatların həyata keçirilməsinə kömək edir. Elektron ticarət sistemlərinin maliyyə bazarlarındakı inkişafı, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün də böyük bir əhəmiyyət kəsb edir.

Milyonlarla insan hər gün milyardlarla səhm hissələri ticarət edir, bu da çox böyük bir kompüter sistemləri kolleksiyasında baş verir. Bu sistemlər inanılmaz dərəcədə etibarlıdır və, xüsusilə, problem baş vermə ehtimalı çox azdır. Bu sistemin belə yaxşı işləməsi həqiqətən böyük bir nailiyyətdir. Məqalənin məqsədi, elektron ticarət sistemlərinin maliyyə bazarlarındakı inkişafının araşdırılması və bu sistemlərin maliyyə bazarlarına təsirinin analiz edilməsidir. Bu, maliyyə bazarlarındakı əməliyyatların effektivliyini, təhlükəsizliyini və şəffaflığını artırmaq üçün strateji təkliflərin hazırlanmasına imkan verəcəkdir.

ƏSAS MƏTN

Elektron ticarət sistemlərinin tarixi 1960 - cı illərə qədər uzanır. İlk dəfə 1960 - cı illərdə

bankların və bazarların avtomatlaşdırılması üçün işləyən IBM sistemi istifadə olunmuşdur. Bu sistemlərdən biri də ənənəvi ticarət sənədləri olan sənədlərin avtomatik hesablanması və çap edilməsində istifadə olunan EDI (Electronic Data Interchange) sistemidir. Bu sistem, ticarət sənədlərinin manevrələrinə maneə yaradan sənədlərin əvəzinə elektron formata çevrilməsini təmin edirdi.

1970-ci illərə kimi elektron ticarət sistemlərinin inkişafı məhdud olub. Lakin 1979-cu ildə yaranan Visanın kredit kartı sistemi ilə, ticarətin elektron üsullarla həyata keçirilməsi və ənənəvi ticarət sənədləri olan fakturaların elektronlaşdırılması üçün daha yaxşı şərait yaradılmış oldu.

1990-cı illərdə internetin inkişafı və özəlliklə e-poçtun populyarlaşması, elektron ticarətin genişlənməsinə və yeni sistemlərin yaranmasına yol açdı. Bu dövrdə e-poçt üzərindən alış-veriş edə biləcəyiniz, online ödəniş sistemləri kimi elektron ticarət sistemləri mövcud oldu. Bu sistemlər, öncəkilər ilə müqayisədə daha sürətli və daha asanlıqla istifadə edilirdi.

Bugün isə, elektron ticarət sistemləri bazarlar arasında ən mühüm ticarət və əməliyyat platforması kimi qəbul edilir. Həmçinin, bu sistemlər banklar, biznes təşkilatları və sənayə kimi fərqli sahələrdə də inkişaf etdirilir. Ən yaxşı sistemlərdən biri olan Blockchain texnologiyası ilə müəyyənlik, təhlükəsizlik və asanlıq üzrə çox mühüm nailiyyətlər əldə edilib. Elektron ticarət sistemləri artıq birsıra digər yeni texnologiyalar ilə birgə istifadə edilir, məsələn, süni intellekt, maşınöyrənməsi və dəyişən bazar trendlərini izləmək üçün digər analitik alətlər.

Elektron ticarət sistemləri, əsasən, məhsul və xidmətlərin satış və alışını həyata keçirən, digər sözlə, ticarət əməliyyatlarının elektron formada yürüdüldüyü sistemlərdir. Bu sistemlər məhsulların və xidmətlərin ən asan və sürətli şəkildə alışını və satışını təmin edir.

Elektron ticarət sistemlərinin ən populyar sahələrindən biri, internet ticarəti və online satışdır. Bu sistemlər, milyonlarla insanın dünyanın hər yerindən məhsul və xidmətlər satın almasına imkan verir. Həmçinin, elektron ticarət sistemləri banklar arasında və sənaye sahələrindəki əməliyyatları da həyata keçirir.

Banklar arasında, elektron ticarət sistemləri maliyyə əməliyyatlarını asanlaşdırır və sürətləndirir. Bu sistemlər, xarici valyuta mübadilələrindən və bir neçə digər maliyyə əməliyyatlarından istifadə edir. Sənaye sahələrində, elektron ticarət sistemləri məhsulların qabaqcadan ödənişlərini, mal-qəbul proseslərini və sifarişlərin çatdırılmasını asanlaşdırır.

Ümumiyyətlə, elektron ticarət sistemləri hər hansı bir əməliyyatın elektron şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Bu sistemlər, əməliyyatların sürətli və asanşəkildə həyata keçirilməsini və insan işlərinin azaldılmasını təmin edir.

İnternet ticarəti, bank əməliyyatları və sənaye sahələrində olduğu kimi, yeni sahələrdə də elektron ticarət sistemlərinin yaranması gözlənilir. Bu sistemlərin inkişafı, məhsul və xidmətlərin daha sürətli və asan şəkildə satılması və alınmasını təmin edir.

Elektron ticarət sistemlərinin məqsədi və fəaliyyət sahələri bir çox sahəni əhatə edir. Bu sistemlər, ticarət əməliyyatlarını elektron formada yürütmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məhsul və xidmətlərin satışı və alışı, bank əməliyyatları və sənaye sahələrindəki əməliyyatlar elektron ticarət sistemləri vasitəsilə həyata keçirilir.

Elektron ticarət sistemlərinin ən böyük faydası, əməliyyatların sürətli, asan və daha təhlükəsiz şəkildə həyata keçirilməsidir. Elektron ticarət sistemləri sayəsində, dünya ərazisində ən asan və sürətli şəkildə məhsullar və xidmətlər satın alınabilir.

Bundan əlavə, elektron ticarət sistemləri, müştərilərə daha çox seçim imkanı verir. İnternet ticarəti sayəsində, dünya ərazisində müxtəlif məhsullar və xidmətlər təklif edilir. Bəzi elektron ticarət sistemləri, müştərilərin etibar və rahatlığına diqqət yetirir və güvənli onlayn ödəniş və sifarişləri təmin edir. Elektron ticarət sistemlərinin sürətlə inkişafı, əsasən, texnologiya və internetingenişlənməsinə bağlıdır. İndi və gələcəkdə elektron ticarət sistemlərinin inkişafı ilə bağlı daha çox yeniliklər gözlənilir.

Maliyyə bazarı, hər zaman yeniliklərə açıq olmuşdur və elektron ticarət sistemləri də bu bazarın inkişafına əsaslı təsir göstərir. Maliyyə bazarında, elektron ticarət sistemləri əsasən yatırımlar, qazanc və risk idarə edilməsi üçün istifadə olunur. Elektron ticarət sistemləri, yatırımcılar və müştərilər üçün daha asan və effektiv maliyyə bazarı həlləri yaradır.

Elektron ticarət sistemlərinin maliyyə bazarında tətbiqi, ən çox ticarət məqsədli olan məhsullar və sənədlərin elektron şəkildə satılması və alınması ilə əlaqədar olur. Bu sistemlər, bazarın şəffaflığını artırır və bazarın effektiv işləməsinə kömək edir. Həmçinin, əvvəlcədən təyin edilmiş şərtlərə uyğun olaraq məhsul və sənədlərin alış-satış əməliyyatlarını həyata keçirir. Elektron ticarət sistemləri, bazar üzrə hər hansı bir müdaxilənin qarşısını almağa imkan verir.

Gələcəkdə elektron ticarət sistemlərinin maliyyə bazarındakı rolu daha da artacaqdır. Məsələn, blokçeyn texnologiyasının maliyyə bazarında daha geniş istifadəsi gözlənilir. Bu texnologiya, maliyyə əməliyyatlarının daha təhlükəsiz və şəffaflıqla həyata keçirilməsini təmin edir.

Gələcəkdə elektron ticarət sistemlərinin maliyyə bazarında daha sürətli və effektiv olması da gözlənilir. Bu, müştərilərin və yatırımcıların əməliyyatlarını daha sürətli və asan şəkildə həyata keçirmələrinə imkan verərək, daha səmərəli və effektiv maliyyə bazarının yaradılmasına imkan verir.

Elektron ticarət sistemlərinin maliyyə bazarında gələcək planları arasında, daha çox avtomatlaşdırılmış maliyyə əməliyyatları və daha çox maşın öyrənməsinin istifadəsi gözlənilir. Bu, daha sürətli və effektiv maliyyə bazarıyaradacaq, yatırımcılar və müştərilər üçün daha yaxşı və səmərəli ticarət prosesləri təmin edəcəkdir.

Bank sektoru, elektron ticarət sistemlərinin tətbiqi üçün ən mühüm sahələrdən biridir. Elektron ticarət sistemləri, bank sektorunda kreditlər, ödəniş kartları, ödənişlər və valyuta mübadilələri kimi bir çox xidmətlər üçün istifadə olunur. Bu sistemlər, müştərilərin bank xidmətlərinə daha asan və sürətli şəkildə giriş etmələrinə imkan verir. Məsələn, online bankçılıq, bank kartları və mobil ödənişlər kimi müxtəlif elektronik xidmətlər, müştərilərə hər hansı bir saatda və hər hansı bir yerdə xidmət təmin etmək imkanı verir.

Elektron ticarət sistemlərinin bank sektorunda tətbiqi, bankların maliyyə əməliyyatları üçün istifadə etdikləri avtomatlaşdırılmış proseslərin artırılmasına da imkan verir. Bu sistemlər, əməliyyatların daha sürətli və təhlükəsiz həyata keçirilməsini təmin edir.

Elektron ticarət sistemlərinin bank sektorunda gələcək planları arasında, ödəniş kartlarının daha da inkişaf etdirilməsi və mobil ödənişlər kimi daha çox elektronik xidmətlərin istifadəsi gözlənilir. Bu, müştərilərə daha asan və sürətli xidmət təmin edəcək və bankların daha geniş bir müştəri qrupuna xidmət təqdim etməsinə imkan verəcək.

Ümumiyyətlə, elektron ticarət sistemlərinin bank sektorunda tətbiqi, müştərilərə daha asan və sürətli xidmət təqdim etməyə imkan verir. Elektron ticarət sistemlərinin bank sektorunda gələcək inkişafı, daha geniş bir müştəri qrupuna xidmət təqdim etmək və daha səmərəli bank xidmətləri yaratmaq üçün bir çox imkanlar yaradır. Bu da bank sektorunun inkişafına və müştərilərə daha yaxşı xidmət göstərməyə imkan verir.

Elektron ticarət maliyyə bazarları üçün çox vacib alətdir. Lakin texniki problemlərdən tutmuş saxtakarlığa qədər hər şey, bu bazarların düzgün və effektiv işləməsinə mane olur. Bu da öz növbəsində broker şirkətlərinin pul itirməsinə səbəb olaraq maliyyə sisteminin etibarını sual altına alır. Hətta kiçik problemlər, məsələn, 2010-cu il 6 may tarixdə baş vermiş "flaş kriz" kimi problemlər də böyük zərər vura bilər. Flaş kriz, Dow Jones Sənaye Ortalama indeksinin yalnız 20 dəqiqədə 998.5 bal qədər sürüşməsinə səbəb olan qısa müddətli ticarət problemi idi. Bazarın dəyərindən 1 trilyon dollardan çox itirildi. Vəziyyəti düzəltmək və investorları təmin etmək üçün 21,000 əməliyyat ləğv edildi. Bütün bunlar broker şirkətinin kompüter sistemində gələcək bazarın-

da verilən bir sifarişlə aktivləşdirilən bir problemə görə idi ki, bu da qiymət bazarlarına qarışıdı.

Flaş krizin baş verməsinin səbəbi, bir investorun gələcək bazarında böyük həcmdə sifariş verilməsi və bu sifarişin sürətlə icra olunması idi. Bu sürətli satış, digər investorlar üçün panikə səbəb oldu və qiymətlərin sürətlə düşməsinə gətirib çıxardı. Flaş krizin baş verməsi, alqoritmik ticarətin nə qədər həssas olduğunu və hətta kiçik problemlərin böyük zərər vurma potensialına sahib olduğunu göstərdi. Bu hadisənin ardından, bazar tənzimləyiciləri elektron ticarəti nəzarət etmək və daha səmərəli təhlükəsizlik tədbirləri tətbiq etmək üçün çoxsaylı dəyişikliklər həyata keçirdilər. Bazarlarda elektron ticarətin ən böyük faydalarından biri hazırda treyderlərə investor müştərilərini genişlətməyə və nəticədə, əməliyyatların ləğv olunması və dəyişdirilməsi ilə əlaqədar xərcləri azaltmağa imkan verməsidir. Bu, bazarın daha səmərəli və stabil şəkildə işləməsinə səbəb olmuşdur. Avtomatlaşdırılmış sistem həmçinin əməliyyat səhvlərinin sayını azaltmışdır. Nəticədə, düzəlişləri həyata keçirmək üçün təyin olunan xərclər azalmışdır.

Bütövlükdə, elektron ticarət tələblərinin bazara daha tez çatmasını təmin etməlidir. Ticarət xərclərini azaltmaqla və bazar məlumatlarına girişi genişlətməklə, ET mövcud investorların daha böyük ticarət fəaliyyətini və bazarlarda daha geniş iştirakı (məsələn, investorları tərəfindən pərakəndə satış) dəstəkləməlidir. Bu, həmçinin əməliyyatların dəyişməsi ilə əlaqədar xərcləri azaltmaqda kömək olmalıdır. ET, həm uzaqdan girişi, həm də multilateral ticarəti imkan verərək bazarların mərkəzləşdirilməsinə kömək edir. Bu amillər həm də likvidliyə kömək edə bilər. Bazarlarda daha dərin likvidliyin səmərəli qiymət aşkarlanmasına yol açdığı düşünülərsə, bazar qiymətləri əsaslar haqqında mövcud məlumatları daha yaxşı əks etdirməlidir və nəticədə qiymətlər bu əsaslardakı (həttakiçik) dəyişikliklərə daha tez reaksiya verir.

ET bazarları aşağıdakıları təmin etdiyi təqdirdə iqtisadi sabitlik artırıla bilər:

- şəffaflıq: ET bazarları, əməliyyatların və qiymətləndirmənin şəffaf olmasına kömək edərək, iştirakçıların bazarın daxilində informasiya simmetriyasını yaxşılaşdırmasına kömək edir;
- likvid: əməliyyatlar tez və çevik şəkildə, qiymətlərə çox da təsir etmədən icra olunur;
- effektivlik: ET bazarları, daha az məhdudiyyət və daha yüksək effektivlik təmin edərək, ticarət və sərmayə qazancının daha yaxşı optimallaşdırılmasına imkan verir;
- sürətli məlumat mübadiləsi: ET bazarları, məlumatların sürətli yayılmasına imkan verir, bu da ticarət qərarlarını daha sürətli və effektiv şəkildə qəbul etməyə kömək edir;

Yuxarıda ET-in inkişafını necə təşviq edə biləcəyimizin yolları göstərilib. Bazarların parçalanması həm faydalar, həm də xərclərə səbəb ola bilər. Faydalar aşağıdakılardır:

- Qiymətləndirmə effektivliyinin yaxşılaşması. Daha şəffaf elektron sifariş kitablarından olan qiymətlər mövcud bazarlardakı əməliyyatlarda etalonlar və ya istinad nöqtələri kimi istifadə oluna bilər.
- Mövcud bazarlarda effektivliyin artırılması. Daha şəffaf elektron bazarlarla rəqabət, mövcud bazarların xərcləri azaltmağa və öz xidmət səviyyəsini artırmağa məcbur etməlidir. Məsələn, diller öz müştərilərinə daha böyük şəffaflıq təqdim etməyə məcbur oluna bilər.
- Son istifadəçilər üçün asan giriş. ET sistemləri yeni növ son istifadəçiləri cəlb edərək likvidliyin artması ilə bəzi bazarlara fayda gətirir. Xüsusilə, pərakəndə satış müştəriləri şəffaflığın artması və ticarət xərclərinin azalması ilə bəzi qiymətli kağız bazarlarında iştirak etməyi daha asanlaşdırır.

İndi isə xərclərə nəzər salaq:

- Sifariş axınının parçalanması. Likvidlik elektron və elektron olmayan bazarlara sifariş axınının parçalanması ilə mənfi təsir göstərə bilər. Bu, elektron olub-olmamasından asılı olmayaraq, bir neçə bazar mərkəzinin bir araya gəldiyi hər hansı bir zamanda potensial və ya gələcək problemdir.
- Sistemlərin dublikasiyasından xərclər. Bu, investorların və vasitəçilərin müxtəlif

bazar mərkəzlərində qiymətlərinə və ticarətə baxmağa imkan verən sistemlərə sərf edilən xərclərdən və bir bazar mərkəzindən digərinə əməliyyat icrası üçün mümkün olan sifarişin göndərilməsindən qaynaqlanan xərclərdən yaranmaqdadır.

Beləliklə, elektron ticarət bazarlar üçün müxtəlif təsirlər yarada bilər, ancaq onların yaxşı tərəfləri də var (məsələn, daha effektiv qiymət müəyyən etmə, daha aşağı ticarət xərcləri). Bununla yanaşı, parçalanma və sifariş axınının bölünməsi kimi məsələlər də təsir edə bilər, lakin etibarlı və effektiv bir elektron ticarət sisteminin yaradılması, bu risklərin azaldılmasına kömək edə bilər.

Elektron ticarət platforması, başqa sözlə, onlayn ticarət platforması, qrafik interfeysli veb sayt və ya kompüter programıdır ki, bu vasitə ilə fond brokeri, investisiya bankı, broker-diler ilə və ya birbaşa bazarın yaradıcısı digər iştirakçılarla maliyyə aktivaları alınır-satılır. Adətən ticarətə çıxarılaraq alqı-satışı edilən maliyyə məhsulları hissələr, istiqrazlar, valyuta, fond birjasında satılan fondlar, əmtəələr və törəmə məhsullardır.

Elektron ticarət platformaları adətən ticarət alətləri təmin edir, məsələn, bazar məlumatı, qrafik, xəbərlər, hesab idarəetməsi, analitik tədqiqatlar və fərdiləşdirilmiş geri bildirimlər. Onlar həmçinin avtomatik olaraq ticarət əməliyyatlarını icra etmək üçün nəzərdə tutulmuş ola bilər.

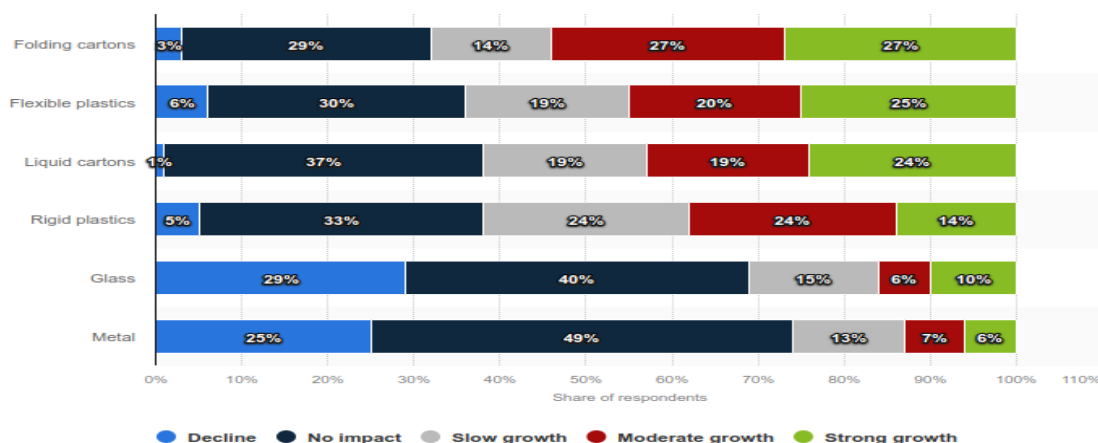
Birbaşa giriş ticarəti: Elektron kommunikasiya şəbəkəsi vasitəsilə bir bazar yaradıcısı və ya peşəkarla birbaşa ticarət etməyə imkan verir. Bu ticarət üsulu, sadəcə bir neçə fond brokeri, məsələn, İntuitiv Brokerlər tərəfindən təklif olunan, sürətli sifariş icrasına imkan verir; lakin, bu brokerlərin daha böyük ticarətlər üzrə komissiyaları daha yüksək ola bilər, çünki bu brokerlər sifariş axını üçün ödəniş almayıblar.

Tək satıcı platforması: Valyuta mübadiləsi bazarında tez-tez istifadə olunan tək satıcı platforması, ticarətçilərin bir satıcıdan bazara giriş imkanı olan bir portalıdır.

Elektron ticarət platforması (ETP) ticarətçilərə maliyyə məhsulları üçün sifarişləri bir kompüter şəbəkəsi vasitəsilə yerləşdirməyə imkan verir. ETP-lər, açıq qarşılıqlı şəkildə və telefon vasitəsilə ticarət etmə kimi daha ənənəvi üsullarla həkimləşmiş bazarlarda ticarət etməyə alternativ yoldur. Elektron ticarət, müştərilərə daha aşağı qiymətə dəstək olmaq üçün gözəl şəkildə inkişaf etmişdir. ETP, tək və ya çox satıcı platforması ola bilər, burada sistem bir və ya bir neçə

maliyyə təşkilatı ilə əlaqəlidir. Nəzəriyyədə, coğrafi məhdudiyyətləri aradan qaldıraraq və multilateral əməkdaşlığa imkan verərək, alıcıları və satıcıları daha effektiv uyğunlaşdıraraq likvidliyi artırmaqla bilər. Elektron ticarət, ticarət məlumatlarının yayılmasını və şəffaflığın artmasını təmin edə bilər.

Qrafik 1. Materiala görə 2017-ci ildə Avropada pərakəndə satış

Mənbə: <https://www.statista.com/statistics/1064159/impact-of-multi-channel-retail-on-packaging-in-europe-by-material/>

Statista şirkətinin hazırladığı bir hesabatda da görüldüyü kimi, dünya miqyaslı elektron ticarət bazarının dəyəri 2020-ci ilin sonunda 17,4 milyard ABŞ dollarına çatmışdır və bu rəqəm 2026-cı ilə qədər 24,9 milyard ABŞ dollarına çatacaq. Bu, elektron ticarət sistemlərinin maliyyə bazarlarında böyük dəyişikliklərə səbəb olduğunu göstərir.

Ayrıca hesabatda da göstərilir ki, elektron ticarət sistemlərinin istifadəsi, əməliyyatların maliyyə bazarlarında daha sürətli və effektiv həyata keçirilməsinə imkan verir və əməliyyat məsrəflərini azaldır. Elektron ticarət sistemləri, maliyyə bazarlarında şəffaflığı və likvidliyi də artıraraq investorların bazarlara daha çox qatılmasına və əməliyyatların daha effektiv həyata keçirilməsinə imkan verir.

Azərbaycanda, elektron ticarət sistemi 2007-ci ildən bəri sənədlərin məzənnələşdirmə bazarında tətbiq edilir. Azerbaijan State Securities Committee Automated Trading System (ASAN) adı verilən bu sistem, hissələr, obliqasiyalar və investisiya fondu kimi sənədlərin elektron ticarətinə imkan verir.

ASAN sistemi, Azərbaycan sənədlər bazarındakı ticarətin effektivliyini və şəffaflığını artıraraq bazarın inkişafına təsir göstərir. Bu sistem, yerli və xarici investorların bazarlarda daha çox qatılmasına və sənədlərin qiymətləndirilməsində daha yaxşı qiymətlərə nail olunmasına səbəb olur.

Lakin, elektron ticarət sistemlərinin istifadəsinin gətirdiyi çətinlik və məhdudiyyətlər də var. Bu sistemlərin təhlükəsiz və etibarlı olması üçün uyğun tənzimləmə və standartların təyin edilməsi vacibdir. Kibercinayətlər və bazar manipulyasiyası ehtimalı da narahatlıqlara səbəb ola bilər.

NƏTİCƏ

Elektron ticarət sistemlərinin maliyyə bazarlarında tətbiqi və inkişafı üçün bir neçə təklif və tövsiyədən istifadə edilə bilər:

- qanuni tənzimləmələr və standartlar təyin edilməlidir: Elektron ticarət sistemlərinin təhlükəsiz və etibarlı olması üçün uyğun qanuni tənzimləmələr və standartlar təyin edilməlidir. Bu, sistemlərin cybersecurity təhlükələrinə qarşı müdafiəli olmasını və bazar manipulyasiyası ehtimalını azaltmağı təmin edəcəkdir.

- investorların qorunması: Elektron ticarət sistemləri, investorların məlumatlarına rəqiblərinin daxil olmasını asanlaşdırmaq və investorların mənfi narahatlıqlara qarşı müdafiə olunmasını təmin edəcək ən yaxşı praktikaların tətbiq edilməsini tələb edir.

- təcrübə və yaxşı praktikaların paylaşılması: Elektron ticarət sistemləri ilə əlaqədar təcrübə və yaxşı praktikaların paylaşılması, sistemlərin inkişafını və tətbiqini daha yaxşı və sürətli etməyə kömək edə bilər. Bu, beynəlxalq təşkilatlar və məsləhətçi şirkətlər vasitəsi ilə edilə bilər.

- elektron ticarət sistemləri üçün investisiya təmin edilməsi: Elektron ticarət sistemlərinin daha effektiv və funksionallıq üçün inkişaf etdirilməsi və tətbiqi üçün daha çox investisiya təmin edilməlidir. Bu, sistemlərin funksiyalarının artırılmasını və bazarın inkişafının daha sürətli həyata keçirilməsini təmin edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Alfaro, L., Chanda, A., Kalemli-Ozcan, S., and Sayek, S. (2017). How Does Foreign Direct Investment Promote Economic Growth?
2. Iram, S. and Nishat, M. (2018). Sector Level Analysis of FDI-Growth Nexus: A case Study of Pakistan
3. Jalloh, M. (2016). The Role of Financial Markets in Economic Growth. Waifem Regional Course on Operations and Regulation of Capital Market Accra, Ghana.
4. Merton, R.C. and Bodie, Z. (2015). A Conceptual Framework for Analyzing the Financial Environment. The global financial system: a functional perspective. Boston.

5. Winkler, A. (2016). The Dual Role of Financial Markets in Economic Development: Engine of Growth and Source of Instability.
6. Marc Levinson. (2017). GUIDE TO FINANCIAL MARKETS MarcLevinson
7. Central Bank of the Republic of Azerbaijan. (n.d.). Automated Trading System (ASAN). URL: <https://www.cbar.az/pages/automated-trading-system/en>
8. Deloitte. (2017). The rise of electronic trading in fixed income. URL: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/uk/Documents/financial-services/deloitte-uk-electronic-trading-fixed-income.pdf>
9. Investopedia. (n.d.). ElectronicTrading. URL: <https://www.investopedia.com/terms/e/electronictrading.asp>
10. KPMG. (2020). Electronic Trading. URL: <https://home.kpmg/xx/en/home/industries/financial-services/electronic-trading.html>

J.A.Rashidov

master student, Azerbaijan State Economic University

The role of the electronic trade system in the development of financial markets

Abstract

Currently, the financial market is a very hot topic for discussion and debate. The main goal of the article is to describe the role of the electronic trading system in the development of financial markets. As we know, the role of technologies is increasing day by day. Therefore, it is impossible to imagine financial markets without ETS. If we look at the analysis, we will see that the importance of ETS is increasing almost every day. Also, it cannot be denied that the increase in the number and volume of transactions in the financial markets and ETS, as well as the risk and danger of these transactions, create serious problems. A detailed analysis of the ETS shows that this system began to develop at the beginning of the 21st century and is still developing rapidly.

Key words: *electronic trading systems, electronic finance, financial markets, modern finance.*

Д.А.Рашидов

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Роль системы электронной торговли в развитии финансовых рынков

Резюме

В настоящее время финансовый рынок является очень горячей темой для дискуссий и дискуссий. Основная цель статьи - описать роль электронной торговой системы в развитии финансовых рынков. Как известно, роль технологий возрастает день ото дня. Поэтому невозможно представить финансовые рынки без ETS. Если мы посмотрим на анализ, то увидим, что значение ETS возрастает практически каждый день. Также нельзя отрицать, что увеличение количества и объемов операций на финансовых рынках и ETS, а также риск и опасность этих операций создают серьезные проблемы. Детальный анализ ETS показывает, что эта система начала развиваться в начале 21 века и до сих пор быстро развивается.

Ключевые слова: *электронные торговые системы, электронные финансы, финансовые рынки, современные финансы.*

V.N.Mansurov
master student, Azerbaijan State Economic University

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 07.05.23

The article was received by editorial board on: 07.05.23

Статья принята к печати: 07.05.23

FISCAL SECURITY OF THE STATE BUDGET OF AZERBAIJAN AND ADVANCEMENT OF ITS DEVELOPMENT DIRECTIONS

Abstract

In this paper, the fiscal security of the state budget, particularly tax policy has been examined as the most significant constituent of the fiscal policy of Azerbaijan. The analysis of macroeconomic challenges to fiscal security is the main topic of the research. From the point of view of the fiscal security of Azerbaijan, the most important issue is the identification of risks and the measurement of the risk level. In this article, directions for the advancement of the state strategy in terms of identifying and eliminating risks have been defined.

Key words: *fiscal security, risks, state budget, fiscal sustainability, economic growth, state strategy, tax policy.*

INTRODUCTION

One of the most important aspects of economic security and, by extension, national security is the state's ability to manage its finances. This involves a careful strategic assessment and an understanding of the main problems that increase the level of danger in society as a whole and disrupt economic connections. Security skills are largely developed using a risk-oriented strategy, which involves evaluating the severity of the fiscal risks, the likelihood of their manifestation, the implications for the fiscal system, and other factors. These factors are then compared using the appropriate threshold scale. Numerous scientists generally work on issues of economic security and fiscal security in particular, creating theoretical models and laying the groundwork for suitable methodological foundations. At the same time, the main objective of contemporary security research should be the practical applications of scientific analysis, supported by experiential investigation endorsement of postulation that concentrate on current issues, significant dangers, and heighten awareness among security players as well as society at large. Theoretical and practical analysis of fiscal policy, tax issues, tax load, their effects on national socioeconomic processes, and taxpayer behavior are all very important. Individual legal and natural persons' activity, solvency, and liquidity in the process of implementing the fiscal and regulative characteristics of taxes are directly impacted by the state's fiscal policy. The performance of these two roles makes it possible to calculate the quantity of tax income that belongs to the government and the amount of financial resources that are available to subjects of economic activity.

Fiscal Policy

Fiscal policy describes the permanent and customary economic ties that exist between the many economic actors in a country, as well as the revenue transfers that the government makes from one economic actor to another in order to preserve economic growth. When considering how the fiscal attitude affects the regulation of the economy, it is clear that lower tax rates result in lower revenue contributions to the budget, while high tax rates and the progressive taxation principle are associated with the instability of the state's economy. In order to encourage

investment activity, tax breaks are given a significant role in the fiscal policy. Laffer defined fiscal policy as the state's strategy for influencing state budgetary revenues through the development of a mutually dependent set of optimal tax rates, where the amount of tax money going to the budget is at its highest (Alakbarov A.A. 2016: p.101-106).

The implementation of fiscal policy during a crisis has a particular characteristic, too. Therefore, discretionary fiscal policy instruments for stimulating the economy are preferred in democracies as well as for political reasons. However, during the phases of recovery and development, internal regulators are active. It is challenging to pinpoint the precise mechanism of fiscal policy execution in the stages of the economic cycle due to the significant influence of transformational processes and other external factors (Musayev A.F. 2014: p.42-48). This characteristic is related to the fact that in one period of the economic cycle, an increase in the tax burden was seen along with a decline in GDP, however in another portion of the economic cycle, an increase in GDP was seen. Since the tax burden level is constantly fluctuating or altering, there is no general direction to its dynamics.

Specific features of the implementation of the fiscal security policy of the state

The totality of financial tools used to control government spending and revenue in order to accomplish specific socioeconomic objectives is also referred to as fiscal policy. The budget-tax policy is typically defined more broadly by researchers, who also highlight the existence of constant state intervention to control the economic process and sequence of events.

When economic activity is down, a stimulating, expansionary, or expansionist fiscal policy is used to keep things going. Such policy tools include raising taxes, lowering spending on government programs, increasing transfers, and applying the aforementioned policies all at once. A budget deficit might also develop as a result of the execution of the stimulative fiscal policy. In order to maintain a stable GDP volume, full employment of resources, and price stability, the budget-tax policy's short-term goals are to smooth out volatility and stabilize the economy in a particular economic period. The fiscal strategy should, in the long run, aim to maintain the nation's economic expansion. In times of overindulgent economic activity, when GDP exceeds its potential level, restrictive budget-tax policies are implemented while accounting for multiplier effects. Reduced economic activity and inflation are the goals of this approach. Reducing state revenues, reducing transfers, raising taxes, and jointly implementing the stipulated policies are examples of such policy tools. A budget surplus may be created as a result of the implementation of restrictive fiscal policy.

Depending on how the aforementioned mechanisms are used to exert their impact, discretionary and automatic budget-tax policies can be separated. The deliberate action of public purchases, levies, and transfers for the purpose of stabilizing the economy are considered as discretionary fiscal policy as a result of the acceptance of government decisions. In the discretionary budget-tax policy, a budget deficit is purposefully created to maintain economic activity, particularly during times of crisis, and on the other hand, a budget surplus is created during times of rapid economic growth. In addition, high tax rates are applied to particular tax kinds when funding for the public sector is required, which has an impact on the economic stimulus ("Azerbaijan 2020: Vision of the Future" development concept).

Because economic agents' expectations are unpredictable, it is challenging to predict how fiscal policy will affect the economy. Expectations play a significant role in how fiscal policy performs, but expectations are also influenced by the policy. The budget-tax policy's execution is made more challenging in this circumstance. Practically speaking, force majeure is to blame for the aforementioned issues with the budget and tax policy's execution. Even though the majority of Keynesians believe that fiscal policy should only be used during severe economic downturns, they do not oppose its use as a tool to safeguard macroeconomic stability.

The impact of tax policy on economic development

In order to allocate many public goods to the budget through the budget, tax policy's primary goal is to decouple them from the characteristics and purposes of taxes. In other words, during the budgeting process, taxpayers carry out their obligations. The tax policy is put into effect after the budget is approved for each fiscal year. Adoption of pertinent laws and normative standards is necessary to carry out tax policy implementation. The best possible revenue collection through the taxation system is the goal of an economically sound tax policy. Like public policy, which is based on fact and is legitimate, tax policy must be compensating. The major goals are to give taxpayers a legal foundation for tax collection and to offer a thorough evaluation of how economic connections are impacted by taxation.

Experience has shown that when a state has a heavy special tax burden, overall national production tends to decline. However, how the budget funds are used in this case will determine how the tax burden affects socio-economic development. The effectiveness and efficiency of policies put in place by the government and paid for with tax revenue are frequently higher than those adopted by the private sector. However, it should be underlined that in order to safeguard the interests of the government and taxpayers, it is imperative to determine the ideal tax burden for the country's economy. The degree of tax burden is typically categorized as normal up to 36%, medium between 37 and 46%, high between 47 and 56%, and over 56% as exceeding the high limit (<https://www.stat.gov.az/source/finance/>).

Depending on the level of economic development, applying the state's tax policy might be essential for a number of objectives, such as distributing income among the population, eliminating economic inequality, growing the economy through local and foreign investment, and other aims. Changes in tax legislation undoubtedly affect the macroeconomic supply and demand. Therefore, tax policy should play a significant role in fostering economic expansion. Government spending and consumption are inversely connected with the tax burden. As a result, a change in government spending will cause a change in the tax burden.

It goes without saying that the economy's tax burden must rise as its pace of economic growth increases. The opposite is true when it comes to raising the level of consumption. The average tax burden starts to decline as consumption rates rise. When is common knowledge, the effectiveness of the first stage of the tax system achieves a maximum when tax burden on taxpayers rises and then drastically declines (Garayev I.A. 2016: p.37-41). The restoration of the budget system's losses is currently plagued by numerous issues. due to the fact that some taxpayers stop paying taxes or file for bankruptcy. Other departments will look for legal or illicit ways to reduce the amount of taxes they have to pay. The production of scattered production becomes challenging and even this procedure takes several years when the tax burden is decreased. Additionally, when the tax burden is reinstated to the previous level after discovering the actual methods of tax evasion, the taxpayer will refuse to pay these taxes.

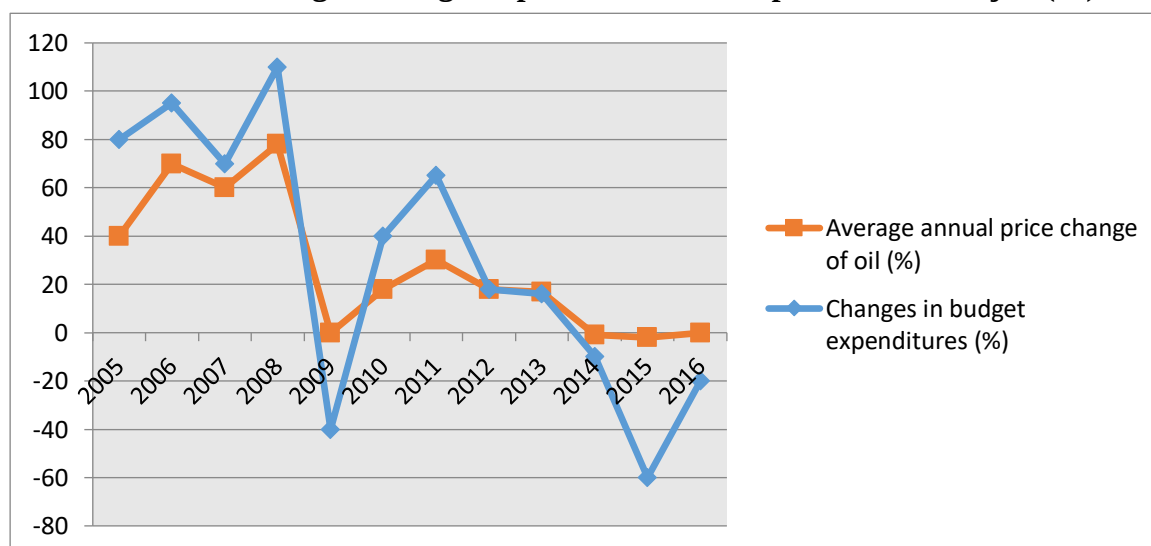
Tax policy is the set of measures the government uses to balance the requirements of the many socioeconomic groups within the state and society with the advancement of the national economy. For contrast, the entire amount of investments made in the economy from 1994 to 2000 was \$12 billion, but following the passage of the Tax Code, between 2000 and 2015, this indicator rose by an astounding 11 times to reach \$129 billion.

The state's financial policy and the maintenance of macroeconomic stability heavily rely on the identification, assessment, and regulation of fiscal risks. Global financial crises increase unfavorable risk factors for the stability of governmental finances, including price volatility in stock markets and commodity markets. The International Monetary Fund's analysis indicates that the GDP of the states suffered a 7% decrease as a result of fiscal shocks during the financial crises of the previous 30 years.

In terms of public finance, fiscal risks refer to potential short- and medium-term devaluations of fiscal variables including revenues, expenses, fiscal balance, off-balance sheet governmental guarantees, as well as assets and liabilities. Both endogenous and exogenous financial hazards are possible. Endogenous fiscal hazards may arise directly from any sovereign action or omission. The government can lessen some consequences by tightening its control over the financial sector's activity in order to lower this danger. This can be demonstrated by placing restrictions on loans and governmental guarantees received by state enterprises or by completely eliminating them. Natural disasters and price volatility in global commodity markets are examples of exogenous hazards.

Since 2007, the economy expanded fiscally as a result of Azerbaijan's economy experiencing an oil boom. Growth tendencies were also seen in macroeconomic indicators due to money transfers from the oil fund. The state's financial resources have expanded thanks to revenue from resource exports, which has also made it possible to carry out significant social infrastructure projects on a big scale. The expansion in budget spending has allowed for the realization of targeted measures for the socioeconomic growth of the nation through state programs.

Chart 1. Change of budget expenditures and oil price in Azerbaijan (%)

Source: <https://www.stat.gov.az/source/finance/>

The increase in government spending and the price of oil on the global market are positively correlated, as can be shown in Chart 1. Thus, between 2005 and 2008, the price of oil increased by 29% on average annually on the global commodity markets, while government spending increased by 65% annually on average during the same time frame. Budget spending fell by 2.9% during the era of falling oil prices, which began in the middle of 2008 and ended in 2010. The ensuing periods saw the increasing trend in oil prices continue, which resulted in an average yearly rise in government spending of 20% in 2010 and 2012. Mid-2014 saw a new decrease in oil prices, which persisted through 2016, causing a 1.9% average yearly decline in government spending.

Tax receipts and budget spending both rose sharply over the studied time frame till the start of 2015. Despite the fact that budget spending climbed by more than 4,8 times during the time period specified, the budget's tax receipts did not see the same level of development. Although the deficit was within acceptable bounds in 2006 and 2007, it later increased as a result of the

Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline's introduction into the economy and the substantial revenue from oil exports that the nation received. As a result, there is now a sizable gap between tax collections and budgetary expenses. Transfers from the State Oil Fund to the budget, however, greatly decreased the budget deficit. Due to the nation's two successive devaluations that year, there was a significant decline in fiscal variables.

The budget revenues of nations with abundant natural resources, especially oil and gas, faced significant challenges and uncertainty as a result of the rapid decline in oil prices that started in mid-2014. Due to considerable increases in government expenditure and a policy of fiscal expansion during the period of high oil prices, the oil-exporting nations encountered fiscal indiscipline against the backdrop of shifting commodity prices. When the price of oil fell, the countries that had engaged in fiscal expansion during the oil boom faced financial difficulties, lost their liquidity, and were unable to halt the pressure on local exchange rates. Oil-exporting nations' pro-cyclical economies make it difficult to manage public finances effectively, and they also lay the groundwork for macroeconomic and fiscal volatility. As evidenced by the rise in government spending, the fiscal policy's pro-cyclical nature restricts the efficient use of financial resources.

Ensuring fiscal stability

Financial stability and the economic changes carried out in our nation are strongly tied to one another. To do this, the government must have a clear financial strategy, or a long-term course of financial policy that is planned for the future and entails resolving significant problems that are dictated by the economic and social strategy of the state. To do this, it is required to identify the primary financial development trends, formulate the fundamental principles for its application, and research the organizing principles for financial relationships (Garayev I.A. 2016: p.37-41). The selection of long-term ideas and focused plans is crucial, first and foremost, for the centralization of the major trajectories of social and economic growth. So that the problems facing the financial policy can be appropriately resolved, a thorough examination of the substance, purpose, and execution mechanism of the financial policy and its constituent aspects is required. The implementation of financial measures in other countries is a topic of great interest. Using the vast experience of other governments that have already established budget bodies that are operating can be highly helpful for the construction of the budget system in Azerbaijan.

The tax-budget policy that our republic plans to implement in the future aims to promote entrepreneurship throughout the nation, re-establish infrastructure areas in light of contemporary needs, reduce the relative number of the poor and create economic potentials for regional development, as well as instill financial discipline in all businesses and budget organizations. It is appropriate to carry on with the necessary effort to create a legal framework that improves the transparency of the use of public monies in the future. Gross Domestic Product (GDP) growth has averaged 9–11% per year, the non-state sector has contributed more than 70% of GDP, and inflation has been kept to a minimum. GDP is the primary indicator of economic development and social conditions (<https://www.cbar.az/page-572/game-theory-behavioral-models-of-monetary-and-fiscal-policies?language=az>). In accordance with current laws and regulations, tax revenue estimation models are primarily used to forecast future tax revenue. All economic agencies and financial authorities have a responsibility to analyze tax revenues, predict the evolution of the taxation system and its component parts, and determine the potential of budget revenues. The forecasting work's outcomes form the foundation for the logical creation of budgets. As a result of market interactions, the national economy or the economies of specific regions change, the evaluation of the variables impacting the tax base is altered, and new taxes, circumstances, and circumstances are added to the scope of the analysis. Some progress has also

been made on improving the current legislative framework for structuring the budget process and bringing it into compliance with international norms. The establishment of an appropriate tax system, in our opinion, is one of the crucial requirements for enhancing the stability of AR's economic independence and integrating it into the global economy (AR Ministry of Taxes. Goals of the state tax policy of the Republic of Azerbaijan. 2016, January 1).

According to the perspective, the main objectives of tax policy should be to consistently carry out the strategy employed in previous years, to reduce the tax burden and chances for tax evasion, to take into account the processes taking place in other sectors of the economy, to improve taxpayers' tax payment habits, to adapt the tax to international standards, and to ensure that taxes are collected for the budget. enhancement of the system for evaluating the efficiency of these bodies' work, information sharing between them, and reformation of their structural elements.

The impact of tax reforms on the shadow economy

For a long time, one of the most crucial challenges for governments around the world has been the effects of the shadow economy. The shadow economy is, broadly speaking, the unreported informal sector of the national economy (Tax Code of the Republic of Azerbaijan, 2023). We refer to it as the "gray economy" at times. Although the term "shadow economy" refers to a broad range of activities, in Azerbaijan it primarily takes the form of unofficial employment, unreported incomes, and double accounting. This has a particularly high potential from a taxation standpoint and is crucial for raising the state budget's revenue. The implementation of a comprehensive policy that encompasses judicial, legislative, political, and economic promotion processes is required for the legalization of unregistered economic activity, in addition to the creation of administrative control systems. Nevertheless, it's important to consider some of the informal sector workers' resistance. A similar circumstance has already arisen for us. Even last year, when the first reforms intended to lessen the size of the shadow economy were announced, these modifications and fresh ideas were not instantly adopted. Some believed that open communication would result in the establishment of transparent relationships and that the tax authorities' demands for the creation of records and transaction transparency would only be temporary in nature. It was even suggested in certain instances that this would not be possible and that we are not yet prepared to be transparent.

But an analysis of the data and trends from the final quarter of 2019 confirmed once more that this choice was the right one. The actions taken to legalize business activity and income and to reduce the size of the shadow economy have a favorable impact on the economy as a whole without having any negative economic effects. This demonstrates once more how business operates more lawfully and competitively in environments where good relationships have been built. When there is healthy competition, no illicit entrepreneurship, and systems in place to encourage legal activity through taxation, business responds favorably to calls for openness. All of this indicates that the company is successfully navigating the process of adapting to lawful activity. A different proposal for tightening tax enforcement in the area of open labor relations has been authorized by the Ministry of Taxes. In 2018, the tax authorities provided a few accommodations as a transitional period. It should be remembered, though, that we have made known our opinions and objectives on a variety of topics, including the subject of labor relations. No exceptions will be made, in particular, to anyone who disobeys the law's formal workplace formalization and transparent salary statement requirements.

Effects of the COVID-19 pandemic on the fiscal policy of Azerbaijan

It is required to measure diversity and analyze fiscal stability, debit debts, income, and expenditures in order to determine the macroeconomic consequences of the coronavirus (COVID-19) pandemic on the economy of Azerbaijan, notably on the state budget. According to

the Order No. 1950 issued by the President of the Republic of Azerbaijan on March 19, 2020, 3.48 billion manats (2.059 billion US dollars, or 4.76 percent of GDP), were allotted to budget funds and other sources in 2020. The expenditure policy of the state budget also takes into account the financial requirements needed to complete rehabilitation projects in the liberated territories. Although the state budget's expenses increased, a positive trend in the budget's revenues was seen against the backdrop of the global oil price's apparent stabilization (<https://www.stat.gov.az/source/finance/>).

The pandemic's detrimental impacts were seen in Azerbaijan's economic domains, just like they were in other nations around the world. This is shown in a number of ways, including a decline in economic income, an imbalance between predictions made at the start of the year and performance metrics, and an increase in implementation costs. Therefore, even though the state budget for 2020 had revenues of 23 billion 977 million manats, the costs of implementation were 27 billion manats even after accounting for the revenues (<https://edu.e-cbar.az/course/preview.php?id=63>). Due to the actions made to lessen the detrimental effects of the coronavirus (COVID-19) epidemic on the Azerbaijani economy, the budget expenses listed above increased. 1,5 billion manats from the state budget for 2020 were allotted for this purpose; of these, 1,4 billion manats were fully utilized. This was done in an effort to lessen the economic damage caused by the coronavirus (COVID-19) pandemic. 2.45 billion manats have been set aside from extra-budgetary sources for economic support measures.

CONCLUSION

The anti-crisis policy implemented by the government in the conditions of the deep epidemiological crisis in 2020, shocks caused by the external environment, fluctuations in oil prices on the world market, and finally the Patriotic War that started in September, made it possible to protect the country's economy from a deep economic recession and ensure social obligations. The actions taken within the framework of the effective coordination of monetary and fiscal policy are intended to guarantee macroeconomic stability in the nation, safeguard social welfare, prevent business failure, make up for income losses suffered by the populace, support economic activity, and maintain low inflation

Action plans that reflect preventive measures against the coronavirus (COVID-19) pandemic in 2020 have been approved by the government of the Republic of Azerbaijan. These action plans will benefit the nation's healthcare and macroeconomic stabilization, at the same time citizens who belong to the vulnerable group of the population affected by the pandemic. has put together a support-focused pandemic response package.

Macroeconomic stability in front of the state budget should not be compromised over the medium term. To do this, one must ensure that the budget's income and expenses are in balance and that the balance of payments is not out of balance. One must also meet the requirements outlined in the updated budget rule and protect the State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan's assets at a level that ensures economic security and freedom from occupation.

References:

1. Alakbarov A.A. Directions for optimizing the structure of taxes in Azerbaijan for the purpose of economic regulation. Azerbaijan tax journal, Baku, 2016, p.101-106.
2. AR Ministry of Taxes. Goals of the state tax policy of the Republic of Azerbaijan. 2016, January 1
3. "Azerbaijan 2020: Vision of the Future" development concept
4. Garayev I.A. AR tax system and tax policy: evolutionary period, current state and direction of improvement. Education center of AR Ministry of Taxes, Baku, 2016, p. 37-41.

5. Musayev A.F. Tax potential and methods of its assessment. Azerbaijan tax magazine, Baku, 2014, p. 42-48.
6. "Strategic Roadmap for the Development of Financial Services in the Republic of Azerbaijan" approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated December 6, 2016
7. Tax Code of the Republic of Azerbaijan. Baku, 2023, p. 256.
8. Behavioral models of monetary and fiscal policy // <https://www.cbar.az/page-572/game-theory-behavioral-models-of-monetary-and-fiscal-policies?language=az>
9. Taxes and taxation // <https://edu.e-cbar.az/course/preview.php?id=63>
10. Income and expenses of the state budget // <https://www.stat.gov.az/source/finance/>

V.N.Mansurov

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycan dövlət büdcəsinin fiskal təhlükəsizliyi və onun inkişaf istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycanın fiskal siyasətinin ən mühüm tərkib hissəsi kimi dövlət büdcəsinin fiskal təhlükəsizliyi, xüsusən də vergi siyasəti məsələləri araşdırılmışdır. Fiskal təhlükəsizliklə bağlı makroiqtisadi problemlərin təhlili tədqiqatın əsas mövzudur. Fiskal risklərin təhlilinin nəticələri ehtimal və nəticələrin integrasiyası əsasında qurulan risk səviyyəsi ilə fərdi şəkildə müqayisə edilmişdir. Azərbaycanın fiskal təhlükəsizliyi baxımından ən vacib məsələ risklərin müəyyən edilməsi və risk səviyyəsinin ölçülməsidir. Məqalədə risklərin müəyyənləşdirilməsi və aradan qaldırılması baxımından dövlət strategiyasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *fiskal təhlükəsizlik, risklər, dövlət büdcəsi, fiskal dayanıqlılıq, iqtisadi artım, dövlət strategiyası, vergi siyasəti.*

В.Н.Мансуров

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Фискальное обеспечение государственного бюджета Азербайджана и продвижение направлений его развития

Резюме

В данной статье фискальная безопасность государственного бюджета, в частности налоговая политика, рассматривается как наиболее значимая составляющая фискальной политики Азербайджана. Анализ макроэкономических вызовов фискальной безопасности является основной темой исследования. С точки зрения фискальной безопасности Азербайджана наиболее важным вопросом является идентификация рисков и измерение уровня риска. В данной статье определены направления продвижения государственной стратегии в части выявления и устранения рисков.

Ключевые слова: *фискальная безопасность, риски, бюджет государства, фискальная устойчивость, экономический рост, государственная стратегия, налоговая политика.*

Т.И.Набиев
магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический
Университет, (UNEC)
tafdig.nabiev@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 07.05.23

The article was received by editorial board on: 07.05.23

Статья принята к печати: 07.05.23

РОЛЬ И ЗНАЧИМОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ФИНАНСОВ В ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЕ

Резюме

В статье раскрываются сущность государственных финансов, их роль, назначение и экономическая основа в экономике страны. Внимание еще уделяется финансовое обеспечение общественных гарантий населению. Описаны методы управления государственными финансами и тщательно разобран государственный финансовый контроль.

***Ключевые слова:** государственные финансы, бюджет, финансы, социальное обеспечение.*

ВВЕДЕНИЕ

Финансы возникли и длительно развивались как система мобилизации средств, материальных и финансовых ресурсов для нужд правящей элиты различных форм государственных образований и обороны определенной территории. Для указанных целей вводились разные формы налогов, сборов и платежей. Использование их не подлежало никакому контролю со стороны населения, поэтому на протяжении почти шести веков под понятием "финансы" в сознании людей откладывались разнообразные формы выгоды и несправедливого уменьшения доходов населения.

Финансы принялись многоцелевым и весьма действующим компонентом экономической жизни. На сегодняшний день финансы необходимо анализировать, в первую очередь в целом, равно как финансовую группу, отражающую комплекс взаимоотношений, сопряженных вместе с формированием, распределением и применением фондов финансовых ресурсов.

Формы мобилизации ресурсов могут быть различными. Таким образом, правительство мобилизует денежные средства с целью собственных надобностей в форме налогов, сборов, а также платежей. Используются данные средства посредством ассигнования в разнообразные мероприятия общегосударственного значения, т.е. помощи.

ГосФинансы - составная доля финансовой концепции, ее основная система, посредством которой исполняется воздействие страны в экономическое также общественное формирование государства. Именно она обладает собственными особенными основами с целью формирования, а также функционирования. Данное обуславливается функциями и значимостью страны в регулировке и обеспечении демократических экономических и общественных обстоятельств существования жителей, формирования хороших обстоятельств с целью работы промышленных и непромышленных строений.

МЕТОД

Аналитические способы изучения изобретены вместе с целью исследования ключевых направлений Государственных финансов. Иной применяемый способ - способ сопоставления. Теоретической и методологической базой изучения считается способ системного рассмотрения вместе с обширным применением теоретических и фактических научных трудов отечественных и иностранных экономистов, академические работы, концепции и теоретические исследования экспертов.

МОДЕЛЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

В экономической жизни государства финансы являются достаточно сложным явлением. С помощью них государство перераспределяет значительную часть валового внутреннего продукта, выступающего главным объектом финансовых отношений. В связи с этим финансы принято рассматривать как систему отношений, сложившуюся в обществе в процессе распределения и перераспределения внутреннего продукта. С одной стороны, субъектом этих отношений является государство, а с другой - население и предпринимательские структуры. Государство реализовывает собственную финансовую деятельность, законодательно устанавливая формы мобилизации доходов и затрат с целью свершения экономического, а также общественного прогресса в стране. Государственные финансы – основной элемент финансовой системы страны. Именно она опосредует практически 80 % абсолютно всех денежных взаимоотношений и включает различные финансовые учреждения, вместе с поддержкой которых правительство реализовывает собственную финансовую активность. Государственные капиталы включают: национальный бюджет, централизованные и децентрализованные средства целевого направления, капиталы компаний и учреждений общегосударственной форм имущества, государственные ссуды и государственное страхование.

АНАЛИЗ

Необходимость государственных финансов обусловлена тем, что при любом типе экономических отношений основным предназначением государства является обеспечение финансовыми ресурсами тех потребностей, которые не могут быть решены через рыночный механизм, то есть через спрос и предложение, а также лично каждым гражданином в связи с соответствующими объективными причинами. К ним следует отнести структурную перестройку экономики, борьбу с монополизмом, защиту окружающей среды, защиту тех граждан, которые появляются на рынке в качестве потребителей - инвалиды, дети, престарелые, проведение фундаментальных научных исследований, общее образование, подготовка кадров, социальное обеспечение и страхование, здравоохранение и т.п.

Важное значение имеет то, сколько финансовых ресурсов от общего количества их, создаваемых в государстве, она аккумулирует в свое распоряжение и на какие цели использует. Исходя из этого, государство строит свою финансовую политику, главной задачей которой является поиск оптимальной модели перераспределения финансовых ресурсов с целью ускорения роста материального производства и благосостояния населения. Нужна также оптимизация перераспределения находящихся в распоряжении населения финансовых ресурсов. Если государство чрезмерно вмешивается в перераспределение доли населения в валовом национальном продукте, это подрывает стимулы к труду, снижает темпы экономического роста. В то же время невмешательство государства в этот процесс или значительное сокращение их также имеет негативные последствия - сдерживает развитие образования, науку, приводит к обнищанию отдельных слоев населения и т.д.

Основы формирования бюджетной системы регулируются бюджетным законодательством равным образом находятся в зависимости, в первую очередь в целом,

с ее административно-территориального распределения. Отношения среди различными элементами бюджетной системы формируются степенью становления демократических основ в стране.

Госбюджету относится основная роль в системе гос.финансов. Он включает все до единого области финансовой деятельности страны. Согласно собственной сущности госбюджет определяет финансовое состояние страны. Но госбюджет - весьма непростая экономическая категория, к которой невозможно подступать совершенно точно, равно как и применять его характеристики в отсутствии детализированного рассмотрения структуры бюджетной системы страны.

Правовое управление финансовых взаимоотношений, возникающих при формировании, также применении фондов денежных ресурсов, считается одной с форм управления со стороны государства экономическим, а также общественным формированием. Все без исключения действия государства в области финансов обязаны опираться на правовых действиях.

Финансовая стратегия страны обязана нацеливаться на формирование подходящих финансовых условий с целью формирования производства таких сфер, которые обладают решающее значение с целью удовлетворение нужд населения. Этого можно достичь благодаря как изысканию дополнительных инвестиций в эти отрасли, стимулированию привлечения дополнительных средств самих предпринимательских структур, так и созданию благоприятных финансовых возможностей для иностранных инвесторов. Благоприятные условия для иностранных инвесторов - это определенные налоговые льготы, возможность вывоза полученной прибыли, гарантии сохранности и защиты имущества иностранных инвесторов.

Стимулирование инвестиций в расширение производства за счет средств предпринимательских структур должно осуществляться с учетом формы собственности, отрасли производства, природных условий, территориального размещения, других факторов. Здесь нужен дифференцированный подход, поскольку лозунг о создании одинаковых возможностей для всех является ничем иным, как упрощением проблемы до такого уровня, что она теряет содержание и практическое значение. Безусловно, тут кроме того должны применяться налоговые привилегии, обязательства независимого ценообразования, благоприятные условия кредитования.

Финансовая политика - комплекс мер страны в области организации, также употреблению финансов с целью благосостояния экономического, а также общественного его формирования. Наиболее существенный принцип финансовой политики возможно выразить подобно как стабильная способствование формированию производства, поддержанию предпринимательской деятельности, а также увеличению степени занятости жителей. Но в обстоятельствах смешанной экономики либо экономики переходного этапа преуменьшать значимость страны в проведении денежной политики было бы огромной ошибкой. Другим курсом финансовой политики страны считается привлечение, а также применение финансовых ресурсов для предоставления общественных гарантий. Как уже отмечалось, возможности рыночной экономики все же ограничены. Эти ограничения особенно четко проявляются при решении социальных проблем общества. Большинство социальных гарантий имеют общегосударственного значения, их не по силам решить отдельным предпринимательским структурам и даже целым компаниям.

Таковыми социальными гарантиями являются образование, оборона, здравоохранение, культура, государственное управление, единые энергетические и коммуникационные системы. Отнюдь не так существенную роль обладают общественное соцстрахование, поддержку малообеспеченными, а также иные разновидности содействия.

На сегодняшний день обеспечение общественных гарантий жителю страны, считается одной с основных функций страны. Экономика государства состоящая из свободной конкуренции, финансирование исполняется с центрального, а также районных бюджетов.

На третьем месте, направленность финансовой политики на воздействие через денежный механизм на разумное применение природных ресурсов, запрет технологий, которые угрожают здоровью и жизни человека. Несмотря на это, правительство требует от производственных строений возмещения издержек на возобновление естественного окружения, а также с иной стороны, применяет денежные санкции, перекрывание вредоносных производств и введение современных технологий, которые будет производить малые издержки природных ресурс. Эти инструменты - налоги, штрафы и прочие наказания (2. с.67).

Иными словами, финансовая стратегия страны надлежащим образом нацеливается на предоставление права человека на жизнь, в условиях здоровой окружающей мира, которая регулярно срывается в условиях наподобие плановой, в частности и рыночной экономики. Тенденции финансовой политики страны в любом определенном случае, в любом самостоятельной стране, в конкретный промежуток имеют все шансы модифицироваться. Финансовый упадок - полное нарушение финансовой системы страны, предопределенное экономическими и общественно-политическими действиями. В события формирования сообщества знакомы финансовые упадки, инициированные долготлетними войнами, регрессией производства в следствии нарушения всемирных денежных, а также кредитных отношений, естественными действиями природы.

Основными признаками кризиса является рост расходов при сокращении доходов, прежде всего из-за снижения накоплений в отраслях народного хозяйства. Показателем наличия кризиса есть дефицит государственного бюджета. Глубина кризиса зависит от того, какие меры предпринимаются для его регулирования. Если государство сумеет своевременно сократить расходы бюджета и остановить спад производства, финансовый кризис не окажет серьезного влияния. Практика свидетельствует, что принять меры не всегда, поэтому при реализации антикризисных мер переплетаются интересы различных общественных и политических сил, которые приходят в противоречие. Поэтому кризис приобретает затяжной характер, и вся его тяжесть ложится на доходы населения. Что касается нынешнего финансового кризиса в Украине, то он прежде всего связан со спадом производства и строительством новой экономической системы. Спад производства обусловлен деформированной структурой экономики, низким техническим уровнем производства. Основными направлениями локализации кризиса могут быть меры по сокращению расходов бюджета, прежде всего на военное расходование, финансирование убыточных и низкорентабельных производств, различных видов дотаций. Нуждается в пересмотре также финансирование отдельных социальных расходов (7. с.161).

Финансовое регулирование как элемент управления применяется для поддержания оптимальной структуры производства и распределения. Оно основывается на разнообразных инструментах воздействия. Это налоги, дотации, разнообразные выплаты, с помощью которых государство достигает поставленных целей и сглаживает те явления в функционировании финансов, которые не могут быть решены чисто рыночным механизмом. В практическом плане управления государственными финансами - это комплекс конфигураций, а также целенаправленное воздействие страны на развитие, а также применение централизованных, а также децентрализованных финансовых ресурсов, находящихся в указанном управлении госорганов. Финансовый менеджмент базируется на познании экономического формирования населения, распределения валово-

го внутреннего продукта, а также государственного дохода между странами, а также наблюдениями хозяйственной деятельности, страной, а также населением, среди секторов экономики и территорий.

Стимулирование в системе управления призвано обеспечить развитие тех явлений и процессов, имеющих на этом этапе приоритетное значение, или которые при других одинаковых условиях имеют недостаточно благоприятные условия для саморазвития. Используя финансовые методы, государство, прежде всего, через льготы по налогам, льготное кредитование создает благоприятные условия для их развития.

Финансовый контроль - одна из важных функций государственного управления. Его назначение состоит в содействии реализации финансовой политики государства, обеспечении процесса формирования и эффективного использования финансовых ресурсов во всех звеньях финансовой системы (8. с.142).

По своей сути финансовый контроль представляет собой комплекс мер, осуществляемых государством с целью успешного достижения поставленных им целей в сфере финансов. Для осуществления финансового контроля требуется правовая база, то есть законы и изданные на их основе подзаконные акты органов государственного управления. Важное направление финансового контроля - своевременное и полное выполнение финансовых обязательств юридическими и физическими лицами перед бюджетом, соблюдение налогового законодательства.

В целом финансовый контроль государства направлен на поиск резервов роста финансовых ресурсов за счет снижения расходов материальных и трудовых ресурсов на производство, правильное отражение в хозяйственных операциях их стоимости, выявление непроизводительных потерь. Все элементы управления деньгами тесновато взаимосвязаны, являются единым целым. В нынешних обстоятельствах справедливо появляется потребность увеличения академического объяснения управленческих заключений в области финансов, расширению, а также совершенствованию конфигураций также способов управления (6. с.79). В обстоятельствах развития рыночных взаимоотношений правительство регулярно уменьшает выделение на формирование экономики с госбюджета. Такое непредвзятый процесс, так как на замену административным способам прибывают экономические, если увеличение, а также формирование секторов экономики осуществляется из-за результата денег предпринимательских структур.

Но национальное управление темпов, а также соотношений рассылки экономики, в особенности присутствие преобладании общегосударственной имущества, обоснованно. Сущность задачи заключается в этом, то что, во-первых, имеется сферы, точно без участия общегосударственной поддержки в обстоятельствах рынка никак не обладают необходимой денежных потенциалов с целью формирования, однако они проявляют значительное воздействие на единое положение формирования экономики страны. Данное прежде всего топливно-энергетические, агропромышленные, металлургические сложные комплексы. Во-2-х, в рыночных ситуациях только лишь присутствие общегосударственной помощи имеют все шансы совершенствоваться наукоемкие, а также технологично непростые изготовления и производства. Потребность общегосударственной помощи формирования экономики в условиях Азербайджана определена еще также вместе с тем, что в последствии провозглашения национальной суверенности, возшла задача касательно формировании своей экономики. Так, как национальное общехозяйственное объединение Азербайджана в обстоятельствах союзного государства был излишне интегрирован, а также никак не показывал из себя в существенной собственной доли технологически изолированное производство. Помимо

этого, состав секторов экономики никак не отвечала нуждам Азербайджана, а существовала нацеленно в потребности существовавшего Союза. В случае, если к данному дополнить большой степень милитаризации старой экономики, в таком случае существенные ассигнования, спонсируемая с госбюджета на формирование общенародного хозяйства, примутся в огромной доли правомерными.

В последние годы больше всего средств направляется на капиталовложения, прежде всего на социальное развитие села, укрепление материально-технической базы агропромышленного комплекса, капитальные вклады в социальную сферу и финансирование особо важных объектов производственного назначения.

Социальная защита представляет собой подозрение на возникновение рыночной экономики. В судебном заседании государственной собственности ему не место в отношениях страны, а также население, так как власть никак не оберегать людей от самого себя (1. с.71).

Понятие "социальная защита" содержит больше политического содержания, чем экономического. Между тем, каждому гражданину нужны социально-экономические гарантии, закрепленные законодательно. В ином случае невозможно достигнуть социального мира среди общественностью, страной также предпринимателями, а значит, также финансовой устойчивости в государстве. Социально-экономические обязательства обязаны реализоваться согласно 3 главным тенденциям.

1-ый заключается в этом, то что правительство обязано обеспечивать любому сообществу в настоящее время, занимающемуся рабочей деятельностью, соответствующий степень благополучия через МЗП (минимальная заработная плата), небольшие налоги, а также нейтралитет в коммерческом деле. 2-ая направленность - это удовлетворенность таким образом именуемых первенствующих нужд сообщества, таких, в которых правительство никак не способен поручить всякому гражданину индивидуально. К ним причисляются необходимости в получении всеобщего образования, воспитании детишек также несовершеннолетних, проведении культурно-просветительской деятельности, подготовке сотрудников, учреждения здравоохранения, а также формировании физиологической культуры членов сообщества. Страна законодательно обеспечивает удовлетворенность упомянутых нужд с помощью казны, по меньшей мере необходимых объемах, в форме безвозмездных услуг. Соответствие подобных услуг постоянно обязано гармонизировать вместе с величиной взыскиваемых с людей прямых, а также косвенных налогов. Это кроме того требование общественных гарантий.

В-третьих, она имеет характер, при котором решается задача выравнивания уровней существования отдельных групп общества, низкий уровень благосостояния которых связан в большей степени с факторами, никак не зависящими от их трудовых сил. Подобными факторами имеют все шансы являться увеличение перегрузки иждивенцев на трудоспособных; положение самочувствия; возраст; утрата деятельности; переломные действия в экономике. В данном случае формами удовлетворение надлежащих нужд смогут являться пенсии, пособие, стипендии, финансовые выплаты, материальная поддержка, привилегии согласно налогам, платежи, а также услуги. Вышеуказанные виды соцгарантий, помогают сделать это возможным, поддержание жизненного уровня, а также развитие способностей человека независимо от его материального положения, уровня его заработной платы и влияния экономических и других внешних факторов по отношению к гражданам. (5. с.13). В целом возможно сделать заключение, то что социально-экономическая гарантийное обеспечение, считается методом предоставления удовлетворение страной разных нужд народу в степени социально общепризнанных ме-

рок. Социально-экономическая безопасность людей считается справедливым условием каждого правового государства, содержанием, а также полезностью его бытия. Объем и уровни таких гарантий являются мерилем ее цивилизованности.

Обязательства страны заключаются, на этом, во-первых, оно формирует среду с целью самообеспечения объектами первой необходимости, с целью удовлетворение своих нужд; Во-вторых, лишая людей доли формируемого ими национального дохода, она возвращает блага и услуги в обличье образования, дошкольного образования, здравоохранения, культуры, социального обеспечения, а также общественных услуг; в-третьих, беря часть национального заработка у людей, страна гарантирует установленным количеством продуктами и услугами тем жителям, которые согласно физиологическим сведениям никак не имеют все шансы запастись во всем необходимым.

Если страна предпринимает меры согласно общественной защите, не обладая источников с целью их возмещения, а иных источников с целью этого у страны отсутствует, оно принуждено станет применять дополнительный выпуск средств с помощью печатания денег, но также, повергает к обесцениванию наличных средств, которые будут уплачены гражданам (З. с.145).

Объем денег, устанавливаемый на общественную защиту народа, обязан обладать всеобщую научно аргументированную величину в совокупном размере фонда потребления, а всякое повышение ресурсов, обращаемых для данной миссии, необходимо сопоставлять вместе с настоящими потенциалами в любом определенном этапе. В ином случае бездоказательное повышение средств, устанавливаемый на общественную защиту жителей востребует прибавочного изъятия налогов из фонда оплаты труда, что в итоге только расширит объемы, а также никак не повысит размер фонда потребления.

В нынешних обстоятельствах повышение материального благополучия жителей имеет возможность осуществляться только лишь за счет заработной платы. Последующее повышение фондов общественной защиты в совокупном размере потребительского фонда способен расстроить соотношения в его структуре, что может вызвать неблагоприятные результаты денежного механизма при выполнении им своих функций.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, государственные финансы выражают экономические отношения, связанные с обеспечением источников финансирования выполнения государственных функций. Их функционирование направлено на достижение общих целей развития общества.

Социальная функция государственных финансов предполагает ответственность государства за обеспечение достойного уровня жизни населения в целом, особенно его незащищенных слоев, которые в силу объективных причин не могут иметь самостоятельных средств к существованию.

Государственный финконтроль в нынешнем мире считается необходимым чертой целой концепции государственного менеджмента, а также значимым курсом политической деятельности страны.

Все элементы управления деньгами тесновато взаимосвязаны, являются единым целым. В сегодняшней ситуации объективно возникает необходимость усиления научного обоснования управленческих решений по финансам, расширению и совершенствованию форм и методов управления.

Список использованной литературы:

1. Бабич А.М., Павлова Л.Н. (2010). Государственный и муниципальные финансы, М.: ЮНИТИ.

2. Государственные и муниципальные финансы. Под ред. Поляка Г.Б. (2017). М.: ЮНИТИ.
3. Ермилов В.Г. (2019). К теории государственного финансового контроля// Финансы.
4. Нешиной А.С. (2017). Финансы, денежное обращение и кредит. М.: Дашков и К.
5. Пансков В.Г. (2017). О некоторых вопросах государственного финансового контроля в стране// Финансы.
6. Свищева В.А. (2010). Государственные и муниципальные финансы. М.: Дашков и К.
7. Шемякина О.В. (2017). Внешний финансовый контроль как необходимый элемент и подсистема государственной системы финансового контроля//Финансовое право.
8. Янин О.Е. (2018). Финансы, денежное обращение и кредит. М.: Академия.

T.İ.Nabiev

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Dövlət maliyyəsinin maliyyə sistemində rolu və əhəmiyyəti

Xülasə

Məqalədə dövlət maliyyəsinin mahiyyəti, onların dövlət iqtisadiyyatında rolu, təyinatı və iqtisadi əsasları açıqlanır. Əhalinin sosial təminatlarının maliyyə təminatına da diqqət yetirilir. Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi üsulları təsvir edilmiş və dövlət maliyyə nəzarəti diqqətlə təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: dövlət maliyyəsi, büdcə, maliyyə, sosial təminat.

T.İ.Nabiev

master student, Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

The role and significance of public finance in the financial system

Abstract

The article reveals the essence of public finance, their role, purpose and economic basis in the economy of the state. Attention is also paid to the financial provision of social guarantees to the population. The methods of managing public finances are described and the state financial control is carefully analyzed.

Key words: public finances, budget, finances, social security.

E.E.Hacımirzəyev
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Elgunmirza@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.05.2023

The article was received by editorial board on 15.05.2023

Статья принята к печати 15.05.2023

AZƏRBAYCANDA TƏQAÜD SİSTEMİ VƏ TƏQAÜDÇÜLƏRİN DEMOQRAFİK TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycandakı təqaüd sisteminin tarix boyu keçdiyi yol, müstəqillik dövründən sonra edilən dəyişikliklər, yeni islahatlar onların perspektivləri, təqaüd sisteminin strukturu haqqında məlumat verilmişdir. Həmçinin təqaüd sisteminə təsir edən demoqrafik amillər göstərilmiş, demoqrafik vəziyyət təhlil olunmuş, təqaüd növləri üzrə göstəricilər təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: *təqaüd sistemi, pensiya, yaşa görə pensiya, əlilliyə görə pensiya, pensiya siyasəti.*

GİRİŞ

Bütün dövlətlər öz yaşlı və maddi qayğıya ehtiyacı olan vətəndaşlarının rifahını və maliyyə təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ən effektiv pensiya sistemini layihələndirməyə və tətbiq etməyə çalışır. Cənubi Qafqazın ən inkişaf etmiş ölkəsi olan Azərbaycan da təqaüdçülərin problemlərinin həll olunması və onları daha yaxşı yaşam standartları ilə təmin etmək yolunda transformativ bir səyahətə çıxıb. Burada biz Azərbaycanda təqaüd sisteminin tarixi inkişaf yolunu, mövcud vəziyyətini, əsas xüsusiyyətləri, çağırışlar və təkmilləşdirilməsi üçün potensial imkanları təqdim etməyə çalışırıq. Azərbaycanda təqaüd sisteminin mövcud vəziyyətini anlamaq üçün onun tarixi inkişafını araşdırmaq vacibdir. 1990-cı illərdə mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan bazaryönlü sistemə keçid əsaslı islahatlara, o cümlədən yeni pensiya sisteminin yaradılmasına səbəb oldu. Bu, fərdiləşdirmə elementlərini, icbari ödənişləri və maliyyələşdirilən pensiya sxemlərini tətbiq edən sovet dövründən əhəmiyyətli dərəcədə uzaqlaşdı. O vaxtdan bəri təqaüd sistemi inkişaf edən iqtisadi və sosial şəraitə uyğun olaraq bir neçə dəfə təftiş və düzəlişlərə məruz qalmışdır.

Azərbaycan təqaüd sistemi.

Azərbaycanda təqaüd sistemi, yaşlı nəslin və digər təqaüd növlərindən (əlilliyə görə və ailə başçısını itirməyə görə) faydalanan əhalinin pensiya illərində maliyyə təminatını və rifahının təmin olunması üçün nəzərdə tutulan çoxşaxəli strukturdur. Bu sistem 1991-ci ilə Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra qoca əhalinin yaratdığı problemi həll etmək və onlara davamlı maddi təminat sunmaq üçün əhəmiyyətli yeniliklərin tətbiqinə məruz qalmışdır. Azərbaycanda pensiya sisteminin hazırkı strukturu dövlət sosial sığorta sistemini, könüllü fərdi hesabları və müxtəlif qeyri-dövlət pensiya fondlarını özündə birləşdirən çoxşaxəli yanaşma ilə xarakterizə olunur. Dövlət Sosial Müdafiə Fondu tərəfindən idarə olunan dövlət sosial sığorta sistemi sistemin əsasını təşkil edir, əmək haqqı hüququna malik olan şəxslərə onların yığılma tarixləri əsasında baza pensiyası verir.

Sistemin ikinci sütunu vətəndaşlara əlavə pensiya yığımları toplamaq imkanı verən könüllü - fərdi hesablardan ibarətdir. Fiziki şəxslər şəxsi aktivlərin idarə edilməsi şirkətləri tərəfin-

dən idarə olunan fərdi pensiya fondlarına könüllü töhfələr verə bilirlər. Bu vəsaitlər pensiya planlaşdırılması üçün fərdi məsuliyyəti artırmaq və dövlət sosial sığorta sistemindən alınan müavinətləri artırmaq məqsədi daşıyır.

Üçüncü sütun müxtəlif təşkilatlar, o cümlədən həmkarlar ittifaqları, peşə birlikləri və özəl şirkətlər tərəfindən yaradılan qeyri-dövlət pensiya fondlarını əhatə edir. Bu fondlar dövlət sistemi tərəfindən təklif olunanlardan əlavə üzvlərə əlavə pensiya müavinətləri təmin edərək əlavə pensiya sxemləri fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanda pensiya sistemi müxtəlif kateqoriyadan olan şəxsləri, o cümlədən həm dövlət, həm də özəl sektorda çalışanları, fərdi sahibkarlıq və fərdi əmək təsərrüfatı ilə məşğul olan şəxsləri və müəyyən kateqoriyalı dövlət qulluqçularını əhatə edir. Pensiya müavinətləri almaq hüququ, bir qayda olaraq, dövlət sosial sığorta sisteminə daxilolmaların illərinin sayına əsasən müəyyən edilir. Yəni hər bir şəxs əmək fəaliyyəti dövründə dövlət sosial sığorta fonduna nə qədər məbləğ köçürərsə, pensiya yaşına çatdıqda onun köçürdüyü məbləğ və iş stajı birlikdə hesablanaraq, onun üçün müəyyən məbləğdə əmək pensiyası təyin olunur.

Azərbaycanda pensiya sistemi hökumət tərəfindən müəyyən edilmiş dərəcələrlə işçi və işəgötürən yatırımlarının birləşməsi hesabına maliyyələşdirilir. Dövlət sosial sığorta sisteminin maliyyələşdirilməsi, ilk növbədə, cari işçilərin yatırımları cari təqaüdcülər üçün pensiya ödənişlərini maliyyələşdirdiyinə görə ödəniş sisteminə əsaslanır. Bununla yanaşı, sistem könüllü fərdi hesablar və qeyri-dövlət pensiya fondları şəxsi ayırmalar hesabına maliyyələşdirilir.

Pensiya sisteminin uzunmüddətli dayanıqlığının təmin edilməsi mühüm problemdir. Sistem, onun maliyyə sabitliyinə təsir edən yaşlanan əhali və azalan işçi qüvvəsi kimi demoqrafik təzyiqlərlə üzləşir. Bundan əlavə, qeyri-rəsmi sektor və formal məşğulluğun aşağı səviyyəsi maliyyə boşluqlarına kömək edir və davamlılıq problemləri yaradır.

Azərbaycanda pensiya müavinətləri əmanətlərin tarixi, orta qazanc və himayəsində olan şəxslərin sayı daxil olmaqla, amillərin kombinasiyası əsasında hesablanır. Dövlət sosial sığorta sistemi müəyyən kateqoriyalar, məsələn, əlillər və ya uzun müddətli əmək stajı olanlar üçün əlavə müavinətlərlə birlikdə baza pensiyasını təmin edir. Müavinətlərin bölüşdürülməsi təqaüdcülər üçün təhlükəsizlik şəbəkəsi təmin etmək məqsədi daşıyır, lakin müavinətlərin adekvatlığı və ədalətliliyi ilə bağlı problemlər hələ də qalmaqdadır.

Azərbaycanda təqaüdcülərin demoqrafik vəziyyəti

Ölkənin demoqrafik dinamikasını başa düşmək onun pensiya sisteminin mövcud vəziyyətini və gələcək perspektivlərini qiymətləndirərkən çox vacibdir. Demoqrafik amillər pensiya sistemlərinin maliyyə dayanıqlığının, əhatə dairəsinin və müavinətlərin adekvatlığının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycanın timsalında, bir neçə əsas demoqrafik tendensiya pensiya sisteminə təsir edir və diqqətli təhlil tələb edir.

Azərbaycanda pensiya sisteminin qarşısında duran əsas demoqrafik problemlərdən biri əhalinin qocalmasıdır. Son bir neçə onillikdə ölkədə gözlənilən ömür uzunluğunun davamlı artımı və doğum səviyyəsinin azalması müşahidə olunur. Nəticədə əhalinin tərkibində yaşlı vətəndaşların xüsusi çəkisi artır. Bu demoqrafik dəyişiklik pensiya sisteminə təzyiq göstərir, çünki daha çox təqaüdcü aktiv töhfə verənlərin sayının azalmasına arxalanır. Bu, sistemin maliyyə dayanıqlığının diqqətlə qiymətləndirilməsini və onun uzunmüddətli fəaliyyət qabiliyyətini təmin etmək üçün potensial düzəlişləri tələb edir.

Azərbaycan əhalisinin yaş strukturunun dəyişməsi pensiya sistemində asılılıq əmsallarına da təsir edir. Asılılıq əmsalları əmək qabiliyyətli əhaliyə nisbətən asılılıqda olanların, adətən uşaqlar və yaşlı fərdlərin sayını ölçür. Daha yüksək asılılıq əmsalı pensiyaçıları dəstəkləmək üçün əmək qabiliyyətli əhali üzərində daha çox yük olduğunu göstərir. Əhalinin qocalması ilə Azərbaycanda asılılıq nisbətinin artacağı gözlənilir ki, bu da pensiya müavinətlərinin maliyyələşdirilməsi və adekvatlığı ilə bağlı problemlər yaradır.

İşçi qüvvəsinin iştirak səviyyəsi pensiya sisteminin maliyyələşdirmə bazasına birbaşa təsir edən mühüm demoqrafik amildir. Azərbaycanda əmək pensiyası sisteminin davamlı olması üçün xüsusilə əmək qabiliyyətli əhali arasında işçi qüvvəsinin iştirakının artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Formal məşğulluğun təşviqi, əmək bazarına daxil olmaq üçün maneələrin azaldılması və qadınlar və yaşlı insanlar arasında işçi qüvvəsinin iştirakının təşviqi qocalmış əhalinin pensiya sistemində potensial mənfi təsirlərini yumşaltmaq üçün vacib strategiyalardır.

Azərbaycanda qeyri-rəsmi sektorun üstünlük təşkil etməsi pensiya sistemi üçün problem yaradır. Qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan bir çox fərdlər formal pensiya sxemlərinə töhfə verməyə bilər ki, bu da əhatə dairəsində boşluqlara və maliyyələşdirmə bazasının azalmasına səbəb olur. Qeyri-rəsmi sektorun pensiya sistemində təsirinin aradan qaldırılması formal məşğulluğu stimullaşdıran, uyğunluğu yaxşılaşdıran və qeyri-formal sektorda olanların pensiya təminatına çıxışını asanlaşdıran məqsədyönlü siyasət və təşəbbüslər tələb edir.

Azərbaycanda şəhər və kənd yerləri arasında demoqrafik bölgü pensiya sistemində də təsir edir. Şəhər əraziləri daha yüksək formal məşğulluq səviyyəsinə, pensiya sistemlərinə daha yaxşı çıxışa və pensiya planlaması haqqında daha çox məlumatlılığa malikdirlər. Bunun əksinə olaraq, kənd yerləri pensiya təminatının məhdudluğu, aşağı gəlirlər və maliyyə xidmətlərinə çıxışın azalması kimi problemlərlə üzləşə bilər. Şəhər-kənd fərqi aradan qaldırılması və bütün regionlar üzrə pensiya müavinətlərinə bərabər çıxışın təmin edilməsi yaxşı işləyən pensiya sistemi üçün çox vacibdir. Hazırda ölkəmizdə 1.2 milyon nəfər təqaüddü vardır ki onlar əsas 3 qrupa ayrılır: Yaşa görə pensiya alanlar, əlilliyə görə pensiya alanlar və ailə başçısını itirdiyinə görə pensiya alanlar. Bunların 710 min nəfəri yaşa görə pensiya alanlardır. 2013-cü ildə bu rəqəm 800 min nəfər ətrafında olmuşdur. Əgər biz son 10 ilə nəzər salsaq yaşa görə pensiya alanların sayında təxminən 100 min nəfərə yaxın azalmanı görə bilərik. Bu da ölkənin cavanlaşmasının, yaşlı əhalinin ümumi əhali sayı içindəki kütləsinin azalmasını göstərir. Əlilliyə görə pensiya alanların sayında isə son 10 ilə nisbətən artım müşahidə olunub. 2013-də bu rəqəm 320 min nəfər idisə hazırda təxminən 347 min nəfərdir. Əlilliyə görə pensiya alanların sayında biz ən pik həddi 2020-ci ilə görürük, hansı ki 383 min nəfərə bərabərdir. Ailə başçısını itirməyə görə təqaüd alanların isə son illərdə sayında ciddi bir dəyişiklik gözə çarpmır və bu rəqəm uzun illərdir ki 185 min civarındadır.

Azərbaycanın pensiya sistemində dair perspektivlərdən biri uzunmüddətli maliyyə dayanıqlığına ehtiyacdır. Əhali yaşlandıqca və asılılıq nisbəti artdıqca sistemin maliyyə resursları gərginləşə bilər. Sistemin həyat qabiliyyətini təmin etmək üçün innovativ maliyyələşdirmə mexanizmlərinin tədqiqinə, gəlir mənbələrinin şaxələndirilməsinə, töhfə dərəcələrinə və pensiya yaşlarına tədricən düzəlişlərin nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac var. Bundan əlavə, iqtisadi artımın və rəsmi məşğulluğun təşviqi pensiya sistemi üçün daha sağlam maliyyələşdirmə bazasına töhfə verə bilər. Digər perspektiv pensiya müavinətlərinin adekvatlığının artırılması ətrafında cərəyan edir. Pensiya sistemi pensiyaçılar üçün əsas gəlir səviyyəsini təmin edərkən, pensiyaçıların inkişaf edən ehtiyaclarını və yaşayış xərclərini ödəmək üçün bu müavinətlərin adekvatlığını qiymətləndirmək vacibdir. Müavinət səviyyələrinin mütəmadi olaraq yenidən qiymətləndirilməsi və inflyasiya və yüksələn həyat standartlarına uyğun düzəlişlər pensiyaçıların pensiya illərində layiqli həyat səviyyəsini qoruyub saxlaya bilmələrini təmin etməyə kömək edə bilər.

Pensiya təminatının genişləndirilməsi Azərbaycanın pensiya sistemi üçün həlledici perspektivdir. Rəsmi pensiya sxemlərinin qeyri-rəsmi sektorda fəaliyyət göstərən şəxslərə, öz-özünə işləyən işçilərə və digər həssas qruplara şamil edilməsi üçün səylər göstərilməlidir. Sadələşdirilmiş qeydiyyat prosesləri və məqsədyönlü məlumatlandırma kampaniyaları kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi əhatə dairəsini yaxşılaşdırmağa və əhalinin daha geniş təbəqəsinin pensiya müavinətlərinə çıxışını təmin etməyə kömək edə bilər.

İdarəetmə və şəffaflıq perspektivi pensiya sisteminin effektiv idarə edilməsi və nəzarətinin vacibliyini vurğulayır. İnstitusional çərçivələrin gücləndirilməsi, pensiya fondunun idarə edilməsində şəffaflığın artırılması və hesabatlılığın təşviqi ictimai inamı və sistemə inamı artırır. Güclü idarəetmə təcrübələri vəsaitlərdən sui-istifadənin qarşısını almağa, faydaların ədalətli bölüşdürülməsinin təmin etməyə və şikayət və ya narahatlıqların həlli üçün aydın kanallar təqdim etməyə kömək edə bilər.

İnnovasiya və çeviklik perspektivi pensiya sisteminin dəyişən sosial və iqtisadi dinamikaya uyğunlaşdırılmasının vacibliyini vurğulayır. Könüllü yığım sxemləri, dövlət-özəl tərəfdaşlıq və ya əlavə pensiya variantlarının tətbiqi kimi innovativ pensiya modellərinin tətbiqi fərdi seçim və iştirak imkanlarını artırır. Rəqəmsal texnologiyaların və onlayn platformaların tətbiqi həm də inzibati prosesləri sadələşdirir, əlçatanlığı yaxşılaşdırır və pensiya sisteminin ümumi səmərəliliyini artırır.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda pensiya sistemi dövlət mərkəzli modeldən daha çoxşaxəli sistemə keçərək əhəmiyyətli islahatlar və inkişaflar həyata keçirmişdir. Bu, pensiya təminatı üçün zəmin yaratsa da, davamlılıq, əhatə dairəsi, kapital və maliyyələşdirmə ilə bağlı problemlər qalmaqdadır. Davamlı qiymətləndirmə, siyasətə düzəlişlər və potensial islahatlar Azərbaycanın qocalmaqda olan əhalisinin inkişaf edən ehtiyaclarına cavab verən möhkəm və effektiv pensiya sistemini təmin etmək üçün çox vacibdir.

Azərbaycanda pensiya sisteminin mövcud vəziyyətini və gələcək perspektivlərini anlamaq üçün hərtərəfli demoqrafik təhlil çox vacibdir. Əhalinin qocalması, dəyişən asılılıq əmsalları, işçi qüvvəsində iştirak nisbətləri, qeyri-rəsmi sektorun yayılması və şəhər-kənd fərqi sistemin maliyyə dayanıqlığına, əhatə dairəsinə və müavinətlərin adekvatlığına təsir edən əsas amillərdir. Siyasətçilər və maraqlı tərəflər bu demoqrafik tendensiyləri nəzərə almalı və onların təqdim etdiyi problemləri həll edən strategiyalar hazırlamalı, pensiya sisteminin təqaüdçülərin ehtiyaclarını effektiv şəkildə dəstəkləməsinə və dəyişən demoqrafik mənzərədə uzunmüddətli həyat qabiliyyətini qoruyub saxlamasını təmin etməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İ.Aslanova. Azərbaycan Respublikasında davamlı inkişaf şəraitində sosial təminat və sosial müdafiə. Bakı-2018
2. E.Allahverdiyev. Azərbaycanda Pensiya İslahatının Çətinlikləri və İmkanları, Bakı-2014.
3. K.Qasımov. Azərbaycanda pensiya islahatı: Bu, ahılların rifahının yüksəlməsinə kömək edə bilərmə?, Bakı - 2019
4. V.Bayramov. Azərbaycan pensiya sistemi: hazırkı vəziyyət və gələcək istiqamətlər, Bakı-2016.
5. R.Hacılı və R.Alliso. Azərbaycanda pensiya islahatlarının siyasi iqtisadiyyatı, Bakı – 2019.
6. Dünya Bankı. Azərbaycanda Sosial Müdafiə İslahatları : ümumi baxış, 2013.
7. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

E.E.Hajimirzayev

master student, Azerbaijan State University of Economics

Abstract

The article provides information about the history of the pension system in Azerbaijan, the changes made after the period of independence, new reforms, their perspectives, and the structure of the pension system. Demographic factors affecting the pension system were also shown, the demographic situation was analyzed, and indicators for the types of pensions were presented.

Key words: *pension system, pension, age pension, disability pension, pension policy.*

Э.Э.Гаджимирзоев

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Демографический анализ пенсионеров и пенсионная система Азербайджана

Резюме

В статье представлена информация об истории пенсионной системы в Азербайджане, изменениях, внесенных после периода независимости, новых реформах, их перспективах, а также структуре пенсионной системы. Также были показаны демографические факторы, влияющие на пенсионную систему, проанализирована демографическая ситуация, представлены показатели по видам пенсий.

Ключевые слова: *пенсионная система, пенсия, пенсия по возрасту, пенсия по инвалидности, пенсионная политика.*

Ş.T.Quliyeva
i.e.d, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
F.M.Ələsgərova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
fidanalasgarova0@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub. 14.05.2023

The article was received by editorial board on. 14.05.2023

Статья принята к печати. 14.05.2023

TƏŞKİLATLARDA İŞÇİ BAĞLILILIĞININ ARTIRILMASI ÜZRƏ TƏLİMLƏRİN KEÇİRİLMƏSİ

Xülasə

Təşkilatlarda işçilərin inkişafına təkan verən və uzunmüddətli dövrdə mənfəət əldə etmək baxımından keçirilən təlimlərin düzgün təşkili, həyata keçirilməsi aktual məsələlərdən hesab olunur. Məqalənin məqsədi təşkilatlarda işçilərin bilik və bacarıqlarının müvafiq ixtisasları üzrə təkmilləşdirilməsi və bunun üçün effektiv təlimlərin həyata keçirilməsinin öyrənilməsindən ibarət dir. Müasir dövrdə təşkilatların qarşılarına qoyduqları hədəflərə çatmasında elm, texnika ilə yanaşı, orada çalışan işçilərin də böyük əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan təşkilatların inkişafı üçün dövrümüzdə ixtisas biliklərinin tez-tez köhnəlməsini də nəzərə alaraq, mütəmadi şəkildə işçilər ə təlimlərin verilməsinə ehtiyac yaranır. Məqalənin mövzusunun araşdırılması, təşkilatlarda lazım olan təlimlərin düzgün təşkili və həyata keçirilməsinin öyrənilməsi mövcud dövrdəki təşkilatlar üçün praktiki əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqat işinin üstünlüyü kimi təlimin həyata keçirilməsi mərhələlərinin ətraflı şəkildə araşdırılmasını göstərmək olar. Tədqiqat işində təlimlərin düzgün planlanması, proqramların hazırlanması, icra olunması və dəyərləndirilməsi ilə bağlı araşdırmalar aparılmış, sonda isə nəticələr əldə olunmuşdur.

Açar sözlər: təlim, mənimsəmə, üstünlük.

GİRİŞ

Tədqiqat işində təşkilatlarda işçilərin bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, performanslarının artırılması məqsədilə reallaşdırılan təlim və seminarlar tədqiq edilmişdir. Müasir dövrümüzdə müəssisələrin fəaliyyət göstərə bilməsi baxımından işçilərin bilik və bacarıqlarının artırılması və inkişaf etdirilməsi üçün təlimlərin keçirilməsi öncül rol oynayır və aktuallığını hər zaman qoruyub saxlayır. Eyni zamanda bu kimi məsələlərin araşdırılıb öyrənilməsi və mənimsənilməsi təşkilatların gələcəkdəki düzgün fəaliyyətləri baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Təşkilatların öz işçilərinə mütəmadi olaraq öz ixtisasları üzrə bilik və bacarıqlarının inkişafı üçün təlimlər keçirməzsə, bu zaman təşkilat qarşısına qoyduğu hədəflərə çatma bilməz. Buna görə də günümüzdə bu kimi mövzuların araşdırılması və təşkilatlarda tətbiq olunması ehtiyacı ortaya çıxır. Bu məqsədlə tədqiqat işində işçilərin təlimləndirilməsi zamanı hansı prinsiplərin nəzərə alınması, hansı işçilərə hansı təlimin və nə zaman verilməsi, ümumiyyətlə, təlimlərin düzgün təşkili qaydaları araşdırılmış, təhlil olunmuşdur.

Tədqiqat işi araşdırılarkən qarşıyan qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün yerli və xarici ədəbiyyat mənbələrindən istifadə olunmuş, işin sonunda isə mövzu ilə bağlı nəticələr əldə olunmuşdur.

Günümüzdə, təşkilatların yerli və beynəlxalq sahələrdə rəqabət üstünlüyü əldə etmələrində və davam etdirilməsində təlimlərin rolu olduqca böyükdür. Bilik və bacarıqların sürətlə köhnə ləğvi bir zamanda işçilərin biliklərini, bacarıqlarını yeniləməyə təşkilatların rəqabət üstünlüyü qazanmaları mümkün olmayacaqdır. Təlimi qısaca, işçilərin lazımı bilik, bacarıq və münasibətlə rəqabət qazandırılaraq davranışlarının istənilən istiqamətdə inkişafına səbəb olan bir dəyişim dövrü kimi səciyyələndirə bilərik. Ölkə iqtisadiyyatı, inkişafı makro səviyyədə planlanan, mikro səviyyədə reallaşdırılan təlim fəaliyyətlərindən təsirlənməkdədir.

Təlimin planlanması

Hər təşkilat işçilərinə lazımı təlimlər verməklə onların bilik və bacarıqlarını artırmalıdır. Təlim planlanması təşkilatın hədəflərinə çatmaqda, insan, maliyyə və alət mənbələrini optimum şəkildə istifadəsinə, sistemin inkişaf etdirilməsinə və digər ünsürlər arasında effektiv bir koordinasiyanın yaradılmasına kömək göstərir.

Təlimin planlanması aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- təşkilatda təlim ilə bağlı mövcud vəziyyətin araşdırılması və gələcəyə uyğun təlim hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi;
- təlim proqramını hazırlayaraq, mənbələrin optimal şəkildə bölüşdürülməsinin təmini;
- hədəflərə çatmaq üçün fəaliyyətlərin hazırlanması və reallaşdırılan təlim fəaliyyətlərinin məqsədlərə çatmaqda nə dərəcədə uğurluluğunun müəyyənləşdirilməsi.

Təlim planlanması hazırlanarkən diqqət edilməsi lazım olan bir sıra prinsiplər var. Onlar aşağıdakılardır:

- təlim fəaliyyətlərinin nəticəsində məqsədlərə çatıb-çatılmadığına davamlı olaraq nəzarət edilməlidir;
- təlim planı çevik olmalıdır. Gözlənilməyən hallar qarşısında işləkliyi itirməməlidir;
- təlim ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsində tərəfsizlik prinsipi əsas götürülməlidir.

Təlim ehtiyac analizi işləyənlərin mövcud və gələcəyə istiqamətlənmiş təlim ehtiyaclarını müəyyənləşdirməyə yönəlmiş bir prosesdir. Təlim ehtiyac analizi təşkilatın hansı departamentində, kimlərin hansı təlimə ehtiyacı olduğunu bilməyə istiqamətlənmişdir.

Təlim proqramının hazırlanması və həyata keçirilməsi

Təlim proqramlarının hazırlanması müddətində 4 mərhələ vardır:

- müəyyən olunan ehtiyaclar istiqamətində təlim hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi;
- təlim proqramının məzmununun müəyyənləşdirilməsi;
- təlim üsulunun seçimi;
- təlim nəticələrinin ölçülməsində izlənəcək yollar.

Təlim proqramının məzmununun müəyyənləşdirilməsində diqqət olunması lazım olan bir sıra məsələlər göstərilmişdir:

- təlimə daxil ediləcək işçilərin seçimi: müəyyən olunan hədəflər və departamentlərdən

gələn təlim ehtiyaclarına əsasən təlimə alınacaq işçilər müəyyənləşir. Burada diqqət ediləcək əsas məqam təlimə daha çox ehtiyacı olan və həmin təlimi ala biləcək işçilərin seçilməsidir. Bu insanların təlim mövzusunda istəklil olmaları, təlimi mənimsəmələri təlimin effektivliyinə birbaşa təsir edir;

- təlim mövzularının müəyyənləşdirilməsi: burada diqqət olunmalı nüans iştirakçılara iş yerində istifadə edəcəyi, tətbiq etmək imkanı olacağı mövzularda təlim verilməsi, ikincisi isə öyrədiləcək mövzuların müəyyən bir plan əsasında çatdırılmasıdır;

- təlimin zamanının və müddətinin müəyyənləşdirilməsi: təlim fəaliyyətlərinin iş yüklərinin az olduğu vaxtlarda edilməsi uyğundur. İştirakçılar adətən təlimin iş saatlarında ediləməsinə üstün tuturlar, amma bəzi vəziyyətlərdə tətbiqlər buna imkan verməz. Təlim zamanı ilə yanaşı, təlimin müddəti də önəmlidir;

- təlim yerinin müəyyənləşdirilməsi: təşkilatlarda təlim iş zamanı və iş xaricində həyata keçirilə bilər. Təşkilatlarda adətən daha alt vəzifələrdə işləyənlərə iş zamanı təlim keçirlər. Digər vəzifələrdə işləyənlər isə iş xaricində təlimlərə qoşulurlar. Təlim aparılan mühitin yaxşı diqqətə alınması vacibdir. Oturacaqların düzülüşünə, görünən və eşidilən təlim alətlərinin yerləşdirilməsinə, havalandırma sisteminin işləkliyinə qədər bir çox nüanslara diqqət etmək lazımdır.

Təlim proqramlarının hazırlanması və tətbiq olunması müddətində son olaraq, öyrəniləcək mövzu, təlim nəticələrinin ölçülməsində lazım olan yolların müəyyənləşməsidir. Proqram müddətində təlim səmərəliliyinin nə zaman, kimlər tərəfindən və hansı üsullarla ölçülməsi öyrənilməsi lazım olan əsas mövzulardan biridir.

Təlimin prinsipləri

Təlimin prinsipləri dedikdə, təlimçinin təlim prosesində əsaslandığı qayda-qanunlar sistemi başa düşülür. Təlimin prinsiplərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

Təlimin həyat ilə əlaqələndirilməsi prinsipi. Təlimlər çox zaman praktiki təcrübəyə söykənərək aparılmalıdır. Belə ki, potensial və cari işçilərin mövzunu tam mənimsəmələri təlimlərin real həyatdan misallar gətirilərək izahını labüd edir. Prinsip də əsas etibarilə, bu məqsədə xidmət edir.

Fəallılıq və şüurluluq prinsipi təlimin alt mövzularının əlaqələndirilməsinə əsaslanmaqla iştirakçıların xırda detallara diqqət ayırmalarına, mövzu ilə həmahəng olmalarına zəmin yaradır.

Fərdi yanaşma prinsipi iştirakçıların toxunulan mövzuya müxtəlif prizmadan yanaşmalarını ələ

alır. Təlim boyu spikerin öhdəsinə götürdüyü müxtəlif altbaşıqlar tənqiddə və müzakirəyə açıq olmalıdır.

Ardıcılıq prinsipi. Təlim proqramı öncədən planlanmış ardıcılığa əsaslanmalıdır. Belə olduqda təlimçi üçün mövzunun izahı və təlimin gedişatı, iştirakçılar üçün isə mövzunu mənimsəmək asanlaşır.

Müvafiqlik prinsipi. Bu prinsipin əsas məqsədi təlimin təlimə alanların psixoloji, fizioloji və əqli səviyyələrinə uyğun qurulmasıdır. Təlimin keçirilməsi zamanı təlimə alanların getdikcə çətirlənən məsələləri qavramaları üçün hər üç səviyyədə təlimə köklənmələri vacib şərtidir.

Əyanilik prinsipi. Qavramanın mücərrədlikdən çıxıb konkret hadisə və əşyalar üzərindən insanlarda inikasını təmin edir.

Biliklərin möhkəmləndirilməsi prinsipi. Məlumdur ki, hər bir peşə sahəsində işçilər təhsil dövründə qazanılmış müəyyən bir biliyə sahibdirlər. Təlimlərin əsas özəlliyi baza biliyinin xırdalıqlarına varmaqla onu möhkəmləndirməkdir.

Təlimin məqsədləri

Təlimlərin üstünlüyünü makro və mikro iqtisadiyyat səviyyəsində ələ alsaq, görürük ki, makro səviyyədə rifah halının yüksək olduğu ölkələrdə təlim və treyninqlərin keçirilməsi halı digər ölkələrlə müqayisədə daha çoxdur. Mikro səviyyədə isə təşkilatların rəqabətçilliyi, işçilərin iş yerindən məmnunluğu, maddi və fiziki mənfəətin çoxluğu təlimlərin keçirilməsi tezliyindən və keyfiyyətindən asılıdır. Hər bir halda sadaladığımız qazancların daha yaxşı anlaşılması üçün təlimlərin məqsədlərini ayrı-ayrılıqda təhlil etmək yerinə düşər.

Təlimlərin fərdi və ictimai məqsədləri. Təlimin fərdlərə və cəmiyyətə qazandırdığı faydalar onun əsas məqsədlərindən biridir. Belə ki, qeyd olunan faydaları aşağıdakı şəkildə sıralaya bilərik

- işçilərin motivasiyalarının yüksəldilməsi;
- təşkilatla bütövləşmə və işdən alınan həzzin artması;
- karyera pillələrində yüksəlmə gözləntilərinin artması;
- işçilər arasındakı konfliktlərin azalması və birliyin möhkəmləndirilməsi

- təşkilatdaxili iş mədəniyyətinin daha yaxşı mənimsənilməsi və şəxsi maraqla təşkilat maraqlarının üst-üstə düşərək "biz" anlayışının aşılması.

Təlimin iqtisadi məqsədləri. Təşkilatlar hər zaman öz mənfəətlərini artırmağı hədəfə alırlar. Bu işdə təlimlərin də böyük bir rolu olur. Təlimin iqtisadi məqsədlərini aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

- yüksək səviyyədə işləmələri üçün işçilərə lazımı bilik və bacarıqların qazandırılması;
- işçilər üzərində birbaşa nəzarətin və ekspertizanın azaldılması;
- texniki xətalardan və qəzalardan minimuma endirilməsi, iş təhlükəsizliyinin artırılması;
- xammal və ehtiyat israfının minimuma endirilməsi;
- işçilərin yeniliklərə açıq olmasının təmin edilməsi və novatorluğun aşılması.

Təlimlər keçirildikdən sonra test-təkrar üsulu, əvvəlki sonrakı performans üsulu, praktika-nəzarət qrupu vasitəsilə dəyərləndirilmə aparılır.

Təlim metodları

Təlimlər iş (praktiki) və işdən kənar metodlar olaraq yerə ayrılır. Praktiki üsulda təlimlənlərin öyrəndikləri digər üsulla müqayisədə daha yaddan qalan olur. Praktiki metodda işçi öz işini yerinə yetirərkən təlimə cəlb olunur. Bu, əsasən, iş yerində və ya vəzifəsində dəyişiklik olmuş şəxslər üçün nəzərdə tutulur. İşdən kənar metodda isə işçilərin, rəhbərlərin asudə vaxtlarını səmərəli keçirmələri üçün təlim prosesi təşkil edilir.

Beləliklə, ilk növbədə iş metodlarını nəzərdən keçirək:

- işə alısdırma metodu. Şəxslər bir işdən digərinə keçid etdikdə, vəzifələrində müxtəlif dəyişikliklər olduqda, onların yeni işə alısdırılmaqları üçün iş prosesində aparılan təlimdir. Təşkilatın mədəniyyətini işçilərə aşılamaq, onlarda təşkilat barədə natamam və ya asimmetrik informasiyaların yaranmasının qarşısını almaq təlimçinin qarşısına qoyulan mühüm vəzifə olur. Konfranslar, hər kəsə açıq iclaslar, təşkilatı xarakterizə edən yayımlar, videolar və s. kiçik təlim alətlərindən də istifadə olunur;

- mentorluq metodu. Bu tip təlimlərdə əsaslı praktikaya sahib rəhbər şəxslər öz işçilərinə müəyyən işlərin görülməsində istiqamət göstərici rolunda çıxış edirlər. Təlim müddətində işçilərin performansları dəyərləndirilir və bu, periodik olaraq aparılır;

- iş dəyişdirmə (Rotasiya). Bu təlim təşkilata əsasən, iki fayda qazandırır: ilk növbədə, işçilərdə fərqli dünyagörüşləri formalaşdırır ki, bu da kreativliyə yol açır. Həmçinin çalışanlar müxtəlif işləri öyrənməkdə təşkilatla bütövləşir və müxtəlif strukturların işini nəzəri olaraq mənimsəyirlər;

- staj metodu. Əksər universitetlərdə praktika dövrü məcburi olsa da, bəzi universitetlərdə bu məcburi deyil. Buna görə də bəzən tələbələr gələcək iş qaranlığını təmin etmək məqsədilə müxtəlif internatura, təcrübə proqramlarına müraciət edirlər. Təşkilatların iş elanlarında namizədlər arasında təcrübəçilərə üstünlük vermələri bu metodun əhəmiyyətini artırır;

- nəzarət altında təlim. Müəssisələrin maliyyə vəziyyətlərinin zəif olduğu və sözü gedən metodun rahat olduğu zamanlarda tətbiq olunur. Tətbiqat prosesində işini yenidən dəyişmiş şəxslər birbaşa tabeliyi olduğu rəhbərin nəzarətində yeni iş biliklərinə yiyələnirlər;

- komanda işində iştirak yolu ilə təlim. İşçilərin inkişaf etdirilməsi məqsədilə təşkilatlarda qərar vermə, tənqidi baxış, analiz etmə və s. kimi komandalara formalaşdırıla, həmin komandalarla birgə iş aparılması təşkil edilə bilər. Təlimdə komanda üzvlərinə birgəlik və vahid maraqlara xidmət hissləri aşılanır.

İşdən kənar metodlara aşağıdakılar aiddir:

- klassik metod. Mövzuya hakim şəxslər təlimçi olaraq seçilir. Bu zaman təlimçinin əsas vəzifəsi iştirakçıların diqqətlərini mövzuya vermələrini təmin etmək, yorucu olmamaq və ardıcılığını gözləməkdən ibarətdir. Bundan başqa iştirakçı sayının və təlim müddətinin diqqətlə seçilməsi önəmli nöqtələrdən biridir;

- vəziyyət.araşdırması.ilk.dəfə.1920ci.illərdə.Harvard.Universitetində.tətbiq.edilmişdir..B elə.ki,.potensial.işçilərə.bir.neçə.keyslər.təqdim.edilir..Keyslər.bəzi.korporasiyaların.möv.cud.pr oblemləri.haqqındakı.məlumatlardan.ibarət.olur..Təlim.müddətində.iştirakçılara.həmin.problem i.həll.etmə.tapşırıqları.verilir,.onların.rəy.və.iradları.ilə.yaxından.tanış.olmalarına.şərait.yaradılı r..Təlimalanlarda.tənqidi.yanaşma,.analiz,.mövzuya.hakim.olma.kimi.xüsusiyyətlər.formalaşdır ılır;

- təşkilat.oyunları.metodu..Təlim.müddətində.hər.hansısa.bir.işçi.yə.təşkilatın.təmsilçisi.ro lu.verilir..Bu.zaman.həmin.işçi.müxtəlif.korporativ.görüşlərdə.iştirak.edir,.qarşıya.çıxa.biləcək. maliyyə.problemlərinin.araşdırılması.istiqamətində.işlər.görür,.marketinq,.istehsal.planlanması. kimi.işlərdə.də.yaxından.iştirak.təmin.edilir. Sonda isə monitoring vasitəsilə nəticələr müqayisə edilir. Təlimin vəzifəsi.məqsədləri müəyyənləşdirmə, proqnozlaşdırma, planlama bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir;

- seminarlar..Daha.çox.universiteti.yenicə.bitirmiş.şəxslərin.cəlb.olunduğu.və.müxtəlif.ar alıqlarla.aparılan.təlim.metodudur..Digərlərindən.əsas.fərqi.isə.nəzəri.hissənin.qabarıq.şəkildə.t əzahürüdür;

- həssaslıq.təlimi..Burada.rəhbər.şəxslərin.işlə.əlaqədar.bacarıqları.deyil,.əsasən,.müşəri. və.işçilərlə.olan.davranışlarının.müsbət.mənada.inkişaf.etdirilməsi.vəzifəsi.ön.planda.durur;

- qarşıdakı.problemlər.üsulu..Bu.üsulun.tətbiqi.zamanı.komanda.işi.təşkil.edilir.və.təşkila tla.əlaqəli.müxtəlif.problemlər.sənədləşdirilərək.rəhbər.rolunda.çıxış.edən.obrazilərə.təqdim.edil ir..Rol.ifaçıları.isə.öz.komandasına.funksional.tapşırıqlar.verir.və.problemlərin.həllində.ən.əlv e.rişli.alternativ.seçilərək.sonda.təlimçi.yə.təqdim.olunur.

NƏTİCƏ

Sürətli.şəkildə.dəyişən.daxili.və.xarici.mühit.amilləri.təşkilatların.“öyrənən.təşkilatlar”.ha lına.gəlmələrini.vacibləşdirmişdir..Təşkilatların.öz.ana.strategiyaları,.misiya.və.vizyonlarına.uy ğun.olaraq,.lazım.olan.işçilərin.inkişaf.etdirilməsində.təlimlərin.və.inkişaf.fəaliyyətlərinin.rolu. böyükdür.

Aparılan.araşdırmalar.göstərir.ki,.müasir.dövr.də.təşkilatlar.uğurlu.fəaliyyət.üçün.işçilərin i.daim.inkişafa.yönəlməli,.onların.bilik.və.bacarıqlarının.mütəmadi.olaraq,.inkişafına.sərmayə. qoymalıdırlar..Tədqiqat.işində.təlimin.düzgün.təşkil.olunması.baxımından.onların.planlanması,. proqramların.hazırlanması.və.icrası.ilə.bağlı.araşdırmalar.aparılmış,.təşkilatlarda.əffektli.təliml ərin.keçirilməsi.yolları.göstərilmişdir.

Bazar.iqtisadi.sistemi.təşkilatların.bir- biri.ilə.müxtəlif.səviyyələrdə.rəqabət.aparmalarını.şərtləndirən.bir.sistem.halına.gəlmişdir..Bu.b axımdan.müəssisə.və.firmalar.öz.məqsədlərinə.çatmaları.üçün.keçirəcəyi.təlim.kurslarının.möv zularını,.iş.şəraitindən.asılı.olaraq.təlimin.müddətini.dəqiq.müəyyən.etməlidirlər..Həmçinin.təli min.iqtisadi.və.sosial.məqsədləri.təlimçi.və.təlimalanlar.tərəfindən.yaxşı.mənimsənilməlidir..Tə limin.hansı.prinsiplərlə.aparıldığını.bilməyən.təlimçi.təlim.prosesində.müxtəlif.xətalar.yol.ver ə.bilər..Təəssüf.ki,.xətalər.isə.iştirakçılar.və.təşkilat.üçün.qalıcı.olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Prof..Dr..Ahmet.Cevat.Acar..İnsan.kaynakları.yönetimi..(kitab).İstanbul/Türkiye..2013 .:150-155.
2. Ramazan.Geylan.İnsan.kaynakları.yönetimi.(kitab).Anadolu.Üniversitesi/Türkiye.201 3: 90
3. İ.Barutçugil..Eğitiminin.eğitimi..(kitab).Türkiye. 2002.
4. D.Bingöl..İnsan.kaynakları.yönetimi..(kitab).Türkiye. 2010.

5. Təlimin prinsipləri. <https://antifenu.wordpress.com/tag/t%C9%99lim-prinsip/>. (online.məqalə).

S.T.Guliyeva

Associate Professor, Azerbaijan State University of Economics

F.M.Alasgarova

master student, Azerbaijan State University of Economics

Conduct of training on increasing employee engagement in organizations

Abstract

The proper organization and implementation of trainings, which stimulate the development of employees in organizations and are conducted in terms of obtaining profit in the long term, are considered to be urgent issues. The purpose of the research work is to study the improvement of the knowledge and skills of employees in their respective specialties and the implementation of effective training for this purpose. In modern times, the employees working there are of great importance, in addition to science and technology, in the achievement of the goals set by the organizations. From this point of view, for the development of organizations, taking into account the frequent obsolescence of specialized knowledge in our time, there is a need to provide training to employees on a regular basis. Investigating the subject of the research work, learning the proper organization and implementation of the necessary trainings in organizations is of practical importance for organizations in the current era. A detailed examination of the stages of training implementation can be indicated as an advantage of the research work. In the research work, studies were conducted regarding the correct planning of trainings, preparation, implementation and evaluation of programs, and finally the results were obtained.

Key words: training, mastery, advantage.

Ш.Т.Гулиева

д.э.н, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Ф.М.Алескерова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Проведение обучения по повышению вовлеченности сотрудников в организациях

Резюме

Актуальными вопросами считаются правильная организация и проведение тренингов, которые стимулируют развитие сотрудников в организациях и проводятся с точки зрения получения прибыли в долгосрочной перспективе. Целью написания статьи является изучение совершенствования знаний и навыков работников по соответствующим специальностям и осуществление эффективного обучения для этой цели. В современное время работающие там сотрудники имеют большое значение, помимо науки и техники, в достижении целей поставленных организациями. С этой точки зрения для развития организаций, учитывая частое устаревание профильных знаний в наше время, возникает необходимость проведения обучения сотрудников на регулярной основе. Изучение предмета исследовательской работы, изучение правильной организации и проведения необходимых тренингов в организациях имеет практическое значение для организаций в нынешнюю эпоху. В качестве преимущества исследовательской работы можно указать подробное рассмотрение этапов реализации тренинга. В статье были проведены исследования относительно правильного планирования тренировок подготовки, реализации и оценки программ и в итоге были получены результаты.

Ключевые слова: обучение, мастерство, преимущество.

G.T.Babayeva
master student, Azerbaijan University
ORCID 0009-0001-8014-3428
gf.babayeva@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 01.05.2023

The article was received by editorial board on 01.05.2023

Статья принята к печати 01.05.2023

HUMAN RESOURCE MANAGEMENT PRACTICES FOR CREATING A POSITIVE ORGANISATIONAL CULTURE

Abstract

In this article, it has been researched into how to develop a healthy workplace atmosphere through the use of effective human resources administration techniques. Staff instruction and growth, performance management, incentive and appreciation schemes, communication, and cooperation are only a few elements of such practices. The article also looks at how various methods for human resources management may be applied successfully while taking into consideration the particular requirements and traits of the firm. It talks on the value for management in fostering a positive work environment and the part that HR specialists could have in assisting this effort.

Key words: *human resource management, management procedures, employees, encouraging environment, recruiting, motivation, organization.*

INTRODUCTION

The achievement of any company depends on having a healthy cultural environment. It describes an office setting that encourages cooperation, confidence, and creativity amongst staff members. Personnel in such an atmosphere are appreciated and well-supported by their employer, which is reflected in their happiness, engagement, and motivation. Organizations may establish an atmosphere where employees feel appreciated, encouraged, and inspired to operate at their finest by cultivating an environment of candidness, openness, and cooperation. Increased productivity, work happiness, and staff retention can result from this. A strong corporate atmosphere may also improve a company's reputation, which increases its appeal among prospective clients and workers.

In the year 1982, T. Deal and A. Kennedy demonstrated that one of the key elements affecting the achievement or failure of a business is its organizational culture. The principles and actions of the workforce are influenced by the organizational culture. There is no disputing that it has an impact on the business's operations and the efficiency of its data privacy approach. But over the past few years, nearly each companies has made data safety their top priority. The introduction of security of information principles into organizational culture is a highly challenging operation to undertake since it necessitates carrying out several tasks at various organizational levels.¹ The administration of human resources is crucial for determining a company's atmosphere and effectiveness as a whole. Approaches in managing human resources (HRM) are essential for developing and sustaining a healthy company environment. The procedures, rules, and regulations that a company utilizes for effectively handling its people are referred to as HRM. Processes related to human resources management can have an impact on workers' views, behaviors, and output, which in turn shapes the culture of the company.

A collection of individuals common beliefs, norms, or perspectives that govern their behavior make up the organizational culture.¹

The uniqueness of a community serves as a sort of "organization personality," and the further unique the society, the more powerful the personality is.

A positive atmosphere in the workplace may be developed by enterprises through a variety of HRM techniques. For instance, hiring procedures might be set up to entice candidates who match the company's beliefs, goals, and objectives.

Contributions made by staff members may be recognized, appreciated, and rewarded via the use of systems for managing performance. Implementing development and training courses may improve a staff member's talents, wisdom, and capabilities, which will improve his or her productivity and work contentment.

Human Resources Management processes may also contribute to the development of an inclusive and warm work environment. For instance, programs to promote inclusion and diversity may be created to guarantee that every employee—regardless of origin or identity—feels appreciated, and nurtured. Strategies for staff welfare can be created to support mental and physical wellness, lowering stress causing stress among workers.

Business executives and HR specialists must work together to create a positive work environment. Employers may build an environment that fosters staff growth, efficiency, and eventually the profitability of the company by employing human resources management techniques that put a priority on satisfaction with work, enthusiasm, and progress.

Numerous studies primarily have focused diversity among staff, as well as disparities in age, ethnicity, gender. Countries of source, academic achievement, operational background information,² duration of employment³ also have been remarkable reasons that affected the organizational achievement. The better the factory or company makes its employees satisfied, the more profits are gained, and it involved the more time the personnel works in this company.

One of the main objectives for several companies is to develop a healthy company culture using methods for managing human resources. For staff participation, efficiency, and loyalty, a positive culture is crucial. HR procedures may have a big impact on how a business is seen as a whole. Here are some examples of how employing effective administration of human resources techniques can foster an optimistic corporate culture:

1) Recruit for culture fit: It's important to take into account a candidate's beliefs and attitudes in addition to their skills and previous experience when employing new personnel. A healthy and coherent atmosphere at work may be developed by selecting candidates that have been committed to the purposes and principles of the company.

2) Create a robust induction process. This will aid new hires in understanding the atmosphere, principles, and goals of the organization. As a result, staff members may feel more associated with the company and have a favorable overall working environment.

3) Offer chances for continued development and training. Offering employees options for continuing instruction and growth may help them grow their professional lives and enhance their talents. A greater degree of satisfaction and engagement among workers may result from this.

4) Facilitate open discussion amongst staff members alongside staff members and management. This could foster an environment of openness and confidence.

5) Recognize and promote workers: Pleasant individuals for their efforts may aid in fostering an uplifting and upbeat environment at work. Gratitude might include both official acknowledgment initiatives and unofficial expressions of gratitude.

6) Stress the importance of balancing work and home life: Promote a healthy relationship between work and life by allowing a variety of work hours or remotely. This can aid in lowering staff burnout and feelings of stress.

As a whole, adhering to the business's principles as putting an emphasis on staff participation as well as growth are necessary for fostering a productive work environment using HR administration methods. Companies may generate a healthy and encouraging culture that is advantageous to both workers and the firm as a whole by employing people who match their culture, offering continuing development and training, promoting open dialogue, honoring and rewarding staff members and stressing the importance of balancing work and life.

Why is it crucial to develop an encouraging work environment by procedures for the administration of human resources?

For a number of reasons, it is essential to foster a healthy company culture using managing human resources procedures:

1) Employee Satisfaction: A positive organizational culture can lead to greater employee satisfaction and morale. When employees feel that they are valued, supported, and that their contributions matter, they are more likely to feel happy and fulfilled in their work. This can lead to improved job performance and reduced employee turnover rates.

2) Output and Efficiency: A positive atmosphere in the workplace may benefit both efficiency and effectiveness. Personnel are more likely to be productive and operate at a better level if they feel inspired, involved, and pushed. Profits may rise as a result, helping businesses succeed.

3) Client Satisfaction: An effective company environment may also have an effect on client satisfaction. Pleasant and motivated staff members are more inclined to deliver excellent consumer service, which can enhance client engagement and retention.

4) Reputation: A strong corporate atmosphere may also improve the credibility of a company. Clients prospective workers, and other individuals have a tendency to have a more favorable view of a firm that cares about its people and handles them effectively.

5) Legal Compliance: Last but not least, adopting management of human resources procedures that foster a supportive company atmosphere may aid in ensuring compliance with the law. Businesses may save money on expensive litigation and keep a good reputation in the sight of legislators and society as a whole by employing personnel with equity and refraining from unlawful discrimination.

It is crucial for staff fulfillment, earnings and efficiency, consumer endorsement, reputation, and legal observance to establish a positive workplace environment through managing human resources methods. It serves as a stake in the corporation's future on an ongoing basis.

Why do human resource management practices in developed countries do better at creating favorable work environments?

A key component of running any firm in industrialized nations is fostering a positive corporate atmosphere via the use of human resources management (HRM) techniques. A common set of principles, mindsets, and convictions that influence how people behave and make decisions at work define a healthy company culture. By encouraging worker participation, incentive, and preservation, human resources management procedures serve a crucial part in forming this environment.

Human Resources Management processes are often more intricate and evolved in industrialized nations than they are in underdeveloped nations. These nations have widely recognized frameworks for labor laws, rules, and standards that aid in ensuring that workers are treated fairly. Establishing an appropriate work atmosphere and advancing employee well-being are more central to HRM strategies in industrialized nations.

Through encouraging staff engagement, procedures related to human resources management can contribute significantly to the development of an encouraging work

environment. Personnel that are engaged in their job are more dedicated to it, more efficient, and are more inclined to be in the company for a lengthy period of time. Offering chances for professional growth, allowing for scheduling flexibility, and emphasizing and acknowledging performance by staff members are some HRM strategies that can increase satisfaction among staff members. Developing a spirit of collaboration and working together is yet another way that HRM procedures may support a favorable business environment. This may be achieved by putting in place procedures and regulations that promote staff collaboration, interaction, and information transfer. In order to encourage employees to feel connected to and involved with each other, human resources management procedures can involve providing chances for social contact and activities that foster collaboration.

Creating a positive organizational culture through HRM practices is an important goal for businesses in developed countries. By promoting employee engagement, teamwork, and well-being, businesses can create a workplace that is productive, innovative, and supportive of employee growth and development. Lastly, employee relations management can contribute to a pleasant atmosphere at work by ensuring that employees feel respected and approved of. To help employees deal with pressure and preserve their health in general, management might provide individuals with access to resources like emotional support, wellness programs, and other sorts of help. Additionally, fostering a work environment that values diversity, is accessible, and offers employees opportunities to make important contributions to the organization may be part of the HR administration processes.

How efficient are the administration of human resources practices in fostering an advantageous cultural environment in underdeveloped nations?

The success of enterprises in underdeveloped nations may be significantly impacted by employing efficient recruiting and hiring techniques. Employee satisfaction, efficiency, and overall business success may all be improved by having an effective culture at work.

Growing an appropriate corporate culture may be particularly difficult in developing nations where finances may be scarce and outside pressures might be great. Nevertheless, methods for managing humans can be modified to meet these companies particular requirements.

Successful hiring and hiring decisions are one approach to develop an effective company culture. Recruiting workers that share the company's principles and objectives may encourage the creation of a good workplace. Furthermore, giving staff members access to sufficient training and development opportunities has the potential to enhance satisfaction with work and growth in skills. Effective interaction is a further significant component. Establishing confidence and making sure that workers are respected and heard may be accomplished by establishing open lines for interaction among staff and upper management. Periodic conferences, review processes, and open-door regulations may all help with it.

The culture of an organization can also be influenced by other human resource management techniques, such as performance evaluation systems that place more emphasis on employee growth than punishment, incentive schemes which highlight employees' accomplishments, and policies that encourage an appropriate balance between work and life to lower staff members feelings of stress and burnout.

In general, emerging economies may benefit from the use of methods for managing human resources to assist businesses recruit and keep people, enhance worker productivity and effectiveness, and support the growth of their economies.

Benefits of the Administration of Human Resources Approaches in Developing a Positive Corporate Culture?

There are several benefits to fostering a healthy company culture through HR administration techniques, including:

1) Enhanced Staff Engagement: A strong corporate culture may contribute to the establishment of a workplace where people are inspired, involved, and dedicated to doing their job. Improved efficiency and work pleasure may result from this.

2) Increased Retention refers to Employees are more likely to stay with a firm when they are happy with their working conditions. This may lower turnover rates and cut down on the expense for discovering and onboarding new staff members.

3) Enhanced Collaboration: A positive organizational culture can encourage teamwork and collaboration among employees. This can help to improve communication and problem-solving abilities, leading to better business outcomes.

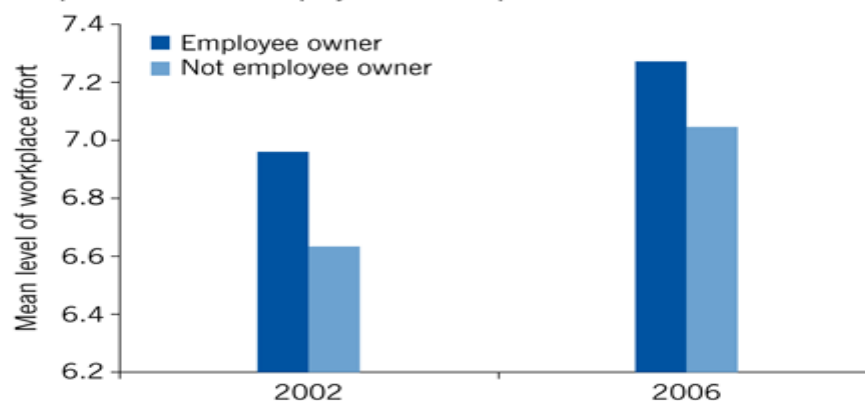
4) Higher Customer Satisfaction: Positive organizational culture can also have a positive impact on customer satisfaction. When employees are happy and engaged, they are more likely to provide better customer service, leading to higher levels of customer satisfaction.

5) Increased Innovation: Positive organizational culture can foster creativity and innovation among employees. When employees are encouraged to share their ideas and are given the freedom to innovate, they can help to drive the company's success and growth.

6) Enhanced Reputation: A strong organizational atmosphere may also aid in enhancing the company's reputation, making it a more desirable workplace for prospective workers and a reliable brand for clients.

In conclusion, fostering a healthy corporate culture via effective human resource management techniques may have a number of positive effects, such as raising client satisfaction, enhancing cooperation, increasing employee engagement, and enhancing credibility. Any organization's achievement and long-term viability depend on having a strong organizational culture. This culture develops from a blend of common values, attitudes, and actions that encourage cooperation, productivity, and creativity. Techniques in the field of human resources management (HRM) are crucial in forming this culture. The application of HRM strategies to foster a supportive company culture is examined in this study. The essay starts out by describing the culture of a company and outlining its significance. It then goes on to discuss other HRM procedures including staff involvement, advancement and training, managing performance, incentives and recognition that may help establish this sort of atmosphere.

Figure 1. Workplace effort and employee ownership

Note: Draws on data from the US General Social Survey for private sector employees, based on the question "At your workplace, how hard would you say that people work, with 0 meaning "not at all hard" and 10 meaning "very hard"?" The figure presents a "between-firm" comparison.

Source: The General Social Survey. Online at: <http://www.gss.norc.umd.edu/>; Kurtulus, F., and D. Kruse. *How Did Employee Ownership Firms Weather the Last Two Recessions?* Kalamazoo, MI: W.E. Upjohn Institute for Employment Research, 2016 [1].

IZA
World of Labor

Source:

<https://wol.iza.org/articles/does-employee-ownership-improve-performance/long>

As demonstrated in lab trials, more productive employees may be drawn to stock-based pay, which might account in part for their enhanced performance⁷. Nevertheless, it also seems that people's performance generally is prone to get better after employees join their respective companies as shown by pre/post studies of employees joining group incentive plans and laboratory experiments with subjects randomly arranged into groups organized as employee-owned "firms." These latter findings imply beneficial outcomes even for people who first decide against participating in employer ownership.

Ownership by staff members has an average modest but substantial positive link with company performance, according to a meta-analysis of prior research including 102 populations including 56,984 enterprises⁴. The favorable correlation holds true regardless of the size of the organization and has grown in research over time, probably since businesses are figuring out how to integrate workforce ownership more successfully. This is in line with other reviews and meta-analyses, such as one that discovered the fact that worker control is positively correlated with performance or employee attitudes in 129 research, while only 1/10 of those studies found adverse associations. In an investigation supported by the UK The Treasury Department, information gathered from private fiscal records on taxation-advantaged share plans at more than 16,000 UK companies are analyzed. The results show that widespread ownership by staff is associated with enhanced company performance metrics including the value added as well as turnover ⁵. A investigation of French cooperation also reveals that staff member-owned businesses are at least equally successful as traditional businesses ⁶.

CONCLUSION

In summary, each company's success depends on having a strong corporate culture. The development and upkeep of a positive workplace environment are significantly influenced by managing human resources procedures. HR strategies may foster a feeling of community and boost worker engagement, inspiration, and productivity by making sure staff members feel appreciated, respected, and encouraged.

Employing the best candidates, giving training and development opportunities, providing excellent benefits and wages, recognizing and rewarding success, and encouraging open discussions and collaboration are all examples of successful human resources procedures. Additionally, human resources directors need to take the initiative to resolve conflicts and issues at work, encourage diversity and inclusion, and maintain a secure and healthy workplace.

Overall, having an upbeat workplace atmosphere can result in happier staff members, clients who are happier, and higher profits. Corporations may build a work environment that attracts and keeps top people and positions them for longevity by giving priority to HR strategies that foster a good mindset.

The essay concludes with a few real-world examples of businesses that have done a good job of developing a healthy corporate culture. The advantages of developing an enjoyable work environment, such as enhanced efficiency, satisfaction with work, and creativity, are demonstrated by these instances.

As a whole, the study shows how HRM procedures are crucial in developing a supportive workplace culture. Corporations may create an environment which promotes their objectives, principles, and missions and fosters the achievement of all workers by successfully putting these ideas into operation.

Used literature:

1. Joanna Chmur .The impact of positive organisational culture values on information security management in the company.(2016).

2. Milliken, F. J., & Martins, L. .L. Searching for common threads: Understanding the multiple effects of diversity in organizational groups. *Academy of Management Review*. (1996).
3. Sujin, L. Judgement of ingroups and outgroups in intra and intercultural negotiation: The role of interdependent self-construal in judgement timing. *Group Decision and Negotiation*.(2005).
4. O'Boyle, E.P.Patel, and E.Gonzalez-Mulé. Employee ownership and firm performance: A meta-analysis. *Human Resource Management Journal* .(2016)
5. Oxera. Tax Advantaged Employee Share Schemes: Analysis of Productivity Effects. London: HM Revenue and Customs,(2007).
6. Fakhfakh,V. Pérotin, and M. Gago.Productivity, capital, and labor in labor-managed and conventional firms: An investigation on French data. *Industrial & Labor Relations Review*. (2012)
7. <https://wol.iza.org/articles/does-employee-ownership-improve-performance/long>

G.T.Babayeva

magistrant, Azərbaycan Universiteti

Müsbət təşkilat mədəniyyətinin yaradılması üçün insan resurslarının idarəetmə təcrübələri

Xülasə

Məqalədə effektiv insan resurslarının idarə edilməsi üsullarından istifadə etməklə sağlam iş mühitinin necə inkişaf etdirilməsi araşdırılmışdır. İşçi heyətin təlimatlandırılması və böyüməsi, performansın idarə edilməsi, həvəsləndirmə və qiymətləndirmə sxemləri, ünsiyyət və əməkdaşlıq bu cür təcrübələrin yalnız bir neçə elementidir. Məqalədə həmçinin firmanın xüsusi tələbləri və xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla insan resurslarının idarə edilməsi üçün müxtəlif üsulların necə uğurla tətbiq oluna biləcəyi nəzərdən keçirilir. Bu, müsbət iş mühitinin təşviqində rəhbərlik üçün dəyərdən və HR mütəxəssislərinin bu səylərə köməklik göstərə biləcəyi hissədən bəhs edir.

Açar sözlər: *insan resurslarının idarə edilməsi, idarəetmə prosedurları, işçilər,həvəsləndirici mühit, iş qəbul, motivasiya, təşkilat.*

Г.Т.Бабаева

магистрант, Университет Азербайджан

Практики управления персоналом для создания позитивной организационной культуры

Резюме

В статье было исследовано, как создать здоровую атмосферу на рабочем месте с помощью эффективных методов управления персоналом. Обучение и развитие персонала, управление эффективностью, схемы поощрения и поощрения, общение и сотрудничество - это лишь некоторые элементы такой практики. В статье также рассматривается, как можно успешно применять различные методы управления человеческими ресурсами с учетом конкретных требований и особенностей фирмы. В ней говорится о ценности для руководства создания позитивной рабочей среды и той роли, которую специалисты по персоналу могут сыграть в содействии этим усилиям.

Ключевые слова: *управление человеческими ресурсами, процедуры управления, сотрудники, стимулирующая среда, рекрутинг, мотивация, организация.*

A.C.Vəliyev
i.ü.f.d, dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
H.M.Həsənova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
hasanovahm22@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 13.05.2023

The article was received by editorial board 13.05.2023

Статья принята к печати 13.05.2023

RƏHBƏRLİK ÜSLUBU, SƏLAHİYYƏT VƏ MƏSULİYYƏT

Xülasə

Təşkilatlar bugünkü azad rəqabət mühitində bir addım öndə olmaq üçün xüsusilə kadrların gücləndirilməsi fəaliyyətləri ilə təşkilatdaxili sahibkarlıq və işçilərin yaradıcılığından daha çox faydalanmağı hədəfləyirlər. Komanda işinin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi iş həyatında müəssisələr korporativ xarakter qazana bilir, işçiləri özlərini xoşbəxt hiss edir, işin uzunmüddətli gəlirliliyini davamlı etmək üçün öz vəzifə və məsuliyyətlərini ən yaxşı şəkildə yerinə yetirir və təbii ki, biznes təsisçisindən sonra varlığını davam etdirə bilər, lakin biznes liderlik keyfiyyətlərinə malikdir. Bu zaman mehmanxana müəssisələrinin qarşıya qoyduğu məqsəd və hədəflərə çatmaqda əsas rol oynayan liderlərin bəzi xüsusiyyətlərin əhəmiyyəti üzə çıxmalıdır. Liderlərin idarəetmədə nümayiş etdirdiyi liderlik davranışlarının işçilərin ünsiyyət bacarıqlarına, peşəkar inkişafına və ümumi xoşbəxtlik səviyyələrinə birbaşa təsir etdiyi bildirilir. İdarəetmə nöqtəyi-nəzərindən kadrların səlahiyyətləndirilməsi, kadrların öz işinə görə səlahiyyət və məsuliyyət daşması, yəni işlə bağlı qərarları özləri qəbul etməsi ilə heyətin motivasiyasının artırılması hədəflənir. Bu şəkildə müştəri məmnuniyyətini təmin edərək işin uğurunun artırılması hədəflənir. Bu baxımdan, kadrların səlahiyyətləndirilməsi prosesini idarə edən rəhbərlərin üzərinə böyük vəzifələr düşür və onların işçilərinə səlahiyyət verən rəhbərlik davranışları sərgiləmələri prosesin müvəffəqiyyəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *heyət, rəhbərlik, məsuliyyət, səlahiyyət.*

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: İnsanlar əsrlər boyu ortaq bir məqsəd, məram və dəyərlər yaradaraq həyatlarını kollektiv şəkildə davam etdirməklə yanaşı, cəmiyyəti də qorumağa çalışmışlar. Bu dövrdə rəhbərlik meydana çıxmışdır. Rəhbərlik anlayışı; bəşər tarixinin ilk dövrlərindən mövcud olmuş və sənaye inqilabından sonra elmi tədqiqatların mövzusunə çevrilmiş bir hadisədir. Rəhbər anlayışı əvvəlcə güc kimi qəbul edilirdi. Daha sonra müasir rəhbərlik anlayışına lider yanaşması sözü də daxil edilir.

İdarəetmə konsepsiyası kimi səlahiyyətlərin verilməsi; bu, işçilərin qərar qəbul etmə hüquqlarının (səlahiyyətlərinin) artırılması və əməkdaşlıq, paylaşma, təlim və komanda işi vasitəsilə işçilərin inkişafı prosesi kimi müəyyən edilir. İşçilər öz işlərinə nəzarət etdiklərini başa düşdükdə, onların səlahiyyətlərinin artırılması məqsədinə çatmağa başlayacaq. Səlahiyyətli işçilər gördükləri işin onlara aid olduğunu hiss edəcək və nəticələrin onlara aid olduğunu bildikləri üçün daha çox məsuliyyət daşıyacaqlar. Onlar işin görülməsində təşəbbüskar olacaqlar və nəticədə təşkilatda onların effektivliyi sürətlə artacaq.

Tədqiqatın əsas məqsədi

İdarəetmə üslubu menecerin öz işçilərinə rəhbərlik etmək, həvəsləndirmək və onlarla ünsiyyət qurmaq üçün tətbiq etdiyi yanaşmaya aiddir. Fərqli idarəetmə üslubları müxtəlif vəziyyətlərdə təsirli ola bilər və hər kəsə uyğun gələn bir yanaşma yoxdur. Bəzi ümumi idarəetmə üslublarına avtokratik, demokratik və transformasiya daxildir. Səlahiyyətin məqsədi menecərə qərar qəbul etmək və işçilərinin işini idarə etmək səlahiyyətinin verildiyi səbəbə aiddir. Səlahiyyət bir sıra mənbələrdən, o cümlədən rəsmi adlar və vəzifələr, təcrübə və təcrübədən əldə edilə bilər. Səlahiyyətin məqsədi qərarların qəbul edilməsini və işin səmərəli və effektiv şəkildə tamamlanmasını təmin etməkdir.

Tədqiqatın vəzifəsi

Liderlik üslubu liderin öz komandasını yönləndirmək və motivasiya etmək üçün qəbul etdiyi yanaşmaya aiddir. Müxtəlif liderlik üslubları var, o cümlədən avtokratik, demokratik, laissez-faire, transformasiya və situasiya. Liderin qəbul etdiyi üslub təşkilat daxilində onların səlahiyyətlərinə və məsuliyyət səviyyəsinə təsir edəcək. Avtokratik liderlər əhəmiyyətli səlahiyyətlərə malik olsalar da, komandalарının uğuru və ya uğursuzluğu üçün yalnız məsuliyyət daşıyırlar, demokratik liderlər isə məsuliyyəti bölüşür və komanda üzvləri arasında əməkdaşlığı təşviq edir. Nəhayət, effektiv liderlər təşkilatlarının və komandalарının ehtiyaclarına və məqsədlərinə uyğun üslub seçməlidirlər.

Tədqiqatın metodologiyası

İdarəetmə üslubu, menecerin təşkilati məqsədlərə çatmaq üçün öz komandasına rəhbərlik etdiyi və yönləndirdiyi üsuldur. Müxtəlif idarəetmə üslublarına avtoritar, iştirakçı və sərbəst buraxma daxildir. Menecerin qəbul etdiyi üslub onların səlahiyyət və məsuliyyət səviyyəsinə təsir edə bilər. Məsələn, avtoritar menecer yüksək səviyyəli səlahiyyətlərə malik ola bilər, eyni zamanda qərarların qəbulu üçün yalnız məsuliyyət daşıyır, iştirakçı menecer isə səlahiyyət və məsuliyyəti öz komandası ilə bölüşə bilər.

Ən effektiv idarəetmə tərzini müəyyən etmək üçün menecerlər tez-tez Situasiya Liderlik Modeli və ya Yol-Məqsəd Nəzəriyyəsi kimi metodologiyadan istifadə edirlər. Bu metodologiyalar menecerlərə öz komanda üzvlərinin ehtiyaclarını və üstünlüklərini müəyyən etməyə və idarəetmə tərzini buna uyğun uyğunlaşdırmağa kömək edir. Bu, komandanın motivasiyalı, məhsuldar və məşğul olmasını təmin edir, menecer isə təşkilat daxilində öz səlahiyyətlərini və məsuliyyətini qoruyur. Nəhayət, düzgün idarəetmə üslubu və metodologiyasının seçilməsi təşkilati mədəniyyətin, məqsəd və vəzifələrin diqqətlə nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri

Liderlik üslubu liderin öz izləyiciləri və ya komanda üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqə tərzinə aiddir. Bu, mahiyyətcə liderin qərarlar qəbul edərkən, komandaya rəhbərlik edərkən və hədəflər təyin edərkən nümayiş etdirdiyi davranışlar toplusudur. Bir çox fərqli liderlik üslubları var, o cümlədən avtokratik, demokratik, laissez-faire, transformasiya və situasiya liderliyi.

Tədqiqat ilə bağlı əsas istinad olunan mənbələr: Liderlik, səlahiyyət və məsuliyyət mövzusunda yazılmış çoxlu kitablar var. Bu mövzuda bəzi məşhur kitablar arasında Stiven Koverin "Yüksək Effektiv İnsanların 7 Vərdişi", Simon Sinekin "Liderlər Ən Son Yeyir" və Rosamund Stoun Zander və Benjamin Zanderin "Mümkünlük sənəti" daxildir. The Leadership Quarterly, Journal of Applied Psychology və Harvard Business Review kimi akademik jurnallar tez-tez liderlik tərzini, səlahiyyət və məsuliyyət haqqında məqalələr dərc edir. Bu məqalələr tədqiqata əsaslanır və bu mövzular haqqında dəyərli fikirlər verir.

Kadrların Səlahiyyətləndirilməsinin Tarixi İnkişafı

İşçilərin səlahiyyətləndirilməsi kommersiya təşkilatlarında əla performansla nail olmaq üçün əsas strategiya kimi müəyyən edilir. Gücləndirmə işi yerinə yetirmək üçün daha çox məsuliyyət və qərar qəbul etmə səlahiyyətinin idarəetmənin aşağı səviyyələrinə ötürülməsidir.

Kadrların səlahiyyətləndirilməsi işçilərin əzmkarlığı ilə təşkilati effektivliyi artıran və fərdləri təbii imkanlarını məcbur etməkdənsə, həmişə əla və unikal iş qabiliyyətinə çatdırən bir funksiyadır (Akyüz, 2001). Kadrların səlahiyyətləndirilməsi; menecerlərin istədikləri kimi işləməmək riski daşısalar da, işçilərə işləri daha yaxşı etmək üçün məsuliyyət vermək deməkdir. Kadrların səlahiyyətləndirilməsi; əməkdaşlıq, paylaşma və birlikdə işləmək yolu ilə gücü artırmaq, inkişaf etdirmək və strukturlaşdırmaq fəaliyyətidir.

Bu təriflərdən sonra kadrların səlahiyyətləndirilməsini aşağıdakı kimi müəyyən edə bilərik; kadrların səlahiyyətləndirilməsi; işçilərin rəhbərlik tərəfindən onlara verilən səlahiyyətlə biznesdəki bəzi proseslərdə iştirak edə bilmələri və bu prosesdə öz performanslarından tam istifadə etmələri, nəticədə biznesin səmərəliliyini və gəlirliliyini artırma biləcəkləri idarəetmə fəaliyyətidir.

1920-ci illərdə tətbiq edilən və F.V. Taylor tərəfindən irəli sürülən elmi idarəetmə yanaşmasına görə, intellektual və fiziki əməyi bir-birindən ayırmaq lazım idi. Bu yanaşmanın tətbiq olunduğu sistemdə işçilər öz fəaliyyətlərindən başqa heç bir tədbir görmürlər. Taylor tərəfindən irəli sürülən sistemdə işçilər maşın kimi görülmüş və sistem xüsusilə əməliyyat səmərəliliyində müsbət nəticələr versə də, sonradan işçi qüvvəsinin dövrüyyəsi və işdən uzaqlaşma kimi mənfi hallara səbəb olduğu üçün çox tənqid edilmişdir (Adair, 2003).

1930-cu illərdə Taylorizmi tənqid edən Elton Mayo və dostları, idarəetmədə iştirak edən işçilərin yaxından nəzarət olmadan öz motivasiyası ilə işləyə biləcəyini müdafiə edirdilər. İşçilərin iştirakının təmin edilməsi həm mənəvi, həm də maddi fayda verəcək, eyni zamanda komanda işinin təşviqi ilə birlikdə fərdi və təşkilati ümumi məqsədlərin müəyyən edilməsini tələb edəcəkdir. 1950-ci illəri Teylorun ideyalarına daha sərt reaksiya verdiyi və insan münasibətləri yanaşmalarının idarəetmə elminə hakim olmağa başladığı bir dövr kimi xarakterizə etmək olar. Bu kontekstdə çoxlu araşdırmalar aparılıb (Грачев, 2011).

Bu dövrdə Ohayo ştatında və Miçiqanda liderlik araşdırmaları aparıldı və bu araşdırmalarda səlahiyyətlərə yer verilərək iki növ liderlik davranışı, yəni vəzifə yönümlü və insan yönümlü olduğu ortaya çıxdı. Vəzifə yönümlü liderlik; tapşırıqların planlaşdırılması və əlaqələndirilməsini vurğulamaqla yanaşı; insanlara yönümlü liderlik növü; ünsiyyət, rəsmi iyerarxik quruluşu daha bərabər və empatiya edir. 1960-cı ildə Makqreqorun liderliyi insan təbiətinə dair iki fərqli perspektiv kimi təsnif etdiyi cərəyan X və Y nəzəriyyəsi kimi tanınır. Nəzəriyyə Y yönümlü liderlər tabeliyində olanlara səlahiyyət verir və onlara nəzarət etmək əvəzinə işi bildikləri fərziyyəsi əsasında hərəkət edirlər. Bu kontekstdə Y nəzəriyyəsi insan yönümlü və demokratik yönümlü bir nəzəriyyə qəbul etdiyinə görə, səlahiyyətləndirmə anlayışı da Y nəzəriyyəsini vurğulayır (Ala, 2010).

1970-ci illərdə sənaye demokratiyası işçilərin iştirak hüquqlarına və işçilərin istəklərini hüquqi əsaslarla təmin etmək istəyinə əsaslanan məşhur yanaşma kimi ortaya çıxdı və Qərbi Avropada ümumi anlayışa çevrildi. 1980-ci ildə keyfiyyət dairələri, komanda brifinqi və qərarların paylaşılması kimi daha çox iştirakçı anlayışlar ortaya çıxdı və ilk illərdə "Keyfiyyət dairələri"nin tətbiqi, iş həyatının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və "Ümumi Keyfiyyət İdarəetməsi" proqramlarının tətbiqi ilə səlahiyyətləndirmə anlayışı əhəmiyyət qazanmağa başladı. 1980-ci illərin sonlarına doğru yeni idarəetmə yanaşmaları ortaya çıxmağa başladı, bunun ən böyük səbəbi rəqabətin artması, müştəri gözləntilərinin dəyişdirilməsi və şəxələndirilməsi və bu inkişafı uyğunlaşmaq üçün iş dünyasının axtarışındır. Bu təzyiqlər nəticəsində daha çevik və bazar şərtlərinə daha uyğunlaşa bilən, daha az bürokratiyaya, daha az səviyyəyə, iyerarxiyaya və imperativ qaydalara malik iş üsulları meydana çıxdı. Burada insan gücünün əhəmiyyəti ortaya çıxıb və işçiyə önəm verilməsinin zəruriliyi dərk edilib. Gücləndirmə anlayışı ədəbiyyata 1986-cı ildə Block tərəfindən yazılmış "The Powered Manager" kitabı ilə daxil oldu. Conger və Kanungo 1988-ci ildə səlahiyyətləndirmə konsepsiyasını əlaqə konstruksiya kimi araşdıraraq bu

konsepsiyanı izah etməkdə mühüm addım atdılar. Onlar heyətin səlahiyyətləndirilməsi prosesini rəhbərin öz səlahiyyətlərini tabeliyində olanlarla bölüşdüyü bir proses hesab edirdilər. Buna görə də idarəetmə elminə dair tədqiqatların əksəriyyəti, səlahiyyətləndirmə və iştirakçı idarəetmə təcrübələrinə diqqət yetirir.

Kadrların səlahiyyətləndirilməsinin həyata keçirilməsinin səbəbləri və əhəmiyyəti

Ədəbiyyat araşdırmalarında əsas kimi təyin edilən biləcəyimiz səlahiyyətlərə iki fərqli yanaşmanın olduğu görünür. Bunlar “davranış ölçüsü” və “idrak ölçüsü”ndə səlahiyyətləndirmə ilə məşğul olan yanaşmalardır. Gücləndirmənin davranış ölçüsündə idarə olunduğu tədqiqatların diqqət mərkəzində menecerlərin işçilərin səlahiyyətləndirilməsindəki rollarıdır. İşçilərin səlahiyyətləndirməni ilk növbədə psixoloji mənada qəbul edildiyi vurğulanır. Davranış yanaşması, bir tərəfdən, səlahiyyətləndirmədə yüksək rəhbərliyin vəzifə və öhdəliklərinin nədən ibarət olduğunu və lider davranışlarının gücləndirilməsi çərçivəsində menecerlərin nə etməli olduğunu izah etməyə çalışır; digər tərəfdən, səlahiyyətlərin verilməsinə mane olan məhdudiyyətlərin necə aradan qaldırılma biləcəyini izah etməyə çalışır.

Səlahiyyətləndirici rəhbər davranışı altı ölçüdə araşdırılmışdır: səlahiyyətləndirmə, məsuliyyət, işi təyinetmə, bilik mübadiləsi, bacarıqların inkişafı və innovativ performans üçün kouçinq. Səlahiyyət ölçüsü menecərə öz işçilərinə biznes prosesləri və prosedurlarını təkmilləşdirmək üçün öz qərarlarını verməyə imkan verir. Məsuliyyət ölçüsü o deməkdir ki, menecer öz işçilərini fəaliyyətlərinin nəticələrinə görə məsuliyyət daşıyır. Menecer öz səlahiyyətlərini işçilər arasında bölüşdürərkən, nəticələrə görə işçilərin məsuliyyət daşımalarını təmin edir. Öz-özünə qərar vermə ölçüsü menecerin biznesin idarə edilməsi ilə bağlı vacib məsələlərlə bağlı qərarlar qəbul etmək üçün işçilərə inamını ifadə edir. Menecer işçiləri öz həll yollarını inkişaf etdirməyə həvəsləndirir və dəstəkləyir. Məlumat paylaşma ölçüsü menecerin istənilən nəticəni əldə etmək üçün işçilərlə lazımi məlumatları paylaşmasına aiddir. Menecerin işçilərlə biliklərini bölüşməsi onların təşkilati fəaliyyətə ən uyğun töhfəni vermək imkanı yaradır. Bacarıqların inkişafı ölçüsü menecerin işçilərinin təliminə və bacarıqlarının artırılmasına sərf etdiyi vaxta aiddir. Yenilikçi performans üçün kouçinq ölçüsü menecerin səhv etmək hesabına işçiləri yeni ideyaları sınağa təşviq etməsinə aiddir (Güven, 2001).

Koqnitiv ölçüdə səlahiyyətləndirmə ilə məşğul olaraq, onlar işçilərin səlahiyyətləndirilməsi fenomeni ilə “psixoloji” perspektivdən məşğul olurlar və işçilərin qavrayışlarına diqqət yetirirlər. Buna əsaslanaraq, müəlliflər səlahiyyətlərin fərdi qavrayışları ilə bağlı dörd koqnitiv ölçü irəli sürürlər. Bunlar: məna, öz effektivlik, azad iradə və təsir ölçüləridir. Psixoloji güclənmənin birinci ölçüsü olan məna ölçüsü fərdin üzərinə götürdüyü vəzifənin məqsədlərinə aid edilən mənanın öz idealları ilə müqayisəsinə aiddir. Əgər iş işi üçün məna kəsb etmirsə, işçinin təşkilata bağlılığının azalacağı, hadisələrə biganə qalacağı və tapşırığın diqqətində problemlər olacağı düşünülür. Bacarıq ölçüsü fərdin tapşırıq yönümlü fəaliyyətləri uğurla yerinə yetirmək qabiliyyətinə inamını ifadə edir. Fərdin özünə inamsızlığı onun bacarığından istifadə etməsini tələb edən vəziyyətlərdən qaçmasına səbəb olur. Bu qaçış insanın qorxuları ilə üzləşməsinə, bacarıqlarını həyata keçirməsinə və ya fərqi varlığı bacarıqları inkişaf etdirməsinə mane olacaq. Əgər fərd öz qabiliyyətinə inanırsa, bu, fərdin təşəbbüsü ələ alması, daha çox şey göstərməsi və üzləşdiyi zaman maneələri aradan qaldırmağa çalışması ilə nəticələnəcək. Ona görə də bu səlahiyyət ölçüsündə fərdin qabiliyyəti və inancı vacibdir. Sərbəst iradə ölçüsü işçinin iş zamanı atılacaq addımlar, əməl ediləcək prosedurlar və ya göstərişlərdə müəyyən məhdudiyyətlər olması şərti ilə müstəqil hərəkət etmək azadlığıdır. Təsir ölçüsü işçinin işlə bağlı strateji, idarəetmə və əməliyyat nəticələrinə və onlara dair təsəvvürlərə təsir edə biləcəyinə dərinlik verir. Koqnitiv yanaşmaya görə, vacib olan işçilərin bu dörd ölçü ilə bağlı mövcud şərtləri və özlərini necə görüb qavramalarıdır (Akçakaya, 2010).

Nəticə etibarlı ilə işçilərə sadəcə səlahiyyət vermək kifayət deyil, bununla belə, işçilərin onlarla paylaşılan gücü və iş şəraitini necə görüb hiss etmələri, istəyib istəmədikləri kadrların səlahiyyətləndirilməsində mühüm amillərdəndir (Conger, 2003). Rəhbərlərin şəxsiyyət xüsusiyyətləri məlumatın balanslı və qərəzsiz qiymətləndirilməsi prosesində kadrların düşüncəsinə təsir göstərir. Bu dövrdə düzgün və dürüst qərarlar qəbul edən rəhbər mövcud məlumatlardan dəqiq və səmərəli istifadə edir və onlar öyrənmə bacarıqlarının səviyyəsi ilə bağlı biliklərə malik olmaqla qərar qəbulu zamanı onlardan istifadə edirlər.

Kadrlar haqqında məlumatları obyektiv qiymətləndirən yaxşı rəhbərlər mövcud məlumatları qiymətləndirərkən və şərh edərkən mümkün qədər az səhvə yol verəcəklər. Kadrlar haqqında biliklərini obyektiv qiymətləndirən rəhbərlər əldə etdikləri məlumatları daha dəqiq şərh edir, beləliklə, bacarıq səviyyələrini daha yaxşı qiymətləndirə bilirlər. Ədalətli və qərəzsiz qiymətləndirmə apara bilən lider, həm də mövcud məlumatları mükəmməl şəkildə şərh edə və anlamlandırma bilər (Ataman, 2002). Rəhbərin kadrlarla ünsiyyət tərzini, işi planlaşdırması, hədəflər qoyması, nəzarət etməsi kimi davranışların rəhbərin uğurunda təsirli olduğu qənaətidir. Davranış yanaşmasına görə, rəhbərliyin iki aspekti var. Birincisi vəzifə yönümlü rəhbərlik yanaşması, ikincisi insan yönümlü rəhbərlik yanaşmasıdır.

Davranış rəhbərliyi yanaşması, xüsusiyyətlər yanaşmasından fərqli olaraq, praktikada rəhbərin davranışına diqqət yetirir. Rəhbərin liderlik keyfiyyətlərinin formalaşmasında təhsilin də rol oynadığı irəli sürülür. Davranış yanaşmasında rəhbər təlimlə öz davranışını təkmilləşdirə bilər. İstənilən qurumda menecer rolunda olan kadr, aldığı təlim və təcrübə ilə idarəetmənin funksiyalarından olan planlaşdırma və nəzarət proseslərini effektiv nəticəyə apara bilmə bacarığını inkişaf etdirərək rəhbər vəzifəsinə yüksələ bilər.

Kadrların səlahiyyətləndirilməsi ilə bağlı anlayışlar

Müasir informasiya əsrində kadrların gücləndirilməsi fəaliyyətləri menecerlər və işəgötürənlər üçün çox vacib məsələyə çevrilmişdir. Yeni və gənc işçi qüvvəsi komandanı idarəetmə sistemi əvəzinə iştirakçı liderlik üslubunu tələb edir. Bürokratiyaya qarşı reaksiyaları artıran və təşəbbüs göstərməyə təşviq edən təşkilat zamanla işçilərin və menecerlərin bir-birinə olan baxışlarını dəyişdirdi və kadrların səlahiyyətləndirilməsi prosesini sürətləndirdi. Bu gün təşkilatların kadrların gücləndirilməsi təcrübələrinə müraciət etmələrinin əsas səbəbləri aşağıdakı kimi sıralana bilər (Quliyeva, 2017):

- biznes mühitinin qloballaşması və onun gətirdiyi artan rəqabət, daim və sürətlə dəyişən mühit;
- global biznes mühitinin təbii nəticəsi olan artan rəqabət səbəbindən təşkilatların müştərilərinə daha tez, istədikləri şəkildə, məkanda və zamanda reaksiya vermə zərurəti;
- bilik və insan amilini təşkilatın rəqabət üstünlüyünü şərtləndirən mühüm amillər sırasında nəzərə almaq;
- informasiya texnologiyalarında irəliləyişlər;
- Rəqabət qabiliyyətinin sürətlə artması ilə menecerlər əvvəlki illərdən daha çox məhsuldarlığı artırmaq üçün işçiləri qərarlara daha çox cəlb etmək məcburiyyətində hiss etməsi;
- mal və xidmətlərin inkişafının strateji əhəmiyyətinin artırılması;
- yüksək performans gücünə malik öyrənmə təşkilatının yaradılması ehtiyacı.
- bu gün işçilərin təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi ilə onların öz işlərinə daha çox nəzarət və müstəqillik istəyi güclənmənin əsas səbəblərindəndir.
- təşkilatlarda iyerarxiyaya əsaslanan komanda-nəzarət anlayışının zəifləməsi,
- ümumilikdə sosial müstəvidə və xüsusilə təşkilatlarda demokratikləşmə meyillərinin artması.

Müasir dünyada müştərilərin gözləntiləri və rəqabət şəraiti sürətli və çevik cavablar tələb edir. İşçilər dərhal qərarlar qəbul etməli və müştərinin məmnun etmək üçün tədbirlər görməlidir.

lər. Buna ancaq özünə güvənən, bilikli, səlahiyyəti olan kadrlar nail ola bilər. Bu vəziyyət kadrların səlahiyyətləndirilməsinin əhəmiyyətini daha da artırır. Gücləndirmə yanaşması işçiləri yalnız müəyyən bir sahədə tapşırıqları yerinə yetirməkdənsə çox bacarıqlı problem həllediciləri kimi qəbul edir və təşkilatlarda bu istiqamətdə strukturlaşma təklif edir. Tədqiqat nəticələrinə görə gücləndirmə; müəssisələrdə məhsuldarlığı, iş məmnuniyyətini və müştəri məmnuniyyətini artıran, menecerlərin və işçilərin gücündən faydalanmağa imkan verən yeni idarəetmə strategiyalarından biridir.

Rəhbərliyin idarə edilməsi sistemi

Əsl rəhbər kim olduğunu, nə düşündüyünü, nəyə inandığını, necə davrandığını bilən, dürüst, əxlaqlı, rəftar və davranışındakı şəffaf və ardıcıl xüsusiyyətlərinə görə hörmətə layiq olan şəxsdir. O, malik olduğu bu xüsusiyyətlərinə görə də hörmətlə qarşılanır. Əsl liderlər həm də ümumi güc çərçivəsində fəaliyyət göstərdikləri təşkilatlarla harmoniyada müsbət sinerji yaradaraq, təşkilati nəticələrin yaxşılaşdırılmasına kömək etməklə müsbət və qabaqcıl liderlər hesab edilə bilər (Brower, 2005).

Həqiqi liderləri təşkilat, qrup və ya icmadakı insanların rifahı motivasiya edir. Motivasiyada təsirli olan amil nə verilmiş tapşırıq, nə də xarici təsir deyil, yalnız daxili və qəbulədiyi davranışdır. Liderlik qabiliyyəti olmayan rəhbərlər ətrafdakı insanların gözləntiləri istiqamətində hərəkət etmir və doğru hesab etdikləri davranışlarla hərəkət edirlər. Əsl liderlər daha yaxşı həyat standartı üçün gündəlik həyatda öz reallıqlarını ortaya qoyan rəhbərlərdir (Gesiler, 2005). Yaxşı rəhbərlər həm ətrafdakı kütlələrin davranışında orijinallıq yaratmağa çalışır, həm də həmin kütlələri gücləndirmək və daha sürətli inkişaf etdirmək üçün səy göstərirlər. Liderlik bacarığı olan rəhbərlər işçiləri səmimiyyət və dürüstlük çərçivəsində başa düşməyə çalışaraq onlara daha səmərəli və effektiv xidmət göstərməyə imkan verən idarəetmə sistemi qurur.

Liderlik təhsil vasitəsilə əldə edilir və sonradan inkişaf edir və onun xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi sadalamaq olar (Allan, 2005):

- lider olan rəhbərin bir məqsədi olmalı, ardıcılığını istiqamətləndirməyi bacarmalı;
- rəhbər öz izləyicilərini idarə etmək bacarığına malik olmalıdır;
- rəhbər öz ardıcılığının davamçısı olaraq onları idarə etməyi və koordinasiya etməyi bacarmalı;
- izləyicilər rəhbərə güvənməyi bacarmalı;
- rəhbər uzaqgörən olmalıdır;
- rəhbər qərar qəbul edərkən ardıcılıqları ilə fikir mübadiləsi aparmalıdır;
- rəhbər ünsiyyətçi, nüfuzlu, məsuliyyət daşımalı və yüksək performansla malik olmalıdır;
- rəhbər iddialı və qətiyyətli olmalıdır;
- rəhbərlik səmimi hisslər və xidmət etmək istəyi ilə edilməlidir.
- rəhbər səmimi, dürüst, realist və sürətli həllər təqdim etməyi bacarmalı;
- böhran zamanı necə hərəkət etməyi bilməli, problemlərin öhdəsindən gəlməyi bacarmalı;
- təvazökar olmalı, tabeliyində olanlarla bərabər davranmalı;
- qərar qəbul edərkən tabeliyində olanların fikirlərini öyrənmək, təklifləri qiymətləndirmək;
- paylaşımlı olmalı, egoist olmamalı və kadrlarla ünsiyyət qurmağı bacarmalı;
- hər şəraitdə pozitiv düşünməyi bacarmalı, ətrafdakılara qarşı qətiyyətli mövqe tutmalı;
- rəhbər öz ardıcılığını öz məqsədlərinə doğru istiqamətləndirməyi bacarmalıdır.

Bu gün rəhbərlik haqqında bir çox təriflər verilməkdədir. Müasir informasiya cəmiyyətinin dəyişən şərtlərinə uyğun olaraq müxtəlif rəhbərlik üslubları mövcuddur. Rəhbərlik ən kiçik icma olan ailədən tutmuş qurumların idarə olunmasından tutmuş ölkənin idarəçiliyinə qədər böyük icmaların idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Aşağıda tərfi veriləcək rəhbərlik keyfiyyətləri-

nə nə qədər çox sahibdirsə və onu tətbiq edə bilirsə, rəhbər və onun müraciət etdiyi cəmiyyət bir o qədər uğurlu olur. Müvəffəqiyyət təşkilatların ayaqda qalması, rəqiblərindən fərqlənməsi və məqsədlərinə çatması üçün vacibdir. Bu səbəbdən rəhbərlik və liderlik keyfiyyətləri getdikcə daha vacib bir məsələyə çevrilir (Barutçugil, 2004).

Rəhbər; müəyyən bir müddət ərzində ünsiyyətdə olduğu fərdlərin düşüncə və rəftarlarını dəyişdirən və müəyyən edilmiş istiqamətdə irəliləməsini təmin edən şəxs kimi təyin edilə bilər. Rəhbər bir qrup insanın davranışını məqsədə doğru istiqamətləndirən şəxsdir. Əgər qruplar həmin şəxsin dediklərini həvəslə yerinə yetirirlərsə, liderin adı çəkilir. Bir insanın rəhbər olması üçün onun ətrafında bir qrup ardıcıl olması lazımdır. Bu gün aparıcı qurumlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Rəhbərin izləyəcəyi yol, aldığı qərarlar, bir sözlə, həyata keçirəcəyi strategiya qurumların ayaqda qalmasında təsirli olacaq. Rəhbər qısa və uzunmüddətli planlar qurmalı və qurumun məqsədlərinə çatmasını təmin etməlidir. Sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçidlə rəhbərin tərifləri də dəyişdi. O, hadisələrə bütöv şəkildə yanaşaraq mürəkkəb hadisələri həll edə bilən şəxsiyyətdir və bugünkü ədəbiyyatda davamlı rəhbərin kimi xatırlanır. Xüsusiyyətlər yanaşmasına görə, rəhbər uğur qazanması üçün üstün xüsusiyyətlər olmalıdır. O, vəziyyətə və zamana görə dəyişən hadisələrə baxış, uzaqgörənlik kimi ikitərəfli ünsiyyət xüsusiyyətlərini sərgiləyən şəxsdir. Bu gün rəhbər yenilik yaratmağa çalışmalıdır, həmişə sabit xüsusiyyətlər nümayiş etdirməməlidir.

Rəhbərlik üslubu, səlahiyyət və məsuliyyətin ekvivalentliyi

Daxililəşdirilmiş əxlaqi anlayış fərdin davranışının onun dəyərlərinə uyğun olmasıdır. Əxlaqi amil orijinal liderliyin strukturu üçün vacibdir, çünki liderlərin əxlaqi anlayışı davranış, münasibət, ehtiyacların ödənilməsindən tutmuş etik dəyərlərə qədər bir çox şeyi əhatə edir. Rəhbər qərarlarını verərkən xarici təzyiqlərə baxmayaraq, qəbul etdikləri mənəvi dəyərlərə və tədbirlərə uyğun hərəkət edərək qərarlarını verirlər. Bundan əlavə, o, həm özünün mənimsədiyi əxlaqi dəyərləri mənimsəyir, həm də ardıcılılarına bir model olaraq rəhbərlik edir. Rəhbərlər etik anlayışa uyğun gəlməyən davranışlarda və səhv etmələrinə səbəb olacaq hadisədə daxililəşmiş əxlaq anlayışına sadıq qalaraq düzgün davranırlar (Минаев, 2013).

İnsanların olduğu kimi görünməsi və ona uyğun davranması üçün fərd ilk növbədə həm özünə, həm də digər insanlarla münasibətlərində şəffaf və açıq olmalıdır. Münasibətlərdə şəffaflıq ətrafdakı insanlarla münasibətlərin təbii və real olması, ətrafdakılara qarşı heç bir yanlış davranışın olmaması və səmimi olması deməkdir (Chen, 2005). Münasibətlərdə şəffaflığın əsas amili yaxın ətrafdakı və ünsiyyətdə olduğu insanlarla real münasibət qurmaqdır. Liderlər insanların onlar haqqında real məlumatlara sahib olmasını təmin etmək üçün mənfi hiss və düşüncələrini ifadə etməkdən çəkinməyərək, bütün müsbət və ya mənfi cəhətlərinə şahidlik etmə imkanını verərək hiss və məlumatlarını dəqiq və açıq şəkildə paylaşa bilirlər (Eren, 2003). Rəhbər daim bütün istehsal sahələrində işlərin vəziyyətini təhlil, nəzarət etməlidir. Bu zaman onu təkcə təşkilat məsələləri deyil, həmçinin iqtisadi texniki-texnoloji və başqa məsələlər də maraqlandırmalıdır. Hər hansı bir sahədə istehsalın gedişi məqsəddən kənarlaşdıqda, o müvafiq təşkilat tədbirləri görməli və ya həmin sahənin gələcək fəaliyyəti proqramında zəruri düzəlişlər etməlidir. Rəhbər təkbəşinə rəhbərlik prinsipləri arasında kollektivə rəhbərlik edərkən icraçıları təkcə inzibati hakimiyyət gücü ilə deyil, həmçinin öz nüfuzu ilə adamlara fərdi yanaşma bacarığı ilə də təsir göstərməyi bacarmalıdır (Бевзюк, 2015).

Rəhbərin iş yeri təkcə onun kabinetindən ibarət deyildir. O, müntəzəm sürətdə bilavasitə əmək proseslərinin icra edildiyi obyektlərə getməli, bölmələrin rəhbərləri ilə, ayrı-ayrı icraçılarla görüşüb istehsal məsələlərini müzakirə etməlidir. Rəhbərin əmək dairəsi onun rəhbərlik etdiyi kollektiv çərçivəsindən kənara çıxır. Rəhbərin vasitəsi ilə təsərrüfat və ya bölmənin xarici mühitlə və yuxarı idarəetmə orqanları ilə əlaqəsi təmin olunur. Rəhbər hər şeydən əvvəl yüksək təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. O, kollektiv yaratmağı bacarmalı, işdə zəruri şərait

yaratmalı, vəzifələri dəqiq bölüşdürməli və göstərişlərin yerinə yetirilməsinə müntəzəm olaraq nəzarət etməlidir. Rəhbər qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün əzmkarlıq göstərməli və zəruri resursları lazımı istiqamətdə cəmləşdirməyi bacarmalıdır (Akın, 2010).

Müasir şəraitdə istehsal rəhbərləri texniki, iqtisadi, hüquqi və digər cəhətdən savadlı olmalı və müəyyən peşə hazırlığı səviyyəsinə malik olmalıdır. Rəhbərlik etmək üçün səlahiyyətli olmaq, bütün istehsal şəraitini tam və dəqiq bilmək, bu istehsalın texnikasını müasir biliklər səviyyəsində mənimsəmək və müasir elmi bilikləri səviyyəsində olmaq lazımdır (Elma, 2003).

NƏTİCƏ

Bu günün şərtləri araşdırıldıqda, kadrların səlahiyyətləndirilməsi demək olar ki, bütün müəssisələrin təşkilatı və idarəetmə anlayışlarında dəyişiklik etməyi məcburi hala gətirmişdir. Qlobal rəqabət şərtlərinin getdikcə ağırlaşdığı bu mühitdə müəssisələr rəqabət aparmaq üçün kadrların gücləndirilməsi təcrübələri ilə işçilərin yaradıcılığından və təşəbbüskarlığından faydalanmağa çalışırlar. Gücləndirmə anlayışı həm təşkilata, həm də işçiyə bir çox üstünlüklər verir. Səlahiyyətlər və vəzifələr işçi heyətinin səlahiyyətlərinin artırılması tələbi kimi işi yerinə yetirən işçilərə verilir. Bu zaman işçilər özlərini təkmilləşdirmək, yaradıcılıq və qabiliyyətlərini artırmaq üçün daha çox məsuliyyət hiss edəcəklər. İşçi ona verilən məsuliyyəti və səlahiyyəti hiss etdikdə potensialı ortaya çıxacaq və istedadından istifadə edərək əlindən gələni etməyə səy göstərəcək. Bununla da işçilər nəzarət mexanizmlərinə ehtiyac duymadan özlərini idarə edə biləcək, işçi və işəgötürən üçün sərfəli vəziyyət yaranacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Adair, J. (2003), "Effective Motivation How to Get the Best Out of People? John Adair Management Series: 3", İstanbul, "Babıâli Kültür Yayıncılık", 260
2. Akın M. "Personel gücləndirmə algısı, örgüt iklimi algısı ve yaratıcı erkeklik özelliklerinin örgüt düzeyinde yaratıcı çıktılar üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkileri" // Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2010, 29(2), s.211-238.
3. Akyüz Ö.F. (2001), "Değişim rüzgarında stratejik insan kaynakları planlaması", İstanbul, "Sistem Yayıncılık", 251 s.
4. Ala Ş. (2010), "Personel gücləndirmenin örgütsel vatandaşlık davranışına etkisinde etik davranışın rolü" // Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 250 s.
5. Ataman G. (2002), "İşletme yönetimi: temel kavramlar ve yeni yaklaşımlar", İstanbul, "Türkmen Kitabevi", 194 s.
6. Brower M.J. "Empowering Teams: What, Why, And How" // Empowerment In Organizations, 2005, 3 (1), p.13-25.
7. Chen J., Silverthorne C. "Leadership effectiveness, leadership style and employee readiness" // Leadership & Organization Development Journal, 2005, 26 (4), p.280-288.
8. Conger J.A. "The brave new world of leadership training" // Organizational Dynamics, 2003, 21(3), p.57-58.
9. Conger J.A. and Kanungo R.N. "The Empowerment Process: Integrating Theory and Practice" // Academy of Management Review, 2008, 13(3), 477 p.
10. Quliyeva, Ş.T. (2017), "Məncementin əsasları", Bakı, "İqtisad Universiteti", 150
11. Грачев М.В. (2011), "Суперкадры: управление персоналом и международные компании", Санкт-Петербург, "Ремесло", 257 стр.
12. Gesiler D. "The next level in employee empowerment" // Quality Progress Milwaukee, 2005, 38(6), p.48-52.

A.C.Valiyev

PhD, Associate Professor Azerbaijan State University of Economics

H.M.Hasanova

master student, Azerbaijan State University of Economics

Leadership style, authority and responsibility

Abstract

Organizations aim to capitalize more on intra-organizational entrepreneurship and employee creativity, particularly through human resource development activities, to stay ahead in today's competitive environment. In business life where teamwork is of utmost importance, businesses can gain corporate character, employees feel happy, fulfill their duties and responsibilities in the best way to sustain the long-term profitability of the business, and of course, the business can continue to exist after the founder, but business leadership has qualities. At this time, the importance of some characteristics of leaders who play a key role in achieving the goals and objectives set by hotel enterprises should be revealed. The leadership behaviors demonstrated by leaders in management are said to have a direct impact on employees' communication skills, professional development, and overall happiness levels. From the point of view of management, it is aimed to increase the motivation of the personnel by empowering the personnel, having the authority and responsibility of the personnel for their work, that is, making the decisions related to the work themselves. In this way, it is aimed to increase the success of the business by ensuring customer satisfaction. In this regard, managers who manage the process of personnel empowerment have great responsibilities, and their display of leadership behaviors that empower their employees is of great importance to the success of the process.

Key words: staff, management, responsibility, authority.

А.Дж.Велиев

д.ф.э., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Х.М.Гасанова

магистрант, Азербайджанский Университет Архитектуры и Строительства

Стиль руководства, авторитет и ответственность

Резюме

Организации стремятся извлечь большую выгоду из внутриорганизационного предпринимательства и творчества сотрудников, в частности, посредством деятельности по развитию человеческих ресурсов, чтобы оставаться впереди в сегодняшней конкурентной среде. В деловой жизни бизнес может обрести корпоративный характер, сотрудники чувствуют себя счастливыми, выполняют свои обязанности и ответственность наилучшим образом, чтобы поддерживать долгосрочную прибыльность бизнеса, и бизнес может продолжать существовать. после основателя, но лидерство в бизнесе имеет качества. В это время следует раскрыть значение некоторых характеристик руководителей, играющих ключевую роль в достижении целей и задач, поставленных перед гостиничными предприятиями. С точки зрения управления оно направлено на повышение мотивации персонала за счет наделения его полномочиями, обладания полномочиями и ответственностью персонала за свою работу, то есть принятием решений, связанных с работой, самостоятельно. Таким образом, он направлен на повышение успеха бизнеса за счет обеспечения удовлетворенности клиентов. В связи с этим менеджеры несут большую ответственность, и их демонстрация лидерского поведения, которое расширяет возможности своих сотрудников, имеет большое значение для успеха этого процесса.

Ключевые слова: социально-психологический климат, персонал, система мотивации.

Z.İ.Mirzəyev
i.e.n, dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
M.İ.Məmmədova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
merva.memmedova@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 09.05.2023

The article was received by editorial board on 09.05.2023

Статья принята к печати 09.05.2023

SOSIAL-PSIXOLOJİ İQLİM - HEYƏTİN MOTİVASİYA SİSTEMİNİN FORMALAŞMASINDA ROLU

Xülasə

"Sosial psixologiya" psixoloji proseslər və insanların bir-birlərinə və ya cəmiyyətə qarşı davranışları ilə məşğul olan elmi bir sahədir. Digər tərəfdən, "iqlim" müxtəlif amillərin insan davranışına təsir etdiyi mühit mənasında istifadə olunur. Bu baxımdan "Sosial-psixoloji iqlim - heyətin motivasiya sisteminin formalaşmasında rolu" mövzusu ətraf mühit amillərinin, motivasiya amillərinin aydınlaşdırılmasını və kadr tərkibində fəaliyyət göstərən şəxslərin davranışına təsir edən bu amillərin sistemləşdirilməsini əhatə edir. Heyətin motivasiya sistemi əlaqələrin, təcrübənin, işçilər arasındakı qarşılıqlı əlaqənin, habelə işçilərin məqsədlərinə inam və bağlılığının dekomunizasiyası ilə yaradılır. Bu motivasiya amillərinin sistemləşdirilməsi kadr fəaliyyətinin idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Sosial-psixoloji iqliminin formalaşması da ətrafına uyğun kadrların formalaşması ilə əlaqələndirilir.

Açar sözlər: sosial-psixoloji iqlim, heyət, motivasiya sistemi.

GİRİŞ

Məlumdur ki, hər bir istehsalat kollektivi kompleks texniki, texnoloji və iqtisadi hadisələr məcmusundan ibarət olmaqdən başqa, həm də sosial-psixoloji hadisələr, proseslər məcmusundan ibarətdir. Ona görə də idarəetmə prosesində həmin obyektə təsir edən amillərdən, o cümlədən, sosial-psixoloji amillərdən bacarıqla istifadə etməyin böyük əhəmiyyəti vardır. Rəhbər işçi idarəetmənin psixoloji əsaslarını bilməklə, onunla hesablaşmaqla təbəçiliyində olan işçilərə mənəvi-etik və estetik münasibətləri daha yaxşı qura bilər. İstehsalın səmərəsinin daha da artırılması, işçilərin işə can yandırması, xeyli dərəcədə rəhbər işçi ilə işçilər arasında qarşılıqlı münasibətdən, bir sözlə, psixoloji mühitdən xeyli dərəcədə asılıdır.

"Kadr məmnuniyyəti" işçinin işinin bir çox fərqli cəhətlərinə münasibətini əks etdirən bir anlayışdır. Bu konsepsiya iş tərzini, iş etibarlılığını, əmək haqqını, iş şəraitini, iş nüfuzunu, əhəmiyyətini, korporativ mədəniyyətini və işçinin işini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan meyarları əhatə edir. Bunlara təşkilatın idarə edilməsinin ümumi metodları, rəhbərlik və təbə işçilər arasındakı münasibətlər, müstəqillik, dekomunizasiya və öhdəlik, bacarıq və bacarıqdan istifadə potensialı, inkişaf perspektivləri və digər amillər daxildir. Son zamanlarda elmi və texnoloji tərəqqinin təsiri altında sosial-psixoloji kollektiv iqlim anlayışı getdikcə daha çox maraq qazanır. Bu mövzunun əhəmiyyəti artan psixoloji ehtiyaclarla yanaşı fərdi ehtiyacların və zehni fəaliyyətin mürəkkəbliyi kimi amillərlə də əlaqədardır. Sosial-psixoloji iqlimin yaxşılaşdırılması cəmiyyətin və şəxsiyyətin potensialının artması və insanlar üçün ən əlverişli şəraitin yaradılması ilə əlaqələndirilir. Əmək kollektivində əlverişli sosial-psixoloji iqlimin formalaşması işin səmərəliliyi və məhsulun

keyfiyyəti üçün vacib şərtidir. Bu həm də komandanın sosial inkişaf səviyyəsinin və mövcud psixoloji mənbələrin hərtərəfli göstəricisidir.

Sosial-psixoloji iqlim, təşkilat işçilərinin bir-birlərinə və təşkilatlarına münasibət göstərdikləri emosional bir iqlimdir. Bu iqlim işçilərin işdə necə hiss etdiklərinə və işdə necə davranışlarına təsir göstərir. Sosial-psixoloji IQ işçilərin motivasiyasına və fəaliyyətinə təsir göstərə bilər. Mənfi sosial-psixoloji zəka səviyyəsi işçilərin işindən narazılıq, işdən çıxma və məhsuldarlığın azalması kimi problemlərə səbəb ola bilər. Bununla birlikdə, müsbət sosial-psixoloji zəka səviyyəsi işçilərin iş məmnuniyyətinə və yüksək məhsuldarlığa səbəb ola bilər. Bu məqalədə iqlimin sosial-psixoloji konsepsiyası, necə ölçülməsi və təşkilatların fəaliyyətinə təsiri müzakirə ediləcəkdir.

Zəkanın sosial-psixoloji ölçüsü

Sosial-psixoloji zəkanın ölçülməsi təşkilat işçilərinin təşkilata, işlərinə və bir-birlərinə münasibətlərinin qiymətləndirilməsidir. Bu ölçü təşkilatlara mənfi sosial-psixoloji iqlimin olub olmadığını müəyyən etməyə kömək edə bilər. Sosial-psixoloji zəkanın ölçülməsi anketlər, fokus qrupları, müsahibələr, müşahidələr və performans qiymətləndirmələri kimi üsullarla həyata keçirilə bilər.

Motivasiya

Motivasiya, bir insanın bir məqsədə çatmaq üçün göstərdiyi səy və hərəkətdir. Motivasiya bir təşkilatda işçilərin fəaliyyətinə təsir göstərə bilər. Yüksək motivasiyalı işçilər daha yüksək performans, aşağı motivasiyalı işçilər isə daha az performans nümayiş etdirirlər. Bu səbəbdən təşkilatlar işçilərinin motivasiyasını artırmaq üçün müxtəlif motivasiya metodlarından istifadə edirlər.

Nümayəndə heyətinin motivasiya sistemi

Nümayəndə heyətləri təşkilatlarda mühüm rol oynayır. Bu qruplar insanların birləşdiyi və müəyyən bir dekomünizasiya məqsədinə çatmaq üçün əməkdaşlıq etdikləri bölmələrdir. Nümayəndə heyətlərinin motivasiyası müəssisə və təşkilatların işinə təsir göstərə və onların motivasiyasını artırmaq təşkilatlara məqsədlərinə çatmağa kömək edə bilər. Nümayəndə heyətlərini həvəsləndirmək üçün bir çox metoddan istifadə edilə bilər. Bunlara mükafatlar, təlim və inkişaf, əməkdaşlıq, ünsiyyət və liderlik daxildir. Bu üsullar nümayəndə heyətlərinin əməkdaşlığını və səmərəliliyini artırmağa bilər. Nümayəndə heyətlərinin motivasiyasını rəsmiləşdirmək, yəni rəsmi motivasiya sistemini təmin etmək daha təsirli motivasiya təmin edə bilər. Formal motivasiya sistemi nümayəndə heyətinin üzvlərinin öz işlərini necə yerinə yetirəcəklərini və nə qədər uğurlu olduqlarını müəyyən edən aydın struktur təmin edir. Beləliklə, nümayəndə heyəti üzvləri işlərinə görə daha səmərəli mükafatlandırılırlar və motivasiya edilə bilər.

Rəsmi nümayəndə heyəti motivasiya sisteminin yaradılması nümayəndə heyəti üzvlərinə vəzifələrini aydın şəkildə başa düşməyə imkan verir. Bu sistemə nümayəndə heyəti üzvlərinin nə etməli olduqları, məqsədləri nədir, performanslarının necə ölçüləcəyi və mükafatlandırılacağı barədə suallar daxil edilməlidir. Nümayəndə heyəti üzvlərinin bu məlumatlara sahib olması onları daha tutarlı bir şəkildə motivasiya edə və iş səmərəliliyini artırmağa bilər.

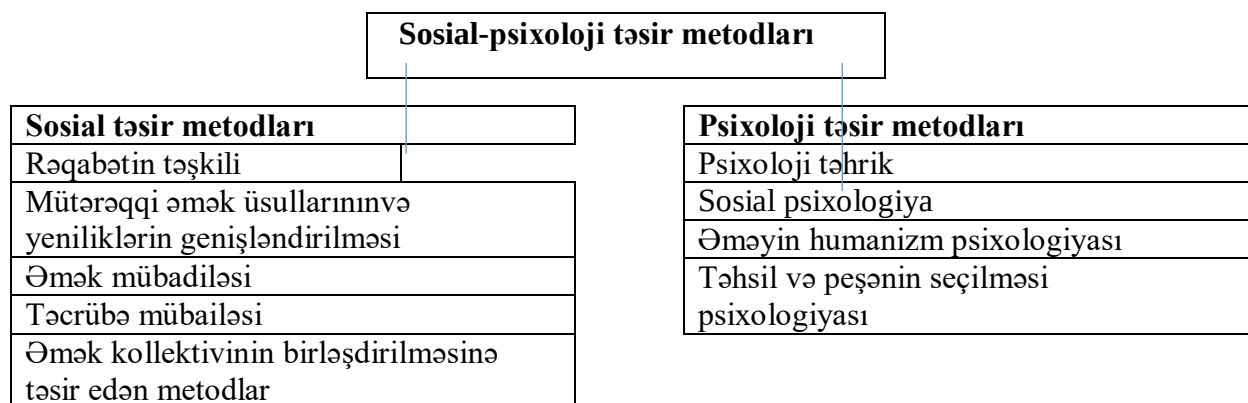
Rəsmi motivasiya sistemi ədalətsiz rəftarın, qərəzin və digər problemlərin qarşısını almağa da kömək edə bilər. İşçilər arasında ayrı-seçkilik və ya qərəz olduqda, rəsmi motivasiya sistemi bu problemləri müəyyənləşdirmək və aradan qaldırmaq üçün zəmin yarada bilər. O, həmçinin nümayəndə heyətinin üzvlərini bir-birlərinə qarşı ədalətli olmağa və işlərini düzgün yerinə yetirməyə çağırır. Müəssisə və təşkilatlarda nümayəndə heyətləri əməkdaşlıq yolu ilə müəyyən bir məqsədə çatmağa çalışan kiçik bölmələrdir. Nümayəndə heyəti üzvlərinin motivasiyası və effektivliyi təşkilatların uğuruna təsir edən mühüm amillərdən biridir. Beləliklə, nümayəndə heyəti motivasiya sisteminin rəsmi yaradılması, nümayəndə heyəti üzvlərinin səmərəliliyini artıraraq təşkilatlara məqsədlərinə çatmağa kömək edə bilər.

Heyətin idarə olunmasının sosial-psixoloji vasitə və metodlar sistemi

İdarəetmə, rəhbərlik psixologiyası metodlarını təsnifatına və xarakterinə görə bir neçə təsir metodlarına ayırmaq olar:

- a) İctimai-siyasi metod;
- b) Siyasi-tərbiyə metodu;
- c) İdeya-tərbiyə metodu;
- d) Sosial-psixoloji metod.

Hər bir metod insanların mənəvi marağına təsir göstərir, onlarda sağlam dünyagörüşünün formalaşmasına, siyasi və ideoloji tərbiyənin, inamın, siyasi məlumatın, mənəvi keyfiyyətlərin yüksək səviyyədə olmasına köməklik göstərir. Bunların vasitəsilə kollektivin, onun ayrı-ayrı üzvlərinin ictimai-siyasi, siyasi-tərbiyə, ideya-tərbiyə işinin vəziyyəti, əməyə, istehsalat münasibəti, inam və tərbiyə işinin formalaşması həyata keçirilir, onlardan müəyyən təsir vasitəsi kimi istifadə edilir. Bütün bunlar bütövlükdə təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə böyük təsir göstərir və kütlələrin yaradıcılıq təşəbbüsünün inkişafına, yeni insani keyfiyyətlərin yaranmasına, formalaşmasına, onlarda yüksək əxlaqi və estetik keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Ümumilikdə, bu metodlar işçilərin əmək və yaradıcılıq fəallığını inkişaf etdirir, onlarda yeni insani, əxlaqi keyfiyyətlər, münasibətlər yaratmaq, sosial fəallığın yüksəldilməsi, əmək kollektivinin möhkəmləndirilməsi, onların ictimai fəallığını inkişaf etdirmək, qarşılıqlı münasibətləri, bu münasibətlərdəki ziddiyyətli halları, hadisələri aradan qaldırmaq vasitələrini göstərir və onlardan düzgün, səlis istifadə edilməsini qarşıya qoyur. Eyni zamanda psixoloji vəziyyətlərin seçilməsi, əməyin humanizmi, fərdi keyfiyyətlilik, özünə tələbkərlilik kimi psixoloji metodların köməyinə əsasən yerinə yetirilir. Bunun əyani sxemini aşağıdakı formadan görmək olar (sxem 1).

Ümumiyyətlə, müstəqillik şəxsiyyətin mürəkkəb psixi proseslər kompleksi və xassəsi olub, onun özünə sahib olma, özünü tənqid etmə, cəsarətlik, məqsədəuyğunluq, inadkarlıq, fəallıq və kifayət qədər intellektual inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədardır. Məhz bu cəhətdən yalnız ayrı-ayrı adamlarda deyil, bir çox adamlarda, bütün kollektivdə təşəkkül tapması və inkişafı xeyli dərəcədə rəhbər işçidən, onun nümunə gücündən, onun bu işdə nə dərəcədə maraqlı olmasından asılıdır. Adətən, bir qayda olaraq sahibkar işçini tənqid etməyi bacardığı kimi, özü də tənqiddə dözməli, təmkinli olmalıdır. İşçiləri tənbeh etdiyi kimi, onları mənəvi cəhətdən həvəsləndirməyi də bacarmalıdır. Əgər bu xüsusiyyət rəhbər işçidə yoxdursa, deməli, o, nəinki sosioloji-psixoloji amilləri bilmir, həm də idarəetmə haqqında prinsipləri kobud surətdə pozmuş olur.

NƏTİCƏ

Sosial-psixoloji proseslərin işçilərə təsiri, işçilərin psixi vəziyyəti istehsalat kollektivlərində, hər hansı bir iş yerində yaradılmış, konkret şəraitdən, rəhbər işçilərlə təbəçilikdə

olan işçilər arasındakı ilkin münasibətlərdən xeyli dərəcədə asılıdır. Deməli, başqa amillərlə yanaşı heyətin fəaliyyətini sosial-psixoloji amillərdən kənarda təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Ona görə də insanın davranışına, onun şüuruna təsir edən amillərə birtərəfli deyil, sistem halında, kompleks halda yanaşmaq lazımdır. Rəhbərlər bu cəhətləri bilməklə təbəçiliyində olan işçilərlə sağlam psixoloji əsaslar üzrə əlaqə saxlamağı, onlara psixoloji təsir göstərməyi inkişaf etdirə bilər.

Sosial metodlar arasında sosial tədqiqatlar və ictimai rəyin öyrənilməsi xüsusi yer tutur. Müasir dövrdə sosioloji məsələlərin öyrənilməsi və bu sahədə tədqiqatların aparılması hökumətin daim diqqət mərkəzində durur və bu işə böyük əhəmiyyət verilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, sosioloji tədqiqatlar vasitəsilə mənəvi-psixoloji iqlimi sağlamlaşdırmaq, idarəetmə işçilərinə və prinsiplərinə düzgün əməl etmək, işçilərin əmək və ideya fəallığını yüksəltməklə münasibətlərin və təşkilatların idarə edilməsini xeyli yaxşılaşdırmaq olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ashkanasy, N. M., Wilderom, C. P., & Peterson, M. F. (Eds.). The handbook of organizational culture and climate, 2011.
2. Aydın, O., & Ertosun, Ö. G. İşletmelerde örgütsel iklimin iş tatmini, iş performansı ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi. Amme İdaresi Dergisi, 2017.
3. Банайтис Н.Г. "Исследование социально-психологического климата трудового коллектива" // Таврический научный обозреватель, 2015.
4. Həmidov H., Əliyev M. "İnsan resurslarının idarə edilməsi" (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti), Bakı, 2002.
5. Petrou, P., Demerouti, E., & Schaufeli, W. B. Crafting the change: The role of employee job crafting behaviors for successful organizational change. Journal of Management, 2016.
6. T.Ə.Quliyev "Menecmentin (idarəetmənin) əsasları", Bakı – 2001.

Z.İ.Mirzayev

Associate Professor, Azerbaijan State University of Economics

M.İ.Mammadova

master student, Azerbaijan State University of Economics

Social-psychological climate - role in the formation of the staff's motivational system

Abstract

"Social psychology" is a scientific field that deals with psychological processes and the behavior of people towards each other or society. On the other hand, "climate" is used to mean the environment in which various factors influence human behavior. In this regard, the topic "Social-psychological climate - role in the formation of the staff's motivational system" includes the clarification of environmental factors, motivational factors and the systematization of these factors that affect the behavior of personnel. The staff's motivation system is created by decommunization of relationships, experience, interaction between employees, as well as trust and commitment to the goals of employees. The systematization of these motivational factors plays an important role in the management of personnel activities. The formation of social and psychological climate is also connected with the formation of suitable personnel.

Key words: socio-psychological climate, staff, motivation system.

З.И.Мирзоев

к.э.н, доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

М.И.Мамедова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Социально-психологический климат – роль в формировании мотивационной системы персонала

Резюме

«Социальная психология» - это научная область, изучающая психологические процессы и поведение людей по отношению друг к другу или обществу. С другой стороны, «климат» используется для обозначения окружающей среды, в которой различные факторы влияют на поведение человека. В связи с этим тема «Социально-психологический климат – роль в формировании мотивационной системы персонала» охватывает выяснение факторов внешней среды, мотивационных факторов и систематизацию этих факторов, влияющих на поведение персонала. Мотивационная система персонала создается за счет декоммунизации отношений, опыта, взаимодействия между сотрудниками, а также доверия и приверженности целям сотрудников. Систематизация этих мотивационных факторов играет важную роль в управлении персоналом. Формирование социально-психологического климата также связано с формированием адекватных кадров.

Ключевые слова: социально-психологический климат, персонал, система мотивации.

R.R.Həsənli
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
rzahesenli1@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 08.05.2023

The article was received by editorial board on 08.05.2023

Статья принята к печати 08.05.2023

AZƏRBAYCAN MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MÜASİR DÖVRDƏ YUMŞAQ BACARIQLARIN TƏTBİQİNDƏ MÖVCUD PROBLEMLƏRİN HƏLLİ YOLLARI

Xülasə

Bu mövzu Azərbaycan müəssisələrində müasir dövrdə yumşaq bacarıqların tətbiqində mövcud problemlərin həlli yolları barədədir. Bu mövzu, mövcud şərtlərdə iş gücü bazarında yaxşı mütəxəssislərin tələbini artırır və bu da iş təcrübəsinə və yumşaq bacarıqlara diqqət yetirilməsinə ehtiyac göstərir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, müəssisə, yumşaq bacarıqlar, iş qabiliyyəti, təcrübə, iş gücü bazarı, keyfiyyət, işə qəbul.*

GİRİŞ

Azərbaycan müəssisələri, müasir dövrdə, iş təcrübəsinin yanı sıra, yumşaq bacarıqların tətbiq edilməsində müvəqqəti və daimi işçilərə ehtiyac duyurlar. İş dünyasında başarı üçün artık yalnız texniki bacarıqlar və sertifikatlar yeterli deyil. Yumşaq bacarıqların tətbiqi artık məsuliyyətli və rəqabətli iş sahələrində vacibdir.

Yumşaq bacarıqlar, insan əlaqələri, rəhbərlik, ictimaiyyətlə əlaqə, müzakirə və problemlərin həllində yüksək səviyyədə bacarıqları ifadə edir. Bu bacarıqlar, işçilərin işə qəbul vəzifəsinə əsasən tələb olunur və onların işdəki uğuru üçün tələb edilir. Yumşaq bacarıqlar, əsasən işçi və müştərilər arasında kommunikasiyanın daha effektivləşdirilməsində, iş nəticələrində artımın sağlanmasında və iş yeri münasibətlərində daha səmərəli həllər tapmaqda faydalıdır.

Müasir iş gücü bazarında, daha yaxşı mütəxəssislər tələb edildikcə, işçilərin yumşaq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün öyrənmələri və tətbiq etmələri önəmli hala gəlir. Bu cür bacarıqları əldə etmək üçün isə müəssisələrin uyğun təlimlər və təcrübə proqramları təqdim etməsi və işçilərə müəyyən təcrübələr təqdim etməsi vacibdir.

Bu məqalədə, Azərbaycan müəssisələrində müasir dövrdə yumşaq bacarıqların tətbiqində mövcud problemlərin həlli yolları araşdırılacaqdır. Bu, müəssisələrin iş qabiliyyətini artıran, müştərilərə daha yaxşı xidmət göstərən və məhsuldarlığı artıran işçiləri işə qəbul etmək üçün yolları tapmağa kömək edəcəkdir.

Yumşaq bacarıqlar xarakter xüsusiyyətləri və şəxsiyyətlərarası bacarıqlar vasitəsilə insanın digər insanlarla münasibətini əks etdirir. Bu, uyğunlaşma və çeviklik kimi keyfiyyətləri özündə cəmləşdirir, həmçinin problemlərin həlli, yaradıcı təfəkkür, münaqişələrin həlli, vaxtın idarə edilməsi və s. əhatə edir. Bu söz işgötürənlər tərəfindən namizədlərdə tapılan qeyri-maddi və qeyri-texniki qabiliyyətlərə istinad etmək üçün istifadə olunur.

Bəzən insanlar yumşaq bacarıqlara ötürülə bilən bacarıqlar və ya daha az ixtisaslaşmış, lakin namizədin ümumi xassəsinə və şəxsiyyətinə uyğun olan peşəkar bacarıqlara istinad edirlər. Yumşaq bacarıqlar daha çox şəxsiyyət yönümlü olduğundan, onlar bizim münasibətlərimiz və intuisiyalarımızla, təcrübə sahələrimizlə isə daha az əlaqəlidir.

İşə müraciət etməzdən əvvəl sosial bacarıqlarımızın nə olduğunu və onlara necə sübut tapa biləcəyimizi düşünmək çox vacibdir. Bunun ən yaxşı nümunəsi peşəkar təcrübədən çox ötürülə bilən bacarıq və potensiala üstünlük verən layihə meneceridir. Yumşaq bacarıqların nümayiş etdirilməsi isə seçdiyimiz karyerada irəliləyiş potensialını göstərməklə mühüm bir əsas təşkil edir. Bu baxımdan araşdırmamız müasir dövrdə iş sahəsində olduqca aktual hesab edilir.

Araşdırmanın əsas məqsədi layihənin idarə edilməsinin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, vəzifəsi isə layihələrin idarə edilməsində yumşaq bacarıqların tətbiqi zamanı üzləşilən problemlər və həlli yollarını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Şəxslərarası və ya insan bacarıqları kimi də tanınan yumşaq bacarıqlar

Şəxslərarası və ya insan bacarıqları kimi də tanınan yumşaq bacarıqlar, fərdlərə başqaları ilə effektiv ünsiyyət qurmağa, güclü əlaqələr qurmağa və mürəkkəb sosial vəziyyətlərdə hərəkət etməyə imkan verən şəxsi keyfiyyətlərdir. İşə xas və texniki xarakter daşıyan sərt bacarıqlardan fərqli olaraq, yumşaq bacarıqlar demək olar ki, hər bir sənaye və iş funksiyasında ötürülə bilən və vacibdir. Bu essədə biz iş yerində yumşaq bacarıqların əhəmiyyətini müzakirə edəcəyik, ən qiymətli yumşaq bacarıqlardan bəzilərinə nümunələr təqdim edəcəyik və bu kritik qabiliyyətləri təkmilləşdirmək və inkişaf etdirmək üçün strategiyalar təklif edəcəyik.

İş yerində yumşaq bacarıqların əhəmiyyəti

Bu günün sürətli tempili, qlobal şəkildə əlaqəli biznes mühitində uğur çox vaxt insanın başqaları ilə səmərəli işləmək bacarığından asılıdır. Yumşaq bacarıqlar satış və müştəri xidmətlərindən tutmuş idarəetmə və liderliyə qədər bir sıra peşələrdə xüsusilə dəyərlidir. LinkedIn-in sorğusuna görə, istedadlı mütəxəssislərin və işə götürmə menecerlərinin 92%-i işə namizədləri qiymətləndirərkən yumşaq bacarıqları texniki bacarıqlardan “bərabər” və ya “daha vacib” adlandırır.

Yumşaq bacarıqların bu qədər yüksək qiymətləndirilməsinin səbəblərindən biri onların fərdlərə həmkarları, müştəriləri və müştəriləri ilə güclü, əməkdaşlıq münasibətləri qurmağa imkan verməsidir. Effektiv ünsiyyət bacarıqları, məsələn, fərdlərə məlumatları aydın və inandırıcı şəkildə çatdırmağa, rəyləri aktiv şəkildə dinləməyə və münaqişələri konstruktiv şəkildə idarə etməyə imkan verir. Komandada yaxşı işləmək bacarığı, başqa bir vacib yumşaq bacarıq, fərdlərə qrup layihələrinə töhfə vermək, fikirləri bölüşmək və fikir ayrılıqlarını məhsuldar şəkildə həll etmək imkanı verir.

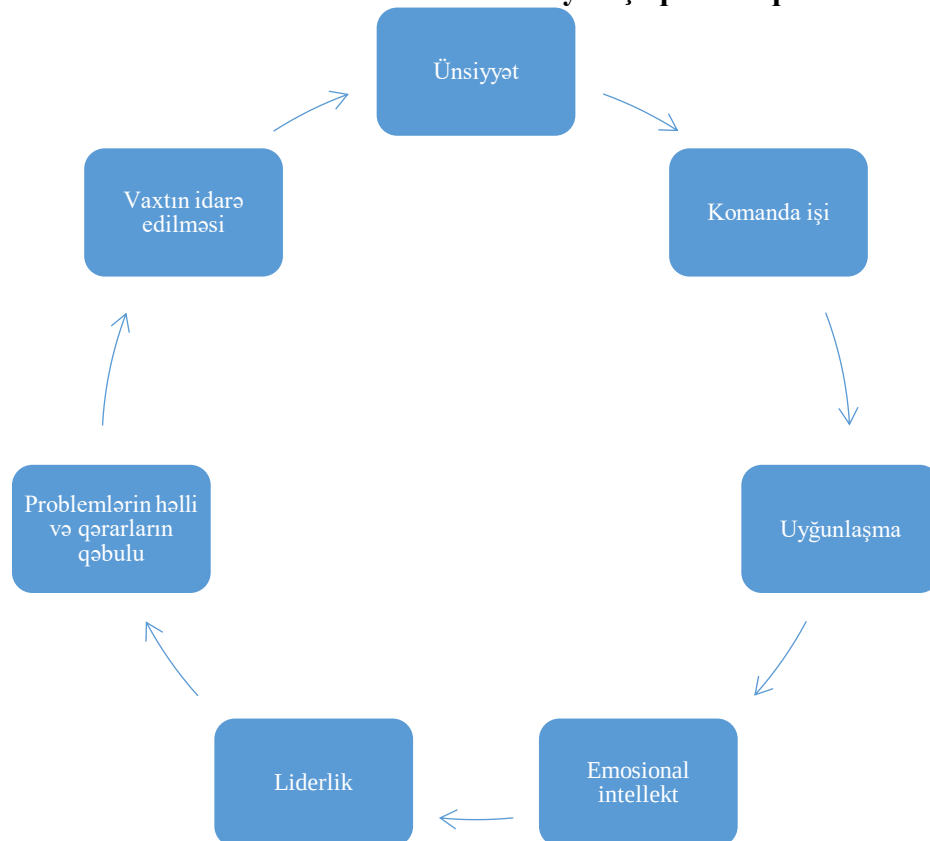
Digər kritik yumşaq bacarıqlara uyğunlaşma, emosional zəka, liderlik, problemlərin həlli və vaxtın idarə edilməsi daxildir. Fərdlərin yeni texnologiyalara, iş proseslərinə və təşkilati strukturlara uyğunlaşa bilməli olduğu sürətlə dəyişən iş yerində uyğunlaşma çox vacibdir. Emosional intellekt və ya özünün və başqalarının emosiyalarını tanımaq və idarə etmək bacarığı insanlarla qarşılıqlı əlaqəni əhatə edən istənilən rolda vacibdir. Rəhbərlik, istər formal, istərsə də qeyri-rəsmi, başqalarını ortaq məqsədlərə nail olmaq üçün həvəsləndirmək və ruhlandırmaq üçün vacibdir.

Problem həll etmə və qərar vermə bacarıqları fərdlərə mürəkkəb problemləri təhlil etməyə, potensial həll yollarını müəyyən etməyə və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Nəhayət, güclü vaxt idarəetmə bacarıqları çoxsaylı layihələri və son tarixləri idarə etmək, tapşırıqları effektiv şəkildə prioritetləşdirmək və tükənmənin qarşısını almaq üçün vacibdir.

Qiymətli Yumşaq Bacarıqların Nümunələri

İş yerində dəyərli olan bir çox yumşaq bacarıqlar olsa da, ən vaciblərindən bəziləri bunlardır:

Sxem 1. Müəssisələrdə ən vacib yumşaq bacarıqlar

Mənbə: [1, s.212]

Ünsiyyət: həm yazılı, həm də şifahi formatda effektiv ünsiyyət qurmaq, aktiv şəkildə dinləmək, məlumatı aydın və inandırıcı şəkildə çatdırmaq bacarığı.

Komanda işi: komandada səmərəli işləmək, ideyaları bölüşmək, əməkdaşlıq etmək və münaqişələri konstruktiv həll etmək bacarığı.

Uyğunlaşma: yeni texnologiyalara, iş proseslərinə və təşkilati strukturlara fırlanma və uyğunlaşma bacarığı.

Emosional intellekt: özünün və başqalarının emosiyalarını tanımaq və idarə etmək, güclü əlaqələr qurmaq və mürəkkəb sosial vəziyyətləri idarə etmək bacarığı.

Liderlik: paylaşılan məqsədlərə nail olmaq üçün başqalarını həvəsləndirmək və ilhamlandırmaq, tapşırıqları effektiv şəkildə həvalə etmək və konstruktiv rəy vermək bacarığı.

Problemlərin həlli və qərarların qəbulu: mürəkkəb problemləri təhlil etmək, potensial həll yollarını müəyyən etmək və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək bacarığı.

Vaxtın idarə edilməsi: birdən çox layihə və son tarixləri idarə etmək, tapşırıqları effektiv şəkildə prioritetləşdirmək və tükənmənin qarşısını almaq bacarığı.

Nəticə olaraq, yumşaq bacarıqlar bugünkü iş yerində uğur üçün çox vacibdir. Onlar fərdlərə səmərəli ünsiyyət qurmağa, güclü əlaqələr qurmağa və mürəkkəb sosial vəziyyətlərdə hərəkət etməyə imkan verir. Ünsiyyət, komanda işi, uyğunlaşma, emosional intellekt, liderlik, problemlərin həlli və vaxtın idarə edilməsi kimi vacib yumşaq bacarıqları inkişaf etdirərək, fərdlər təşkilatlarına töhfə vermək və karyera məqsədlərinə nail olmaq bacarıqlarını artırmaqla bilirlər. Geribildirim axtarmaq, aktiv dinləmə təcrübəsi, komanda fəaliyyətlərində iştirak etmək, oxumaq və öyrənmək, mentor axtarmaq, özünü əks etdirmə təcrübəsi və yeni çətinliklərlə məşğul olmaq, fərdlər zamanı kritik qabiliyyətləri təkmilləşdirir və inkişaf etdirə bilər.

Müasir Azərbaycan müəssisələrində yumşaq bacarıqlar

Azərbaycan müəssisələrində, xüsusən də qloballaşan və bir-biri ilə əlaqəli olan müasir biznes mühitində yumşaq bacarıqlar yüksək qiymətləndirilir. Azərbaycan şirkətləri rəqabət üstünlüyü yaratmaq və beynəlxalq bazarda bizneslərini inkişaf etdirmək istəyən işçilərində soft bacarıqların vacibliyini dərk edirlər.

Effektiv ünsiyyət, komanda işi və liderlik bacarıqları Azərbaycan şirkətlərinin öz işçilərində axtarıqları ən vacib yumşaq bacarıqlardandır. Şirkətlər genişləndikcə və digər təşkilatlarla tərəfdaşlıq qurduqca, fərqli mədəniyyətlər və mənşəli insanlarla effektiv ünsiyyət qurmaq bacarığı daha vacib olur. Bu, aktiv dinləmə, empatiya və müxtəlif ünsiyyət üslublarını başa düşmə də daxil olmaqla, yüksək səviyyəli mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarını tələb edir.

Komandada işləmək bacarığı Azərbaycan müəssisələrində də vacibdir, çünki bir çox müəssisələr işçilərin ümumi məqsədlərə nail olmaq üçün komandalar şəklində işlədiyi əməkdaşlıq mühitində fəaliyyət göstərir. Bu, fərdlərdən əməkdaşlıq etməyi, fikirləri bölüşməyi və münaqişələri konstruktiv həll etməyi bacarmağı tələb edir. Azərbaycanda işəgötürənlər komandada işləmək bacarığı nümayiş etdirmiş və komanda mühitində iş təcrübəsi olan işçiləri getdikcə daha çox axtarırlar.

Azərbaycan müəssisələrində ünsiyyət və komanda işi ilə yanaşı, liderlik bacarıqları da yüksək qiymətləndirilir. İşəgötürənlər başqalarını ruhlandıra və həvəsləndirə, tapşırıqları effektiv şəkildə həvalə edə və konstruktiv rəy təqdim edə bilən şəxslər axtarırlar. Liderlik bacarıqları xüsusilə fərdlərin biznes məqsədlərinə çatmaq üçün öz komandalарına rəhbərlik etməyi bacarmalı olduğu idarəedici və icraçı vəzifələrdə vacibdir.

Uyğunlaşma və problem həll etmə bacarıqları Azərbaycan müəssisələrində də mühüm yumşaq bacarıqlardır. Dəyişən iş mühitinə uyğunlaşmaq, yeni texnologiyalar öyrənmək və sürətli templi mühitdə işləmək bacarığı yüksək qiymətləndirilir. Problemləri müəyyən edə, mürəkkəb məsələləri təhlil edə və effektiv həll yolları hazırlaya bilən işçilər Azərbaycanda işəgötürənlər tərəfindən çox tələb olunur.

Azərbaycan müəssisələrində soft bacarıqları inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək üçün şirkətlər işçilərin təlimi və inkişafı proqramlarına sərmayə qoyurlar. Bu proqramlar işçilərə seminarlar, seminarlar və iş yerində təlimlər vasitəsilə ünsiyyət, komanda işi, liderlik və problem həll etmə bacarıqlarını artırmaq imkanlarının təmin edilməsinə yönəlmişdir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycan müəssisələrində soft bacarıqlar vacibdir və şirkətlər global bazarda rəqabət üstünlüyü yaratmaq üçün bu bacarıqların öz işçilərində inkişaf etdirilməsinin vacibliyini dərk edirlər. Effektiv ünsiyyət, komanda işi, liderlik, uyğunlaşma və problem həll etmə bacarıqları Azərbaycan şirkətlərində yüksək qiymətləndirilir və işəgötürənlər işçilərinə bu kritik qabiliyyətləri inkişaf etdirmək üçün təlim və inkişaf proqramlarına sərmayə qoyurlar.

Azərbaycan müəssisələri yumşaq bacarıqların vacibliyini dərk etsələr də, onların müasir biznes mühitində tətbiqində hələ də bəzi problemlər mövcuddur. Azərbaycan müəssisələrində soft bacarıqların tətbiqi ilə bağlı mövcud problemlərdən bəziləri bunlardır:

Məlumatlılığın olmaması: İş yerində yumşaq bacarıqların əhəmiyyətinin artmasına baxmayaraq, bir çox azərbaycanlı işçilər və menecerlər bu bacarıqların dəyərindən xəbərsizdirlər. Texniki bacarıqların və ixtisasların işə qəbul və yüksəlmə qərarlarında ən vacib amillər olduğuna dair hələ də geniş yayılmış inam var.

Qeyri-kafi Təlim və İnkişaf:

Bir çox Azərbaycan şirkətləri işçilərin təlimi və inkişafı proqramlarına sərmayə qoysalar da, yumşaq bacarıqların inkişafına hələ də diqqət yetirilmir. Bir çox təlim proqramları hələ də texniki bacarıqlara üstünlük verir və yumşaq bacarıqların inkişafına laqeyd yanaşır.

Dəyişikliyə Müqavimət:

Bəzi azərbaycanlı işçilər və menecerlər dəyişikliklərə və yeni iş üsullarına qarşı müqavimət göstərirlər. Onlar məhsuldarlığını və effektivliyini artırma biləcək yeni yumşaq bacarıq strategiyaları və texnikalarını qəbul etməyə davamlı ola bilməzlər.

Mədəni fərqlər:

Azərbaycan müxtəlif mənşələrə və ünsiyyət üslublarına malik multikultural cəmiyyətdir. Bu mədəni fərqlər bəzən ünsiyyətdə və əməkdaşlıqda çətinliklər yarada bilər, bu da effektiv yumşaq bacarıqların inkişaf etdirilməsini çətinləşdirir.

İnkişaf və İrəliləmə üçün Məhdud İmkanlar:

Bəzi Azərbaycan şirkətlərində işçilərin böyümə və irəliləyiş üçün kifayət qədər imkanları olmaya bilər, bu da onların yumşaq bacarıqlarını inkişaf etdirmələrini və tətbiq etmələrini çətinləşdirir. Tərəqqi və irəliləyiş üçün məhdud imkanlar həm də demotivasiyaya və işçilərin işə cəlb edilməsinə səbəb ola bilər. Bu problemləri həll etmək üçün Azərbaycan şirkətləri iş yerində soft bacarıqların tətbiqini təkmilləşdirmək üçün bir sıra addımlar atmalıdırlar. Bunlara yumşaq bacarıqların əhəmiyyəti haqqında məlumatlılığın artırılması, daha əhatəli təlim və inkişaf proqramlarının təmin edilməsi, dəyişikliklərə açıqlıq mədəniyyətinin təşviqi, mədəniyyətlərarası anlaşmanın təşviqi və işçilərin böyüməsi və irəliləyişləri üçün daha çox imkanların təmin edilməsi daxildir. Bu məsələləri həll etməklə Azərbaycan müəssisələri daha səmərəli işçi qüvvəsi yarada və müasir biznes mühitində rəqabətə davamlı qala bilərlər.

Azərbaycan müəssisələrində yumşaq bacarıqların tətbiqi ilə bağlı mövcud problemləri həll etmək üçün bir neçə strategiyadan istifadə etmək olar:

Maarifləndirməni gücləndirmək:

Azərbaycan müəssisələri müasir iş yerlərində yumşaq bacarıqların əhəmiyyəti barədə işçiləri arasında məlumatlılığı artırma bilərlər. Buna seminarlar, təlim proqramları və daxili kommunikasiya kanallarından istifadə etməklə nail olmaq olar.

Kompleks Yumşaq Bacarıqlar üzrə Təlim Proqramını inkişaf etdirmək:

Azərbaycan müəssisələri ünsiyyət, komanda işi, liderlik, problemlərin həlli, uyğunlaşma və vaxtın idarə edilməsi bacarıqlarını özündə birləşdirən hərtərəfli yumşaq bacarıqlar üzrə təlim proqramı hazırlaya bilər. Belə bir proqram işçilərin ümumi inkişaf planının tərkib hissəsi olmalıdır.

Mədəniyyətlərarası anlaşmanı təşviq etmək:

Azərbaycan müəssisələri iş yerində müxtəlifliyi və inklüzivliyi təşviq etməklə mədəniyyətlərarası anlaşmanı təşviq edə bilər. Onlar mədəni tədbirlər təşkil edə, komanda işini təşviq edə və işçiləri öz təcrübələrini bölüşməyə təşviq edə bilərlər.

Davamlı Öyrənmə Mədəniyyətini Təşviq etmək:

Azərbaycan müəssisələri işçiləri yumşaq bacarıqların inkişafına yönəlmiş təlim proqramlarında, seminarlarda və konfranslarda iştirak etməyə həvəsləndirməklə, davamlı öyrənmə mədəniyyətini inkişaf etdirə bilər. Buna bu cür fəaliyyətlərlə məşğul olan işçilər üçün həvəsləndirmə, tanınma və karyera yüksəlişi imkanları təmin etməklə nail olmaq olar.

Texnologiyadan istifadə:

Azərbaycan müəssisələri yumşaq bacarıqların inkişafını artırmaq üçün texnologiyadan istifadə edə bilərlər. Onlayn təlim proqramları, vebinarlar və e-təlim modulları işçilərə yumşaq bacarıqlar üzrə təlimlərə çevik və rahat çıxış təmin etmək üçün istifadə edilə bilər.

Yumşaq Bacarıqları Performans İdarəetməsinə daxil etmək:

Azərbaycan müəssisələri aydın yumşaq bacarıqlara əsaslanan performans məqsədləri müəyyən etməklə, müntəzəm rəylər təqdim etməklə və irəliləmə və mükafatlandırma qərarlarında yumşaq bacarıqlardan istifadə etməklə, yumşaq bacarıqları öz performans idarəetmə sisteminə daxil edə bilərlər.

Bu strategiyaları həyata keçirməklə Azərbaycan müəssisələri iş yerlərində yumşaq bacarıqların tətbiqi ilə bağlı mövcud problemləri həll edə və müasir biznes mühitinin çağırışlarına cavab vermək üçün daha yaxşı təchiz edilmiş işçi qüvvəsi yarada bilərlər.

Yumşaq bacarıqlarıfərddi idarəetmə bacarıqları, münacişələri idarəetmə bacarıqları, müxtəliflik bacarıqlarını anlamaq, düşünmə bacarıqları, etik bacarıqlar, ünsiyyət bacarıqları, əməkdaşlıq və komanda işi bacarıqları, planlaşdırma və təşkilat bacarıqları, sosial intellekt bacarıqları, stress idarəetmə bacarıqları adı altında qruplaşdırıla bilərik.

Bu kateqoriya və bacarıqların bir-biri ilə əlaqəli olduğunu görə bilərik. Belə ki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi onlardan hər hansı biri üzərində işləməyə başladıqdan sonra digər kateqoriyalar və bacarıqlar üzrə də irəliləmək mümkün olacaqdır.

NƏTİCƏ

Araşdırmanın nəticəsi olaraq, yumşaq bacarıqların inkişafına ən azı xüsusi bacarıqların inkişafı qədər diqqət yetirmək və investisiya qoymaq lazımdır.

Nəticə olaraq, insanlar biznesin təməlidir. Belə ki, yumşaq bacarıqların inkişafına üstünlük vermək komandaların performansını sürətləndirəcək. İnsanlar üçün karyera planı tərtib edərkən, bu inkişafı insanın karyera yolunun bir hissəsi kimi dizayn edib və qısa müddətdə nəticələrini yaşamaq lazımdır.

Komandaların şəxsi və peşəkar inkişafını davamlı olaraq dəstəkləyən bir mühit və mədəniyyət yaratmaq bu məsələdə olduqca vacibdir. Məhz o zaman təşkilatdakı işçilər daha xoşbəxt olur, daha yüksək performansla işləyirlər və döviyyə nisbəti azalır.

Nəticə etibarıyla, bu gün problem şirkətlərdə komandanın və komanda liderlərinin yumşaq bacarıqlarını inkişaf etdirəcək və real nəticələr verəcək proqramı tapmaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Kerzner H. (2016). Project Management Case Studies, Second Edition, John Wiley & Sons, Inc., USA, 278 p.
2. Kerzner H. (2019). Project Management: A Sytems Approach to Planning, Scheduling, and Controlling, Tenth Edition, John Wiley & Sons. New York., 440 p.
3. Kloppenborg T.J. (2015), Contemporary Project Management Organize Plan Perform, 3rd edition, Cengage Learning, USA, 234 p.
4. Luis B.S. "Project Management Training: An Integrative Approach for Strengthening the Soft Skills of Engineering Students". "International Journal of Engineering Education" Vol. 33, 2017, No. 6(A), 1912–1926 p.
5. Mackenzie K. (2018). Making It Happen: A Non-Technical Guide to Project Management., John Wiley & Sons, Canada Ltd., Toronto, Canada, 456 p.
6. Mantel S.J., Meredith, J.R., Shafer, S.M., and Sutton, M.M. (2011). Project Management in Practice, Fourth Edition, John Wiley & Sons, Inc., USA, 456 p.
7. Maylor H. (2018), Project Management, Pearson Education Limited. Londra, 467 p.

R.R.Hassanli

master student, Azerbaijan State University of Economics

**Solving ways of problems in the application of soft skills in the modern period in
Azerbaijan institutions**

Abstract

This topic is about ways to solve existing problems in the application of soft skills in Azerbaijani enterprises in the modern era. This topic increases the demand for good professionals in the labor market in the current conditions, which indicates the need to focus on work experience and soft skills.

Key words: Azerbaijan, enterprise, soft skills, work ability, experience, labor market, quality, recruitment.

Р.Р.Гасанлы

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Пути решения проблем применения soft skills в современный период в Азербайджанских вузах

Резюме

Эта тема посвящена способам решения существующих проблем в применении soft skills на азербайджанских предприятиях в современную эпоху. Данная тема повышает востребованность хороших специалистов на рынке труда в современных условиях, что говорит о необходимости акцентировать внимание на опыте работы и мягких навыках.

Ключевые слова: Азербайджан, предприятие, soft skills, трудоспособность, опыт, рынок труда, качество, найм.

E.E.Huseynov
master student, Azerbaijan State Economic University
ehuseynov144@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 07.05.23

The article was received by editorial board on: 07.05.23

Статья принята к печати: 07.05.23

THE MAIN CHALLENGES TO THE ECONOMIC COOPERATION BETWEEN AZERBAIJAN AND TURKEY

Abstract

The article discusses the main challenges in the economic cooperation between Azerbaijan and Turkey. Although both countries have strong economic relations, still some issues remain unsettled. This article will clarify these issues and seek ways to solve them in near future. Approaches of different countries around the world to similar issues will be discussed as well.

Key words: *economic relations, VAT, tax exemptions, transportation, money transfer, borders, dispute settlement.*

INTRODUCTION

Turkish businesses doing business in Azerbaijan encounter a number of issues. These are listed as follows: restrictions on tax exemptions, overpaid VAT, physical deficiencies of border gates, transportation costs resulting from the absence of a direct land border with Azerbaijan, challenges with money transfers abroad, absence of an institution for dispute resolution between the two nations, the absence of overlaps in various laws for resolving business disputes, contracting for building projects, and shortages of supply for materials like construction iron and cement.

1. Restrictions on tax exemptions.

A non-resident enterprise operating in the Republic of Azerbaijan through its permanent representative office shall pay profit tax at the rate of 20 percent from the profit obtained from this activity, that is, from the total income obtained from the Azerbaijani source in connection with the permanent representative office after deducting the expenses incurred for obtaining that income in accordance with the Tax Code. In this regard, a non-resident operating through a permanent representative office in the Republic of Azerbaijan must keep records of his income and expenses in accordance with the procedure established by the Tax Code. If it is not possible to directly determine the profit obtained by a foreign legal entity from the activity of its permanent representative office in the Republic of Azerbaijan, its profit can be directly determined according to the Decision No. 55 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated 01.03.2001 "It is possible to directly determine the profit (income) of the taxpayer" in accordance with the Rules for calculating profit (income) in cases where there is no, in a specific case, the amount of income from the sale of products (work, services) in the Republic of Azerbaijan, the amount of expenses related to activities in the Republic of Azerbaijan or the number of employees of the permanent representative office in the Republic of Azerbaijan is accepted as one of the criteria, the opinion of the Ministry of Taxes of the Republic of Azerbaijan based on the conventional method agreed between the taxpayer and the relevant tax authority. At the same time, if the volume of goods (works, services) provided by the representative office exceeds 200,000 manats in any month (months) of the 12-month period, it is obliged to register

for VAT in accordance with Article 155.1 of the Tax Code.

These factors about tax system of Azerbaijan demotivates Turkish investors enhancing their business activities in the region. Although countries have signed document on agreement on the elimination of double taxation, they are not enough to enlarge business relations.

2. Physical deficiencies of border gates.

The 13 km border between Azerbaijan and Turkey is the narrowest in Turkey. Along the Aras River, the two nations' land borders begin and finish. Only the land boundaries with Iran, Armenia, and Turkey are shared by the Azerbaijani province of Nakhchivan. Unlike Armenia, Azerbaijan and Turkey maintain ongoing diplomatic, economic, and social ties while land and railroad transportation is continuously active. Through Igdir, Turkey transports gas from Azerbaijan to Nakhchivan at no profit.

3. Transportation costs resulting from the absence of a direct land border.

All transactions between two countries realize through third country – Georgia or Iran. Transit countries levies high prices for on these transactions.

After the liberation of the occupied lands by the Azerbaijani army in the 44-day war, with the implementation of the tripartite declaration signed between Russia, Azerbaijan and Armenia, the region has entered a process of economic revival thanks to the new communication lines. all economic and transportation lines, which have been closed for almost 30 years due to the Karabakh problem, will be opened. In this process, the communication line, which the President of Azerbaijan Ilham Aliyev expressed many times in the form of "Zengezur corridor", came to the fore. Although Zengezur was once a historical Azerbaijani land inhabited by a Muslim Turkish population, it was closed to Armenia by the Soviet Union in the 1920s, and today it is still within the borders of Armenia. With the transfer of Zengezur to Armenia, Azerbaijan lost its land connection with Nakhchivan. The lack of direct land connection between Nakhchivan and the western parts of Azerbaijan has always been a problem for the administration of Baku. The 9th article of the truce signed with the defeat of Armenia in the 44-day war was related to the communication corridors to be established in the region. Azerbaijan is intensively pursuing the projects that it started quickly in its territory for the realization of the Zengezur corridor, where land and railway connections will be built. The railway line from Azerbaijan's capital Baku to Horadiz town of Fuzuli is already in operation. Some parts of this line from Horadiz to the border of Armenia were destroyed during the occupation of Armenia, and some parts remained under the waters of the constructed dam. Therefore, a new 166-kilometer railway line will be built from Horadiz to Ordubad in Nakhchivan.

Negotiations will be held between Azerbaijan and Russia for the construction of the 43-kilometer section of the line that will pass through the Armenian part, Zengezur region. The reason why Azerbaijan will meet with Russia and not with Armenia is because the ownership of Armenian railways belongs to Russia. From Ordubad, located in the north of Nakhchivan; The 158-kilometer line up to Velidag station near Turkey, Armenia and Iran will be extensively repaired. The line ending in Velidag will be extended 14 kilometers to the border of Armenia.

If Armenia decides to contribute to peace efforts in the region and participates in these transport projects, it will be able to connect its railway line from Baku to Horadiz, and from Horadiz to the north of Nakhchivan. Thus, you can get uninterrupted access to Armenia, Russia and Iran. In parallel with the railway line, there is a question of the commissioning of road lines on the same routes. Azerbaijan started the Ahmetbeyli-Horadiz-Mincivan-Aghbend highway project that will extend to Zengezur and the project is progressing rapidly.

On the other hand, Turkey and Azerbaijan have a project of a railway line connecting Kars to Nakhchivan. When all these projects are completed, a new communication link will be established between Turkey and Azerbaijan. At the same time, uninterrupted land and rail

communication will be provided between Turkey and Russia via Azerbaijan.

4. Challenges with money transfers abroad

Resident and non-resident individuals and legal entities may withdraw foreign currency equivalent to 10,000 (ten thousand) US dollars in cash from the Republic of Azerbaijan by verbally declaring it at the customs body. Resident and non-resident individuals and legal entities, foreign currency from the equivalent amount of 10,000 (ten thousand) US dollars to the equivalent amount of 50,000 (fifty thousand) US dollars, by submitting customs documents and a written declaration to the customs body confirming that it was previously brought to the Republic of Azerbaijan in cash. They can withdraw from the Republic in cash. With the exception of the above-mentioned cases, in all other cases, the withdrawal of foreign currency from the Republic of Azerbaijan by resident and non-resident individuals and legal entities can be carried out only through authorized banks and the national operator of postal communication.

When payment is made in advance for the import of goods, the period for submitting the customs declaration confirming the import of goods to the country or the documents confirming the provision of imported services to the authorized bank is 2 years. Sometimes banks ask for documents confirming the arrival of the goods, such as the cargo customs declaration of the previously transferred advance, the handover deed. If the goods are not imported, the services are not provided or the prepaid amount is not returned during that period, the bank submits all the documents related to the prepayment transaction to the Central Bank within 2 working days for the implementation of the responsibility measures provided for in Article 430.4 of the Code of Administrative Offenses. The main goal here is to prevent the flow of currency from the country. If these rules are violated, fines are imposed on taxpayers. At this time, officials are fined from 10 percent to 20 percent of the amount of currency funds that were the direct object of the administrative offense, and legal entities are fined from 20 percent to 30 percent of the amount of currency funds that were the object of the administrative offense. It is absolutely necessary to submit the relevant documents.

5. Absence of an institution for dispute resolution between the two nations

The process of resolving conflicts between partners is known as dispute resolution or dispute settlement. Conflict settlement and dispute resolution are sometimes used interchangeably. The International Court of Justice, formerly known as the Permanent Court of International Justice, the European Court of Human Rights, the World Trade Organization's Panels and Appellate Body, and the International Tribunal for the Law of the Sea are notable forums for international law disputes. A dispute resolution process is included in half of all foreign agreements. It is also common for states to create their own arbitration courts to resolve conflicts. The International Court of Arbitration and the London Court of International Arbitration are renowned private international tribunals that resolve disputes between commercial private entities. There are number of institutions for dispute resolution between nations in different areas. For example, a legal foundation for resolving trade conflicts that develop between WTO members while implementing WTO agreements is provided by the WTO's Understanding on Dispute Settlement.

Negotiations are the ideal method for resolving conflicts. WTO Members have the option to ask for the creation of a panel to resolve the disagreement if this is not feasible. The group will publish a report that can then be challenged on legal grounds before the WTO Appellate Body.

In disputes filed by WTO members, the Appellate Body, a permanent panel of seven people, reviews appeal from the reports delivered by panels. The Appellate Body has the authority to uphold, alter, or overturn a panel's legal conclusions.

Trade sanctions or compensation, such as increases in customs duties, may be imposed upon a WTO member who disobeys dispute resolution recommendations. The EU is one of the

many WTO members that actively uses this method to address trade rule violations. However, the EU only starts a conflict resolution case when all other attempts to solve the problem have failed.

Another example, The famous Straus Institute for Dispute Resolution has been rated as one of the top programs in the country by U.S. News and World Report for more than ten years. It is a globally recognized organization. Lawyers and non-law practitioners can both learn the abilities to handle conflict in a variety of settings by enrolling in the Certificate, Masters, and LLM in Dispute Resolution programs. Its academic programs are perfect for achieving a broad range of professional objectives because of the hands-on faculty, small class sizes, and flexible schedules.

The environment of Azerbaijan is strongly impacted in 2020 by a variety of global and business-local variables, including pandemic inspections, fluctuating oil prices, Nagorno-Karabakh, and environmental protection operations. The confidence of European and Turkish businesses in Azerbaijan is steady despite the new economy. Businesses continue to place Azerbaijan's political and societal stability high among the suggested local indicators. Insufficient legal protections, financial accessibility, strict payment procedures, corruption, and the opaque nature of public contracting are risk factors for EU businesses in 2020.

The major determining factors for investors doing business in Azerbaijan continue to be access to markets and strategic mergers. The company remains optimistic about its future in Azerbaijan despite the challenging environment in 2020; it plans to operate and grow its reserve potentials in a quarter and engage in projects that are brought closer in a few years.

European businesses have noticed some improvements in the business climate since the commencement of the EU Business Environment Report on Azerbaijan in 2016, but the general assessment is still at the same level, expanding and participating, which they have been approaching for a number of years.

Businesses were asked to evaluate the regional economic climate for the 2020 EU Business climate Survey. Although there are some unfavourable macroeconomic trends, European businesses' trust in the Azerbaijani economy in 2020 is stable compared to the previous year and is still rated as being slightly below "satisfactory." Nevertheless, businesses' perceptions of their industry's economy and their own company seem to be less optimistic this year than they were in 2019 and were slightly overestimated.

Representatives from the transport, logistics, wholesale and retail, tourist and hospitality, as well as the consulting and audit sectors, gave the most pessimistic assessments of the situation in 2020. Representatives from the oil and gas, agriculture, ICT, engineering, and construction sectors ranked their industries and businesses as being more stable at the same time.

RESULTS

The underlined problems in the economic relations between Azerbaijan and Turkey are the key factors that set borders on enhancing relations. Practices of European and Western countries could be applied to solve most of them. On the other hand it is very important to open the Zengezur corridor to connect Nakhchivan with other areas of Azerbaijan, to reestablish land and railway connections between Turkey and Azerbaijan and other Turkish republics. The corridor is also vital for revitalizing the historic Silk Road, China's 'One Belt One Road' project, regional cooperation and revitalization of trade. In this matter, the interests of Russia, Turkey and Azerbaijan overlap. Russia can further strengthen its connections with Armenia, Iran and Turkey through this corridor. With the opening of the corridor, Armenia can trade with Russia over Azerbaijan. That is, by normalizing with Armenia, Turkey and Azerbaijan, he can get rid of isolation and share in prosperity.

References:

1. Tax Code of Azerbaijan Republic 2023.
2. EU Business Environment Report, https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/eu_business_climate_report_azerbaijan_2020_aze_version.pdf, 2020.
3. European Commission, WTO Dispute Settlement https://policy.trade.ec.europa.eu/enforcement-and-protection/dispute-settlement/wto-dispute-settlement_en, 2022.
4. Relations With Central Asia Turkish Republics And Turkey <https://setav.org/assets/uploads/2022/03/R195.pdf>, 2022.
5. emerging-europe.com, <https://emerging-europe.com/voices/the-zangezur-corridor-is-a-geo-economic-revolution/>, 2021.

E.E.Hüseynov

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı iqtisadi əməkdaşlığın əsas çağırışlar

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan və Türkiyə arasında iqtisadi əməkdaşlıqda əsas problemlər müzakirə olunur. Hər iki ölkənin güclü iqtisadi əlaqələri olmasına baxmayaraq, bəzi məsələlər hələ də həllini tapmayıb. Bu məqalə bu problemlərə aydınlıq gətirəcək və yaxın gələcək üçün onların həlli yollarını axtaracaqdır. Dünyanın müxtəlif ölkələrinin oxşar məsələlərə yanaşmaları da müzakirə olunacaqdır.

Açar sözlər: iqtisadi münasibətlər, ƏDV, vergi güzəştləri, nəqliyyat, pul köçürmələri, sərhədlər, mübahisələrin həlli.

Э.Э.Гусейнов

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

**Основные вызовы экономическому сотрудничеству между
Азербайджаном и Турцией**

Резюме

В статье рассматриваются основные проблемы в экономическом сотрудничестве между Азербайджаном и Турцией. Хотя обе страны имеют прочные экономические отношения, некоторые вопросы остаются нерешенными. В данной статье будут разъяснены эти вопросы и найдены пути их решения в ближайшем будущем. Также будут обсуждаться подходы разных стран мира к подобным вопросам.

Ключевые слова: хозяйственные отношения, НДС, налоговые льготы, перевозки, перевод денег, границы, разрешение споров.

Н.В.Гулиева
докторант, Азербайджанский Государственный Экономический
Университет
nigar.gva.98@yandex.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 07.05.23

The article was received by editorial board on: 07.05.23

Статья принята к печати: 07.05.23

ИЗ МИРОВОГО ОПЫТА РЕСТРУКТУРИЗАЦИИ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ

Резюме

Опыт самых разных стран предлагает несколько важных принципов успешного разрешения системных банковских кризисов и реструктуризации банков. Системная реструктуризация банков - длительный процесс, требующий достаточных государственных ресурсов и глубоких изменений в институтах, правилах игры и подходах. Ранняя и систематическая оценка масштаба проблемы, общая стратегия и незамедлительные действия могут помочь ограничить экономические затраты. В связи с этим основной целью исследования является изучение хода банковских реформ в разных странах на основе достоверных источников. Меры по реструктуризации банковской системы в развитых и развивающихся странах являются основным объектом исследования. В процессе исследования применялись методы логического обобщения, сравнительного анализа и статистической группировки. Важнейшей оригинальностью исследования является сведение воедино мер банковской реформы в совершенно разных странах и объяснение их в логической последовательности. В ходе исследования было изучено разнообразие банковских реформ стран из разных регионов. Полученная информация может быть полезна для дела совершенствования банковской системы нашей страны. Кроме того, материалы статьи могут служить ресурсом для других исследований по этой теме.

Ключевые слова: *банковский кризис, банковская реструктуризация, финансовая реструктуризация, операционная реструктуризация, банковская реформа, инструменты реструктуризации банков.*

ВВЕДЕНИЕ

В последние десятилетия многие страны столкнулись с банковскими проблемами, требующими серьезной и дорогостоящей перестройки их банковских систем. Часто проблемы имеют внутренние причины, такие как слабый банковский надзор, политическое вмешательство и недостаточный капитал. Или банковская система страны может устареть и нуждаться в восстановлении, как в случае многих развивающихся стран и всех стран, переходящих от централизованно планируемой экономики к рыночной. Внешние силы, такие как падение цен на ключевой экспортный продукт или сырьевой товар, могут разжечь или усугубить кризис.

В идеале национальные власти должны предвидеть необходимость реформ и проводить их во времена относительного финансового спокойствия. Однако слишком часто банковский кризис возникает до того, как страны могут мобилизовать политическую волю для проведения существенных реформ. В условиях банковского кризиса вкладчики, кредиторы банков и владельцы банковского капитала теряют доверие

и одновременно стремятся спасти свои ресурсы путем их изъятия. Один банк может потерпеть крах без национальных последствий, но когда затрагивается значительная часть депозитов в национальной банковской системе, проблема приобретает системный характер и паралич угрожает экономике. Страны используют множество различных подходов к разрешению своих банковских кризисов с разной степенью успеха. Полезные уроки можно извлечь, изучив опыт стран и сравнив применяемые подходы с достигнутыми результатами.

Уроки становятся очевидными, когда страны ранжируются по успешности их усилий по реформированию и путем сравнения использования ими имеющихся стратегий, мер политики и инструментов для реформы.

С этой целью Dziobek и Pazarbaşıoğlu проанализировали опыт 24 стран всех регионов мира: 4 промышленно развитых и 15 развивающихся стран, а также 5 стран, находящихся на этапе перехода к рыночно ориентированным системам. По их мнению, банковский кризис системным, если пострадала пятая или более часть всех депозитов в национальной системе (2).

1. Что такое реструктуризация банковской системы?

Доктор экономических наук, профессор Ламара Кокиаури отмечает, что «не существует общепринятого, широко распространенного определения реструктуризации, хотя большинство соглашается с идеей, что мы должны рассматривать реструктуризацию как санацию (лечение) банковской системы и вывод ее из фазы кризиса, а также возвращение к условиям хорошей трудоспособности» (4).

Отмечается, что «системная реструктуризация банков направлена на улучшение работы банков, то есть восстановление платежеспособности и прибыльности, повышение способности банковской системы обеспечивать финансовое посредничество между вкладчиками и заемщиками и восстановление общественного доверия» (2).

Отмечается также, что «реструктуризация заключается в поощрении слияний между банками и особенно между небольшими банками с целью создания крупного банка, который может предоставлять различные банковские услуги, комплексные и конкурентоспособные цены; ... реструктуризацию представляют как комплексный процесс системного применения таких инструментов, как ликвидация задолженности, реинвестирование в банки, операционная реструктуризация (реструктуризация процесса); ... реструктуризация банка представляет собой комплексный план по обсуждению текущей ситуации банка и выработке новой стратегии его работы в конкурентной среде с учетом затрат на это» (1).

Dziobek и Pazarbaşıoğlu (2) выделяют финансовую и операционную реструктуризацию.

Финансовая реструктуризация пытается восстановить платежеспособность, то есть собственный капитал, банка путем улучшения балансовых отчетов банков. Банк может улучшить свой баланс за счет:

- привлечения дополнительного капитала. Например, получения наличных от существующих или новых владельцев или от правительства;
- сокращения обязательств. Например, списания стоимости определенных долгов;
- увеличения стоимости активов. Например, повышения возвратной стоимости проблемных кредитов и обеспечения.

Операционная реструктуризация влияет на прибыльность. Например, через повышенное внимание к бизнес-стратегии, усовершенствованные системы управления и бухгалтерского учета, а также более совершенные методы оценки кредитоспособности и

утверждения. Операционные расходы могут быть сокращены за счет ликвидации филиалов и персонала.

Для расширения возможностей банковской системы по посредничеству реструктуризация обычно означает улучшение надзора и пруденциального регулирования. Реструктуризация банков обычно относится к конкретным действиям надзорного органа по исправлению положения слабых банков, которые, возможно, еще не нарушают пруденциальные требования, но имеют предельный капитал и прибыльность и чья жизнеспособность может оказаться под угрозой, если они не будут реструктурированы, например. путем слияния с более крупными банками. Иногда также необходимы другие меры, такие как обеспечение страхования вкладов и привлечение кредитора последней инстанции.

Возникает закономерный вопрос в свете вышесказанного: а что такое хорошая банковская система, каковы её отличительные характеристики?

По мнению Sony Кароог, хорошая банковская система – это та, которая (3):

- эффективно перераспределяет капитал от вкладчиков к инвесторам.
- делает это эффективно с низкими безвозвратными затратами для экономики
- перераспределяет риски от тех, кто не в состоянии управлять ими, к тем, у кого они есть.
- обладает устойчивостью к потрясениям и обеспечивает амортизирующую способность экономики.

- и не зависит от регулярных субсидий налогоплательщиков.

В рамках такой хорошей банковской системы, хорошим банком является тот, который (3):

- ссужает тем, кому другие не ссужают, и не ссужает тем, кому все остальные ссужают
- обеспечивает правильный баланс между эффективностью и безопасностью
- согласовывает стимулы заинтересованных сторон с общим долгосрочным успехом экономики.
- сводит к минимуму риск, который он представляет для других финансовых учреждений и экономики
- хорошо выполняет свои основные функции по преобразованию сроков погашения и распределению кредитов

2. Алгоритм формирования хорошей банковской системы

Dziobek и Pazarbaşıoğlu (2) решили оценивать опыт стран по относительному прогрессу в решении проблем банковского сектора, то есть по:

- показателям банковской деятельности;
- изменениям в посреднических возможностях финансовой системы.

За основу авторы взяли два аспекта деятельности банка:

- a) платежеспособность;
- b) устойчивая прибыльность.

Показатели, используемые для оценки платежеспособности банка, включали отношение просроченных кредитов к общему объему кредитов и отношение капитала к активам.

Показатели, используемые для оценки прибыльности банка, включали отношение операционных расходов к активам, отношение процентного дохода к активам и отношение прибыли к активам.

Авторы использовали шесть показателей для оценки улучшения возможностей банковского посредничества в банковской системе:

1. отношение роста кредитования частного сектора к росту ВВП;
2. отношение широкой денежной массы к ВВП;
3. изменения в процентных спредах;
4. кредит центрального банка банкам в процентах от ВВП;
5. изменения в реальной процентной ставке;
6. опыт с повторяющимися банковскими проблемами.

Основываясь на этих показателях улучшения, страны были сгруппированы в следующие категории:

- страны, добившиеся существенного прогресса в реструктуризации своих банковских систем;
- страны, добившиеся умеренного прогресса;
- страны, добившиеся медленного прогресса (см. таблицу 1).

Таблица 1

Результаты и издержки банковских реформ		
Страна	Год начала реформ	Стоимость¹
Существенный прогресс		
Кот Дивуар	1991	13,0
Перу	1991	0,4
Филиппины	1984	4,0
Испания	1980	15,0
Швеция	1991	4,3
Умеренный прогресс		
Чили	1983	33,0
Египет	1991	...
Финляндия	1991	9,9
Гана	1989	6,0
Венгрия	1993	12,2
Корея	1993	...
Польша	1993	5,7
Медленный прогресс		
Кувейт	1992	45,0
Мавритания	1993	15,0
Танзания	1992	14,0

Источник: Dziobek C., Pazarbaşıoğlu C. (1997). "Lessons from Systemic Bank Restructuring: A Survey of 24 Countries". IMF Working Paper 97/161

Затем авторы соотнесли рейтинги с конкретными инструментами политики, используемыми странами в своих операциях по реструктуризации, и проанализировали сопутствующие экономические условия и политику (таблица 2).

Таблица 2

Эффективность некоторых основных инструментов, используемых для реструктуризации банков (процент стран в каждой группе)

¹ Совокупные бюджетные расходы в процентах от ВВП, не включая возмещение государственных расходов

	Прогресс			
	Существенный (5 стран)	Умеренный (7 стран)	Медленный (3 страны)	Недавние реформы (9 стран)
Структурные меры				
Центральный банк как единственное агентство по реструктуризации	20	57	100	89
Поддержка ликвидности центральным банком	40	86	100	100
Подразделения по выдаче кредитов (государственные или банковские)	100	86	67	56
Закрытие неплатежеспособных банков	80	57	33	67
Продолжение таблицы 2				
Слияние неплатежеспособных банков	60	86	33	44
Приватизация (где применимо)	100	100	33	71
Реструктуризация предприятий для улучшения положения кредиторов	40	71	0	44
Налаживание партнерских отношений с иностранными банками	20	29	0	22
Финансовые меры				
Облигации (например, обмен на безнадежные кредиты)	100	86	100	56
Новый капитал (например, купленный правительством)	60	57	33	44
Инструменты, основанные на вкладчиках	60	57	67	44
Собственник, рыночные стимулы для управления	100	71	33	78

Среднее количество использованных инструментов	8	9	7	8

Источник: Dziobek C., Pazarbaşıoğlu C. (1997). "Lessons from Systemic Bank Restructuring: A Survey of 24 Countries". IMF Working Paper 97/161

Авторы отмечают, что все страны, добившиеся существенного прогресса, приняли меры в течение года после возникновения у них банковских проблем. Они также эффективно диагностировали характер и масштабы проблем, выявили лежащие в их основе причины и разработали стратегию реструктуризации для их систематического решения. Во всех 24 странах системные проблемы имели множество причин, и шансы на успех были наибольшими, когда причины были точно диагностированы, а затем устранены быстро и всесторонне.

В целом, страны, добивающиеся медленного прогресса, столкнулись с большим количеством проблем. Они столкнулись с особыми трудностями при корректировке налоговой политики, которая искажала стимулы в банковской сфере, и там, где у государственных банков возникали проблемы, страны часто отказывались или не имели возможности противостоять им. В странах, добившихся значительного прогресса, внезапные внешние события, такие как обвал экспортных цен или стремительный рост мировых процентных ставок, часто вызывали банковские кризисы, вынуждая страны проводить комплексные реформы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Все страны, добившиеся существенного прогресса, приняли меры в течение года после возникновения у них банковских проблем. Они также эффективно диагностировали характер и масштабы проблем, выявили лежащие в их основе причины и разработали стратегию реструктуризации для их систематического решения. Во всех странах, охваченных анализом системные проблемы имели множество причин, и шансы на успех были наибольшими, когда причины были точно диагностированы, а затем устранены быстро и всесторонне.

В целом, страны, добивающиеся медленного прогресса, столкнулись с большим количеством проблем. Они столкнулись с особыми трудностями при корректировке налоговой политики, которая искажала стимулы в банковской сфере, и там, где у государственных банков возникали проблемы, страны часто отказывались или не имели возможности противостоять им. В странах, добившихся значительного прогресса, внезапные внешние события, такие как обвал экспортных цен или стремительный рост мировых процентных ставок, часто вызывали банковские кризисы, вынуждая страны проводить комплексные реформы.

Список использованной литературы:

1. Benzekkoura L., Adouka L., Chenini A. (2014). "Restructuring of Banking: Concept, Justifications, Stages and Results". Mediterranean Journal of Social Sciences MCSER Publishing, Rome-Italy, Vol 5 No 4.
2. Dziobek C., Pazarbaşıoğlu C. (1997). "Lessons from Systemic Bank Restructuring: A Survey of 24 Countries". IMF Working Paper 97/161.
3. Kapoor S. (2009). "A simpler, smaller, safer, more diverse and more stable banking system is what we need". [https://re-define.org/sites/default/files/What%20should%20the%20banking%20system%20look%20like\(2\).pdf](https://re-define.org/sites/default/files/What%20should%20the%20banking%20system%20look%20like(2).pdf)
4. Qoqiauri L. Foreign experience about restructuring banking system. <https://geo-economics.ge/en/?p=2364>

N.V.Quliyeva

doktorant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bank sisteminin yenidən qurulmasının dünya təcrübəsindən

Xülasə

Müxtəlif ölkələrin təcrübəsi sistemli bank böhranlarının uğurla həlli və bankların restrukturizasiyası üçün bir neçə mühüm prinsip təklif edir. Bankların sistemli restrukturizasiyası kifayət qədər dövlət resursları və institutlarda, oyun qaydalarında və yanaşmalarda köklü dəyişikliklər tələb edən uzun prosesdir. Problemin miqyasının erkən və sistemlik qiymətləndirilməsi, ümumi strategiya və təcili tədbirlər iqtisadi xərcləri məhdudlaşdırmağa kömək edə bilər. Bu baxımdan tədqiqatın əsas məqsədi fərqli ölkələrdə bank islahatlarının gedişatının etibarlı mənbələrə söykənərək araşdırılmasıdır. Araşdırmanın əsas obyekti kimi inkişaf etmiş və edən ölkələrdə bank sistemi restrukturizasiyası tədbirləri çıxış edir. Tədqiqat prosesi zamanı məntiqi ümumiləşdirmə, müqayisəli təhlil və statistik qruplaşdırma metodları tətbiq edilmişdir. Araşdırmanın ən önəmli orijinallığı tam fərqli ölkələrdəki bank islahatları tədbirlərinin bir araya gətirilməsi və məntiqi ardıcılıqla açıqlanmasıdır. Tədqiqat zamanı fərqli regionlardan olan ölkələrin bank islahatlarının müxtəlifliyi öyrənilmişdir. Əldə olunan məlumatlar ölkəmizin bank sisteminin təkmilləşdirilməsində yardımçı ola bilər. Həmçinin tədqiqat işi bu mövzu ətrafında araşdırma aparan digər tədqiqatçılar üçün əhəmiyyətli mənbə kimi çıxış edə bilər.

Açar sözlər: bank böhranı, bank restrukturizasiyası, maliyyə restrukturizasiyası, əməliyyat restrukturizasiyası, bank islahatı, bankların restrukturizasiyası alətləri.

N.V.Guliyeva

postgraduate student, Azerbaijan State University of Economics

From the world experience of restructuring the banking system

Abstract

Experience from a wide range of countries suggests several important principles for successfully resolving systemic banking crises and restructuring banks. The systemic restructuring of banks is a lengthy process that requires sufficient public resources and profound changes in institutions, rules of the game and approaches. An early and systematic assessment of the extent of the problem, a common strategy and immediate action can help limit the economic costs. In this regard, the main goal of the research is to examine the progress of banking reforms in different countries based on reliable sources. Banking system restructuring measures in developed and developing countries are the main object of the research. Logical generalization, comparative analysis and statistical grouping methods were applied during the research process. The most important originality of the research is the bringing together of banking reform measures in completely different countries and explaining them in a logical sequence. During the research, the variety of banking reforms of countries from different regions was studied. The obtained information can be helpful in improving the banking system of our country. Also, the research paper can act as an important resource for other researchers conducting research on this topic

Key words: banking crisis, banking restructuring, financial restructuring, operational restructuring, banking reform, bank restructuring tools.

S.J.Mustafayev
master student, Azerbaijan State University of Economics
s.mustafayev.96@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 01.05.2023

The article was received by editorial board on 01.05.2023

Статья принята к печати 01.05.2023

THE IMPACT OF COVID-19 ON INTERNATIONAL TRADE IN DEVELOPING COUNTRIES ABSTRACT

Abstract

This paper examines how the emerging economies and global trade flow are affected by Covid-19 and how different countries reacted to this outbreak by turning the unavoidable crisis into new business prospects. The coronavirus (COVID-19) pandemic has negatively affected international trade between countries; however, there is a lack of empirical studies on developing countries. The main object of the research is exploring the importance of infrastructure and economic readiness in times of crisis and the impact caused by global breakdown. While the primary subject of this research is the developing economies and the governmental actions meant to revive international trade. The following methods were conducted while studying the research: qualitative and quantitative analysis, assessment of historical and statistical data, archival study, comparison of different subjects and theoretical observations will be appropriately and efficiently used in the study. The COVID-19 pandemic significantly differs from previous economic crises and shocks in several ways, as outlined in the whole paper. Mainly, it has had different effects on all economic players– not only between countries but also between industries and firms. Another notable result of the subject crisis is that it has caused to alter social habits and values as well. The pandemic highlighted the importance of digital technologies in helping economies become more resilient and weathering economic shocks. It has been observed that developing countries have increased their digitalisation efforts due to the adverse consequences of the pandemic to their trade.

Key words: *COVID-19, pandemic, international trade, traditional business, developing countries, digital innovations, crisis, crisis management.*

INTRODUCTION

The COVID-19 crisis has radically altered world trade, not only in the healthcare sector but also in many areas of human life, including tourism, transport, education, business operating systems, etc. Since the COVID-19 crisis has unleashed an unprecedented and extraordinary period in economic history and severely impacted countries, industries, firms and people, the subject is significant to study and analyse. Moreover, it affected the global economy, and individual countries and societies continue facing both new and existing challenges, some of which have been amplified by the crisis. This pandemic has proved to be a different type of crisis in contrast with the previous ones; hence new tools and approaches are required to overcome it.

Since 2020 economists have started to investigate profoundly and made estimations about the economic impacts of the COVID-19 virus on international trade. Economists observed the effect of the virus to be as contagious economically as it is medically. As international trade is one of the leading mechanisms of the economy, it was discussed that the virus damages domestic economies and spreads internationally. Thus this makes trade flows vulnerable to demand shocks

and supply shocks. Other studies claim that the pandemic adversely affected non-essential products in labourintensive industries but positively impacted industries providing medical products. For instance, K. Hayakawa (2021) thought that the negative impacts, particularly on exports, are diminished with growth in vaccination doses. As per M. Ando and K. Hayakawa (2022) studies the adverse effects of the pandemic on finished machinery products become slighter as exporters expand the sources of the imported efforts.

The research is consist of summary, introduction, overview of the impacts of COVID-19 pandemic on the international trade in developing countries, results and recommenations and references. This study covers different views about the consequences of pandemic on international trade and actions taken by diferent countries to decrease those impacts and regenerate their economies.

Purpose of the research:

- to research and analyse possible effects of such large scaled crisis to human kind and economy;
- comparison of COVID-19 crisis with previous crises;
- to analyse the difference of risk management and resource allocation between developed and developing countries;
- how to create oportunities from crisis.

Overview of the impacts of COVID-19 pandemic on the international trade in developing countries

The impacts of COVID-19 pandemic has been compared with Black Plague, Oi Crisis of 1970, 1.1.3. Asian Financial Crisis of 1997, Stock Market Crash of 1929, Financial Crisis of 2007–2008, however it was understood that the consequences of COVID-19 relatively severe to the international trade. The COVID-19 pandemic has proved to be a different type of crisis in contrast with the previous ones The virus has touched every corner of the global economy and brought unprecedented challenges to global trade. Lockdowns and border closures fettered the free movement of people and goods.

Economic disruptions brought about by COVID-19 have affected international trade in some sectors more significantly than others. In particular, lower economic activity in 2020 resulted in lower demand for energy products and therefore brought about a substantial decline in trade in the energy sectors. Steep declines were also observed in the road vehicle and transport sectors. During 2020, trade also significantly declined in the apparel sector. Conversely, trade value increased during 2020 in other pandemic-sensitive sectors, including the production of home office equipment, medical tests, pharmaceuticals and personal protective equipment. The heterogeneous trade patterns of 2020 gave way to a more generalised rebound in 2021. The preliminary statistics for 2021 indicate that, except for the transport sector, trade has recovered in all sectors during 2021, most of the time substantially surpassing pre-pandemic levels. In the example of metals and minerals, the value of their trade was up about 40 % in 2021 relative to 2019. Above-average increases are also found for agri-food, chemicals, machinery, office equipment and pharmaceuticals. Trade in the transport sectors remains substantially below pre-pandemic averages even in 2021, primarily because of a substantial decline in the trade of wide-body aircraft.

Before the COVID-19 pandemic hit the world, rapid growth has seen in international trade. The result of both technological developments and concerted efforts to reduce trade barriers has positively impacted this growth. In order to gain full advantage of the opportunities for economic development through trade, some developing countries have opened their own economies. Regarding industrial countries' trade barriers, they have concentrated on agricultural products

and labour-intensive manufactures, which are the trade areas primarily generated in developing countries.

The impact of the COVID-19 has been far-reaching and has caused significant disruptions in various industries. This section will delve into the specific effects that the pandemic has had on several key economic sectors and the lessons learned as a result. For instance travel and tourism, shipping, textile and agriculture and food industries have been the worst impacted industries by the pandemic.

As one of the developing countries Azerbaijan has been also affected by the pandemic crisis. Being oil-exporting country and dependent on single industry make him more vulnerable to the changes. Internal and external aspects shaped Azerbaijan's economy during the pandemic period more than before. Due to the conflict with neighbouring Armenia, there is an ongoing cost necessity for military expenditures and socio-economic problems of internally displaced people from the occupied areas. Also, due to low oil prices, the country's budget revenues decreased. It is also well observed that the underdeveloped non-oil sectors cannot contribute to the country's economy. Due to economic, political and geopolitical reasons, oil depreciated as well. In the meantime, with the appearance of the pandemic, world economies have moved into a painful recession period. Some segments, such as tourism, agriculture and transportation, which could contribute to the country's budget, have faced losing their business.

In order to mitigate the impact of the pandemic, the government has decided to restructure the economy. As part of this effort, Azerbaijan Investment Holding was established on November 7, 2020. The purpose of establishing this organisation is to centrally manage all state-owned companies and enterprises on behalf of the state in order to promote transparency, economic efficiency, competitiveness, and investment programs.

The coronavirus pandemic has highlighted the importance of digital technologies in supporting international trade. Due to the disruptions brought by the pandemic, the rates of world export services dropped by 20% in 2020 in contrast with 2019. However, despite those extensive economic problems, relative resilience was observed in the exports of services delivered digitally through the ICT networks, such as the Internet, decreasing by only 1.8% (UNCTAD, 2022). The COVID-19 crisis opened a space that will continue to inspire innovation and technological adoption and allow for fastening digital transformation.

It is crucial for countries, especially developing countries, to prioritize infrastructure development to promote resilience and sustainable economic growth. Adequate infrastructure can help mitigate the impact of crises like the pandemic, and investing in it can have long-term benefits for citizens and the economy.

Recommendations for recovery from the crisis.

In order to recover from the consequences of the pandemic and regenerate economies of countries following recommendations would be practical to implement:

- the lessons learned from the COVID-19 pandemic should be used to improve crisis response and management in the future, and international cooperation should be prioritized to address global challenges;
- through the study, it has been understood that governments and stakeholders should invest in developing ICT infrastructure in developing countries to promote economic growth and resilience. Businesses should prioritize adopting digital technologies to improve productivity and maintain operations during crises;
- governments and international organizations should collaborate to develop and implement effective crisis control plans that prioritize the needs of all countries, including developing ones;

- governments should prioritize the development of healthcare and education infrastructure in developing countries to ensure they can respond effectively to crises and provide essential services;
- countries should prioritize the development of healthcare and education infrastructure in developing countries to ensure they can respond effectively to crises and provide essential services;
- cybersecurity should be a high priority for businesses across industries that depend on software and technology to sell critical services and engage with colleagues.

Overall, the pandemic has demonstrated the importance of investing in different industries and preparing for future outbreaks.

CONCLUSION

Through this study possible effects of such large scaled crisis to human kind and economy, different characteristics of COVID-19 with previous crisis, risk management and resource allocation between developed and developing countries and possible opportunities evoked from crisis has been examined. During the research observations, literature review and case studies have been used to collect the various data. In summary, the impact of COVID-19 on international trade in developing countries has been investigated in detail and efficiently in this paper. So it paved the way for examining the existing local and international coping strategies for unforeseen outcomes of upcoming viruses. Among the key elements that have been useful in the analysis include exploring the strategies various countries applied. Moreover, it has incorporated a literature review from various academic articles, books, journals, and reports of international organizations' perspectives, thus allowing a balanced approach to handling the issue from a multidimensional point of view.

The COVID-19 pandemic has severely impacted global investment, including investments to reach Sustainable Development Goals (SDGs). The decline in investment related to the SDGs was more significant in developing and transitioning economies than in developed countries, in contrast to the overall decline in foreign direct investment. Before the pandemic, the tourism industry was a significant contributor to the global economy and has been dramatically impacted by the pandemic, resulting in hotels, restaurants, airlines, and travel agencies shutting down operations temporarily. Only now, touristic activity is slowly returning to pre-pandemic levels. The recovery of the tourism industry is underway, and governments have provided financial aid to the sector through direct support, loans, and guarantees. The use of technology plays a crucial role in the rise of the tourism industry, as measures such as contactless payments and virtual tours help rebuild trust among travellers.

The COVID-19 pandemic has accelerated the digitalization of various industries, as many organizations have adopted and adapted to digital changes considerably faster than anticipated. Companies have implemented remote work solutions and digitized their supply chains, for example, connecting suppliers with digital platforms in supply chain management. Digital technologies have become crucial in supporting international trade, as services delivered digitally through ICT networks have shown relative resilience. The pandemic has highlighted the importance of digital technologies in helping economies become more resilient and weathering economic shocks. However, the greater emphasis on digital capabilities has also made cybersecurity an essential part of digital transformation. The pandemic has exposed the disparity in infrastructural development between developed and developing countries, as developed countries with advanced infrastructures could shift to remote work and maintain some economic activity.

In contrast, developing countries struggled to provide essential services like healthcare and education. Developing countries have increased their digitalization efforts due to the pandemic,

primarily seen in 35% of Middle East and Central Asia firms that have increased their digitalization efforts. So, developing countries should prioritize adopting digital technologies to promote economic growth and resilience, and international organizations should provide assistance and support for these efforts.

Used literature:

1. K.Hayakawa, H. Mukunoki (2021) – “Impacts of COVID-19 on International Trade: Evidence from the First Quarter of 2020”.
2. K. Hayakawa, H. Mukunoki, and S. Urata (2021) – “Can E-Commerce Mitigate the Negative Impact of COVID-19 on International Trade?” Forthcoming in the Japanese Economic Review.
3. M. Ando and K. Hayakawa, 2022 – “Does the Import Diversity of Inputs Mitigate the Negative Impact of COVID-19 on Global Value Chains?” The Journal of International Trade & Economic Development.
4. Barua, S. (2020) – “Understanding Coronanomics: The Economic Implications of the Coronavirus (COVID-19) Pandemic”.
5. <https://unctad.org/news/global-trade-set-hit-record-32-trillion-2022-outlook-increasingly-gloomy-2023>
6. <https://www.mondaq.com/marine-shipping/958770/impact-of-covid-19-on-the-shipping-and-maritime-industry>, (2020).

S.C.Mustafayev

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

COVID-19-un inkişaf olan ölkələrdə beynəlxalq ticarətə təsiri

Xülasə

Məqalə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların və global ticarət axınının Covid-19-dan necə təsirləndiyini və müxtəlif ölkələrin qaçınılmaz böhranı yeni biznes perspektivlərinə çevirərək bu epidemiyaya necə reaksiya verdiyini araşdırır. Koronavirus (COVID-19) pandemiyası ölkələr arasında beynəlxalq ticarətə mənfi təsir göstərmişdir; lakin inkişaf etməkdə olan ölkələrlə bağlı empirik tədqiqatlar azdır. Tədqiqatın əsas obyekti böhran dövründə infrastrukturun və iqtisadi hazırlığın əhəmiyyətini və global böhranın yaratdığı təsirləri araşdırmaqdır. Bu tədqiqatın əsas mövzusu inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar və beynəlxalq ticarəti canlandırmaq üçün hökumətin tədbirləri olsa da. Tədqiqat zamanı aşağıdakı üsullardan istifadə edilmişdir: keyfiyyət və kəmiyyət təhlili, tarixi və statistik məlumatların qiymətləndirilməsi, arxivşünaslıq, müxtəlif subyektlərin müqayisəsi və nəzəri müşahidələr tədqiqatda məqsədəuyğun və səmərəli istifadə olunacaqdır. Məqalədə qeyd edildiyi kimi, COVID-19 pandemiyası bir neçə cəhətdən əvvəlki iqtisadi böhran və şoklardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Əsasən, bütün iqtisadi oyunçulara – təkcə ölkələr arasında deyil, həm də sənaye və firmalar arasında müxtəlif təsirlər göstərmişdir. Mövzu böhranın başqa bir diqqətəlayiq nəticəsi onun sosial vərdişlərin və dəyərlərin də dəyişməsinə səbəb olmasıdır. Pandemiya rəqəmsal texnologiyaların iqtisadiyyatların daha dayanıqlı olmasına və iqtisadi şoklara tab gətirməsinə köməklik göstərməsinin vacibliyini vurğuladı. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin, pandemiyanın ticarətlərinə mənfi təsirləri səbəbindən rəqəmsallaşma səylərini artırdıqları müşahidə edilmişdir.

Açar sözlər: COVID-19, pandemiya, beynəlxalq ticarət, ənənəvi biznes, inkişaf etməkdə olan ölkələr, rəqəmsal innovasiyalar, böhran, böhranın idarə edilməsi.

С.Дж.Мустафаев
магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический
Университет

Влияние COVID-19 на международную торговлю в развивающихся странах **Резюме**

В статье рассматривается, как Covid-19 влияет на развивающиеся экономики и глобальные торговые потоки, а также как разные страны отреагировали на эту вспышку, превратив неизбежный кризис в новые перспективы для бизнеса. Пандемия коронавируса (COVID-19) негативно повлияла на международную торговлю между странами; однако эмпирических исследований по развивающимся странам не хватает. Основной целью исследования является изучение важности инфраструктуры и экономической готовности во время кризиса и воздействия, вызванного глобальным кризисом. В то время как основным предметом исследования являются развивающиеся экономики и действия правительства, направленные на оживление международной торговли. В процессе исследования были использованы следующие методы: качественный и количественный анализ, оценка исторических и статистических данных, архивное исследование, сравнение различных предметов и теоретических наблюдений будут уместно и эффективно использованы в исследовании. Пандемия COVID-19 существенно отличается от предыдущих экономических кризисов и потрясений по нескольким параметрам, как указано во всей статье. Главным образом, это по-разному повлияло на всех участников экономической деятельности - не только между странами, но и между отраслями и фирмами. Еще одним заметным результатом кризиса субъекта является то, что он также привел к изменению социальных привычек и ценностей. Пандемия подчеркнула важность цифровых технологий для повышения устойчивости экономики и преодоления экономических потрясений. Было замечено, что развивающиеся страны активизировали свои усилия по цифровизации из-за неблагоприятных последствий пандемии для их торговли.

Ключевые слова: COVID-19, пандемия, международная торговля, традиционный бизнес, развивающиеся страны, цифровые инновации, кризис, антикризисное управление.

E.C.Xasiyev
magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
eldost.xasiyev@finance-group.az

Məqalə redaksiyaya daxil olub 20.05.2023

The article was received by editorial board on 20.05.2023

Статья принята к печати 20.05.2023

AZƏRBAYCANDA KLASTERLƏŞMƏNİN İNKİŞİFAFINDA BEYNƏLXALQ İSTEHSAL ƏLAQƏLƏRİ

Xülasə

Məqələdə Azərbaycan kimi ölkələrdə klasterləşmə prosesi genişləndirilməyə çalışılır. Bu məqsədlə, beynəlxalq əlaqələr və təcrübə mübadiləsi bu prosesin sürətli inkişafı üçün əhəmiyyətli bir addımdır. Bu əlaqələr, Azərbaycanın sahib olduğu resurslar, məsələn, neft və qaz kimi dəyərlərə əsaslanan əsas müəssisələr, eləcə də yüksək texnologiyalar, tədqiqat və inkişafın əsas səviyyələri və sair sahələr kimi məsələlər tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: klasterləşmə, beynəlxalq istehsal, Azərbaycan, iqtisadi inkişaf, proqram, sənaye strukturu, strateji təklifləri.

GİRİŞ

Klasterləşmə (clusterization) kimi bəzi dünyada müasir ekonomik inkişafalarda əhəmiyyətli bir konseptdir. Bu konsepti qısaca izah edəcək olursaq, klasterləşmə, müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən firmaların, tədarükçülərin, universitetlərin, mərkəzlərin və s. bir araya gələrək öz aralarında mütəmadi tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq münasibətləri yaratmaları və bu sayədə tətbiqetmə, inkişaf, inovasiya və yaradıcılıq sahələrində daha effektiv işləmələri məqsədlə aparılan bir prosesdir. Beynəlxalq əlaqələr, bu sahədə inkişaf etmək istəyən şirkətlər üçün dəyərli təcrübələr, ideyalar və məlumatlar təmin edə bilər. Həmçinin, müxtəlif ölkələrdəki klasterləşmə təcrübələrindən istifadə etmək, klasterləşmə prosesini sürətləndirir. Klasterləşmə tədbirləri üçün beynəlxalq əlaqələr Azərbaycanda da həyata keçirilir. Bu əlaqələr, məsələn, beynəlxalq təlimlər və seminarlar, məşğulluq və istirahət proqramları, sərgilər və konfranslar, müxtəlif ölkələrdəki müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlər arasında mübadilələr, və digər tədbirlər olur. Çünki, Azərbaycan hökuməti klasterləşmə inkişafını dəstəkləyir və bu məqsədlə dövlət büdcəsindən məbləğlər ayrılır. Bunun nəticəsində, ölkədə sahələr üzrə klasterləşmə tədbirlərinə daha çox fokuslanılır. Bunun üçün müxtəlif klasterləşmə proqramları hazırlanır, şirkətlərə dəstək və ləvazimatlar verilir, və sair tədbirlər həyata keçirilir.

Bu proses Azərbaycanın iqtisadi inkişafında müsbət təsir göstərir, çünki klasterləşmənin inkişafı ərazidəki şirkətlər arasında tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq münasibətlərinin yaranmasına kömək edir. Bu isə sənaye sahələrində tətbiqetmə, inkişaf, inovasiya və yaradıcılıq sahələrində daha effektiv işləmələri təmin edir və eləcə də ölkədəki iqtisadi dəyərlərin artmasına imkan verir. Azərbaycanda klasterləşmə inkişafı üçün hökumət tərəfindən hazırlanmış "Azərbaycanda İnkişaf İstiqamətli Klasterləşmə Strategiyası" mövcuddur. Bu strategiyada klasterləşmənin əsas məqsədi ölkənin iqtisadiyyatının diversifikasiyası, sənaye müasir texnologiyalara uyğunlaşdırılması, müxtəlif iqtisadi sahələrdə daha effektiv işləmələr və s. kimi məqsədlər göstərilir.

Strateji, müxtəlif sahələrdə klasterləşmələrin inkişafına xüsusi diqqət ayırır. Bu sahələr arasında sənaye, turizm, tibb və sağlamlıq, kənd təsərrüfatı və s. kimi sahələr var. Hər bir sahə üzrə klasterləşmələrin inkişafı üçün dövlət tərəfindən dəstəklər və ləvazimatlar verilir. Bu dəs-

təklər arasında həm maliyyə, həm də məlumat və məhsul təchizatı kimi dəstəklər var. Həmçinin, klasterləşmələrin inkişafı üçün əlavə hüquqi tədbirlər, vergi ləvazimatları və digər imkanlar da təqdim edilir. Bundan başqa, beynəlxalq qurumlar da Azərbaycandakı klasterləşmə tədbirlərinin inkişafına dəstək verirlər. Məsələn, Avropa İttifaqı (Aİ) və Azərbaycan hökuməti arasında "Klasterləşmə İnkişafı üzrə Əməkdaşlıq Proqramı" fəaliyyət göstərir. Bu proqram çərçivəsində, Aİ tərəfindən müxtəlif təlim və proqramlar təşkil edilir və bu proqramlar Azərbaycan şirkətlərini beynəlxalq bazarlara daxil olmaq və beynəlxalq təcrübələrdən yararlanmaq üçün hazırlayır.

"Azərbaycanda İnkişaf İstiqamətli Klasterləşmə Strategiyası", Azərbaycan hökuməti tərəfindən klasterləşmə inkişafının qarşısının alınması və sənaye strukturunun müasir iqtisadi tələblərə cavab verməsi üçün hazırlanmış strateji bir sənəddir. Bu strateji, Azərbaycanın iqtisadiyyatının diversifikasiyasını, sənaye müasir texnologiyalara uyğunlaşdırılmasını, fəaliyyət göstərən müxtəlif sahələrdə daha effektiv işləmələri təmin etməyi və s. kimi məqsədləri təqdim edir. Strateji, Azərbaycanda klasterləşmə inkişafının təkmilləşdirilməsi və klasterlərin ümumi inkişafına dəstək olunması üçün bəzi maliyyə dəstəklərini, hüquqi tədbirləri, vergi ləvazimatlarını və digər dəstək imkanlarını göstərir. Həmçinin, strateji, klasterlərin inkişafı üçün təşkil ediləcək koordinasiya və monitorinq sisteminin qurulmasını da nəzərdə tutur. Bu strateji, Azərbaycanın iqtisadiyyatının müasir iqtisadi tələblərə uyğun şəkildə inkişaf etməsinə kömək edir və ölkənin konkurentliyini artırmaq üçün bir yol kimi qarşımıza çıxır.

Stratejinin tətbiqi ilə birlikdə, Azərbaycan hökuməti klasterləşmə inkişafı üçün əlavə dəstək tədbirlərini də həyata keçirməkdədir. Bu tədbirlər arasında, ölkədə klasterləşmə mərkəzlərinin formalaşdırılması, bu mərkəzlərdə üzvlər arasında əməkdaşlıq və birlikdə çalışmaq imkanlarının yaradılması, klasterlərin qurulması və inkişafı üçün maliyyə dəstəyi, təlim və təlimatlar, işgüzarlıq təşviqi və s. kimi dəstəklər yer alır. Hökumətin klasterləşmə inkişafı üçün göstərdiyi diqqət və dəstək, Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyası və konkurentliyinin artırılması üçün daha çox imkan yaradır. Klasterləşmə, ölkənin müxtəlif sənaye sahələrində inkişaf edərək, iqtisadiyyatın dinamikasını və dəyişimlərinə cavab verir. Bu strateji, Azərbaycanın sənaye strukturunu müasir tələblərə uyğunlaşdırması və daha sürətli inkişaf etməsi üçün bir şans təşkil edir.

Avropa İttifaqı (Aİ) və Azərbaycan hökuməti arasında "Klasterləşmə İnkişafı üzrə Əməkdaşlıq Proqramı", Avropa İnkişaf Fondunun maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilir. Bu proqram Azərbaycanda klasterləşmə inkişafının təşviqi və sənaye strukturlarının dəyişdirilməsi məqsədi ilə yaradılıb. Proqramın əsas məqsədi, Azərbaycan sənaye sektorunu konkurentli və müasir tələblərə cavab verən bir səviyyəyə yüksəltməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün, proqram müxtəlif tədbirlər və təlimlər təşkil edir. Bu tədbirlər arasında, klasterləşmə mərkəzlərinin formalaşdırılması, klasterlərin inkişafı və konkurentliyinin artırılması üçün inkişaf strategiyalarının hazırlanması, sənaye sahələrində innovativ texnologiyaların tətbiqi və sairə kimi addımlar yer alır. Proqramın nəticələri arasında, sənaye sahələrində innovativ tətbiqlərin artırılması, əməkdaşlıq mühitinin yaradılması, klasterlərin səmərəli inkişafı və s. kimi addımlar göstərilir. Bu proqram, Azərbaycan hökumətinin klasterləşmə inkişafına verdiyi diqqəti və bu sahədəki potensialını göstərir. Aİ tərəfindən təmin edilən maliyyə dəstəyi və ekspertiz, Azərbaycanın sənaye strukturunu müasir tələblərə uyğunlaşdırması üçün böyük bir imkan yaradır.

"Klasterləşmə İnkişafı üzrə Əməkdaşlıq Proqramı" Avropa İnkişaf Fondunun maliyyə dəstəyi ilə Azərbaycan hökuməti ilə əməkdaşlıq edir. Bu proqram Azərbaycanda klasterləşmə inkişafının təşviqi və sənaye strukturlarının dəyişdirilməsi məqsədi ilə yaradılıb. Bu proqramın əsas məqsədi Azərbaycan sənaye sektorunun konkurentli və müasir tələblərə cavab verən bir səviyyəyə yüksəltməkdir. Proqramın həyata keçirilməsi üçün, klasterləşmə mərkəzlərinin formalaşdırılması, klasterlərin inkişafı və konkurentliyinin artırılması üçün inkişaf strategiyala-

rının hazırlanması, sənaye sahələrində innovativ texnologiyaların tətbiqi və sairə kimi addımlar təşkil edilir.

Proqramın nəticələri arasında, sənaye sahələrində innovativ tətbiqlərin artırılması, əməkdaşlıq mühitinin yaradılması, klasterlərin səmərəli inkişafı və sairə kimi addımlar göstərilir.

Bu proqram Azərbaycan hökumətinin klasterləşmə inkişafına verdiyi diqqəti və bu sahədəki potensialını göstərir. Aİ tərəfindən təmin edilən maliyyə dəstəyi və ekspertiz, Azərbaycanın sənaye strukturunu müasir tələblərə uyğunlaşdırması üçün böyük bir imkan yaradır. Bu proqramın əsas məqsədi Azərbaycan sənaye sahəsindəki müasir texnologiyalara uyğunlaşdırmaq və klasterləşmənin inkişafını təmin etməkdir. Bunun üçün proqram müxtəlif tədbirlər təşkil edir və sənaye sahələrində innovativ tətbiqlərin tətbiq edilməsi, klasterlərin inkişafı üçün inkişaf strategiyalarının hazırlanması və klasterləşmə mərkəzlərinin formalaşdırılması kimi addımlar atılır.

Proqramın bir başqa məqsədi də klasterləşmə mərkəzlərinin formalaşdırılmasıdır. Bu mərkəzlər, bir neçə sənaye sahəsinin birləşməsi ilə yaranır və həm müxtəlif sənaye sahələrinin bir-biri ilə əməkdaşlığı, həm də sənaye sahəsindəki birlikdə çalışmanın mənfəətləri ilə bağlıdır. Klasterləşmə mərkəzləri, sənaye sahəsindəki texnologiya və innovasiyaların yayılması, yaxşı təcrübələrin mübadiləsi və sənaye sahəsinin konkurentliyinin artırılması üçün bir baza yaradır. Proqram çərçivəsində, klasterləşmə mərkəzlərinin formalaşdırılması, sənaye sahələrində innovativ texnologiyaların tətbiqi, klasterlərin səmərəli inkişafı, əməkdaşlıq mühitinin yaradılması və sairə kimi məsələlər üzərində işlər aparılır. Proqram təqribən bütün sənaye sahələrini əhatə edir və klasterləşmənin inkişafı üzrə hər bir sənaye sahəsinə xüsusi diqqət ayırır. Bu proqramın tətbiq edilməsi, Azərbaycanın sənaye strukturunu müasir tələblərə uyğunlaşdırmaq və inkişaf etdirilməsini təmin edir. Əlavə olaraq, bu proqramın nəticələri, sənaye sahəsində innovativ tətbiqlərin artırılması, əməkdaşlıq mühitinin yaradılması, klasterlərin səmərəli inkişafı və sairə kimi məsələlərdir. Bu proqramın əsas məqsədi, Azərbaycanın klasterləşmə inkişafına verdiyi diqqəti və bu sahədəki potensialını göstərir.

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən "Azərbaycanda Klasterləşmənin Təşviqi" layihəsi həyata keçirilir. Bu layihə kapsamında, ölkədəki müxtəlif sahələrdə klasterləşməyə nail olmaq və beynəlxalq əlaqələr qurmaq üçün pek çox tədbirlər və layihələr həyata keçirilir. Bu layihələrə nümunə olaraq, Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən "Azərbaycan Arazi İqlimi və Kənd İqtisadiyyatının İnkişafı üzrə Klasterləşmənin Təşviki" layihəsi həyata keçirilir. Bu layihə çərçivəsində, kənd təsərrüfatı sahəsində klasterləşməyə nail olmaq və beynəlxalq əlaqələr qurmaq üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Həmçinin, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Universiteti tərəfindən "Azərbaycanda klasterləşmənin inkişafı üzrə beynəlxalq təcrübələr və innovasiyalar" adlı elmi-tədqiqat işləri aparılır. Bununla birlikdə, klasterləşmənin inkişafında beynəlxalq əlaqələr mühüm rol oynayır. Bu əlaqələr sayəsində, ölkədəki klasterlər dünya bazarına daxil olmaq və beynəlxalq təcrübə və innovasiyalardan istifadə etmək imkanı tapırlar. Bu məqsədlə, Azərbaycanın dəyişik ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri və razılaşmaları var. Belə ölkələr arasında Türkiyə, Rusiya, Çin aiddir.

Azərbaycanda klasterləşmənin inkişafında beynəlxalq istehsal əlaqələri barədə danışmaq istəyirsinizsə, müxtəlif sahələrdə klasterləşmənin inkişafına və bu sahələrdə beynəlxalq əlaqələrə dair pek çox araşdırma və layihələr mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən "Azərbaycanda Klasterləşmənin Təşviqi" layihəsi həyata keçirilir. Bu layihə kapsamında, ölkədəki müxtəlif sahələrdə klasterləşməyə nail olmaq və beynəlxalq əlaqələr qurmaq üçün pek çox tədbirlər və layihələr həyata keçirilir. Bu layihələrə nümunə olaraq, Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən "Azərbaycan Arazi İqlimi və Kənd İqtisadiyyatının İnkişafı üzrə Klasterləşmənin Təşviki" layihəsi həyata keçirilir. Bu layihə çərçivəsində, kənd təsərrüfatı sahəsində klasterləşməyə nail olmaq və beynəlxalq əlaqələr qur-

maq üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycanda klasterləşmənin inkişafında beynəlxalq istehsal əlaqələri barədə daha geniş məlumatlar aşağıdakı kimi olabilir: Azərbaycan Respublikasının İnkişaf Strategiyası 2014-2020, ölkədə klasterləşmənin inkişafına böyük diqqət ayırır. Bu strategiyada özəl sektorun, təhsil və elmi-tədqiqat institutlarının və dövlət orqanlarının birgə əməkdaşlığına əsaslanan klasterləşmə modelləri təklif edilir.

1. Azərbaycanda klasterləşmənin inkişafına dəstək verən bir sıra proqramlar var. Bunlar arasında Avropa İnkişaf Fondu (EDF) tərəfindən maliyyələşdirilən "Regional İnkişafın Dəstəklənməsi" (RISP) layihəsi və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mənzil Fondunun "Bakı Agro Yenilik" Klasterinin inkişafı üçün layihəsi kimi nümunələr göstərilə bilər.

2. Azərbaycanın ən mühüm klasterləri arasında neft və qaz, IT, dənizçilik və turizm sektorları sayılabilir. Bu klasterlərin inkişafında, özünüklərlə birgə çalışan müəssisələr, təşkilatlar və elmi-tədqiqat mərkəzləri yer alır.

3. Azərbaycanda klasterlərin inkişafı üçün təşkil olunmuş beynəlxalq tədbirlər arasında "Bakı Beynəlxalq Forumu", "Mədəniyyət Klasteri Forumu" kimi tədbirlər sayılabilir. Bu tədbirlər, ölkədə klasterləşmənin inkişafı və beynəlxalq əlaqələrin təkmilləşdirilməsi üçün əhəmiyyətli platformalar yaradır.

Strategiyası 2014-2020-nin əsas məqsədi ölkənin müasir və konkurentkən imkanlarla bəzədilməsini təmin etməkdir. Bu məqsədləri həyata keçirmək üçün isə bir sıra sahələrdə sürətli və inkişaf etməsi vacib olan klasterləşmə strategiyası təklif edilir. Strateji dokumanda klasterləşmə modelləri təklif edilir. Bu modellər bir çox sahələri əhatə edir, məsələn, turizm, kimyəvi və petrokimyəvi sahələr, yüksək texnologiyalar və digər sahələr. Strateji, klasterlərin özəl sektorun, təhsil və elmi-tədqiqat institutlarının və dövlət orqanlarının birgə əməkdaşlığına əsaslanması və bu tərəfdaşlığın inkişafını təmin edəcək dəstək mexanizmlərinin qurulması ilə əlaqədar təkliflər də edir. Strateji təklifləri arasında, klasterlərin yaradılması, inkişafı və dəstəklənməsi üçün dövlət tərəfindən lazım olan tədbirlər haqqında da danışılır. Bu tədbirlər arasında, klasterlərə özəl məhsulların və xidmətlərin təklifi üçün dövlət tərəfindən dəstəklənən proqramları hazırlanması, klasterlərin beynəlxalq bazarlara çıxışı üçün dəstək və təşviqatların verilməsi, klasterlər arasında birgə layihələr təşkil edilməsi, və daha bir sıra tədbirlər də yer alır.

Bu stratejinin həyata keçirilməsinə dəstək verən bir sıra dövlət qurumları da mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Dövlət İnkişaf Agentliyi, Azərbaycan Dövlət Neft və Qaz Sənaye Şirkəti və digər qurumlar klasterləşmənin inkişafına dəstək verir və klasterlərin yaradılması və inkişafı üçün dəstək proqramları təklif edir. Avropa İnkişaf Fondu (EDF) tərəfindən maliyyələşdirilən "Regional İnkişafın Dəstəklənməsi" (RISP) layihəsi, Azərbaycanın regional inkişafına dəstək məqsədilə təşkil edilmişdir. Layihə çərçivəsində klasterləşmə modeli dəstəklənir və bu model tərəfindən regionlarda iqtisadiyyatın inkişafı məqsədilə müxtəlif sahələrdə klasterlər yaradılması hədəflənir. Bu proqram çərçivəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrindən iş adamları, tədqiqat mərkəzləri, universitetlər və digər təşkilatlar bir araya gələrək klasterlər yarada bilərlər. Bir başqa nümunə isə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mənzil Fondunun "Bakı Agro Yenilik" Klasterinin inkişafı üçün layihəsidir. Bu klaster Azərbaycanın ən böyük sənaye sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən müəssisələrin bir araya gələrək, istehsalatın artırılması, keyfiyyətin yüksəldilməsi və yeni məhsulların yaradılması üçün əməkdaşlıq etmələri ilə yaradılmışdır. Bu klasterin inkişafına dəstək verilməsi ilə, kənd təsərrüfatı sahəsində Klasterinin inkişafı üçün layihəsidir. Bu klaster Azərbaycanın ən böyük sənaye sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən müəssisələrin bir araya gələrək, istehsalatın artırılması, keyfiyyətin yüksəldilməsi və yeni məhsulların yaradılması üçün əməkdaşlıq etmələri ilə yaradılmışdır. Bu klasterin inkişafına dəstək verilməsi ilə, kənd təsərrüfatı sahəsində iqtisadiyyatın inkişafı və səviyyəsinin artırılması hədəflənir.

Bu proqramlar ölkədə klasterlərin inkişafına dəstək vermək üçün əlavə bir imkan yaradır və klasterləşmə modelinin özəllikləri, tətbiqatı və inkişafı haqqında praktiki biliklərin artırılmasına və Öyrənilməsinə imkan verir. Bu, müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən iş təşkilatları, tədqiqat mərkəzləri və digər təşkilatlar arasında əməkdaşlığı artırır və ölkə iqtisadiyyatının inkişafına dəstək verir."Bakı Beynəlxalq Təcrübə Mərkəzi" layihəsi, Azərbaycanın IT sektorunun inkişafına beynəlxalq təcrübə və mütəxəssislərinin qatılması məqsədilə yaradılmış bir layihədir. Bu mərkəzin Əsas məqsədi, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə IT sahəsində iqtisadi təcrübə və innovasiya yaradılması üçün müxtəlif təlimatlar, seminarlar və konfranslar təşkil etməkdir. Mərkəz, Azərbaycanın yanı sıra, qonşu ölkələrdən, Avropa və Asiya ölkələrindən də iştirakçıları qəbul edir. Bu, Azərbaycanın IT sektorunda beynəlxalq əlaqələrin inkişafına dəstək olmaq üçün atılmış bir addımdır. Azərbaycanda inkişaf edən IT sektorunun klasterləşməsi üzrə beynəlxalq əlaqələr də var. Məsələn, "Bakı Beynəlxalq Təcrübə Mərkəzi" adlı layihədə, ölkədəki IT sektorunun inkişafına beynəlxalq təcrübə və mütəxəssislərinin qatılması planlaşdırılır.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət İnkişaf Agentliyi tərəfindən klasterləşmənin inkişafına dəstək verən bir sıra proqramlar da var. Bunlar arasında Avropa İnkişaf Fondunun təşkil etdiyi "Klasterləşmə və İnkişaf" layihəsi, "Yerli Ümumi Görünüşlü Yenilik və Rəqabət İdarəsi" kimi dəstək proqramları sayılabilir.Əvvəlcə, Azərbaycan Respublikasının İnkişaf Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin hazırladığı statistika məlumatlarına əsasən, ölkədə klasterlərin inkişafı üzrə beynəlxalq ticarət dövriyyəsi nisbətən yüksəkdir. 2020-ci ildə klasterlərin xarici ölkələrlə ticarət dövriyyəsi 2,2 milyard ABŞ dollarına çatmışdır. Bu, Azərbaycanın klasterləşmə yolu ilə iqtisadiyyatının diversifikasiyası, sənaye sahələrinin inkişafı və regionlar arasında bərabərliyin təmin edilməsi istiqamətində irəliləməsinin bir göstəricisidir.

NƏTİCƏ

Son olaraq Azərbaycanda klasterləşmənin inkişafında beynəlxalq istehsal əlaqələri barədə daha geniş məlumatlar Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmi-Tədqiqat İnstitutunun hazırladığı "İnkişafın Azərbaycanda Klasterləşmə Yolu ilə Təmin Edilməsi" adlı məruzədə, ölkədə klasterləşmənin inkişafında beynəlxalq Əlaqələrin əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Məruzədə Azərbaycanın regionlarında yerləşən klasterlərin beynəlxalq əlaqələr vasitəsilə xarici bazarlara çıxışa kömək etdiyi vurğulanmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ç.M. Abbasov. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatınainteqrasiya yolları. Bakı 2002.
2. A. Ş. Şəkəraliyev. Dünya təsərrüfatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı – 1998.
3. C. Nuriyev. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hüquqi tənzimlənməsi. Bakı – 2000.
4. A. Ş. Şəkəraliyev. Dünya təsərrüfatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı – 1998.
5. Allahverdiyev H. B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı-2002.
6. Şəkəraliyev A.Ş. Keçid iqtisadiyyatı və dövlət. Bakı-2000.
7. D.Ə.Vəliyev. Beynəlxalq iqtisadiyyat. Bakı – 1998.

E.C.Khasiyev

master student, Azerbaijan State Oil and Industry University

International production relations in the development of clustering in Azerbaijan

Abstract

The article tries to expand the clustering process in countries like Azerbaijan. For this purpose, international relations and exchange of experience is an important step for the rapid development of this process. Issues such as these relations, Azerbaijan's resources, such as key value-based enterprises such as oil and gas, as well as high technologies, basic levels of research and development, and other areas, were explored.

Key words: clustering, international production, Azerbaijan, economic development, program, industrial structure, strategic proposals.

Э.Дж.Хасиев

*магистрант, Азербайджанский Государственный Университет Нефти и
Промышленности*

Международные производственные связи в развитии кластеризации в Азербайджане

Резюме

В статье делается попытка расширить процесс кластеризации в таких странах, как Азербайджан. С этой целью международные связи и обмен опытом являются важным шагом для быстрого развития этого процесса. Были изучены такие вопросы, как эти отношения, ресурсы Азербайджана, такие как ключевые предприятия, основанные на стоимости, такие как нефть и газ, а также высокие технологии, базовый уровень исследований и разработок и другие направления.

Ключевые слова: кластеризация, международное производство, Азербайджан, экономическое развитие, программа, промышленная структура, стратегические предложения.

U.Y.Hüseynova
master student, Azerbaijan University
aliyevaulkar1998@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 18.05.2023

The article was received by editorial board on 18.05.2023

Статья принята к печати 18.05.2023

ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC CHARACTERISTICS OF MARKETING ACTIVITY OF ENTERPRISES OF THE REPUBLIC

Abstract

The article deals with the issues of organizational and financial activity of republican enterprises in the field of marketing. The legal framework regulating this activity, the current state of development of marketing activities in various fields of the economy are reviewed. Factors affecting the marketing activity of enterprises are also considered.

Key words: *economy, marketing activity, development of marketing activity, marketing activity of enterprises, activity of republican enterprises.*

INTRODUCTION

The integration of the state economy into the world economy with the activity of market relations has led to the formation of a consumer market and the intensification of competition for sales markets. In such a situation, only organizations that have studied the purchase motive based on the demand and behaviour of the market, consumers, and produced products related to them and sell them with high efficiency, can gain a competitive advantage in the market and achieve market success. At the same time, the processing and sales activities can be achieved by organizations based on modern marketing principles. Because the application of marketing principles in the processing and sales work of enterprises allows to identify the needs of customers and to need those needs more fully and to get more income. In other words, marketing ensures that the needs of the producer and the buyer are met, and that the activities of enterprises are adapted to those needs. Based on the positive role played by marketing in increasing the effectiveness of the activities of enterprises, the interest of state entrepreneurs and management in enterprises has increased in the application of marketing, in some enterprises, autonomous structural units have been established that carry out marketing work, highly qualified personnel are being trained in the field of marketing in Azerbaijan's higher education institutions. However, from the analysis of the organization of marketing activities in enterprises of our republic, it is clear that in many cases, the application of marketing in enterprises is of a purely formal nature, limited to the fact that the company's sales department is called the marketing department.

One of the main reasons for this is that the meaning of the modern marketing concept is not understood and its possibilities are not evaluated. [1;p.154]

The transition of Azerbaijan from the planned economic system to the market economic system brought to the fore the importance of making necessary changes in the development of economic entities. In Soviet times, enterprise managers never thought about measures such as studying the market, segmenting customers, organizing sales channels, and stimulating sales in order to produce competitive products. Today, all the factors listed are at the top of the conditions that must be taken at the micro level, and those measures are based on the marketing strategy considered in the enterprise should be implemented.

When talking about the process of developing a marketing strategy in an enterprise, it is considered more appropriate to explain the term marketing first. As an economic category, marketing was formed during the 19th and 20th centuries.

With the emergence and development of marketing, economic subjects also began to organize their economic activities according to the wishes of consumers, not according to abstract market needs.

The word marketing is translated from English to Azerbaijani as activity in the market. Despite the fact that many of the enterprises in our country have a marketing department, there is still a misconception in the country that marketing is a system of measures that are important for organizing the sales stage and stimulating sales. Sales are considered the last stage of marketing activity. In truth, marketing should seek answers to the question of what to sell, not how to sell. According to P.Drucker, who is considered one of the main experts in marketing activity: "The purpose of marketing is to make the effort of selling unnecessary".

Its purpose is to understand and understand the buyer in such a way that the product or service is completely suitable for the latter, that is, the product can sell itself. [3;p.116]

Marketing - in the market to carry out relocation activities is a purposeful individual activity. In order to effectively carry out the exchange process, determining the needs of consumers, producing products in accordance with those needs, bringing products to the market, storing, transporting, evaluating, pre-sale and post sale the organization of the subsequent service requires advertising activity, and all the above must be carried out by marketing.

In general, according to the opinion of a number of foreign economists, more than 2000 definitions have been given to explain the word marketing. Each of those definitions is aimed at explaining the nature of marketing in this and other forms. All this once again proves that marketing as an economic category has such a large influence on economic activity that is very difficult to collect all its elements in one definition.

In order to give a simple definition to marketing, first of all, it is necessary to define the prism in which it should be viewed.

According to experts of the first group at the present time, marketing means: "in the activity of the enterprise, all decisions related to the market should be directly organized in accordance with the demands and wishes of consumers" (in the form of marketing-management).

According to the second group of marketers: "marketing is the sum of measures taken in order to increase the competitiveness of the products and services produced by the enterprise with help of special measures in the market" (marketing as a tool).

Group III believes that "marketing is a business in the enterprise is to carry out a systematic research process for making the right decisions in its activity" (marketing as a method). [4;p.96]

An important goal in the organization of marketing activities in enterprises consists of the following:

- achieving sufficiently high consumption-creates conditions for increasing production, increasing employment and obtaining high profits;
- to achieve consumer satisfaction-the volume of this production along with multiplying, it also implies obtaining the consent of the consumer;
- increasing the standard of living of the population-the quality, quantity, type, affordability, cost, etc. of the goods are taken into account;
- to offer a wider variety of goods to the market-to ensure the necessary variety of goods, to offer the largest variety of goods to the buyer.

In each of the companies, marketing work is carried out by a number of people. Marketing managers should determine the duties of those people within the organization, carry out the division of duties, determine the degrees of authority and responsibility. [5;p.132]

The participation of marketing in the organization of enterprises in the conditions of the market economy, as well as in the organization of production activities, is undeniable. This practice can be seen most in developing industrial countries. Unfortunately, the existing companies in our country do not pay enough attention to marketing. But in any case, the backbone of each company should be the marketing department. There is no other way to stay in the market for a long time. Every business can have a number of positive results by using marketing activities. These include:

- conducting marketing research correctly;
- to correct access to information;
- ensuring that demand is properly studied;
- market segmentation and segment selection;
- proper organization of goods;
- effective pricing of commodities;
- stimulation of sales;
- correct organization of planning and control.

Every company operates in a constantly changing marketing environment. If a company is to “survive”, it must produce and offer something value to one or another consumer group. Every company must make sure that its product range is always relevant to the specific market. Each of the companies has to be able to detect the opened market opportunities.

In order to realize all this, there is an obligation to shape and organize the marketing environment in enterprises. We can say that the developed industrial countries also confirm the mentioned experience. It should be noted that a number of state and private firms and companies operating in Azerbaijan are using this experience, even if it is new.

The information and communication system plays an important role in the enterprise’s marketing complex. Each of the marketing activities is based on knowledge about the specific situation formed in the product production (service provision) market. Many of the marketing researches and activities are connected through the information system and are carried out precisely on its basis. For example, studying the demand for products, researching the sales market, expressing the attitude of buyers to the production characteristics of the goods, and so on, all of these are important information based on marketing activities.

Although we somewhat agree with the given definitions, we think that not all the elements of the marketing concept are reflected in these definitions. In our opinion, marketing is the whole organization of the process of production and sale (exchange) to obtain profit by satisfying the needs of society. That definition reflects the importance of organizing the company’s production and sales process, which is an important direction of marketing activity, in accordance with the processes taking place in the market. In short, marketing is the process of adapting the internal environment in the enterprise to work effectively, the operation of all its institutions as a single system is important. That system should reflect the internal and external relations of the economic subject by itself. The main goal of marketing is to ensure the optimal movement of the product from the producer to the consumer (end user). When we say optimal action, it should be understood that, on the one hand, the necessary implementation of the exchange process, and on the other hand, the complete and timely payment of the producers’ demands.

It should be noted that despite the fact that marketing is extremely important for the activity of the enterprise, if it is carried out in a blind, unplanned way, that activity will have no effect. Therefore, it is of great importance to prepare the right marketing strategy in enterprises.

According to the opinion of many authors, marketing strategy means the implementation of various forms of marketing measures to achieve the set goal, as well as the system of monitoring their implementation.

From the given definition , we can conclude that the marketing strategy is the selection of target markets, measures aimed at increasing sales of products and services with the joint work of the marketing complex. It can be said that the economic essence of the marketing strategy is to improve the production process in the enterprise, to increase the competitiveness of the product, to develop new products, and to introduce them to the markets that will earn a high degree of profit.

We believe that when preparing a marketing strategy, it is important to focus not only on the selection of target markets and the preparation of a marketing complex, but also on how to implement the strategy of the enterprise in the future. When developing a marketing strategy, it is necessary to take into account the long-term production capabilities of the enterprise, which depends on the ability of consumers to pay. In this regard, it is very important to develop and continuously improve the concept of market activity in the enterprise, to respond to changes in the external environment in a timely and correct manner. [2;p214]

CONCLUSION

The entire marketing strategy should be organized in order to determine the volume and structure of the specific demand, and to organize the sale policy at the right price for the benefit of the goods to the buyer (consumer). Determining the right sales channels is very important in order to deliver the product to the buyer faster in the market. In general, the marketing strategy has to find the right answers to the questions of what form should be sold in enterprises. In order to answer all these questions correctly and in time, it is important to follow the sequence of development of marketing strategy in enterprises.

Nowadays, enterprises are fighting not only with internal competitors, but also with the major companies of the world. Maintaining the current market share and developing a targeted marketing strategy for developing this share is important for any enterprise. Studying the demands of consumers and focusing the production process on meeting these demands is one of the most important conditions for long-term competitive product production. From this point of view, marketing strategy should be considered as an important factor in the development of the enterprise in modern times.

List of use literature:

1. Hacıyeva.L.A. “Tətbiqi marketinq tədqiqatları”. “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, s. 154-324.
2. “Reklam haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı – 1997, s.154.
3. Сухоруков А. «Интернет-трейдинг - массовое служение или родовой дом профессионалов?», 2000. - № 7. - С. 31-33.
4. Друкер П. Цели управления в XXI веке - М.: Издательство Уильямса 2000, С.96-124.
5. Коростелев В., Бабушкин М. Как правильно организовать свой веб-сервер. // Мир Интернета – 1997, С.105-143.

Ü.Y.Hüseynova
magistrant, Azərbaycan Universiteti

Respublika müəssisələrinin marketinq fəaliyyətinin təşkilati-iqtisadi xarakteristikası

Xülasə

Məqalədə marketinq sahəsində respublika müəssisələrinin təşkilati-maliyyə fəaliyyəti məsələlərindən bəhs edilmişdir. Bu fəaliyyəti tənzimləyən qanunvericilik bazası, iqtisadiyyatın

müxtəlif sahələrinə marketing fəaliyyətinin inkişafının mövcud vəziyyəti nəzərdən keçirilir. Müəssisələrin marketing fəaliyyətinə təsir edən amillər də nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *iqtisadiyyat, marketing fəaliyyəti, marketing fəaliyyətinin inkişafı, müəssisələrin marketing fəaliyyəti, respublika müəssisələrinin fəaliyyəti.*

У.Я.Гусейнова
магистрант, Университет Азербайджан

**Организационно-экономическая характеристика маркетинговой деятельности
предприятий республики**

Резюме

В статье рассматриваются вопросы организационно-финансовой деятельности республиканских предприятий в сфере маркетинга. Рассмотрены нормативно-правовая база, регулирующая данную деятельность, современное состояние развития маркетинговой деятельности в различных сферах экономики. Также рассмотрены факторы, влияющие на маркетинговую деятельность предприятий.

Ключевые слова: *экономика, маркетинговая деятельность, развитие маркетинговой деятельности, маркетинговая деятельность предприятий, деятельность предприятий республики.*

С.О.Шамхалова
д.ф.э., доцент, Азербайджанский Государственный
Экономический Университет
samira_shamkhalova@unec.edu.az
М.Э.Исмаилов
магистрант, Азербайджанский Государственный
Экономический Университет
murad_ismayilov@unec.edu.az

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.05.2023

The article was received by editorial board on 15.05.2023

Статья принята к печати 15.05.2023

АНАЛИЗ ЭТАПОВ БИЗНЕС-МОДЕЛЕЙ ФУТБОЛЬНОГО КЛУБА: КОМПЛЕКСНЫЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ И ОЦЕНКА УПРАВЛЕНИЯ БИЗНЕС- МОДЕЛЕЙ

Резюме

Сегодня футбол - неуклонно растущая бизнес-индустрия, а динамика совокупных доходов европейского рынка профессионального футбола (далее ЕРПФ) только подтверждает это. Так, до пандемии, в сезоне 2018/19 общий доход ЕРПФ оценивался в 28,9 млрд. евро.

На начало 2022 года в Азербайджане только один футбольный клуб (ФК Карабах) удовлетворяет правилам финансового фейр-плэй (ФФП), остальным клубам в Азербайджане Союз европейских футбольных ассоциаций (УЕФА) не выдаст лицензии (если будет такая необходимость), так как они не удовлетворяют важнейшему критерию ФФП о норме самоокупаемости, что является управленческой проблемой.

Ключевые слова: *Азербайджан, футбол, управление, бизнес.*

ВВЕДЕНИЕ

Управление футбольным клубом имеет свои нюансы. В первую очередь много зависит от размеров футбольного клуба, в частности, от инфраструктуры клуба. Если речь идет о футбольных гигантах как Манчестер Юнайтед, Ливерпуль, Бавария, Барселона, Реал Мадрид и т. д., то речь идет об огромной инфраструктуре, которая включает в себя тренировочные базы (иногда и за пределами своей страны), академии, свой стадион. Ко всему этому можно добавить инфраструктуру клуба, которая не всегда имеет прямое отношение к футболу.

Для того, чтобы составить конкуренцию за титул, клубы должны иметь профессиональную команду из качественных исполнителей и мастеров на каждой отдельно взятой позиции, а должно их быть только на поле 11 человек. В таком случае клубы могут развивать свою академию и «выращивать» таких игроков, улучшать скаутской систему и переманивать наиболее талантливых игроков к себе или же, тратить сотни миллионов на трансферы лучших игроков.

Клубам поменьше трудно навязывать конкуренцию «большим». Это обусловлено, прежде всего их неспособностью бороться за главные титулы. Конечно, находятся скромные клубы, вроде «Лестер Сити», которые создают настоящие сказки (в сезоне 2015/16 «Лестер Сити» стал чемпионом Англии. Данное событие многие болельщики

называют «сказкой 21-го века» или же «сказкой Лестера»), по футбольным меркам, и в дальнейшем, за счет полученной популярности и грамотного руководства, продолжают свое существование, но уже на совсем другом уровне. Другой способ того, как небольшой клуб может стать популярнее и приумножить свою аудиторию, возможен, когда у клуба меняется владелец или нынешний заинтересовывается в развитии своего клуба. Это способствует притоку капитала в клуб и значительно расширяет его возможности.

В общем и целом, управление футбольным клубом отличается от управления организацией в другой отрасли тем, что основным активом любой команды являются ее футболисты, которые должны обеспечивать клуб спортивными достижениями и вносить вклад в его популяризацию. А товар, который футбольные клубы продают, это эмоции. Чем больше положительных эмоций получит клиент, тем выше вероятность того, что он придет еще раз, возможно, не один, и купит для начала, какой-нибудь шарфик, который потом будет передаваться из поколения в поколение. Все что необходимо для этого, это систематически дарить клиентам эмоции, ради которых они будут приходить еще и еще.

Выделив продукт, который футбольные клубы продают, автором данной статьи составлена схема, отображающая основную деятельность по созданию продукта футбольным клубом (рис 1).

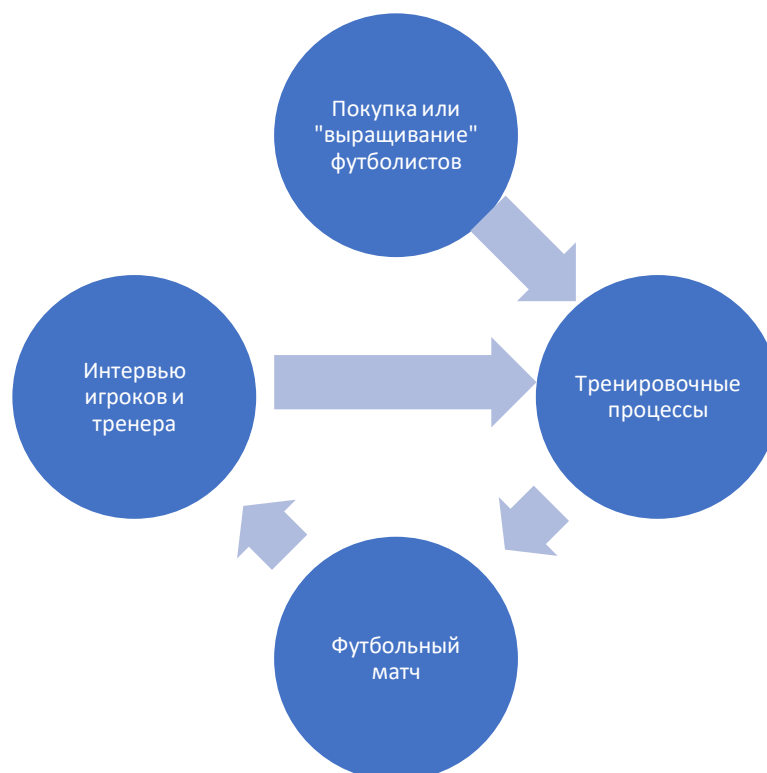

Рисунок 1. Основная деятельность по созданию продукта футбольным клубом

Источник: Составлено автором на основе схемы процессов по созданию ценности по Маршев В.И. (<https://ppt-online.org/408474>)

Игроки могут быть приобретены у другого клуба или быть выпускниками собственной академии (если таковая имеется). У футбольных клубов есть возможность приобрести или продать игрока в период трансферов, которых бывает два за календарный год. Это означает, что при прочих равных, у футбольного клуба есть возможность дважды за календарный год быть на этапе «Покупка или "выращивание" футболистов». Всеми

остальному циклу свойственно повторяться чаще, а частота зависит от календаря матчей команды.

На этапе «Тренировочные процессы» создается то, что футболисты собираются показать на футбольном матче. Оттачиваются различные навыки и разрабатываются стратегии на предстоящий матч. Именно этот этап можно считать этапом производства эмоций, которые будут зависеть от выбранных на игру тактик.

«Футбольный матч», это тот этап, на котором происходит обмен между клубом и его клиентами. Первые получают деньги, а вторые - эмоции, за которыми пришли.

Весь процесс заканчивается тем, что игроки и тренер делятся своими мыслями и идеями относительно прошедшей игры. Данный этап может смягчить поражение команды, и как следствие негатив клиентов от неудовлетворительных эмоций, за которые они заплатили, или же еще больше воодушевить болельщиков после победной игры.

Обобщая все вышесказанное можно сделать следующий вывод - футбольный клуб, как и любая другая организация, имеет свойственные для него особенности, некоторые из которых присущи только определенно взятому клубу. Но есть ряд особенностей, которые, в общем и целом, у многих футбольных клубов схожи. В своем большинстве, к таковым относятся внешние факторы, которые тем или иным образом влияют на управление футбольными клубами. Для анализа, оценки и понимания макросреды футбольных клубов в Азербайджане, автором данной статьи был применен стратегический инструмент - PEST анализ. Для комплексного анализа этапов бизнес-моделей футбольного клуба, был применен стратегический инструмент – SWOT анализ.

Анализ внешних факторов, влияющих на управление футбольным клубами в Азербайджане

Назвать футбол в Азербайджане бизнесом при существующих финансовых показателях не представляется возможным. Статья Тогрула Машаллы (Toğrul Maşallı) «Футбольный «заработок» в Азербайджане» описывает ситуацию национального футбольного и приводит примеры того, как выглядит футбольный бизнес в Европе.

Ошибочном является такое мнение, что финансовая составляющая футбольного клуба, может решить все проблемы. Сложно представить такое, без грамотных кадров управления. Кейс Махачкалинского «Анжи» и то, что с ним произошло, показывают важность такого элемента системы управления, как кадры. Сам клуб был основан в 1991 году, а в 2011 году куплен бизнесменом Сулейманом Керимовым, который, по всей видимости, предполагал превратить Махачкалинский «Анжи» в следующий «ПСЖ» или «Манчестер Сити». Неграмотность финансового управления привело к тому, что многомиллионные трансферы, в числе которых были Роберто Карлос, Самюэль Это'о, Виллиан и др. не принесли клубу особого успеха.

В 2016 году миллиардер решил продать футбольный клуб. Ниже представлены динамики спортивных результатов команды, а также суммированные трансферные стоимости всех игроков клуба с момента приобретения клуба Сулейманом Керимовым по сезон 2020/21 (рис. 2).

Данный рисунок показывает, что «Анжи» представлял собой интересный проект, но который хотели построить за счет огромных инвестиций и громких имен. Как показало время, у руководства клуба не получилось осуществить задуманное. Из-за финансовых проблем летом 2022 года у Махачкалинского «Анжи» была отобрана лицензия вследствие чего, он перестал существовать как профессиональный футбольный клуб.

Рисунок 2. Динамика изменений суммарной трансферной стоимости всех игроков ФК «Анжи» и места в лиге

Источник: Составлено автором на основе данных transfermarkt.ru

Управление кадрами это элемент системы управления, за который должны отвечать люди с соответствующими знаниями, умениями и навыками, в противном случае это может прекратить существование всей системы управления, а значит и всей организации.

PEST-анализ - полезный инструмент для понимания политических, экономических, социальных и технологических факторов, которые могут повлиять на бизнес или организацию. На основе научных работ и статей, рассмотренных автором данной статьи, были выделены наиболее важные факторы, которые могут влиять на национальные футбольные клубы. Вот PEST-анализ футбольного клуба в Азербайджане:

Таблица 1

PEST-анализ футбольного клуба в Азербайджане

Политические факторы	Экономические факторы
1. В Азербайджане стабильная политическая среда, способствующая развитию спорта, в том числе футбола. 2. Правительство оказывает поддержку развитию спорта посредством развития инфраструктуры, финансирования и предоставления налоговых льгот организациям. 3. Правительство также регулирует деятельность спортивных организаций, чтобы обеспечить их	1. Экономику Азербайджана можно охарактеризовать как быстро развивающуюся, с растущим средним классом и увеличением располагаемого дохода. 2. Это дает клубу возможность увеличить доход за счет увеличения продаж билетов, корпоративного спонсорства и продажи товаров. 3. Однако экономика страны, зависящая от нефти, также представляет некоторые экономические риски, поскольку колебания цен на нефть могут

справедливое и прозрачное управление правовой базы. Данный фактор может являться как угрозой, так и возможностью для футбольных клубов.	повлиять на общую экономическую стабильность страны.
Социальные факторы	Технологические факторы
1. Футбол — популярный вид спорта в Азербайджане, имеющий страстных и преданных болельщиков. 2. Клуб может воспользоваться этой страстью, чтобы усилить свою поддержку и увеличить количество болельщиков. 3. Клуб также может использовать свое социальное влияние для взаимодействия с местными сообществами и продвижения положительных ценностей, таких как командная работа, честная игра и спортивное мастерство.	1. Внедрение технологий в Азербайджане быстро растет, что дает клубу возможность улучшить свою деятельность и охватить более широкую аудиторию с помощью цифровых платформ. 2. Клуб может использовать социальные сети и другие цифровые каналы для взаимодействия с болельщиками, продвижения игр и продажи товаров. 3. Клуб также может инвестировать в технологии, чтобы улучшить впечатления болельщиков на стадионе, например, за счет использования мобильных приложений для покупки билетов и навигации по стадиону.

Источник: Составлено автором на основе статьи А.Мусаевой (https://www.au.edu.az/upload-files/menu/ipekyolu/2019_2/13MusayevaA.pdf) и В.Мусаева (<https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/ru/962e5391a00536ab77bbd576c2cd5fac.pdf>)

В заключение следует отметить, что политическая и экономическая стабильность в Азербайджане представляет собой благоприятную среду для развития футбольного клуба, а страстная фанатская база и быстро растущее внедрение технологий открывают возможности для роста и совершенствования футбольной индустрии в стране.

Анализ внутренних факторов, влияющих на управление футбольными клубами в Азербайджане

Основная выручка грамотно-функционирующих клубов складывается за счет трех составляющих: телетрансляций, коммерческой деятельности и выручки в день матчей или как говорят в Европе, матчдэй. За телетрансляции футбольные клубы в Азербайджане не получают ровным счетом ничего, а если верить статье Т. Машаллы, то количество клубов, получающих доходы с продажи билетов в Азербайджане в 2019 году, стало еще на один меньше, по сравнению с 2018 годом. Теперь их осталось всего три: «Карабах», «Нефтчи» и «Кешля». По поводу того, как происходит финансирование в национальном футболе, автор статьи пишет следующее: «Отличительной чертой азербайджанского футбола является то, что он зависит от одного источника. Согласно информации из открытых источников, 40% доходов АФФА, содержание Бакинского олимпийского стадиона, телеканал CBC Sport, финансирование, как минимум, шести клубов осуществляется за счет средств SOCAR. В 2019 году оборот азербайджанского футбола составил 100 млн манатов. На долю УЕФА приходится 24 млн манатов. Остальная часть, в основном, приходится на SOCAR.» (Машаллы Т. «о том, как азербайджанский футбол, так и не стал бизнесом»// <https://1news.az/news/20200629083425873-Togrul-Mashally-o-tom-kak-azerbaidzhanskii-futbol-tak-i-ne-stal-biznesom>)

Раскрывать финансовую отчетность футбольные клубы в Азербайджане начали только в 2018, но, к сожалению, отчетность раскрывается не в полной мере, что не позво-

ляет в полной мере оценить финансовое состояние клубов. Такая отчетность служит преградой к созданию полной прозрачности в национальном футболе, а также не позволяет создать базу для дальнейших исследований в футбольной области. Чем раньше предоставление полной финансовой отчетности станет обязательной процедурой для Азербайджанских футбольных клубов, тем раньше будут развиваться как клубы, так и национальный чемпионат. Полное раскрытие финансовой отчетности также может привлечь иностранных инвесторов в национальный футбол.

Еще одна проблема футбола в Азербайджане - отсутствие взаимодействий с потенциальными клиентами, не проводится исследований для того, чтобы понять, чего не хватает людям в национальном футболе. На матчи Азербайджанских команд в еврокубках болельщики идут с удовольствием, о чем свидетельствуют заполненные трибуны в таких матчах, которые, в основном, пустуют, когда играют две команды из национальной лиги.

Назвать управление национальными клубными успешными и эффективными не представляется возможным. Анализируя отчетность клубов за 2018–2021 года, были выявлены ряд проблем. Ниже представлены таблицы общих доходов, доходов от спонсоров, расходов, прибыли/убытков футбольных команд национальной лиги.

Таблица 2

Совокупные доходы Азербайджанских футбольных клубов за 2018-2021

Футболь- ный клуб	Доходы в тыс.ман					
	2018	2019	2020	2021	Прирост/у быток	Темп роста
Карабах	15186.7	21205.4	12584.7	16311.3	1124.6	7.41%
Нефтчи	11205.8	12476.8 1	9340.43	13750.0 9	2544.29	22.71%
Сабаил	3821.3	4520.09	2853.94	1977.8	-1843.5	-48.24%
Габала	7748	7748.67	2012.71	2626.26	-5121.74	-66.10%
Зира	3508	4026.3	3583.92	5152.87	1644.87	46.89%
Сабах	1864.2	6234.5	6271.07	7242.4	5378.2	288.50%
Сумгаит	1527	395	1047.9	4462	2935	192.21%
Кешля	2709.63	4781.53	4592.32	4068.7	1359.07	50.16%
Итого	47570.63	61388.3	42286.9 9	55591.4 2	8020.79	16.86%

Источник: Составлено автором на основе статьи Т. Машаллы.
 (<https://1news.az/news/20200629083425873-Togrul-Mashally-o-tom-kak-azerbaidzhanskii-futbol-tak-i-ne-stal-biznesom>)

За исследуемый период общие доходы 6 из 8 клубов национальной лиги увеличились (таблица 4). Наибольший темп роста по доходам приходится на ФК «Сабах» (288,5%) в то время, как доходы ФК «Габала» существенно снизились. Увеличение доходов футбольных клубов считается положительной тенденцией, т. к. большие средства создают больше возможностей для дальнейшего развития клубов. Но как показывает следующая таблица, такое увеличение доходов с 2018 по 2019 года, в первую очередь, обусловлено увеличением спонсорских выплат (таблица 3).

Таблица 3

Доходы от спонсоров Азербайджанских футбольных клубов за 2018/19 года

Футбольный Клуб	Доходы от спонсоров в тыс.ман			
	2018	2019	Прирост/убыток	Темп роста
Карабах	1886,9	8011	6124,1	324,6%
Нефтчи	9397	10649,23	1252,2	13,3%
Сабаил	2844,5	560,85	-2283,7	-80,3%
Габала	6084	6320,74	236,7	3,9%
Зира	2152,5	2707,6	555,1	25,8%
Сабах	1275,5	4684	3408,5	267,2%
Сумгаит	401	291	-110,0	-27,4%
Кешля	2705	4779,57	2074,6	76,7%
Итого	26746,4	38003,99	11257,6	42,1%

Источник: Составлено автором на основе статьи Т. Машаллы.
 (<https://1news.az/news/20200629083425873-Togrul-Mashally-o-tom-kak-azerbaidzhanskii-futbol-tak-i-ne-stal-biznesom>)

Спонсорские выплаты 6 из 8 клубов увеличились. При этом ФК «Сабаил» оказался единственным клубом, доход которого за этот период увеличился, несмотря на снижение спонсорских выплат.

Полностью таблица доходов национальных футбольных клубов от спонсоров с 2018 по 2021 года выглядит следующим образом:

Таблица 4

Доходы от спонсоров Азербайджанских футбольных клубов за 2018-2021 года

Футбольный клуб	Доходы от спонсоров в тыс.ман					
	2018	2019	2020	2021	Прирост/убыток	Темп роста
Карабах	1886.9	8011	0	0	-1886.9	-100%
Нефтчи	9397	10649.23	7922.35	9122.63	-274.37	-2.92%
Сабаил	2844.5	560.85	-	-	-	
Габала	6084	6320.74	296.4	156.5	-5927.5	-97.43%
Зира	2152.5	2707.6	-	-	-	
Сабах	1275.5	4684	4300	5750	4474.5	350.80%
Сумгаит	401	291	423.8	2917.4	2516.4	627.53%
Кешля	2705	4779.57	-	-	-	

Источник: Составлено автором на основе финансовых отчетностей национальных футбольных клубов

Согласно последним отчетам ФК «Карабах», футбольный клуб не имел доходов от спонсоров (что вероятнее всего не соответствует действительности), а проанализировать, за счет чего произошло изменение доходов ФК «Сабаил», ФК «Зира» и ФК «Кешля» не представляется возможным, в силу отсутствия общедоступных данных и подробных финансовых отчетностей.

Сопоставление данных двух таблиц (таблицы 3 и таблицы 4), позволяет понять зависимость футбольных клубов от спонсоров (таблица 5).

Таблица 5

Доля спонсорских доходов в совокупных доходах Азербайджанских футбольных клубов за 2018/19 года

Футбольный Клуб	Доля доходов от спонсоров	
	2018	2019
Карабах	12,4%	37,8%
Нефтчи	83,9%	85,4%
Сабаил	74,4%	12,4%
Габала	78,5%	81,6%
Зира	61,4%	67,2%
Сабах	68,4%	75,1%
Сумгаит	26,3%	73,7%
Кешля	99,8%	100,0%
Итого	56,2%	61,9%

Источник: Составлено автором на основе финансовых отчетностей национальных футбольных клубов

Таблица 5 свидетельствует о том, что доля доходов от спонсоров составляет более 60% от структуры всех доходов, что подтверждает слова Т. Машаллы. Национальные футбольные клубы существуют только за счет спонсоров, если быть точнее, то за счет SOCAR. Согласно отчетности Ассоциации Футбольных Федераций Азербайджана (АФФА) за 2020 год, SOCAR обеспечивает 50% процентов всех доходов национального футбола(рис.3).(https://www.affa.az/uploads/files/dir20112/dir1005/dir50/dir2/0_0.php)

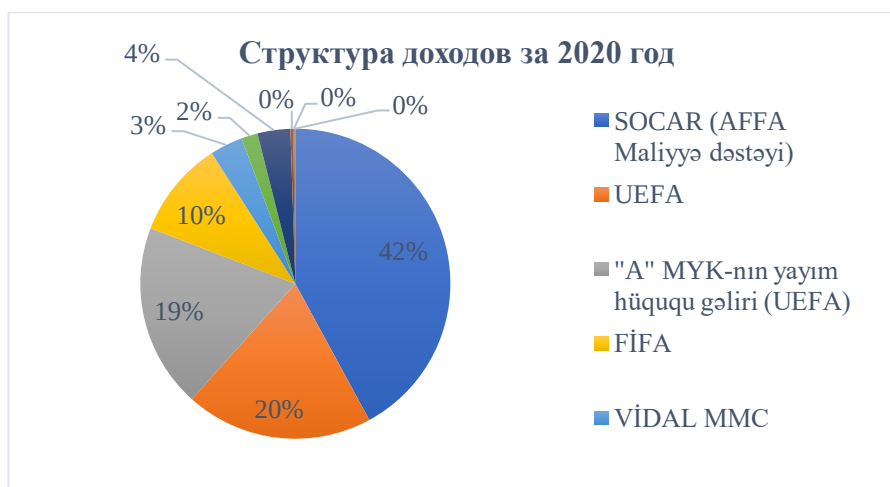

Рисунок 3. Структура доходов АФФА за 2020 год

Источник: Отчет АФФА за 2020 год. (URL: [https://www.affa.az/uploads/files /dir 2 0112/dir1005/dir50/dir2/0_0.php](https://www.affa.az/uploads/files/dir20112/dir1005/dir50/dir2/0_0.php))

В том же отчете, но за 2022-ый год, эта цифра ровняется 43.42%.(рис. 4)

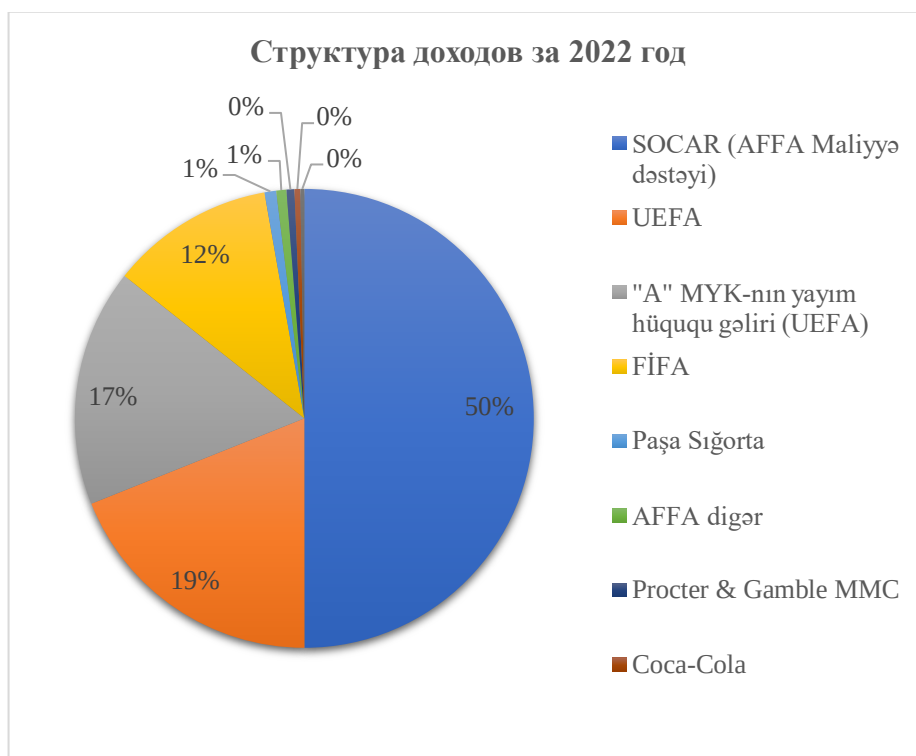

Рисунок 4. Структура доходов АФФА за 2022 год

Источник: Отчет АФФА за 2022 год. URL: https://www.affa.az/uploads/files/dir22214/dir1110/dir55/dir2/7_0.php

В данной финансовой отчетности АФФА также раскрывает источники финансирования национальных футбольных клубов в процентном соотношении (рис. 5).

Структура доходов национальных футбольных команд

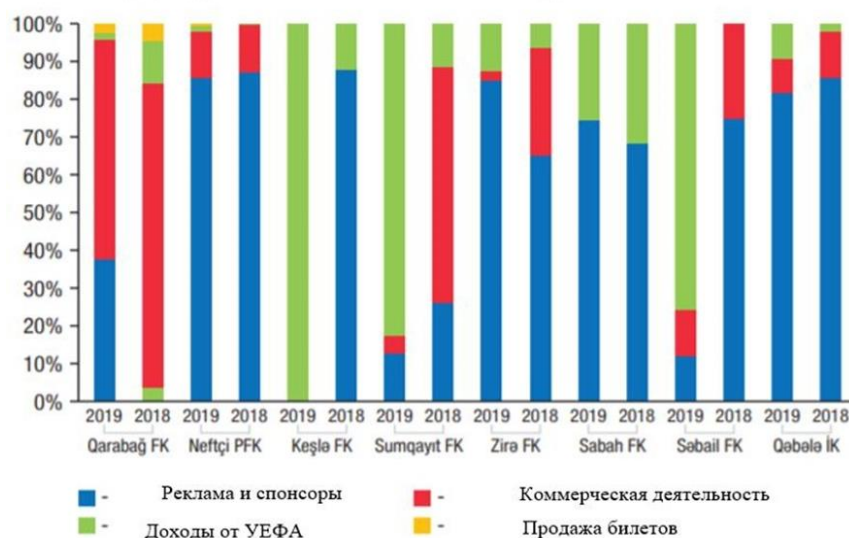

Рисунок 5. Структура доходов национальных футбольных команд за 2020 год

Источник: Отчет АФФА за 2020 год. (URL: https://www.affa.az/uploads/files/dir20112/dir1005/dir50/dir2/0_0.php)

Примечательно, что представленные данные не сходятся с теми, что представлены в таблице 2. Так доходы ФК «Кешля» в 2019 году, согласно таблице 5, формируются за счет спонсоров, хотя на рис. 5 показано, что доход от УЕФА в структуре доходов клуба равен 100%. Такого рода расхождений имеются также и по остальным клубам. Похожая ситуация и с тем же отчетом, но за 2022 год:

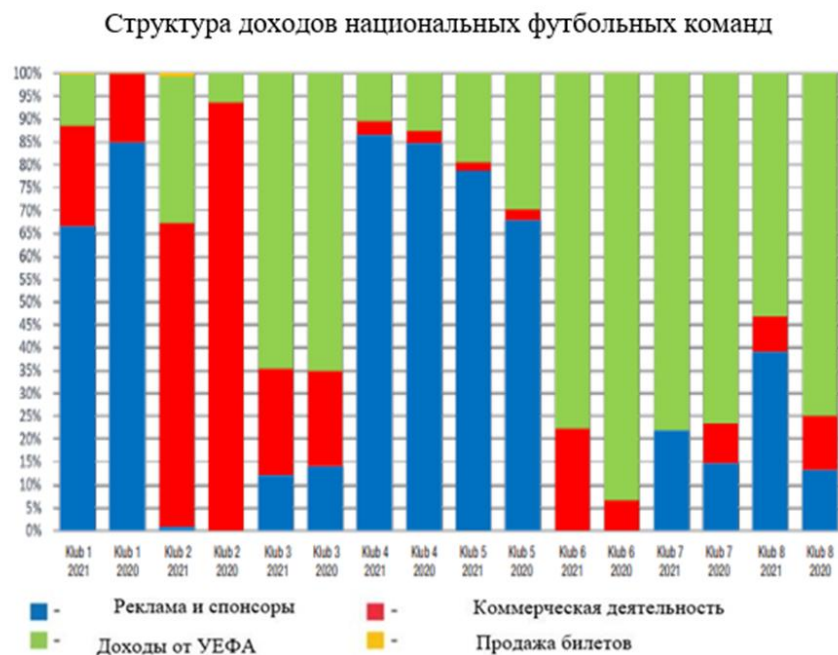

Рисунок 6. Структура доходов национальных футбольных команд за 2022 год

Источник: Отчет АФФА за 2022 год. URL: https://www.affa.az/uploads/files/dir_2_214/dir1110/dir55/dir2/7_0.php

Что касается расходов национальных футбольных клубов, то они тоже стали больше, за исключением ФК «Габала». Ввиду недостатка информации дать качественную оценку расходам, также не представляется возможным.

Таблица 6

Расходы Азербайджанских футбольных клубов за 2018-2021 года

Футбольны й клуб	Расходы в тыс.ман					
	2018	2019	2020	2021	Прирост/ убыток	Темп роста
Карабах	14,378.9 0	22,298. 10	16.075. 80	19,804 .20	5,425.30	37.73%
Нефтчи	9,741.54	11,513. 20	9.031.6 3	11,246 .10	1,504.56	15.44%
Сабаил	3,226.60	5,235.8 1	-	-		

Габала	8,303.00	7,714.7 4	4.313.8 7	4,243. 10	-4,059.90	-48.90%
Зира	3,452.50	3,955.3 0	-	-		
Сабах	1,870.00	5,874.5 0	6.812.1 0	7,913. 10	6,043.10	323.16%
Сумгаит	2,676.00	2,778.0 0	3.109.5 0	4,462. 00	1,786.00	66.74%
Кешля	2,991.25	5,210.1 2	-	-		
Итого	46,639.7 9	64,579. 77		64,579 .77	17,939.98	38.46%

Источник: Составлено автором на основе финансовых отчетностей национальных футбольных клубов

ВЫВОДЫ

Анализ данных, проведенный в этой статье, свидетельствует о том, что в футбольном секторе Азербайджана есть проблемы, как на клубном, так и на национальном уровне. Основная проблема — это наличие малого количества источников дохода. Для некоторых футбольных клубов таковым является только SOCAR. Не состыковка в таблице 5 и рис. 5, которые должны сходиться, свидетельствует о плохой компетенции кадров в национальном футболе. Результативность и эффективность Азербайджанских клубов оставляют желать лучшего, свидетельствуя о проблемах в кадрах управления.

Список использованной литературы:

1. <https://1news.az/news/20200629083425873-Togrul-Mashally-o-tom-kak-azerbaidzhanskii-futbol-tak-i-ne-stal-%20biznesom>, 2020.
2. <https://qarabagh.com/az/news/qarabag-fk-nin-2021-ci-il-uezre-maliyye-hesabati/12309#&gid=1&pid=2>, 2022.
3. <https://www.football-plus.az/27294-neftci-maliyye-hesabatini-aciqladi.html>, 2022.
4. <https://gabalafc.az/az/xeber/melumat-5583>, 2022.
5. <https://sabahfc.az/2022/04/29/2021-ci-il-ucun-maliyy%C9%99-hesabati/>, 2022.
6. <https://futbolinfo.az/sumqayit-maliyy%C9%99-hesabati-aciqladi/>, 2022.
7. https://www.affa.az/uploads/files/dir20112/dir1005/dir50/dir2/0_0.php, 2020.
8. https://www.affa.az/uploads/files/dir22214/dir1110/dir55/dir2/7_0.php, 2022.
9. <https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/ru/962e5391a00536ab77bbd576c2cd5fac.pdf>, 2017.
10. https://www.au.edu.az/upload-files/menu/ipekyolu/2019_2/13MusayevaA.pdf, 2019

S.O.Şamxalova

i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

M.E.İsmayilov

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Futbol klublarının iş modelinin təhlili: problemlərin kompleks təhlili və iş modelinin idarə olunmasının qiymətləndirilməsi
Xülasə

Hazırda futbol, inkişaf edən biznes sənayesidir və Avropa professional futbol bazarının ümumi gəlirlərinin dinamikası bunu təsdiqləyir. Belə ki, pandemiyadan öncə, 2018/19 mövsümündə Avropa professional futbol bazarının ümumi gəliri 28,9 milyard avro olaraq qiymətləndirilmişdir.

2022-ci ilin əvvəlində Azərbaycanda yalnız bir futbol klubu (Qarabağ FK) maliyyə fair-play qaydalarına cavab verir, digər klublar maliyyə fair-play qaydalarının əsas kriteriyi olan özünü ödəmə qabiliyyəti normasını qarşılamadığı üçün Avropa Futbol Assosiasiyaları İttifaqı (UEFA) tərəfindən lisenziya verilməyəcəkdir (əgər belə bir tələb olarsa), bu da idarəetmə problemini təşkil edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, futbol, idarəetmə, biznes.

S.O.Shamkhalova

Associate Professor, Azerbaijan State University of Economics

M.E.Ismayilov

master student, Azerbaijan State University of Economics

Analysis of business model phases of a football club: comprehensive analysis of issues and evaluation of business model management

Abstract

Today, football is an ever-growing business industry, and the dynamics of the total revenues of the European professional football market (hereinafter referred to as EPRF) only confirm this. Prior to the pandemic, in the 2018/19 season, the total revenue of the EPRF was estimated at €28.9 billion. As of the beginning of 2022, only one football club in Azerbaijan (FK Karabakh) complies with the financial fair play (FFP) rules, while other clubs in Azerbaijan will not be granted licenses by the Union of European Football Associations (UEFA) (if necessary) as they do not meet the key FFP criterion of self-sustainability, which poses a management problem.

Key words: Azerbaijan, football, management, business.

N.N.Akbulayev
Dr, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Ə.B.Bədirli
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
eli.edu@bk.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 18.05.2023

The article was received by editorial board on 18.05.2023

Статья принята к печати 18.05.2023

AZERBAJCANDA YENİLENEBİLİR ENERJİ POTENSİALİ

Özet

Makale, Azərbaycan'ın modern enerji stratejisində yenilenebilir enerji kaynaklarının rolünü göstərir, bölgədəki günəş, rüzgar və hidroelektrik potensialını anlatıyor. Cumhuriyetin hidrojen potensialının geliştirilmesine yönelik beklentiler gösterilmektedir. Ayrıca petrol ve gaz endüstrilerinden alternatif enerji kaynaklarına geçiş kavramını da analiz etti.

Anahtar Kelimeler: alternatif enerji kaynakları, günəş enerjisi, rüzgar enerjisi, hidroelektrik, biyokütle enerjisi.

GİRİŞ

Azerbaycan, alternatif enerji kaynakları konusunda büyük potansiyele sahip bir ülkedir. Özellikle şu alanlarda önemli potansiyelleri vardır:

1. Güneş Enerjisi: Azerbaycan, yılda 2.200 saate kadar güneşlenme süresine sahip bir ülkedir. Bu da güneş enerjisi potansiyelini artırır. Özellikle Lenkeran, Astara, Şeki, Guba ve Abşeron bölgeleri, güneş enerjisi projeleri için uygun bölgeler olarak dikkat çekmektedir. Azerbaycan'ın güneş enerjisi potansiyeli, güneş enerjisi panelleriyle elektrik üretimi, sıcak su sistemleri ve tarımsal sulama sistemlerinde kullanımı içerir.

2. Rüzgar Enerjisi: Azerbaycan'ın kıyı bölgeleri ve dağlık alanları güçlü rüzgarlara sahiptir. Özellikle Hazar Denizi kıyıları ve Dağlık Karabağ bölgesi, rüzgar enerjisi projeleri için büyük bir potansiyel sunmaktadır. Rüzgar türbinleri aracılığıyla elektrik üretimi, rüzgar enerjisi projelerinin temel odak noktasıdır.

3. Hidroelektrik Enerji: Azerbaycan, birçok nehre ve göle sahiptir. Kura ve Aras Nehirleri, ülkenin önemli hidroelektrik potansiyeline sahip su kaynaklarıdır. Hidroelektrik santralleri, mevcut su kaynaklarının enerjiye dönüştürülmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Ancak, mevcut hidroelektrik potansiyelinin tam olarak kullanılmadığı ve modernizasyon ve yeni projelerle daha fazla enerji üretiminin mümkün olduğu belirtilmelidir.

4. Biyokütle Enerjisi: Azerbaycan, tarım ve ormancılık sektörlerinden kaynaklanan biyokütle potansiyeline sahiptir. Tarımsal atıklar, ahşap artıkları, hayvansal atıklar ve organik atıklar gibi biyokütle kaynakları, enerji üretimi için kullanılabilir. Biyokütle enerjisi projeleri, atıkların ekonomik olarak değerlendirilmesi ve enerji arzının sürdürülebilir şekilde sağlanması açısından önemlidir.

Bu alternatif enerji kaynaklarının kullanımıyla Azerbaycan, enerji ihtiyacını karşılarken çevreye daha az zarar veren ve sürdürülebilir bir enerji sektörüne geçiş yapabilir. Bu da enerji güvenliği ve çevresel sürdürülebilirlik açısından büyük önem taşır.

Dünya şu anda, böyüməsi geleneksel enerjinin böyümə oranını aşan yenilenebilir enerji sektoründe böyük ölçəkli bir gelişme yaşıyor. Bunun nedeni, çevre sorunlarının, enerji güvenliği sorunlarının yanı sıra enerji verimli ve doğal kaynakların rasyonel kullanımı konularının artan aciliyetinden kaynaklanmaktadır

2015 Paris İklim Anlaşması gösterdi ki geleneksel endüstrilerden alternatif enerjiye geçişi etkileyen karbon emisyonlarını azaltma ihtiyacı vardır. Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansı'nın (IRENA) tahminine göre, 2050 yılına kadar. yenilenebilir enerji kaynakları ve enerji verimliliği önlemleri ile elde edilmesi gereken küresel karbondioksit emisyonları %70 oranında azaltılmalıdır.

Azerbaycan olan önemli hidrokarbon kaynakların yanı sıra yüksek lojistik potansiyel, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in akıllı liderliği ve Azerbaycan halkının Karabağ savaşında kazandığı zafer sayesinde, yeni dünya ekonomik bağlarının oluşumunda yer aldı. Geçtiğimiz yıllarda Hazar Denizi'nde boru hattı projelerinin (Bakü-Tiflis-Ceyhan, Bakü-Supsa, Bakü-Novorossiysk, Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu, Güney Gaz Koridoru vb.) (Trans-Hazar doğalgaz boru hattı, Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan, İran-Pakistan-Hindistan gaz boru hatları vb.) bölgedeki enerji kaynaklarının temini için böyük ölçəkli bir nakliye ve lojistik sisteminin oluşturulmasına katkı sağlamaktadır. Ülkenin devlet bütçesinden önemli bir pay, Azerbaycan'ın ulusal ekonomi modeli, 2030'da yenilenebilir enerjinin enerji dengesindeki payını %18'den %30'a çıkarmak için petrol dışı sektörün gelişimine, uygun bir yatırım ortamının yaratılmasına odaklanmayı varsayar.

Alternatif enerji, teknolojik yenilik için bir katalizör görevi görür ve temel araştırmaların geliştirilmesini, modern teknolojilerin getirilmesini ve yeni istihdam yaratılmasını sağlayan bir enerji platformudur. Yenilenebilir enerjinin geliştirilmesi, iklim hedeflerine ulaşılmasına da katkıda bulunur, bu nedenle, Paris Anlaşması uyarınca Azerbaycan, 2030 yılına kadar sera gazı emisyonlarını %35 oranında azaltmayı taahhüt etmiştir. yenilenebilir enerjinin enerji dengesindeki payını 2030'da %18'den %30'a çıkarmak için uygun bir yatırım ortamı yaratmaktır. Alternatif enerji, teknolojik yenilik için bir katalizör görevi görür ve temel araştırmaların geliştirilmesini, modern teknolojilerin getirilmesini ve yeni istihdam yaratılmasını sağlayan bir enerji platformudur. Yenilenebilir enerjinin geliştirilmesi, iklim hedeflerine ulaşılmasına da katkıda bulunur, bu nedenle, Paris Anlaşması uyarınca Azerbaycan, 2030 yılına kadar sera gazı emisyonlarını %35 oranında azaltmayı taahhüt etmiştir. modern teknolojilerin tanıtılması ve yeni işlerin yaratılması.

Yenilenebilir enerjinin geliştirilmesi, iklim hedeflerine ulaşılmasına da katkıda bulunur, bu nedenle, Paris Anlaşması uyarınca Azerbaycan, 2030 yılına kadar sera gazı emisyonlarını %35 oranında azaltmayı taahhüt etmiştir. modern teknolojilerin tanıtılması ve yeni işlerin yaratılması. Yenilenebilir enerjinin geliştirilmesi, iklim hedeflerine ulaşılmasına da katkıda bulunur, bu nedenle, Paris Anlaşması uyarınca Azerbaycan, 2030 yılına kadar sera gazı emisyonlarını %35 oranında azaltmayı taahhüt etmiştir. Azerbaycan'ın sürdürülebilir kalkınmasının ana hedefleri, enerji kaynaklarına bağımlılığın azaltılmasına katkıda bulunmak, ekonominin petrol dışı sektörünün ülkenin GSYİH içindeki payını artırmak ve ayrıca çevresel durumun iyileştirilmesine ve sera gazı emisyonlarının azaltılmasına katkıda bulunmaktır. Güneş, rüzgar ve hidroelektrik enerjisinin geleneksel enerji kaynaklarının kullanımıyla birleştirilmesiyle geliştirilmesi,

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in petrol sonrası politikasında bir öncelik olan yüksek teknolojiler ile modern yönetim yöntemlerini birleştiren sistematik bir yaklaşım sağlayacaktır. Azerbaycan'ın sürdürülebilir kalkınmasının ana hedefleri, enerji kaynaklarına bağımlılığın azaltılmasına katkıda bulunmak, ekonominin petrol dışı sektörünün ülkenin GSYİH içindeki payını artırmak ve ayrıca çevresel durumun iyileştirilmesine ve sera gazı emisyonlarının azaltılmasına katkıda bulunmaktır. Güneş, rüzgar ve hidroelektrik enerjisinin geleneksel enerji

kaynaklarının kullanımıyla birleştirilmesiyle geliştirilmesi, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in petrol sonrası politikasında bir öncelik olan yüksek teknolojiler ile modern yönetim yöntemlerini birleştiren sistematik bir yaklaşım sağlayacaktır.

Tablo 1

2008-2020 dönemi için Azerbaycan'da elektrik üretimi

Yıl	Nesil e-posta enerji, milyon kWh	TPP	Hidroelektrik Enerji İstasyonu	WES	SES(PV)	Güç istasyonları atık üzerinde
2008	21642.0	19410.0	2232.0	-	-	
2009	18869.0	16558.9	2308.0	2.1	-	-
2010	18710.0	15263.5	3446.0	0.5	-	
2011	20294.0	17618.0	2676.0	-	-	
2012	22988.0	21167.0	1821.0	-	-	
2013	23354.4	21729.6	1489.1	0.8	0.8	134.1
2014	24727.7	23249.3	1299.7	2.3	2.9	173.5
2015	24688.4	22859.9	1637.5	4.6	4.6	181.8
2016	24952.9	22761.0	1959.3	22.8	35.3	174.5
2017	24320.9	22344.9	1746.4 2	22.1	37.2	170.3
2018	25229.2	23177.0	1768.0	82.7	39.3	162.2
2019	26072.9	24162.6	1564.8	105.4	44.2	195.9
2020	25839.1	24425.9	1069.5	96.1	47.0	200.6

Birincil enerji kaynaklarının toplam tüketiminde, yenilenebilir enerji kaynaklarının toplam kullanımının 260-270g olduğu tahmin edilmektedir. Azerbaycan'ın enerji dengesinde yaklaşık %2 olan petrol eşdeğeri (boe) (Tablo 2)

Tablo 2

2010-2020 dönemi için Azerbaycan'da birincil enerji kaynaklarının toplam tüketiminde yenilenebilir enerji kaynaklarının payı

Çeşit ener-jik kay-nak-lar			2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	296.4	230.1	156.6	128.1	11.8	140.8	168.5	150.2	152.0	134.6	92.0
2	90.2	96.6	98.4	157.1	158.9	160.7	100.8	102.4	110.7	115.9	108.4
3	-	-	-	0.1	0.2	0.4	2.0	1.9	7.1	9.1	8.3
4	-	-	-	0.1	0.2	0.4	3.0	3.2	3.4	3.8	4.0
5	386.6	326.7	255.0	285.4	271.1	302.3	274.3	257.7	273.2	263.4	212.7
6	12566	13594	14390	14630.6	15085.5	15569.4	15393.5	15471.9	15556.1	17041.9	16611.4
7	3.1	2.4	1.8	2.0		1.9	1.8	1.7	1.8	1.5	1.3

1-Hidroelektrik; 2- Biyokütle ve atık; 3- Rüzgar; 4- Güneş (PV); 5- Toplam YEK tüketimi; 6- Birincil enerji kaynaklarının tüketimi, Toplam; 7- Birincil enerji kaynaklarının toplam tüketiminde YEK'in payı, %. Yakın zamana kadar Azərbaycan'ın enerji dengesinin karbonsuz bileseninin ana kısmı hidroelektrikti, ancak 2012'den beri fotovoltaiik ve rüzgar enerjisi ile ilgili projeler aktif olarak uygulanıyor.

2012-2015'te sırasıyla 2,7 MW ve 1,8 MW kapasiteli rüzgar ve güneş santrallerini birleştiren Gobustan deneyssel hibrit test sahası devreye alındı.

1 MW kapasiteli biyogaz santrali; Her biri 5 MW kapasiteli rüzgar ve güneş enerjisi santralleri, her biri 2 MW kapasiteli bir biyogaz santrali ve bir jeotermal enerji santralini içeren Samukh tarımsal enerji kompleksi; 80 MW Pirakeshkul (Güney) RES, 5,3 MW Khizi/Sitalchay RES, 48 MW Khizi/Shurabad RES, 50 MW Yeni Yashma Rüzgar Santrali ve Mushvig RES 8 MW. Aralık 2012'de Doğu Avrupa ve BDT'nin en büyük tesisi olan 500.000 m3 üretim kapasiteli Bakü katı evsel atık bertaraf tesisi faaliyete geçti. Yılda 10 bin ton tıbbi atık uretiyordu. 05 Kasım 2019 tarihli Enerji Bakanlığı verilerine göre Azərbaycan Cumhuriyeti'ndeki güneş enerjisi santrallerinin kurulu gücü 42,02 MW idi (tablo 3)

Tablo 3

Azerbaycan Cumhuriyeti güneş enerjisi santrallerinin kurulu gücü

Santralin adı	Kurulu güç, MW
GES "Bebek"	22.0
GES "Kangarlı"	5.0
GES hibrit eğitim alanı "Gobustan"	2.9
GES "Samukh"	2.8
GES "Sumgayıt"	2.1
GES "Sahil"	1.9
GES "Surakhani"	1.6
GES "Pirallahi"	1.1
Ekolojik parkta güneş enerjisi santrali	0.02
Otonom fotovoltaiik sosyal kurum sistemleri ve kamu binaları	0.6
Toplam	40.02

Ayrıca Azərbaycan, ülkedeki rüzgar enerjisi potansiyelinin 3.000 MW olarak tahmin edilmesi, Abşeron Yarımadası'ndaki yıllık ortalama rüzgar hızının 5-8 m/s olması ve rüzgar gün sayısının 250 MW arasında değişmesi nedeniyle büyük rüzgar kaynaklarına sahiptir.. Şu anda Azərbaycan'da faaliyet gösteren toplam 131,2 MW kapasiteli yedi rüzgar santrali bulunmaktadır (Tablo 4)

Tablo 4

Azerbaycan Cumhuriyeti rüzgar santrallerinin kurulu gücü

Santralin adı	Kurulu güç, MW
RES "Yeni Yaşma"	50.0
WPP "Yashma Baglary"	3.6
RES "Şurabad"	48.0
Batı hibrit eğitim alanı "Gobustan" Açık deneyssel	8.0
Ekolojik Parkta RES "Ekolojik Araştırmalar Merkezi"	10.0

RES "Hokmeli"	8.0
RES "Sitalçay"	3.6
Toplam	131.2

Azerbaycan'ın hidroelektrik kaynakları, çok sayıda kolu olan Kura Nehri'nin aşağı kesimleri, Araz Nehri ve Hazar Denizi'ne akan bir grup küçük dağ nehirleri tarafından temsil edilmektedir. Şu anda Azerbaycan Cumhuriyeti'nde kurulu gücü 1110,4 MW olan on büyük HES ve 24,6 MW kapasiteli on üç küçük hidroelektrik santral faaliyet göstermektedir (Tablo 5)

Tablo 5

Azerbaycan Cumhuriyeti hidroelektrik santrallerinin kurulu gücü

Hidroelektrik enerji santraller	Kurulmuş güç, MW
HES "Mingaçevir"	424.5
HES "Şamkir"	380.0
HES Yenikend	150.0
Fuzuli HES	25.0
Takhta Kerpu HES	25.0
HES "Shamkirchay"	24.4
HES "Varvara"	17.0
HES "Araz"	22.0
HES Bilyav	22.0
HES "Arpacay-1"	20.5
Toplam HES	1110.4
Küçük hidroelektrik santralleri	
SHPP Gökçay	3.1
SHPP "İsmayılı-1"	1.6
SHPP "İsmayılı-2"	1.6
SHPP "Balakan-1"	1.4
SHPP "Güsar"	1.0
SHPP "Masallı"	0.3
SHPP "Vahir"	4.5
SHPP "Arpaçay-2"	1.4
SHPP "Şeki"	0.5
SHPP "Muğan"	4.1
SHPP "Çiçekli"	3.0
SHPP "Şeki"	1.3
SHPP "Nyugedi"	0.8
Toplam	1135

Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılmasıyla ilgili belirtilen yönlere ek olarak, Azerbaycan'da elektrik üretimi için endüstriyel, evsel ve organik atıkların kullanılmasıyla ilgili umut verici yeni bir yön ortaya çıkmıştır.

Endüstriyel ve evsel atıkların bertarafı, depolama alanlarına dayalı kombine ısı ve enerji santrallerinin inşası nedeniyle endüstriyel şehirlerdeki binaların ısınmasına katkıda bulunabilir. Böylece 2012 yılında, yıllık 500 bin ton evsel ve 10 bin ton tıbbi atık kapasiteli Bakü katı evsel atık bertaraf tesisi faaliyete geçti. Balakhany atık yakma tesisinin üretim ekipmanı, atık yakma için 250 bin ton kapasiteli iki hattın yanı sıra elektrik üretmek için 35 MW kapasiteli bir jeneratör içermektedir. Ayrıca Azerbaycan'da biyokütle kullanımına yönelik projeler uygulanmaya başlandı. Guba bölgesinin Khyngalyg köyünde biyokütleden metan üretimi için bir proje uygulanması planlanıyor. Bu nedenle, Azerbaycan Enerji Bakanlığı'nın tahminlerine göre, Cumhuriyetin hayvancılık ürünleri pahasına metan üretimi için yüksek bir potansiyele sahip

olduğu, Azərbaycan liderliyi iklim dəyişikliyi konularına böyük önəm veriyor. "Azərbaycan 2030: Sosyo-Ekonomik Kalkınma üçün Ulusal Önceliklər" in ana inlişme yönü, Ekonomik İşbirliyi ve Kalkınma Teşkilatı ölkelerinde olduğı gibi, aynı düzeyde enerji yoğunluğuna ve birim GSYİH başına belirli bir karbondioksit emisyonu hacmine ulaşmaktır (OECD). 2030 yılına kadar sera gazı hacminin %35 oranında azaltılması planlanırken, 1990 yılında Azərbaycan'da karbondioksit (CO₂) emisyon hacmi 73,3 milyon ton idi.

Azərbaycan hem petrol ve gaz ölkəsi hem de dünya enerji piyasasına kendi doğal kaynaklarını satarak ekonomisini geliştirmesine rağmen, ölkemizin uzun vadeli sürdürülebilir kalkınması için AEM'in gelişimine

dikkat etmelidir. Ülkedeki yenilenebilir enerji kaynakları (su, rüzgar ve güneş enerjisi) kullanım potansiyeli önemli ölçüde fazladır.

Şu anda dünyanın hemen hemen tüm ölkeleri enerji ihtiyaçlarını karşılamak için petrol, doğal gaz ve kömür gibi geleneksel enerji kaynakları için ödeme yapar. Geleneksel enerji kaynakları tükenebilir, çevreye zararlı vb.

Ayrıca artan enerji fiyatları ekonomiyi olumsuz etkiliyor. Bundan aksine, AEM çevre dostudur ve tükenmezdir.

AEM, farklı enerji kaynaklarına göre beş gruba ayrılabilir. En Eski ve yaygın kaynaklardan biri hidro-enerjidir. hidro-enerji basitçe sudan elde edilen ve elektrige dönüştürülen enerjidir. Bu enerji kaynağı birçok yöntemle elde edilebilir ancak sudan elde edilen enerji hidroelektrik santral kullanmanın en yaygın yöntemidir. Tüm organik materyallerin kullanılmasıyla elde edilen biyokütle enerjisi enerjidir. Biyokütle enerjisinin avantajı, kolayca depolanabilmesi ve enerjiye ihtiyaç duyulduğunda kullanılabilir olmasıdır. Yerdeki jeotermal enerji birikmiş ısıyı temsil eder. Dünya iki kaynak tarafından ısıtılır, gezegen ve güneş aktif ısıtma bölgesinden beslenir. Güneş Enerjisi - Güneş ışığından elde edilir bir enerji kaynağıdır. Şu anda birçok ülke güneş enerjisi teknolojilerinden kullanarak enerji ihtiyaçlarının bir kısmını öderler Dünyanın yüzeyine düşen güneş enerjisi miktarını not edebiliriz.

Rüzgar enerjisi bir başka alternatif enerji kaynağıdır maliyeti, çevre temizliği ve tükenmezliği nedeniyle güneş, hidroelektrik, jeotermal ve biyokütle enerjileri arasında en karlı olanıdır. Rüzgar türbinler hem karada hem de denizde kurulabilir.

AEM'nin önemli özellikleri

	Seçenekler	Durum	Güç
Hidro	Küçükten büyüğe kafa türbinlere ve barajlara nehir kursu	Pratikte hepsi karlı	Nominal yüke bağlı olarak bir mola ile
Rüzgar	Dikey ve yatay eksen rüzgar türbinleri Rüzgar pompaları	Karlı Yeni modeller hazırlık sahnede	Değişken, %20'den 40'a kadar%
Güneş	Fotovoltaik aktif termal (ısıtma ve elektrik enerji için aşağı sıcaklıktan daha yüksek sıcaklık) pasif termal	çok karlı Bazıları hazırlık veya gelişim sahnede	Kaydetmeden: <%25, aralıklı Termal depolama ile: %40'tan %60'a, orta

Jeotermal	Devreler: ısıtılmış buhar, alışma Çift mod	karlı Araştırma ve sondaj göstergeler gelişim uygulama sahne	Yüksek, nominal indirmek

Çeşitli sanayileşmiş ülkelerin deneyimleri, doğru siyasi-yasal AEM'in gelişmesinde ve bu alana büyük yatırımların çekilmesinde temel ve etkin bir yönetim sisteminin oluşturulması vazgeçilmez bir rol oynamaktadır. Bu kapsamda, serbest enerji üreticilerine yönelik sabit tarifelerin yanı sıra,

açık ve şeffaf ağ bağlantısı sağlayan yasal bir çerçeve oluşturmak başarının ana faktörlerinden biridir. Ayrıca, uzun vadeli EESM'ler şeffaf ve normal fiyatlara dayalı olarak yatırımcıları çekmek

için en önemli faktördür. AEM'in etkin gelişimi için destek programları son derece önemlidir.

Destek programları, doğrudan destek ve dolaylı destek gibi faktörleri içerir. Doğrudan destek (yeşil tarife (tarife garantisi), kota sistemi, finans yardım, yumuşak krediler ve mali teşvikler); geleneksel enerji kaynaklarından kullanımı azaltmayı amaçlayan önlemler yoluyla - dolaylı destek (teşvik programları çerçevesinde bilgilendirmenin kamuoyuna duyurulması, bu tür kaynakların ve temiz enerji teknolojilerinin kullanılmasının öneminin anlatılması olumlu bir imaj oluşturmak). Olumlu normatif-yasal tabanın oluşturulması - bu alanın etkili bir yasal dayanak olmaksızın geliştirilmesi ve rekabetçi bir pazar yaratmak imkansızdır. Her ülke kendine uygun etkin bir normatif-hukuki temel oluşturmalıdır. Tüm yasalar ve Kararlar basit olmalı ve bu alanla ilgili tüm konuları yansıtmalıdır. Örneğin, yenilenebilir enerji kaynaklarının bina teknolojileri ve işletme ruhsatı vermektedir.

AEM destek politikasının temel amacı, bu tür kaynakların geliştirilmesidir. engelleyici unsurları ortadan kaldırmak için yenilenebilir enerji kaynakları endüstrinin gelişimini teşvik etmek, yenilenebilir enerji kaynakları pazarı oluşturmak, bu kaynakların fiyat rekabet gücünü artırmak, geleneksel enerji kaynak kullanımını azaltarak enerji bağımsızlığını ve iklimi desteklemek değişim sürecini olumlu yönde etkilemektir.

AEM'nin geliştirilmesi için aşağıdaki pazar politikası faktörleri mevcuttur . Farklı ülkelerin deneyimlerine bakacak olursak bu doğrultuda her biri bir ülkenin kendi politikalarının ve uygulamalarının varlığı görülebilir. Bu

bağlamında, başlangıç durumundan, geleneksel enerji kaynaklarınınve AEM teknolojilerinin fiyatlarına bağlı olarak devlet başlangıç politik bir araç kullanarak bu yönde başarıya ulaşmak ve daha sonra başka bir siyasi araca geçmek mümkündür.

Tabii ki, alternatif enerji olan petrolün geleneksel enerji kaynaklarını tamamen değiştirerek, Doğal gaz ve kömür gibi enerji kaynaklarının kullanımını azaltmasına daha çok zaman alacaktır. Ancak son dönemde bu yönde atılan adımlar olumlu değerlendirilmelidir. Bu tür enerji kaynaklarının gelecekte önemini artıran birkaç sebep vardır. Sürdürülebilir kalkınma açısından bir alternatif (Yenilenebilir) enerji kaynaklarının avantajları şunlardır:

a) Yeni işlerin açılması ve ekonomik gelişme; AEM'in gelişimi içinyapılan yatırımlar, pahalı enerji ithalatından farklı olarak, ağırlıklı olarak nesnelerin yapımında emek ve malzeme kullanılır.

b) Enerji güvenliği; Petrol ve doğal gaz gibi geleneksel enerji kaynakları AEM'in fiyat artışı ve ekonominin bu kaynaklara bağımlılığıönemini artırmaktadır. Bu enerji kaynakları tükenmez ve gelecek nesiller için enerji güvenliği sağlayabilir.

c) Enerji çeşitlendirmesi; Farklı enerji kaynaklarının geliştirilmesi ülkenin bazı özel teknoloji veya yakıtlarının üretimi tip bağımlılığını ortadan kaldırır.

d) Çevre koruma; AEM teknolojileri daha temiz ve çevreye duyarlıdır çevreye daha az zarar verir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde alternatif (yenilenebilir) enerji kaynakların gelişme hızını analiz ederken, neredeyse bu yönde olumlu adımlar atılmıştır ve gelişme başlangıç aşamasındadır. Örnek

2011 yılında ülkede AEM'nin elektriğinin payı %10'du (%9,8 hidroelektrik, %0,2 diğer).

2020 yılına kadar bu göstergeyi %20'ye çıkarmak temel hedeftir. Ancak ülkenin potansiyeli bir kez daha gösteriyor ki bu alanda kamu ve özel sektör daha fazla tahsis edilmesi önemlidir. AEM üreticileri bu yönde

destekleyici vergi kredileri, sübvansiyonlar, uygun fiyatlı krediler ve diğer destekler araçları içeren yeni bir mevzuatın oluşturulması önemlidir.

Kabul edilmiş ve çok etkin bir şekilde uygulanacak olan tüm yasa ve kararlar yenilenebilir enerji kaynaklarının gelişimini engelleyen uygulamalar yapılmalı ve buna neden olan faktörleri ortadan kaldırmak, bu kaynaklar için bir pazar oluşturarak, fiyat rekabet gücünü artırmak için destek versin.

Şu anda alınan tüm önemli kararlar Azerbaycan'da bu pazarla ilgili gelecekteki gelişme perspektifinin temelini oluşturur. Ama ana konulardan biri aynı ,Yenilenebilir enerji kaynaklarından pazarın verimli gelişimi

elde edilen enerjinin tüketimi ve enerji verimliliğinin istikrarlı gelişimidir. Bu nedenle, özellikle bu tür projeler için sağlanan uygun vergi ve gümrük tavizleri kabul edilmeli ve mevzuatla desteklenmelidir.

Azerbaycan büyük bir enerji tasarrufu potansiyeline sahiptir. Bu potansiyel ağırlıklı olarak enerji ve konut alanlarında kendini göstermektedir. Böylece bu iki sektördeki enerji verimliliği toplam enerji olan dünyanın gelişmiş ülkeleri düzeyine çıkarılarak 4000-4200 bin ton enerji tasarrufu sağlanabilmektedir bu da genel enerji arzının %30-32'sine eşittir. Komşu ülkelerin deneyimleri, bu potansiyelin %75-90'ına ekonomik olarak uygulanabilir olduğunu ve yatırımların 510 yılda kendini amorti ettiğini göstermektedir. Taşımacılık sektörü de %45 gibi çok büyük bir enerji tasarrufu potansiyeline sahiptir. Ev ve enerji sektörlerinden sonra bu sektöre de dikkat edilmesi önemlidir. Sanayi sektöründe enerji tasarrufu potansiyeli daha detaylı araştırmalara ihtiyaç vardır. Genel olarak enerji verimliliğini artırmak için halkı eğitmek çalışmaların genişletilmesi gerekiyor. Enerji tasarrufunun potansiyeli ve hem ülke ekonomisine hem de çevreye olan olumlu etkileri konusunda bilgilendirilmeleri, enerji verimliliğinde istenilen düzeye ulaşmak için son derece önemlidir.

SONUÇ

Makale, modern enerjide yenilenebilir enerji kaynaklarının rolünü göstermektedir Azerbaycan'ın stratejisi, bölgedeki güneş, rüzgar ve hidroelektrik potansiyelini anlatıyor. Cumhuriyetin hidrojen potansiyelinin geliştirilmesine yönelik beklentiler gösterilmektedir. Petrol ve gaz endüstrilerinden alternatif enerji kaynaklarına geçiş kavramları da analiz edilmektedir.

Kullanılan literatür:

1. V.Qasımlı. Yaşıl İnkişaf Bakı-2014.
2. İrena 2019.
3. EİE Wind Energy Cost-Benefit Analysis and Hybrid Systems 2014, p 125.
4. Qasımlı, V.Ə. İqtisadi artım. Bakı: 2021.
5. Yenilenebilir Enerji Ve Enerji Finansman Kaynakları, Ülkü Çilginoğlu, Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu – 2017.

N.N.Akbullayev

Ph.D, Azerbaijan State Economic University

A.B.Badirli

master student, Azerbaijan State Economic University

Renewable energy potential in Azerbaijan

Abstract

The article shows the role of renewable energy sources in Azerbaijan's modern energy strategy, describes the solar, wind and hydroelectric potential of the region. Expectations for the development of the republic's hydrogen potential are shown. He also analyzed the concept of transition from oil and gas industries to alternative energy sources.

Key words: *alternative energy sources, solar energy, wind energy, hydroelectricity, biomass energy.*

Н.Н.Акбуллаев

д.э.н., проф., Азербайджанский Государственный Экономический Университет

А.Б.Бадирли

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Потенциал возобновляемой энергетики в Азербайджане

Резюме

В статье показана роль возобновляемых источников энергии в современной энергетической стратегии Азербайджана, описаны солнечный, ветровой и гидроэнергетический потенциал региона. Показаны ожидания развития водородного потенциала республики. Он также проанализировал концепцию перехода от нефтегазовой отрасли к альтернативным источникам энергии.

Ключевые слова: *альтернативные источники энергии, солнечная энергия, энергия ветра, гидроэлектроэнергия, энергия биомассы.*

A.C.Binnətov
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
A.Z.Səfərli
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ataxansəfərli9@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.05.2023

The article was received by editorial board on 15.05.2023

Статья принята к печати 15.05.2023

TİKİNTİ ŞİRKƏTLƏRİNDƏ SƏMƏRƏLİLİYİ VƏ MƏHSULDARLIĞI ARTIRMAQ ÜÇÜN İNNOVATİV TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ

Xülasə

Bu tədqiqat tikinti şirkətlərinin innovativ texnologiyaların istifadəsini necə artırma biləcəkləri və onların tətbiqindən hansı faydalar əldə edə biləcəkləri barədə mühüm məlumat verə bilər. Nəticədə tikinti layihələrinin daha səmərəli və məhsuldar şəkildə tamamlanması sənayeni daha davamlı və rəqabətli edə bilər.

Açar sözlər: *tikinti, şirkətlər, məhsuldarlıq, innovasiya, texnologiyalar.*

GİRİŞ

Tikinti sənayesi çoxlu müxtəlif komponentlərin birgə işləməsini tələb edən mürəkkəb sənayedir. Buna görə də, tikinti layihələrinin uğurunu artırmaq üçün səmərəliliyin və məhsuldarlığın artırılması vacibdir. Bu məqsədlərə çatmaqda innovativ texnologiyalardan istifadə mühüm rol oynaya bilər.

Tikinti şirkətlərində səmərəliliyi və məhsuldarlığı artırmaq üçün innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı bəzi təklifləri təqdim edirik:

İnşaat sənayesində innovativ texnologiyalardan istifadə sənayenin gələcəyi üçün vacibdir. Tikinti sənayesi ənənəvi olaraq əmək tutumlu sənayedir və bir çox səhvlər üçün potensiala malikdir. Bununla belə, innovativ texnologiyalardan istifadə bu səhvləri minimuma endirərək layihənin səmərəliliyini artırma bilər. Bu texnologiyalardan istifadə etməklə tikinti şirkətləri layihə xərclərini azalda, layihələrin vaxtında tamamlanmasını təmin edə və işçilərin təhlükəsizliyini artırma bilərlər.

Məsələn, BIM (Building Information Modeling) kimi texnologiyalar tikinti layihələrində əməkdaşlığı artırmaqla layihənin idarə edilməsini asanlaşdırır. BIM layihənin bütün maraqlı tərəflərinə birgə işləməyə imkan verir və layihənin bütün mərhələlərində ardıcıl ünsiyyəti təmin edir. Bu, layihənin səmərəli idarə olunmasını təmin edir.

İnşaat sənayesinin davamlılığı üçün innovativ texnologiyalar da vacibdir. Ekoloji cəhətdən təmiz tikinti texnikası, tullantıların idarə edilməsi, enerji səmərəliliyi və bərpa olunan enerjiden istifadə kimi məsələlərdə innovativ texnologiyalardan istifadə sektorun davamlılığı üçün mühüm addım ola bilər. İnnovativ texnologiyalar tikinti sənayesinin daha yaşıl, daha dayanıqlı və ekoloji cəhətdən təmiz olmasına kömək edə bilər.

Nəticədə tikinti sənayesində innovativ texnologiyalardan istifadə sənayenin gələcəyi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Bu texnologiyalar sənayenin daha səmərəli, daha təhlükəsiz, daha davamlı və daha rəqabətli olmasına kömək edə bilər. Ona görə də tikinti sənayesində innovativ texnologiyalardan istifadə təşviq edilməli və dəstəklənməlidir.

BIM (Building Information Modeling) texnologiyasından istifadə edin: BIM tikinti layihələrinin layihələndirilməsi, tikintisi və istismarından başlayaraq hər mərhələdə istifadə oluna bilən bir texnologiyadır. Bu texnologiya tikinti layihələrini daha səmərəli şəkildə dizayn etməyə, idarə etməyə və idarə etməyə kömək edə bilər.

Sensorlardan istifadə edin: Sensorlar tikinti sahələrində istifadə olunan avadanlıqların işini izləmək və izləmək üçün istifadə edilə bilər. Bu, avadanlıqların vaxtında saxlanması və təmiri üçün vacib məlumat verə bilər [3].

Dronlardan istifadə edin: Pilotsuz təyyarələr tikinti sahələrində istifadə olunan material və avadanlıqların daşınması üçün istifadə oluna bilər. Onlar həmçinin tikinti layihələrinin gedişatını izləmək üçün istifadə edilə bilər.

Süni İntellekt (AI) və Maşın Öyrənməsindən (ML) istifadə edin: AI və ML tikinti layihələrində istifadə olunan məlumatları təhlil edərək tikinti layihələrini daha səmərəli idarə etməyə kömək edə bilər. Bu texnologiyalar tikinti sahələrində işçilərin təhlükəsizliyini artırmaq üçün də istifadə edilə bilər.

Virtual Reallıq (VR) və Artırılmış Reallıqdan (AR) istifadə edin: VR və AR texnologiyaları tikinti layihələrinin layihələndirilməsi və tikintisi zamanı istifadə edilə bilər. Bu texnologiyalar tikinti layihələrinin daha səmərəli idarə olunmasına və işçilərin daha az səhv etməsinə kömək edə bilər [1].

Robot texnologiyalarından istifadə edin: Robotlar tikinti sahələrində istifadə olunan avadanlıqları idarə etmək və materialları daşımaq üçün istifadə edilə bilər. Bu, tikinti layihələrini daha səmərəli idarə etməyə kömək edə bilər.

Yuxarıda qeyd olunan texnologiyalar tikinti şirkətlərinin səmərəliliyi və məhsuldarlığı artırmaq üçün istifadə edə biləcəyi bir neçə nümunədir. Tikinti şirkətləri öz ehtiyaclarına və büdcələrinə uyğun olaraq müxtəlif texnologiyalardan istifadə edərək tikinti layihələrini daha səmərəli idarə edə bilirlər. Bu, layihələri vaxtında başa çatdırmağa, xərcləri azaltmağa və işçilərin təhlükəsizliyini artırmağa kömək edə bilər. Bundan əlavə, innovativ texnologiyaların istifadəsi tikinti sənayesində daha davamlı təcrübələrin qəbuluna kömək edə bilər [2].

İnsanlar təbii olaraq pis xatirələri unutmağa meyllidirlər. Sektorları yaradan şirkətlər isə böhranları unutmaqdan, onlarla birlikdə yaşamağı öyrənməlidirlər. Bu öyrənmə şirkətlərə maliyyə və struktur sistemlərini gözlənilməz böhranlara qarşı gücləndirməyə imkan verəcək. Böhran anlayışı hər vəziyyətdə bir qarışıqlıqdır və hər bir xaos vəziyyətində olduğu kimi, xaosun sonunda kimsə uduzacaq, kimsə qalib gələcək. İqtisadi böhranlar təbiətinə görə nisbətən müntəzəm baş versə də, onların proqnozlaşdırılma ehtimalı çox aşağıdır. Buna görə də təşkilatlar qeyri-adi bazar hadisələrinin nəticələrini nəzərə alaraq risklərin idarə edilməsi planlarını bu çərçivədə həyata keçirməlidirlər. Risk hər hansı bir zərərə məruz qalma ehtimalıdır. Başqa sözlə desək, risk eyni zamanda hər hansı bir dövrdə qoyulmuş investisiyalar müqabilində əldə ediləcək gəlirin gözlənilən gəlirlə uyğun gəlməməsi ehtimalı kimi də müəyyən edilir. Qiymətli kağızların ümumi riski bazar riski və firma riskindən ibarət olduğundan burada investisiya anlayışı daha çox qiymətli kağızlara investisiya kimi tanınır [24, s.8].

İstehsalın reallaşdırılması üçün sahibkar, kapital, xammal və əmək amilindən istifadə edilməlidir. İstehsalın sonunda amillər öz töhfələri nisbətində gəlir əldə edirlər və bu gəlirlərin cəmi milli gəlirə bərabər olur. Faktor gəlirləri arasında əməyin istifadəsi məşğulluq adlanır. Məşğulluq: "İnsanları və onların yaşayış şəraitini bilavasitə müəyyən etmək baxımından sosial siyasətin predmeti olmaqla yanaşı, iqtisadi inkişafı həyata keçirən əmək ünsürü ilə bağlı olması baxımından da iqtisadçılar üçün maraq kəsb edən sahədir". Məşğulluq iqtisadi artım və ya milli gəlirin artırılması və gəlir bölgüsündə pay üçün mühüm vasitədir. Bu kontekstdə məşğulluq və milli gəlir arasında asılılıq olduğu halda, məşğulluğun artması üçün zəruri amil investisiyalar

kimi görünür. Bu baxımdan tikinti sənayesinin mühüm üstünlüklərindən biri onun əmək tutumlu olmasıdır. Ona görə də yüksək məşğulluq gücünə malik bir sektor kimi qarşıya çıxır.

Sənayeləşmə və urbanizasiya prosesində tikinti işləri kənd yerlərindən gələn əməkçi miqrantlar üçün əmək bazarına ənənəvi giriş nöqtəsini təmin etmişdir. Tikinti heç bir xüsusi bacarığı olmayanlar üçün təsərrüfat əməyinə yeganə vacib alternativdir və torpaqsızlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Sənaye inqilabından sonra artan tikinti fəaliyyətlərinin kifayət qədər işçi qüvvəsini qarşılamaq üçün şirkətlər və ya dövlətlər kənd yerlərində yaşayan insanları şəhərlərə köçməyə təşviq etdilər. Bu həvəsləndirmə formaları beynəlxalq ölçülərə çatmışdır, lakin onların həyata keçirilməsi əsasən kənd yerlərində yaşayan insanlara məcbur edilir.

İnşaat sənayesi geniş çeşiddə məhsullar istehsal edir. Bu müxtəliflik qloballaşmanın dəstəyi ilə milli və beynəlxalq amillərə yayılır və beləliklə, sektor zamanla öz sürətini qoruyub saxlamış və davam edir. Bu gün özəl sektorun üstünlük təşkil etdiyi strukturu öz üzərinə götürən tikinti sektoru son zamanlar dövlət özəl tərəfdaşlığı adı altında yeni inkişaflara məruz qalıb.

Sektorda, xüsusilə ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalardan istifadənin artmasında dəyişikliklər baş verdi. Müasir dünyada enerji xərclərinin çox olması səbəbindən "Yaşıl tikinti" anlayışı altında daha çox populyar və təkrar istifadə edilə bilən yer dostu məhsullar meydana çıxdı. Beləliklə, tikinti sektorunu ekoloji cəhətdən təmiz və enerjiyə qənaət etmək məqsədi daşıyır. Müasir əsrdə bu inkişaf texnoloji inkişaflarla sıx bağlıdır.

Tikinti sənayesi milli iqtisadiyyatlarda əhəmiyyətli məşğulluq yaradır və bu kontekstdə birbaşa və ya dolayısı ilə digər sektorlara müsbət təkan verir. Ona görə də bu həyati fəaliyyət ölkələr tərəfindən iqtisadiyyatın sağlam inkişafı və böyüməsi üçün qidalanır.

Kapital dedikdə, tikinti malları digər məhsul və ya xidmətlərin yaradılması üçün giriş kimi istifadə olunan əşyaları nəzərdə tutur. Bunlara misal olaraq fabriklər, ev təsərrüfatları, anbarlar, otellər, ofislər və mağazalar göstərilə bilər. Belə əşyalara tələbin artması onların istehsal etmək üçün istifadə etdikləri mal və xidmətlərə olan əlavə tələblə düz mütənasibdir. Eyni kateqoriyada malların və xidmətlərin paylanması üçün lazım olan yollar, körpülər, dəmir yolları, limanlar və telekommunikasiya qurğuları kimi infrastruktur işləri var. Bunlar çox vaxt bir çox təşkilatlara və ya bölgələrə xidmət edir və hər zaman hökumət tərəfindən maliyyələşdirilir.

Sosial tikinti materialları evlər, dini binalar, parklar, sosial mərkəzlər və abidələr kimi özbaşına istifadə edilən tikililərdir. Təsnifatın özbaşına olduğunu, insanların həyatının qeyri-maddi tərəflərini də artırdığını və buna görə də məhsuldar olduğunu düşünmək də olar. Sosial tikinti vasitələrinə tələbat dövlətdən və ya cəmiyyətdən qaynaqlana bilər.

Tikinti sektoru milli dövlətlər üçün iqtisadi artım və inkişaf məqsədlərinə çatmaq üçün bir vasitədir. Bu sektor bütün ölkə üzrə iqtisadi inkişafı təşviq və bütövlükdə istehsal amillərinin mühüm komponentləri olan digər sektorlarla geniş və intensiv qarşılıqlı əlaqə nümayiş etdirir. Buna görə də o, əmtəə və xidmətlərin istehsalı və bölüşdürülməsi üçün zəruri olan fiziki obyektləri tikməklə digər sektorların böyüməsinə zəmin yaradır. Bu sektorun göstəriciləri ölkə iqtisadiyyatlarının inkişaf səviyyəsi ilə sıx bağlıdır.

Xüsusilə iqtisadi inkişafda tikinti sektorunun rolu inkişaf etməkdə olan ölkələrdə intensiv şəkildə müşahidə olunur. Başqa sözlə, tikinti sektorunun dinamik strukturu milli iqtisadiyyatların inkişaf mərhələlərində mühüm rol oynayır.

Bu konyunkturada tikinti sektorunun tələb və təklif aspektləri əhali və urbanizasiya ilə əlaqədardır. Tikinti sənayesinin bazar formalaşması, artan əhali ilə paralel olaraq ehtiyacların xətti funksiyası və urbanizasiya ilə artan əhalinin xətti funksiyası səbəbindən istehsalçı və istehlakçıların bir araya gəlməsi mexanizminə bağlıdır. Bu mexanizm daxilində yaranan tarazlıq qiymət dəyişiklikləri ilə müəyyən edilir və hər hansı bir zamanda pisləşmə baş verərsə, bazar qiymət səviyyələrində artım və ya azalma ilə öz yoluna qaydır [1].

İstehlakçı və investorun tikinti fəaliyyətlərində iqtisadi cəhətdən qərar qəbul etmə proseslərinə təsir edən dəyişənlər arasında qiymət və borc faizləri (və ya alternativ xərclər) birinci yerdədir. Sektora həm tələb, həm də təklif tərəfdən baxıldığında, faiz dərəcələri və riskin proqnozlaşdırıla bilməsi çox vacib məsələlər olaraq görülür.

Tikinti sektoruna tələbat son istifadə olunan investisiya mallarına aşağıdakı kimi reallaşdırılır:

- daha çox istehsal etmək üçün bir vasitə kimi; fabrikin binası;
- iqtisadiyyatın infrastrukturuna əlavə və ya təkmilləşdirilməsi, məsələn; yollar;
- sosial investisiya kimi; xəstəxanalar;
- birbaşa əyləncə üçün uyğun investisiya kimi; mənzil.

İnvestisiya; müəyyən müddət ərzində iqtisadiyyatların real istehsal vasitələrinə edilən əlavələr kimi müəyyən edilir. İnvestisiyalar iqtisadiyyatların inkişafında hərəkətverici qüvvədir. Bu səbəbdən investisiya xərclərinin maliyyələşdirilməsində tərəf kimi hökumətlər və tikinti şirkətləri görünür. Tərəflər olan bu iki sektor resursların azlığına görə rəqabətdədirlər.

Dövlət investisiyaları tarixən həyati əhəmiyyət kəsb edən müəyyən malların, infrastrukturun və ya xidmətlərin təmin edilməsi zərurətindən yaranmışdır. Dövlət investisiyaları sənayeləşmə və şəhər icmalarının böyüməsini asanlaşdırmaq üçün yeni infrastruktur tələbləri nəticəsində artmağa meyllidir. 21-ci əsrin əvvəllərində dövlət sənayelərinin özəlləşdirilməsi və bununla bağlı bazarların liberallaşdırılması özəl və qeyri-kommersiya sektorları tərəfindən təmin edilən mal və xidmətlərə dövlət xərclərinin artmasına, xüsusən də müxtəlif əhəlinin inkişafı ilə nəticələndi. Bu kontekstdə dövlət sərmayələri mərkəzi və ya yerli hökumətlər və ya dövlətə məxsus sənayelər və ya şirkətlər vasitəsilə dövlətin müəyyən aktivlərə investisiyası kimi ifadə edilir. Dövlət investisiyaları ümumi dövlət xərclərinin nisbətən kiçik bir hissəsini təşkil edir, lakin o, çox vaxt ümumi milli kapital qoyuluşunun mühüm tərkib hissəsi kimi görünür.

Özəl sektor iqtisadiyyatın fərdlər və şirkətlər tərəfindən mənfəət üçün idarə olunan və dövlətin nəzarəti altında olmayan bir hissəsidir. Buna görə də, o, bütün qeyri-dövlət mülkiyyətində olan və ya mənfəət məqsədi ilə idarə olunan biznesləri əhatə edir. Özəl sektor milli iqtisadiyyatın özəl şəxslər və ya müəssisələrin sahib olduğu, nəzarət etdiyi və idarə etdiyi segmentdir. Bu investisiyalarda ictimai iştirak azdır və ya yoxdur. Dövlət sektorundan fərqli olaraq mənfəət üçün fəaliyyət göstərən özəl sektor dövlət sektorundan daha çox məşğulluq sahəsi yaradır. Bu baxımdan iqtisadiyyatlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bundan əlavə, özəl sektor investisiyaları dövlət sektorundan daha səmərəli ola bilər. Bu məsələni sektorlar arasında məqsəd fərqləri ilə müşahidə etmək olar.

19-cu əsrdə iqtisadçılar iddia edirdilər ki, dövlət investisiyaları digər inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarla rəqabət aparmaq üçün öz milli məhsuldar qüvvələrini kifayət qədər inkişaf etdirmək istəyən sənayeləşən iqtisadiyyatlar üçün çox vacibdir. Dövlət investisiyaları təkcə iqtisadi inkişafın həyati mənbəyi kimi deyil, həm də müvafiq ölkədə milli müstəqilliyin, milli birliyin və ümumi məqsəd hissəsinin əsası kimi qəbul edilmişdir.

İqtisadiyyatda dövlət investisiyaları ümumiyyətlə zəruri hesab olunur və ya yalnız bir təchizatçı özəl sektorun səmərəli şəkildə əldə edə bilmədiyi müəyyən həyati əhəmiyyətli mal və xidmətləri (ictimai mallar) təmin etmək üçün onlara iqtisadi (təbii inhisarlar) investisiya qoya bilər. Əvvəlki növlərə misal olaraq polis xidmətləri və hərbi müdafiə, ikincilərə misal olaraq elektrik, təmiz su və çirkəb su xidmətləri göstərilə bilər.

Dövlət sektoru ilə özəl sektor arasındakı ən mühüm fərq ondan ibarətdir ki, dövlət sektoru rifah yarada bilməz; yalnız bir qrup insandan digərinə resurslar verə bilər. Özəl sektorda iş yerlərinin artması və ümumilikdə iqtisadi artım firmalar istehlakçıların dəyər verdiyi bir şey yaratdıqda baş verir. Dövlət sektorunda artım ümumiyyətlə hökumətlərin xeyrinədir və siyasətçilərin istiqamətləndirmə gücü arta bilər.

Dövlət quruculuğu iqtisadiyyata dövlət investisiyası kimi baxılır. Keçmişdə dövlət sektoru tikinti sektorunun maliyyə ehtiyaclarının böyük hissəsini qarşılamaq mövqeyində olmuşdur. Ancaq iqtisadi dəyişikliklər və sənaye inqilabından sonrakı inkişafarla bu dəyişikliklər baş verdi və özəl sektor bu gün tikinti sektorunda daha çox çəkiyə malik tərəfə çevrildi. Bu vəziyyətin yaranmasının əsas səbəbi liberal iqtisadi baxışların ortaq zəmin üzərində toqquşması və dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsi ilə bağlı fikirlərdən irəli gəlir.

1980-ci ildən sonra neoliberal siyasətlərin həyata keçirilməsi ilə müxtəlif forma və üsullarda ictimai xidmətlərin istehsalı ön plana çıxdı və ənənəvi üsullardan alternativ siyasətlərə keçid edildi. Özəlləşdirmədən sonra dövlət xidmətlərinin özəl sektora verilməsi ilə bağlı ən çox tətbiq edilən üsullardan biri dövlət-özəl tərəfdaşlıq olmuşdur. Bu tərəfdaşlıqlarla tikinti sektorunda inkişaf baş verdi. Qur-ışlət-ötür modeli kimi tətbiqlərin təsiri də sektorda məhsuldarlığı artırır.

Ümumiyyətlə, milli və beynəlxalq iqtisadiyyatlarda əsas kapitala və əməyə əsaslanan tikinti sektoru bu kontekstdə bir çox sektorlarla əlaqədərdir. Tikinti sektorunun reallaşması və davamlı olması üçün kapital və ya maliyyə amili lazımdır. Bu maliyyə mənbəyinin haradan gəldiyi məsələsi dövlət və özəl sektor anlayışlarının tikinti sektoruna təsirlərini ortaya qoyur.

Tikinti sənayesi bazarı qiymət alətindən istifadə etməklə dövlət müdaxiləsinə ehtiyac olmadan istehlakçılar və istehsalçılar arasında tikinti sənayesi ilə bağlı malların mübadiləsinə imkan verən mühitdir. Tikinti sektorunda bazara çıxarılaçaq mal və xidmətlərin miqdarı qiymət səviyyəsinə uyğun olaraq tənzimlənir. Hökumət bazarda qiymət sabitliyini təmin etmək üçün bəzi tədbirlər görür. Qiymət sabitliyini qorumaq üçün dövlətin görə biləcəyi tədbirlər arasında qiymətlərə nəzarət və tələb-təklif balansını saxlamağa çalışmaq daxildir.

Tələb-təklif tarazlığı o zaman yaranır ki, təklif olunan kəmiyyət tələb olunan kəmiyyətə bərabərdir. Bu bərabərliyi əldə edən qiymət səviyyəsinə tarazlıq qiyməti deyilir. Müəyyən bir qiymətə təklif olunan miqdar eyni qiymətə tələb olunan kəmiyyəti üstələyəndə artıqlıq yaranır. Nəticədə qiymət səviyyəsi aşağı düşür. Yenə də müəyyən qiymətə tələb olunan malların miqdarı təklif olunan malların miqdarından artıq olarsa, artıq tələb yaranır. Bu da qiymət səviyyəsinin qalxmasına səbəb olur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində tələb və təklif bir araya gələrək bazar tarazlığını əmələ gətirir. Burada da qiymət tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirir. Tələb təklifi üstələyirsə, qiymətlər qalxır. Əgər təklif tələbi üstələsə, qiymətlər aşağı düşəcək. Azərbaycanda əhalinin sürətlə artması nəticəsində mənzilə tələbat artır. Digər tərəfdən, tələbatı ödəmək üçün mənzil təklifi artmır. Bu, mənzil çatışmazlığının və planlaşdırılmamış urbanizasiyanın sürətlə artdığını ortaya qoyur. Mənzil təminatının qeyri-kafi artmasının səbəbləri maliyyə problemi, torpaq istehsalı siyasətinin, tikinti materialları və texnologiyasının qeyri-adekvatlığı ilə bağlıdır [2].

Ümumiyyətlə, tikinti şirkətləri tikinti layihələrini bazara təqdim etmək, öz proseslərini müştərilərin ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaq, enerjiyə qənaət edən obyektlər və memarlıq kimi müştəri yönümlü strategiyaları prioritetləşdirən prosesləri həyata keçirməyə çalışmaq və digər idarəetmə proseslərini birləşdirmək kimi strateji metodlardan istifadə edirlər. Bu strategiyalar bazarda görünə də, bütün bu strategiyaların yalnız hazır məhsula çatmaq üçün həyata keçirilmə mərhələsində yerinə yetiriləcəyi ehtimalı azdır. Bununla belə, bu araşdırma tikinti şirkətlərinin cəmiyyətin davamlı tələblərini artırmalı olduğunu dəstəkləyir. Beləliklə, daha çox və daha dərin dayanıqlı tikinti strategiyaları tətbiq oluna bilər.

Davamlı tikintinin inkişafı və həyata keçirilməsində ən böyük amil kifayət qədər məlumatlılığın olmamasıdır. Müştərilər və biznes operatorları tərəfindən yaxşı başa düşülməyən bir anlayışdan istifadə etmək çətindir. Bu, yəqin ki, dayanıqlı tikintinin əksər insanların missiya bəyanatlarında əsas element olmadığını izah edir.

Bu araşdırmanın məlumatlarına əsasən şirkətlərin qəbul etməli olduğu üsulları aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar [1]:

- maraqlı tərəflərin davamlı marketinq üzrə məlumatlılığı və həssaslığı artırılmalıdır;
- davamlı marketinq fəaliyyətlərini qəbul etməlidir;
- davamlı layihə üçün inkişaf prosesinin əvvəlindən müştərilər tikinti haqqında məlumatlandırılmalı və əsas davamlılıq meyarı məcburi prinsip kimi göstərilməlidir;
- binaların investisiya dəyərinə görə, lazımi qayğı və diqqəti təşviq edən konfiqurasiyalar tətbiq edilməlidir;
- innovasiya və Ar-Ge tədqiqatlarına lazımi əhəmiyyət verilməli və bu istiqamətdə investisiyalar dövlət tərəfindən dəstəklənməlidir;
- gəlir və layihənin uğuru ilə bağlı müntəzəm məlumatların toplanması bizneslərə müəyyən ekoloji yanaşmanın onlar üçün uyğun olub-olmadığını qərara almağa kömək edəcək.

Maliyyə mexanizmi müəssisənin təsərrüfat mexanizminin tərkib hissəsidir. Müəssisənin maliyyə idarə edilməsi maliyyə mexanizminin köməyi ilə həyata keçirilir. Maliyyə mexanizmi idarəetmə sistemi - maliyyə meneceri müəssisədə inkişaf edən maliyyə münasibətlərinə (idarəetmə obyektinə) təsir etmək üçün idarəetmə subyekti kimi xidmət edir.

Maliyyə menecmentində idarəetmənin obyektləri və subyektləri fərqləndirilir. İdarəetmə obyektləri təsərrüfat subyektləri tərəfindən pul fondlarının formalaşması və istifadəsi ilə bağlı olan maliyyə münasibətləridir. İdarəetmə subyektləri idarə edən təşkilatı strukturlardır.

Maliyyə alətlərinə təsərrüfat subyekti - şirkət səviyyəsində baxılır, lakin maliyyənin funksiyaları təsərrüfatdaxili səviyyədə ayrı-ayrı bölmələrin aktivləri və öhdəlikləri kimi də özünü göstərə bilər. Transfer qiymətləri olduqda, xüsusi xarakter daşıyan holdinqlərin, konsernlərin, törəmə və əsas şirkətlərin istehsal və xidmət bölmələri arasında hesablaşmaların aparılması mümkündür.

NƏTİCƏ

Nəticədə tikinti sənayesində innovativ texnologiyalardan istifadə sənayenin gələcəyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu texnologiyaların tətbiqi ilə tikinti şirkətləri layihələrin daha səmərəli idarə olunmasını təmin edə bilərlər. Bu, işçi təhlükəsizliyini artırarkən layihə xərclərini və vaxtı azaltmağa kömək edir. Bununla belə, tikinti sənayesinin davamlılığı üçün innovativ texnologiyalardan istifadə də vacibdir.

Məsələn, ekoloji cəhətdən təmiz tikinti texnikası, tullantıların idarə edilməsi, enerji səmərəliliyi və bərpa olunan enerjiden istifadə kimi məsələlərdə innovativ texnologiyalardan istifadə sektorun davamlılığı üçün mühüm addım ola bilər. Tikinti sektorunda innovativ texnologiyaların tətbiqi də sektorun inkişafına və rəqabət qabiliyyətinin artmasına kömək edəcək. Ona görə də tikinti sənayesində innovativ texnologiyalardan istifadə təşviq edilməli və dəstəklənməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Lee, G., Lee, Y., Kim, J., & Lee, S. (2021). Implementation of innovative technologies for improving productivity and safety in construction. *Sustainability*, 13(7), 4096.
2. Wang, Z., Wu, J., Huang, T., & Chen, X. (2020). A review of innovation in the construction industry and directions for future research. *Journal of Cleaner Production*, 267, 121819.
3. Ahmad, S., & Fakhru'l-Razi, A. (2018). Innovative technologies in construction engineering and management: A review. *Journal of Cleaner Production*, 196, 1255-1271.

A.C.Binnətov

Associate Professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction

A.Z.Safarli

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

**Application of innovative technologies to increase efficiency and productivity
in construction companies**

Abstract

This research can provide important information on how construction companies can increase the use of innovative technologies and what benefits can be obtained from their implementation. As a result, more efficient and productive completion of construction projects can make the industry more sustainable and competitive.

Key words: *construction, companies, productivity, innovation, technologies.*

А.Дж.Биннятов

д.ф.э., доцент, Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет

А.З.Сафарли

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет

**Применение инновационных технологий для повышения эффективности и
производительности строительных компаний**

Резюме

Это исследование может предоставить важную информацию о том, как строительные компании могут расширить использование инновационных технологий и какие преимущества можно получить от их внедрения. В результате более эффективное и продуктивное завершение строительных проектов может сделать отрасль более устойчивой и конкурентоспособной.

Ключевые слова: *строительство, компании, производительность, инновации, технологии.*

B.C.Sadiqov
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
bulud.sadiqov@mail.ru
E.A.Abbasov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
elvin.abbasov07@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 18.05.2023
The article was received by editorial board 18.05.2023
Статья принята к печати 18.05.2023

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADI RAYONLARINDA MÜƏSSİSƏLƏRİN BƏRPASI VƏ YENİDƏN QURULMASI İSTİQAMƏTİNDƏ GÖRÜLƏN TƏDBİRLƏR

Xülasə

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələri son illərdə məğlubiyyət və işğal altında yaşadığı dönmədən sonra bərpa edilmə mərhələsinə daxil olmuşdur. Bu bölgələrdə iqtisadi və infrastruktur sahələrində ciddi zərərlər vurulan müəssisələrin bərpası və yenidən qurulması isə əhəmiyyətli bir məsələdir.

Bu istiqamətdə görülən tədbirlər, həm yerli, həm də beynəlxalq təşkilatlardan olan dövlət və qeyri-qanuni strukturların əməkdaşlığı ilə həyata keçirilmişdir. Birinci prioritet bərpa və inkişafın təmin edilməsidir. İqtisadiyyatın canlandırılması üçün investisiya imkanlarının artırılması və yeni iş imkanlarının yaradılması məqsədilə çeşitli maliyyə dəstək paketləri tətbiq edilməkdədir.

Açar sözlər: *Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, müəssisələr, bərpa, yenidən qurma, iqtisadi, tədbirlər, investisiya, infrastruktur, maliyyə dəstək, yollar.*

GİRİŞ

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında müəssisələrin bərpa edilməsi və yenidən qurulması istiqamətində görülən tədbirlər, son dövrlərdə yaşanan hadisələr və işğaldan azad edildikdən sonra bölgənin inkişafına dair əhəmiyyətli addımlardır. Bu iqtisadi rayonlar, zərər alan müəssisələrin yenidən canlandırılması və infrastrukturun yenidən qurulması ilə mübarizə etməlidir.

Bölgədə müəssisələrin bərpa edilməsi, iqtisadi canlanmanın təmin edilməsi və yeni iş imkanlarının yaradılması, bölgənin yenidən inkişaf etməsi üçün ən vacib məsələlərdən biridir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün daxili və xarici təşkilatlar arasında ciddi bir əməkdaşlıq şəraitində tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Bu tədbirlər çərçivəsində, bölgənin iqtisadi potensialının yenidən inkişaf etməsi üçün maliyyə dəstək paketləri və investisiya imkanları artırılır. Yeni iş imkanlarının yaradılması, iqtisadiyyatın diversifikasiya edilməsi və sahələrin genişləndirilməsi məqsədilə dəstək proqramları və vergi ləvazimatları tətbiq olunur.

Buna əlavə olaraq, infrastrukturun gücləndirilməsi də bölgənin inkişafında əsas rolunu oynayır. Yolların və kəndlərin bərpa edilməsi, enerji və kommunikasiya infrastrukturunun yenidən qurulması ilə, bölgənin əksər sahələri yenidən işləmək qabiliyyətinə malik olur.

Beynəlxalq təşkilatlar da bu bərpa prosesinə dəstək verməkdədir. Humanitar yardımlar, iş birliyi sazişləri və inkişaf proqramları ilə müəssisələrə yardım göstərilir. Bu dəstəklər, bölgənin inkişafının sürətləndirilməsində və iqtisadiyyatın sabitlik qazanmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Həm daxili, həm də xarici maliyyə dəstək paketləri təşkil edilməli və effektiv istifadə olunmalıdır. Bu, bankaların və digər maliyyə institutlarının bölgədəki müəssisələrə kredit təkliflərini artırmağı, özəl investisiyaların cəlb edilməsini təmin etməyi və iqtisadiyyatın canlanmasına dəstək olmağı əhatə etməlidir.

Beynəlxalq təşkilatlar, dövlətlər və sivil cəmiyyətlər də bölgədəki müəssisələrin bərpa edilməsi və yenidən qurulması üçün yardım təmin etməlidirlər. Humanitar yardımlar, texniki məsləhətlər, təlimlər və iş birliyi sazişləri bu prosesdə əhəmiyyətli bir rol oynayır.

Müəssisələrin Bərpa Edilməsi: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində zərər alan müəssisələrin bərpa edilməsi üçün tədbirlər.

Müəssisələrin bərpa edilməsi prosesi birbaşa zərər alan müəssisələrin təhlükəsizlik və infrastrukturunun yenidən qurulmasını tələb edir. Bu istiqamətdə, zərər görmüş binaların təmiri, məkanların yenidən inkişaf etdirilməsi və texniki yenilənmələr kimi addımlar atılır. Yerli və beynəlxalq yardım təşkilatları, dövlət təşkilatları və sivil cəmiyyətlər tərəfindən bu prosesə dəstək olunur.

Bərpa edilmə prosesində, mühəndislik və layihələşdirilmə işləri də nəzərə alınmalıdır. Bu, infrastruktur və məkanların bərpası, enerji təchizatının yenidən qurulması, su, kanalizasiya və kommunikasiya sistemlərinin yenilənməsi ilə bağlı çalışmaları əhatə edir. Yolların və kəndlərin bərpa edilməsi də əhəmiyyətli bir addımdır, çünki bu, müəssisələrə daha asan mənbələrdən girişi təmin edir və ticarət fəaliyyətinin canlanmasını mümkün edir.

Bir başqa mərhələdə müəssisələrə maliyyə dəstək təmin edilməlidir. Bu, iqtisadiyyatın canlanmasını və yenidən fəaliyyətə başlayan müəssisələrin sürətlə böyüməsini təmin edir. Maliyyə dəstək paketləri, kreditlər, zəmanətlər və vergiləvazimatları kimi müxtəlif vasitələr vasitəsilə müəssisələrə dəstək verilməlidir.

Bərpa prosesində təhsil və səhiyyə sistemləri də unudulmamalıdır. Məktəblərin, universitetlərin bərpa edilməsi də bölgənin inkişafı üçün əhəmiyyətli bir hissədir. Təhsil ocaqlarının yenidən qurulması, tələbələrin və tələbələrin geri qaytarılması üçün uyğun mühitlərin yaradılması, səhiyyə müəssisələrinin təmiri və yenidən fəaliyyətə başlaması, əhalinin sağlamlığına və ərazinin sağlamlığına önəmli bir rol oynayır.

Buna əlavə olaraq, işsizlik səviyyəsinin azaldılması və yeni iş imkanlarının yaradılması da bölgədəki müəssisələrin bərpa edilməsi məqsədi ilə görülməli tədbirlərin bir hissəsidir. Yeni sahələrə yatırım, istehlak məhsullarının diversifikasiyası və dövlət təşviqi vasitəsilə yeni iş yerlərinin yaradılması, əhalinin yaşayış standartlarının yüksəltilməsi və sosial sabilliyin təmin edilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Yenidən Qurulma Prosesi: Bölgədə müəssisələrin yenidən qurulması və iş fəaliyyətlərinin canlandırılması üçün görülməli tədbirlər

Yenidən qurma prosesi, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrindəki müəssisələrin yenidən fəaliyyətə başlamağı və iş fəaliyyətlərinin canlandırılması üçün görülməli tədbirləri əhatə edir. Bu proses, bölgədəki iqtisadi canlanmanın və sosial sabilliyin təmin edilməsi üçün ən əhəmiyyətli addımlardan biridir.

Yenidən qurma prosesi, bir çox fəaliyyət sahələrində tətbiq olunan tədbirləri içərməkdədir. İlk olaraq, zərər alan və ya tamamilə dağıdılan müəssisələrin təhlükəsizlik və infrastrukturunun yenidən qurulması üçün planlar hazırlanmalıdır. Bu, təmir və yenidənqurma işləri, binaların inkişaf etdirilməsi, texniki yenilənmələr və mülkiyyətin təşkilatlanması ilə əlaqəli addımları içərməkdədir.

Bölgədə yenidən qurma prosessində, iş sahələri və ticarət fəaliyyətinin canlandırılması üçün uyğun mühitlərin yaradılması əhəmiyyətli bir prioritetdir. Bu, yeni iş yerlərinin yaradılması, işsizlik səviyyəsinin azaldılması və yerli ekonominin bərpası üçün tədbirləri əhatə edir. Yeni sahələrə yatırım, iş imkanlarının genişləndirilməsi və istehlak məhsullarının diversifikasiyası bu prosesin bir hissəsini təşkil edir.

Maliyyə dəstək paketləri, kredit təklifləri, zəmanətlər və vergi ləvazimatları kimi maliyyə tədbirləri də yenidən qurma prosesində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu, müəssisələrin böyüməsi və inkişafı üçün gərəqli maliyyə resurslarının təmin edilməsini və sürətləndirilməsini hədəfləyir.

Beynəlxalq təşkilatlar, yardım təşkilatları və dövlət qurumları da yenidən qurma prosesinə dəstək verməkdədir. Humanitar yardımlar, texniki məsləhətlər, inkişaf proqramları, səhiyyə və təhsil sistemləri, iş birliyi sazişləri və digər yardım tədbirləri vasitəsilə bölgədəki müəssisələrə dəstək olmaq üçün həyata keçirilir. Bu dəstəklər, bölgədəki müəssisələrin yenidən fəaliyyətə başlaması, məşğulluq yaratması və əhalinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşması üçün əhəmiyyətli bir rol oynayır.

Yenidən qurma prosesi üçün beynəlxalq təşkilatlar, yardım təşkilatları və dövlət qurumları arasında güclü bir əməkdaşlıq və koordinasiya tələb olunur. İnkişaf proqramları, maliyyə dəstək paketləri, texniki yardımlar və iş birliyi sazişləri bu əməkdaşlığın bir nümunəsidir. Bölgədəki müəssisələrin bərpa edilməsi və yenidən qurulması, həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə həmkarlıq və dəstək mövqeyinin təmin edilməsi ilə mümkündür.

Yenidən qurma prosesi, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində müəssisələrin bərpa edilməsi və iş fəaliyyətlərinin canlandırılması üçün görülən tədbirlərin bir bütünüdür. Bu proses, iqtisadi canlanma, sosial sabillik və əhalinin yaşam keyfiyyətinin yaxşılaşması məqsədlərinə nail olmaq üçün geniş və əhatəli bir planın tətbiqini tələb edir.

İnfrastrukturun Yenidən Qurulması: Yollar, enerji və kommunikasiya infrastrukturunun yenidən qurulması üçün görülən tədbirlər.

İnfrastrukturun yenidən qurulması, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində yollar, enerji və kommunikasiya infrastrukturunun bərpa edilməsi məqsədi ilə görülən tədbirləri əhatə edir. Bu tədbirlər, bölgənin inkişafı, ekonomik aktivlərin canlanması və əhalinin yaşam keyfiyyətinin yaxşılaşması üçün əsaslı bir rol oynayır.

Yolların yenidən qurulması və bərpası, bölgədə əsas nəqliyyat şəbəkəsinin yenidən fəaliyyətə başlaması deməkdir. Bu, dağıdılan və zərər görmüş yolların təmiri, yeni yol tikintiləri və yol bərpa işləri kimi hər cür addımları içərməkdədir. Yolların yenidən istifadəyə verilməsi, müəssisələrin daha asan mənbələrdən təminat almağı, ticarət fəaliyyətinin canlanması və insanların daha rahat vəziyyətdə hərəkət etməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Enerji infrastrukturunun yenidən qurulması da bölgədəki bərpaya əsaslı bir təkan verir. Bu, enerji istehsalı, nəqli və enerji təchizatı sistemlərinin yenidən fəaliyyətə başlaması, dağıdılan və zərər görmüş enerji infrastrukturunun təmiri və yenilənməsi deməkdir. Elektrik enerjisi, yanacaq nəqliyyatı, isitkilar və digər enerji mənbələri kimi enerji təminatının yenidən qurulması, müəssisələrin işləməsini və əhalinin günlük tələbatlarını qarşılamağa kömək edir.

Kommunikasiya infrastrukturunun yenidən qurulması da əhəmiyyətli bir addımdır. Bu, telefon, internet, televiziya və digər kommunikasiya xidmətlərinin yenidən fəaliyyətə başlaması, dağıdılan və zərər görmüş kommunikasiya infrastrukturunun təmiri və yenilənməsi deməkdir. İnsanların bir-biriləri ilə əlaqə saxlamağı, iş fəaliyyətlərinin idarə edilməsi və informasiyanın paylaşılması üçün effektiv kommunikasiya şəbəkəsinin yenidən qurulması, bölgədə sosial və iqtisadi inkişafa dəstək verir. Bu, telekommunikasiya infrastrukturunun yenilənməsi, telefon xətlərinin yenidən qurulması, internetin təminatı və genişləndirilməsi kimi addımları içərməkdədir. İnsanların əlaqə saxlamaq və informasiya alış-verişini daha asan və sürətli şəkildə

edəbilmələri, iş fəaliyyətlərinin davam etməsi, təhsil və sağlamlıq sektorlarının fəaliyyəti üçün əhəmiyyətlidir.

İnfrastrukturun yenidən qurulması prosesi, yerli və beynəlxalq təşkilatlar, yardım təşkilatları, dövlət qurumları və özəl sektor arasında güclü bir əməkdaşlıq və koordinasiya tələb edir. İnkişaf bankları, beynəlxalq təşkilatlar və digər yardım təşkilatları, maliyyə dəstək paketləri, texniki yardımlar və məsləhətlər, infrastrukturun bərpası və yenidən qurulması üçün yardım və təşəbbüslər təklif edə bilər.

Yenidən qurma prosesinin uğurlu olması, bölgədəki müəssisələrin bərpa edilməsi, iş fəaliyyətlərinin canlandırılması, iqtisadi canlanma, əhalinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşması və sosial sabilliyin təmin edilməsi deməkdir. Bu proses, infrastrukturun bərpası, enerji və kommunikasiya sistemlərinin yenidən fəaliyyətə başlaması, yeni iş fəaliyyətlərinin yaradılması və beynəlxalq dəstəklərin tətbiqi ilə mümkündür. Yenidən qurma prosesi, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində inkişaf və bərpaya yönəlmiş bir irəliləmənin əsas addımıdır.

İnvestisiya və Maliyyə Dəstək: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində investisiya imkanlarının artırılması və maliyyə dəstək paketlərinin tətbiqi haqqında tədbirlər

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində investisiya imkanlarının artırılması və maliyyə dəstək paketlərinin tətbiqi, iqtisadi canlanma, müəssisələrin bərpa edilməsi və yenidən qurulması prosesinin əsas bir hissəsini təşkil edir. Bu tədbirlər, bölgədəki iqtisadiyyatın yenidən canlanması, yeni iş imkanlarının yaradılması və sosial sabilliyin təmin edilməsi üçün əhəmiyyətli bir rol oynayır.

İnvestisiya imkanlarının artırılması, yerli və beynəlxalq investorların bölgədəki müəssisələrə və layihələrə yatırım etməyə maraqlanmasını təmin etməyi hədəfləyir. Bu, bir çox fərqli sahədə investisiya imkanlarının təşviqi, yeni iş imkanlarının yaradılması, texniki yeniliklərin gəlişdirilməsi və yerli ekonominin gücləndirilməsi üçün tədbirləri əhatə edir. İnvestisiya imkanlarının artırılması, bölgədəki müəssisələrə maliyyə resurslarının təmin edilməsini və onların genişləndirilməsini dəstəkləyir.

Maliyyə dəstək paketlərinin tətbiqi, bölgədəki müəssisələrin bərpa edilməsi, fəaliyyətə başlamağı və genişlənməsi üçün gərəkli maliyyə resurslarının təmin edilməsini hədəfləyir. Bu, bankaların və digər maliyyə institutlarının bölgədəki müəssisələrə kredit təkliflərini artırması, zəmanətlər və maliyyə dəstəyi kimi vasitələr vasitəsilə onlara maliyyə dəstəyi verməyi içərməkdədir. Maliyyə dəstək paketlərinin tətbiqi, müəssisələrin böyüməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması və iqtisadi canlanmanın təmin edilməsi üçün əhəmiyyətli bir vasitədir.

Beynəlxalq Təşkilatların Dəstəyi: Beynəlxalq təşkilatların bölgədəki müəssisələrin bərpa edilməsi və yenidən qurulması üçün təşkil etdikləri dəstək proqramları

Beynəlxalq təşkilatlar, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrindəki müəssisələrin bərpa edilməsi və yenidən qurulması üçün ciddi dəstək proqramları təşkil etməkdədir. Bu təşkilatlar, iqtisadi canlanma, sosial sabillik və humanitar yardım məqsədləri ilə fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq təşkilatlar, zərər alan bölgələrdəki müəssisələrə maliyyə dəstəyi təmin etmək, infrastrukturun bərpası üçün təşkilatlanmış fonlar yaratmaq və texniki yardım göstərmək kimi tədbirlər təşkil edirlər. Bu dəstək proqramları, müəssisələrin bərpa edilməsi üçün gərəkli maliyyə resurslarının təmin edilməsini və onların genişləndirilməsini dəstəkləyir.

Beynəlxalq təşkilatlar, yerli təşkilatlarla və dövlət qurumları ilə əməkdaşlıq edərək, zərər görmüş müəssisələrin bərpa edilməsi və yenidən qurulması üçün təşkilatlanmış proqramlar hazırlayır. Bu proqramlar, maliyyə dəstəyi, iş imkanlarının yaradılması, texniki məsləhətlər, təlimlər və layihə tərəfdaşlığı kimi sahələrdə tədbirləri əhatə edir.

Humanitar yardım təşkilatları da bölgədəki müəssisələrin bərpa edilməsi və yenidən qurulması üçün təşkilatlanmış yardım proqramları təşkil edirlər. Bu yardım proqramları, tibbi təchizatın təmin edilməsi, məktəblərin, sağlamlıq mərkəzlərinin və digər infrastrukturun yenidən

qurulması üçün maddi və texniki dəstək, təhsil və təlim proqramları və sosial yardım tədbirlərini əhatə edir.

Beynəlxalq təşkilatların bölgədəki müəssisələrin bərpa edilməsi və yenidən qurulması üçün təşkil etdikləri dəstək proqramları, yerli ekonominin canlanmasını, iş im kanlarının yaradılmasını və sosial inkişafı təmin edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Hüseynov N.R. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizm biznesinin inkişaf məsələləri və perspektivləri. Sumqayıt Dövlət Universiteti Konfrans materialları, 2021, 72 səh.
2. Kərimli İ., Möhsünlü R., Kərimov R., Qarabağ regionunda işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması: xarici investisiyaların cəlb olunmasının stimullaşdırıcı vasitələri. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun iqtisadi inkişafında investisiyaların rolu, s.121-155.
3. Mustafayeva Ə.Ə., İsayeva L.X. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə xarici investisiyaların cəlb edilməsi və onların azərbaycanda əmək bazarına təsiri İnnovasiyalı iqtisadiyyat və menecment № 2, 2022, s.199- 205.
4. Hajizadeh E. Strategy for the restoration and reconstruction of the energy system in the economic regions of Karabakh and East Zangazur. Socioworld-social research & behavioral sciences, 2022, pp.40-44.

B.C.Sadigov

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Azerbaijan State Economic University*

E.A.Abbasov

master student, Azerbaijan State University of Economics

Measures taken in the direction of restoration and reconstruction of institutions in Karabagh and Eastern Zangazur economic regions

Abstract

Karabakh and Eastern Zangezur regions have entered the stage of recovery after the period of defeat and occupation in recent years. In these regions, the restoration and reconstruction of enterprises that suffered severe damage in the economic and infrastructure fields is an important issue.

The measures taken in this direction were carried out with the cooperation of the state and illegal structures from both local and international organizations. The first priority is to ensure recovery and development. To revive the economy, various financial support packages are being implemented in order to increase investment opportunities and create new job opportunities.

Key words: *Karabakh, Eastern Zangezur, enterprises, restoration, reconstruction, economic, measures, investment, infrastructure, financial support, roads.*

Б.Ч.Садыгов

к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Э.А.Аббасов

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

**Меры, принимаемые в направлении восстановления и реконструкции
предприятий Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических районов**

Резюме

Карабахская и Восточная Зангезурская области вступили в стадию восстановления после периода разгрома и оккупации последних лет. В этих регионах важным вопросом является восстановление и реконструкция предприятий, понесших серьезный ущерб в экономической и инфраструктурной сферах.

Меры, принятые в этом направлении, осуществлялись при содействии государственных и нелегальных структур как местных, так и международных организаций. Первоочередной задачей является обеспечение восстановления и развития. Для оживления экономики реализуются различные пакеты финансовой поддержки с целью увеличения инвестиционных возможностей и создания новых рабочих мест.

Ключевые слова: *Карабах, Восточный Зангезур, предприятия, восстановление, реконструкция, экономические, меры, инвестиции, инфраструктура, финансовая поддержка, дороги.*

Y.İ.Abasova
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
yasemen.abasova@mail.ru
Ş.A.Abbasov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
sahin.abbasov.00@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 18.05.2023
The article was received by editorial board 18.05.2023
Статья принята к печати 18.05.2023

AZƏRBAYCAN ŞİRKƏTLƏRİNDƏ STRATEJİ MENECMENTİN TƏTBİQİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ TƏTBİQİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində şirkətlərin öz fəaliyyətlərini daha səmərəli və perspektivli formada davam etdirə bilmələri üçün şirkətlərin strateji menecmentindən və bu əsasda formalaşan şirkətlərin məqsəd və vəzifələri, həmçinin uzaq görünlik bacarıqlarından, ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərə cəld və zamanında uyğunlaşa bilməklərindən olduqca asılıdır. Tədqiqat şirkətlərin fəaliyyətində mühüm problemin həllinə - şirkətlərin xarici mühitdəki dəyişikliklərə uyğunlaşmasına imkan verən strateji menecment sisteminin təşkilinə yönəldilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, strateji menecment qeyri-müəyyənlik şəraitində menecment problemlərinin həlli metodu kimi dünya iqtisadiyyatında iyirmi ildən artıqdır ki, məlumdur. Onun görünüşü həyat ritminin sürətlənməsi və buna görə də şirkətlər üçün həyati vacib qərarların qəbulunun sürətlənməsi ilə bağlıdır.

Şirkətlərdə strateji menecment sisteminin təşkili bir sıra metodoloji çətinliklərlə üzləşir ki, bunlardan da başlıcası konkret şirkət üçün ən uyğun olan strateji menecment sisteminin növünün seçilməsidir. Bununla əlaqədar olaraq, strateji menecmentin əsas sisteminin seçiminə əsaslanan amilləri ayırmaq və seçilmiş amillərin təzahüründən asılı olaraq strateji menecment sistemlərini təsnif etmək lazımdır.

Açar söz: Azərbaycan, strateji menecment, mətəmilləşdirmə, istiqamət.

GİRİŞ

Mövzusunun aktuallığını: Strategiyanın idarə edilməsi təşkilatın strategiyasının formalaşdırılması, həyata keçirilməsi və qiymətləndirilməsi prosesinə aiddir. Bu, məqsədlərin müəyyən edilməsini, bu məqsədlərə nail olmaq üçün tədbirlərin müəyyənləşdirilməsini və strategiyanın effektiv həyata keçirilməsi üçün resursların ayrılmasını əhatə edir. Effektiv strategiya idarəçiliyi təşkilatlara öz fəaliyyətlərini uzunmüddətli məqsədləri ilə uyğunlaşdırmağa və dəyişən mühitlərə uyğunlaşmağa kömək edir.

Tədqiqatın məqsədi: Azərbaycan şirkətlərində strateji idarəetmənin tətbiqi onların ümumi uğurunda və bazarda rəqabətqabiliyyətliliyində həlledici rol oynayır. Strateji idarəetmə təşkilatın məqsəd və vəzifələrinə nail olmaq üçün strategiyaların formalaşdırılmasını, həyata keçirilməsini və qiymətləndirilməsini əhatə edir. Son illərdə Azərbaycan şirkətləri strateji menecmentin vacibliyini dərk etmiş və onu öz biznes təcrübələrinə fəal şəkildə daxil etmişlər.

Tədqiqatın vəzifəsi: Azərbaycan şirkətləri strateji planlaşdırmanın vacibliyini strateji idarəetmə prosesində fundamental addım kimi daha çox dərk edirlər. Onlar öz baxışlarına, missiyalarına və məqsədlərinə uyğun gələn uzunmüddətli planlar hazırlamaq üçün sisteməlik və strukturlaşdırılmış yanaşmalarla məşğul olurlar. Strateji planlaşdırma daxili və xarici mühitin təhlilini, məqsədlərin müəyyən edilməsini, strategiyaların formalaşdırılmasını və fəaliyyət planlarının yaradılmasını əhatə edir.

Tədqiqatın metodologiyası: Azərbaycan şirkətləri strateji planlaşdırmaya daha çox sistemli və strukturlaşdırılmış yanaşmaya diqqət yetirirlər. Bu, daxili və xarici mühitin hərtərəfli təhlilinin aparılmasını, strateji məqsədlərin müəyyənəşdirilməsini, strategiyaların formalaşdırılmasını və fəaliyyət planlarının hazırlanmasını əhatə edir. Proses adətən vəziyyətin təhlili, hədəfin müəyyən edilməsi, strategiyanın formalaşdırılması, strategiyanın həyata keçirilməsi və fəaliyyətin monitorinqi və qiymətləndirilməsi kimi mərhələləri əhatə edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Strategiya idarəçiliyinin həyata keçirilməsində çətinliklərdən biri təşkilatlar daxilində güclü strateji planlaşdırma mədəniyyətinin olmamasıdır. Bura strateji menecmentin əhəmiyyəti barədə məlumatlılıq və anlayışın olmaması, eləcə də yuxarı rəhbərliyin kifayət qədər öhdəlik və dəstəyinin olmaması daxildir.

Strateji menecment sisteminin təşkili, bir tərəfdən, bu prosesin həyata keçirildiyi şirkətlərin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Son zamanlarda şirkətlərin uzunmüddətli perspektivdə rəqabətdə yaşamasına imkan verən strateji təhlilin əhəmiyyəti artmışdır. Rəqabət şəraitində və sürətlə dəyişən şəraitdə olan bütün şirkətlər yalnız şirkətin daxili vəziyyətinə diqqət yetirməməli, həm də ətraflarında baş verən dəyişiklikləri izləməyə imkan verən uzunmüddətli bir strategiya hazırlamalıdırlar.

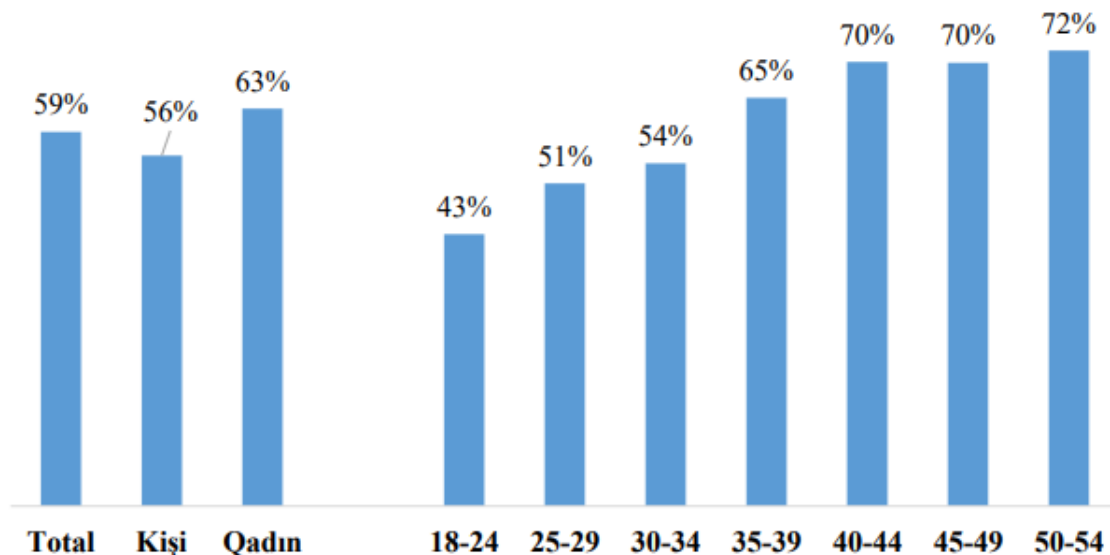
Strateji hədəflərin formalaşması üçün vacib bir məlumat mənbəyi daxili və xarici mühit haqqında məlumatdır, təhlili hədəflərin reallığını qiymətləndirməyə, mümkün dəyişiklikləri proqnozlaşdırmağa və təşkilatın ən təsirli strategiyasını seçməyə imkan verir. Strateji təhlilin mənası, gələcəkdə arzu olunan hədəflərə çatmaq üçün təşkilatın hansı qərarlar verməli olduğunu, nəyin dəyişdirilməli olduğunu, müəyyən imkanlardan, üstünlüklərdən necə istifadə edəcəyini anlamaqdır. Yerli şirkətlərin strateji menecment problemlərini həll etmək üçün təqdim olunan aşağıdakı strateji analiz vasitələri lazımdır.

Şirkət xüsusilə qənnadı məmulatlarında, istehlakçı üçün ən çox seçilən brend mövqeyini daha da gücləndirmək və qeyd-şərtsiz müştəri və işçi məmnuniyyəti fəlsəfəsinə sadıq qalan sənaye lideri kimi tanınan bir brend olmaqdır.

Məhsuldarlıq üzrə (<http://www.koroglu.az/koroglu/main>):

- bütün sahələrdə sənayenin ən səmərəli şirkəti olmaq;
- əməliyyat səmərəliliyi çərçivəsində məhsul keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və istehsal xərclərinin azaldılması;
- satış xərclərini azaldaraq, paylama kanallarında və satış nöqtələrində daha çox səmərəlilik və effektivliyin təmin edilməsi.

Qrafik 1: Koroğlu MMC şirkətinin qənnadı və şirniyyat məhsullarının istehlakı (yaş və cins üzrə)

Mənbə: Koroğlu MMC şirkətinin marketing şöbəsi, praktiki məlumatlar, 2021-ci il.

Qrafikdə yaş və cinslər üzrə Koroğlu şirkətinin qənnadı və şirniyyat məhsullarının istehlakçıların faiz nisbəti qeyd olunmuşdur. Qrafikdən də göründüyü kimi qadın istehlakçıları daha çox üstünlük təşkil edərək 63% təkil edir. Qeyd edək ki, 40 - 54 yaşlar arasındakı istehlakçı faizi (70% və 72%) daha çox üstünlük təşkil edir.

Koroğlu MMC şirkəti brend investisiyaları üzrə:

- güclü brendlərimizi münasib qiymətlərlə istehlakçılarımıza çatdırmaq;
- brend investisiyalarımızı qalıcı etmək;
- yeni və güclü məhsulları istehlakçılara təqdim etmək;
- tələb yaradacaq və istehlakı artıracaq yeniliklərə nail olmaq.

Strategiya çərçivəsində:

- daha yüksək satış həcmələrinə nail olmaq və qənnadı məmulatlar istehsalından əldə olunan gəliri artırmaq, əməliyyat gəlirliliyini artırmaq;
- regional gücə çevrilmək üçün faktiki genişlənmə;
- artıq Azərbaycanda və xaricdə mövcud olan brendin tanınmasının artırılması;
- geniş coğrafi bölgədə yeni istehlakçıların əhatə dairəsi;
- həm sahədə, həm də istehsalatda sinergetik işin tətbiqi,
- korporativ menecment təcrübəsinin ən yaxşı səviyyəsini qorumaq.

Bütün maraqlı tərəflər yüksək nəticələr əldə etmək üçün çalışır.

Yuxarıda göstərilənlərin hamısını ümumiləşdirərək, Koroğlu şirkətinin sürətli inkişafına açıq bir böyümə strategiyası səbəb olduğu qənaətinə gəlmək olar. İstehsal həcmının artması, ticarət şəbəkəsinin genişlənməsi, məhsul satışının sürətlənməsi, bütün bu əlamətlər bu tip strategiyaya aiddir. Böyümə strategiyası ən çox seçilən alternativdir, dinamik inkişaf edən və sürətlə dəyişən texnologiyalarda istifadə olunur. Əvvəlki strategiyaya əlavə olaraq, şirkət məhsulların intensiv satışını həyata keçirən, yeni alıcılar axtaran və malların istehlak sahəsini genişləndirən “bazara nüfuz” strategiyasından istifadə edir.

Şirkətin inkişaf strategiyasının effektiv və rəşional idarə olunması üçün aşağıdakı əsas vəzifələr irəli sürülmüşdür:

• şirkətin fəaliyyətinin daxili və xarici mühitinin maliyyə-iqtisadi vəziyyətini təhlil və qiymətləndirmək;

• maliyyə və iqtisadi amillərin xüsusiyyətlərini və təsir dərəcəsini müəyyənləşdirmək;

• qeyri-müəyyənlik və rəqabət şəraitində böhranı aradan qaldırmaq üçün şirkətin fəaliyyət strategiyasını hazırlamaq.

Bütünlükdə daxili dəyişiklik dedikdə, şirkətdaxili amillər mühiti başa düşülür. Daxili dəyişikli isə, idarəetmə qərarlarının nəticəsi hesab olunur (İsmayilov B.V.2018: s.180)¹⁴.

Strateji analiz vasitələrindən istifadə edərək bu problemləri həll edərək strateji meyarları vurğulaya bilərik:

- sənayedə rəqabət səviyyəsi;
- şirkətin kapitalına qısamüddətli öhdəliklərin səviyyəsi;
- institusional mühitdə dəyişiklik;
- valyuta dəyişiklikləri.

Beləliklə, şirkətin xarici və daxili mühitini təhlil etdikdən, rəqibləri və mövcud strategiyaları təhlil etdikdən sonra belə nəticəyə gələ bilərik ki, istifadə olunan strategiyalar Koroğlu şirkətinin rəqabət üstünlüklərini yaxşılaşdırmağa imkan vermir. Yeni uzunmüddətli və qısamüddətli hədəfləri, güclü və zəif tərəfləri nəzərə alaraq, biz üç alternativ strategiyaların tətbiqini təklif edirik: bazarın inkişafı strategiyası, diversifikasiya strategiyası və bazar mövqelərinin möhkəmləndirilməsi strategiyasıdır. Bazarın inkişafı strategiyasının tətbiqi şirkətə müxtəlif həvəsləndirmə tədbirləri vasitəsilə işçilərin öz fəaliyyətlərinə maraq göstərəcək motivasiya sisteminin tətbiqi yolu ilə müştərilərə xidmətin yaxşılaşdırılmasına, satış bazarının genişləndirilməsinə, işçilərin əməyinin təkmilləşdirilməsinə imkan verəcəkdir.

Beləliklə, yerli şirkətlərdə strateji inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi göstərir ki, müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə strateji inkişafın məqsəd və vəzifələrindəki fərqlərə baxmayaraq, onların strateji planlaşdırılmasının vacib elementləri aşağıdakılardır:

• şirkətin maliyyə göstəricilərinin yaxşılaşdırılması və biznesin dəyərinin artırılması;

• yüksək sosial və ekoloji məsuliyyət standartlarına, habelə korporativ menecmentə ciddi riayət etməklə şirkətin sənayedə imicinin möhkəmləndirilməsi.

Yerli şirkətlər üçün əsas strateji istiqamət yenilikçi bir komponentdir. İstehsalın texniki və texnoloji bazasının davamlı yenilənməsini, yeni rəqabətqabiliyyətli məhsulların inkişafı və sərbəst buraxılmasını, mal və xidmətlərin dünya bazarlarına effektiv nüfuz etməsini təmin etməlidir. Həm də bu istiqamət bütövlükdə iqtisadiyyat səviyyəsində qoyulur.

Xarici mühitin daxili mühitlə yanaşı, fəaliyyət sahəsinin inkişaf tendensiyaları, təşkilatın yerləşdiyi yer haqqında strateji məlumat əldə etmək üçün strateji menecment çərçivəsində təhlil edildiyini başa düşmək vacibdir, ən vacib məlumat isə şirkətin imkanları üçün mövcud təhdidləri müəyyənləşdirməkdir. Bu məlumatlar əsasında şirkətin daxili potensialı və səmərəli istifadə imkanları nəzərə alınmaqla strateji məqsəd və vəzifələri formalaşır. Şirkətlərdə strateji menecmentə oxşar yanaşma strateji təhlil yolu ilə həyata keçirilir.

Yerli şirkətlərin fəaliyyətinin müasir şərtləri makro və mikroiqtisadi baxımdan son dərəcə qeyri-sabit kimi xarakterizə olunur. İqtisadi, siyasi və maliyyə qeyri-sabitliyi, pandemiya şəraiti, hərbi əməliyyatların kəskinləşməsi müasir bir şirkətdən strateji menecmentin əsas elementi kimi strateji təhlildən istifadə edərək fəaliyyətlərini qurmağı tələb edir. Yerli şirkətlərin fəaliyyətində strateji təhlilin istifadəsi onun həyat qabiliyyətinin, maliyyə sabitliyinin və uzunmüddətli perspektivdə rəqabət qabiliyyətinin açarıdır.

Yerli şirkətlərin fəaliyyətinin müasir şərtləri getdikcə daha çox mütərəqqi düşünüən rəhbərləri biznesin idarə edilməsi ilə bağlı uzunmüddətli menecment qərarları qəbul edərkən strateji təhlil metod və vasitələrini mənimsəmək və tətbiq etmək ehtiyacını dərk etməyə məcbur

edir. Strateji təhlilin tətbiqi riskləri zərərsizləşdirmək və ya minimuma endirmək, mövcud imkanlardan səmərəli istifadə etmək və öz potensialını inkişaf etdirmək, şirkətin xarici və daxili mühitinin mənfi amillərinin təsirini azaltmaq üçün lazımdır (Katkalo, 2015). Strateji menecmentin belə bir analitik yanaşması şirkətin zəif tərəflərini üstünlüklərə çevirməyə, mövcud resursları rəşional idarə etməyə imkan verir və uzunmüddətli perspektivdə işin səmərəliliyi üçün məlumat bazası verir.

Bu baxımdan strateji menecmentin informasiya və analitik dəstəyinin effektiv modelinin qurulması və tətbiqi hər bir yerli şirkətin çiçəklənməsi üçün əvəzolunmaz şərtədir. Buna görə strateji menecmentin tətbiqinin mənası, dəyişkənlik amilləri və daxili və xarici mühitin riskləri nəzərə alınmaqla strateji məqsəd və vəzifələrə çatmaq üçün sabit və çevik uzunmüddətli bir mövqe qurmaqdır və bu prosesdə strateji analizin rolu daxili və xarici mühitin müxtəlif və əhəmiyyətli amillərinin məcmusunun müntəzəm monitorinqi, sınaıması, diaqnozu və qiymətləndirilməsi ilə həyata keçirilir.

Strateji təhlilin əsas məqsədi müəyyən strateji qərarlar qəbul etmək və ya düzəltmək və şirkət strategiyasını həyata keçirmək üçün daxili və xarici mühitin mənfi amillərinin vaxtında qarşısının alınması üçün müstəqil daxili sistem şəklində strateji menecment sistemini təmin etmək üçün məlumat bazasının formalaşdırılmasıdır.

Müasir yerli şirkətlərin təşkilati, istehsal və maliyyə-iqtisadi effektivliyi və səmərəliliyinin hazırda böyümə dinamikaşı olan əhəmiyyətli bir problem olduğuna diqqət yetirmək lazımdır. Bunu, xüsusən, keçmiş siyasi və maliyyə hadisələri-Azərbaycanın dünya məkanında xarici siyasət və xarici iqtisadi vəziyyətinin kəskinləşməsi və pandemiya fonunda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində kommərsiya təşkilatlarının iflasının kütləvi xarakteri sübut edir.

Beləliklə, yerli şirkətlərin fəaliyyətində strateji təhlilin tətbiqi problemləri ədəbiyyatda strateji təhlil problemlərinin zəif işlənməsi kimi problemlərə əsaslanır:

- proaktiv menecment proseslərinin bütün məcmusunu özündə cəmləşdirən və strateji vəziyyəti qiymətləndirmək və müəyyən bir şirkətin fəaliyyətinə uyğunlaşdırılmış bir strategiya seçmək üçün təsirli elmi metodlardan istifadə etməyə əsaslanan məqsədyönlü bir sistemin olmaması;

- işçilərin aşağı motivasiyası ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan reallığı üçün strateji təhlil gündəlik komponent deyil, yenilik elementi olaraq qalır və şirkətlərdə tətbiq olunarsa, o zaman qeyri-kafi səviyyədədir;

- Strateji təhlil, mövcud bazar mövqeyini müəyyənləşdirmək, perspektivli inkişaf yollarını müəyyənləşdirmək və bazar mühitinin yüksək qeyri-müəyyənliyi və dinamizmi şəraitində şirkətin strateji hədəflərinə çatmaq üçün əməliyyat-taktiki menecment qərarlarını əsaslandırmaq üçün xarici iş mühiti amillərinin, iqtisadi potensialın və şirkətin inkişaf strategiyasının sistematik tədqiqi və qiymətləndirilməsidir.;

- Strateji menecment sisteminin təşkili meyarları strateji menecment sisteminin tətbiqi sayəsində şirkətin rəqabət qabiliyyətinə nail olma ehtimalını nəzərə almalıdır. Strateji menecment sisteminin xüsusiyyətləri elə olmalıdır ki, uzunmüddətli perspektivdə şirkətin rəqabət üstünlüyünü təmin edə bilsin;

- Şirkətin strateji rəqabət qabiliyyəti xarici və daxili cəhətlərə malik ola bilər. Strateji rəqabətqabiliyyətinin xarici aspekti bazar subyektləri (təchizatçılar, podratçılar, investorlar və s.) ilə effektiv münasibətlərin formalaşmasında rəqabət qabiliyyətini qazanma qabiliyyətini xarakterizə edir və kompleksin strateji rəqabət qabiliyyətinin daxili aspekti şirkətin potensialından istifadə əsasında sabit rəqabət üstünlükləri yaratmaq qabiliyyətini xarakterizə edir.

Şirkətin strateji rəqabətqabiliyyətinin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

- ümumi (obyektlər və subyektlər üzrə iyerarxiya, mürəkkəblilik, innovasiya, strateji, hərəkətlilik, nisbilik, uyğunlaşma, elastiklik, sabitlik, dinamizm, uzunmüddətli, mürəkkəblilik);
- xüsusi (dəyişiklik qabiliyyəti, sinergiya, bazara təsir, investisiya cəlb ediciliyi, dövlət tənzimləməsindən yüksək dərəcədə asılılıq);
- strateji əhəmiyyətli sənaye sahələrinə (iqtisadi, siyasi və hərbi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, sosial məsuliyyət) xasdır.

Aşağıdakı cədvəldə müəllif tərəfindən sistemləşdirilmiş yerli şirkətlərin timsalında strateji menecmentin səmərəliliyi növləri təqdim olunur.

Strateji menecmentin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində mövcud problemlər aşağıdakılardır:

- strateji menecmentin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodologiyası səmərəlilik anlayışının məzmunundan və onun qiymətləndirilməsinə üstünlük verən elmi və metodoloji yanaşmadan çox asılıdır;
- strateji menecmentin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi tədqiq olunan iqtisadi sistemin fəaliyyətində dövlət tənzimlənməsinin rolundan asılıdır, çünki strategiyaların, dövlət proqramlarının və layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əsas metodları dövlət səviyyəsində müəyyən edilir. Eyni zamanda, həm proqramların özlərinin, həm də fərqli səviyyələrə və şöbə mənsubiyyətinə sahib olan ifaçılarının və orta qruplarının effektivliyini qiymətləndirmə metodlarının əlaqələndirilməsi problemi var;
- iqtisadi sistemin səmərəliliyini göstəricilər, vaxt, funksional və digər meyarlara görə qiymətləndirmək üçün mövcud metodların uyğunsuzluğu.

Yüksək mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat şəraitində strateji idarəetmə, inkişaf və dəyişikliklərin idarə edilməsi məsələləri qismən yerli şirkətlərin menecerləri tərəfindən həll edildi. Bu gün şirkətin rəhbərliyi cari fəaliyyətləri müstəqil şəkildə planlaşdırmalı, inkişaf istiqamətini seçməli, hədəflər formalaşdırmalı və onlara çatmağın yollarını inkişaf etdirməli və seçilmiş həllərin həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Koroğlu MMC şirkətinin menecerlərinin qarşılaşdıqları problemlərin əksəriyyəti bazar şəraitində iş təcrübəsinin olmaması, yeni problemləri köhnə metodlarla həll etmək cəhdləri, menecerlərin hazırlanması və yenidən hazırlanması sahəsindəki boşluqlarla əlaqədardır.

Bunu həll etmək üçün Koroğlu MMC şirkətinin yerləşdiyi strateji vəziyyəti təhlil etməyi, mümkün inkişaf variantlarını müəyyən etməyi, üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini təhlil etməyi, şirkətin məqsədlərini formalaşdırmağı və onlara çatmağın yollarını seçməyi öyrənmək lazımdır. Menecerlər strategiyanın düzgün seçilməsini və onun həyata keçirilməsi üçün planlar hazırlamağı və qəbul edilmiş qərarları praktikada tətbiq etməyi bacarmalıdır.

Bütün bu faktorlar təşkilatda qiymətləndirilməsi lazım olan xarici vəziyyət göstəricisidir. Bu şərtlər çərçivəsində SWOT analizində vəziyyət qiymətləndirməsinə imkan təmin edəcək göstəricilər ya da üsulları bir SWOT matrisi üzərində göstərə bilərik. İndisə Koroğlu MMC şirkətinin SWOT analizinə nəzər yetirək.

Həyata keçirdiyimiz təhlil Koroğlu şirkətinin güclü və zəif tərəflərini, qarşılaşa biləcəyi imkanları və təhdidləri təhlil etmək üçün faydalı bir vasitədir. Bu, güclü tərəflərinə diqqət yetirməyə, problemləri minimuma endirməyə və əlverişli imkanları üstünlüklərə çevirməyə kömək edəcəkdir.

Müsbət nəticə əldə etmək üçün sadalanan bütün əməliyyatların həyata keçirilməsinin lazım olduğunu və strategiyanın formalaşması və həyata keçirilməsinin bütün mərhələlərinin eyni dərəcədə vacib olduğunu başa düşməmək var. Düzgün hədəfləri necə seçmək, şirkətdə hədəflər sistemini necə formalaşdırmaq, uzunmüddətli və cari hədəfləri bir-birinə necə bağlamaq, şirkətin görmə və fəlsəfəsini necə formalaşdırmaq məsələsi həmişə düzgün və tam həll olunmur.

Buna görə menecerlər yalnız şirkətin strategiyasını formalaşdırmağı deyil, həm də həyata keçirməyi bacarmalıdırlar. Bunun üçün yenilik və yeniliyin nə olduğunu bilməli və anlamalı, təşkilatdaxili dəyişiklikləri idarə etməyi bacarmalı və ayrı-ayrı işçilər və bütövlükdə şirkət tərəfindən yeniliklərə qarşı müqaviməti dəf etməlidirlər.

Başqa bir səbəb insanların sabitlik istəyi, şirkətin geniş inkişafı, yeni və bilinməyən bir vəziyyət qorxusu ilə izah olunur. Bunun nəticəsi, menecerlər də daxil olmaqla, şirkətin bütün üzvlərinin vəziyyəti yenidən nəzərdən keçirmək və həddindən artıq ehtiyac olmadan şirkətdəki hər şeyi dəyişdirmək istəməməsidir.

Bu problemləri həll etmək üçün şirkətin strateji menecmentinə sistemli bir yanaşma lazımdır, bu da mövcud şirkətlərin praktik təcrübəsinə əsaslanır.

Alınan məlumatlar nəticəsində Koroğlu MMC şirkətinin resurslardan səmərəli istifadəyə və müştərilərə istifadə etdikləri mənbələrdən keyfiyyətli məhsullar təqdim etməyə və bu məhsullarla müştəri məmnuniyyətini artırmağa önəm verir. Əgər onlar bunu bacarsalar, bu, həm bu sektorda, həm də onlar üçün mövcud olan strategiyaları, siyasətləri və ən əsası SWOT təhlilini araşdırmaqla, daha sonra Azərbaycanda lider mövqə tutmaq və beynəlxalq bazar gününə çıxış əldə etmək istəyi ilə əldə ediləcəkdir.

SMS şirkətləri məqsədlərinə çatdıran bölmələrarası qərarların yaradılması (strukturlaşdırılması), həyata keçirilməsi və qiymətləndirilməsi elmi və sənətidir. Bu tərifdən də anlaşıldığı kimi, SMS korporativ uğur əldə etmək üçün idarəetmə, marketinq, maliyyə və mühasibat, istehsal və fəaliyyət, tədqiqat və inkişaf, kompüter informasiya sistemlərinin integrasiyasına diqqət yetirir (Sadıqov, 2018).

Strateji menecmentin sürətli inkişafı və digər idarəetmə nəzəriyyələrinə nisbətən əhəmiyyətli üstünlükləri ilə əlaqədar olaraq, strateji menecment ona xas olan mifik xüsusiyyətlərə sahib olmağa başladı. Lakin strateji idarəetmə şirkətlərinin bütün problemlərini həll edə biləcək universal bir vasitə deyildir. Strateji menecment gələcəkdə şirkətlərin parametrlərinin və mühitinin dəqiq müəyyənləşdirilməsini təmin edir. Əslində, gələcəyin konturlarını müəyyənləşdirməyə, istədiyiniz nəticələri müəyyənləşdirməyə imkan verir. SMS müəyyən kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə çatma ehtimalı həmişə 100% - dən aşağıdır.

Strateji menecmentin ən yüksək menecment səviyyəsinin üstünlüyü olduğuna inanılır. Bununla birlikdə, idarəetmənin aşağı səviyyələrini strateji qərarlar qəbul etməyə cəlb etmədən, şirkətlərin planlaşdırılan hədəflərə çatmaq üçün bölüşdürmə maneələri yaradır, çünki idarəetmə səviyyələri - idarəetmə və idarə olunan alt sistemlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə onların əldə olunma ehtimalını əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Həmçinin hesab edilir ki, strateji menecmentdə yalnız uzunmüddətli perspektivlər nəzərdə tutulur və qısamüddətli perspektivə yönəldilməsi menecerləri mövcud vəziyyəti zəifləndirmək üçün maliyyə göstəriciləri ilə manipulyasiya etməyə sövq edir və nəticədə səhv idarəetmə qərarları qəbul edilir. Əslində uzaqgörənlik olmadan, qısa və orta müddətli tədbirlər həyata keçirilmədən uzunmüddətli nəticələr əldə etmək mümkün deyil. Ən yaxşısı, çox müddətli hədəflər arasında səbəb-nəticə əlaqələrini nəzərə alaraq balans tapmaqdır.

Bu o deməkdir ki, gələcəkdə şirkətin effektivliyinin azalmasına səbəb olsa, qısamüddətli menecment tədbirləri çox təsirli olmalıdır və əksinə, şirkətin idarə edilməsinin gələcəkdə effektiv olması üçün indiki idarəetmə aşağı səmərəliliyə endirilə bilməz (yəni, müxtəlif formalarda mənfəət ehtiyacdan artıqdır).

Fəal şəkildə təkrarlanan başqa bir fikir ondan ibarətdir ki, strateji idarəetmənin “düzgün” nəzəriyyəsi istifadə edilməsi lazımı qərarların qəbul edilməsini təmin edən bir sıra qaydalar, sxemlər və modellər təqdim edir. Bununla belə, heç bir model, sxem və ya yanaşma universal deyil.

Strateji menecmentdə müəyyən problemlərin həlli zamanı və konkret situasiyalarda nəyin və necə ediləcəyini təsvir edən nəzəriyyələr yoxdur. Hər bir menecer strateji menecment yanaşmalarını özünəməxsus şəkildə başa düşür və həyata keçirir. Effektiv menecmentin bacara bildiyi maksimum strateji qərarların qəbulu prosesini, məlumatların hazırlanması, toplanması və emalına yanaşmaları və s. daxildir.

Çoxları strateji menecmentin dərhal nəticə verdiyinə inanırlar. Bununla belə, idarəetmə qərarlarının hazırlanması, həyata keçirilməsi və konkret nəticələrin əldə edilməsi vaxt tələb edir.

Strateji menecment haqqında bilik səviyyəsini artırmaq və şirkətin strateji idarəçiliyi ilə məşğul olan əməkdaşları inkişaf etdirməklə bu nəticələrin qarşısını almaq olar. Gələcək tədqiqatlar strateji menecment vasitələrini inkişaf etdirməli, strateji menecmentin müəyyən üsul və yanaşmalarından istifadədə xarici təcrübəni uyğunlaşdırmaqlı və daxili iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla öz strateji menecment məktəblərini inkişaf etdirməlidir.

Qeyri-sabit bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən yerli şirkətləri yalnız dəyişiklikləri gözləyə bildikdə və müvafiq olaraq onlarla bağlı uyğunlaşma tədbirləri gördükdə biznes uğurlarına nail ola bilərlər.

Daimi fəsadlar və xarici mühitin qeyri-sabitliyi şəraitində şirkətlərin uzunmüddətli perspektivdə sabit səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi yerli müəssisənin təsərrüfat subyekti kimi idarə edilməsində yeni yanaşmaların axtarılması tələbini önə çəkir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında şirkətlərin fəaliyyət göstərdiyi mühitin qeyri-sabitliyinin artmasının ardıcıl mərhələləri müşahidə olunur. Bu artım tempi dünya üzrə orta göstəricidən xeyli yüksəkdir. Yerli şirkətlərin bu şəraitdə səmərəli fəaliyyəti strateji menecment konsepsiyasının sürətləndirilmiş işlənməsini, effektiv idarəetmə sistemlərinin strategiyalarının, metodlarının, ssenarilərinin və vasitələrinin işlənilməsi və hazırlanmasını zəruri edir (Sadıqov R. 2018: 169)²⁶.

Yerli şirkətlərdə SMS təşkili üçün ilk növbədə SMS-in formalaşdırılması texnologiyasını seçmək lazımdır.

Yerli şirkətlərdə SMS təşkili üçün iki yanaşma tətbiq etmək mümkündür:

- funksional xərclərin təhlili texnologiyasına əsaslanan funksional;
- biznes prosesinin yenidən qurulması texnologiyasına əsaslanan prosesə əsaslanan.

Dünyada qida texnologiyası sürətlə inkişaf edir və insan həyatına fayda gətirən yeni məhsullar və yeni ixtiralar ortaya çıxır. Müsahibə keçirdiyim hər bir dörd şirkətin etik yanaşması, insanların həyatını yaxşılaşdıracaq texnologiyaları aparıcı bir şirkət olaraq istifadə etmək və bu texnologiyalar vasitəsilə faydalı məhsullar istehsal etməkdir. Məhsullarında insan sağlamlığı üçün zərərli olduğu bilinən əlavələrdən istifadə etmir və məhsulundakı bütün maddələri qablaşdırmada açıq şəkildə göstərir. Məhsullarının istehsalı və satışı prosesində gigiyena intizamına mütləq diqqət yetirir. Müştərilərinə və istehlakçılara zərər verə biləcək və ya aldada biləcək məhsul və ya xidmətlər təqdim etmir.

Koroğlu MMC, Capital Group Consulting MMC, Araz Supermarket MMC, AF Audit MMC şirkətlərinin inkişaf strategiyası - iqtisadi və əməliyyat fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq və menecmentdə ən yüksək standartlara çataraq şirkətin dəyərini artırmağı prioritet edir. Şirkətlərin uğurlu və davamlı inkişafına, effektiv və məsuliyyətli qərarların qəbul edilməsinə yönəlmişdir. Şirkət iş proseslərinin səmərəliliyini və təşkilati səmərəliliyini daim artırmağa çalışır.

Yuxarıda göstərilənlərin hamısını ümumiləşdirərək, hər bir dörd şirkətin sürətli inkişafına açıq bir böyümə strategiyası səbəb olduğu qənaətinə gəlmək olar. İstehsal həcmünün artması, ticarət şəbəkəsinin genişlənməsi, məhsul satışının sürətlənməsi, bütün bu əlamətlər bu tip strategiyaya aiddir. Böyümə strategiyası ən çox seçilən alternativdir, dinamik inkişaf edən və sürətlə dəyişən texnologiyalarda istifadə olunur. Əvvəlki strategiyaya əlavə olaraq, şirkət məh-

sulların intensiv satışını həyata keçirən, yeni alıcılar axtaran və malların istehlak sahəsini genişləndirən "bazara nüfuz" strategiyasından istifadə edir.

Bununla bərabər Koroğlu şirkəti biznes məqsədləri və rəqabət qabiliyyəti ilə yanaşı, işçilərinin şəxsi böyüməsinə diqqət yetirir və bu istiqamətdə addımlar atır (<http://www.koroglu.az/koroglu/main>):

- dürüstlük, ardıcılıq, hörmət, etibar, şirkət işçiləri qarşısında məsuliyyət kimi dəyərlər üstünlük təşkil edir;
- hər bir işçinin özünü ifadə edə və inkişaf edə biləcəyi məhsuldar və xoşbəxt bir iş mühiti təklif edir;
- könüllü iştirak əsasında işçilərinin ictimai fəaliyyətlərdə iştirakını dəstəkləyir.
- İR, iş sağlamlığı və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün lazım olan hər cür avadanlıq və prosedurlarla ehtiyat tədbirləri görür.

Koroğlu MMC şirkəti məhsul istehlakçıya çatana qədər şirkətlərin və ya kanalların qarşılıqlı təsirindən yaranan hər cür məhsul problemini tez bir zamanda aradan qaldırır, bu baxımdan yaranan problemlər zamanı istehlakçıların zərər görməsinin qarşısını alır. İstehlakçıların gözləntilərindən kənara çıxan məhsul keyfiyyətini artırmağa çalışır. Müştəri məmnuniyyətini təmin edən yerli anlayışa əsaslanan xidmətlər təqdim edərək çalışdığı cəmiyyətin adət və adətlərinə uyğunlaşan bir quruluş yaratmağa yönəlmişdir (Mehmet, 2016).

Strateji idarəetmə alt sistemi çərçivəsində təşkilat işçilərinin yerinə yetirməli olduğu prosedur və əməliyyatlara qədər funksiyaların ətraflı strukturlaşdırılması həyata keçirilir. Strukturlaşdırmanın üç səviyyə çərçivəsində aparılması məqsəduyğundur:

- ümumi menecment funksiyalarının səviyyəsi (strateji menecmentin ümumi funksiyaları seqmentlərə bölünür - strateji planlaşdırma, strateji təşkilatlanma, strateji motivasiya, strateji nəzarət, strateji koordinasiya);
- spesifik menecment funksiyalarının səviyyəsi (funksiyalar marketing, istehsal, maliyyə, ETTİ, kadrların idarə edilməsi və s. alt sistemləri üzrə seqmentlərə bölünür);
- strateji menecment mexanizminin elementlərinin funksiyalarının səviyyəsi (parametrlərin təhlili, strateji cavabın sintezi, strateji cavabın seçilməsi, strateji cavabın həyata keçirilməsi, məlumatların toplanması).

Şirkətlərin seçilmiş meyarları əsasında SMS-in işləməsi üçün hər bir funksiyanın əhəmiyyəti və funksiyaların həyata keçirilməsi üçün təxmin edilən xərclər müəyyən edilir.

Dizayn SMS-in əsas funksiyalarının bölüşdürülməsi, onların əhəmiyyətinə görə sıralanması, həmçinin funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün mümkün variantların müəyyən edilməsi və göstərilən variantların qiymətə görə sıralanması ilə başlayır. Lazımsız funksiyalar və bahalı funksiya tətbiqləri sistem dizaynında nəzərə alınmır. Təhlil zamanı saxlanan funksiyaların yerinə yetirilməsi variantları qruplaşdırılıb, onların əsasında SMS-in əsas elementləri və alternativ sistem konfiqurasiyaları fərqləndirilir.

SMS-in təşkilinə proses yanaşması idarəetmə sistemini şirkətlərdə baş verən heterojen idarəetmə proseslərinin məcmusu hesab edən tektologiya və rekreatika kimi elmi sahələrin nəzəri inkişafı sayəsində inkişaf etmişdir. Bu baxımdan sistemin dizaynında əsas strateji menecment prosesləridir. Bu kontekstdə sistemin elementləri strateji menecmentin əsas əməliyyatlarının icra orqanları hesab olunur. SMS-in təşkilinə proses yanaşmasını tətbiq etmək üçün iş proseslərinin yenidən qurulması metodundan istifadə etmək təklif olunur.

SMS təşkili üçün iş proseslərinin yenidən mühəndisliyinin tətbiqi, şirkətlərdə fəaliyyət göstərən SMS istənilən vəziyyətə tam uyğun deyilsə və şirkətdə xərclərin həcminə baxmayaraq strateji menecment sahəsində köklü bir irəliləyiş həyata keçirmək lazım olduğunda təsirli olur.

“Müəssisə üzrə istehsal xərcləri vergiqoyma məqsədilə müvafiq normativ aktlarla təsdiq edilmiş limitlər, norma və normativlər əsasında müəyyənləşdirilir”. (İsmayılov B.V. 2018: s.165).

Yenidən mühəndislik SMS-in xarici komponentinin xüsusiyyətlərini ən dəqiq şəkildə nəzərə almağa imkan verir, çünki strateji menecmentin iş prosesi kimi nəzərdən keçirilməsi şirkətlərin hüduqlarından kənara çıxır və prosesin həm şirkət daxilində, həm də xaricində bütün əməliyyatlarını nəzərə alır. Funksional yanaşmadan fərqli olaraq, yenidən mühəndislik prosesində sistemin dizaynı analitik mərhələdən əvvəldir və bunun nəticəsində şirkət ideal strateji menecment prosesini qurmağı bacarır.

Vurgulanan parametrlər SMS-nin təşkili amilləri baxımından qiymətləndirilir (məsələn, milli valyutanın məzənnəsindəki orta aylıq dəyişiklik dərəcəsi, milli valyutanın sistemin əhəmiyyətli dəyişənlərinə təsirinin gücü, milli valyutanın bir ay ərzində sabitliyi və s.).

Amillərin qiymətləndirilməsi fərqli vahidlərdə aparılır (məsələn, mürəkkəblik dəyişən parametrlərin sayı, qeyri-sabitlik-parametrlərin dəyişmə sürəti və s. ilə qiymətləndirilir), buna görə strateji menecment obyektinin qiymətləndirilməsinin hərtərəfli göstəricisini formalaşdırmaq üçün göstəricilərin əldə edilmiş dəyərlərini müqayisə olunan formaya gətirmək və problemini həll etmək lazımdır. Belə bir azalma, amillərin dəyərlərini (ekspert və ya hesablama yolu ilə əldə edilmiş) müqayisə olunan formaya gətirmək üçün hazırlanmış tərzilərdən istifadə etməklə təklif olunur.

SMS tərtib edərkən strateji idarəetmə sisteminin təşkilati quruluşunu, resurs dəstəyini seçmək lazımdır. SMS təşkilati quruluşunu seçərkən strateji idarəetmə sisteminə mərkəzləşdirmə və konsentrasiya prinsiplərini və strateji idarəetmə sistemlərinin xüsusi tipik strukturlarını rəhbər tutmaq lazımdır (Katkalo, 2014).

SMS təşkilati quruluşunun növünü aşağıdakı strukturlardan seçmək təklif olunur: SMS-nin mərkəzləşdirilmiş quruluşu, ikiqat təşkilati quruluş, çevik təşkilati quruluşdur. Strateji menecmentin təşkilati quruluşunu seçərkən SMS tipini, strateji menecmentin analitik dəstəyinin alt sistemlərində və qərar qəbulətmə alt sistemlərində mənbələrin konsentrasiyası səviyyəsini, müəssisə idarəetmə sisteminin təşkilati quruluşunu nəzərə almaq lazımdır. Bu amillərdən asılı olaraq SMS-nin təşkilati strukturlarının tövsiyə olunan növləri aşağıdakı cədvəldə təqdim olunur.

Strateji menecment sisteminin resurs dəstəyinin seçilməsi.

Strateji idarəetmə sistemləri üçün resurs dəstəyinin seçilməsinin əsas prinsiplərinə diqqət yetirək: kadr və məlumat.

SMS kadr dəstəyini seçərkən aşağıdakı ilkin şərtədən başlamaq lazımdır: Strateji idarəetmə alt sistemi mövcud şirkətə inteqrasiya olunmalıdır, buna görə strateji idarəetmə funksiyalarının əksəriyyəti SMS təşkil etməzdən əvvəl idarəetmədə iştirak edən işçilərin üzərinə düşməlidir.

SMS kadr dəstəyini seçərkən aşağıdakı ilkin şərtədən başlamaq lazımdır: Strateji idarəetmə alt sistemi mövcud şirkətə inteqrasiya olunmalıdır, buna görə strateji idarəetmə funksiyalarının əksəriyyəti SMS təşkil etməzdən əvvəl idarəetmədə iştirak edən işçilərin üzərinə düşməlidir.

Bu baxımdan strateji idarəetməni həyata keçirmək üçün şirkət işçilərindən istifadə imkanlarını nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu şərt daha çox idarəetmə qərarlarının qəbulu alt sistemə aiddir.

Bunun üçün SMS təşkili çərçivəsində SMS-nin kadr potensialının formalaşdırılması üçün bir strategiya hazırlamaq lazımdır. Belə bir strategiya aşağıdakı hərəkətləri əhatə edir:

- təşkilatda strateji menecment funksiyalarını həyata keçirən işçilərin ixtisas seçimi;
- xarici alt sistemlər tərəfindən autsorsinq əsasında həyata keçirilən strateji menecment funksiyalarının həcmnin müəyyənləşdirilməsi, bu funksiyaların strateji menecment alt sistemi çərçivəsində nəzərdən keçirilməsindən kənarlaşdırılması, müəssisə daxilində həyata keçirilən SMS funksiyalarının həcmnin müəyyənləşdirilməsi;

- strateji menecment alt sistemi çərçivəsində əməliyyatların mürəkkəbliyinin müəyyənəşdirilməsi;
- təşkilat işçilərinin əsas vəzifələrini strateji menecment funksiyaları ilə birləşdirmək imkanının öyrənilməsi;
- strateji menecment funksiyalarının yerinə yetirilməsinin təşkili işçiləri üçün təşkilati təlim proqramının hazırlanması;
- strateji menecment funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün əlavə olaraq cəlb edilməli olan işçilərin sayının müəyyənəşdirilməsi, kadr seçimi və təlim proqramının hazırlanması;
- təşkilat işçiləri tərəfindən vəzifələrin birləşdirilməsi formasının seçilməsi.

Strateji menecment sisteminin informasiya dəstəyinin seçilməsi. (Cədvəl 6, Əlavələr 2).

SMS informasiya dəstəyini seçərkən, təşkilatın informasiya axınlarının SMS-nin informasiya axınlarına inteqrasiyası imkanlarını nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu inteqrasiya strateji menecment üçün təşkilatın informasiya ehtiyatlarından tam istifadə etməyə imkan verəcəkdir.

NƏTİCƏ

Bu tədqiqat çərçivəsində dörd fərqli şirkətdə, yəni Koroğlu MMC, Capital Group Consulting MMC, Araz Supermarket MMC və AF Audit MMC-də aparılan müsahibə sorğusunun nəticələri strateji idarəetmənin müsbət təsiri ilə bağlı şirkətlər arasında ümumi konsensusdan xəbər verir. Bununla belə, sənaye, ölçü və spesifik mülahizələr kimi amillər əsasında perspektivlərdə dəyişikliklər müşahidə edilmişdir.

Strateji idarəetmə şirkətlərə ehtiyaclarını müəyyən etməyə, dəyişən şərtlərə uyğunlaşmağa, qeyri-müəyyənlikləri azaltmağa, yeniliklərə və dəyişikliklərə hazırlaşmağa kömək edən dəyərli alət kimi tanınıb. Buna baxmayaraq, onun effektivliyi, əhatəliliyi və güclü rəqabət qavrayışı yaratmaq qabiliyyəti ilə bağlı fikirlər müxtəlif idi. Bundan əlavə, şirkətlər məlumatların təhlili, prioritetləşdirmə, xarici mühitlə əməkdaşlıq və strateji təhlildə istifadə olunan xüsusi analitik alətlərlə bağlı müxtəlif ideyalar nümayiş etdirdilər. Bütün şirkətlər strateji alternativlərin müəyyən edilməsinin və əks tədbirlərin həyata keçirilməsinin vacibliyini qəbul etsələr də, onların bu yanaşmaya riayət etmə dərəcəsi onların arasında müxtəlif idi. Bu onu göstərir ki, strateji qərarların qəbulu, proqram seçimi, planlaşdırma texnikası, məqsədləri, planlaşdırma dövrləri, qeyri-müəyyənliyin idarə edilməsi, təşkilati struktur, gələcək imkanların tədqiqi və neqativ hallara reaksiya hər bir şirkətin strateji strategiyasının unikal ehtiyacları, prioritetləri və kontekstləri ilə formalaşır. idarəetmə təcrübələri.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Katkalo V. S. "The place and role of the resource concept in the development of the theory of strategic management"// Bulletin of St. Petersburg University. Series 8. 2014, 3(24), p.3-17.
2. Katkalo V.S. (2015), "Evolution of the theory of strategic management". Second edition - St. Petersburg: Publishing house "Higher School of Management", 548 p.
3. Koroğlu MMC şirkətinin marketing şöbəsi, praktiki məlumatlar, 2021-ci il).
4. Mehmet C. (2016), "Stratejik Planlama Ve Stratejik Yönetim Uygulamalarının Meslek Yüksekokulları Açısından Önemi", 464 s.
5. Mintsberg H. (2001), "Strategic Process" / G. Mintsberg, J.B. Quinn [et al.] 567 p.
6. Nuray T. (2014), "Stratejik Yönetim", İstanbul, "Anadolu Üniversitesi", 163 s.
7. Porter M.E. (2003), "Strategies of competition" / M. Porter. K., Osnova, 340 p.
8. Rachkov V.E. "Knowledge management as an independent field of research": the main debatable issues // Bulletin of St. Petersburg University. 2017, p.34-58.

9. Richard R. (2011), "Good Strategy, Bad Strategy: The Difference and Why it Matters", 336 p.

10. Sadıqov R. (2018), "İstehsal şirkətlərində strateji menecmentnin təkmilləşdirilməsi", Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı, 268 səh.

11. Spender J. (2014), "Business Strategy: Managing Uncertainty, Opportunity and Enterprise", 225 p.

Y.I.Abasova

Cand.of Econ.Sc., Associate Professor, Azerbaijan State Economic University

Sh.A.Abbasov

master student, Azerbaijan State Economic University

Current status of implementation of strategic management in Azerbaijani companies and directions for improving its implementation

Abstract

In order for companies to be able to continue their activities in a more efficient and promising manner in the conditions of the market economy, it is highly dependent on the strategic management of the companies and the goals and objectives of the companies formed on this basis, as well as their ability to foresight, and their ability to quickly and timely adapt to changes in the environment. The research is focused on solving an important problem in the activities of companies - the organization of a strategic management system that allows companies to adapt to changes in the external environment.

It should be noted that strategic management has been known in the world economy for more than twenty years as a method of solving management problems in conditions of uncertainty. Its appearance is related to the acceleration of the rhythm of life and, therefore, the acceleration of making vital decisions for companies.

The organization of the strategic management system in companies faces a number of methodological difficulties, the main of which is the selection of the type of strategic management system that is most suitable for a specific company. In this regard, it is necessary to distinguish factors based on the choice of the main system of strategic management and classify strategic management systems depending on the manifestation of the selected factors.

Key words: Azerbaijan, strategic management, nationalization, direction.

Ю.И.Абасова

к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Ш.А.Аббасов

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Текущее состояние внедрения стратегического управления в Азербайджанских компаниях и направления совершенствования внедрения

Резюме

Для того, чтобы компании могли более эффективно и перспективно продолжать свою деятельность в условиях рыночной экономики, она в значительной степени зависит от стратегического управления компаниями и целей и задач компаний, сформированных на этой основе, а также их способность к предвидению, и их способность быстро и своевременно адаптироваться к изменениям в окружающей среде. Исследование ориентировано на решение важной проблемы в деятельности компаний - организации системы стратегического управления, позволяющей компаниям адаптироваться к изменениям внешней среды.

Ключевые слова: Азербайджан, стратегическое управление, национализация, направление.

B.A.Hüseynli
magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti
Behruzhuseynli@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 18.05.2023

The article was received by editorial board 18.05.2023

Статья принята к печати 18.05.2023

AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT-BİZNES ƏMƏKDAŞLIĞININ İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalə Azərbaycanda dövlət-biznes əməkdaşlığının inkişafı istiqamətlərinin elmi cəhətdən araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Məqalədə dövlət-biznes əməkdaşlığının mahiyyəti və iqtisadi əhəmiyyəti şərh edilmiş və Azərbaycanda dövlət-biznes əməkdaşlığının inkişafına dair təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: dövlət, biznes, əməkdaşlıq, investisiya, infrastruktur, dövlət-biznes əməkdaşlığı.

GİRİŞ

Son onilliklərdə əksər ölkələrdə investisiya aktivliyinin artırılması və büdcə vəsaitlərinə qənaət baxımından dövlət sahibkarlığının (məsul istehsalı və xidmət göstərilməsi üzrə investisiya layihələrinin bilavasitə dövlət qurumları tərəfindən reallaşdırılması təcrübəsinin) miqyaslarını kiçiltməyə, bu sahədə bərabər hüquqlu dövlət-biznes (özəl sektor) əməkdaşlığının tətbiqinə üstünlük verirlər. Beynəlxalq təcrübədə infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsində özəl sektorun iştirakının təmin edilməsi üçün dövlət-özəl əməkdaşlığı təcrübəsindən geniş istifadə edilir. Belə ki, infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsinin irihəcmli investisiya tələb etməsi və dövlətlərin maliyyə resurslarının bunu qarşılamaq imkanının məhdud olması səbəbindən həmin layihələrin icrası zamanı özəl investisiyalara üstünlük verilir. Bu halda özəl sektor infrastruktur layihələrini maliyyələşdirir və belə layihələri uzunmüddətli dövrdə idarə etməklə, tədricən öz investisiyasını geri götürərək, infrastruktur obyektini dövlətə təhvil verir.

Son zamanlarda Azərbaycanda biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, investisiya cəlb edilməsi imkanlarının stimullaşdırılması istiqamətində ciddi addımlar atılıb. Amma buna rəğmən ölkədə iri sosial və iqtisadi layihələr hələdə dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına maliyyələşir. Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə respublikamızda dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının inkişaf edirilməsi əsas hədəflərdən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Müasir dünyada inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi artımı bu ölkələrin daxilindəki investisiya mühiti və investisiya fəaliyyəti imkanları ilə birbaşa bağlıdır. Məhz uzunmüddətli investisiyaların cəlb edilməsi sahibkarlıq fəaliyyətin inkişafı üçün hərəkətverici qüvvə kimi çıxış edir. Son onilliklərdə dövlət-biznes əməkdaşlığı həm bütün dövlətlərin, həm də ayrı-ayrı ərazi vahidlərinin investisiya cəlbediciliyini artırmaq üçün ən vacib vasitələrdən birinə çevrilmişdir. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq (xarici ədəbiyyatda Public-Private Partnership və ya PPP) dövlət və ya bələdiyyə orqanları ilə biznes arasında qarşılıqlı fəaliyyətin belə bir formasını nəzərdə tutur ki, bu zaman tərəfdaşlıq iştirakçıları arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq və risklərin bölüşdürülməsi ön plana çıxır.

Bu halda PPP-nin əsas məqsədi dövlət və özəl sektor arasında xərclərin və risklərin bölüşdürülməsi yolu ilə iqtisadiyyatın dövlət sektorunun müxtəlif sahələrində sosial əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsidir. Belə əməkdaşlıqdan hər iki tərəfdaş faydalanır: dövlət kəskin sosial, infrastruktur, mənzil-kommunal və digər problemlərin həllini sürətləndirir, özəl sektor isə əksər hallarda yaradılan obyektlərin kommersiya baxımından sərfəli istismarı və ya digər üstünlüklər əldə edir.

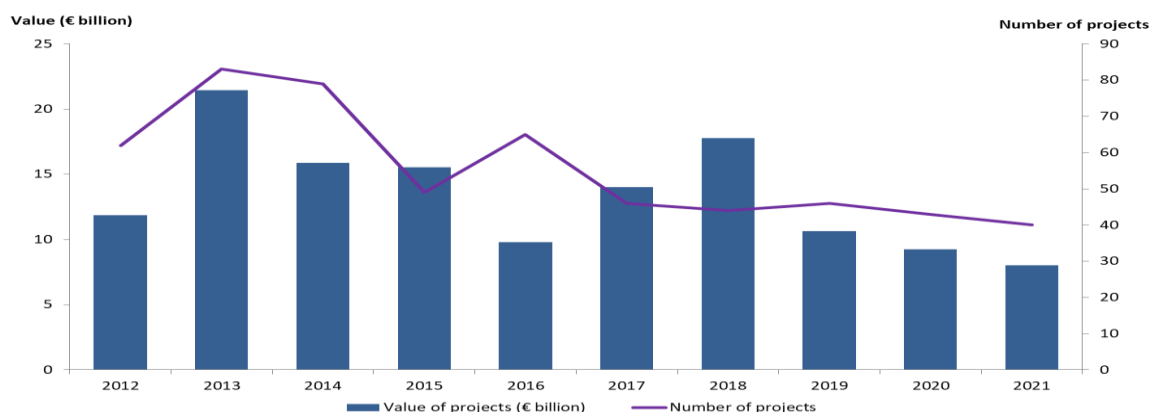
Dövlət-biznes əməkdaşlığının müəyyənliyi ilə bağlı hələlik hamı tərəfindən qəbul edilmiş yekdil fikir yoxdur. Bununla belə, daha geniş yayılmış yanaşmalara əsasən, dövlət-biznes əməkdaşlığı dövlətin biznes layihələrinə qoşulmasını deyil, dövlətin həyata keçirdiyi ictimai əhəmiyyətli layihələrə dövlət tərəfindən biznesin cəlb olunması mexanizmlərinin tətbiqini nəzərdə tutur. Bu tərifləri təhlil etdikdən sonra dövlət-özəl tərəfdaşlıq institutu üçün xarakterik olan aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd edə bilərik:

1. PPP həmişə dövlət və ya bələdiyyə orqanları ilə özəl biznes arasında müqavilədir.
2. PPP tərəfdaşlığın bütün iştirakçıları tərəfindən risklərin və xərclərin bölüşdürülməsini nəzərdə tutur.
3. PPP həmişə sosial əhəmiyyətli və ya sosial layihələrin həyata keçirilməsinə yönəlib.
4. PPP, bir qayda olaraq, orta və uzunmüddətlidir.
5. PPP həmişə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıqdır.

Dövlət-biznes əməkdaşlığı (PPP) modellərindəki ilk təşəbbüs İngiltərə tərəfindən, özəl sektorun ictimai sahəyə girməsinə mane olan qanuni tənzimləmələrin ləğv edilməsindən sonra, özəl sektorla əməkdaşlıq edərək yaradılan və bu modelin ümumi çərçivəsini təşkil edən “Özəl Sektor Maliyyəsi Təşəbbüsü” ilə başladı. Modelin İngiltərədə uğurla tətbiqindən sonra bir çox ölkə bu modeli öz sərhədləri daxilində tətbiq etməyə başladı. 1999-cu ildə dünyada PPP tətbiqləri üzərində işləyən ölkələrin sayı 10-a yaxın ikən, bu günə qədər bu rəqəm xeyli artmışdır.

2021-ci ildə Avropa bazarında maliyyəsi başa çatan dövlət-özəl tərəfdaşlıq əməliyyatlarının ümumi dəyəri 2020-ci ilə (9,2 milyard avro) müqayisədə 13% azalaraq 8,0 milyard avro təşkil edib. 2020-ci ildəki 43-ə qarşı dövlət-özəl tərəfdaşlıq əməliyyatlarının sayı bir qədər azalaraq 40-a düşüb. 2021-ci ildə üç böyük əməliyyat bağlanıb. Onların məcmu dəyəri ümumi bazar dəyərinin 47%-ni (2020-ci ildəki 60%-lə müqayisədə) 3,8 milyard avro təşkil edib. 2021-ci ildə maliyyəsi başa çatan böyük əməliyyatlar bunlar idi (7):

- ✓ Pedemontana Lombarda avtomobil yolu (İtaliya) - 2,1 milyard avro;
- ✓ Aydın-Dənizli-Burdur avtomobil yolu (Türkiyə) -1,1 milyard avro;
- ✓ D4 Expressway (Haje-Mirotice) (Çexiya) -530 milyon avro.

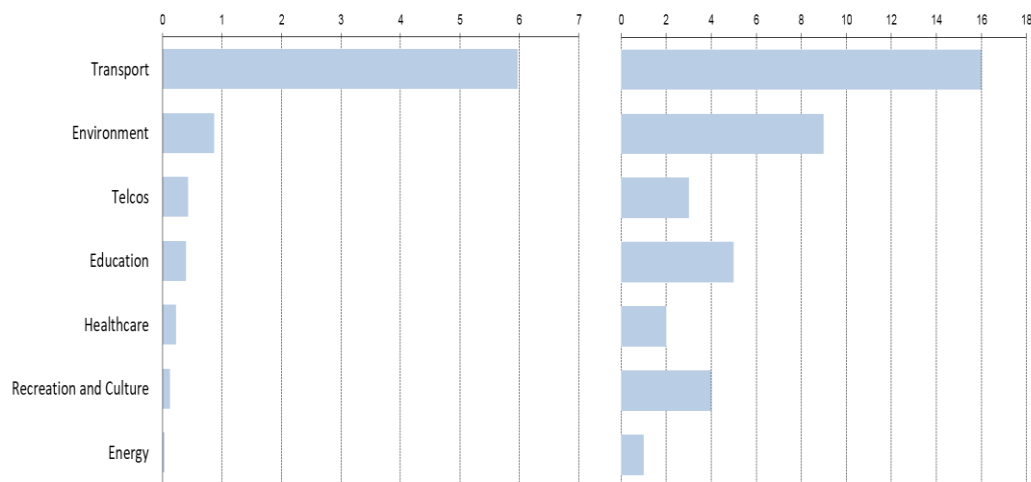
Şəkil 1: Layihələrin dəyəri və sayına görə Avropa PPP bazarının on illik görünüşü (2012-2021)
Mənbə: <https://www.eib.org/en/publications/epc-market-update-2021>

Sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə fərqli mərhələlərdə olan müxtəlif ölkələrin təcrübələrinin təhlili göstərir ki, bu tip əməkdaşlıq nəqliyyat infrastrukturunun qurulması, sosial infrastrukturun yaradılması, kommunal infrastrukturun qurulması və belə xidmətlərin göstərilməsi sektorlarında daha uğurla tətbiq olunur.

Şəkil 2-də göstərildiyi kimi, 2021-ci ildə nəqliyyat sektoru 6,0 milyard avro dəyərində əməliyyatlarla (2020-ci ildə 5,8 milyard avro) dəyər baxımından ən böyük sektor olaraq qalmışdır. Ətraf mühit sektorunda ümumi dəyəri 866 milyon avro olan doqquz layihə bağlandı (2020-ci ildə 658 milyon avro). Dəyər və layihələrin sayı baxımından bu, ikinci ən fəal sektor idi və ümumi dəyəri 385 milyon avro olan dörd mərkəzi istilik layihəsini əhatə edirdi - bunların hamısı Fransada idi. Telekommunikasiya sektoru 2020-ci ildəki dörd layihə ilə müqayisədə ümumi dəyəri 427 milyon avro (2020-ci ildə 1,1 milyard avro) olan üç layihəni bağladı. Hər üçü Fransada genişzolaqlı əməliyyatlar idi. Təhsil sektorunda maliyyə başa çatmış layihələrin sayı 11-dən 5-ə qədər azaldı və ümumi dəyər eyni şəkildə 391 milyon avroya (2020-ci ildə 866 milyon avro) qədər azaldı. İstirahət və mədəniyyət sektoru 2020-ci ildəki altı əməliyyatla müqayisədə ümumi dəyəri 126 milyon avro (2020-ci ildə 410 milyon avro) olan dörd əməliyyat qeydə alıb (7).

Layihələrin Sektor üzrə ümumi dəyəri
(milyard Avro ilə)

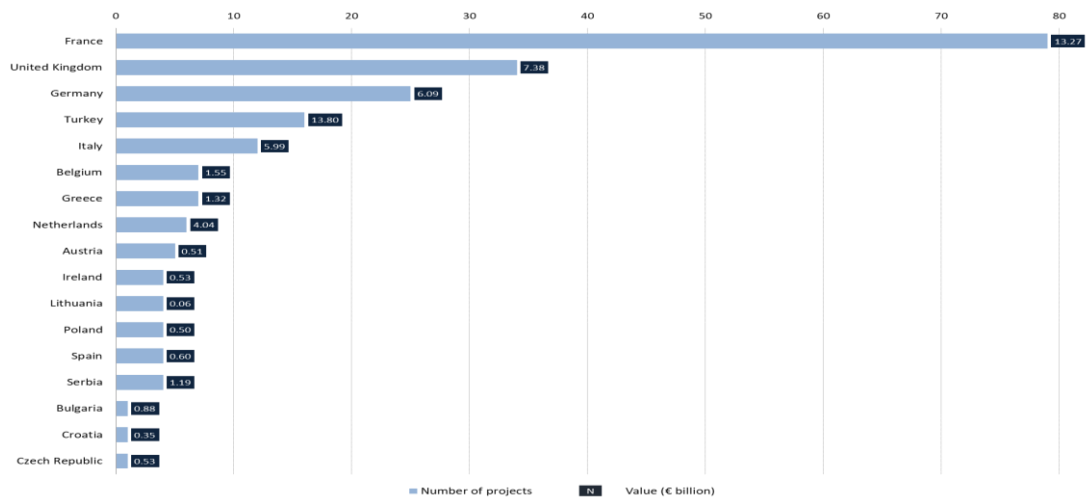
Sektor üzrə Layihələrin sayı

Şəkil 2: 2021-ci ildə dünya ölkələrində PPP layihələrinin sektorlar üzrə bölgüsü və dəyəri

Mənbə: <https://www.eib.org/en/publications/epc-market-update-2021>

Aşağıdakı qrafik 2021-ci ildə Avropada dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı bazarını göstərir. Qrafikə əsasən ən çox dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı layihəsi Fransada, dəyər baxımından isə Türkiyədə həyata keçirilib. Dövlət-biznes əməkdaşlığı modeli dövlət investisiya xərclərinin azaldılması və alternativ maliyyələşmə mexanizmlərinin tətbiqi ilə müvafiq infrastruktur layihələrinin icrasına yerli və xarici sərmayəçilərin cəlb edilməsi baxımından mühüm rol oynayır. Bir sıra ölkələrdə (Avstraliya, Niderland, Çili və s.) hətta dövlət-biznes əməkdaşlığı layihələri yalnız dövlət investisiya proqramına daxil olan layihələr arasından seçilir (7).

Şəkil 3/ Avropa PPP bazarının ölkələr üzrə təkamülü (2017-2021)

Mənbə: <https://www.eib.org/en/publications/epc-market-update-2021>

Dünya təcrübəsindən məlum olur ki, dövlət-biznes əməkdaşlığının inkişafına xidmət edən mükəmməl hüquqi baza yaradıldığı halda bu modelin tətbiqi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsir edir. Çünki, hüquqi baza dövlət özəl tərəfdaşlıq müqaviləsinin necə bağlanacağı, müddəti nə qədər olacaq, xidmət üçün yaranan məsuliyyətin necə bölüşdürülməyi kimi müqavilənin hüquqi çərçivəsini müəyyənləşdirir. Dövlət-özəl sektor əməkdaşlığını tətbiq edən ölkələrdə bu modellərin hüquqi bazasını yaradıblar. Məsələn, Türkiyədə PPP modeli ilə bağlı ilk hüquqi baza Osmanlı İmperiyası dövrünə təsadüf edir (10 iyun 1910-cu il Menafii Umumiyyə Mütəallik İmtiyazat Hakkında Kanun).

Dünya Bankının məlumatına görə, dövlət-özəl tərəfdaşlıq sxemlərindən istifadə edərək layihələr həyata keçirmək üçün dünyada ən böyük proqramlardan biri hazırda Sankt-Peterburqda həyata keçirilir. Şəhər, investorlara regional hakimiyyət orqanları ilə mümkün qədər səmərəli əlaqə qurmağa imkan verən öz qanunvericilik bazasını hazırlamışdır:

- Beləliklə, 2006-cı ildə Sankt-Peterburqun 25 dekabr 2006-cı il tarixli 627-100 nömrəli "Sankt-Peterburqun dövlət-özəl tərəfdaşlığında iştirakı haqqında" Qanunu qəbul edildi.

- Bundan əlavə, 3 ildən sonra Sankt-Peterburq Hökumətinin 31 mart 2009-cu il tarixli 346 nömrəli "Sankt-Peterburqda dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafı tədbirləri haqqında" qərarı verildi.

- İnzibati islahat çərçivəsində İnvestisiya və Strateji Layihələr Komitəsinin inzibati qaydaları yaradıldı.

- Nəhayət, qəbul edilmiş sənədlərin icrasını asanlaşdırmaq üçün Sankt-Peterburq Hökumətinin 31 mart 2009-cu il tarixli 347 nömrəli qərarı Sankt-Peterburqun dövlət-özəl tərəfdaşlığında iştirakı haqqında "Sankt-Peterburq Qanununun həyata keçirilməsi tədbirləri haqqında" qərarı hazırlanmışdır.

Azərbaycanda dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı ilə bağlı qanunvericilik bazasının əsasını 9 dekabr 2022-ci il tarixində ölkə başçısı tərəfindən təsdiq olunmuş "Dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu təşkil edir. Qeyd edilən rəsmi sənəddə aşağıdakı məsələlərə müəyyənlik gətirilmişdir (1):

- Qanunun tətbiq dairəsi
- Dövlət-biznes əməkdaşlığının əsas prinsipləri;
- Dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihələrində dövlətin iştirakı;

- Dövlət-biznes əməkdaşlığının tənzimlənməsi (Dövlət-özəl tərəfdaşlığı sahəsində dövlət siyasəti, Səlahiyyətli orqan);
- Dövlət-biznes əməkdaşlığı layihələri, həmin layihələrin seçilməsi qaydası və iddiaçılar üçün müəyyən edilmiş tələblər;
- Dövlət-biznes əməkdaşlığı müsabiqəsi;
- Dövlət-biznes əməkdaşlığı müqaviləsinin əsas şərtləri və müqavilələrin bağlanması, zərurət yarandıqda dəyişdirilməsi və həmin ləğvi qaydaları;
- Özəl tərəfdaşlara və kreditorlara verilən dövlət dəstəyi və təminatlar;
- Dövlət-biznes əməkdaşlığı layihələrinin icrasının monitorinqi və hesabatlılığı.

Bu sahədə ən mühüm qanunlardan biri də “Tikinti və infrastruktur obyektləri ilə əlaqədar investisiya layihələrinin xüsusi maliyyələşmə əsasında həyata keçirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu - 2016-cı ilin martında qəbul edilib.

Onuda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda ölkə başçısı tərəfindən ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yönəlik rəsmi koseptual sənədlərdə respublikamızda dövlət-biznes əməkdaşlığı mexanizminin inkişafı əsas hədəflərdən biri olaraq müəyyən edilir və son dövrlərdə bu modelin inkişafı məqsədilə İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində olan Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin tərkibində “Dövlət-sahibkar tərəfdaşlığının inkişafı Mərkəzi (DSTİM)” yaradılmışdır. DSTİM-in əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir (8):

- dövlət-biznes əməkdaşlığı üzrə hüquqi bazasının və institusional infrastrukturun inkişafına dair təkliflərin verilməsi;
- dövlət-biznes əməkdaşlığı üzrə layihə və proqramların hazırlanması, reallaşdırılması və əlaqələndirilməsi;
- dövlət-biznes əməkdaşlığı üzrə layihə və proqramlarda kiçik və orta bizneslərin iştirakının daha da genişləndirilməsinin təmin edilməsi;
- dövlət-biznes əməkdaşlığı üzrə bütün maraqlı olan tərəflərin maarifləndirilməsi və onların potensialının gücləndirilməsi;
- dövlət-biznes əməkdaşlığının müəyyən edilmiş meyarlarına uyğun olan layihələrinin təhlil edilməsi, onların araşdırılması və həmin layihələrin həyata keçirilməsi üçün tədbirlərin görülməsi.

Bunlara rəğmən, ölkə iqtisadiyyatında əsas kapitalla yönəldilən daxili investisiyaların mülkiyyət baxımından strukturuna nəzər yetirdikdə məlum olur ki, bu investisiyaların çox hissəsi dövlət bölməsinin payına düşmüşdür.

Cədvəl 1

Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların mülkiyyət növlərinə görə bölgüsü (ümumi həcmdə xüsusi çəkisi, faizlə)

İllər	Cəmi	dövlət	Xüsusi	xarici investisiya- lı	bələdiyyə
2000	100,0	41,7	18,3	40,0	—
2005	100,0	16,2	15,4	68,3	0,1
2008	100,0	59,9	16,8	23,2	0,1
2010	100,0	60,6	14,5	24,9	0,0
2015	100,0	36,4	18,1	45,1	0,4
2016	100,0	33,3	10,2	56,4	0,1
2017	100,0	36,6	16,7	46,7	0,0
2018	100,0	48,9	21,8	29,3	0,0
2019	100,0	47,5	25,4	27,1	0,0

2020	100,0	49,5	16,2	34,3	0,0
2021	100,0	45,7	22,8	31,5	0,0

Mənbə: Cədvəl ARDSK-nın məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Azərbaycanda dövlət-biznes əməkdaşlığının ən geniş yayılmış forması hasilatın pay bölgüsü sazişləridir ki, bunlar da ölkənin neft-qaz sənayesində geniş tətbiq edilməkdədir. Bununla yanaşı son dövrlərdə respublikamızda dövlət-biznes əməkdaşlığını inkişaf etdirmək məqsədi ilə xeyli sayda sənaye parkları yaradılmışdır.

Ölkə başçısının 2016-cı ildəki fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında uyğun qiymətə mənzil təminatının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” ilə müəyyən edilmiş bir sıra strateji hədəflər arasında dövlət tərəfindən maliyyələşmənin minimuma endirilməsi və özəl tikinti-investisiya şirkətlərinin əməkdaşlığa cəlb edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Mənzil İnşaatı Dövlət Agentliyi Strateji Yol Xəritəsi ilə bu istiqamətdə müəyyən olunmuş tədbirləri həyata keçirməyə başlayıb.

Hər il dövlət büdcəsindən investisiyaların maliyyələşdirilməsi üçün xeyli miqdarda vəsait ayrılır ki, bu da dövlət büdcəsinin yükünü artırır. Beləki, 2017-ci ildə təqribən 2,7 milyard manat, 2018-ci ildə təqribən 4,8 milyard manat, 2019-cu ildə təqribən 6,8 milyard manat, 2020-ci ildə təqribən 4,9 milyard manat təşkil etmişdir, 2021-ci ildə 3,6 mlrd. manat, 2023-cü ildə isə 4,9 mlrd. manat olacağı proqnozlaşdırılır. Dünya neft bazarında neftin qiymətinin əvvəlki dövrlərlə müqayisədə kəskin formada azalması dövlət büdcəsinə mənfi təsir edir. Məlumdur ki, ölkəmizdə dövlət büdcəsinin yarıdan çox hissəsi ARDNF-dan dövlət büdcəsinə transfertləri hesabına formalaşır. Beləki, 2011-ci ildə dövlət büdcəsinə 9203 mln. manat transfer olunmuşdusa, 2020-cü ilin büdcəsində isə bu göstərici 11767,5 milyon manat təşkil etmişdir. 2021-ci ildə ARDNF-ndan dövlət büdcəsinə transfertlər 12 milyard 200 milyon manat həcmində və ya bütün büdcə gəlirlərinin 50,2 faiz səviyyəsində nəzərdə tutulur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlət büdcəsindən maliyyələşən investisiya layihələrinin böyük əksəriyyəti infrastruktur layihələrinin reallaşmasına sərf edilir. Belə ki, proqnozlara görə, bu sahədə 2021-ci ildə 2,5 mlrd. manat, 2022-ci ildə 2,3 mlrd. manat, 2023-cü ildə isə 3 mlrd. manat ayrılacağı gözlənilir. Ümumiyyətlə, 2020-2023-cü illərdə dövlət investisiya proqramı çərçivəsində 17 mlrd. manata yaxın sərmayə cəlb olunacağı gözlənilir ki, bunun da təxminən 3,1 mlrd. manatı xarici kreditlər hesabına reallaşdırılacaq (9).

Xarici təcrübənin təhlili əsasında dövlət-biznes əməkdaşlığı mexanizmlərindən istifadənin keyfiyyətinə və səmərəliliyinə təsir edən aşağıdakı amillər qruplarını ayırmaq olar ki, onlara uyğun olaraq dövlət-biznes əməkdaşlığı mexanizmlərinin inkişafı üçün sistemli işlərin aparılması zəruridir. Hesab edirik ki, qeyd edilən istiqamətlərdəki tədbirlərin reallaşdırılması Azərbaycanda dövlət-biznes əməkdaşlığı modelini daha təsirli hala gətirəcək.

İnstitusional inkişaf: güclü dövlət institutları, o cümlədən infrastruktur kompleksinin effektiv strateji planlaşdırılması sistemi və ictimai infrastrukturun inkişafı üçün dövlət-biznes əməkdaşlığı modelindən istifadə üzrə balanslaşdırılmış və əsaslı siyasətin mövcudluğu. Güclü institutlar olmadıqda, dövlət-biznes əməkdaşlığı onların fəaliyyətindəki bütün çatışmazlıqları və iqtisadi siyasətin yanlış hesablamalarını kompensasiya edə bilməyəcək (6 s. 48-49).

Effektiv tənzimləmə sistemi, o cümlədən şəffaf və obyektiv rəqabət prosedurları, həmçinin effektiv hüquq-mühafizə sistemi.

Makroiqtisadi sabitləşmə, o cümlədən güclü ödəmə qabiliyyəti tələbi. Dövlət-biznes əməkdaşlığı modeli nəzərdə tutur ki, bir sıra hallarda son istifadəçi özəl provayderlər tərəfindən (məsələn, konsessiya müqavilələri əsasında) göstərilən xidmətlərə görə (ən azı qismən) pul ödəyəcək. Əhalinin iqtisadi vəziyyəti nə qədər yaxşı olarsa, dövlət-biznes əməkdaşlığı mexanizmlərindən bir o qədər fəal istifadə oluna bilər. Dövlət büdcəsinin infrastruktur üçün ödəniş mənbəyi olduğu layihələr üçün ödəmə qabiliyyəti olan orqanların olması zəruridir.

Effektiv layihənin qiymətləndirilməsi metodologiyası və peşəkar layihə idarəetməsi və nəzarəti. Lazımi alətlərin olmaması layihələri keyfiyyətcə strukturlaşdırmağa və onların səmərəli icrasını həyata keçirməyə imkan vermir. Hətta bu məsələlər öz həllini tapmış kimi görünəndə

belə, konkret layihələr, xüsusən də böyük layihələr üçün bütün prosedurların həyata keçirilməsinə diqqət yetirilməlidir.

Dövlət-biznes əməkdaşlığı müqavilələrində iştirakçıların "dəyər harmoniyasına" nail olmaq. Bu, aksioloji məsələlərin böyük təbəqəsidir və xüsusilə dövlət-özəl tərəfdaşlığın mürəkkəb struktur layihələrində aktuallığını sübut edir, çünki onlar mahiyyətə müxtəlif şəxslər arasında uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqənin qurulmasını nəzərdə tutur: bir tərəfdən dövlət orqanları, digər tərəfdən, özəl sektor. Bu tərəflərin uğurlu əməkdaşlığı adi həyatda münasibətinin fərqli ola biləcəyi məsələlər üzrə mövqelərinin yaxınlaşmasını tələb edir: (i) maraqların uyğunluğu, (ii) qarşılıqlı məsuliyyət və təminatlar, (iii) ritmik əməkdaşlıq, (iv) qarşılıqlı münasibətlər. dövlətin yaradıcılıq prosesinin tənzimlənməsinə, (v) dövlətin çevikliyə münasibəti, (vi) mənfəətlə məhdudlaşdırılmayan motivasiya və s.

NƏTİCƏ

Aparılmış araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olar ki, dövlət-biznes əməkdaşlığı layihələrinin səmərəliliyini artırmaq üçün dövlət sektorunun nəzərə almalı olduğu məsələlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Xərclərin gəlirliliyinə xələl gətirmədən dövlət-biznes əməkdaşlığı modelinin inkişafı üçün həvəsləndirici təcrübələrin genişləndirilməsi;
- Layihə prinsipləri, prosesləri və sənədlərinin standartlaşdırılması;
- Ölkədə kapital bazarı alətlərinin aktivləşdirilməsi;
- Layihə seçimində ilkin meyar kimi xərclərin qaytarılması təhlillərinin daxil edilməsi;
- Dövlət-biznes əməkdaşlığı layihələrində və tenderlərdə keçmiş təcrübələrin qiymətləndirilməsi;
- Bütün layihə proseslərində şəffaflığın təmin edilməsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. "Dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı 2022
2. "Azərbaycanda tikinti". Statistik məcmuə. Bakı 2022,
3. A.Huseynov. Problems of the development of state-business cooperation in Azerbaijan. Economic and Social Development. 70th International Scientific Conference on Economic and Social Development Development. 2021
4. Silaghi, F., Sarkar, S. *Agency problems in public-private partnerships investment projects*. European Journal of Operational Research. 290 (3), 2021, p.: 1174-1191
5. Kerimov, A., Babayev. A. *Public-Private Partnership: Opportunities and Prospects of Banking Financing*. 37th International Scientific Conference on Economic and Social Development - Socio Economic Problems of Sustainable Development (ESD 2019). Baku, Azerbaijan, Feb. 14-15, p.: 1186-1193
6. Государственная поддержка малого предпринимательства и управление проектами государственно-частного партнерства в городе Москве: монография/ Чеботарь Ю.М., Безденежных В.И. – М.: Автономная некоммерческая организация «Академия менеджмента и бизнес-администрирования», 2016. – 180 с.
7. <https://www.eib.org/en/publications/epec-market-update-2021>
8. <https://smb.gov.az/az/nav/dovlet-ozel-sektor-terefdasligi>
9. <https://vergiler.az/news/taxes/5106.html>

B.A.Huseynli
magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti

Development directions of state-business cooperation in Azerbaijan

Abstract

The article is devoted to the scientific investigation of the development directions of state-business cooperation in Azerbaijan. The essence and economic importance of state-business cooperation was explained in the article, and suggestions and recommendations were given for the development of state-business cooperation in Azerbaijan.

Key words: *state: business, cooperation, investment, infrastructure, state-business cooperation.*

Б.А.Гусейнли
магистрант, Бакинский Евразийский Университет

Направления развития государственно-делового сотрудничества в Азербайджане

Резюме

Статья посвящена научному исследованию направлений развития государственно-делового сотрудничества в Азербайджане. В статье были разъяснены сущность и экономическое значение сотрудничества между государством и бизнесом, даны предложения и рекомендации по развитию сотрудничества между государством и бизнесом в Азербайджане.

Ключевые слова: *государство, бизнес, сотрудничество, инвестиции, инфраструктура, государственно-деловое сотрудничество.*

MÜNDƏRİCAT

İqtisadiyyatın inkişafının makroiqtisadi, regional və sosial aspektləri

M.A.Məmmədov, İ.T.Məmmədov	
Sənaye müəssisələrinin mövcud vəziyyəti və iqtisadi potensialının təhlili	10
R.Y.Əliyev	
İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə «yaşıl enerji» zonasının yaradılması və qaz təminatı infrastrukturunun bərpası hədəfləri	16
N.H.Mehdizadə	
İşğaldan azad edilmiş regionlarda fəallığın artırılmasında dövlət büdcəsinin rolu	21
Е.И.Гармидарова	
Эволюция воззрений по экономической сущности капитала	28
A.A.Məmmədov, Q.R.Abbaslı	
Azərbaycan eğitiminin pandemi testi	36
R.R.Məhərrəmov, Ü.E.Üzeyirov	
Azərbaycanda texno-parkların iqtisadi inkişafa töhfəsi	45
С.М.Ханларзаде, А.Р.Исрафилзаде	
Совершенствование направлений развития зеленой экономики в Азербайджане	52
M.Ə.Abdalova	
Müasir dövrdə şəhərlərin rolu və sosial-iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri	63
M.K.Rəsulova, K.E.Rüstəmov	
Ətraf mühit konsepsiyası və ətraf mühit anlayışının iqtisadi inkişafı	70

İnvestisiya və sahibkarlıq fəaliyyətinin idarə edilməsi

R.H.Muradov, N.A.Hüseynov	
Müəssisədə inventar idarəetmə sisteminin təhlili	77
Sh.İ.Alizada, M.Z.Balayev	
Overview of foreign direct investment trends	85
C.M.Cavadov	
«COVID-19» böhranının əqli xidmətlər sektoru üçün fəsadları	91
P.Ч.Агаев	
Обзор инициатив и политик, направленных на поощрение и привлечение иностранных инвестиций в Азербайджанскую Республику	110
R.E.Bayramov	
NAXTOUR turizm şirkətinin xüsusiyyətlərinin araşdırılması və inkişafındakı əsas istiqamətlər	117
S.S.Sadiqova, L.E.Əzizova	
Biznes fəaliyyətinin təhlili və onun dəyərləndirilməsi	126

Innovasiya və informasiya texnologiyalarının menecmenti

V.M.Quliyev, A.İ.Ağayev

Xidmət sferası təşkilatlarında biznes qərarlarının qəbul edilməsinin informasiya təminatının yaxşılaşdırılması: uçot - hesabat aspektləri 133

O.Z.Əfəndiyev, A.D.Aslanov, F.M.Bayramova

Maqnit levitasiya sistemindən istifadə etməklə müxtəlif fiziki parametrlərin ölçülməsi 138

İ.F.Xudaverdiyev

Müəssisələr üçün rəqəmsal ödəniş üsullarından istifadənin faydaları və riskləri 144

M.E.Əlizadə

Rəqəmlərdən stratejik qərarlara: bizneslər nə üçün dataya əsaslanmalıdır? 151

C.E.Süleymanlı, M.İ.Musayev

Elektron ticarətin biznes performansına təsirləri 159

S.V.Həsənov, O.Ə.Cəfərov

Metaverse dünyasında istifadə olunan yeni biznes modellərinin tədqiqi 168

Sh.İ.Alizadə, F.A.Məmmədli

Revolutionizing project management through the impact of artificial intelligence 180

Maliyyə və bank fəaliyyətinin idarə edilməsi

C.M.Xosuzadə

Maliyyə bazarlarının inkişafında rəqəmsal iqtisadiyyatın rolu 186

İ.E.Süleymanlı

The measuring tax responsiveness of employees in Azerbaijan: empirical analyses 195

R.R.Guliyev, J.O.Aslanova

Specific aspects of financial management in corporations 205

C.A.Rəşidov

Maliyyə bazarlarının inkişafında elektron ticarət sisteminin rolu 213

V.N.Mansurov

Fiscal security of the state budget of Azerbaijan and advancement of its development directions 220

Т.И.Набиев

Роль и значимость государственных финансов в финансовой системе 228

E.E.Hacımirzəyev

Azərbaycanda təqaüd sistemi və təqaüdçülərin demoqrafik təhlili 236

Müəssisələrdə heyətin idarə edilməsi

Ş.T.Quliyeva, F.M.Ələsgərova

Təşkilatlarda işçi bağlılığının artırılması üzrə təlimlərin keçirilməsi 241

G.T.Babayeva

Human resource management practices for creating a positive organisational culture 247

A.C.Vəliyev, H.M.Həsənova

Rəhbərlik üslubu, səlahiyyət və məsuliyyət 254

Z.İ.Mirzəyev, M.İ.Məmmədova

Sosial-psixoloji iqlim - heyətin motivasiya sisteminin formalaşmasında rolu 263

R.R.Həsənli

Azərbaycan müəssisələrində müasir dövrdə yumşaq bacarıqların tətbiqində mövcud problemlərin həlli yolları

268

Beynəlxalq layihələrin idarəedilməsi və təcrübə

E.E.Hüseynov

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı iqtisadi əməkdaşlığın əsas çağırışlar

275

Н.В.Гулиева

Из мирового опыта реструктуризации банковской системы

280

S.J.Mustafayev

The impact of covid-19 on international trade in developing countries abstract

287

E.C.Xasıyev

Azərbaycanda klasterləşmənin inkişafında beynəlxalq istehsal əlaqələri

293

U.Y.Hüseynova

Organizational and economic characteristics of marketing activity of enterprises of the republic

299

С.О.Шамхалова, М.Э.Исмаилов

Анализ этапов бизнес-моделей футбольного клуба: комплексный анализ проблем и оценка управления бизнес-моделей

304

N.N.Akbullayev, Ə.B.Bədirli

Azərbaycanda yenilenebilir enerji potensialı

316

Tikinti müəssisələrinin iqtisadiyyatı və menecment

A.C.Binnətov, A.Z.Səfərli

Tikinti şirkətlərində səmərəliliyi və məhsuldarlığı artırmaq üçün innovativ texnologiyaların tətbiqi

325

B.C.Sadiqov, E.A.Abbasov

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında müəssisələrin bərpası və yenidən qurulması istiqamətində görülən tədbirlər

332

Y.İ.Abasova, Ş.A.Abbasov

Azərbaycan şirkətlərində strateji menecmentin tətbiqinin mövcud vəziyyəti və tətbiqinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

338

B.A.Hüseynli

Azərbaycanda dövlət-biznes əməkdaşlığının inkişafı istiqamətləri

350

CONTENTS

Macroeconomic, regional and social aspects of economic development

M.A.Mamedov, I.T.Mammadov	
Analysis of the current situation and economic potential of industrial institutions	10
R.Y.Aliyev	
Goals of establishing a "green energy" zone and restore gas supply infrastructure in the territories liberated from occupation	16
N.Q.Mehdizadeh	
The role of the state budget in increasing activity in liberated regions	21
Y.I.Garmidarova	
Evolution of views on the economic essence of capital	28
A.A.Mammadov, Q.R.Abbasli	
Pandemic test of Azerbaijani education	36
R.R.Meherremov, U.E.Uzeyirov	
Contribution of techno-parks to economic development in Azerbaijan	45
S.M.Khanlarzade, A.R.Israfilzade	
Improvement of development directions of green economy in Azerbaijan	52
M.A.Abdalova	
Role of cities and characteristics of socio-economic development in the modern period	63
M.R.Rasulova, K.E.Rustamov	
Economic development of environmental concept and environmental concept	70

Investment and business management

R.H.Muradov, N.A.Huseynov	
Analysis of the inventory management system in the enterprise	77
Sh.I.Alizada, M.Z.Balayev	
Overview of foreign direct investment trends	85
J.M.Javadov	
Implications of the COVID-19 crisis for the mental services sector	91
R.C.Agayev	
Review of initiatives and policies aimed to promote and attract foreign investment in the republic of Azerbaijan	110
R.E.Bayramov	
The main directions in the research and development of the characteristics of the travel company Naxtour	117
S.S.Sadiqova, L.E.Azizova	
Business activity analysis and its evaluation	126

Management of innovation and information technologies

V.M.Quliyev, A.İ.Ağayev Improvement of information provision of business decision-making in service sphere organizations: accounting - reporting aspects	133
O.Z.Efendiyev, A.D.Aslanov, F.M.Bayramova Measurement of different physical parameters with the use of magnetic levitation system	138
I.F.Khudaverdiyev The benefits and risks of using digital payment methods for businesses	144
M.E.Alizada From numbers to strategic decisions: why do businesses need data?	151
C.E.Suleymanli, M.İ.Musayev Effects of electronic commerce on business performance	159
S.V.Hasanov, O.A.Jafarov Exploring new business models used in the metaverse	168
Sh.İ.Alizada, F.A.Mammadli Revolutionizing project management through the impact of artificial intelligence	180

Financial and banking management

C.M.Khosuzadeh The role of the digital economy in the development of financial markets	186
İ.E.Süleymanli The measuring tax responsiveness of employees in Azerbaijan: empirical analyses	195
R.R.Guliyev, J.O.Aslanova Specific aspects of financial management in corporations	205
J.A.Rashidov The role of the electronic trade system in the development of financial markets	213
V.N.Mansurov Fiscal security of the state budget of Azerbaijan and advancement of its development directions	220
T.İ.Nabiev The role and significance of public finance in the financial system	228
E.E.Hajimirzayev Pension system and pensioners in Azerbaijan demographic analysis	236

Personnel management in enterprises

S.T.Guliyeva, F.M.Alasgarova Conduct of training on increasing employee engagement in organizations	241
G.T.Babayeva Human resource management practices for creating a positive organisational culture	247
A.C.Valiyev, H.M.Hasanova Leadership style, authority and responsibility	254

Z.İ.Mirzayev, M.İ.Mammadova

Social-psychological climate - role in the formation of the staff's motivational system

263

R.R.Hassanli

Solving ways of problems in the application of soft skills in the modern period in Azerbaijan institutions

268

International project management and experience

E.E.Huseynov

The main challenges to the economic cooperation between Azerbaijan and Turkey

275

N.V.Guliyeva

From the world experience of restructuring the banking system

280

S.J.Mustafayev

The impact of covid-19 on international trade in developing countries abstract

287

E.C.Khasiyev

International production relations in the development of clustering in Azerbaijan

293

U.Y.Huseynova

Organizational and economic characteristics of marketing activity of enterprises of the republic

299

S.O.Shamkhalova, M.E.Ismayilov

Analysis of business model phases of a football club: comprehensive analysis of issues and evaluation of business model management

304

N.N.Akbulayev, A.B.Badirli

Renewable energy potential in Azerbaijan

316

Economics and management of construction enterprises

A.C.Binnetov, A.Z.Safarli

Application of innovative technologies to increase efficiency and productivity in construction companies

325

B.C.Sadigov, E.A.Abbasov

Measures taken in the direction of restoration and reconstruction of institutions in Karabagh and Eastern Zangazur economic regions

332

Y.I.Abasova, Sh.A.Abbasov

Current status of implementation of strategic management in Azerbaijani companies and directions for improving its implementation

338

B.A.Huseynli

Development directions of state-business cooperation in Azerbaijan

350

14 mart 2023-cü il tarixində Cənub Universiteti (IUBiP), EuroMedia media holdingi və Rusiya Biznes Təhsili Assosiasiyası (RABE) “Böyük Avrasiya makroregionunda iqtisadi integrasiya amili kimi biznes rus dili əsasında biznes təhsilində Avrasiya standartları” Dəyirmi masa təşkil etmişdir

Dəyirmi masada müasir şəraitdə iqtisadi integrasiyanın ən aktual məsələləri, klassik proqramlara alternativ kimi Avrasiya biznes təhsili standartının təşviqinin zəruriliyi, beynəlxalq əməkdaşlıq imkanları və biznes təhsilinin ixrac potensialı müzakirə edilib.

Müasir dünya iqtisadiyyatının mövcud reallıqları “Böyük Avrasiya” ölkələrinin biznes ictimaiyyətinin yeni tələblərini, təhsil müəssisələrinin yeni müvafiq səlahiyyətlərinin yaradılmasını formalaşdırır. Bundan irəli gələrək Yeni Avrasiya biznes təhsil standartları əsasında “Böyük Avrasiya”nın iqtisadi integrasiyasının aktual məsələləri müzakirə edilmişdir.

Dəyirmi masada “Biznesin iqtisadiyyatı və menecmenti” kafedrasının müdiri, professor M.A.Məmmədov çıxış edib.

Уважаемые коллеги! Обсуждаемая сегодня за круглым столом тема - «Евразийские стандарты в бизнес-образовании на основе делового русского языка, как обеспечивающий фактор экономической интеграции в макрорегионе «Большая Евразия» - является очень актуальной, имеет большое значение в подготовке специалистов с привлечением бизнес-сектора, в применении Евразийских стандартов при составлении альтернативной классической программы.

Становление глобальной экономики знаний требует интенсификации научно-технического и образовательного сотрудничества в целях обеспечения конкурентоспособности, трансфера технологий и повышения качества жизни населения.

Цель формирования единого рынка товаров, услуг, капитала и трудовых ресурсов требует коллективных действий по выработке единых образовательных стандартов, обеспечению условий для развития инновационного бизнеса, устранению барьеров на пути коммерциализации результатов научных исследований.

В связи с этим в нашем университете уделяется большое внимание привлечению специалистов бизнес-сектора в процесс образования. Их предложения и рекомендации учитываются при составлении учебных программ, которые ежегодно совершенствуются. Всё это помогает интеграции бизнеса в учебный процесс, что в современных условиях приобрело большое значение.

Также у нас имеются тесные связи с восточно-европейскими, среднеазиатскими странами, Турцией, Россией и Украиной в сфере обмена опытом и сотрудничества по вопросам привлечения в учебный процесс бизнес-структур и эффективной организации бизнес-образования.

Азербайджан находится на стыке Европы и Азии. С территориальной точки зрения Азербайджан считается частью Азии, хотя ряд географов относит крайнюю северо-восточную часть республики к европейскому континенту. С точки зрения культуры все гораздо сложнее. Будучи пограничным регионом между Азией и Европой, Азербайджан вобрал в себя характерные особенности как восточной, так и западной цивилизаций. Интеграция Южного Кавказа с Европой, при сохранении исторических и культурных связей с Азией имеет в Азербайджане многовековую историю и обусловлена географическим положением, этнографией, историческими, национальными и культурными особенностями региона. С этим связано то, что в Баку, наряду с восточным колоритом, везде чувствуется дух Европы. Поэтому не удивительно, что мы в вопросах подготовки специалистов на уровне бакалавриата и магистратуры поэтапно используем опыт Евразийского образования, что даёт нам возможности готовить специалистов на уровне мировых стандартов.

Кроме этого, хочу отметить, что для совершенствования уровня подготовки специалистов по требованиям бизнес-сектора большое значение приобретает единство процесса «Наука - Учебно - Производственный процесс - Инновации», который является важнейшей базой внедрения бизнес-образования в учебный процесс в высших учебных заведениях. Хотел бы поделиться опытом нашего Университета, который организовал при Производственном объединении Азеригаз центр SOCAR по совместной подготовке наших студентов. Представителями бизнес-сектора проводятся мастер-классы, тренинги, которые дают возможность студентам наглядно ознакомиться с реформами, проводимыми в данном секторе, получить навыки бизнес-образования, а также в дальнейшем быть обеспеченными рабочими местами. В этот процесс также привлекаются зарубежные специалисты, работающий в нашей стране.

Также хотелось бы отметить, что в нашем Университете ведётся подготовка студентов по специальности «Организация и управление бизнесом», где к преподаванию привлекаются специалисты из бизнес-структур, что также говорит об интеграции бизнеса и образования.

В современных условиях научно-технического прогресса и глобализации усиливаются интеграционные процессы, выходящие за национальные границы и принимающие международный характер интегративных сетевых формирований науки, образования и бизнеса. Международное сотрудничество и обмен опытом стали необходимым средством для разграничения растущих издержек и уменьшения риска введения инноваций, а также для накопления необходимого потенциала опыта, квалификации и знаний.

В заключении, в продолжение нашего сотрудничества хочу пригласить Вас на международную конференцию «Реинтеграция освобождённых территорий в экономику страны: цели и направления», которая состоится 14-15 июня 2023-го года.

Спасибо за внимание!

AzMIU aliminin “Российское образование” jurnalında müsahibəsi dərc olunub - 18.04.2023

Rusiya Federasiyasının “Рос-сийское образование” jurnalının təşkilatçılığı ilə Biznes təhsilində Avrasiya standartlarının hazırlanması və qəbuluna həsr olunmuş beynəlxalq onlayn konfrans keçirilib. Konfransda Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin (AzMIU) Biznesin iqtisadiyyatı və menecmenti kafed-rasının müdiri professor Məhəbbət Məmmədov da iştirak edib.

Professor Məhəbbət Məmmədovun bununla bağlı “Российское образование”

jurnalında müsahibəsi də dərc olunub. Müsahibədə global bilik iqtisadiyyatının formalaşmasında mütəxəssis hazırlığının rolu və bu istiqamətdə rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayan biznes təhsili sahəsində əməkdaşlıq məsələləri ilə bağlı fikirlər yer alıb.

Müsahibənin tam mətni ilə **LİNKDƏN** (https://ruobraz.ru/theme/nestandardtnyy-podkhod/?sphrase_id=40018) tanış ola bilərsiniz.

--

"PRO KREDIT" BOKT ASC

2022-ci il maliyyə hesabatları

**31 DEKABR 2022-Cİ İL TARİXİNƏ BİTƏN İL ÜZRƏ MALİYYƏ HESABATLARININ
HAZIRLANMASI VƏ TƏSDİQLƏNMƏSİ İLƏ BAĞLI RƏHBƏRLİYİN
MƏSULİYYƏTİNƏ DAİR HESABAT**

"Pro Kredit" Bank Olmayan Kredit Təşkilatı Açıq Səhmdar Cəmiyyəti (bundan sonra "Cəmiyyət") (VÖEN: 1302391181) 01 yanvar tarixindən 31 dekabr 2022-ci il tarixinədək maliyyə vəziyyətini, eləcə də həmin tarixlərdə bitən il üzrə məcmu gəlirlər haqqında, pul vəsaitlərinin hərəkəti və payçı kapitalında dəyişiklikləri düzgün əks etdirən Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına ("MHBS") müvafiq olaraq hazırlanmasına görə məsuliyyət daşıyır.

Maliyyə Hesabatlarının hazırlanmasında rəhbərlik aşağıdakılara cavabdehdir:

- Mühəsibat uçotu qaydalarının müvafiq şəkildə seçilməsi və tətbiqinə;
- Məlumatların, o cümlədən mühəsibat uçotu qaydalarının müvafiq, mötəbər, müqayisəli və anlaşıla bilən tərzdə təqdimatına;
- İstifadəçilərə xüsusi əməliyyatların, digər hadisə və şəraitlərin Cəmiyyətin maliyyə vəziyyəti və maliyyə nəticələrinə təsirini anlamaqda yardım göstərilməsi üçün MHBS- nın xüsusi tələblərinin yerinə yetirilməsi kifayət etmədikdə əlavə açıqlamalar verilməsinə;
- Cəmiyyətin fasiləsizlik prinsipinə əsasən fəaliyyətini davam etdirə bilməsi imkanlarının qiymətləndirilməsinə.

Həmçinin, rəhbərlik aşağıdakılara görə məsuldur:

- Cəmiyyət daxilində sağlam və effektiv daxili nəzarət sisteminin yaradılması, tətbiqi və saxlanılmasına;
- Cəmiyyətin əməliyyatlarının açıqlanması və izah edilməsi, habelə onun maliyyə hesabatlarının istənilən vaxt dəqiqliklə açıqlanması üçün yetərli olan və Cəmiyyətin maliyyə hesabatlarının MHBS-na uyğun gəldiyini təmin edə biləcək müvafiq mühəsibat uçotu qeydlərinin aparılmasına;
- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və mühəsibat uçotu qaydalarına müvafiq olaraq məcburi mühəsibat uçotu qeydlərinin aparılmasına;
- Cəmiyyətin aktivlərinin mühafizə olunması üçün mümkün tədbirlər görülməsinə;
- Saxtakarlıq və digər pozuntuların müəyyən edilməsi və qarşısının alınmasına.

Cəmiyyətin 01 yanvar tarixindən 31 dekabr 2022-ci il tarixinədək maliyyə hesabatları 01 may 2023-ci il tarixdə rəhbərlik tərəfindən təsdiq olunmuşdur.

Rəhbərlik 31 dekabr 2022-ci il tarixdə bitən il üzrə Cəmiyyət (VÖEN: 1302391181) hesabatını və audit olunmuş maliyyə hesabatlarını təqdim etməkdən məmnundur.

Əsas Fəaliyyət:

Müəssisənin əsas fəaliyyəti: **Kreditin Verilməsi**

Biznes əməliyyatlarının icmalı və fəaliyyətin gələcək inkişaf perspektivləri

Müəssisənin gəliri 31 dekabr 2022-ci il tarixdə bitən il üzrə **439,340.00 AZN**, xərcləri isə **276,080.00 AZN** olmuşdur. Nəticədə Müəssisə 31 dekabr 2022-ci il tarixdə bitən ili

163,260.00 AZN ümumi mənfəətlə başa vurmuşdur. Cəmiyyətin rəhbəri gələcək ilin nəticələri üçün nikbindir və Müəssisənin fəaliyyətini təkmilləşdirməyi ümid edirlər.

	2022 (AZN)	2021 (AZN)
Ümumi Gəlir	439,340.00	545,183.09
Ümumi Xərc	276,080.00	495,983.67
Ümumi mənfəət (zərər)	163,260.00	49,199.42
Mənfəətlik dərəcəsi %	37.16%	9.02%
Xalis mənfəət/ (zərər)	46,990.00	39,359.54
Xalis mənfəət/ (zərər) %	10.70%	7.22%

Cəmiyyətin 2022-ci ili 163,260.00 AZN ümumi mənfəətlə, 46,990.00 AZN bölüşdürülməmiş mənfəətlə başa vurmuşdur.

Risqlərin idarə olunması və daxili nəzarət sistemi:

Cəmiyyət davamlılığa, məşğulluğa və əlavə gəlirliliyə nail olmaq üçün risklərin idarə olunmasına böyük əhəmiyyət verir. Risklərin idarə edilməsinin strukturu riskləri müəyyən edir, qiymətləndirir, idarə edir və risklər haqqında ardıcıl və etibarlı əsasda hesabat verir. Əsas risklərə kredit, bazar (likvidlik, faiz dərəcəsi və xarici valyuta məzənnələri) və əməliyyat riskləri daxildir.

Rəhbərlik daxili nəzarət sisteminin mövcudluğuna və onun davamlı səmərəliliyinin yoxlanmasına cavabdehlik daşıyır. Yuxarıdakıları nəzərə alaraq, Cəmiyyət idarəetmə və informasiya sistemləri vasitəsi ilə davamlı olaraq riskləri nəzərdən keçirir.

Fəaliyyətin fasiləsizliyi:

Əlavə edilmiş maliyyə hesabatları fəaliyyətin fasiləsizliyi prinsipi əsasında hazırlanmalıdır. Hesabatları hazırlayarkən menecment Cəmiyyətin fasiləsizlik prinsipinə əsasən fəaliyyətini həyata keçirmə qabiliyyətini qiymətləndirilmişdir.

Kreditör borclarının ödənilməsi siyasəti:

Cəmiyyət təchizatçılarla razılaşdırılmış müddət və şərtlərlə borcun ödənilməsi siyasətini həyata keçirir. Siyasətin məqsədi standart ödəniş sisteminin tətbiq edilməsidir.

Balans tarixindən sonrakı hadisələr:

Rəhbərliyin fikrincə, maliyyə ilinin sonundan maliyyə hesabatlarının hazırlandığı tarixədək olan dövrdə Cəmiyyətin bitmiş maliyyə ilinin əməliyyatlarına əhəmiyyətli təsir göstərə biləcək hər hansı əhəmiyyətli və qeyri-adi əməliyyat və ya hadisə baş verməmişdir.

Torpaq, tikili və avadanlıqlar:

Torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə hərəkət maliyyə hesabatlarında göstərilmişdir.

Maliyyə vəziyyəti haqqında Hesabat, 31 dekabr 2021-ci il tarixinə

	31.12.2022	31.12.2021
AKTİVLƏR		
Nəgd pul Bank hesabları	101,840.00	306,549.81
Kreditlərin cəmi	2,744,480.00	
Xüsusi ehtiyat fondu	593,270.00	
Xalis kreditlət (Kreditlər çıxılsın "Xüsusi ehtiyat fondu")	2,151,210.00	-
Dövlət qiymətli kağızları	-	-
Əsas vəsaitlər	171,020.00	165,956.48
Vergi aktivləri	-	-
Debitor Borclar	-	2,296,485.77
Hesablanmış faizlər	-	-
Digər aktivlər	451,210.00	345,768.34
Aktivlərin cəmi	2,875,280.00	3,114,760.40
PASSİVLƏR VƏ KAPİTAL		
Alınmış kreditlər	827,070.00	1,171,523.63
Ödəniləcək faizlər (Sair kreditor borclar)	-	-
Digər öhdəliklər	806,120.00	794,037.35
Mərkəzi idarəetmə orqanlarının vəsaitləri	184,140.00	
Maliyyə sektorundan alınmış kreditlər	-	-
Öhdəliklərin cəmi	1,817,330.00	1,965,560.98
KAPİTAL		
Nizamnamə kapitalı	1,100,000.00	1,100,000.00
Bölüşdürülməmiş mənfəət	(42,050.00)	49,199.42
Keçmiş illərin xalis mənfəəti/zərəri	(89040.00)	
Cari ilin xalis mənfəəti/zərəri	46,990.00	49,199.42
Kapital ehtiyatları	-	-
Kapitalın cəmi	1,057,950.00	1,149,199.42
Passivlərin cəmi	2,875,280.00	3,114,760.40

Nəşr prinsipləri

Qeydlər bu maliyyə hesabatlarının tərkib hissəsidir.

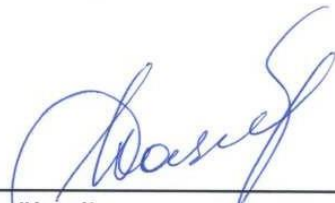
[Signature]
Baş mühasib:

Məcmu gəlirlər haqqında hesabat, 31 dekabr 2022-ci il tarixinə

	31.12.2022	31.12.2021
Verilmiş kreditlər üzrə	431,920.00	545,121.67
Dövlət qiymətli kağızları üzrə		
Faiz gəlirləri cəmi:	431,920.00	545,121.67
Verilmiş kreditlər üzrə faiz xərcləri		324,534.13
Digər alınmış kreditlər üzrə faiz xərcləri	111,150.00	
Qiymətli kağızlar üzrə		
Digər faiz xərcləri		
Faiz xərcləri cəmi	111,150.00	324,534.13
Xalis faiz gəlirləri/zərəri	320,770.00	220,587.54
Qeyri-adi gəlirlər		
Digər gəlirlər	7,420.00	61.42
Qeyri-faiz gəlirlərinin cəmi	7,420.00	61.42
Cəmi gəlirlər	328,190.00	220,648.96
Əmək haqqı və əlavələr	73,520.00	55,444.80
Mükafatlar		
Sosial təminat xərcləri	13,690.00	
Əmək haqqı və ona bərabər tutulan xərclərin cəmi	87,210.00	55,444.80
Digər inzibati və əməliyyat xərcləri	10,780.00	92,236.72
Digər xərclər	66,940.00	23,768.02
Qeyri-faiz xərclərinin cəmi	164,930.00	171,449.54
Cəmi gəlirlər	163,260.00	49,199.42
"Xüsusi ehtiyat fondu"nun yaradılmasına ayırımlar	116,270.00	
Vergidən əvvəlki mənfəət	46,990.00	49,199.42
Mənfəətdən ödənilən vergilər		9,839.88
Pul şəklində qrantlar		
Vergilər çıxıldıqdan sonra xalis bölüşdürülməmiş mənfəət/zərər	46,990.00	39,359.54

Qeydlər bu maliyyə hesabatlarının tərkib hissəsidir.

Baş mühasib:

“Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” jurnalı Azərbaycan və xarici ölkələrin iqtisadiyyatının sahələrinin prioritet istiqamətləri üzrə aparılan tədqiqat işləri, alınan nəticələr haqqında, iqtisadiyyatın nəzəri və praktiki problemlərinə dair elmi məqalələri dərc edir.

Əlyazmanın redaksiyaya təqdim olunma qaydası

Əvvəllər çap olunmuş və ya çap olunmaq üçün başqa bir dövrü nəşrə göndərilmiş əlyazmaların jurnala təqdim edilməsi yolverilməzdir. Əlyazmanın orijinalı mükəmməl redaktə edilmiş halda elektron qaydada alakbarova.lala@azmiu.edu.az (ALEKPEROVA.LALA@MAIL.RU) elektron ünvana və ya müəllif(lər)in özü redaksiyaya (Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Yasamal rayonu, Ayna Sultanova küçəsi, Bakı, Azərbaycan) təqdim edilir. Əlyazma müəllif(lər) tərəfindən imzalanmalı və onun redaksiyaya təqdim olunma tarixi göstərməlidir.

Məqalə formatı: Məqalələr A4 formatda, 12 ölçüdə, 1 sətirlərarası intervalla, Times New Roman şrifti ilə yazılmalı, səhifənin aşağı, yuxarı və yan tərəflərində 2 sm boşluq buraxılmalıdır.

Məqalənin həcmi: 7-15 səhifə olmalıdır.

Müəllif: Məqalədə müəllifin adı, atasının adı və soyadı /məs.: Ə.M.Vəliyev/, iş yeri tam şəkildə, müəllifin elmi dərəcəsi, ORCID ID-si, şəxsi elektron ünvanı və telefon nömrəsi məqalənin başlığından əvvəl sağ tərəfdə göstərməlidir. Təhsilini davam etdirən müəllif təhsil pilləsinə uyğun olaraq özü haqqında məlumatda bakalavriat, magistrant və doktorant olduğunu qeyd etməlidir.

Xülasə: Məqalənin əvvəlində Azərbaycan, sonunda ingilis dillərində 7-8 cümlədən ibarət Xülasə yazılmalıdır. İngilis dilində yazılan Xülasənin əvvəlində müəllifin adı, ata adı və soyadı ingilis dilində qeyd olunmalıdır.

Açar sözlər: 5 sözdən az olmayaraq Azərbaycan və ingilis dillərində yazılmalıdır.

Giriş

Təhlil

Nəticə

Ədəbiyyat siyahısı: Ədəbiyyat siyahısı APA üslubunda tərtib edilməlidir.

İstinadlar: Məqalənin müvzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır.

Cədvəl və şəkillər biri-birini təkrarlamamalı, göstəricilər Beynəlxalq vahidlər sistemində (SI) verilməlidirlər. Əlyazmada bir cədvəl və bir şəkil verildikdə, müvafiq olaraq, onlar nömrələnməli, “Cədvəl” və ya “Şəkil” sözü də yazılmalıdır.

Jurnalın dili: Azərbaycan, türk, ingilis və rus

Plagiat

Redaksiyaya təqdim edilən məqalələr StrikePlagiarism.com proqramının vasitəsi ilə plagiatdan keçirilir. Plagiat aşkarlanmadığı halda (unikallıq səviyyəsi 75%) gizli resenziyalaşdırmaya göndərilir. Plagiat faktı aşkar edilən məqalələr dərc edilmir və geri qaytarılır. Təqdim edilən məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda jurnalın redaksiyası yazılı şəkildə müəllifə əsaslandırılmış imtina cavabı göndərir.

Resenziyalaşdırma

Redaksiyaya göndərilən məqalələr əvvəlcə redaksiya tərəfindən jurnalın nəşr prinsipləri baxımından qiymətləndirilir. Nəşr prinsiplərinə uyğun olmayan məqalələr düzəldilmək üçün müəllifə göndərilə və ya resenziyalaşdırmadan imtina edilə bilər.

Redaksiyaya təqdim edilən əlyazmalar anonim rəyçilərin gizli rəyindən sonra onların dərc edilib-edilməsinə qərar verilir. Resenziyalaşdırma və təsdiqetmə müddəti ümumilikdə 1 aydır. Əlyazmalar, resenziyalaşdırma prosedurunun nəticələri əsas götürülərək, növbəlilik prinsipi ilə dərc edilir.

Jurnala göndəriləcək məqalələr başqa yerdə nəşr edilməmiş və ya nəşr üçün təqdim edilməmiş olmalıdır.

Müəlliflik hüquqları

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları “Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment”ə aiddir.

Jurnal ildə 4 dəfə nəşr edilir. Jurnalın nüsxələri çap olunduqdan sonra Azərbaycan Respublikasının Ali Attestasiya Komissiyasına, kitabxanalara, beynəlxalq indeks təşkilatlarına və məqalə müəlliflərinə göndərilir.

Принципы публикации

Журнал «Экономика строительства и менеджмент» публикует научные статьи по приоритетных направлениям экономики Азербайджана и зарубежных стран, о полученных результатах, теоретических и практических проблемах экономики.

Порядок подачи рукописи в редакцию

Рукописи, ранее опубликованные или направленные в другое периодическое издание для публикации, к представлению в журнал не допускаются. Оригинал рукописи с идеальной редакцией необходимо отправить в электронном виде на адрес alakbarova.lala@azmiu.edu.az (ALEKPEROVA.LALA@MAIL.RU) или самому автору(ам) сдать в редакцию (Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет, Ясамальский район, улица Айна Султанова, Баку, Азербайджан). Рукопись должна быть подписана автором (авторами) и датирована.

Формат статьи: Статьи должны быть написаны в формате А4, кегль 12, междустрочный интервал 1, шрифт Times New Roman, отступ 2 см внизу, вверх и по бокам страницы.

Объем статьи должен составлять 7-15 страниц.

Автор: Справа, до названия статьи необходимо указать фамилию, имя, отчество автора /например: А.М.Велиев /, место работы, ученую степень, ORCID ID, личный адрес электронной почты и номер телефона. Автор, продолжающий обучение, должен указать, что он является бакалавром, магистрантом и докторантом в своих личных данных в соответствии с уровнем образования.

Резюме: Резюме из 7-8 предложений должно быть написано в начале статьи на азербайджанском языке и в конце на английском языке. В начале резюме, написанного на английском языке, должно быть указано имя, фамилия, отчество автора должны на английском языке.

Ключевые слова: не менее 5 слов на азербайджанском и английском языках.

Введение

Анализ

Заключение

Список литературы: Список литературы должен быть написан в стиле APA.

Список литературы: Должны быть даны ссылки на научные источники, относящиеся к теме статьи.

Таблицы и рисунки не должны повторять друг друга, показатели должны быть приведены в Международной системе единиц (СИ). Если в рукописи даны таблица и рисунок, то они должны быть соответственно пронумерованы и написано слово «Таблица» или «Рисунок».

Язык журнала: азербайджанский, турецкий, английский и русский.

Плагиат

Статьи, поступающие в редакцию, проверяются на плагиат с помощью StrikePlagiarism.com. Если плагиат не обнаружен (уровень уникальности 75%), статья отправляется на скрытое рецензирование. Статьи, признанные плагиатом, не публикуются и возвращаются автору. В случае отказа в публикации представленной статьи редакция журнала направляет автору мотивированный ответ в письменной форме.

Рецензирование

Статьи, направляемые в редакцию, сначала оцениваются редакцией с точки зрения принципов публикации журнала. Статьи, не соответствующие правилам публикации, могут быть отправлены автору для исправления или могут быть отклонены в рецензировании.

Рукописи, представленные в редакцию, подлежат конфиденциальному рассмотрению анонимными рецензентами, после чего принимается решение о том, будут ли они опубликованы. Срок рассмотрения и согласования составляет 1 месяц. Рукописи публикуются на регулярной основе по результатам процесса рецензирования.

Статьи, представляемые в журнал, не должны быть опубликованы или отправлены для публикации в другое издательство.

Авторские права

Статьи, опубликованные в журнале, защищены авторским правом и все права на публикацию этих статей принадлежат «Экономике строительства и менеджменту».

Журнал выходит 4 раза в год. После печати экземпляры журнала высылаются в Высшую Аттестационную Комиссию Азербайджанской Республики, библиотеки, международные индексные организации и авторам статей.

Publication principles

The journal "Construction Economics and Management" publishes scientific articles on priority areas of the economy of Azerbaijan and foreign countries, on the results obtained, theoretical and practical problems of the economy.

The procedure for submitting a manuscript to the editor

Manuscripts previously published or sent to another periodical for publication are not allowed to be submitted to the journal. The original manuscript with an ideal edition must be sent electronically to alakbarova.lala@azmiu.edu.az (ALEKPEROVA.LALA@MAIL.RU) or handed over to the editor(s) himself (Azerbaijan University of Architecture and Civil Engineering, Yasamal district, st. Aina Sultanova, Baku, Azerbaijan). The manuscript must be signed by the author(s) and dated.

Article format: Articles should be written in A4 format, size 12, line spacing 1, Times New Roman font, indent 2 cm at the bottom, top and sides of the page.

The volume of the article should be 7-15 pages.

Author: On the right, before the title of the article, you must indicate the last name, first name, patronymic of the author /for example: A.M. Veliyev /, place of work, academic degree, ORCID ID, personal e-mail address and phone number. The author who is continuing his studies must indicate that he is a bachelor, master and doctoral student in his personal data in accordance with the level of education.

Abstract: A abstract of 7-8 sentences should be written at the beginning of the article in Azerbaijani and at the end in English. At the beginning of a resume written in English, the name, surname, patronymic of the author must be indicated in English.

Key words: at least 5 words in Azerbaijani and English.

Introduction

Analysis

Conclusion

References: References should be written in the APA style.

References: Links to scientific sources related to the topic of the article should be given.

Tables and figures should not repeat each other, indicators should be given in the International System of Units (SI). If the manuscript contains a table and a figure, then they should be numbered accordingly and the word "Table" or "Figure" should be written.

Journal language: Azerbaijani, Turkish, English and Russian.

Plagiarism

Articles submitted to the editorial office are checked for plagiarism using StrikePlagiarism.com. If plagiarism is not detected (uniqueness level 75%), the article is sent for covert review. Articles recognized as plagiarism are not published and are returned to the author. In case of refusal to publish the submitted article, the editors of the journal send the author a reasoned response in writing.

Peer review

Articles sent to the editors are first evaluated by the editors in terms of the principles of publishing the journal. Articles that do not comply with the publication rules may be sent to the author for correction or may be rejected for review.

Manuscripts submitted to the editors are subject to confidential review by anonymous reviewers, after which a decision is made as to whether they will be published. The term of consideration and approval is 1 month. Manuscripts are published on a regular basis based on the results of a peer review process.

Articles submitted to the journal must not be published or sent for publication to another publisher.

Copyright

Articles published in the journal are protected by copyright and all rights to publish these articles belong to Construction Economics and Management.

The magazine is published 4 times a year. After printing, copies of the journal are sent to the Higher Attestation Commission of the Republic of Azerbaijan, libraries, international index organizations and authors of articles.

*Azərbaycan, Bakı şəh., AZ 1073, Ayna Sultanova küçəsi 11,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Tel.: (+99412) 538 92 83
daxili – 678
E-mail: info@timjurnal.az
Jurnalın rəsmi saytı: <https://timjurnal.az>*

*Статьи направляются по адресу:
Азербайджан, г. Баку, AZ 1073, ул. Айны Султановой 11,
Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет,
Тел.: (+99412) 538 92 83
внутренний – 678
E-mail: info@timjurnal.az
Официальный Веб-сайт журнала: <https://timjurnal.az>*

*The articles should be sending to the following address:
11, Ayna Sultanova Str. Baku, AZ 1073 Azerbaijan
Azerbaijan Architecture and Construction University
Tel: (+99412) 538 92 83;
Interior - 678
E-mail: info@timjurnal.az
Official website of the magazine: <https://timjurnal.az>*

Tərtib edən: Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin “Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrası. Tel: (+99412) 538 92 83

AR Ədliyyə Nazirliyinin Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmə nömrəsi № 4024

Beynəlxalq standart eyniləşdirmə nömrəsi - İSSN 2519-2507 - 17.10.2016 tarixində verilib

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısı”nın iqtisad elmləri bölməsinə daxil edilib (04.07.2018-ci il, protokol № 11-R)

AzMIU
“Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi”
mel.: (012) 539 07 17
E-mail: azmiu-npm@mail.ru

